De Afscheiding van 1834. Deel 7. Classes Rotterdam en Leiden

C. Smits

bron
C. Smits, *De Afscheiding van 1834. Deel 7. Classes Rotterdam en Leiden*. J.P. van den Tol, Dordrecht 1986

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/smit303afsc07_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

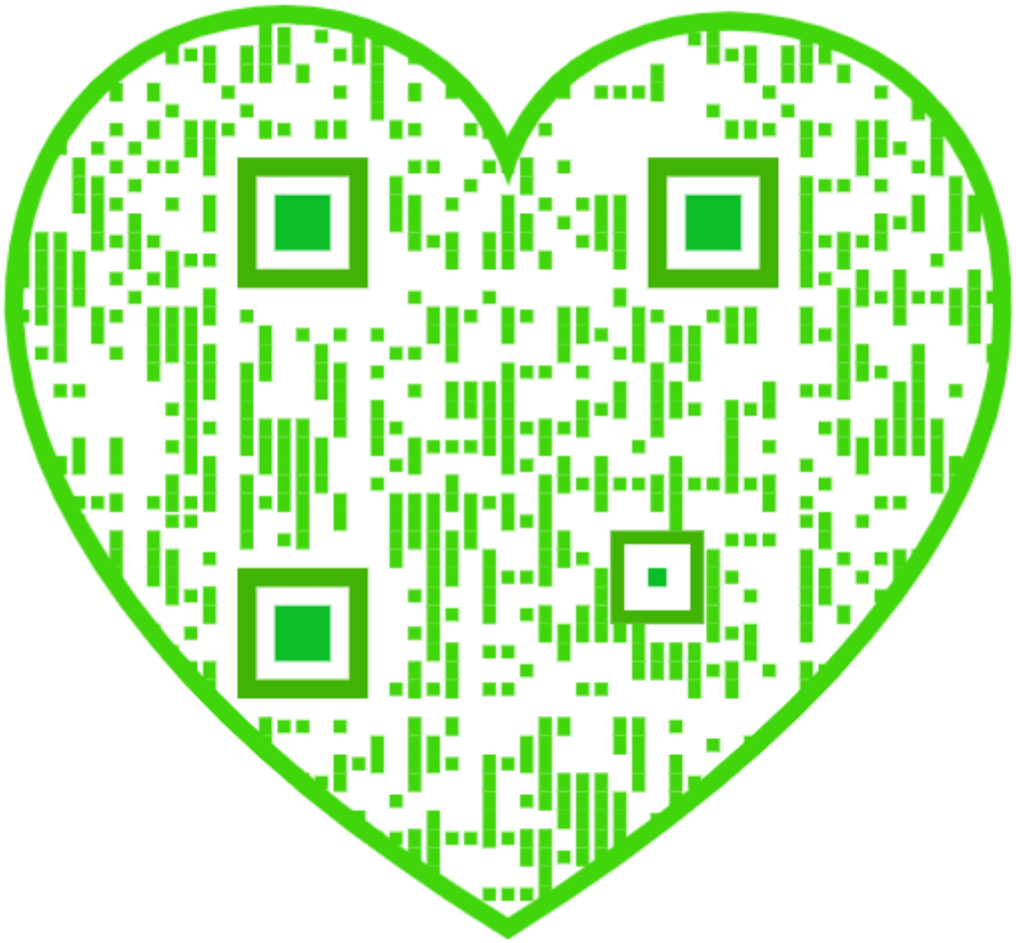

...ZALIG, DIE GEROEPEN ZIJN TOT DE MAALTIJD VAN DE BRUILOFT VAN HET LAM...

Openbaring 19 vers 9b

Opgedragen aan de nagedachtenis van

FRANS BOERS CHRISTIAANSZOON
geboren te 's-Gravenzande 1821
overleden te Monster 1897

ouderling
tweemaal ten onrechte gecensureerd
volhardend als bouwer van kerk en school

En in hem opgedragen aan die

honderden Afgescheiden mannen en vrouwen
tot nu toe naamlozen
genoemd in dit boek en in de voorgaande delen

armen van geest
gesmaad om de kerk welke is
de Bruid van Christus

Woord vooraf

Met het door ons in deze serie geschreven EERSTE en TWEEDE DEEL vormt dit boek een complete beschrijving - voor zover mogelijk - van de Afscheiding van 1834 in de provincie Zuid-Holland. Gezien de omvang van het gekozen gebied en de veelheid van het gevonden archief-materiaal dienden wij ons hier en daar te beperken; anders gezegd: ons merendeels te bepalen bij zuiver-kerkhistorische onderwerpen. Daardoor zijn genealogische bijzonderheden en samenhangen alsmede andere detailkwesties, bijvoorbeeld: Waar stond de eerste vergaderplaats of was het eerste kerkgebouwtje gelegen? - naar de achtergrond gegaan. Wij meenden in sommige gevallen een analyse van zulke zaken te moeten overlaten aan de plaatselijk- of regionaal-geïnteresseerde. Veelal vergt het antwoord op de hierbij naar voren komende vragen een onderzoek in de registers van de burgerlijke stand, in de documenten van volkstelling en bevolkingsboekhouding, bewaard in de archieven der burgerlijke gemeenten, alsmede in de hoe langer hoe meer in de openbaarheid komende archieven van het kadaster. Voor dit laatste verwijzen we naar: *Open kaart, een informatief boekje over het Kadaster en Openbare Registers* (Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer), 's-Gravenhage s.a.; mr. F. Keverling Buisman en ir. E. Muller, '*Kadastergids'* (Rijksarchiefdienst), 's-Gravenhage 1979.

In deze publicatie ligt het accent meer op de eerste jaren van het door ons aangehouden tijdvak 1834-1869, dan op de laatste. Immers het meest-typische van het Afscheidingsgebeuren vinden we in de beginjaren van genoemde periode. Zeker geldt dit voor de provincie Zuid-Holland, waar de scheuring die zich in 1842-1843 voltrok, één van de essentiële zaken is geweest in het leven van vele kerken èn voor de organisatie van hun verband. Gemeenten die nà 1850, maar vooral die nà 1860 werden geïnstitueerd, hebben daardoor een bescheiden plaats in dit boek ontvangen. Percentsgewijs is dit in de classis Leiden in meerdere mate het geval dan in de classis Rotterdam. Toch meenden we voor het beschrijven van de Afscheiding in Zuid-Holland een kerk die bijvoorbeeld na 1860 werd gesticht, niet te kunnen missen; zeker niet als het een Kruisgemeente betreft, welke in sommige gevallen voor 1860 als conventikel bestond.

Ook voor wat aangaat de 'schoolstrijd' van de vorige eeuw, hebben wij ons grote beperkingen opgelegd. We zijn voorbijgegaan aan het meeste van dit gebeuren, zelfs als we elementen daarvan in de notulen van een kerkeraad vonden. Fragmentarische mededelingen over schoolstichting, de moeiten en teleurstellingen hiermee gepaard gaande, in bedoelde acta, geven slechts weinig inzicht in het karakter van de worsteling voor christelijk onderwijs als geheel of

in een bepaalde plaats. Naar wij menen vraagt het beschrijven van deze strijd in Zuid-Holland (en uiteraard in andere provincies) afzonderlijke studies en publicaties, waarbij de archieven van de scholen zelf, niet gesloten zullen kunnen blijven.

In het herdenkingsjaar 1984 zijn vele boeken over de Afscheiding verschenen. Zij zijn in dit deel, voor zoveel nodig, verwerkt en in de literatuurlijst opgenomen. Daarnaast hebben de laatste tijd enige gedenkboekjes van plaatselijk karakter het licht gezien; wij hebben er dankbaar gebruik van gemaakt.

In dit kader willen we een drietal uitgaven apart noemen. In de eerste plaats: *Notulen van de Algemene kerkelijke vergaderingen van de Gereformeerde kerk onder het kruis (1844-1869)*, Utrecht 1982; nu deze bundel er is, leek het ons het eenvoudigste hiernaar te verwijzen (met aanhouden van de bladzijde-nummers) en niet naar de afzonderlijke, vaak moeilijk te vinden notulen van de 'Algemene vergaderingen'. Verder, hetzelfde geldt voor: *Handelingen en Verslagen van de algemene synoden van de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk* (1836-1869), Utrecht 1984. Tenslotte: Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers* I-III [1834-1975], Haarlem 1984; deze drie delen vormen een onuitputtelijke en onmisbare bron van biografische bijzonderheden 'van alle predikanten, die hebben gediend in de kerken in Nederland en Duitsland, voortgekomen uit de Afscheiding van 1834. Ook zijn opgenomen de gegevens van oefenaars, voor zover zij aan een gemeente waren verbonden.' (I, 6) Aangezien dit werk zo kort geleden is verschenen en voor een ieder die dit wenst bereikbaar, zou het verspilling zijn van tijd en geld, indien voor het beschrijven van menige in dit ZEVENDE DEEL genoemde predikant zou zijn gehandeld, alsof deze bron niet bestond. Wij hebben derhalve in een aantal gevallen naar *Gedenkt uw voorgangers* verwezen.

Wegens het grote aantal genoemde personen, hebben we ons in het register beperkt tot het vermelden van de familienamen.

Dit boek heeft drie jaren van bijna-onafgebroken inspanning gevergd. Onze dank gaat uit naar de vele personen, voornamelijk archivarissen, die ons hebben geholpen. Bovenal zijn wij dankbaar aan God, de HEERE, Die ons krachten gaf voor archiefonderzoek en schrijven. Geve Hij Zijn zegen over onze arbeid, tot bewaring en vermeerdering van Zijn kerk.

Haren-Gn., 24 april 1986
C. Smits

Afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage
CVL	‘Classis Leiden. Notulenboek van 12 April 1837 tot 5 Juli 1843’, Gemeentearchief Leiden
CVR	Notulen van de classis Rotterdam der Afgescheiden gemeenten van 8 juni 1843 tot 4 juni 1850; bewaard in het archief van de classis Leiden (der Gereformeerde kerken), Gemeentearchief Leiden
GA	Gemeentearchief
Herv. Ered.	Archief Departement Hervormde Eredienst, Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage
HO	Handelingen van de Opzieners der onderscheidene Gemeenten in de Provinciën Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Holland, tijdvak 1836-1840. Afschrift door I. Overkamp, secretaris van ds. H.P. Scholte. Scholte Papers, geen inventaris-nummer, Central College, Pella, Iowa
Hooggerechtshof	Archief Hooggerechtshof 's-Gravenhage 1811-1838, Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage
Lijst der texten	Lijst der texten waarover gepredikt is door ds. H.P. Scholte, predikant te Doeveren, Genderen c.a., 1833-1838. Scholte Papers inv. no. 33, Central College, Pella, Iowa
NCVL	Classis Leiden. Notulenboek van 27 augustus 1850 tot 26 augustus 1874, Gemeentearchief Leiden
NCVR	Notulen classicale vergadering [Rotterdam] 3 september 1850 tot 7 oktober 1862; Notulen der classicale vergaderingen van Rotterdam 6 januari 1863 tot 23 november 1875, Gemeentearchief Rotterdam. Voor een enkele gemeente: Notulen 29 februari

1876 tot 3 mei 1887, en: Notulen 23 augustus 1887 tot 26 april 1892

NPZH I	Notulen provinciale vergaderingen van de Christelijke Afgescheiden gemeenten in Zuid-Holland 1842-1855, Gemeentearchief 's-Gravenhage
NPZH II	Idem 1855-1870, Gemeentearchief 's-Gravenhage
RA	Rijksarchief
‘Zuid-Holland’	het in dit boek behandelde gedeelte van Zuid-Holland, dit is de gehele provincie met uitzondering van het zuidoostelijke deel. Kerkelijk gezien: Zuid-Holland min de in EERSTE en TWEEDE DEEL behandelde classes Gorinchem en Dordrecht. Vergelijk hoofdstuk 1 en het kaartje op bladzijde 18.

Verkorte titels van bij herhaling geciteerde boeken

Van der Aa
A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* I-XIII, Gorinchem 1839-1851.
Aspecten van de Afscheiding
A. de Groot, P.L. Schram e.a., *Aspecten van de Afscheiding*, Franeker 1984.
BLNP
Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme I-II, Kampen 1978-1983.
Blok en De Waal, *Gereformeerde Gemeente Dirksland*
P. Blok en Th. de Waal, *Honderd jaar Gereformeerde Gemeente Dirksland*, Dirksland 1967.
Van der Blom
A. van der Blom en J.J. Donkers, *De geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Schiedam*, Schiedam 1981.
Bos, *Archiefstukken*
F.L. Bos, *Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834* I-IV, Kampen 1939-1946.

Bos, *Kruisdominees*
F.L. Bos, *Kruisdominees - verhalen uit afgescheiden kringen*, tweede druk, Kampen [1984].
BWPGN
J.P. de Bie en J. Loosjes, *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland* I-V, 's-Gravenhage...-1943.
Chr. Encyclopaedie
Christelijke Encyclopaedie I-VI, Kampen 1925-1931.
Chr. Encyclopedie^2
Christelijke Encyclopedie I-VI, tweede druk, Kampen 1956-1961.
De Haas
Joh. de Haas, *Gedenkt uw voorgangers* I-III, Haarlem 1984.
Handelingen en Verslagen
Handelingen en Verslagen van de Algemene synoden van de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk, Utrecht 1984.
Honderd vijftig jaar
Honderd vijftig jaar gemeenten en predikanten van de Gereformeerde kerken in Nederland, Leusden 1984.
Jaarboekje
Jaarboekje van de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk, Kampen (vanaf 1856).
Kwantes, *Jaarboekje 1869*
C.M. Kwantes, *Jaarboekje van de Gereformeerde Kerk onder het Kruis laatst te noemen de Gereformeerde Kerk in Nederland*, Utrecht 1984.
NAVGK
Notulen van de Algemene kerkelijke vergaderingen van de Gereformeerde kerk onder het kruis (1844-1869), Utrecht 1982.
NNBW
Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek I-X, Leiden 1911-1937.
(Provinciale) Kerkeördening 1837
Kerkeördening van de Gemeente Jesu Christi... vastgesteld op de provinciale synoden, welke gehouden zijn in Julij en Augustus 1837, Amsterdam 1837.

Ref. 1e S.
De Reformatie, Tijdschrift der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland I-VIII, Amsterdam 1837-1840.
Ref. 2e S.
De Reformatie, Tijdschrift ter bevordering van Gods Koningrijk in Nederland, tweede serie, I-VIII, Amsterdam 1841-1845.
Ref. 3e S.
De Reformatie, Tijdschrift ter bevordering van Gods Koningrijk in Nederland, derde serie, I-III, 1845-1846.
De Ridder,
J.G. de Ridder, *De kerkhistorie van het Westland*, Zaltbommel 1966.
Wormser, *Schat in aarden vaten*
J.A. Wormser, J.C. Rullmann, *Een schat in aarden vaten*

I. *Albertus Christiaan van Raalte*, Nijverdal 1915.
II. *Hendrik Peter Scholte*, idem.
III. *Hendrik de Cock*, idem.
IV. *Simon van Velzen*, Nijverdal 1916.
V. *George Frans Gezelle Meerburg*, Baarn 1919.

Een verwijzing naar
EERSTE DEEL (etc.)
heeft betrekking op de vorige delen in deze serie verschenen:

De Afscheiding van 1834, EERSTE DEEL: *Gorinchem en 'Beneden-Gelderland'*, Oudkarspel 1971.
Idem, TWEEDE DEEL: *Classis Dordrecht c.a.*, Dordrecht 1974.
Idem, DERDE DEEL: *Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte*, bewaard te Pella, Iowa, U.S.A., Dordrecht 1977.
Idem, VIERDE DEEL: *Provincie Utrecht*, Dordrecht 1980.
Idem, VIJFDE DEEL: *Documenten uit het archief ds. H.P. Scholte*, *bewaard te Pella, Iowa, U.S.A. (vervolg)*, Dordrecht 1982.
Idem, ZESDE DEEL: *Het Réveil en ds. H.P. Scholte. Correspondentie*, Dordrecht 1984.

Inleiding

In dit deel willen we de Afscheiding van 1834 beschrijven in de provincie Zuid-Holland, voor zover dit niet is gedaan in de reeds verschenen publicaties in deze reeks, te weten in het EERSTE DEEL: *Gorinchem en 'Beneden-Gelderland'* en in het TWEEDE DEEL: *Classis Dordrecht c.a.* Dit boek kan worden gelezen zonder de vorige te hebben bestudeerd; de verwijzingen ernaar hebben geen andere functie dan die naar de overige literatuur.

Wij zouden ten opzichte van eerdere delen in herhaling vallen, als wij lang stilstonden bij de oorzaken en het karakter van de Afscheiding van 1834. Bovendien: bijna alle kleinere en grotere publicaties over deze beweging beginnen met een historische schets van de geestelijke strijd en de controversen bij haar aanvang.

Herhalend willen we hier slechts opmerken, dat als voornaamste oorzaken van de Afscheiding van 1834 - afgezien van de invoering van de bundel Evangelische gezangen op 1 januari 1807 - moeten worden genoemd: het opleggen aan de Hervormde kerk (beter: aan de Gereformeerde kerken in ons land) van het 'Algemeen Reglement van het Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap' (1816), waarbij de Dordtse kerkenorde werd terzijde gesteld en daarmee gepaard gaande wijziging in het ondertekeningsformulier voor aankomende predikanten (proponenten). Laatstgenoemde verandering beëindigde het verplichtend karakter van de confessionele grondslagen der Hervormde kerk en legaliseerde de reeds ingeslopen dwaalleer.

Naar wij menen, is er onder orthodoxe kerkhistorici nimmer verschil van mening geweest over het feit, dat de Hervormde kerk circa 1834 een dieptepunt vertoonde. De geesten gingen en gaan echter uiteen, als wordt gevraagd of de situatie een afscheiding wettigde. Naar de stellige overtuiging van schrijver dezes, moet deze vraag met ja worden beantwoord. Wij willen ook in dit boek de Afscheiding van 1834 zien als een reformatie der kerk. Dit sluit niet uit het noemen van vele 'ongestalten', zonden en gebreken in de Afgescheiden gemeenten. Maar dit is helaas een element dat te allen tijde en overal op aarde bij het beschrijven van de geschiedenis der kerk zal worden gevonden.[1] Ondanks de vele moeilijkheden van buitenaf en ondanks innerlijke verdeeldheden, zullen we mogen gewagen van een gestadige groei en ontplooiing.

1 Men zie bijvoorbeeld J.B. du Buy, *De geschiedenis van den Brabantschen Olijfberg*, Brussel 1960. In dit werk wordt de historie van de Protestantse schuilkerk te Antwerpen vanaf de Reformatie tot circa 1800 beschreven. Deze gemeente heeft geleden onder bloedige vervolging (195-198). Evenwel moet Du Buy schrijven: 'Een Epos is... dit boek... waarlijk niet. De tijd is anders... maar overigens, er huist vrede en twist, er wordt gebeden en gelasterd, er wordt waarheid gesproken en gelogen, streven naar reinheid staat naast diepen zondeval: eene gemeente met vele rimpels.' (6)

De doorsnee-Afgescheidene behoorde niet tot de klasse der aanzienlijken of gefortuneerden, maar tot die van de kleine middenstand en die der arbeiders; waar wij in deze publicatie de beroepen van de Afgescheidenen konden vermelden, wordt dit beeld bevestigd.

De honderden personen die de Hervormde kerk verlieten, spraken daarbij duidelijk uit dat zij dit deden vanwege de hierboven genoemde oorzaken. Alle 'scheidbrieven' spreken slechts één taal: de Afgescheidenen voelden zich geroepen te breken met de Hervormde kerk op grond van Gods geboden, gegeven in Zijn Woord. We geven als voorbeeld:

> 'Dit zijn de gronden waarom wij van zulk een kerk scheiden, dat de reine leer van Christus en zijn apostelen en profeten niet rein wordt verkondigd; ten tweeden om dat de Gezangen voor goddelijk worden gehouden die strijden tegen Gods Woord; ten derden om dat de sleutelen van het Koninkrijk der hemelen niet worden gebruikt naar Christus bevel...'[2]

De requesten door de Afgescheidenen aan de Koning gezonden doen geen ander geluid horen. We noemen:

> '(De Gereformeerde Kerk) toch kan en moet aan hare belijdenis des geloofs en verdere eenigheidsbanden gekend worden; toetsen wij nu daaraan in opregtheid des harten, het tegenwoordige hervormde genootschap in leer, in tucht en in wetgeving, dan is er niets te vinden van hetgeen in de formulieren van eenigheid als kenmerken der Gereformeerde Kerk wordt aangewezen.'[3]

In het 'generaal adres' gezonden door de eerste synode van de Afgescheiden gemeenten, gehouden te Amsterdam in 1836, lezen we onder meer

> 'Sire, teruggaan kunnen wij niet; wij hebben de kosten overrekend en hopen getrouwmakende genade te ontvangen; om alles te verduren wat de Heere onze God over ons zal gelieven te beschikken...'[4]

Wat de moeilijkheden van staatkundige aard voor de Afgescheidenen in Zuid-Holland betreft, is het goed op te merken dat de gouverneur van deze provincie, A.F.J.A.

2 Vuren, 16 februari 1835, ondertekend door dertien personen, van beroep arbeider of landbouwer, EERSTE DEEL 224. Deze Acte van Afscheiding, geschreven door merendeels eenvoudige, doch in de Heilige Schrift goed onderlegde personen, mag zeker als een document van grote waarde worden beschouwd.

3 Citaat uit request aan de Koning van 14 september 1835, gezonden door vertegenwoordigers van de Afgescheidenen in de provincies Gelderland, Zuid-Holland en Noord-Brabant; EERSTE DEEL 29.

4 J. Bosch, *Om waarheid en recht* (smeekschriften etc. uit de dagen der Afscheiding), Kampen 1933, 100. We noemen nog de Acte van Afscheiding van Ulrum (Keizer, *Afscheiding* 574-578) en die van Genderen, Doeveren en Gansoyen (DERDE DEEL 42-61).

graaf van der Duyn van Maasdam (1771-1848),[5] in tegenstelling tot enige van zijn ambtgenoten,[6] iemand van zeer tolerante opvattingen was, wars

5 Men zie voor hem het uitvoerige artikel *NNBW* I, 777-780.

6 We denken aan mr. L. van Toulon in de provincie Utrecht; VIERDE DEEL 15. W.H.A.C. baron van Heeckeren tot Kell in de provincie Gelderland; Bos, *Archiefstukken* register.

van te ver gaande overheidsinmenging in kerkelijke zaken. De beide brieven die hij vergezeld van een aantal requesten van Afgescheidenen in 1836 aan de minister van eredienst zendt,[7] mogen worden beschouwd als monumenten van nederlandse vrijheidsliefde en verdraagzaamheid. Wij geven slechts de volgende citaten.

> 'Zoo ik mij niet bedrieg, behoort het *burgerlijk* gezag bij het gadeslaan van kerkelijke geschilpunten zich alleen af te vragen, of de zorg voor de goede orde, voor de veiligheid van den staat, voor de onpartijdige handhaving des regts, het werkelijk tot pligt maakt om zich in die geschillen te mengen.
> ...
> Volgens al de berigten van de plaatselijke en andere autoriteiten ontvangen, behooren de Afgescheidenen in Zuid-Holland, misschien op zeer enkele uitzonderingen na, tot de eenvoudigste, braafste en minst gegoede onderdanen van Z.M. den Koning en is geen hunner zelfs door den naauwkeurigsten waarnemer van oproerige gezindheden verdacht gehouden.
> ...
> Zonder mij dus te verdiepen in eenig godsdienstig of kerkelijk geschil, hetwelk eigenlijk tot de door geene wet te bepalen vrijheid van meeningen, tot het gebied van het *geweten* behoort... acht ik mij alleen verpligt te verklaren, dat in verband met de hierboven aangewezen grondregel de toelating der zoogenaamde Afgescheidenen tot het uitoefenen hunner eeredienst op de door hen verlangde wijze naar mijn inzien geen' nadeeligen invloed op de vaderlandsliefde, zedelijkheid, rust en welvaart der ingezetenen zal uitoefenen, maar integendeel aan veele onedele pogingen een einde zal maken en de Afgescheidenen zelve, waar zij - gelijk in Zuid-Holland bijna algemeen het geval is - ter goeder trouw handelen, tot dankbaarheid stemmen en aan het geliefd stamhuis dat ons regeert, steeds naauwer verbinden zal.'[8]

In het deel van Zuid-Holland dat wij in *dit boek* gaan beschrijven - en waarvan de grenzen in hoofdstuk 1 zullen worden genoemd - hebben zich naar buiten toe niet zulke spectaculaire gebeurtenissen voorgedaan als bijvoorbeeld in de rest van de provincie, in Gelderland en Utrecht. Hagepreken als in Langerak, Zuid-Beijerland, Vuren en Gameren zijn hier niet gehouden[9]; dientengevolge zijn er geen godsdienstoefeningen van Afgescheidenen door cavallerie uiteengeslagen. Van inkwartieringen waaronder men in Gelderland en Utrecht zo heeft geleden, is hier geen sprake geweest.

Evenwel, ook in dit deel van ons land hebben de Afgescheidenen gedeeld in vervolging door de overheid, maar het aantal veroordelingen door de rechtbanken[10]

7 Bos, *Archiefstukken* IV, 13-15, 19-20; TWEEDE DEEL 34-35.
8 Bos, *Archiefstukken* IV, 13-14.
9 Een uitzondering vormt Middelharnis; daar werd in 1838 een 'hagepreek' gehouden met twee- à driehonderd toehoorders.
10 Namelijk op grond van de artikelen 291, 292 en 294 van de Code Penal (Wetboek van strafrecht). De Afgescheidenen mochten niet 'zonder toestemming van de Hooge Regeering' met meer dan twintig personen bijeenkomen. Men zie Bos, *Archiefstukken* I, xii-xiii.

is betrekkelijk gering geweest. In meer dan één plaats heeft de bevolking zich tegen de Afgescheidenen gekeerd, zoals we dit zullen vermelden voor Delft, Gouda, Leiden, Noordwijk en Rotterdam.

De oudste gemeenten die wij gaan beschrijven zijn *merendeels* in de eerste jaren na 1834 uiterst klein geweest. Naast grote of grotere steden als 's-Gravenhage, Rotterdam, Leiden, Delft, Gouda moeten ook verscheidene in die tijd kleine plaatsen worden genoemd - we denken aan de dorpen op Goeree-Overflakkee, Voorne en Putten. Het aantal Hervormden was hier uiteraard reeds gering, doch omvatte veelal het grootste deel der bevolking; het getal der Afgescheidenen maakte daarvan slechts een klein percentage uit. Als voorbeeld noemen wij nog 's-Gravenhage. In deze belangrijke plaats telde de Afgescheiden gemeente in 1839 slechts 52 zielen, terwijl in hetzelfde jaar in het kleine dorp Vuren aan de Waal (provincie Gelderland) gelegen, 182 kerkleden waren en in het naburige Herwijnen 196.[11] Evenwel is ook in dit gedeelte van Zuid-Holland - door ons verder 'Zuid-Holland' genoemd - na enige decennia een uitbreiding gekomen, waarvan de statistiek genoemd in bijlage II de hoofdzaken laat zien. De daar genoemde aantallen leren ons onder meer dat de invloed van de Doleantie, de tweede exodus uit de Hervormde kerk (1886), niet gering is geweest.

We zullen ruimschoots gelegenheid krijgen te handelen over de Kruisgezinden.

In het beschreven gebied zijn er in 20 plaatsen 'Kruisgemeenten' geweest, of preciezer gezegd, gemeenten behorende tot het verband van 'De Gereformeerde kerk in Nederland' (1838-1869), ook wel genoemd de 'Gereformeerde kerk onder het kruis'.[12]

In 'Zuid Holland' kregen de Afgescheidenen vóór 1 oktober 1838 te maken met de rechtbank van eerste aanleg in de plaatsen Brielle, 's-Gravenhage, Leiden en Rotterdam.[13] Met ingang van die datum werden deze colleges arrondissementsrechtbank in genoemde plaatsen.[14] In hun rechtsgebieden (ruimer gezegd: in geheel Zuid-Holland) kon men tot 1 oktober 1838 in hoger beroep gaan bij het Hooggerechtshof te 's-Gravenhage[15]; daarná diende dit beroep te worden ingesteld bij het Provinciaal gerechtshof van Zuid-Holland te 's-Gravenhage en kon men tenslotte cassatie aantekenen bij de Hoge Raad der Nederlanden gevestigd te 's-Gravenhage.[16]

11 EERSTE DEEL 233, 237.

12 J. van Raalte, *Wat was de Gereformeerde Kerk in Nederland?* 5-6.

13 Het archief van deze rechtbanken bevindt zich respectievelijk in ARA, GA te 's-Gravenhage, GA Leiden en GA Rotterdam. In dat van laatstgenoemd college ontbreken de vonnissen in strafzaken over de jaren 1836-1838.

14 Het archief van deze rechterlijke colleges bevindt zich, voor zover bewaard, in ARA. Dat van Leiden en Rotterdam bevat geen vonnissen in strafzaken over het door ons behandelde tijdvak.

15 ARA, Hooggerechtshof.

16 'Oude zaken', dat wil zeggen zaken die reeds vóór 1 oktober 1838 bij een rechtbank waren aangebracht, werden bij hoger beroep rechtstreeks door de Hoge Raad der Nederlanden behandeld, die zulke gedingen kon verwijzen naar een ander provinciaal gerechtshof.
De inventaris van rechterlijke archieven van het ARA vermeldt 'Het archief van het gerechtshof te 's-Gravenhage 1838-1945 is in 1945 verloren gegaan.' Dit tengevolge van oorlogshandelingen.
Het archief van de Hoge Raad bevindt zich in ARA.

Bij ons onderzoek kwamen wij bij herhaling te staan voor de moeilijkheid, dat bepaalde archiefstukken onvindbaar waren of zijn verloren gegaan. Wij zullen hierop in de volgende hoofdstukken moeten terugkomen, maar noemen reeds nu het voornaamste.

De archieven van de ringen van de Hervormde classes in ons gebied, zijn op een enkele uitzondering na (classis Rotterdam: ring Hillegersberg en ring Schiedam), niet bewaard. Wat de rechterlijke archieven betreft: er ontbreken enige van voor ons onderwerp van belang zijnde vonnissen en stukken van de rechtbanken van eerste aanleg (tot 1 oktober 1838) te Brielle en Rotterdam; evenzo van de arrondissementsrechtbank (vanaf 1 oktober 1838) te Brielle, Leiden en Rotterdam. Betreurenswaardig is dat de notulen van de classicale verbanden der Afgescheiden kerken van Goeree-Overflakkee en 's-Gravenhage over de jaren 1837 tot 1842/1843 zijn verloren gegaan. Het zich in goede staat bevindende notulenboek 1837-1843 van de classis Leiden is een gunstige uitzondering en mede daardoor zijn wij in staat in ‘Zuid-Holland’ de draden enigszins vast te houden. Van de notulen van enige provinciale vergaderingen alsmede van enige vergaderingen van de ds. H.P. Scholte volgende kerken, gehouden in Zuid-Holland in het tijdvak 1841-1844, zijn op zijn best fragmenten bewaard gebleven.[17] Jammer is ook dat door de watersnoodramp 1953 enige archieven van de Hervormde en Gereformeerde kerken zijn verloren gegaan. Tengevolge van onachtzaamheid en wellicht als uitvloeisel van twisten of emigratie naar de Verenigde Staten, ontbreken in een aantal plaatsen de eerste notulenboeken; wij noemen nu slechts Delft, 's-Gravenhage, Middelharnis en Rotterdam.

Toch bleek het mogelijk uit de vele, gelukkig wèl bewaarde stukken, de, zij het ook onvolkomen, legpuzzel te maken.

Evenwel, indien niet het Departement Hervormde Eredienst onbedoeld en ongewild, kerkgeschiedenis zou hebben geschreven, zou het beeld aanmerkelijk minder scherp zijn uitgevallen...

Tenslotte, zoals reeds aangestipt: wij hebben ons beperkt tot het tijdvak 1834-1869.[18]

17 TWEEDE DEEL 74-80.

18 Aangezien er geen verbanden bestaan tussen de Afscheiding en de Zwijndrechtse Nieuwlichters, hebben we aan laatstgenoemde beweging nagenoeg geen aandacht besteed. Deze secte, die vestigingen heeft gehad in enige plaatsen van Zuid-Holland is op uitnemende wijze beschreven in G.P. Marang, *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters* (Acad. proefschrift Utrecht), Dordrecht 1909.

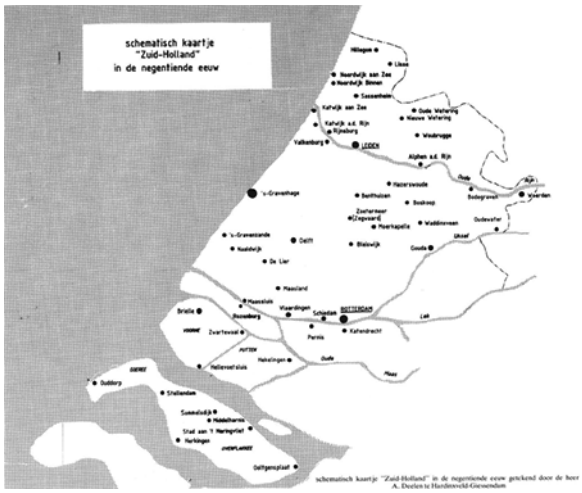

schematisch kaartje "Zuid-Holland" in de negentiende eeuw getekend door de heer A. Deelen te Hardinxveld-Giessendam

Hoofdstuk 1
Kerkverband

De ondertitel van dit deel: *classes Rotterdam en Leiden*, vergt enige toelichting.

Vooraf moeten we opmerken dat we bedoelen: twee classes van de Afgescheiden gemeenten. De term ‘Afgescheiden gemeenten’ zullen we kortheidshalve steeds gebruiken. In de vele requesten aan de Koning werd gesproken van ‘Christelijke Afgescheiden gemeente te...’, en voor intern gebruik sprak men al spoedig van ‘Christelijk(e) Afgescheidene Gereformeerde gemeente(n)’.[1] Het woord ‘Gereformeerd’ in de naam van bedoelde kerken werd - naar buiten toe - door de landsoverheid eerst in 1869 toegestaan; het verband van de Afgescheiden gemeenten kiest dan de naam ‘Christelijke Gereformeerde Kerk’.

Teneinde onze ondertitel te verduidelijken, willen we een historisch overzicht geven.

In de jaren dat de Afscheiding begon, waren de Hervormde gemeenten in de provincie Zuid-Holland over de volgende classes verdeeld (in alphabetische volgorde): classis *Brielle*, omvattende de ringen Brielle, Geervliet en Sommelsdijk; classis *Gouda*, met de ringen Gouda, Leerdam, Schoonhoven en Vianen; classis '*s-Gravenhage* verdeeld in de ringen 's-Gravenhage, Delft en Voorburg; classis *Leiden* met de ringen Alphen, Leiden, Noordwijk en Woerden; classis *Rotterdam* met Rotterdam, Hillegersberg (‘Hillegondsberg’), Schiedam en IJsselmonde. Tenslotte: classis Dordrecht (die reeds in EERSTE en TWEEDE DEEL is behandeld).

In deze studie komen Afgescheiden gemeenten ter sprake die alle liggen binnen het territoir van de Hervormde classes (circa 1834): *Brielle, Gouda* (slechts de ring Gouda), 's-*Gravenhage, Leiden* en *Rotterdam.*[2] Korter, maar iets onnauwkeuriger gezegd: we richten onze aandacht op de provincie Zuid-Holland behalve het zuidoostelijk deel.

1 Bijvoorbeeld: *Verslag van de Synode der Afgescheidene Gereformeerde Gemeente in Nederland*, gehouden (in) 1840 te Amsterdam, 's-Gravenhage 1841. Maar ook: *Handelingen en besluiten der synodale vergadering van de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk*, gehouden (in) 1846 te Groningen, Amsterdam 1854. Men zie hiervoor *Handelingen en Verslagen* 197-266, 381-421.

2 In bijlage I zijn uit dit gebied de Hervormde gemeenten met de aantallen zielen etc. circa 1837, vermeld. De rest van Zuid-Holland, omvattende de classis *Dordrecht*, het grootste deel van de classis *Gouda* (de ringen Leerdam, Schoonhoven en Vianen) en een deel van IJsselmonde zijn behandeld in EERSTE en TWEEDE DEEL.

Wat de kerkelijke indeling na de Afscheiding betreft: reeds in 1837 werden er classicale verbanden gevormd, met het oog op het verzenden van een ‘provinciale’ kerkenorde en een request aan de Koning.[3] De indeling had als merkwaardigheid dat zij voor wat Zuid-Holland aangaat, voor een deel werd vastgesteld op een provinciale vergadering van Zuid-Holland[4] en voor een ander gedeelte op een provinciale vergadering van Utrecht (cum annexis).[5] Op eerstgenoemde bijeenkomst werden de volgende classes geformeerd: *Goeree-Overflakkee* (gemeenten Middelharnis, Ouddorp, Stad aan 't Haringvliet, Stellendam[6]), '*s-Gravenhage* (gemeenten 's-Gravenhage, Rotterdam, Schiedam; in 1838: Naaldwijk), *Dordrecht, Gorinchem* en *Schoonhoven*. Tijdens de tweede, hier genoemde vergadering ontstond de volgende indeling: classis *Leiden* (Bodegraven, Gouda, Leiden, Noordwijk; in 1838: Katwijk), classis *Woerden* (Woerden en twee gemeenten in de provincie Utrecht[7]).

Samenvattend kunnen we derhalve zeggen dat er in het in dit boek door ons behandelde gedeelte van Zuid-Holland - wij herhalen: door ons aangeduid met ‘Zuid-Holland’ - tot 1841 de veertien gemeenten bestonden, die hierboven zijn vermeld.

De zo juist genoemde classicale indeling heeft echter slechts kort bestaan. Niet alleen bleek dat de instituering van sommige gemeenten te hoog was gegrepen - zo verdwijnt de classis Goeree-Overflakkee; en geraken Noordwijk en Woerden buiten het kerkverband; maar het ingrijpendst was dat na de schorsing van ds. H.P. Scholte eind 1840, het kerkverband in Zuid-Holland dreigde uiteen te vallen en diende te worden gereconstrueerd. Een aantal gemeenten koos de zijde van Scholte en stond tot aan diens emigratie in 1847 (of zelfs nog langer) buiten de kerkelijke organisatie van de ‘hoofdstroom’ der Afgescheidenen.[8] Het gevolg van dit alles is tweeërlei geweest.

In de eerste plaats kwam er aan de verbinding van Utrecht en een deel van Zuid-Holland in 1842 voorgoed een einde. Maar in de tweede plaats: als in en kort na 1842 de kerken in laatstgenoemde provincie zich opnieuw verenigen, zijn de classicale verbanden nagenoeg geheel teniet gegaan. In 1843 is er voor het eerst weer sprake van een enigszins vaste indeling: classis *Rotterdam* en classis *Dordrecht*. Eerstgenoemd verband omvat aanvankelijk slechts acht (!) gemeenten, en wel Delft, 's-Gravenhage, Katwijk, Naaldwijk, Pernis, Rotterdam, Rijnsburg en Schiedam.[9]

In 1850 wordt de classis *Rotterdam* gesplitst; ‘Zuid-Holland’ krijgt dan de volgende indeling.[10]

3 VIERDE DEEL 17-18.
4 HO Zuid-Holland, 14 maart 1837, art. 3b.
5 HO Utrecht en een gedeelte van Zuid-Holland, 16 maart 1837, art. 3.
6 Deze gemeenten werden evenwel eerst in 1839 geïnstitueerd; wij komen hierop terug.
7 Men zie hiervoor VIERDE DEEL 17-18.
8 TWEEDE DEEL, 65-86, 396.
9 NPZH I, 11 april 1843, art. 2; 23 en 24 april 1844, presentie; 10 en 11 sept. 1844, presentie en art. 4.
10 NPZH I, 30 april 1850, art. 4. Vermeld wordt dat Brielle, Hellevoetsluis, Maasland, Stellendam, Woubrugge na deze vergadering zijn geïnstitueerd en ‘later eene klasse ingelijfd’.

classis *Rotterdam*
Brielle
Delft
Hellevoetsluis
Maasland
Naaldwijk
Pernis
Rotterdam
Rozenburg
Schiedam
Stellendam
Vlaardingen

classis *Leiden*
Bodegraven
Boskoop
's-Gravenhage
Katwijk
Leiden
Rijnsburg
Woubrugge

Beide classes groeien geleidelijk uit, zoals ook de statistiek vermeld in bijlage II doet zien.

In 1865 wordt 'Zuid-Holland' in drie classes verdeeld. Naast de twee bestaande wordt die van *Delft* geformeerd. Gouda gaat uit de classis Leiden over naar die van Rotterdam 'totdat er een spoor op 's-Gravenhage komt'.[11]

Tot *Delft* zullen gaan behoren[12]
Delft
's-Gravenhage
De Lier
Maasland
Naaldwijk
Schiedam
Zegwaard (Zoetermeer)
Met ingang van 1869 ook de voormalige Kruisgemeenten:
's-Gravenhage (instituering 1847)
's-Gravenzande (instituering 1867)

Door de hereniging van de 'hoofdstroom' der Afgescheidenen met de Kruisgemeenten op de synode van Middelburg in het jaar 1869, ontstaat nieuwe uitbreiding. In

11 NPZN II, 11, 12 mei 1865, art. 18; men zie ook bijlage II.
12 's-Gravenhage en Zegwaard komen uit de classis *Leiden;* de andere gemeenten uit die van *Rotterdam.*
Het archief van déze classis Delft wordt bewaard in GA Delft.
Wij raadpleegden 'Notulen der Klassicale Vergadering voor de Chr. Afg. Ger. Kerk. Klassis Delft. 1 Augustus 1865 [1 aug. 1865-30 dec. 1879]'.

‘Zuid-Holland’ zijn 21 Kruisgemeenten geweest - in, zoals we reeds schreven, 20 plaatsen - namelijk te Bleiswijk, Gouda, 's-Gravenhage, 's-Gravenzande, Hazerswoude, Hellevoetsluis, Hillegom, Katendrecht, Katwijk aan Zee, Leiden, De Lier, Lisse, Middelharnis, Noordwijk aan Zee, Oude en Nieuwe Wetering, Rotterdam (twee gemeenten), Valkenburg, Waddinxveen, Woerden en Zegwaard (Zoetermeer).[13]

13 Deze lijst is samengesteld op grond van plaatselijke gegevens; maar ook op die ontleend aan Herv. Ered. inv. no. 1859; aan *NAVGK* 622 en aan Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden* 260.
De Kruisgemeente te Lisse ging niet mee in de hereniging; men zie C.J. Segers Sr., *Honderd jaar Gereformeerde Gemeente Lisse 1865-1965*, Lisse 1965.

Hoewel - zoals we zullen zien - enige van deze Kruisgemeenten reeds vóór 1869 verenigden, geven de gebeurtenissen in laatstgenoemd jaar de stoot tot een verdeling binnen de classis *Rotterdam*: een deel van de gemeenten wordt ingedeeld bij een nieuwe classis *Vlaardingen.*[14]

Daar de formatie van de classis *Delft* aan het einde van het door ons te behandelen tijdvak valt, immers in 1865; en het ontstaan van de classis *Vlaardingen* zelfs buiten deze periode, zullen we - afgezien van gegevens in Bijlage II - ons baseren op de indeling van 'Zuid-Holland' in twee classes: *Rotterdam* en *Leiden.*

Behalve de Kruisgemeenten vinden we in 'Zuid-Holland' een viertal Ledeboeriaanse gemeenten[15], genoemd naar ds. L.G.C. Ledeboer (1808-1863)[16], namelijk te Benthuizen, Leiden (aanvankelijk Kruisgemeente), Moerkapelle en Oudewater, alsmede een gemeente behorende tot de groep ds. Daan Bakker c.s. te Stad aan 't Haringvliet.[17] In de hoofdstukken die over deze plaatsen handelen, zullen we hierop terugkomen.

14 NPZH II, 27 en 28 april 1870, art. 23.

15 Evenwel is de materie ingewikkelder dan met een paar woorden kan worden verteld. Daarom moeten we voor deze zaken verwijzen naar de afzonderlijke hoofdstukken. Bijvoorbeeld: ook te Bleiswijk bestond in 1853 een Ledeboeriaanse gemeente; in 1870 sluit de Kruisgemeente te Leiden (groep C. van den Oever) zich aan bij de Ledeboerianen.

16 Ds. L.G.C. Ledeboer scheidde zich in 1840 te Benthuizen af van de Hervormde kerk. Men zie voor hem H. Natzijl, *Verzamelde geschriften van* [*en over*] *Ds. L.G.C. Ledeboer* I-III, Utrecht 1977-1980.

17 Bij Stad aan 't Haringvliet zullen we ook Herkingen, eveneens op Goeree-Overflakkee gelegen, noemen, alwaar een Bakkeriaanse gemeente heeft bestaan. De gegevens aangaande deze groep zijn weinige en betreffen merendeels de jaren na 1869.

Hoofdstuk 2
Voorgeschiedenis in de archieven van Hervormde classes

In de archieven van de Hervormde classes van het begin van de negentiende eeuw, voor zover deze 'Zuid-Holland' betreffen en voor zover deze zijn bewaard, vinden we slechts weinig dat duidt op de naderende Afscheiding. Zonder een opsomming te geven van wat ontbreekt,[1] merken we op dat van de archieven van de ringen en hun vergaderingen in de bedoelde classes slechts een klein gedeelte is bewaard gebleven.[2]

Het is bekend dat er ook in Zuid-Holland verzet is geweest tegen de invoering op 1 januari 1807 van de bundel Evangelische Gezangen. In het rapport van de 'Gecommitteerden tot de Kerkgezangen' - een college gevormd uit de provinciale synoden - van het jaar 1806, wordt onder meer geconstateerd dat deze vergaderingen wel de wijsheid zullen bezitten en

> 'wel middelen zullen weten te beramen om de invoering te lichter te maken, al was het maar door het laten van eenige vrijheid aan de kerkeraden van die plaatsen, waar de invoering als nog te veel tegenstand vinden zou...; dan kunnen wij intusschen niet nalaten met nadruk te verzoeken, dat er bij ulieden tevens besloten worde, dat voortaan bij gewone godsdienstoefeningen geen andere gezangen dan deze, met en benevens de Psalmen gebruikt worden, en tevens dat bij elke gewone predikatie ten minste éénmaal uit de Psalmen zal worden gezongen... Langs deze weg zal een aanmerkelijk deel der ongegronde vooroordeelen tegen de invoering wegvallen, en de waarde van het psalmgebruik, dat zoolang onder ons tot stichting was, bewaard blijven.'[3]

Het enthousiasme voor de Bundel is in Zuid-Holland ongetwijfeld gering geweest.[4] Het verwondert derhalve niet, dat de Zuidhollandse synode in juli 1807 een tweetal aanschrijvingen deed aan alle gemeenten onder haar ressort, waarin

1 Men zie voor de inventarissen van deze classes: T.J. Naudin ten Cate en J.P. van Dooren, *De archieven van de Nederlandse Hervormde Kerk in korte overzichten* II, Leiden 1974.
2 Node misten we ook de bij enige classicale besturen de brieven van predikanten, die gebruikt zijn voor het opstellen van de in het volgende hoofdstuk te noemen rapporten voor de minister van eredienst, begin 1836.
3 De Geer, *Ontstaan, invoering en ontvangst van den Evangelischen Gezangenbundel* 95.
4 De Geer 99-101.

de kerkeraden en predikanten werden herinnerd aan de bepaling ‘dat namelijk de Evangelische Gezangen niet alleen *kunnen*, maar ook behooren gezongen te worden.’[5] Ook in0 1808 ging er inzake het gebruik der Gezangen van de Zuidhollandse synode een missive uit - nu iets scherper - waarin we lezen, dat predikanten die zich ten aanzien van deze zaak niet houden aan de synodale bepalingen, door de kerkeraden

> ‘of bij nalatigheid van die, door de classes waaronder zij ressorteeren, ten allerernstigste gereprimandeerd, en volhardende, als moedwillige overtreders der kerkelijke wetten gestraft worden, zelfs tot suspensie en afzetting van hunnen Dienst.’[6]

Toch werden er na 1808 in ‘Zuid-Holland’ weinig spectaculaire gebeurtenissen geregistreerd ten aanzien van de ‘Gezangenkwestie’. We zullen slechts een enkel geval kunnen noemen, maar wel vonden we een lijdelijk verzet op meer dan één plaats.

We willen hieronder noemen wat de classicale archieven van ‘Zuid-Holland’ bewaren aan gegevens die we, soms meer soms minder, als voorgeschiedenis van de Afscheiding zouden kunnen beschouwen.

Classis Brielle

In de notulen van deze classis van het jaar 1806 vinden we dat de gemeente te Hellevoetsluis ‘klachten’ heeft ingebracht tegen de meeste der Evangelische Gezangen. Op het eiland Rozenburg zijn in de kerk geen gezangenboeken; in Hekelingen zijn er nog slechts twee. Over Nieuwe Tonge op Goeree-Overflakkee wordt gemeld dat de Gezangen wel waren ingevoerd, ‘maar dat toch het zingen daarvan geen voortgang had’.[7]

Classis Gouda

Het archief van deze classis bevat geen zaken die we tot de directe voorgeschiedenis van de Afscheiding zouden kunnen rekenen.[8]

Classis 's-Gravenhage[9]

5 *Ibidem* 99.
6 *Ibidem* 101.
7 GA Brielle; Notulen classis Brielle 1798-1810; 22-24 juni 1806, art. 10.
8 We vonden, dat in het jaar 1816 te Waddinxveen enige personen in de Hervormde gemeente ‘aanhangers eener vreemde secte’ zijn. Eén van hen, Arij Binnenkade, heeft de kerkeraad zwaar beledigd. Met ‘vreemde secte’ is die der Zwijndrechtse Nieuwlichters bedoeld. (Archief Herv. gemeente Gouda. Acta classicaal bestuur 1816-1848, notulen 31 juli en 25 sept. 1816.)
9 Bewaarplaats: Archief Ned. Herv. Kerk, ARA.

De ‘Handelingen van het klassikaal bestuur 1816-1843’ vermelden onder meer het volgende.

In de gemeente te De Lier zijn in het jaar 1816 enige ‘onaangenaamheden’ ontstaan over het zingen van de Evangelische Gezangen. (vergad. 27 maart 1816, art. 19) De kerkeraad van De Lier schrijft desgevraagd aan het classicaal bestuur ‘dat weinigen in de Gemeente verkiezen de Evangelische Gezangen te zingen.’ Bij de verkiezing van kerkeraadsleden betekent dit, dat in het ene jaar minder personen werden gekozen, in het andere jaar meer ‘die van dezelve gebruik maakten’. Verder ‘dat de ouderlingen D. Lugtigheid, Jan van der Vaart, Cornelis Bregman en de diaken Dirk van der Meer voortgaan, in den Godsdienst van gemelde Gezangen niet het minste gebruik te maken’. Het classicaal bestuur besluit de kerkeraad van De Lier aan te schrijven ‘de wet op dit stuk te mainteneren’ en binnen zes weken te melden, of hieraan is voldaan. (vergad. 29 mei 1816, art. 19) Twee maanden later wordt genotuleerd, dat de ouderlingen J. van der Vaart en C. Bregman alsmede de diaken D. van der Meer hebben verklaard geen gebruik te zullen maken van de Gezangen in de openbare godsdienst ‘of die na te zien’, (vergad. 31 juli 1836, art. 3) Ouderling D. Lugtigheid heeft het hoofd in de schoot gelegd. Kort daarna bericht de kerkeraad dat de drie ambtsdragers ‘van hunne bedieningen zijn ontzet’, (vergad. 25 sept. 1816, art. 3)

Wij merken op dat we deze personen in 1834 of daarna, niet aantreffen onder de Afgescheidenen te De Lier.[10]

Classis Leiden[11]

In haar archief vonden wij geen andere mogelijke aanduidingen van een voorgeschiedenis van de Afscheiding dan de vermelding dat er in 1830 te Woerden oefeningen worden gehouden.[12]

Merkwaardig is, dat er in 1822 in de kleine Hervormde gemeente te Noorden (ten zuiden van Mijdrecht) ‘Separatisten’ zijn.[13] In de notulen van de kerkeraad van deze gemeente lezen wij hierover, dat in genoemd jaar Lambertus Horsting voor de kerkeraad verschijnt en verklaart niet in de kerk te zullen komen ‘omdat er zooveele afgoden waren’. ‘Zijne God’ had hem gezegd: ‘Gaat uit van haar, opdat gij door hen niet ontreinigd wordt’. Horsting verklaart verder dat hij met de leer die wordt gebracht niet instemt en dat hij destijds in onwetendheid belijdenis des geloofs had afgelegd en ‘eenen onbekenden God had beleden’. Zowel hij als zijn huisvrouw Aaltje van Wijk ‘stappen van die leer af’. Aan beiden wordt het gebruik van het avondmaal ontzegd.[14] In dezelfde vergadering verklaart Lambert Mulder van hetzelfde gevoelen te zijn; ook hem wordt het deelnemen aan het avondmaal verboden.[15] In het notulenboek vinden we vervolgens vermeld, dat Horsting, zijn vrouw, en Mul-

10 Vergelijk hoofdstuk 29 (De Lier).
11 Bewaarplaats: Arch. Ned. Herv. Kerk, ARA.
12 Notulen classicaal bestuur van Leiden 1822-1836, 28 juli 1830, art. 6.
13 Idem, 28 sept. 1822, art. 7.
14 Handelingen van de kerkeraad 18 april 1822, art. 3.
15 Idem, art. 4.

der op 1 september 1822 zijn ‘afgelezen’. Zij worden vervallen verklaard van al de voorrechten aan het lidmaatschap van de Hervormde kerk verbonden en speciaal van aanspraak op ondersteuning uit de diaconale kas. In 1829 komt Lambertus Horsting echter terug; hij begeert dat zijn kinderen zullen worden gedoopt. Met ‘erkentenis van dwaling en berouw’ verklaart hij te zijn misleid door ‘de zoogenaamde Nieuwlichters’.[16] Het is duidelijk dat in het bovenstaande sprake is van enige Zwijndrechtse Nieuwlichters, die in Waddinxveen en Mijdrecht, maar later te Zwijndrecht en Puttershoek hun broederschappen hadden.[17]

Classis Rotterdam[18]

Het archief van deze classis bevat geen voorgeschiedenis.

16 Idem, 2 okt. 1829, art. 3.
17 Marang, *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters*; Becker, *Het eeuwige heimwee.*
18 GA Rotterdam.

Hoofdstuk 3
Rapporten van de Hervormde classes in 'Zuid-Holland' begin 1836

Daartoe uitgenodigd richtten alle classicale besturen van de Hervormde kerk zich begin 1836 tot het Departement van de (Hervormde) Eredienst. In de brieven - rapporten - vermelden bedoelde besturen gegevens omtrent aantal en invloed van de 'Separatisten' in hun ressort.

In de 'Algemeene beschouwingen' die het Departement uit de rapporten heeft afgeleid, is onder meer opgenomen een tabel met het aantal Afgescheidenen per provincie.[1] Voor Zuid-Holland worden de volgende aantallen opgegeven (schatting): 572 personen hebben 'verklaring van afscheiding gedaan'; van dezen zijn er 531 meerderjarig. 'Die nog niet tot verklaring van afscheiding zijn gekomen': 685; van dezen zijn er 385 meerderjarig. Totaal aantal zielen: 1257.[2] Zuid-Holland staat hiermee op de eerste plaats wat het getal betreft; onzes inziens is dit te wijten aan een bij de classis Brielle te noemen misvatting aangaande aantallen potentiële Afgescheidenen. Noord-Brabant komt door Genderen-Doeveren c.a. (met 362 zielen) op de tweede plaats met 940 zielen. Aan de schattingen kan slechts betrekkelijke waarde worden toegekend. Bos noemt als sprekend voorbeeld, dat voor Groningen (405) en Drenthe (861) tezamen wordt opgegeven: 1266 zielen. Maar de requesten van Afgescheidenen uit deze beide provincies aan de Koning van juni 1836 zijn alleen al door 2133 personen ondertekend; de kinderen vallen op verreweg de meeste plaatsen hieronder niet.[3]

Wat bewaard is van de rapporten der classicale besturen geven we hieronder in samenvatting weer.[4]

Classis Brielle[5]

Het rapport vermeldt dat er in het classicaal ressort slechts vier (!) personen zijn, die openlijk hebben verklaard zich af te scheiden. Drie van hen wonen te Middelharnis 'zijnde een man en een paar gehuwden, hebbende twee jonge

1 In Limburg waren in die tijd geen Afgescheidenen geregistreerd.
2 Bos, *Archiefstukken* III, 182.
3 *Ibidem* 183.
4 We vinden de hoofdzaak van de rapporten eveneens in Bos, *Archiefstukken* III, 165-169. We noemen echter nog een enkele aanvulling en geven tevens enig commentaar.
5 Herv. Ered. 1 maart 1838, no. 8.

kinderen. Het genoemde paar is bekend voor ruim zoo onregtzinnig in gedrag als het regtzinnig wil heeten in belijdenis'.[6] De vierde 'openlijk Afgescheidene' woont te Stad aan 't Haringvliet. 'De afscheiding van dezen heeft hevig ongenoegen in zijn huis, en der gemeente veel ergernis gegeven. Naar men zegt berouwt hem de gedane stap.'

Maar overal in de classis zijn er lieden die met de bestaande kerkelijke inrichting ontevreden zijn 'en gemakkelijk tot afscheiding zouden zijn te bewegen'. We noemen de volgende bijzonderheden.

> Brielle: 50 personen (de kinderen niet medegerekend; hetzelfde geldt voor Zuidland) zouden naar de Afscheiding overhellen; 'meest bejaarde personen en varensgezellen.'
> Hellevoetsluis: een derde der gemeente; 'meest varensgezellen en werklieden op 's Rijks werf.'
> Zwartewaal: enigen; vissers.
> Zuidland: 50; 'uit de eenigszins gegoede mindere standen.'
> In de ringen Brielle en Geervliet zijn veertien gemeenten, waar de beste geest heerst, ja geestdrift voor de bestaande orde van zaken. In de overige is dit geenszins het geval. Men vindt er alom ontevredenen, meest uit de lagere stand; zij verzuimen de kerk en houden hun kinderen terug van de catechisatiën. De brochures van Scholte worden (hier en daar) met geestdrift gelezen.
> In de ring Sommelsdijk - Goeree-Overflakkee - is het veel erger. Het kwaad dagtekent van jaren herwaarts en op ieder dorp bijna vindt men er, die kleine conventikelen houden en de kerk verzuimen. De meeste te Middelharnis, Stad aan 't Haringvliet, Ooltgensplaat, Nieuwe Tonge en Stellendam, de minste te Dirksland en Goedereede. De geest is minder steil rechtzinnig dan wel mystiek-piëtistisch. Ds. J.J. Ie Roy[7] 'zelfs is in haat'.
> Er is nochtans grond om te vertrouwen, dat, als de gemoederen niet opgehitst worden, het er niet tot stellige scheuring zal komen; doch anders zijn er separatistische verenigingen te wachten, te Brielle van 200, te Hellevoetsluis van 800, te Zwartewaal van enige weinigen, te Zuidland van 150 en in de meeste gemeenten van de ring Sommelsdijk van een overgroot aantal 'dat sommige dier gemeenten tot beneden de helft zou verminderen'.

Tot zover het rapport.

We zullen wel bemerken dat hier - gezien vanuit het standpunt van het Departe-

6 Men zie voor de namen van deze en andere in deze paragraaf bedoelde personen hoofdstuk 5. Aangezien met het 'paar' wordt bedoeld de latere ds. C. van der Meulen en zijn vrouw willen we gaarne verklaren dat we bij al onze onderzoekingen *geen enkel* bewijs vonden voor deze uitspraak. Men zie ook blz. 33.

7 K. Exalto e.a., *Zij die bleven*, Nijkerk 1981, 'Jacobus Johannes le Roy' 41-55. Ds. Le Roy stond van 1813 tot aan zijn overlijden als Hervormd predikant te Oude Tonge. Hij heeft tal van malen - in woord en geschrift - geprotesteerd tegen afwijking in leer en kerkregering van de Hervormde kerk. Had geen bezwaar tegen de Bundel Evangelische gezangen.

ment Hervormde Eredienst - onnodig alarm werd geslagen. Terwijl in andere rapporten, maar ook in de vele brieven van bijvoorbeeld ds. C.W. Pape[8] te Heusden, de Afscheiding te veel als een bagatel werd beschouwd, vinden we in het onderhavige rapport een sterke overdrijving. De Afgescheiden gemeenten, voor zover gelegen in de classis Brielle, waren gering in aantal en zijn, zeker in de eerste jaren na 1834, niet van grote omvang geweest. Brielle bijvoorbeeld - pas geïnstitueerd in 1850 - is tot 1863 niet boven de 60 zielen gekomen.

Classis Gouda[9]

We noemen, als in hoofdstuk 1 toegelicht, slechts de ring Gouda.

Te Gouda hebben zich acht personen afgescheiden, onder wie één nog ongedoopt is. Deze mensen zijn ‘gedeeltelijk van den minderen burger-, gedeeltelijk van den boerenstand, die vergaderingen houden van minder dan 20 personen, beurtelings voorgegaan door eenen ouden tuinier en een schrijnwerker of liever witwerker’.

In Oudewater twee personen ‘ook niet van notabelen stand’.

‘Verder is uit dezen Ring niets legaals gemeld, schoon er hier en daar ook wel zoogenaamde oefeningen gehouden worden van menschen, die niet ter kerke komen, maar zich niet openlijk hebben afgescheiden.’

Classis 's-Gravenhage[10]

's-Gravenhage: zes personen hebben zich afgescheiden; ‘lieden van geen beteekenis’.

Delft: twee; een gepensioneerde sjouwer en zijn huisvrouw.

Scheveningen: vijf personen; vier geringe vissers zonder godsdienstige kennis en een schoenmaker van enige meerdere kunde; zij hebben geen grote aanhang.

's-Gravenzande: zes; onbelangrijke lieden.

Ter Heide: drie personen.

Te Delft, Naaldwijk en Monster bestaat een godsdienstig gezelschap, wier leden vermoed worden tot scheiding over te hellen, daar zij weinig of niet ter kerke komen; te Delft ten getale van veertig, van wie er zeventien vorig jaar bij de telling hebben verklaard ‘tot de Gereformeerde Kerk van 1618-19 te behooren’.

Classis Leiden[11]

(Ring Noordwijk)

Katwijk aan Zee: twintig personen hebben zich afgescheiden; uit de geringe burgerstand; zij hebben geen bepaalde plaats van samenkomst, maar gaan des

8 Bos, *Archiefstukken* I-IV, passim.
9 Herv. Ered., 2 maart 1836, no. 7.
10 Herv. Ered., 1 maart 1836, no. 10.
11 Herv. Ered., 5 maart 1836, no. 17.

zondags naar Noordwijk aan Zee. Sommigen van daar en van Scheveningen schijnen hen verleid te hebben. De gemeente beijvert zich algemeen om hun woelingen te keer te gaan.

Katwijk Binnen: twee personen hellen naar de Afscheiding over.

Noordwijk aan Zee: dertig; houden des zondags drie bijeenkomsten, waar hun hoofd Cors Noorduin, gewezen matroos, zijn preken voorleest. Deze houdt ook catechisatiën.

Valkenburg: één persoon heeft zich schriftelijk afgescheiden. Vijf andere sympathiseren.

Noordwijk Binnen: twee; wonen de vergaderingen te Noordwijk aan Zee bij, waar één van hen soms spreker is.

(Ring Alphen)

Leiderdorp: drie.

Benthuizen: één; deze is 'conventikelbezoeker'.

Zwammerdam: drie; twee zijn man en vrouw, die regelmatig de bijeenkomsten der Separatisten te Bodegraven bijwoonden, maar nu als onwaardigen daaruit zijn verbannen.

Alphen: zes sympathisanten.

Oudshoorn: twee idem.

Koudekerk: twee idem.

Hazerswoude: twee Afgescheidenen en achttien sympathisanten; men houdt conventikelen op ongeregelde en enigszins bedekte wijze.

Boskoop c.a.: enige Afgescheidenen.

(Ring Woerden)

Woerden: 25 sympathisanten.

Bodegraven: zestien; zij worden geleid door Klaas van Wijk, ouderling, aangesteld door (ds. H.P.) Scholte. Van Wijk geeft ook catechisatie aan de kinderen.

Leimuiden: een echtpaar heeft zich afgescheiden.

Langeraar: enigen; komen nu en dan te Korteraar samen met sommigen van elders, onder wie de koster en voorzanger van Aarlanderveen.

Oude Wetering: twee Afgescheidenen. Er worden oefeningen gehouden van zeven à acht personen.

Zevenhoven: 'eenige weinige personen'.

(Ring Leiden)

Leiden: 30 personen hebben zich afgescheiden. Zij zijn uit 'de geringere en geringste standen' - sommigen kunnen niet lezen en schrijven. Een uitzondering maken de aanstaande echtgenote van A.C. van Raalte en haar broeder C.G. de Moen. Hij schijnt het hoofd van de Afgescheidenen te zijn of te zullen worden.

Onder de 'aanzienlijken' wordt genoemd Victor Koningsberger[12]; deze is in 1834 met kerkelijke attestatie van Rotterdam gekomen 'om zich hier tot de Evangeliedienst voor te bereiden', maar heeft zich kortgeleden afgescheiden.

12 Men zie voor hem hoofdstuk 33 (Leiden).

Classis Rotterdam[13]

Het rapport van de classis Rotterdam is zeer summier. Vermeld wordt dat er te Rotterdam 34 Afgescheidenen zijn; te Schiedam: 25 met tien kinderen; te Maasland: tien; te Delfshaven: drie; te Vlaardingen: twee en vier kinderen; Maassluis: één; Zevenhuizen: vijf. ‘Allen uit den minderen of laagsten stand, behalve te Schiedam één uit den middenstand.’

13 Herv. Ered., 1 maart 1836, no. 13.

Hoofdstuk 4
De requesten aan de Koning van eind 1836

In het tijdvak van september tot december 1836 zond een groot aantal Afgescheiden gemeenten een request aan de Koning. Wij beperken ons hier tot de uit 'Zuid-Holland' verzonden verzoekschriften.[1]

De aanleiding tot het indienen van deze verzoekschriften was het koninklijk besluit van 5 juli 1836[2], waarin onder meer staat dat aan de Afgescheidenen alle bescherming wordt ontzegd, dat de toelating van hun gemeenten niet kan worden geduld en dat deze 'als geen wettig bestaan hebbende' als ontbonden worden beschouwd en hun samenkomsten worden verboden. Evenwel werd de mogelijkheid geopend, dat, als er in enige plaats een 'aanmerkelijk aantal personen mogt zijn', welke een afgescheiden gemeente zouden wensen te vormen, men zich 'met overlegging van de vereischte opgaven en ontwerpen' via de gouverneur der provincie, tot de Koning zou kunnen wenden met een individueel getekend adres etc. Daarop zond in september 1836 de Afgescheiden gemeente te Amsterdam een request.[3] Een gelijkluidend en gedrukt verzoekschrift werd in Zuid-Holland door 27 gemeenten ingediend. In ons EERSTE DEEL (blz. 44) worden de plaatsen genoemd, waar deze gemeenten waren gevestigd.

Twintig adressen werden door ons reeds behandeld[4]; uit 'Zuid-Holland' werden er slechts zeven gezonden. Deze geringere dichtheid in het grootste gedeelte van de provincie, ten opzichte van het veel kleinere zuidoostelijke deel van Zuid-Holland - dat er dus twintig verzond - zullen we moeten verklaren uit de omstandigheid, dat de actie-radius van ds. H.P. Scholte uiteraard beperkt was. Deze woonde in 1836 te Gorinchem en hij is blijkbaar niet in staat geweest, ten aanzien van deze adressen, in korte tijd de gehele provincie te mobiliseren. Wij denken hierbij aan steden als Leiden en Rotterdam. Des te opvallender is het, dat door vijf 'gemeenten' (zij het in statu nascendi) op Goeree-Overflakkee zulk een request werd ingediend, namelijk door Middelharnis, Ooltgensplaat, Sommelsdijk, Stad aan 't Haringvliet en Stellendam. De andere twee kwamen uit Bodegraven en Schiedam.

1 Voor de gelijkluidende requesten, verzonden uit het overige gedeelte van Zuid-Holland en uit Utrecht, zie men; EERSTE DEEL 34-44, TWEEDE DEEL 23-36, VIERDE DEEL 29-32.
2 Voor de volledige tekst van het koninklijk besluit: EERSTE DEEL 402-404.
3 Bos, *Archiefstukken* IV, 4-5.
4 TWEEDE DEEL 23-26.

In de requesten wordt verklaard, dat de onderhavige gemeente zonder bezwaar van 's lands schatkist zal zorgen voor kerkgebouw, bezoldiging van de predikant en onderhoud der armen. Gevraagd wordt de vervolging ter zake van godsdienstoefeningen te doen ophouden en aan de desbetreffende 'openbare Magten in het Rijk' te gelasten de godsdienstoefeningen te beschermen in plaats van deze te verstoren. De verzoekschriften kunnen worden beschouwd als een eerste levensteken van enige 'gemeenten'. Opnieuw plaatsen we dit woord tussen aanhalingstekens, om daarmee te kennen te geven, dat de vraag moet worden gesteld of bijvoorbeeld de groepen van Goeree-Overflakkee werkelijk deze naam verdienden. Feitelijk waren deze kleine gemeenschappen conventikelen; eerst in 1839 institueert Scholte op genoemd eiland enige gemeenten.

De adressen werden door de gouverneur van Zuid-Holland gezonden aan het Departement Hervormde Eredienst; zij waren daarbij voorzien van consideratiën van de burgemeester. De gouverneur, zoals we reeds zagen, Van der Duyn van Maasdam, een zeer tolerant mens, doet voor zover hem dit mogelijk is, een poging de Afgescheidenen te verdedigen, om dusdoende de Koning te bewegen de gedane verzoeken in te willigen[5], maar de regering reageert kort en krachtig. De requesten worden van de hand gewezen met de toevoeging, dat op stukken van deze aard geen acht kan worden geslagen.[6]

1. Middelharnis[7]

Het op 28 oktober 1836 gedateerde adres bevat zes handtekeningen en wel van Jan Frederik Klaassen en zijn echtgenote Elizabeth Smit; de latere predikant Cornelius van der Meulen en zijn echtgenote Elisabeth Geertruude van de Roovaart; Simon Trommel en Simon de Vroom.

De burgemeester van Middelharnis schrijft, dat de requestranten tot de geringsten van het volk behoren, zij zijn van goed zedelijk gedrag, zij hebben nimmer wanordelijkheden veroorzaakt en staan bekend als vreedzame ingezetenen.

2. Ooltgensplaat

Request van 21 november 1836. Het is getekend door Dirk Ras 'met vrouw en kinderen'; Jaapje Tieleman en Maria Zwartenberg.

De burgemeester meldt, dat de ondertekenaars 'nietige en onbeduidende wezens' zijn. Hun samenkomsten hebben het karakter van

> 'oeffening houden... dat is, het lezen van den Bijbel, van Psalmen of eenige andere Godsdienstige werken of geschriften, het wisselen van denkbeelden en gevoelens over Godsdienstige onderwerpen of geschriften, zonder daarbij verder eenige van die daden te verrichten, die de kenmerken of eigenschappen eener Godsdienstoeffening of Eeredienst

5 Zoals door ons beschreven in TWEEDE DEEL 34-35. Men zie ook blz. 14-15.
6 EERSTE DEEL 43.
7 De zeven hier te noemen requesten vinden we in Herv. Ered. 8 en 9 mrt. 1837, no. 9.

hebben, alleen het inzamelen van liefdegaven tot het instandhouden van hunne oeffeningen uitgezonderd.'

De requestranten behoren tot de arbeidende klasse. Anderen die zich hadden afgescheiden, hebben zich berouwvol tot de kerkeraad van de Hervormde gemeente gewend met het verzoek weer als leden te worden aangenomen. De burgemeester is niet tegen inwilliging van het request.

3. Sommelsdijk

Request 11 oktober 1836. Ondertekend door J. Bogert; Klaasje den Broeder; Jacob Duim; Maria Metselaar; K. van de Meijde 'met vrouw en kinderen'; M. Oosterling 'en kinderen'; E. van de Polder; Jacob Wielhouwer; Jakomijntje Wielhouwer; Leendert Wielhouwer en vrouw; W. Wielhouwer.

Het request gewaagt van tegenkanting van de burgemeester. Nu eens 'dat het zegel te klein was'; dan weer: geen lidmaat; of: wie zijn naam niet kon schrijven 'mocht er niet op staan'.

De burgemeester verklaart, dat de requestranten armoedige mensen zijn, met uitzondering van Klaasje den Broeder - zij is de huisvrouw van een winkelier. Mensen 'welke omdat zij *niets* zijn, daardoor *iets* willen schijnen en ook door anderen worden opgezet.'

4. Stad aan 't Haringvliet

Het verzoekschrift is gedateerd 26 oktober 1836. Het bevat de handtekeningen van A.J. van Dam 'met deszelfs vrouw en zijn kinderen', Jan van Eck 'met deszelfs vrouw', Maatje Hoedeman(s) 'en haar kind'; Cs. Maliepaard 'met deszelfs vrouw en kinderen', Lientje Nieuwlandt 'huisvrouw van Cs. Maliepaard', Jacob van de Roovaart 'met zijn kinderen', As. Wielaart 'met deszelfs vrouw en zijn kinderen'.

De burgemeester meent, dat de ondertekenaars meest mensen zijn van 'de geringere volksklasse... die grootendeels door den stroom der volgzucht mede gesleept worden, en weinig of niets geleerd hebben; de vrouwen en kinderen kunnen lezen noch schrijven'.

5. Stellendam

Request van 15 oktober 1836. Het is getekend door Abraham Brinkman 'verklarende niet méér te kunnen schrijven en te teekenen voor hem en zijn minderjarige kinderen Herman, Grieta, Geertje, Jacob en Hendrik'[8]; Maria van Dam; × Sara van Dam; ×

8 Het tussen aanhalingstekens geplaatste is geschreven door de eerste assessor van Stellendam, K. Kievit. Indien de betrokkene als handtekening een kruisje plaatst, schrijft de assessor de naam erbij. We zullen toevoegingen als 'voor mij en mijn minderjarige kinderen' verder achterwege laten.

Willemina van Es; × Willemina Pieternella Kashoek; Abraham Keyser; Abraham Keyser, kinderen Maria, Leendert en Nelie; Arij

Keyser; Maatje Keyser; Maria Keyser; Pieter Keyser, kinderen Neeltje en Cornelis; Stoffel Keyser, kinderen Gerbrand, Prin(n)a en Jan; × Jan Klink; Pieter Koenraad; Gerritje Komtebet (huisvrouw van Maarten van Seters); × Baaltje Komttebet, weduwe Aren van Dam, kinderen Martijntje, Baaltje en Hugo van Dam; Sara Koppenaal; Aren Kreeft; Cornelia Kreeft; Jakomina Kreeft; Jan Kreeft, kinderen Aren, Adam en Eliezabet; Hendrik Lodder; Arentje Missel; Hendrik van Oostenbrugge, kinderen Marten en Philippus; Maarten van Seters, kinderen Dina, Cornelia, Hugo, Jacoba, Martha, Lindert en Laurina; Maria van Seters; Willem van Seters Mzn; × Jacomina van Soest; Catharina van Splunder; Jacob Troost, kinderen Pleun en Aren; × Lena Troost; Paulina Warnar, weduwe Jacob Troost, kinderen Izaak, Marinus, Tona en Martha; Jan Wiegel, dochter Johanna.

De lijst omvat 33 volwassenen en 38 minderjarige kinderen; zij telt aanmerkelijk meer namen dan van de andere gemeenten op Goeree-Overflakkee.[9]

De consideratiën van de burgemeester zijn, dat van de ruim 30 volwassenen, er drie zijn met ‘eenig gering vermogen’; deze zijn kleine landbouwers. De overigen zijn ‘arme daglooners, die meestal door onkunde en dweeperij mede gesleept worden door de onderteekenaren Aren Kreeft, Jan Kreeft en Maarten van Seters, welke zich in alles als hoofdpersonen gedragen.’

6. Bodegraven

Bij dit request van oktober 1836, voegt de burgemeester van Bodegraven, gedateerd 26 november, een aantal inlichtingen. Daarom geven we in plaats van de eigenlijke ondertekening hieronder de ‘Nominatieve Staat’, door hem aan het verzoekschrift toegevoegd. Daaruit blijkt dat van de 26 ondertekenaars er slechts 16 te Bodegraven wonen; de overigen zijn woonachtig in zeven andere gemeenten, waarvan enigen op een aanzienlijke afstand van genoemde plaats.

'Bodegraven

Willem Brak en huisvrouw Marrigje Burggraaf, met 7 kinderen	bouwlieden	wonen als huurders op eene bouwmanswoning; hun finantieele toestand laat veel te wenschen over
Jan Daniel	bouwmansknecht	voorziet door zijner handen arbeid in zijne behoeften
Cornelis Gros en huisvrouw Aaltje Smit	bouwlieden	eigenaars van eene woning en circa 20 bunders land, vermoedelijk bezwaard
Krijntje Gros	zonder beroep	dochter van Cornelis Gros bovengemeld

9 Dit treft te meer daar de Hervormde gemeente te Stellendam eind 1834 slechts 145 ‘lidmaten’ telde. In 1836 waren er 112 belijdende leden op een totaal van 650 zielen (Bijlage I).

Cornelia Hoogendoorn	bouwmeid bij Adrianus Verbree	voorziet door harer handen arbeid in hare behoeften

Evert van Kampen	bouwmansknecht	voorziet door zijner handen in zijne behoeften
Willem Kapteijn en huisvrouw Dirkje Veldhuizen, met 8 kinderen	bouwlieden	eigenaars van eene bouwmanswoning met 25 bunders land, welke zeer bezwaard zijn; hun finantieele toestand laat veel te wenschen over
Pieter Plomp	knecht bij C. Gros	oud 18 Jaren, alzoo minderjarig - deszelfs vader woont te Waarder
Wijnand Stam en huisvrouw Cornelia Burggraaf, met 3 kinderen	werkman	voorziet door zijner handen in zijne behoeften
Klaas Veldhuizen	bouwmansknecht	idem
Adrianus Verbree, met 4 kinderen	bouwman	eigenaar met zijne kinderen van eene woning en 18 bunders land, meestendeels bezwaard
Klaas van Wijk	winkelier	hoezeer zijne vrouw en vijf kinderen niet zijn afgescheiden, zoo geniet deze persoon, welke echter geene vaste goederen bezit, in zijnen handel voldoend crediet.
Aarlanderveen		
Pieter van Tol en huisvrouw, met 4 kinderen	arbeider	
Oude Wetering		
A. van Heiningen, met 6 kinderen	zaagmolenaarsknecht	
Anna Lippenhof	naaister	
Rijnsaterwoude		
Hendrik van Harten, met 1 kind	watermolenaar	
Waarder		
Maarten Hofland	arbeider	
Woubrugge		
Hendrikje Vis[ch]	vrouw van een rietdekkersknecht	

Zevenhoven

Ernestus de Ridder en huisvrouw Wilhelmina de Kater, met 6 kinderen	scheepmaker

Zwammerdam

Marcus van den Hoorn	broodbakker’

7. Schiedam

Request van 10 oktober 1836. De namen van de 28 ondertekenaars zijn de volgende: × Leendert van den Broek; H.J. van Diggele[n]; × Gerritje van Gerven [echtgenote van Pieter van Wieringen]; Jacob de Gorter; Jacob Hartendorp; Anna [Johanna] Maria van Holl; L. Hoogendijk; Antonia Iselaar; Krijn Kalkman; Jillis Kloos Abz.; M.P. Kloos; W. Kloos; D. Knock; Lieven Koning; × Theodora Kreuger [echtgenote van K. van Pelt Lz.]; Jacob Krommenhoek; Cornelia Lakerveld; Arij van Meurs Gz.; K. van Pelt Lz.; M. Romeijn; × Maria Stolk; Andries van den Tempel; J. van de[r] Velden Pz.; × Maria Venus; × Jan Vrijland; Elisabeth Henriëtte Vijgeboom; Pieter van Wieringen; H. van Wieringen.

De burgemeester schrijft, gedateerd 26 oktober, dat hij zich niet bevoegd acht enig gegrond advies uit te brengen. Op het gedrag van de requestranten valt niets aan te merken. De meesten verkeren in behoeftige omstandigheden.

Hoofdstuk 5
Door de predikanten H.P. Scholte en H.G. Klijn geleide godsdienstoefeningen 1835-1845

1. H.P. Scholte

Evenals in ons deel over de provincie Utrecht willen we opmerken, dat ds. H.P. Scholte (1805-1868) gedurende de eerste jaren na 1834, onbetwist de leider van de Afgescheidenen in de provincies Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland en 'Beneden-Gelderland' is geweest. Hij vestigt zich, na te Doeveren, Genderen en Gorinchem te hebben gewoond (tijdvak 1833-1837), omstreeks september 1837 de facto te Utrecht,[1] en woont aldaar tot zijn emigratie in 1847. Na zijn schorsing door de synode te Amsterdam eind 1840 gehouden, gaat zijn invloed in Zuid-Holland tanen.[2] Sterker: na 1842 is er nog slechts een gering aantal gemeenten, dat hem als predikant blijft erkennen.

Bij de bespreking van de afzonderlijke gemeenten komen we op sommige van de hier te noemen godsdienstoefeningen en andere bijeenkomsten uit het tijdvak 1835-1838, terug.

In de 'Lijst der texten waarover gepredikt is door ds. H.P. Scholte... 1833-1838'[3] vinden we voor wat 'Zuid-Holland' betreft het volgende.

Bodegraven

1835	29 nov.	'Voormiddags in de vergadering der gemeente openbare belijdenis des Geloofs ontfangen van eene Zuster der gemeente en des avonds de Kerkeraad bevestigd en zeven kinderen gedoopt.'

Gouda

1838	11 mei	'Vergadering met de gemeente te Gouda wegens de aldaar bestaande verdeeldheid. Den ouderling afgezet en een diaken geschorst.'

's-Gravenhage

1836	9 okt.	Bij mr. A.M.C. van Hall gepreekt over Romeinen...[4]

1 EERSTE DEEL 61; VIJFDE DEEL 47.
2 TWEEDE DEEL 74, 80, 396.
3 Vergelijk blz. 9.
4 Niet ingevuld.

1837	5 febr.	Bij Van Hall gepreekt over Galaten 4 vs 26.
	8 febr.	Met de gemeente kerkeraad verkoren; een paar uit Leiden getrouwd; een kind uit Delft gedoopt; het heilig avondmaal bediend.
	25 febr.	Gepreekt over Hebreeën 4 vs 9.
1838	7 maart	's Avonds één ouderling en één diaken bevestigd. Eén kind gedoopt en het heilig avondmaal bediend.

Leiden

1838	3 aug.	Classicale vergadering. 'De diaken van Leyden[5] ontheven van de schorsing ten gevolge van boetvaardigheid en betering; de verkorenen ouderling[6] niet toegelaten ter bevestiging wegens bestaande zaken welke naar Gods Woord in strijd zijn met de bediening.'
	19 aug.	's Morgens gepreekt over Johannes 6 vs 67-69.
		's Middags gepreekt over Zondag 33 van de Heidelbergse Catechismus.
	9 sept.	's Morgens Hebreeën 7 vs 25.
		's Middags Zondag 26 Heidelb. Catech.; twee kinderen gedoopt.
	13 okt.	Classicale vergadering.
	14 okt.	's Morgens Romeinen 5 vs 8.

5 J.C. Pauw, zie hoofdstuk 33.
6 P. Wijnnobel, idem.

		's Middags ‘verhinderd door de Politie en Soldaten’. 's Avonds ‘een kind gedoopt uit Gouda bij Dros’.[7]
Linschoten/Oudewater		
1838	17 mei	‘Onderhandeling met de kerkeraad van Linschoten en Oudewater waarbij drie derzelver leeden verklaarden in de scheuring te volharden.’
Middelharnis		
1838	29 juli	‘in de open lucht’. 's Morgens gepreekt over 2 Korinthe 8 vs 5. 's Middags gepreekt over 2 Korinthe 1 vs 20. 's Avonds (zie onder Stad aan 't Haringvliet).
Naaldwijk		
1838	12 sept.	's Morgens ‘classicale vergadering. F. Urbanus als ouderling van *Schiedam* afgezet en als lidmaat gecensureerd; 2 kinderen gedoopt.’

7 C. Dros te Leiden, idem; men zie voor hem ook VIJFDE DEEL 253. Voor de verder in dit hoofdstuk genoemde personen verwijzen we naar de desbetreffende hoofdstukken, tenzij anders vermeld.

Noordwijk aan Zee

1835	27 nov.	‘De kerkeraad bevestigd en de aanwezige kinderen gedoopt.’

Ouddorp

1838	28 juli	(zie onder Stellendam)
	29 juli	's Avonds (zie onder Stad aan 't Haringvliet).

Rotterdam

1836	12 april	‘Vergadering met de gemeente te Rotterdam over de aldaar bestaande verwarring.’
1838	13 sept.	‘'s Avonds - Gehandeld met de gemeente over de bestaande verdeeldheden; de beroeping van een ouderling en diaken vernietigd wegens strijdigheid met Gods Woord. Bepaling van eene gemeentelijke Vast- en Bededag.’

Schiedam

1836	11 april	‘te Schiedam een kind gedoopt.’
1838	12 sept.	's Morgens (zie onder Naaldwijk).
		's Avonds ‘Gehandeld over Galaten 5 en 6 - naar aanleiding daarvan gehandeld met de gemeente over de bestaande verdeeldheden. Daarna 6 kinderen gedoopt.’

Stad aan 't Haringvliet

1838	29 juli	's Avonds ‘De Kerkeraden van *Stad* [*aan 't Haringvliet*], *Middelharnis* en *Ouddorp* bevestigd na voorafgaand onderzoek. De kinderen gedoopt uit Flakkee en het H. Avondmaal bediend.’

Stellendam

1838	28 juli	‘De kerkeraad onderzocht doch wegens koestering en bevordering van dweepzucht

niet bevestigd. De gemeente onderzocht.
De kerkeraad van *Ouddorp* onderzocht.'

2. H.G. Klijn

Over Hendrik George Klijn (1793-1883) hebben we uitvoerig geschreven in het VIERDE DEEL.[8] Hij werd geboren te Utrecht en overleed te Keokuk, Iowa, Verenigde Staten. Aanvankelijk was hij behanger van beroep. Eind 1835 werd de Afgescheiden gemeente te Utrecht geïnstitueerd; Klijn was haar eerste ouderling. Na een korte opleiding door Scholte werd hij 24 november 1839 predikant te Kockengen; vervolgens 17 april 1845 te Middelburg. In 1849 vertrok hij uit laatstgenoemde plaats naar de Nieuwe wereld, waar hij vijf kerken diende die behoorden tot het verband van de Reformed Church in America. Klijn was

8 Men zie het register in dit deel; ook *De Haas* I, 159-160.

één van de invloedrijkste volgelingen van H.P. Scholte; evenals zijn leermeester komt hij na december 1840 (schorsing van Scholte) buiten het kerkverband te staan.

In 1984 heeft A. Graafhuis uit het door hem ontdekte (althans voordien in Nederland onbekende) 'kerkelijk dagboek' van Klijn verscheidene zaken gepubliceerd.[9] Genoemd manuscript draagt, precies gezegd, als opschrift 'Gepredikte texten door H.G. Klijn, Bedienaar des Goddelijken Woords'. Het omvat de periode van 24 november 1839 tot enige weken voor Klijns overlijden op 1 december 1883.[10]

Wij zullen ons beperken tot het tijdvak waarin H.G. Klijn te Kockengen stond (1839-1845) en tot 'Zuid-Holland'. Uit het 'dagboek' kan onder meer worden afgelezen, welke plaatsen 'Scholtiaans'-gezind waren of op een andere wijze gedurende enige jaren in conflict met het kerkverband leefden. Het is begrijpelijk dat als Klijn 17 april 1845 predikant wordt te Middelburg, zijn activiteiten in Zuid-Holland nagenoeg ophouden; immers ook in Zeeland waren er veel vakante gemeenten.

			(mo = 's morgens, mi = 's middags, geen nadere aanduiding = 's avonds)
Delft			
1844	vr	27 sept.	Psalm 130 vs 3-4.
	zo	29 sept.	mo, Johannes 6 vs 35 - 'Avondmaal'; mi, 2 Thessalonicensen 2 vs 13-14; Openbaring 2 vs 17.
Gouda			
1840	wo	19 aug.	Johannes 9 vs 35-41.
	wo	30 sept.	Hebreeën 12 vs 22-24. 'Een kind gedoopt van Jan Donk (Annegje).'
1841	do	6 mei	Philippensen 3 vs 7-9. 'Drie kinderen gedoopt.'

9 'De Afscheiding in de stad Utrecht', in *Aspecten van de Afscheiding* 41-56. De heer A. Graafhuis was destijds adjunct-archivaris van de stad Utrecht.

10 Het manuscript wordt bewaard in de bibliotheek van Western Theological Seminary, Holland, Michigan, Verenigde Staten.

	wo	2 juni	Psalm 68 vs 19.
	di	29 juni	2 Thessalonicensen 2 vs 13-14. ‘Twee kinderen gedoopt.’
	do	25 nov.	Romeinen 8 vs 1. ‘Drie kinderen gedoopt; een Ouderling bevestigd; een huwelijk bevestigd.’
	wo	1 dec.	Epheze 1 vs 13-14. ‘Twee kinderen gedoopt.’
1842	do	17 mrt.	1 Korinthe 1 vs 18.
1843	do	24 aug.	1 Johannes 3 vs 23-24.
	ma	2 okt.	Openbaring 2 vs 17.

's-Gravenhage

1840	wo	8 juli	1 Johannes 3 vs 1.
1841	wo	8 sept.	Galaten 6 vs 14.

Hellevoetsluis[11]

1842	wo	6 april	Titus 2 vs 13-14.

Leiden

1841	do	25 mrt.	2 Korinthe 5 vs 21.
	do	9 sept.	1 Timotheüs 1 vs 15-16.
	do	25 sept.	Romeinen 8 vs 1. 'Drie kinderen gedoopt; een ouderling bevestigd; een huwelijk bevestigd.'
	do	16 dec.	Titus 2 vs 13-14. 'Twee kinderen gedoopt.'
1844	wo	7 febr.	...[12] 'Zes kinderen gedoopt.'
	vr	17 mei	Johannes 17 vs 24. 'Een huwelijk bevestigd.'
1845	zo	9 jan.	mo, Handelingen 13 vs 38-41; mi, Job 19 vs 25[a]. 'Vier kinderen gedoopt.'
	ma	10 jan.	Handelingen 17 vs 19.

Middelharnis[13]

1842	zo	3 apr.	1 Timotheüs 3 vs 16. 'Twee ouderlingen en vier diakenen [bevestigd].'[14]

Ooltgensplaat

1842	vr	1 apr.	2 Korinthe 4 vs 6. 'Een kind gedoopt.'

Ouddorp

11 Zondag 1 juli 1849 preekte H.G. Klijn twee maal te Hellevoetsluis. Vanuit deze plaats ging hij met een groep Zeeuwen, enige weken daarna, op het schip 'Leila' naar Noord-Amerika.
12 Onleesbaar.
13 Uit het manuscript van Klijn blijkt dat hij van 1 tot 5 april 1842 een tournee heeft gemaakt op Goeree-Overflakkee. waarbij hij zeven maal preekte.
14 Wellicht ook enigen van (een) naburige plaats(en).

1842	di	5 apr.	mo, Lucas 4 vs 18-19- ‘Twee kinderen gedoopt’; Colossensen 3 vs 1-3.

Pernis

1841	do	1 juli	Titus 2 vs 13-14.

Rotterdam

1840	zo	31 mei	mo, Jesaja 40 vs 6-8; mi, Zondag 21 Heidelb. Catech.; Johannes 17 vs 20-23.
	zo	5 juli	mo, Galaten 5 vs 5-6; mi, Zondag 26 Heidelb. Catech.; Jesaja 52 vs 1-2.
	vr	7 aug.	Psalm 130 vs 3-4.

	zo	9 aug.	mo, Openbaring 22 vs 16b-17; 1 Johannes 4 vs 10-11.
1841	do	18 febr.	2 Thessalonicensen 2 vs 13-14.
	vr	19 febr.	Lucas 4 vs 18-19. ‘Een kind gedoopt van Jan Markus.’
	vr	26 febr.	Romeinen 5 vs 9-11.
	vr	16 apr.	1 Petrus 2 vs 7a.
	vr	4 juni	1 Johannes 1 vs 9.
	zo	6 juni	mo, Jesaja 65 vs 1b; mi, Hosea 2 vs 18-19. ‘Bediening Heilig Avondmaal.’
	wo	25 aug.	Jacobus 1 vs 16-18. ‘In den huwelijken staat bevestigd Klaas Ooms en Maart je Veen.’
	do	2 dec.	Colossensen 1 vs 19-20.
1842	do	6 jan.	Jesaja 52 vs 7. ‘Een kind gedoopt.’
	wo	16 mrt.	Johannes 6 vs 68-69.
	wo	30 mrt.	2 Korinthe 4 vs 13-14.
	do	31 mrt.	Johannes 3 vs 14-15.

Schiedam

1841	do	25 febr.	Philippensen 3 vs 7-9.
	do	27 mei	Epheze 1 vs 3-4.
	do	3 juni	Spreuken 8 vs 34-36.

	zo	6 juni	Johannes 10 vs 14.
	wo	30 juni	Mattheus 24 vs 37-39.
Sommelsdijk			
1842	zo	3 apr.	mo, Johannes 6 vs 55-56. 'Bediening Heilig Avondmaal'; mi, 1 Johannes 4 vs 9-11 - 'Zes kinderen gedoopt.'
Stellendam			
1842	ma	4 apr.	Handelingen 13 vs 38-39. 'Twee kinderen gedoopt.'
Woerden[15]			
1839	ma	2 dec.	1 Korinthe 3 vs 11.
	wo	25 dec.	1 Timotheüs 1 vs 15-17. 'Een kind gedoopt van Jan Niermeijer te Linschoten.'[16]
1840	di	24 febr.	Handelingen 13 vs 38-41.
	zo	29 mrt.	mo, Romeinen 5 vs 1-5; mi, Zondag 20 Heidelb. Catech.
	zo	5 apr.	mi, Zondag 21 Heidelb. Catech.
	zo	3 mei	Johannes 20 vs 20-28.
	do	28 mei	mi, Epheze 4 vs 8-10.
	zo	14 juni	Jesaja 40 vs 6-8.

15 In Woerden bestond in de jaren na 1838 geen Afgescheiden gemeente. De meeste Afgescheidenen aldaar en in de omgeving (A. Flier c.s.) waren overgegaan tot de Kruisgezinden. Klijn trad op voor de 'verstrooiden' te Linschoten, Oudewater en Woerden, van wie sommigen lid waren te Kockengen.

16 Men zie voor hem VIERDE DEEL register.

	zo	26 juli	Johannes 4 vs 34.
	zo	6 sept.	mi, Colossensen 2 vs 13-14.
	do	8 okt.	Jesaja 28 vs 16.
	zo	29 nov.	mo, Philippensen 4 vs 6. ‘Een kind gedoopt van Sijmen Niermeijer (Johannes).’[17]
	za	26 dec.	mo, 1 Timotheüs 3 vs 16.
1841	do	11 mrt.	Mattheus 13 vs 45-46.
1842	do	3 febr.	Philippensen 2 vs 12b-13. ‘Een kind gedoopt van Hofstede.’
	do	10 mrt.	Jesaja 64 vs 6. ‘Een kind gedoopt van J. Niermeijer (Sijmen).’

17 Idem (Sijmen Niermeijer).

Hoofdstuk 6
Provinciale vergaderingen 1836-1840

We zullen in dit hoofdstuk handelen over de provinciale vergaderingen van de Afgescheiden gemeenten - in het tijdvak 1836-1840 - waarbij kerken uit 'Zuid-Holland' waren betrokken. Daarbij zullen we niet zozeer letten op bijzonderheden van plaatselijke aard, als wel op het karakter van deze vergaderingen en op enige algemene aspecten. *Ook in de hoofdstukken 7 tot en met 10 willen we deze begrenzing aanhouden.*

Onze bron voor dit gedeelte is: 'Handelingen van de Opzieners der onderscheidene Gemeenten in de Provinciën Zuid-Holland, Utrecht' etc., een tot de Scholte Papers behorend manuscript.[1]

1. Structuur

Een complicatie bij het beschrijven van bedoelde samenkomsten is het feit - zoals reeds in de 'Inleiding' aangeduid - dat een deel van 'Zuid-Holland' provinciaal met Utrecht vergaderde. Een verklaring voor deze willekeurig-lijkende indeling hebben wij niet gevonden.[2]

De eerste vergadering, waarbij afgevaardigden van de in 1837 te formeren classis Leiden etc. met Utrecht samenkwamen, levert ons slechts de vermelding op: 'Vergadering van de Opzieners en Afgevaardigden der Provincie Utrecht en eenige plaatsen uit Zuid-Holland te Utrecht 26 Febr. 1836'. Met 'eenige plaatsen' zijn bedoeld - althans, dit zal zo worden voor het gehele tijdvak 1836 tot 1840: Bodegraven, Gouda, Katwijk, Leiden, Noordwijk en Woerden.[3] Van dit zestal liggen er drie, vanuit Utrecht beschouwd, tamelijk diep in Zuid-Holland. Hierbij komt dat de samenstelling van de bijeenkomsten nogal eens is veranderd; zij loopt uit op een gecombineerde vergadering van afgevaardigden uit Zuid-Holland, Utrecht, Zeeland en 'Beneden-Gelderland'.[4]

Afgezien van een enkele bijeenkomst ad hoc, die een plaatselijke aangelegenheid of twist behandelde, zijn volgens de collectie notulen, in chronologische volgorde de volgende vergaderingen gehouden.

1 Verder door ons aangehaald met 'HO'; vergelijk blz. 9. We zouden de onderhavige vergaderingen ook particuliere synoden kunnen noemen.
2 Maar de verbinding Leiden-Utrecht was beter dan Leiden-Dordrecht of Leiden-Gorinchem.
3 Noordwijk en Woerden onttrekken zich al spoedig aan het kerkverband.
4 HO; vergadering van 30 en 31 okt. 1840.

1836			
	26 febr.	(te) Utrecht	Provincie Utrecht en gedeelte Zuid-Holland.
	15 april	Gorinchem	Provincie Zuid-Holland.[5]
	22 april	Utrecht	Utrecht en gedeelte Zuid-Holland.
	26 juli	Utrecht	Idem.
	16 sept.	Utrecht	Idem.
1837			
	14 maart	Gorinchem	Zuid-Holland.
16-17 maart		Utrecht	Utrecht en gedeelte Zuid-Holland.
18-19 juli		Dordrecht	'Ten huize van den broeder ouderling Alexander de Visser.' Zuid-Holland.
2- 3 aug.		Utrecht	Utrecht en gedeelte Zuid-Holland.
	8 sept.	Utrecht	Idem.
1838			
19-20 april		Utrecht	Idem.
24-25 juli		Gorinchem	Zuid-Holland.
1839			
	7 maart	Utrecht	Utrecht en gedeelte Zuid-Holland.
22-23 aug.		Utrecht	Utrecht, gedeelte Zuid-Holland en 'Beneden-Gelderland'.
29-30 aug.		Dordrecht	Zuid-Holland en 'Beneden-Gelderland'.
1840			
24-25 april		Utrecht	Utrecht, Zuid-Holland, 'Beneden-Gelderland', Zeeland.[6]
30-31 okt.		Dordrecht	Zuid-Holland, Utrecht, 'Beneden-Gelderland', Zeeland.[6]

5 Zuid-Holland steeds min het gedeelte in de vorige regel bedoeld.
6 Het trekt de aandacht, dat op deze vergadering de classis Leiden verstek laat gaan.
6 Het trekt de aandacht, dat op deze vergadering de classis Leiden verstek laat gaan.

Op de vergaderingen van 14 en 16-17 maart 1837 komen - zoals reeds in de 'Inleiding' vermeld - de classicale indelingen in Zuid-Holland tot stand.

Op die van 14 maart, maakt ds. Scholte bekend dat hij is 'losgemaakt' van de gemeente te Doeveren en Genderen,[7] 'belovende aan de vergadering van nu aan zijne dienst aan de provincie Zuid-Holland meer bijzonder te wijden.'[8]

2. Kerkenorde

Reeds op laatstgenoemde vergadering stelt ds. Scholte voor 'om ernstiglijk te onderzoeken en in overweging te nemen, of ook niet, overeenkomstig den Woorde Gods, het ambt der ouderlingen is om de Sacramenten te bedienen'[9] - een thema dat in 1840 zal terugkeren.

Later in het jaar 1837, als men te Dordrecht is vergaderd, wordt een door Scholte opgesteld ontwerp van een kerkenorde, aangenomen.[10] Deze zal als

7 Men zie voor het 'ontslagattest van Noord-Brabant 22 februari 1837', DERDE DEEL 26.
8 HO, 14 maart 1837, art. 3.
9 HO, 18-19 juli 1837, art. 5-8.
10 *Kerkeördening van de Gemeente Jesu Christi, welke zich heeft afgescheiden van het in 1816 opgerichte Nederlandsch Hervormd kerkgenootschap in de provinciën Zuid-Holland, Utrecht, een gedeelte van Noord-Braband en Gelderland, na voorafgaand onderzoek door de Opzieners dier Gemeente vastgesteld op de provinciale synoden, welke gehouden zijn in Julij en Augustus 1837*, Amsterdam 1837.

'Provinciale kerkenorde 1837' de geschiedenis ingaan.[11] Voordat tot onderzoek van het ontwerp wordt overgegaan, worden door de president (H.P. Scholte) en de secretaris (A.M.C. van Hall), de bezwaren van een provinciale vergadering van Overijssel tegen de gang van zaken medegedeeld.

> 'Art. 5... Die bezwaren bestaan daarin, dat die vergadering meent, dat zoodanige kerkordening uit den boezem der geheele kerk zoude moeten voortkomen, en niet door een *enkel* persoon zijn opgesteld; dat voorts deze zaak, indien men daarmede voortging, aanleiding zou kunnen geven tot dwaling en verkeerdheden; dat gemelde vergadering ook geene nieuwe kerkordening noodig oordeelde, maar de oude,[12] uitgenomen de daarin voorkomende erkenning van de heerschende magt der overheden en aanzienlijken *in* de kerk.'

De bezwaren van 'Overijssel' worden echter van tafel geveegd:

> 'Art. 6. De provinciale vergadering is daarop van oordeel geweest, dat het ontwerp van zulk eene kerkordening niet wel door een aantal, maar wel geleidelijker door één of eenige personen, daartoe uit den boezem eener kerkvergadering gecommitteerd, kon worden opgesteld, zooals ook ten dezen geschied was; dat die kerkordening in den tegenwoordigen toestand der kerke voor deze provincie kon en behoorde te worden onderzocht, zonder de gelegenheid af te willen snijden, om daarover ook op eene nationale Synode, in overeenstemming met de andere provinciale vergaderingen te handelen; terwijl deze provinciale vergadering geene genoegzame reden vindt om het vaststellen van zulk eene kerkordening nog langer uit te stellen, niet meenende dat de oude kerkordening voldoende kan worden geacht, noch dat eene nieuwe daarom alleen, dat zij nieuw en provinciaal gearresteerd was, noodzakelijk aanleiding tot scheuring of ketterijen zou moeten geven.'

Aan de Provinciale kerkenorde 1837 is geen lang leven beschoren geweest. Toen in 1840 (synode Amsterdam) de Afgescheiden kerken voorgoed terugkeerden tot de oorspronkelijke vorm van de Dordtse kerkenorde, was er voor het geestesproduct van Scholte geen plaats meer. Behalve in de provincie Noord-Brabant, waar het onder leiding van ds. G.F. Gezelle Meerburg (te Almkerk) nog tot ongeveer 1849 werd gebruikt en als kerkelijk 'wetboek' gold. De kerken die Scholte volgden, kozen van circa 1840 tot hun terugkeer in het kerkverband voor het Utrechtse 'huishoudelijk reglement'.[13]

11 Zij moet niet worden verward met de synodale van hetzelfde jaar; vergelijk *Kerkeördening ten dienste van de gemeente Jesu Christi in Nederland, in orde gebragt... in de Nationale synode Utrecht 1837*, Amsterdam/'s-Gravenhage 1837. Deze was een gewijzigde Dordtse kerkenorde; zij is opgenomen in *Handelingen en Verslagen* 1121-1158.

12 De Dordtse kerkenorde, aangenomen op de synode Amsterdam 1836.

13 Men zie voor de tekst van déze kerkenorde, waarin van geen kerkverband wordt gerept EERSTE DEEL 405-411.
Een uitgebreide analyse van de Provinciale kerkenorde valt buiten het bestek van dit boek. Echter: de verschillen met de Dordtse kerkenorde zijn groot. In de Provinciale K.O. is weliswaar sprake van een kerkverband, maar de regels daarvoor, met name voor wat betreft

De zaken hier genoemd vinden een vervolg op de provinciale vergadering van 24 juli 1838, gehouden te Gorinchem. Inmiddels heeft dan, zoals we reeds zagen, de Utrechtse synode 1837 een kerkenorde aanvaard, een gewijzigde versie van de Dordtse.[14]

We lezen in de notulen van de genoemde provinciale vergadering:

> 'Art. 5. Wordt overgegaan tot de behandeling der kerkordening te Utrecht ontworpen. Alle de broeders keuren dat ontwerp af, uit aanmerking van het daarin heerschende denkbeeld over de kerkregering. Sommige broeders hebben bovendien meerdere bepaalde aanmerkingen op onderscheidene artikelen gemaakt. Wordt besloten om dat ontwerp nog nader in de kerkeraden te onderzoeken, doch dezelve niet als regel onzer handelingen in deze provincie te volgen; maar ons integendeel te houden aan onze provinciale kerkordening, totdat er eene algemeene kerkordening, door alle de opzieners behoorlijk vertegenwoordigd, met gemeen accoord, is vastgesteld.'

De vergadering te Utrecht van 22 augustus 1839 wordt ook bijgewoond door ds. S. van Velzen, dan predikant te Amsterdam. Hij doet een voorstel de Dordtse kerkenorde weer aan te nemen en ontvangt van ds. Scholte een antwoord, waaruit duidelijk diens independentistische neiging naar voren komt:

> 'Art. 46. De President betuigt voor de vergadering, dat hij niet alleen nooit zijne stem daartoe wenscht te verleenen, maar met alle mogelijke ijver dit in de gemeente zal trachten tegen te werken:
>
> 1°. Dewijl het verschil met de afgescheurden[15] niet bestond in de kerkordening, maar in andere zaken, rakende de leer, tucht en dienst, en dat derhalve het aannemen van die kerkordening de eigenlijke verdeeldheid niet zou heelen.
>
> 2°. Dewijl zulke aanneming niet opregt zou zijn, omdat men de afgescheurden daardoor in den waan zou trachten te brengen, dat er vereeniging bestond, hetgeen in den grond zoo niet was. Dat men liever alle kerkordeningen moest laten varen, en Gods Woord als eenigen regel aannemen, dewijl geen Christen daartegen iets kon hebben.
>
> 3°. Dewijl de Dordtsche kerkenorde zoodanige zaken bevattede, die lijnregt strijdig waren met Gods Woord, omdat daarin de heerschappijvoerende magt werd vastgesteld van grootere kerkelijke vergadering over kleinere, en dus de gelijkheid van alle de opzieners verbroken werd. Dat hij dus overeenkomstig Art. 32 onzer geloofsbelijdenis alle zoodanige wetten

het bindend gezag van zijn besluiten, zijn zeer vaag. Dan: men zal iemand als 'lidmaat' erkennen op belijdenis des geloofs (art. 5); deze bepaling is in de practijk van belang gebleken ten aanzien van de positie van doopleden. Verder: er zijn uitvoerige bepalingen over 'evangelisten' (art. 12) en 'profeten' (art. 13); terwijl het ambt van 'lerende ouderlingen' veel ruimer wordt omschreven dan de kerken der Reformatie vanaf het begin dit hebben gedaan.

14 Vergelijk noot 11; *Handelingen en Verslagen* (1837), 100-141, art. 47-121.

15 De Gereformeerde Kerk in Nederland (de zogenaamde Gemeenten onder 't Kruis).

verwierp, en zich hield aan hetgeen Christus, onze eenige Meester, ons leert in Zijn Woord.'[16]

16 Het is duidelijk dat uit dit derde punt niet blijkt, dat Scholte enige poging heeft gedaan zijn stellingen met bewijzen te staven. We willen hier gaarne aan toevoegen dat Scholte na 1834 in zijn opvatting over de kerkregering, hoe langer hoe meer ging overhellen tot de leer van het independentisme, een systeem, waarin krachtens een opvatting over de vrijheid van de in Christus verlosten, men niet wil weten van enige kerkelijke autoriteit, laat staan van een wezenlijk kerkverband. De gelovigen zijn uitsluitend onderworpen aan Christus en Zijn Woord.

Men zie voor het independentisme en de literatuur daarover: *Chr. Encyclopedie*[2] III, 588-589; ook: de algemene beschouwingen van ds. J. van der Sluis, in *Het independentisme in de Graafschap van Gelderland, gedurende de eerste jaren der Afscheiding*, Arnhem 1905, 'Inleiding' 1-28.

3. Synoden

In hetzelfde kader - het hierboven gesignaleerde independentisme bij Scholte en diens volgelingen - komt bij herhaling naar voren, dat men zich in Zuid-Holland en Utrecht verzet tegen het houden van een synode. Vóór de landelijke vergadering van 1837, lezen we dat er uit de provincie Utrecht broeders zullen worden afgevaardigd 'niet ter Synode, maar tot eene bijeenkomst, om met de andere broeders over de daar te behandelen zaken te spreken.'[17]

Reeds in de eerste helft van 1840, als de 'tweede Amsterdamsche twist' -waarbij de ouderlingen D.A. Budde en J.A. Wormser alsmede de diakenen H. Höveker en D. Lijsen werden geschorst door de kerkeraad waarvan ds. S. van Velzen praeses was[18] - is ontbrand, komen Scholte en zijn aanhang in het isolement. Hieruit moet worden verklaard dat de 'provinciale' vergaderingen dan een groter gebied gaan omvatten, want er zijn reeds gemeenten die deze bijeenkomsten, onder voorzitterschap van Scholte, gaan mijden.

De gebeurtenissen te Amsterdam zullen leiden tot de aldaar te houden synode eind 1840, op welke vergadering ds. Scholte wordt geschorst wegens zijn weigering schuld te belijden inzake laster over de prediking van ds. Van Velzen en wegens zijn niet willen aanvaarden van de Dordtse kerkenorde.

In de handelingen van de vergadering van 24-25 april 1840 te Utrecht lezen we:

> 'Art. 4. De President geeft... te kennen, dat hij niet voldaan heeft aan het bepaalde om een Reglement voor deze vergadering te stellen, uit hoofde van het zich meer en meer openbarende verschil van gevoelen onder de Afgescheidenen over de regering der Kerk. De President wenscht daarom deze vergadering te leiden, om te zien of er wezenlijk vereeniging in dit opzigt aanwezig is, kunnende alsdan op eene volgende vergadering zoodanig reglement van orde worden voorgedragen.'

In dezelfde vergadering delen de broeders uit Zeeland (J. van de Luijster, Borssele; A. Steketee, Nieuwdorp; J.P. Oggel, Axel) mede, dat zij 'in last hebben' het voorstel te doen, te trachten 'eene algemeene synodale vergadering te beleggen, ten einde vereeniging te bewerken van vele in gevoelens zeer uiteenloopende Broeders en wel bepaaldelijk onder de Leeraars.'[19]

De president doet daarop mededeling van een brief door hem ontvangen van ds. H. de Cock te Groningen, waarin eveneens een synode wordt begeerd. Laatstgenoemde meldt daarbij dat het zijn bedoeling is op deze synode de Dordtse kerkenorde weer in te voeren.

Ds. Scholte verklaart dat hij daarom tegen dit plan is

> 'dewijl men zich vooraf de handen bindt, en een bepaling maakt, waardoor men belet wordt Gods Woord onbepaald en onverdeeld te volgen.'[20]

Na stemming blijkt, dat van de aanwezigen elf vóór en vijftien tegen het houden

17 HO, 2-3 aug. 1837, art. 12.
18 Onder meer VIJFDE DEEL 122-172.
19 HO, 24-25 april 1840, art. 23.
20 Idem.

van een synode zijn.[21] Ds. Scholte doet daarna een poging de eenheid te bewaren, zoals we lezen in art. 27.

> 'Daar de minderheid in haar oordeel niet bepaald wordt door de meerderheid, en er toch bij alle Broeders daarin eensgezinsheid schijnt te bestaan, om Gods Woord tot eenigen grondslag en regel te stellen, en tot geen ander doel eene vergadering te begeeren, dan opdat dit Woord heerschappij zal voeren, zoo stelt de President eene inmiddels geschrevene verklaring voor, in antwoord op de aanvraag van Ds. de Cock. Dit stuk luidt aldus:
> "De vergadering neemt geen deel aan eenige Synode, zoolang niet de leden, welke zulk eene Synode zullen uitmaken, onbepaald en onverdeeld Gods Woord tot regel en beslissing in alle zaken stellen zullen, zonder te oordeelen naar eenig menschelijk schrift; dewijl Opzieners der Gemeente van Christus, den wil van den Koning der Kerk uit Zijn Woord moeten kunnen opmaken."
> Na hoofdelijke omvraag verklaren alle de Broeders met dit antwoord vereenigd te zijn, en wordt dientengevolge besloten, dat de President het als antwoord dezer vergadering aan Ds. H. de Cock zal zenden.'

Ook op de laatste grote wapenschouw van alle kerken die Scholte in deze tijd nog min of meer volgen - de vergadering van 30-31 oktober 1840 te Dordrecht -komt de zaak van de (al kort daarna) te houden 'algemeene kerkvergadering' aan de orde. Voorgelezen wordt een mededeling van ds. A. Brummelkamp, dan te Schiedam maar evenwel niet aanwezig, gedaan namens de provinciale vergadering van Gelderland en Overijssel, betreffende het houden van een synode te Amsterdam.

De mening onder de afgevaardigden is opnieuw verdeeld over het al dan niet zenden van de gevraagde afvaardiging van vier personen. Ook nu spreekt Scholte het 'verlossende' woord, door het volgende voorstel in te dienen.

> 'Art. 36.... Daar het aanwezige verschil voornamelijk uit de Leeraars voortvloeit, wordt van wege deze vergadering aan Ds. Brummelkamp kennis gegeven van het algemeen verlangen der Broederen, dat allen, die als geordende Herders en Leeraars in de Gemeente dienen, te zamen komen, ten einde onderzocht worde, en aan de Gemeente berigt kan worden gedaan, of, en in hoeverre, de Leeraars vereenigd zijn in de gronden des geloofs en verdere kerkelijke zaken. Kunnende, in geval van vereeniging, daarna eene algemeene vergadering gehouden worden.'

Wij kunnen niet nalaten op te merken, dat dit voorstel, getoetst aan de regels van gereformeerd kerkrecht, gebaseerd op een al dan niet-gewijzigde Dordtse kerkenorde, kant noch wal raakte. Immers, de inhoud van het voorstel van Scholte kan als volgt worden geparafraseerd: er zal een vergadering van predikanten worden gehouden en afhankelijk van de afloop zal er al dan niet een synode worden belegd.[22] Evenwel

21 Als voren, art. 26.

22 In het desbetreffende schrijven aan ds. A. Brummelkamp wordt tevens vermeld: 'Blijkt het alsdan, dat alle Leeraars onderling in geloof vereenigd zijn, en zonder heerschappij-voering over het Erfdeel des Heeren hunne bediening willen uitoefenen, dan

werd het aangenomen met algemene stemmen. Als uitvloeisel van dit besluit zien we Utrecht, Zuid-Holland, Zeeland en

is het verlangen der vergadering dat over personeele verschillen geene verwijdering worde daargesteld, maar dat, indien de een den anderen iets misdaan mogt hebben, dit kan onderling worde vergeven... Zoo het echter in zulk eene vergadering mogt blijken, dat de Leeraars het in de gronden oneens zijn; alsdan in opregtheid de verschillende gronden aan de Gemeente bekend te maken; Gods Woord tot beslissing te nemen, en daarnaar hen te oordeelen, die door eene met Gods Woord in strijd staande leer of practijk ellende in de Gemeente brengen; opdat de zoodanigen, zoo zij zich niet bekeeren, uit het midden der Gemeente mogen weggedaan worden.' (HO 30-31 okt. 1840, bijlage D)
Het is onzes inziens duidelijk dat Scholte er geen prijs op stelde, dat het conflict tussen hem en Van Velzen - 'personeele verschillen' - zou worden behandeld. Anderzijds acht hij een fors optreden tegen ambtsbroeders niet uitgesloten.

'Beneden-Gelderland' niet vertegenwoordigd op de synode 1840 Amsterdam.[23]

4. Leer- en regeerouderlingen

Op dezelfde vergadering komt een vraag aan de orde, die ook in het jaar 1837 werd gesteld, namelijk 'of de Regeerouderlingen het Sacrament des H. Avondmaals mogen bedienen?'. Ditmaal is de vraag gedaan door de kerkeraad te Vuren (Gld.). Hoewel advies vragende, heeft dit college voor zich zelf reeds neen gezegd.[24] Ook in de kleine gemeente te Zwijndrecht[25] is onzekerheid over de grenzen van de bevoegdheid van de ouderlingen.[26] Tijdens een uiterst verwarde discussie, komt er - uiteraard - geen duidelijk antwoord naar voren. Vele leden der vergadering zijn geneigd te zeggen - wellicht mede gedreven door het grote tekort aan predikanten - dat er van wezenlijk verschil tussen leer- en regeerouderlingen geen sprake is. Een advies, dat kennelijk is opgesteld door de afwezige ds. A. Brummelkamp te Schiedam, en dat duidelijk formuleert, dat, op grond van artikel 31 van de Nederlandse geloofsbelijdenis ('Van de dienaren, ouderlingen en diakenen') alsmede van het Formulier van bevestiging der ouderlingen (en diakenen) het aan de ouderlingen niet is toegestaan de sacramenten te bedienen, wordt min of meer terzijde gelegd.[27]

Zoals bij andere gelegenheden, ziet ds. Scholte wel aankomen, dat over deze zaak geen overeenstemming zal worden bereikt; en daarom doet hij het voorstel:

> '...om hierover op deze vergadering niet meer te handelen, dewijl het blijkbaar is, dat er geene duidelijkheid dienaangaande in het algemeen aanwezig is.'[28]

5. Avondmaal

Een laatste verschil dat op deze vergadering aan het licht treedt, is gelegen in de vraag

23 *Handelingen en Verslagen* (1840), 201, 253-255.
24 HO, 30-31 okt. 1840, bijlage C.
25 TWEEDE DEEL 267-271.
26 HO, 30-31 okt. 1840, art. 16.
27 Idem, art. 17-18 en bijlage B.
28 Idem, art. 27.

> '...of bij ons bekende geloovigen, op wier zedelijken wandel niets te zeggen valt, doch nog niet van het Hervormd Kerkgenootschap zijn afgescheiden, tot het gebruik des H. Avondmaals in de Gemeente behooren te worden toegelaten, of daarvan geweerd?'[29]

Deze vraag had kort tevoren in de gemeente te Utrecht, waar zoals we zagen Scholte woonde en arbeidde, veel stof doen opwaaien.[30] Hoewel de meeste afgevaardigden de vraag met ja beantwoordden, bleek al spoedig, dat er in tal van gemeenten sterke tegenstand bestond tegen wat we zouden kunnen noemen een beperkte vorm van open avondmaalsviering.

Het kan duidelijk zijn, dat onder de geschetste omstandigheden op den duur de voorwaarden voor een kerkelijk samenleven gaan ontbreken. Het proces van uiteengaan werd nog versneld door de reeds genoemde schorsing van ds. H.P. Scholte, een tweetal maanden later. De provinciale vergadering van eind oktober 1840 is de laatste geweest onder zijn praesidium.[31]

Er komt nu een hiaat in de bewaard-gebleven handelingen. De eerste vergadering van een gereconstrueerd provinciaal kerkverband is die van 13 december 1842, gehouden te Schiedam.

29 Idem, art. 28.

30 VIERDE DEEL 269-271. Scholte had aldaar reeds één en andermaal Hervormden tot het avondmaal toegelaten.

31 Een tiental vergaderingen in het tijdvak 1841-1844, merendeels onder zijn leiding gehouden, vertonen op twee na, een ander karakter. Van deze vergaderingen zijn geen notulen bewaard. Men zie TWEEDE DEEL 74-80.

Hoofdstuk 7
Classis Leiden 1837-1843

Zoals we reeds zagen, werd op de provinciale vergadering van 14 maart 1837, gehouden te Gorinchem, onder meer het classicale verband Leiden geformeerd. Het is een gelukkige omstandigheid dat het notulenboek over het tijdvak 12 april 1837 tot 5 juli 1843, is bewaard gebleven.[1] Het is geschreven door - chronologisch - Klaas van Wijk te Bodegraven, ds. H.P. Scholte (vergadering van 6 augustus 1839), C.G. de Moen te Leiden en A. Tieleman te Leiden.

De classis Leiden omvatte in genoemd tijdvak de volgende gemeenten.

Bodegraven	
Gouda	- deze gemeente is niet vertegenwoordigd na 16 maart 1840
Katwijk	- vanaf instituering in 1838
Leiden	
Noordwijk aan Zee	- tot ongeveer 7 juni 1837
Rijnsburg	- vanaf instituering 18 december 1839
Benthuizen	- slechts van 5 februari tot 5 oktober 1841[2]

In de hoofdstukken die handelen over deze gemeenten komen we terug op enige van de vermelde data; evenzo zal het noodzakelijk zijn aangaande sommige hierna te noemen personen en omstandigheden verder in dit boek meer bijzonderheden te geven.

1. Noordwijk aan Zee

Op de eerste vergadering van het classicale verband zijn twee ouderlingen, namelijk P. Barnhoorn en C. Waasdorp, alsmede diaken K. van der Wiel, uit Noordwijk aan Zee aanwezig. Zij verklaren, dat zij, niettegenstaande het protest dat zij hebben ontvangen van de provinciale vergadering van Utrecht inzake het ‘aanstellen’ van hun voorganger Cors Noorduin tot predikant op 20 no-

1 Het notulenboek behoort tot het archief van de Gereformeerde kerk te Leiden, GA Leiden.

De classis Leiden is in Zuid-Holland de enige, waarvan de notulen over het tijdvak 1837-1842/1843 zijn bewaard gebleven. Men zie voor de classis Dordrecht-Gorinchem EERSTE DEEL 7, 318.

2 Bedoeld is de gemeente van ds. L.G.C. Ledeboer; deze werd op 26 januari 1841 afgezet als Hervormd predikant te Benthuizen.

vember 1836[3], op dezelfde weg zullen voortgaan. Reeds op de volgende vergadering is Noordwijk niet meer vertegenwoordigd.

Besloten wordt een commissie naar deze plaats te zenden 'en bij hardnekkige weigering om terug te keeren en hunne dwaling te erkennen, Cors Noorduin, hunne gewaande leeraar te schrappen en de kerkeraad te schorsen...'.[4] Dit is het laatste wat we in deze notulen over Noordwijk lezen. Cors Noorduin en zijn volgelingen zullen enige jaren daarna toetreden tot het kerkverband van de Kruisgemeenten.

De leden te Katwijk gaan daarin niet mee en zo lezen we dat de broeders aldaar willen komen tot instituering van een afzonderlijke gemeente.[5] Al spoedig daarna vermelden de notulen:

> 'Te Katwijk is niets voor te stellen dat alhier behandeld moet worden. De aldaar verkoren ouderling en diaken zijn door de WelEerwaarde ds. A. Brummelkamp in hunne bedieninge bevestigd.'[6]

Op de volgende vergadering is ouderling Klaas Haasnoot van Katwijk aanwezig. Hij verklaart dat vanuit Katwijk te Noordwijk huisbezoek is gedaan 'dog weijnige lieden aangetroffen; overigens schijnt het of tusschen sommige nog verschil van gevoelen bestaat.'[7]

2. Ds. L.G.C. Ledeboer[8]

Lambertus Gerardus Cornelis Ledeboer werd in 1808 te Rotterdam geboren en overleed in 1863 te Benthuizen. Zoals bekend werd hij door het Provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland 13 november 1840 geschorst als Hervormd predikant van Benthuizen en als zodanig afgezet op 26 januari 1841. Zonder officieel tot de Afgescheidenen te zijn overgegaan bezocht hij hun synode gehouden 17 november tot 3 december 1840 te Amsterdam. Evenwel werd hem, nadat 'omstandig' met hem was gesproken en nadat hij had verklaard 'zich bij de Afgescheidene Gemeenten te voegen...het regt van zitting en stemming in deze Vergadering' verleend.[9] Toch is de verbintenis van Ledeboer en zijn volgelingen te Benthuizen met de Afgescheidenen van meetaf zwak geweest en spoedig verbroken.

Landwehr stelt zelfs de vraag: '...hoelang heeft Ledeboer zelf gerekend bij de Afgescheidenen te behooren? Enkele van zijn volgelingen zeggen:

3 Classicale vergad. 12 april 1837, art. 4. Men zie voor Cors Noorduin Bos, *Kruisdominees* register; VIJFDE DEEL register onder Noordwijk; in dit deel hoofdstuk 35.
4 Vergad. 7 juni 1837, art. 8.
5 7 febr. 1838, art. 5.
6 3 aug. 1838, art. 12. Wij merken op, dat de precieze datum van instituering niet vaststaat. Zij ligt tussen 7 febr. en 3 aug. 1838.
7 13 okt. 1838, art. 9. Na deze vergadering wordt de volgende pas gehouden 6 aug. 1839.
8 Men zie voor hem Natzijl, *Ledeboer* I-III; J.H. Landwehr, *L.G.C. Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst*, tweede druk, Rotterdam 1910.
9 *Handelingen en Verslagen* (1840) 202-203. De *Handelingen* gewagen van 'Reeds bij den aanvang der vergadering...', d.w.z. op 17 november.

veertien dagen... Langen tijd heeft het echter niet geduurd, daar in geschriften, kort daarop verschenen, de breuke al openbaar wordt.'[10]
De notulen van de classis Leiden brengen het antwoord op bovenstaande vraag

10 Landwehr. *Ledeboer* 104-105.

dichterbij; wij menen het volgende te kunnen zeggen: Ledeboer heeft tot de Afgescheidenen behoord van 17 november 1840 tot 5 oktober 1841.

Op 5 februari 1841 is ds. Ledeboer voor het eerst ter classicale vergadering; deze wordt, zoals in den regel, gehouden te Leiden. Hij krijgt reeds dan de wind van voren. Twee broeders uit Leiden, C. Dros en P. Wijnnobel verklaren dat Ledeboer niet gereformeerd preekt en geen 'stellig geloof' verkondigt. Maar deze beschuldigingen vinden geen ingang - ook ds. S. van Velzen is aanwezig - temeer daar P. Wijnnobel moeite heeft met het aanvaarden van de Drie formulieren van enigheid.[11]

Op de vergadering van 31 mei 1841 zijn er met Ledeboer (die tot praeses wordt gekozen) ook twee van zijn aanhangers: Cornelis van Gent uit Hazerswoude en Ewoud Manheer[12] uit Bleiswijk. Op voorstel van Ledeboer wordt besloten 'de geheele kerk in ons vaderland op te wekken tot het houden van een dank-, vasten bededag...'.[13] De daartoe opgestelde 'Biddagsbrief' draagt de namen van alle aanwezige ouderlingen.[14] We lezen voorts dat Ledeboer bezwaren inbrengt tegen 'het vragen van vrijheid' aan de overheid 'zoo als dit reeds is geschied en nog gedaan wordt door vele gemeentens'.[15] Het blijft op deze vergadering nog bij een discussie, maar het vragen van vrijheid of erkenning aan de landsoverheid zal eerlang één der breekpunten zijn tussen Ledeboer en de Afgescheidenen.

Er komt dan een vergadering - 1 september 1841 - waar Ledeboer niet aanwezig is, en waar uitvoerig wordt gesproken over het laten voorgaan van predikanten die de Dordtse kerkenorde niet hebben aanvaard of niet volgens haar zijn 'geördend'. Goedgevonden wordt tegen deze zaken geen overwegende bedenkingen te maken.[16]

Op 5 oktober 1841 is ds. Ledeboer vergezeld van ouderling A. Schouten te Moerkapelle en H. Schoenmaker te Boskoop. Beiden worden in 1843 genoemd als leden van de kerkeraad te Benthuizen,[17] zodat wij wel mogen zeggen, dat de gemeente die Ledeboer diende, op deze classicale vergadering vertegenwoordigd is. Evenwel wordt laatstgenoemde - hoewel de enige predikant ter vergadering - niet tot praeses gekozen.

Bij het lezen van de notulen van de vorige bijeenkomst maakt Ledeboer aanmerking op het beslotene in de artikelen 7 en 8. Volgens hem mogen predikan-

11 5 febr. 1841, art. 5-8, 10-14.
12 Men zie voor hem ook Natzijl, *Ledeboer* III register.
13 31 mei 1841, art. 9.
14 Men zie voor deze Biddagsbrief, gedateerd 1 juni 1841: Natzijl, *Ledeboer* III, 519-520. Wij vonden geen gegevens die er op wijzen, dat de biddag - bepaald op 18 juni - ook buiten de classis Leiden is gehouden. In de brief komt de zin voor 'Bannen zijn er vele in het leger der uitgeleidenen.' Ongetwijfeld slaan deze woorden ook op het conflict rond ds. H.P. Scholte.
15 Art. 8.
16 Art. 7-8.
17 Landwehr, *Ledeboer* 254. Als kerkeraadsleden worden daar tevens genoemd (ondertekenaars van een 'biddagsbrief' 16 febr. 1843): L.G.C. Ledeboer; H. van Tol, ouderling; C. Schouten, H. van der Wal, diakenen.

ten ‘die niet de geheele Dordtsche Kerkordening hebben aangenomen’ niet worden toegelaten op de preekstoel; zelfs mag er ‘geene kerkelijke gemeenschap met hen onderhouden worden’. Verder

> ‘zeide ZijnEerwaarde dat ZEerw. nu terug kwam op hetgeen ZEerw. voor de opening der vergadering reeds had gezegd en dat ZEerw. nu bepaaldelijk wilde weten op welken grondslag de vergadering was bijeengekomen; of de D.K.O. alleen daartoe voor alle hare handelingen zou genomen worden en of de Broeders die vrijheid gevraagd en bekomen hadden, gelijk te dezer Stede,[18] bereid waren dezelve op te zeggen of terug te geven, want met die Gemeenten welke vrijheid gevraagd of bekomen hadden, konde ZEerw. zich niet langer kerkelijk vereenigen, en wilde dus ook aan deze vergadering geen deel nemen, maar slechts toehoorder wezen en als zoodanig beschouwd worden.’

Na enige discussie, waarin Ledeboer niet van standpunt verandert, wordt besloten diens opmerkingen ‘voor notificatie aan te nemen en over te gaan tot de zaken welke ter behandeling... liggen’.[19]

Met deze vergadering is onzes inziens, zoals hierboven reeds geconcludeerd, een einde gekomen aan de kerkelijke relatie van Ledeboer en de Afgescheidenen.[20]

Toch is er na 5 oktober 1841 nog enige malen contact geweest tussen de classis Leiden en ds. Ledeboer.

De notulen van 21 juni 1842 vermelden, dat er, op grond van een door de classis gevraagd advies, een brief is ingekomen van laatstgenoemde. Desgevraagd, verklaart deze dat ‘de schoolmeester te Aarlanderveen’ die zich heeft afgescheiden, zijn functie kan blijven uitoefenen ‘onder bepaling dat ZijnEd onderwijs moet zijn volgens de formulieren van eenigheid...’.[21]

Verder lezen we

> ‘Art. 10. Er is nog besloten om een Broederlijke zamenkomst te houden op den 20 Julij te Benthuyzen ten 10 ure des voormiddags om te spreken over de zaken der Kerk en tot bevordering van meerdere vereeniging en alzoo werkzaam te zijn ter bevordering van de zaken van Gods Koningrijk.’[22]

18 De Afgescheiden gemeente te Leiden werd erkend (of “toegelaten”) bij Koninklijk besluit van 6 oktober 1840, no. 223.

19 5 okt. 1841, art. 3.

20 Toch stelt Landwehr terecht de vraag: ‘wanneer is dan officieel de scheiding van Ledeboer een feit geworden?’ Op de synoden van 1846, 1849, 1851 en 1854 is nog over hem gehandeld. Eerst op de synode van 1857 is uitgesproken - niet dat Ledeboer is afgezet van zijn bediening, maar - dat hij wordt gerekend van nu af aan buiten onze kerkgemeenschap te staan. (Landwehr, *Ledeboer* 105-108)

21 Art. 5. Merkwaardig is, dat op dezelfde vergadering A. Schouten te Moerkapelle (broer van de in noot 17 genoemde C. Schouten), ouderling te Benthuizen (gemeente Ledeboer), in een commissie wordt benoemd in de zaak van zekere J.A. Huneman te Aarlanderveen; deze persoon weigert te werken, zodat zijn gezin zonder inkomsten is (art. 4).

22 In de vergadering van 21 sept. 1842 is aanwezig H. van Tol ‘ouderling te Benthuijzen’ (vergelijk noot 17) die verklaart ‘niettegenstaande zijne hooge jaren’ te zijn verschenen,

teneinde beschuldigingen tegen J.W. Vijgeboom te bevestigen, (art. 4) We kunnen in dit verschijnen geen afvaardiging van ‘Benthuizen’ zien.

3. Ds. F.M. Luther[23]

Friedrich Martin Luther werd in 1805 te Ruhrort geboren. Na te Bonn theologie te hebben gestudeerd en in enige plaatsen in Duitsland hulpprediker te zijn geweest, werd hij in 1839 predikant te Herisau in het kanton St. Gallen, Zwitserland. Volgens de literatuur noodzaakte zijn gezondheidstoestand hem, reeds na negen maanden Zwitserland te verlaten. Hij reisde naar Nederland, alwaar hij reeds spoedig in contact kwam met ds. H.P. Scholte. In 1841 vestigde hij zich, ten gevolge van omstandigheden die ons onbekend zijn, te Schoonhoven. Daar schenkt zijn echtgenote Johanna Lisette Overhoff op 5 september 1841 het leven aan een zoon Alfred Jan Wernard. Op 30 oktober 1840[24] en 27-28 oktober 1841 zien wij hem op een provinciale vergadering van Zuid-Holland etc., respectievelijk gehouden te Dordrecht en Schoonhoven. Hij doet dan pogingen predikant te worden van de Afgescheiden gemeente in laatstgenoemde plaats en wordt ook enige tijd door (een deel van) deze gemeente als zodanig erkend. Na op de provinciale vergadering van 1841 onbekwaam te zijn verklaard als gereformeerd predikant op te treden, breken er te Schoonhoven hevige conflicten tussen Luther en de Afgescheiden gemeente uit, onder meer, over het uitbetalen van zijn tracte-ment. In 1843, vermoedelijk in juni, vertrekt hij uit Schoonhoven en zou daarna ‘een vacature in een dorp op Flakkee’ hebben vervuld. In 1847 begint hij te prediken voor matrozen (Duitse?) in Hellevoetsluis. In 1849 leidt de weg van Luther naar Rotterdam, waar hij gaat arbeiden onder zeelieden. Dit leidt tot het stichten van een ‘Hoogduitsche Protestantsche Gemeente’, waaraan hij in 1851 wordt verbonden. In het jaar 1865 wordt voor deze gemeente een nieuw kerkgebouw in gereedheid gebracht, maar enige dagen voor de ingebruikneming overlijdt hij aan tuberculose.
Wij geven de onderstaande bijzonderheden uit de notulen van de classis Leiden -vergadering gehouden in maart 1841 (de dag wordt in de notulen niet vermeld) -aangezien deze enige biografische gegevens over Luther bevatten.

‘Art. 9. Do. Brummelkamp heeft de vergadering verzocht kennis te willen nemen van de zaken van Broeder Luther, uit Duitschland in ons land gekomen, die vroeger gelijk ZE betuigd 3/4 Jaars Leeraar geweest was te...[25], Canton St. Gallen in Zwitserland, en vroeger in Duitschland

23 Men zie voor Friedrich Martin Luther: TWEEDE DEEL register; D. Wanjon, ‘De Hoogduitsche kerken’ in *Rotterdam in den loop der eeuwen* II, Rotterdam 1905, 113-115. Als aanvullende informatie geven we nog enige bijzonderheden genoemd in de overlijdensacte van F.M. Luther (GA Rotterdam, Overlijden 1865, acte 17 febr. 1865). Luther overleed te Rotterdam 15 febr. 1865, oud 59 jaar en zeven maanden. Hij was geboren te Ruhrort als zoon van Gerhard Luther en Anna Charlotte Albert; deze personen zijn beiden overleden te Mü(h)lheim. Zijn vrouw [Johanna] Lisette Overhoff is nog in leven, als haar echtgenoot overlijdt.

24 TWEEDE DEEL 371 vermeldt abusievelijk ‘maart 1839’.

25 Er staat “Nieder Rittewijlen”, wat in strijd is met het in de literatuur vermelde - vgl. noot 23 *Rotterdam etc.*

Hulpprediker, die in Schoonhoven als Leeraar begeerd is, maar betrekkelijk wien Do. Brummelkamp verklaarde te verlangen, dat zijne zaken en toestand onderzocht werden, opdat ZijnE weten mogt, hoe in dezen te moeten handelen, en of Br. Luther in deze Gemeenten wordt aangenomen.

Do. van Velzen heeft gezegd berigt te hebben, dat er in eenige tijd

aanschrijving gekomen zoude zijn in de Gemeente, uit Duitschland om Br. Luther niet te laten prediken, daar er beschuldigingen waren tegen ZE gedrag.
Aan Br. Luther is verslag gevraagd hiervan. ZE betuigt hier van niets te weten of vernomen te hebben. Dat er echter iets gebeurd is, ZijnE met anderen overtuigd dat de toestand der Kerk in Duitschland verkeerd was en daarop zich in het huwelijk had begeven met zijn vrouw aan welke hij door beloften reeds jaren verbonden was geweest, zonder zich in de Staatskerk te laten trouwen, omdat hij hierin zonde gezien had, daar de kerkeraad hem een Helle kerkeraad toescheen; dat hij zich toen alleen met zijne vrouw in den Echt begeven had, alleen met aanroeping van 's Heeren naam. Dat zijne vrouw 4 maanden daarna immer[26] berouw gekregen had, ZE zwak geworden, zich toen nog door de Staatskerk had laten trouwen en dat hieruit verkeerde geruchten waren uitgestrooid.
ZE heeft daarop zijne getuigschriften aan de vergadering overgelegd en gelezen. Deze Attestatien luiden allen zeer gunstig zoowel die van de Academie van Bonn als van de Gemeente waar ZE als Hulpprediker en daarna als Leeraar in eene eigene Gemeente gestaan heeft.'

De vergadering besluit ds. A Brummelkamp te verzoeken nadere inlichtingen over Luther in te winnen. Het vervolg van het contact tussen laatstgenoemde en de Afgescheidenen vinden we echter niet in de notulen van de classis Leiden, maar in die van de reeds vermelde provinciale vergadering, gehouden te Schoonhoven. Gelet wordt dan niet op zijn 'gedrag' - maar de 'president' (ds. A. Brummelkamp) verklaart 'om twee redenen do. Luther onbekwaam tot leeraar, namentlijk geen inzien in de Waarheid, en geen bekwaamheid om zijne denkbeelden uit te drukken.'[27]

4. Leergeschillen

Op de vergadering van 5 februari 1841 verschijnen enige voortrekkers van de gemeente te Leiden, de reeds genoemden P. Wijnnobel en C. Dros, alsmede J.C. Wendel. Wijnnobel zegt moeite te hebben met de ondertekening van de Drie formulieren van enigheid; hij meent dat 'de Bijbel alleen genoeg is'.

Dros en Wendel staan hierin min of meer aan zijn zijde. Wijnnobel is er tevens van overtuigd dat iemand die wel eens twijfelt aan zijn staat voor God, maar toch 'tot Jezus Christus de toevlugt neemt' niet tot het gebruik der sacramenten mag worden toegelaten.[28]

In maart 1841, als ds. G.F. Gezelle Meerburg praesideert, worden de besprekingen over deze zaken voortgezet. C. Dros verklaart in niet geheel doorzichtige formuleringen - althans zoals de notulen deze geven

26 Men bedenke dat Luther in deze tijd gebroken Nederlands spreekt; hij zal hebben bedoeld: Dat zijn vrouw al (of reeds) vier maanden daarna berouw had gekregen.
27 TWEEDE DEEL 373.
28 Art. 4-15.

> ‘dat hij en anderen met hem betuigd hebben, dat de gemeente gelijk dezelve vergaderd wordt ter eener zijde de gemeente is, doch ter anderer zijde niet, omdat de menschen welke zich bij de gemeente voegen geene Stellige Geloofsbelijdenis wordt afgevraagd, doch ook overeenkomstig de formulieren, geloofsbelijdenis moet worden afgelegd, zal de gemeente, *gemeente* kunnen genaamd worden.’

Ook de predikanten A. Brummelkamp en S. van Velzen zijn aanwezig. Eerstgenoemde bestrijdt de stellingen van Dros en citeert daarbij 2 Timotheus 2 vers 19-20:

> Evenwel het vaste fundament Gods staat, hebbende dit zegel: De Heere kent degenen die Zijnen zijn; en: Een iegelijk, die den naam van Christus noemt, sta af van ongerechtigheid.
> Doch in een groot huis zijn niet alleen gouden en zilveren vaten, maar ook houten en aarden (vaten); en sommige ter ere, maar sommige ter onere.[29]

Er wordt een commissie benoemd, waarin onder anderen ds. S. van Velzen zitting heeft, om het afdwalende deel van de gemeente te Leiden te bezoeken, want enigen van de groep Wijnnobel komen niet meer ter kerk en houden hun kinderen terug van de catechisatie.[30]

Op 31 mei 1841 praesideert ds. L.G.C. Ledeboer. De commissie voor de zaken te Leiden rapporteert dat broeder Dros heeft gezegd

> ‘de gemeente is de Gemeente niet; de gemeente is eene vergadering van gelovige en niet van ongelovige. Alle predikatien die gedaan worden of de Schrijvers die gelezen worden, waren ook niet gereformeerd - Do. Ledeboer en Hemerik[31] ook niet, en vermaande ons... terug te keren, en zou daarom met de gelovige de Bijbel lezen en onderzoeken, en het heilig avondmaal onder elkander, volgens het bevel des Heeren, doet dat tot mijne gedachtenis, gebruiken.’[32]

Een grote meerderheid van de afgevaardigden stemt voor het toepassen van de kerkelijke tucht op Dros, Wijnnobel en die hen volgen.[33] We komen op deze zaken terug bij de behandeling van de gemeente te Leiden.

5. J.W. Vijgeboom

29 Art. 4.
30 Art. 5-8.
31 J.P. Hemerik, ouderling te Leiden.
32 Art. 6.
33 Art. 7.

De notulen van de classis Leiden gewagen hier en daar van de zo bekend geworden oefenaar Johan Willem Vijgeboom (1773-1845). Aangezien over hem reeds veel is geschreven,[34] volstaan we met een korte weergave van enige bijzonderheden.

In 1842 wordt Vijgeboom - hij is dan 69 jaar! - beroepen te Bunschoten, maar om te kunnen worden bevestigd, is het noodzakelijk dat hij wordt geëxamineerd

34 Vergelijk VIERDE DEEL 91-96 en de aldaar genoemde literatuur.

door een provinciale vergadering. In Drenthe wordt hij tenslotte niet toegelaten tot het examen (oktober 1842); hetzelfde gebeurt in de provincie Noord-Holland (4 mei 1843). De classis Leiden heeft met haar mededelingen op deze gang van zaken invloed uitgeoefend.

> Vergadering van 5 oktober 1841, art. 5-6. Van ds. A. Brummelkamp is bericht ontvangen, dat Vijgeboom zich te Zierikzee niet goed zou hebben gedragen. Ook te Leiden heeft men slechte ervaringen met Vijgeboom. Aan ds. H. de Cock te Groningen wordt een brief geschreven, waarin met vermelding van één en ander, wordt afgeraden hem te examineren.
>
> 21 september 1842, art. 4-9. Ds. H. de Cock heeft schriftelijk aan de vergadering het verlangen te kennen gegeven 'een nader en grondiger getuigenis' aangaande Vijgeboom te mogen ontvangen. De bejaarde H. van Tol, ouderling te Benthuizen, is ter vergadering en verklaart dat een inmiddels overleden persoon door Vijgeboom is benadeeld; een zekere De Hoog, broodbakker te Krimpen aan de Lek, zou aan hem geld hebben geleend, maar dit nimmer hebben terugontvangen; ook zou een weduwe door hem zijn benadeeld.
> Vijgeboom zelf heeft een brief gezonden aan de classis, waarin hij verklaart, dat de gemeente te Leiden hem destijds als predikant zou hebben begeerd, maar de kerkeraadsleden uit die periode verklaren dat hiervan nimmer sprake is geweest. Vooral déze onwaarheid wordt Vijgeboom sterk aangerekend.
>
> 30 november 1842, art. 4-5. Ingekomen is een brief van de provinciale vergadering van Noord-Holland, gehouden 3 november 1842 te Amsterdam. Gemeld wordt dat het examen van Vijgeboom niet is afgenomen, mede tengevolge van de door de classis Leiden geuite beschuldigingen. Verzocht wordt de beschuldigingen te brengen op de provinciale vergadering van Zuid-Holland. Maar er wordt besloten hieraan niet te voldoen 'aangezien onze Classis zich niet kan vereenigen met de Provinciale vergadering van Zuid-Holland zoo als dezelve te zamenkomt'.

De achtergrond van laatstgenoemd besluit, dat overigens niet is uitgevoerd, behandelen we bij het volgende onderwerp.

6. De classis Leiden in het kerkverband van Zuid-Holland.

Na de schorsing van ds. H.P. Scholte - eind 1840 - heeft de classis Leiden moeite haar koers in het kerkverband te bepalen.

Als er een aanschrijving komt de provinciale vergadering te Schoonhoven[35] bij te wonen, wordt besloten twee waarnemers te zenden, om niet de gedachte te wekken 'dat onze Classis zich onttrekt' alsmede om te kunnen vernemen wat er in die

35 Gehouden 27 en 28 oktober 1841.

vergadering wordt behandeld en tot besluit verheven. Maar de gedachte wordt geuit dat aan die samenkomst

> '...geen deel kan genomen worden... uit hoofde de handelwijs door de Provinciale vergadering laatstgehouden te Schiedam in de zaken van den geschorsten Leeraar H.P. Scholte, door die schorsing niet te erkennen en ZijnEerw. eene stem in de vergadering te geven.'[36]

36 Vergadering 5 okt. 1841, art. 8-9. De vergadering te Schiedam, hier bedoeld, werd gehouden 29 en 30 april 1841 (TWEEDE DEEL 75).

Als afgevaardigden naar ‘Schoonhoven’ worden benoemd H. Hasselman (Leiden) en H. van der Meij (Rijnsburg). Zij rapporteren op 5 januari 1842 dat ‘daar er geene zaken tot volkomene beslissing en afdoening zijn gebracht, wordt het door de vergadering onnodig geacht daarover iets in de notulen optenemen.’[37]

Hierboven stipten we reeds aan dat men zich op 30 november 1842 uitspreekt, niet te kunnen verenigen met de provinciale vergadering ‘zoo als dezelve te zamenkomt’. Aanleiding daartoe was de zaak-Vijgeboom, maar ook een brief geschreven door J. van Golverdinge te 's-Gravenhage

> ‘uit naam eener vergadering gehouden te 's-Hage van eenige Opzieners van onderscheidene Gemeenten,[38] ten doel hebbende om werkzaam te zijn tot handhaving van de oude practijk onzer Vaderen in verbintenis met allen Gemeenten in ons Vaderland die genegen zijn hunne voetstappen te drukken, en ter afscheiding van diegenen welke daarmede niet vereenigd zijn...’.[39]

De zaak was dat een deel van de gemeenten in Zuid-Holland, onder leiding van ds. P.M. Dijksterhuis te Dordrecht en ds. S.O. Los te Rotterdam, in genoemde provincie orde op zaken wilde stellen door metterdaad terug te keren tot de Dordtse kerkenorde, en mitsdien de besluiten van de synode 1840 Amsterdam, inbegrepen de schorsing van ds. H.P. Scholte, voor vast en bondig wilde houden. De gewenste vergadering werd te Schiedam op 13 december 1842 gehouden. De classis Leiden besloot Van Golverdinge te antwoorden dat zij niet aan deze samenkomst te Schiedam zal deelnemen, aangezien de initiatiefnemers ‘ten doel hebben eene Scheiding daar te stellen’.[40]

Maar reeds binnen twee weken wordt er opnieuw classicale vergadering gehouden, en wel op 12 december 1842, dat wil zeggen één dag voor de provinciale bijeenkomst te Schiedam. De praeses maakt bekend, dat deze extra-samenkomst is uitgeschreven aangezien H. van der Meij (Rijnsburg) geen vrede heeft met het besluit niet naar Schiedam te gaan en de kerkeraad van Rijnsburg -tegen de genomen beslissing - afgevaardigden heeft gekozen voor genoemde vergadering. Ook is er een schrijven ontvangen van ds. S. van Velzen en van ouderling J. Knock te Schiedam, waaruit zou blijken dat

> ‘het doel dier vergadering niet zoo stellig is om eene Scheuring te bewerken zoo als de brief van J. van Golverdinge uitdrukkelijk te kennen geeft...’.[41]

37 Art. 5.
38 De nader te noemen notulen van een prov. vergad. van Zuid-Holland van 13 dec. 1842 spreken van een “classicale vergadering”; Bouwman: “een classicale vergadering van 24 Oct. 1842” *(Crisis der jeugd* 45).
De “Notulen der Gereformeerde kerk te Schiedam 1842-1844”, 22 nov. 1842, art. 9, vermelden “de Classicale Vergadering in den Haag gehouden 2 nov. 1842”.
39 Art. 6.
40 Idem.
41 Art. 4.

Nu wordt besloten, namelijk door de vertegenwoordigde gemeenten Bodegraven, Katwijk, Leiden en Rijnsburg, drie afgevaardigden naar Schiedam te zenden

> 'doch evenwel met dat bepaald doel, om niet mede te werken of in te stemmen met zoodanige handelingen en besluiten welke tot eene afscheiding of scheuring zouden kunnen leiden van diegenen welke de Dordtsche Kerkordening niet hebben aangenomen, maar tegen dezelve te protesteren.'[42]

Reeds op de volgende vergadering - 4 april 1843 - blijkt dat het met de classis Leiden door onderlinge verdeeldheid in neerwaartse lijn gaat. Er zijn slechts twee gemeenten - Katwijk en Leiden - vertegenwoordigd; in totaal zijn er slechts vijf aanwezigen. Aan de orde komt de vraag, of er afgevaardigden zullen worden gezonden naar de (tweede) provinciale vergadering van het gereconstrueerd kerkverband, te houden te Schiedam op 11 april 1843. Besloten wordt deze vraag bevestigend te beantwoorden, maar uit de lastbrief die tijdens de vergadering wordt ontworpen, blijkt dat de classis eigenlijk 'waarnemers' zendt. In de brief wordt onder meer opgemerkt dat er niet twee provinciale vergaderingen mogen bestaan.[43] Uit het vervolg blijkt, dat de secundi J. Eigeman en H. van der Meij naar Schiedam zijn gegaan.

De classis Leiden komt voor het laatst bijeen op 5 juli 1843. Eigeman en Van der Meij delen mede dat hun op grond van hun lastbrief geen zitting is verleend in de provinciale vergadering,[44] 'doch dat zij met algemeene stemmen verzocht zijn geworden in de vergadering te blijven, en haar met hunne broederlijke raad te dienen, hetwelk dan ook door hun is aangenomen.'[45]

7. Synode

De 'neerwaartse lijn' waarover we schreven, vindt haar eindpunt op de zojuist genoemde vergadering. Er is namelijk ingekomen een brief van ds. A. Brummelkamp met het verzoek afgevaardigden te benoemen naar een 'algemeene Synode' die op 26 juli 1843 zal worden geopend. We lezen:

> 'Art. 7... De vergadering hierover breedvoerig gesproken hebbende, is men eindelijk tot het besluit gekomen geen afgevaardigden te zenden, maar de omstandigheid waarin onze Classis verkeerd, in aanmerking genomen, is het met algemeene stemmen goedgevonden, eenen brief aan de vergadering te zenden... In de brief zal kennis gegeven worden van de omstandigheden waardoor onze Classis in deze oogenblikken op zich zelve staat als zijnde veroorzaakt door de zoo ver gedrevene handelingen van de twee partijen welke zich in onze provincien tegen over elkander

42 Art. 5. We lezen de laatste woorden als volgt: '...maar tegen zoodanige besluiten te protesteeren.'
43 Art. 6-9. De groep Scholte ging, zoals we zagen, eveneens voort met vergaderen; vergelijk noot 36.
44 In de notulen van deze vergadering wordt dit niet vermeld.
45 Art. 5.

> hebben gesteld, dat de Classis vurig wenscht dat alles aangewend worde door de vergadering tot vereeniging; dat zij volgaarne deel neemt in alles wat tot algemeen nut en heil voor de Gemeente in ons Vaderland besloten wordt.'[46]

Met deze brief gaat de classis Leiden, we zouden kunnen zeggen bijna geruisloos en roemloos ten onder.

Rijnsburg en Katwijk voegen zich midden 1845 bij een gereconstrueerde classis Rotterdam. Bodegraven volgt in 1846. Een deel van de gemeente te Leiden zoekt in 1848 weer contact; de oorspronkelijke gemeente aldaar voegt zich echter eerst begin 1858 opnieuw in het kerkverband van Zuid-Holland.

We zullen zien dat met de 'nieuwe' provinciale en classicale vergaderingen - sedert eind 1842/begin 1843 - op basis van de Dordtse kerkenorde, de wederopbouw, beter gezegd de opbouw van het geheel van de Afgescheiden kerken in Zuid-Holland, kan beginnen; de 'crisis der jeugd' is dan goeddeels voorbij.

46 De brief is in afschrift vermeld in art. 10 van de notulen; maar wordt in de 'Bewaard gebleven bescheiden' van de synode 1843 *(Handelingen en Verslagen* 267-380) niet genoemd.

Hoofdstuk 8
Provinciale vergaderingen 1842-1850

In dit hoofdstuk beperken we ons tot enige algemene zaken betreffende het leven van de Afgescheiden kerken in Zuid-Holland in het tijdvak 1842-1850, zoals deze naar voren komen op de provinciale vergaderingen van deze provincie.

We putten onze gegevens uit 'Notulen provinciale vergaderingen van de Christelijke Afgescheiden kerken in Zuid-Holland 1842-1855'.[1]

Het notulenboek begint met de volgende, ten dele inleidende, opmerking.

> 'Vergadering van opzieners der Christelijke afgescheiden gemeenten uit sommige plaatsen van de Prov. Zuid-Holland, uitgenodigd door eene classicale vergadering gehouden te 's Hage den... 1842,[2] ten doel hebbende om gemeenschappelijk werkzaam te zijn tot handhaving van de gereformeerde leer, tucht en dienst (zooals die bij vernieuwing is vastgesteld in de Synode te Amsterdam den 17 Nov. en volgende dagen 1840), gehouden te Schiedam den 13 Dec. 1842.'

Uit deze formulering en ook uit het vervolg van het verslag van deze samenkomst blijkt, dat zij eigenlijk geen formele provinciale vergadering (particuliere synode) was, maar een bijeenkomst van afgevaardigden van niet-Scholtiaanse kerkeraden met het oogmerk het kerkverband te herstellen. De geschorste Scholte ging immers voort met het beleggen van provinciale en classicale vergaderingen, veelal onder zijn praesidium. De komende jaren zal, zoals bekend, de keuze vóór of tegen de Dordtse kerkenorde en als uitvloeisel daarvan de erkenning van de schorsing van Scholte, de structuur van het kerkelijk leven der Afgescheidenen bepalen. In 1843 mislukten de pogingen tot het houden van een Afgescheiden synode; op die van 1846 te Groningen waren de provincies Gelderland, Overijssel, Zeeland en Noord-Brabant niet vertegenwoordigd, etc.[3]

Deze verdeeldheid zien we weerspiegeld in de onderhavige notulen. Geleidelijk aan werd het verband van de (niet-Scholtiaanse) kerken in Zuid-Holland weer sterker: enige gemeenten traden, aarzelend, toe; de kleine kerken op Goeree-

1 Zoals op bladzijde 10 aangegeven, door ons verder aangeduid met NPZH I. Het boek, bewaard in het Gemeente-archief van 's-Gravenhage bevindt zich, voor zover ons bekend, in slechte staat.
2 2 (?) november 1842, vergelijk blz. 61.
3 Men zie hiervoor ook Bouwman, *Crisis der jeugd* 46-62; G.M. den Hartog, *Het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam*, Delft s.a. 7-26.

Overflakkee zoeken toenadering. Noord-Brabant verenigt zich in 1847 weer met de andere provincies, Zeeland in 1849, zowel Gelderland als Overijssel in 1854.

1. Voorbereidende vergadering

De vergadering van 13 december 1842 was, zoals gezegd, een voorbereidende. Ds. S. van Velzen te Amsterdam fungeert als praeses.[4] De afgevaardigden van de volgende gemeenten en classes verklaren ‘vereenigd te zijn met de gronden der Dordtsche kerkenorde zoo als zij aangenomen was te Amsterdam I.I. Synode 1840’: Gouda (alleen ds. G.J. Raidt is aanwezig), 's-Gravenhage, Naaldwijk, Rotterdam, Schiedam, classis Leiden,[5] (nieuwe) classis Gorinchem.[6]

Naar aanleiding van enige vragen door afgevaardigden gesteld wordt opnieuw opgemerkt dat het doel van déze samenkomst slechts kan zijn het elkaar opwekken ‘vereeniging te zoeken in Classicale en Provinciale vergaderingen’ op grond van de gereformeerde leer en kerkregering.[7] De praeses raadt de gemeente te Schiedam de omliggende kerken uit te nodigen tot het houden van een classicale bijeenkomst.[8] In een discussie hierover vallen de meeste afgevaardigden de praeses bij met de woorden

> ‘...dat dit voorstel noodig was ter eenheid, dewijl men anders wel konde vergaderen, maar de vereeniging zoude niet gevonden worden, dewijl het verschil niet alleen bij veelen in de kerkregering maar veel meer in de leer lag.’

Toch willen de op deze vergadering aanwezigen nog eenmaal proberen de ‘oude’ classis 's-Gravenhage (dus de classis zoals die voor de schorsing van Scholte was samengesteld, namelijk uit de gemeenten te Delft,[9] 's-Gravenhage, Naaldwijk, Rotterdam, Schiedam) die binnenkort te Delft zal samenkomen, bij te wonen, als tenminste ook de duidelijk anti-Scholtiaanse ds. P.M. Dijksterhuis uit Dordrecht daar aanwezig zal zijn.[10] Er wordt tenslotte vastgesteld dat het al dan niet-noodzakelijke van het houden van een provinciale vergadering ‘van zelf openbaar werd wanneer de Classes zich hadden mogen vormen.’[11]

4 Ook hieruit blijkt dat, naar de maatstaven van de Dordtse kerkenorde, de samenkomst niet een kerkelijke was. Van Velzen verklaart te zijn verzocht ‘mede te werken tot vereeniging om de Dordtsche kerkenorde aan te nemen.’ (art. 2)

5 Aanwezig zijn: H. Hasselman, J. Eigeman beiden te Leiden; K. Haasnoot te Katwijk. Evenwel onttrok de *classis* Leiden zich al spoedig.

6 Vergad. 13 dec. 1842, art. 3.

7 Idem, art. 7.

8 De (nieuwe) classis Dordrecht-Gorinchem kwam voor het eerst bijeen 1 okt. 1842 (EERSTE DEEL 318-324).

9 Instituering 1840.

10 We moeten opmerken dat over deze vergadering weinig bekend is. Zelfs de datum staat niet vast. Ds. S.O. Los was praeses en ds. G.J. Raidt (te Gouda) werd geschorst. De mededelingen van Raidt over zijn schorsing zijn niet geheel duidelijk. Hij spreekt van een vergadering te Rotterdam (G.J. Raidt, *Levensgeschiedenis*, Rijssen 1929, 63-64).

11 13 dec. 1842, art. 10.

Maar reeds op 11 en 12 april 1843, nog voor er een nieuwe classis Rotterdam is geformeerd, komt er te Schiedam een provinciale vergadering - zonder de Scholtiaanse gemeenten - bijeen.

2. Groei en strijd

Als praeses van die op 11 en 12 april 1843 vergaderende provinciale bijeenkomst wordt ds. Dijksterhuis gekozen tot praeses, ds. Los is scriba. Uit 'Zuid-Holland' zijn zes gemeenten vertegenwoordigd (Delft, 's-Gravenhage, Leiden, Naaldwijk, Rotterdam, Schiedam), uit de classis Dordrecht-Gorinchem een negental.

Al aanstonds komt aan de orde de zaak van ds. G.J. Raidt te Gouda, die op een classicale vergadering te Delft (de bovengenoemde?) is geschorst 'vanwege onbekwaamheid tot den dienst'. We horen dat genoemde vergadering een commissie had afgevaardigd, om de zaken te Gouda te onderzoeken, bestaande uit de broeders A.C. Kuijper te Rotterdam en H. van Leeuwen te Hellevoetsluis.

Aangezien A.C. Kuijper,[12] blijkbaar als belangstellende, de vergadering van 11 en 12 april 1843 te Schiedam bijwoont, wordt hem gevraagd verslag van zijn bevindingen uit te brengen. Het is leerzaam kennis te nemen van wat naar aanleiding hiervan in de notulen staat opgetekend.

> 'Kuijper[13] gevraagt zijnde of hij verslag wilde doen, weigerde zulks om rede Zijn Eerw. deze vergadering als een onwettige vergadering beschouwde, waar zulke zaken naar zijn oordeel niet mochten behandeld worden. De Praeses verzoekt dat Zijn Eerw. verslag zal doen waarop dit zijn oordeel rust. Hij meent te kunnen betoogen dat de classis van Dordrecht door Do. Dijksterhuis alsmede door A. de Haan[14] oud. Te Alblasserdam trouweloos is verlaten.
> Ds. Dijksterhuis verklaart het tegendeel. Broeder de Haan verzoekt het woord: verklaart hoe hij de vergadering moest verlaten en heeft verlaten, namelijk toen men hunne protestatie tegen het ordenen van Do. Wildeboer[15] in den wind sloeg [en] zeide dat men met hun niet wilde te doen hebben.

12 Men zie voor deze trouwe volgeling van Scholte, die zich met J.G. van Hees, omstreeks deze tijd afscheidt van de gemeente te Rotterdam: TWEEDE, DERDE en VIJFDE DEEL register.

13 Het origineel heeft - zoals ook op andere plaatsen - "De Kuiper".

14 Abraham de Haan, Alblasserdam; TWEEDE DEEL register.

15 Uitvoerig over deze classicale vergadering van 27 juli 1842, gehouden te Zuid-Beijerland: TWEEDE DEEL 105-106. Ds. K. Wildeboer (1809-1842) gekomen van 't Zandt (Gn.) stond te Zuid-Beijerland van 11 juli tot aan zijn overlijden op 17 september 1842. Dijksterhuis maakte niet slechts aanmerking op de wijze, waarop Wildeboer predikant was geworden, maar ook op het feit, dat hij geen attestatie van de classis Appingedam kon vertonen "dewijl hij door dezelve geschorst was". Dijksterhuis meende bovendien dat Wildeboer - een volgeling van Scholte - "geheel vreemd was van de Gereformeerde kerkregering, en eigenwillig en onafhankelijk wilde handelen." Na enige verwikkelingen, waarbij inmiddels Wildeboer praeses is geworden in plaats van Dijksterhuis, verklaart de meerderheid, niet langer met mensen als laatstgenoem de te kunnen vergaderen, waarna Dijksterhuis en De Haan vertrekken. Voor Wildeboer ook *De Haas* I, 289-290.

Zoo had Br. de Haan gezegt tegen Do. Dijksterhuis dan zullen wij ons protest aan onzen Koning moe-

> ten opdragen, en verzocht daarop Do. Dijksterhuis tot het gebet.
> Do. Dijksterhuis zich daartoe niet in staat bevindende zegt of Broeder de Haan dit maar op zich wilde nemen, hetwelk, zegt hij, ik gedaan hebbe, de zaak aan den Heer Zijner kerk opdragende en met volle ruimte toewenschende, en alzoo moesten wij de classis verlaten.
> Kuijper zegt dat deze Broeders en meer met hun eene Provinciale Vergadering gehouden te Schoonhoven mede trouweloos hebben verlaten.[16]
>
> Do. Dijksterhuis beweert op goede gronden dit: wilde hij de eere Gods en het welzijn van Zion bevorderen, hij genoodzaakt was die vergadering te verlaten, waar men de banden der kerke, en zoo van de christelijke tucht verbrak, de geschorste Leeraar Scholte als mede de door hem aangestelde Leeraars als leden van die vergadering zitting gaf. Om deze en meerdere redenen verklaarde Do. Dijksterhuis die vergadering niet te mogen erkennen, omdat zij zich stelde tegen de besluiten eener wettige Synode gehouden te Amsterdam den 17 Nov. 1840 enz. en dat de hier vergaderde broeders mede van die overtuiging waren, behoefte hebbende, last gevoelende hunne onderlinge gemeenschap te houden [en] over de zaken der kerk te handelen, zich daartoe thans vereenigt hebben.
> Kuijper hier door nog niet overtuigd zijnde, is blijven weigeren en verklaarde bij zijn oordeel te blijven.'[17]

Op de volgende vergadering - 23-24 april 1844 te Rotterdam - is er, hoewel de afzonderlijke kerken nog vertegenwoordigd zijn, voor het eerst sprake van een classicale indeling, hoewel de kerken nog zelf vertegenwoordigd zijn: de classes Rotterdam en Dordrecht-Gorinchem. Deze indeling zal standhouden tot midden 1850.[18]

Een klein half jaar later - 10 en 11 september 1844 te Gorinchem - vergadert men voor het eerst naar de regel van artikel 47 van de Dordtse kerkenorde: uit elk van de beide classes van Zuid-Holland zijn twee predikanten en twee ouderlingen aanwezig. De gemeenten te Rijnsburg (vertegenwoordigd door ouderling L. van der Guchte) en te Katwijk - beide uit de classis Leiden - ontvangen en aanvaarden de raad, zich aan te sluiten bij de classis Rotterdam.[19]

Vanaf het jaar 1844 verloopt het leven van de Afgescheiden gemeenten in rustiger banen dan voordien; er komen tal van zaken aan de orde die niet met strijdrumoer in verband staan. Als belangrijkste element willen we daarvan noemen: het examineren

16 27 en 28 okt. 1841; TWEEDE DEEL 75-77.

17 Vergad. 11 april 1843, art. 10. De volgende dag wordt, nadat ds. Raidt een preek heeft gehouden, de schorsing over hem opgeheven. Hij vertrekt al spoedig daarna naar Herwijnen (bevestiging aldaar 28 juni 1843). Wij komen in het hoofdstuk over Gouda op deze zaken terug.

18 Bij de presentie wordt weliswaar ook vermeld 'Uit de classis van Leiden - van Rijnsburg: Cornelis Zwaan, Oud.', maar zoals we aan het slot van het vorige hoofdstuk zagen, de classis Leiden was in 1844 reeds ontbonden. Tevens lezen we van drie personen 'Van Duiveland'. Bij de presentie van de vergaderingen van 15 april 1846 en 2 juni 1847 wordt genoemd: P. van Dijke, ouderling te St. Philipsland 'eene gemeente op zichzelven'. (Men zie voor Pieter van Dijke o.m. Wessels, *Een merkwaardig vijftal* 57-71; Vermeulen, *Toen hij 't ambt ontvangen zou* passim.)

19 Art. 4.

van proponenten van wie de meesten enige jaren in Zuid-Holland een gemeente zullen dienen: J. Hasselman, H.H. Middel, H.G. Bömcke, P.J. de Groot, H.B. Geuchies, H.R. Koopman en J. Alting.

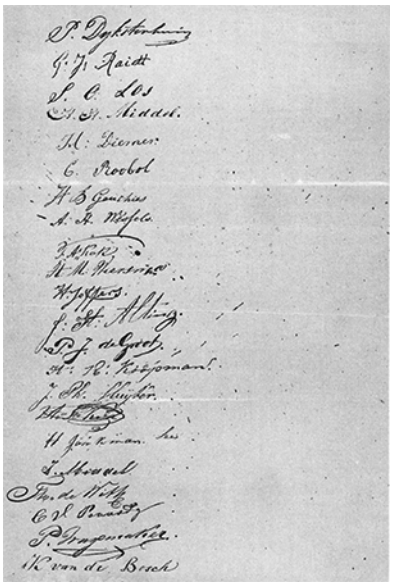

De handtekeningen van het ondertekeningsformulier voor predikanten in het (eerste) notulenboek van de provinciale vergaderingen der christelijke Afgescheiden gemeenten in Zuid-Holland 1842-1855

In de notulen van twee latere vergaderingen - 1845 en 1846 - lezen we iets over de ‘broeders van Overflakkee en Goedereede’. Ter vergadering komen D. Bos en L. Wielhouwer, beiden behorende tot de gemeente die te Middelharnis een kerkgebouw bezat, maar leden telde in een wijde omgeving van deze plaats.[20] Het zal echter nog tot 1853 duren eer enige kerken op genoemd eiland (namelijk Stellendam en Stad aan 't Haringvliet) werkelijk tot het kerkverband van Zuid-Holland toetreden. Bos en Wielhouwer ontvangen gelegenheid ‘verslag te doen van de zaken die zij van hunnen committenten[21] te behartigen hebben’. We vinden:

> ‘Waarop zij verklaren, behoefte te hebben aan vereeniging met de kerk, en wel dat zij deze op het meest meenden te kunnen vinden met deze vergadering; echter wenschen zij inlichting te hebben op welken grond deze vergadering staat, en wel inzonderheid met de Zeeuwsche Broeders.
>
> De Praeses[22] doet hiertoe de nodige inlichting, voorstellende het gedrag van deze vergadering, als zoekende de eenheid der kerk op vast-gereformeerde grondslagen en wettige orde, waartegen de Zeeuwsche Predikanten zich hebben aangesteld, door onordelijkheid en nieuwigheid, en zelfs Predikanten hebben geschorst, omdat zij met hen in zulke wegen niet konden wandelen.[23] Na in andere zaken een en ander inlichting gegeven te hebben, is besloten dat die broeders de gehoorde inlichting hunne gemeenten zouden overbrengen, en de uitslag daarvan te schrijven aan den Praeses dezer vergadering. Wordt het nu blijkbaar, dat die gemeenten zich volkomen met de vergadering vereenigen, zoo neemt de vergadering op zich om te zorgen, indien mogelijk, dat de Predikanten dezer Provintie, elk eenmaal in 't jaar in die gemeenten[24] op eenen zondag zullen prediken, onder beding, dat die predikbeurd door die gemeente naar het tractement van hunner gemeente bekostigen[25] tot tegemoetkoming of voordeel dier gemeente.[26]

Op de volgende vergadering wordt wel de indruk gewekt, dat de broeders van Flakkee tot ‘vereeniging’ zijn gekomen, maar de verbintenis is van korte duur. Er wordt een

20 Vergelijk hoofdstuk 11. De gemeente te Middelharnis werd in 1847 ontbonden, wegens vertrek van vele leden naar Noord-Amerika.
21 lastgevers.
22 Ds. S.O. Los te Rotterdam.
23 In Zeeland waren in 1845 de volgende personen predikant in de Afgescheiden gemeenten: W. Gardenier (Wolphaartsdijk), H.G. Klijn (Middelburg), C. van der Meulen (wonende te Goes; bediende een aantal gemeenten), C. Steketee (Nieuwdorp), A.C. Tris (Groede). De eerste vier waren door ds. H.P. Scholte opgeleid, Tris door ds. A. Brummelkamp.
In die tijd verwierp men in Zeeland de Dordtse kerkenorde; bovendien had men predikanten als P.M. Dijksterhuis en S.O. Los ‘geschorst’, aangezien deze beiden (en met hen vele Zuidhollandse ambtsdragers) niet langer met de ‘Scholtianen’ wilden vergaderen. We komen in het volgende hoofdstuk op deze zaak terug.
24 De ‘classis Flakkee’ omvatte in deze tijd de gemeenten Middelharnis, Ouddorp, Sommelsdijk, Stad aan 't Haringvliet en Stellendam.
25 Zin loopt niet. Wij lezen: ‘...bekostigd zal worden...’.
26 Vergad. 1 maart 1845, art. 5.

brief voorgelezen van de gemeenten te Middelharnis en te Sommelsdijk, waarin staat dat men verhinderd is de vergadering bij te wonen. Men beklaagt zich erover dat de gemeenten op Goeree-Overflakkee zo weing bediening des Woords ontvangen uit de rest van Zuid-Holland.

De provinciale vergadering spreekt als reactie op de brief uit, dat de predikanten - H.G.Bömcke en H.H. Middel - hun opgedragen taak moeten uitvoeren en dat men wat de bezoldiging betreft, geen dwang wil uitoefenen.[27] Voorlopig is dit het laatste levensteken van Flakkee in de provinciale notulen.

Bodegraven is de derde gemeente - na Rijnsburg en Katwijk - uit de classis Leiden, die in het kerkverband van Zuid-Holland terugkeert. Op 22 juli 1846 vinden we bij de presentie vermeld, dat Klaas van Wijk - één van de voortrekkers van de Afscheiding - als afgevaardigde van Bodegraven aanwezig is 'ten einde aantesluiten aan onze vergadering'. Nadat deze ouderling 'inlichting van den toestand zijner gemeente had gegeven' wordt zij 'aangenomen'.

3. Synoden; vereniging met enige andere provincies

De afgevaardigden naar de Synode 1846 gehouden te Groningen, ontvangen in hun lastbrief onder meer de opdracht een zes-tal vragen aan de vergadering voor te leggen. Dit feit moet worden beschouwd als een nagalm van de onrust die er in Zuid-Holland nog lang ten aanzien van de leer heeft bestaan. De vragen betreffen positie en staat van de leden der gemeente die op belijdenis des geloofs zijn aangenomen; of een twijfelmoedige een waar gelovige kan zijn; of de kinderen der gelovigen door de doop 'inwendige heiligheid' ontvangen; of slechts personen tot lid der gemeente mogen worden aangenomen 'die van zich geloofden en daarvan getuigenis afleiden, begenadigden te zijn'; of een gelovige 'zonder dadelijke opwekking van den Heiligen Geest', kan strijden tegen het ongeloof; of het noodzakelijk is, dat iemand die tot God de Heere de toevlucht neemt, overtuigd is van zijn schuld en onmacht.[28]

In het jaar 1847 wordt aan de provinciale vergadering het verzoek gedaan, afgevaardigden te zenden naar de provinciale vergadering van Overijssel, 23 september te houden te Zwolle, waar proponenten zullen worden geëxamineerd. Besloten wordt de predikanten S.O. Los en H. Diemer (Bodegraven) te zenden 'mits men vooraf berigt zal hebben ingewonnen dat voornoemde Pro-

27 15-16 april 1846, art. 17.

28 Vergad. 22 juli 1846, art. 11.
Het voert te ver deze vragen hier in extenso te noemen, alsmede de antwoorden die door de synode werden gegeven. We verwijzen naar *Handelingen en Verslagen* (1846), 6-9. Aan de beantwoording der vragen liet de synode het volgende voorafgaan: 'De Vergadering is ter beantwoording dezer voorstellen niet overgegaan om te treden in het behandelen van geloofsstukken, die duidelijk in onze formulieren uitgedrukt zijn, maar ter voldoening aan de Zuid-Hollandsche Afgevaardigden, die daaromtrent dwalingen in hunne Provincie ontdekt hebben...'.
Reeds de Provinciale vergadering van 11 en 12 april 1843 (Schiedam) wendde zich om raad tot de synode die in 1843 te Amsterdam zou worden gehouden, maar van een behandeling van de dertien gestelde vragen is het toen niet gekomen. Men vergelijke: Bouwman, *Crisis der jeugd* 79-80: EERSTE DEEL 145-147.

vintie met ons vereenigt is; werd het tegendeel openbaar, zoo oordeelde men om er als ondoelmatig geen afgevaardigden te zenden.'[29]

De afloop van deze zaak vinden we in de volgende notulen; de praeses ds. S.O. Los geeft verslag

> '...waarom Zijn Eerw. alsmede de Eerw. Ds. Diemer zich niet als gedeputeerden op de Prov. Verg. te Zwol gehouden 23 Sept. l.l. hadden begeven - dewijl volgens Art. 7 der vorige verg. Zijn Eerw. had geschreven aan den Eerw. Ds. [D.P.] Postma als Praeses der Groninger synode, of door de Provincie Overijssel was beantwoord aan Art. 107 der Groninger Synode?[30] (t.w. schriftelijk kennisgeving van vereeniging) en van Ds. Postma antwoord had ontfangen van Neen! en dus niet gegeaan waren.[31]

Niet vóór 1854 zullen Overijssel en Gelderland zich met de andere provincies verenigen op basis van de Dordtse kerkenorde.

Met Noord-Brabant komt de vereniging, of beter gezegd de hereniging, eerder tot stand. Dit kan niet geheel los worden gezien van het komen naar 's-Hertogenbosch van Helenius de Cock, de zoon van Hendrik de Cock. Hij werd in genoemde plaats, gekomen van Appingedam en Bierum, 10 juli 1847 bevestigd. Door deze overgang stond hij in feite buiten het kerkverband. Het valt niet te verwonderen dat De Cock Jr. zich aanstonds ging inspannen, aan deze situatie een einde te maken, te meer daar de verschillen met de overige provincies gering waren.[32]

De provinciale vergadering van Zuid-Holland, gehouden 10-11 november 1847 ontvangt van 'Noord-Brabant' een schrijven, ondertekend H. de Cock, scriba, waarin we lezen dat laatstgenoemde provincie 'vereeniging van de andere Provinciën met de onze' begeert. Er worden twee vragen gesteld:

> 'a. of de Provinciën zich zoude willen vereenigen met de onze, behoudens onze gewijzigde Dordtsche Kerkorde; zullen wij voornoemde Provincien in genen opzichte hinderlijk zijn in de erkenning der onveranderde Kerkorde?
> b. of en in hoeverre het ten kwade geduid zoude worden voor onze Provincie, indien men aldaar al eens eenen Leeraar aannam zonder het ambtsgewaad te dragen?'

Zuid-Holland antwoordt op de eerste vraag, dat Noord-Brabant 'in liefde kan worden aangenomen, tot den tijd dat er een Synode belegd word, om dan verder te beproeven of wij daar volkomen overeenstemming kunnen bereiken ten aanzien van de Kerkorde.' Op de tweede vraag, zo schrijft men, 'antwoorden de Synodale besluiten van Groningen Sept. 1846 duidelijk, namelijk dat gij

29 Vergad. 9 sept. 1847, art. 7.
30 *Handelingen en Verslagen* (1846), 415: 'Art. 107. De Provinciën die zich met ons vereenigen, zullen daarvan kennis geven aan den Praeses Ds. D.P. Postma, die zulks aan de andere Gemeenten zal vermelden.'
31 Vergad. 10-11 Nov. 1847, art. 3.
32 Noord-Brabant had in 1843, onder leiding van ds. G.F. Gezelle Meerburg te Almkerk, een gewijzigde Dordtse kerkenorde aanvaard. Men zie hiervoor VIJFDE DEEL 193-194.

daartoe vrijheid hebt wanneer UEerw. eigen Classis of Provincie daardoor niet geërgerd word.'[33]

Verder schrijft men:

> 'nog hebben wij geoordeeld en besloten dat UEerw Provincie de laatste Synodale besluiten - gehouden te Groningen Sept. 1846 - moet aannemen, al is het dan met behouding van Protest, zoo er iets in mogt gevonden worden, dat gij niet kunt goedkeuren.'[34]

Op de synode 1849 gehouden te Amsterdam, wordt Noord-Brabant zonder enige discussie aanvaard. Afgevaardigden zijn ds. Helenius de Cock, ds. P.M. Dijksterhuis (dan te Genderen), alsmede de ouderlingen A. Verkuyl (Genderen) en B.H. Ploeg (Klundert). Ongeveer vanaf dit jaar leeft genoemde provincie onder de Dordtse kerkenorde.

Tijdens de vergaderingen van 8 tot 10 mei 1849 komt in behandeling een oproep tot het zenden van afgevaardigden naar de hierboven reeds vermelde synode, te houden te Amsterdam 11 juli 1849 en volgende dagen.

In de uitnodiging, gezonden door een provinciale vergadering van Groningen, wordt tevens verzocht 'dat wij de verstrooiden in onze streken, ook mede zouden opwekken tot die vergadering ter bevordering van eenigheid en vrede.' Wel wordt hieraan toegevoegd dat afgevaardigden slechts zullen worden aanvaard als zij zijn voorzien van 'attestatiën gegrond op Gods Woord, Formulieren van eenheid en Dordtsche Kerkorde'.[35]

Eén en ander geeft aanleiding tot het volgende besluit.

> 'Art. 9. Daar de Provincie Groningen verlangde dat wij in onze streken de verstrooiden zouden trachten te vergaderen, zoo werd gehandeld over de middelen hiertoe. Het oordeel der vergadering was, men zoude hun aanschrijven, en opwekken om met ons te Amsterdam te vereenigen... opdat het ligchaam van Christus niet langer in zich zelve mogte verdeeld zijn door verwijdering van elkander, welke aanschrijving zich zoude uitstrekken tot die, welke op den 12 Augustus des Jaars 1848 onder de benaming van eene Christelijke vergadering te Amsterdam zijn vergaderd geweest,[36] als ook toepasselijk op Van den Oever zich noemende

33 *Handelingen en Verslagen* (1846), 400: 'Art. 58.... De Vergadering besluit omtrent het gewoon gewaad der Leeraren, dat men het zal behouden, daar waar men in de Classen en Provinciën hetzelve gewoon is en het afleggen ervan ergernis zoude geven. Is zulks het geval niet, dat men het dan in de vrijheid late...'. Het 'gewoon gewaad' bestond uit driekanten steek, mantel, bef en korte kuitbroek (vgl. Van der Does, *Afscheiding* 304-309).

34 Vergad. 10-11 nov. 1847, art. 13.

35 Art. 4.

36 Op *18* augustus 1848 werd te Amsterdam een grote vergadering van "bezwaarde" Hervormden gehouden, onder wie enige personen behorende tot het Réveil en 33 predikanten. Doel van de bijeenkomst was het handhaven en doen handhaven van de gereformeerde leer in de Hervormde kerk. Vergelijk Rullmann, *Strijd voor kerkherstel* 59-64.

Leeraar onder het Kruis[37] en de Eerw. Ds. Ledeboer.'[38]

Deze drieledige 'opwekking' had slechts voor wat de Kruisgezinden betreft enige uitwerking, namelijk dat er correspondentie werd gevoerd tussen deze groep en de Amsterdamse synode.[39] Toch zou het tot 1869 duren, aleer landelijk van vereniging sprake kon zijn.

37 Ds. C. van den Oever te Rotterdam.

38 Ds. L.G.C. Ledeboer, Benthuizen. Ook Ledeboer ontving een uitnodiging, doch hij verklaarde 'geen geloofsvrijmoedigheid (te hebben) om zich met ons te vereenigen, maar wenscht dat de Heere het te zijner tijd doen zal'. *Handelingen en Verslagen* (1849), 445-446.

39 *Handelingen en Verslagen* (1849), 441-445.

Hoofdstuk 9
Classis Rotterdam 1843-1850

Na de breuk - provinciaal en classicaal - ontstaan in het verband van de Afgescheiden kerken in Zuid-Holland, met als inzet de strijd om de kerkenorde en de positie van ds. H.P. Scholte, wordt, voornamelijk onder leiding van ds. P.M. Dijksterhuis (Dordrecht) en ds. S.O. Los (Rotterdam), getracht het kerkelijk leven op de 'meerdere vergaderingen' weer op gang te brengen. Voor ons onderwerp betekent dit een bespreking van de reconstructie van de classis Rotterdam.[1] We zullen voorzover we deze zaak in dit hoofdstuk beschrijven, ons baseren op de 'Notulen van de Classis Rotterdam over de jaren 1843-1850'.[2] Ds. S.O. Los is gedurende een groot gedeelte van genoemd tijdvak de enige predikant in deze classis geweest. De vergaderingen werden, op een enkele uitzondering na, gehouden te Delft, 's-Gravenhage, Rotterdam of Schiedam.

Op de eerste vergadering van de 'nieuwe' classis - 8 juni 1843 te 's-Gravenhage - zijn slechts vijf gemeenten vertegenwoordigd: Gouda[3], 's-Gravenhage, Naaldwijk, Rotterdam en Schiedam. De gemeente te Delft heeft een brief geschreven, waarin staat dat zij het bezwaarlijk vindt zonder de in kerkregering niet-verenigde broeders te vergaderen; men wenst een algemene synode van alle afgescheiden predikanten en ambtsdragers en 'tot dien tijd zich van de anders gevoelende broeders niet af te scheuren'.[4] Naar aanleiding van deze brief vraagt de praeses ds. Los of de vergadering oordeelt, dat zij 'als eene wettige Classe konde handelen, in aanmerking nemende

1. dat sommige leden der vorige Classe zich wegens onvereenigdheid onttrekken, en de overblijvende als scheurmakers beschouwen;
2. dat de aanwezig zijnde broeders beproefd hebben den 3 Mei 11. eene classikale vergadering gemeenschappelijk te houden te Pernis,[5] doch met de zich onttrek-

1 In NPZH I over het tijdvak 1843-1850 vinden we geen andere benaming dan 'classis van Rotterdam'.
2 Door ons afgekort met CVR; het boek wordt bewaard in het archief van de classis Leiden (GA Leiden). Strikt genomen behoort het tot het archief van de classis Rotterdam. Van 1843 tot 1850 bestond er geen 'classis Leiden'. Eerst in 1849 wordt er een gemeente te Leiden in de classis Rotterdam opgenomen; men zie ook noot 1.
3 Gouda verschijnt, als gevolg van innerlijke verdeeldheid, niet meer op de vergaderingen na 9 aug. 1843.
4 Art. 1.
5 Wij vonden geen notulen van deze vergadering.

kende broeders niet konden vereenigd vergadering houden dewijl deze ontkennen de wettigheid der algemeene Synode te Amsterdam, gehouden in 1840, zich aan derzelver besluiten weigeren te onderwerpen, de Dordtsche Kerkorde niet willen aannemen, zoo als zulks door die Synode is geschied, en de provinciale vergadering te Schiedam, den 11 april 11. gehouden[6] mede niet voor wettig erkennen.'

Met algemene stemmen wordt de vraag van ds. Los bevestigend beantwoord. De vergadering voegt hieraan toe dat 'haar niet anders overblijft dan in den wettigen weg van erkenning der algemeene Synode en hare besluiten, met zoo velen te vergaderen als in dienzelfden weg begeeren te wandelen.'[7] Eenparig wordt vastgesteld dat het noodzakelijk is 'dat geene leeraars der afgescheiden gemeenten verworpen werden dan alleen die, welke zich niet onderwierpen aan de Algemeene Synode van 1840 en door die miskenning den grondslag der bestaande scheuring gelegd hebben'.[8]

1. Gemeenten behorende tot het classicale ressort Rotterdam

In deze paragraaf geven we - chronologisch - een opsomming van de gemeenten die zich in het tijdvak 1843-1850 aansluiten bij de classis Rotterdam, met vermelding van enige bijzonderheden.

1843[9]

Delft. Reeds op de tweede vergadering verklaart de gemeente aldaar 'vereenigd te zijn met het gereformeerd regeringsbeginsel zooals dit in de Dordtsche kerkorde vervat is, en de Amst. Synode van 1840 en hare besluiten wettig te keuren.'[10]

Toch rijzen er in 1846 moeilijkheden met Delft, zoals we hierna in een aparte paragraaf willen zien.

's-Gravenhage
Naaldwijk
Rotterdam

6 Men zie het vorige hoofdstuk.
7 Art. 3.
8 Art. 4. Als scriba van deze vergadering fungeert ouderling J. van Golverdinge te 's-Gravenhage, onder meer bekend geworden als uitgever van tal van brochures, strijdschriften etc. van Afgescheidenen.
9 Hierboven noemden we reeds Gouda (vgl. noot 3). Gouda verschijnt al spoedig niet meer op de classicale vergaderingen. Op de vergadering van 9 aug. 1843 (art. 7) ontvangt de dan nog aanwezige ouderling J. Poot de raad, vanwege verdeeldheid in de gemeente, 'om de gemeente bijeen te roepen, om te vernemen, welke partij zij kiezen wil; en dan met degenen, die met ons vereenigd zijn, zoo mogelijk nieuwe kerkeraadsleden te verkiezen'. In de notulen van 2 nov. 1843 (art. 4) lezen we nog dat de volgeling van ds. Scholte, ds. H.G. Klijn te Gouda heeft gepreekt 'en zoo is men weder tot het vorige samen vereenigt'. Zoals we zullen zien voegt een gemeente aldaar zich eerst in 1863 weer in het kerkverband.
10 Vergad. 9 aug. 1843, art. 10.

Schiedam. Hoewel er in deze gemeente zowel pro- als anti-Scholtianen waren,[11] werkt Schiedam aanstonds mede aan de reconstructie van het kerkverband. Er doet zich echter al spoedig een merkwaardig incident voor. Midden 1843 beroept de gemeente de 21-jarige student H.A. Leenmans.[12] Maar met het examen[13] van laatstgenoemde wil het niet vlotten. De bedoeling was - en ook het besluit - dat hij zou worden onderzocht op de (nieuwe) provinciale vergadering van eind 1843.[14] Echter, op de classicale vergadering van 6 februari 1844 wordt tot verbazing van enige afgevaardigden medegedeeld, dat het examen reeds is afgenomen, en wel te Schiedam op 13 december 1843. De kerkeraad van de gemeente in deze plaats had daartoe de predikanten Brummelkamp en Van Raalte uitgenodigd.

Niet duidelijk wordt, welke personen behalve deze beiden en de kerkeraad van Schiedam, aan de vergadering hebben deelgenomen. Schiedam wordt door ds. Los, sprekende namens de meerderheid, ernstig vermaand. In een eigen stijl heeft W. (G.F.) Bergman, ouderling te Naaldwijk, scriba van de classicale vergadering, onder meer opgetekend

> 'Art. 5. Schiedam... De Praeses vraagt aan de broeders van Schiedam of zij nu al weder werkzaam geweest waren om banden te breken en goede order te storen, die al weder in strijd waren tegen de order onzer voorvaderen en ook tegen het besluit der vorige Classis volgens Art. 5. Maar hoe dat zij in alles buiten hetzelve waren werkzaam geweest, en hoe dat zoodanige zaken niet anders dan droevige gevolgen konden nalaten, want dewijl zij met een vergadering bij geweest waren, waar opgeroepen waren die zig tegen leer, dienst en tugt en order onzer voorvaderen aankanten, en wat hiervan te wagten ware. Ja, hoe dat zelfs ouderlingen wien zij zelfs hunne afzetting hebben goedgekeurd, hier elkanderen weder als ouderlingen hebben doet zitting nemen en hebben mede helpen examineren... Dom. Leenmans getuigt... wanneer de Praeses er zoodanig bezwaar in hadde, dan zig er moeste vertegenwoordigt hebben om dan tegen zoodanig een handelwijs te protesteren. Den Praeses brengt in het midden als dat ZEW in zoodanige vergadering niet konde vertegenwoordigen en daarom ook niet aangeschreven hadde aan de andere broeders.[15] Vooreerst waren op die vergadering die de Amsterdamsche

11 Vergelijk VIJFDE DEEL 252-253. Tot de eerste groep behoorden diaken A. Fols (Niet: Tols) en ouderling P. van Spijk; tot de laatste ouderling J. Knock. Fols bedankt in 1844, Van Spijk wordt afgezet (vergad. 6 febr. 1844, art. 6); beiden keren terug tot de Hervormde kerk *(Van der Blom* 37).

12 Hendrik Arie Leenmans (3 febr. 1822 Rotterdam - 17 dec. 1910 Apeldoorn). Na te hebben gestudeerd bij ds. T.F. de Haan werd hij eind 1843 predikant te Schiedam. Op 15 maart 1846 nam hij afscheid van de gemeente aldaar. Van 1 mei 1846 tot 26 juli 1850 stond hij te Leiden - zonder door het kerkverband te zijn erkend; in 1848 werd hij door de classis Rotterdam afgezet. In 1850 legde hij zijn bediening te Leiden neer en ging in Utrecht theologie studeren. Hij diende van 1854 tot 1903 een achttal Hervormde gemeenten. *(Van der Blom* 36-38).

13 Praeparatoir en peremptoir examen vielen in die tijd samen; een candidaat (proponent) werd veelal geëxamineerd door de provinciale vergadering waaronder de beroepende gemeente ressorteerde. *Handelingen en Verslagen* (1840), 232-233.

14 Vergad. 2 nov. 1843, art. 5.

15 Ds. S.O. Los had zich bereid verklaard, op verzoek van de kerkeraad van Schiedam een provinc. vergad. bijeen te roepen; vergel. vorige noot.

Synode niet wettig erkennen en dus de schorsing van dom. Scholte ook niet, ook aan deszelfs besluiten niet onderworpen, ook de dordtsche kerkorde niet willen aannemen zoo als zulks door de Synode geschied is en ook de Provinciale vergade-

ring van den 11 april 1843 gehouden te Schiedam niet voor wettig erkennen en dus niet weder in zoodanig strijdperk wilde treden...'.

De aanwezige ouderlingen van Schiedam belijden schuld. Na een uitvoerige discussie en nadat de kerkeraad van Schiedam alsmede Leenmans hebben verklaard 'niet te erkennen die de schorsing van dom. Scholte niet erkennen, ook [niet] die geene die door hem als Leeraar zijn aangestelt [en] geen kerkelijke gemeenschap met hun te houden...',[16] wordt Leenmans als wettig leraar aanvaard en wordt hem als zodanig zitting gegeven.

Terloops merken we op, dat ds. Leenmans - als enige predikant naast ds. Los in de classis Rotterdam - reeds op de volgende vergadering tot praeses wordt gekozen. Hij vraagt dan aan de afgevaardigden of er geen weg zou zijn tot hereniging met 'degenen die tegen ons overstaan' namelijk 'wanneer wij alle eens zoo laag mogten bukken om eens alles te vergeten wat geschied is en de kerk in zijn kindsheid zoo als die in 1837 begonnen is, want niemand zou dog durven ontkennen of er leggen aan beide zijden dog zware zonden...'.[17] De vraag van Leenmans heeft tot gevolg dat er een commissie wordt benoemd die deze zaak nader zal bestuderen en hierover eventueel contact zal opnemen met de classis Dordrecht-Gorinchem, maar uiteindelijk komt de 'hereniging' niet in behandeling op een provinciale vergadering. We lezen: '...en zoo is de zaak onvoldaan gebleven.'[18]

Zoals we zullen zien in dit hoofdstuk, ontstond er al spoedig twist tussen de gemeente te Schiedam en ds. Leenmans. Mede daardoor verlaat laatstgenoemde in 1846 zijn gemeente en vertrekt naar de buiten het kerkverband staande gemeente te Leiden - uiteraard zonder classicale goedkeuring en attestatie.

1844[19]

Pernis. Deze gemeente is op de vergadering van 3 december 1844 vertegenwoordigd door Pieter Bijl (verkoren diaken), Andries van Eibergen (diaken), als-

16 6 febr. 1844, art. 8.
17 7 mei 1844, art. 6. Het middelste gedeelte van de zin loopt niet.
18 28 aug. 1844, art. 6.
19 De gemeente te Hellevoetsluis zendt op 2 nov. 1843 ouderling H. van Leeuwen naar de provinciale vergadering. Deze verklaart dat zijn gemeente 'tusschen beide stond' en nog niet tot het besluit kon komen zich aan te sluiten bij de ene of de andere 'partij'. (art. 3) Merkwaardig is, dat Van Leeuwen verklaart verenigd te zijn met artikel 31 van de Dordtse kerkenorde (men zie Bouma, *Kerkenordening* 78).
Dit artikel - inzake het zich houden aan het besluit van een kerkelijke vergadering tenzij het wordt bewezen dat het tegen Gods Woord strijdt - was feitelijk hét breekpunt tussen de Scholtianen en degenen die het kerkverband trouw bleven. Eerstgenoemden erkenden de volgens de Dordtse kerkenorde gemaakte afspraken niet, evenmin als het op grond van Gods Woord genomen besluit tot schorsing van Scholte.
In de notulen van de volgende vergadering (6 febr. 1844, art. 12) vinden we: 'Overgaande tot de voorlezing van een brief van Hellevoetsluis en is van deze inhoud als dat zij op dien grond met ons niet konde vergaderen en dus afkerig van leer, dienst, tugt en praktijk onzer voorvaderen.' In 1851 sluit Hellevoetsluis zich aan bij de classis Rotterdam.

mede de in zovele plaatsen gesignaleerde oefenaar J.W. Vijgeboom.[20] Bovendien is er een brief ingekomen van Arie 't Hart, evenals Vijgeboom 'verkoren ouderling'. Van Eibergen verklaart, dat zijn gemeente die zich geruime tijd van de classis verwijderd had

> '... bij vernieuwing zich met dezelve wilde vereenigen, hierop nederkomende, dat ZijnEerw. het zondige en schadelijke van die scheurmakerij had ingezien en nu niets vuriger wenschte dan in het midden van de paden des regts te wandelen. De Broeders verklaren niets tegen die vereeniging te hebben.'[21]

Behalve dat bovengenoemd inzicht is doorgebroken, valt er nog iets door 'Pernis' te melden. Men begeert dat P. Bijl en J.W. Vijgeboom in hun bediening zullen worden bevestigd. Naar aanleiding daarvan doet Van Eibergen verslag 'van het gebeurde met Vijgeboom te Pernis', waarbij hij en zijn gemeente van de scriba, de 22-jarige ds. H.A. Leenmans, geducht de wind van voren krijgen. Vijgeboom had zich namelijk, toen hij zich enige tijd geleden te Schiedam bevond, op uitnodiging naar Pernis begeven. Hij had aldaar het Woord Gods 'in eenvoudigheid verklaard', waarna de gemeente hem als opziener had begeerd. Er was blijkbaar een minderheid die Vijgeboom niet begeerde, want we lezen dat 'hierop drie Broeders zich onttrokken hadden van de openbare godsdienstoefeningen der Gemeente'.

Verder vinden we

> 'Nadat de scriba nogmaals Br. Vijgeboom had afgevraagd, of hij op verzoek van Broeders te Pernis gekomen was en hierop een bevestigend antwoord had ontvangen, zoo leest Br. Vijgeboom verscheidene Attestatiën, die niets behelzen, wat tegen zijn zedelijk gedrag of godsdienstige gevoelens zoude getuigen. Daar het bij deze gelegenheid bleek, dat de Kerkeraad van Groningen aan Br. Vijgeboom als het ware eene aanstelling had gegeven als oefenaar door geheel Nederland,[22] zoo toont de scriba, dat die kerkeraad daartoe geheel onbevoegd is, waarop Br. Vijgeboom verklaart nergens zoogenaamde oefeningen te zullen doen, waar de kerkeraad der Gemeente zich daartegen verklaarde.
> Nog toont de scriba de Broeders van Pernis hunne verpligting aan om uit te zien naar eenen Leeraar voor de Gemeente, niettegenstaande men nu te Pernis heeft, wat men wel eens het levendige woord belieft te noemen, teneinde de Gemeente in alle opzigten bestuurd worde naar den Woorde Gods. De Broeders toonen deze overtuiging te deelen.'

Ds. S.O. Los wordt door stemming aangewezen de gekozen ambtsdragers te bevestigen.[23] Drie maanden later wordt de bevestiging van Vijgeboom te Pernis

20 Vergelijk hoofdstuk 7. Vijgeboom was kort daarvoor uit Bunschoten vertrokken. Hij overlijdt te Middelburg 22 juli 1845, zodat hij slechts enige maanden te Pernis kan hebben gewoond.
21 Art. 8.
22 Men zie voor Vijgeboom te Groningen: Wesseling, *Afscheiding in Groningerland* III register.
23 Art. 9.

gememoreerd '...en hoe wel er vele waarschijnlijkheid bestond van geen regte handeling van die broeders, zoo kon er nochtans op de zaak die voorgevallen

was niet worden afgewezen.'[24] Vijgeboom blijft tot aan het einde van zijn leven een omstreden persoon; enige maanden later - zoals we reeds zagen - overlijdt hij te Middelburg.

1845

Rijnsburg[25]
Katwijk[26]

1846

Bodegraven. Op de vergadering van 6 oktober zendt Bodegraven voor het eerst twee afgevaardigden: ouderling W. Brak en diaken A. Verbree. De terugkeer tot het kerkverband was reeds tot stand gekomen op de provinciale vergadering van 22 juli 1846.[27]

1847

Rozenburg. Voor het eerst vertegenwoordigd op 5 januari 1847. De notulen geven geen enkele bijzonderheid over de aansluiting.

1849

Leiden. In deze plaats wordt tegenover de oorspronkelijke (Hooigracht) een gemeente (Oude Vest) geïnstitueerd die aansluiting zoekt bij het kerkverband. Op 6 februari 1849 zijn een ouderling en een diaken van deze gemeente aanwezig.[28]

Vlaardingen. Deze gemeente werd 10 december 1848 geïnstitueerd. Voor het eerst aanwezig 6 februari 1849.

1850

Boskoop. Instituering 25 oktober 1849. Voor het eerst aanwezig 12 maart 1850.

24 Vergad. 11 maart 1845, art. 5.
25 De aansluiting verloopt geruisloos; vergad. 11 maart 1845. Rijnsburg had zich reeds gemeld op de provinc. vergad. van 10 en 11 sept. 1844. Vergel. hoofdstuk 8.
26 Als vorige noot. Katwijk is voor het eerst vertegenwoordigd op de classicale vergad. van 17 juni 1845.
27 Men zie hoofdstuk 8.
28 Voor de ontwikkeling van de situatie te Leiden, mede tengevolge van het optreden van ds. H.A. Leenmans, zie men verder in dit hoofdstuk.

2. Poging tot hereniging met de gemeenten in Zeeland

Zoals we zagen stonden de Afgescheiden gemeenten in Zeeland van 1843 tot ongeveer 1851 buiten het kerkverband. Dit was maar weinig naar de zin van ds. Cornelius van der Meulen - hoewel hij een leerling was van Scholte - die van 1841 tot aan zijn emigratie in 1847 te Goes stond.[29] In 1845 bezoekt hij ds. Los te Rotterdam en doet hem blijkbaar het verzoek in diens gemeente te mogen

29 Men zie voor C. van der Meulen (1800-1876) de registers in voorgaande delen.

preken. Hij ontvangt op grond van classicale uitspraken een afwijzend antwoord. Van der Meulen vertelt dan dat ‘zijn doel was vereeniging met de gansche kerk’ en dat dit ook het begeren was van de ‘Provincie Zeeland’. Tot dat einde waren in Zeeland ‘de schorsingen over Dordtsche kerkorde opgeheven en zij ons’ - aldus ds. Los - ‘als wettige Leeraars erkenden, en de tegen ons overstaande vergaderingen als onwettig beschouwden.’ Toch was er in de houding van Van der Meulen iets tweeslachtigs, aangezien deze nog evenzeer ijverde voor ds. Scholte ‘zijn wettigheid, als ook voor degenen die na zijn schorsing door hem waren aangesteld’. Evenwel verklaart ds. Los zich bereid de zaak van een eventuele hereniging met Zeeland op te nemen met de classis Dordrecht-Gorinchem. Maar daar heeft men hem, als de eerstvolgende classicale vergadering wordt gehouden, reeds geantwoord, dat hij dient te informeren naar ‘de gronden... waarop zij met ons wilden vereenigen’. Ds. Los ontvangt dan van de classicale vergadering de opdracht aan ‘Zeeland’ te schrijven.[30]

Zijn verzoek om inlichtingen van 19 september 1845 is gericht aan ds. H.G. Klijn te Middelburg. Na antwoord te hebben ontvangen, richt ds. Los zich op 29 september tot de provinciale vergadering van Zeeland.[31] Deze reageert op zijn schrijven als volgt.[32]

> Goes, 24 October 1845
> Aan de Provinc. Vergad. van Zuid-Holland
>
> Eerwaarde Broeders in den Heere!
> De ontfermende God zij ons genadig en vereenige ons en
> al Zijn volk in Zijne vreeze!
> Amen.
>
> Wij hebben op onze Vergadering UED. geëerde letteren ontvangen. De hoofdzaken, daarin vervat, komen hierop neder:
> 1°. Op welke gronden willen de Broeders in Zeeland vereenigen.
> 2°. Schriftelijke opheffing der schorsingen van eenige Broeders.
> Op het een en ander antwoordt de Provinciale Vergadering (zonder het personeel gevoelen van Ds. van der Meulen te kwetsen[33]) dat zij met de gansche Gereformeerde Kerk hartelijk vereenigd is, en wil zamenwerken tot weldaad van Gods Koningrijk op aarde, zonder in aanmerking te nemen eenige uitwendige vormen, kerkgebruiken, of gewoonten, doch die niet afwijken van de Gereformeerde leer en kerkregering; zij wil niet losbandig tegen 's Heeren Woord in Art. 32 der Nederlandsche Geloofsbelijdenis[34]

30 Vergad. 16 sept. 1845, art. 15. Vergelijk voor de houding van ‘Zeeland’ ook hoofdstuk 8.
31 Vergad. 4 nov. 1845, art. 8. We kennen de inhoud van deze drie brieven niet.
32 Dit schrijven verraadt onzes inziens stijl en redeneertrant van ds. H.G. Klijn (VIJFDE DEEL 217-220). We reproduceren de brief in zijn geheel, aangezien we de inhoud ervan kenmerkend achten voor redebeleid en gedachtengang aangaande de kerkregering van de Scholtianen in die tijd.
33 Wij menen uit deze woorden te kunnen afleiden dat ds. C. van der Meulen het niet geheel eens was met de inhoud van het onderhavige schrijven.
34 Dit artikel heeft als titel ‘Van de orde en discipline of tucht der kerk’ (Kuyper, *De drie formulieren van eenigheid* 31).

handelen; zij wil buiten dien niet binden, ook niet gebonden zijn, om eene bepaalde kerkeörde als grond van vereeniging te

leggen, tenzij dat men algemeen overeenkome, doch zonder de minste twist of scheuring te veroorzaken; - zij keurt af alle verwerping, miskenning en verdringing van broederen, die op eene wettige wijs naar Gods Woord in de kerk gekomen zijn, verwerpt alle sectegeest en uitsluitingszucht, zoodat het verre van haar is, om met één of meerdere Provinciën te vereenigen, met verwerping en miskenning van anderen; neen! van nu voortaan biedt zij de Broederhand aan de geheele kerk van Christus, waar die zich in leer en leven openbaart; wij vragen aan een ieder daar wij toe gekomen zijn, 'laat ons naar denzelven regel wandelen, laat ons hetzelve gevoelen en indien gij iets anders gevoelt, ook dat zal U God openbaren.'[35]

Wij vragen ook van UI., laat alle voorwaarden varen die hun grond niet hebben in Gods Woord, en laat ons gewaarschuwd zijn, om het gebod Gods niet krachteloos te maken door onze inzettingen. Wij kunnen de verzekering geven, dat wij verwerpen alle nieuwigheden, vreemde dingen, waardoor de gemoederen bezwaard worden. Wij zijn het met de Dordtsche kerkeördening eens, in de leer en kerkregering, maar wilden hem op zoo eene afgodische en doordrijvende wijs niet aannemen, omdat wij daarin zonde zien, doch laten ook gerust een ieder de vrijheid om ze aan te nemen. - Onze predikstoelen staan open voor alle wettig geordende en niet geschorste Gereformeerde Predikanten, die in de Christel. Afgesch. Gemeenten dienen omdat zij in last hebben: gaat dan heen, in de geheele wereld, predikt het Evangelie allen creaturen[36]; en wij vermanen Ul. over uwe begane zonden in het weeren van een wettig Leeraar uit ons midden[37] en hopen dat Gij uwe schuld voor God moogt gevoelen en voortaan niet meer zult weeren die Christus niet wil geweerd hebben. Denkt om Lucas 10.[38] Is dit eene vermaning aan de wereld, vooral dan ook aan Gods kinderen. Dit voorgevallene heeft ons bedroefd, doch niet verbitterd en wij vermanen UI. dat gij zulke tegen Gods Woord strijdende bepalingen zult verbreken.
Wat de schorsing aanbelangt, waarvan UWelEerw. schrijft, daarover is ons oordeel, dat al die schorsingen, die over- en wederzijdsch zijn geschied, overdrijving en alzoo wat uit het vleesch is geweest en ook al voortgevloeid over het aannemen van kerkeordeningen enz., bijkomende zaken, zoodat

35 Vrije aanhaling van Philippenzen 3 vers 15-16. Het citaat begint eigenlijk al bij 'daar wij toe gekomen zijn'. Deze teksten luiden in de Staten-Vertaling: '(15) Zovelen dan als wij volmaakt zijn, laat ons dit gevoelen; en indien gij iets anderszins gevoelt, ook dat zal God u openbaren. (16) Doch, daar wij toe gekomen zijn, laat ons (daarin) naar dezelfde regel wandelen, laat ons hetzelfde gevoelen.'.
Uiteraard moeten deze teksten in het verband worden gelezen. Een betere vertaling van 'daar wij toe gekomen zijn' is: hetgeen wij bereikt hebben; met 'anderszins' wordt bedoeld: niet in overeenstemming met de norm van het evangelie.

36 Verwijzing naar Marcus 16 vers 15.

37 Ds. H.P. Scholte.

38 Lucas 10 vers 1-20: 'Uitzending der zeventig'. Wij menen dat in het bijzonder wordt gedoeld op de verzen 10-11: '(10) Maar in wat stad gij zult ingaan, en zij u niet ontvangen, uitgaande op hare straten, zo zegt: (11) Ook het stof, dat uit onze stad aan ons kleeft, schudden wij af op ulieden; nochtans zo weet dit, dat het Koninkrijk Gods nabij u gekomen is.'.

het eene uit het andere is voortgesproten; nu beschouwt deze Provincie daarin zonde; wil alles opheffen, vernietigen, of het nooit geschied was; doch weder niet eenzijdig op het stuk van regt te blijven staan, maar manen Ul. aan om van heden af te beginnen te vernietigen alles wat dienaangaande door Ul. geschied is, en dan kunt ge dezen ook aanmerken als eene vernietiging van alle schorsingen, waaraan wij onze handen of toestemming gegeven hebben, voortgevloeid uit de voornoemde zaak.
Wij hopen nu, dat Gijl. van uwentwege doen zult, wat de Christelijke liefde betaamt, en bevorderlijk kan zijn tot de eenigheid der kerk; het zal ons aangenaam en verblijdend zijn op onze vergadering antwoord van UEd. te mogen ontvangen, dat dit reeds van UEerw. geschied is. Wilt ge met uw vleesch gaan

redeneren, gij zult stof genoeg kunnen vinden, doch of die redeneringen voor God kunnen bestaan en zijne goedkeuring kunnen wegdragen, betwijfelen wij hoogst.
Ja Geliefde Broeders! wij stemmen UEerw. van harte toe!! onvereenigbaar is zonde van hoogmoed, waarom de Heere Zijn ongenoegen moet toonen; - mogten wij maar naar de les van Christus, kinderen worden (Mattheus 18) en naar al de vermaningen van Paulus eensgezind zijn!!
Och geliefden! doet dan van uwe zijde, wat Gij kunt; ziet, daar onze hand wordt uitgereikt onvoorwaardelijk, doch, zooals boven gezegd is, trekt de uwe niet terug; doet de stap om alle sectegeest voor God en menschen te belijden en op het voetspoor onzer vaderen te treden, als wij het in de grond der zaligheid eens zijn en elkander vrijheid van oordeel te geven in mindere zaken, welke uiteenloopende oordeelen vinden.
Wij beschouwen, dat de kerk thans beroerd wordt door karakterzonden, bij den eenen losheid en bandeloosheid, en bij den anderen stijfheid en onverzettelijkheid, en een ieder ziet wel de zonden in een ander!! dit is nog een oordeel in de kerk Gods, wij zijn niet ontdekt aan onze eigene zonden; en is het, dat wij soms dezelve in het verschiet zien, er is geene genade om dezelve te overwinnen. - Gaf de Heere ons allen te zamen steeds meerdere behoefte om het bij Hem te zoeken! Geliefde Broeders! neemt dezen aan als een bewijs van onze opregte broederlijke liefde. Wij wenschen U vrede en zaligheid in Christus Jezus en hebben de eer te zijn, na broederlijke groeten. Uwe Mede-Opzieners.
Uit naam der Provinciale Vergadering van Zeeland
(Was get.) J.K. van Baaien, Scriba[39]

De reactie van de classicale vergadering[40] is als volgt.

'De Praeses brengt hierop in omvraag, of men op de aangegeven gronden met die Provincie zich zal vereenigen! De Vergadering oordeelt eenparig dit niet te moeten doen, hoewel er geene redenen hoegenaamd worden opgegeven. Alleen zeide Broeder J. Knock, dat men op den ingeslagen weg moest voortgaan, daar men tot hiertoe vrede had genoten, dat niet zoo was toen men te doen had met menschen, die het gevoelen deelden der Zeeuwsche Broeders.
De Scriba zeide ten sterkste voor eene vereeniging met de Zeeuwsche Broeders te zijn, op de in hun schrijven ontwikkelde grondslagen, terwijl men toch, zoo men zulks verlangde, omtrent duistere punten inlichting kon vragen en ontvangen.
Br. van Oel, van Delft, zeide te wenschen dat de Vergadering de zaak ten ernstigste wel mogt overwegen, naar zijne gedachten, alvorens die zoo van de hand te wijzen.'

Enig commentaar is hier wel op zijn plaats. Het is duidelijk dat het schrijven uit Zeeland vaagheden bevat: een onvoorwaardelijk aanvaarden van de Dordtse

39 In de notulen staat abusievelijk; 'J.K. van *der* Baaien, Scriba'.
40 Brief en reactie vinden we in de notulen van 4 nov. 1845, art. 8.

kerkenorde wordt er, ondanks betuiging van ‘geen bezwaar’, niet in gevonden; evenmin als een onomwonden verwerpen; wèl vinden we een zich verzetten tegen de schorsing van ds. H.P. Scholte. Verder: de scriba - ds. H.A. Leenmans; zijn standpunt komt duidelijk naar voren - is niet geheel objectief in zijn notuleren; de woorden ‘hoewel er geene gronden hoegenaamd werden opgegeven’ doen geen recht aan het standpunt der vergadering. Want een zaak als de onderhavige was de laatste tijd bij herhaling aan de orde geweest op de provinciale en classicale vergaderingen in Zuid-Holland, zij bevatte geen enkel nieuw element. En men had reeds meer dan eens uitgesproken - na de strijd in

de jaren 1840-1842 - dat men slechts kerkelijk wilde verenigen op basis van de Dordtse kerkenorde en het aanvaarden van de besluiten van de synode 1840 gehouden te Amsterdam, inbegrepen de schorsing van Scholte.

Enige jaren later - Scholte, Klijn en Van der Meulen zijn dan geëmigreerdkomt de vereniging op basis van de Dordtse kerkenorde toch tot stand.

3. De gemeente te Delft in het kerkverband

Deze gemeente heeft het er in het tijdvak 1846-1849 tweemaal moeilijk mee gehad zich te voegen in het Zuidhollandse kerkverband. Eind 1846 wordt haar lastbrief niet aanvaard. De notulen leren ons niet meer dan het volgende.

> 'De lastbrief van Delft werd bevonden, niet uit dien geest te zijn daar de andere in stonden. Hierover word sprake gehouden, en de meerderheid der vergadering oordeelde dat indien wij zoodanige leden zitting wilden verlenen, wij van onze aangenomen orde afweken.
> Hierenboven verklaren die van Bodegraven, Rijnsburg en Katwijk zoo men met zoodanige kon vergaderen, het hun dan niet nodig was geweest, de Classis van Leiden te verlaten, dewijl die in diezelfde bandeloze geest verkeerden als nu zich in de gemeente van Delft openbaarde...'.

Aan de afgevaardigde van Delft, ouderling J. van der Velden, wordt geen zitting als 'stemhebbend lid' verleend.[41] De kerkeraad aldaar zal schriftelijk worden vermaand 'over hun ligtzinnigheid en bandeloosheid'.[42] Delft zendt daarna enige malen geen afgevaardigden.[43]

Uit de notulen van 6 april 1847 blijkt, dat de gemeente in genoemde plaats nog niet duidelijk heeft beslist 'of zij de Synode van 1846 gehouden te Groningen erkent voor eene volledige Synode en of zij met ons [aanvaardt dat] de Artikelen daar gemaakt verbindend zijn voor onze kerkregering...'. Ook nu wordt het niet geheel duidelijk tegen welke bepalingen de bezwaren van 'Delft' zich richten.[44] Besloten wordt de moeilijkheden te brengen op een provinciale vergadering. We vinden over deze kwestie:

> 'Daarna werd overgegaan tot behandeling der zaken van Delft, dewijl men aldaar begeerde om alle leeraars welke niet geschorst zijn te laten prediken onverschillig dan ook of zij met ons in alle andere opzichten vereenigd waren. Het oordeel der vergadering in dezen was dat Ds. S.O. Los zoo lang die gemeente in zulk een afkeuringwaardigen handel bleef voortgaan

41 Vergad. 6 okt. 1846, art. 3.
42 Idem, art. 18.
43 Vergad. 5 jan., art. 5-6; 6 april, art. 5-6; 19 mei, art. 4; 4 aug. 1847, art. 4.
44 Het vervolg leert ons echter dat men te Delft niet kon instemmen met de bepaling dat er geen andere predikanten in een gemeente mochten worden toegelaten dan die verenigd waren met de leer en met de D.K.O. ('verbinding met onze leer, tucht en dienst'; *Handelingen en Verslagen* (1846), 398-399, art. 49. Maar wellicht waren er te 'Delft' meer bezwaren. In hoofdstuk 5 vonden we dat in 1844 aldaar de buiten het kerkverband staande H.G. Klijn enige malen preekte.

zijn EW. aldaar wel de prediking maar niet het Avondmaal zoude bedienen.

Waren er intusschen leden dier gemeente welke zich met dusdanige handeling[45] niet konden vereenigen en eene daaruit vloeijende begeerte openbaarde om zich

45 Slaat op de houding van de Delftse gemeente, niet op het optreden van ds. S.O. Los.

> aan eene naastbijzijnde gemeente waar men meer naar wet, orde en regel handelde te verbinden, zoo zal men genoemde leden in den schoot der gemeente opnemende in al de voorregten der gemeente doen deelen.'[46]

Op 2 november 1847 is Delft weer vertegenwoordigd; afgevaardigd is ouderling J. van Oel. In de notulen wordt met geen enkel woord gerept van 'vereeniging'; enige maanden later blijkt echter, dat Van Oei wel een verklaring heeft afgelegd, maar dat deze niet is genotuleerd.

Al spoedig komen er te Delft nieuwe moeilijkheden: enige leden tekenen bezwaar aan tegen het sluiten van een 'bloedschandig huwelijk' van twee personen uit de gemeente; het huwelijk is ook kerkelijk bevestigd.[47]

Als deze zaak op de classicale vergadering is gebracht[48], ontvangt de kerkeraad de opdracht in een dienst des Woords aan de gemeente bekend te maken, dat de Heilige Schrift zulk een huwelijk verbiedt en dat

> 'wij kerkeraad belijden onvoorzigtig gehandelt te hebben, en hebben wij ons verbonden om in dezen bij den voortgang voorzigtiger te handelen, zulke huwelijken onder de gemeente niet alleen niet te bevestigen, maar ook nimmer toe te laten op poene van censure.'

Op de volgende vergadering wordt medegedeeld dat Delft zich niet heeft gehouden aan genoemd classis-besluit.

Enige afgevaardigden herinneren zich - het is niet genotuleerd - dat deze gemeente bij de 'vereeniging' op 2 november 1847 heeft verklaard zich aan alle kerkelijke besluiten te zullen onderwerpen. Ook zal Delft schuld moeten belijden inzake een onlangs bekend-geworden zaak, namelijk

> 'hare ongegronde handelingen met Ds. Leenmans te laten prediken en het Avondmaal te laten bedienen, daar Zijn ERW. zelf vooraf hun had medegedeelt door de Prov. geschorst te zijn.'[49]

Als de kerkeraad geen gehoor geeft aan het schriftelijk vermaan van de classis, wordt er een commissie naar Delft gezonden.[50]

Op 6 februari 1849 moet worden geconstateerd dat Delft nog niet met de classis 'vereenigd' is. De vergadering oordeelt

> '...dat het betwist wordende huwelijk in de Delftsche gemeente voltrokken, op grond van Lev. 18 vs 16 vergeleken met Kap. 20: 21 bloedschendig is en besluit om de Kerkeraad van Delft, door middel der afgevaardigden, aan te zeggen, dit besluit aan de gemeente met bijgevoegde waar-

46 NPZH I, 9 sept. 1847, art. 9.
47 Het betrof een huwelijk van een man met de zuster van zijn overleden vrouw; op enige synoden van de Afgescheiden kerken werd zulk een huwelijk tot de verbodene gerekend, en wel op grond van Leviticus 18 vers 16, 20 vers 21 alsmede 'Kanttekening' no. 22 bij het eerste vers. Vergelijk *Handelingen en Verslagen* (1840), 238-239; idem (1849), 461-462.
48 Vergad. 1 febr. 1848, art. 8.
49 3 mei 1848, art. 9.
50 1 aug. 1848, art. 2 en 8.

> schuwing bekend te maken. En wat de gehuwde personen betreft, deze te berigten, dat, indien zij zich onthouden, hun het avondmaal geoorloofd is.'[51]

Op de volgende vergadering blijkt dat de bekendmaking niet is gedaan. De classis, blijkbaar enigszins met de zaak verlegen - moet om déze zaak de band met de Delftse gemeente worden verbroken? - stelt dan het onderhavige besluit buiten werking 'tot aan de Synode'.[52] Aangezien de synodale vergadering blijft bij een veroordeling van een huwelijk als 'het betwist wordende in de Delftsche gemeente',[53] besluit de classis onderstaand schrijven te verzenden.

> De Klassis van den 5 December 1849... heeft opnieuw over het huwelijk van den bij U bekende broeder, lid dezer gemeente, geoordeeld, en besloten aan de gemeente alhier bekend te maken, dat de klassis zulke huwelijken als onwettig en tegen Gods Woord, volgens Leviticus 18 beschouwt, waarom een ieder wordt opgewekt, zulke verbintenissen niet aan te gaan, tenzij men Gods oordeel op zich wil laden, alsmede dat de Kerkeraad zal gecensureerd worden, indien die zulke huwelijken door toestemming bevordert, of kerkelijk inzegent, waaromtrent deze over hunne handelwijze in gemeld huwelijk wordt bestraft.
> (was get.) H. Joffers, Pres.
> A.H. Wessels, Scriba
> P.S. Ds. Wessels is belast, om dit besluit te Delft, na gehouden prediking, op den 12 dezer aan de gemeente voor te lezen.[54]

In de notulen van 12 maart 1850 vinden we:

> 'Art. 9. Ds. Wessels geeft verslag van zijne komst te Delft, hoe hij zich van den hem opgelegden taak heeft gekweten... ZijnEerw. naar omstandigheden aldaar gehandeld hebbende, hoewel niet in alles volgens het Klassikaal besluit, is er eindelijk met eene overgroote meerderheid van stemmen geoordeeld om de onderhavige kwestie te laten rusten en dezelve als afgedaan te beschouwen, alsmede dat de gemeente van Delft nu weer met de Klassis, gelijk andere gemeenten, is vereenigd.'

De gemeente te Delft is dan reeds enige malen opnieuw vertegenwoordigd geweest op de classicale vergaderingen, en wel door de broeders W. van den Broek, J. Hoogendam, A.A. de Lint, J. van Oel en J. van der Velden.

4. Ds. H.A. Leenmans; Leiden

51 Art. 7.
52 24 mei 1849, art. 8.
53 Vergelijk noot 47.
54 Art. 8.

Zoals we reeds aanstipten, nam ds. H.A. Leenmans 15 maart 1846 afscheid van zijn gemeente te Schiedam en werd 1 mei daaraanvolgende predikant van de buiten het kerkverband staande gemeente te Leiden. Evenwel verschijnt hij op de classicale vergadering van 7 juli 1846. Aangezien hij geen lastbrief kan tonen en het bovendien zal nodig zijn dat de gemeente te Leiden eerst ‘bewijze geve met de Classe overeen te komen in de gronden van vereeniging in leer en

kerkregering', wordt aan Leenmans geen 'beslissende, maar alleen een raadgevende stem' gegeven.[55] Correspondentie tussen de classis en Leiden brengt geen toenadering.[56]

Controversen tussen een deel van de gemeente in laatstgenoemde plaats en de kerkeraad - zaken waarop we in het hoofdstuk over Leiden terugkomen - hebben als gevolg dat het lid M. Sieval zich tot de classis Rotterdam wendt. Hij begeert dat zijn kind in een naburige gemeente zal worden gedoopt.[57] De provinciale vergadering van 9 september 1847 besluit naar aanleiding van de situatie te Leiden, dat, indien Leiden en haar predikant geen gehoor geven aan gedane vermaningen, de provincie Zuid-Holland gemeenschap zal oefenen met allen in bedoelde gemeente 'die met ons in de regte paden willen wandelen'; tevens ds. H.A. Leenmans kerkelijk te behandelen.[58]

Op 10 oktober 1848 ontzet de classicale vergadering laatstgenoemde van zijn ambt, met deze woorden:

> 'Art. 14. Eenparig is door de vergadering besloten, om Ds. Leenmans van Leijden van zijne betrekking als Herder en Leeraar in de Christelijke Afgescheidene Gemeente af te zetten, waardoor ook tevens zijn lidmaatschap vervalt...'.

Als gevolg van dit besluit kunnen de 'provisioneele opzieners' van de 'nieuwe' gemeente worden bevestigd.[59] Naast de oorspronkelijke gemeente (bekend onder de naam Hooigracht) begint dan die aan de Heerengracht haar bestaan. De 'acte van afzetting' van H.A. Leenmans is als bijlage gevoegd bij de notulen van 10 oktober 1848; zij is gedateerd 17 oktober 1848 en getekend door de predikanten S.O. Los en A.H. Wessels, alsmede door de ouderlingen J. van Golverdinge ('s-Gravenhage) en K. Haasnoot (Katwijk). Uit deze acte noemen we de volgende passages.

> 'De Kerk van Christus is ten allen tijde het voorwerp van Gods vrijmachtige zondaarsliefde. Zulks blijkt ook uit de orde, waarmede zij ter harer besturing, is begiftigd...
> Wanneer de vergadering overdenkt, hoe gij tot de bediening van Herder en Leeraar zijt gekomen, en tevens uw gedrag daarin tot op heden gadeslaat, dan blijkt daaruit, dat gij regtstreeks tegen uwe roeping, van den beginne reeds met bezwarende omstandigheden vergezeld, in vele opzigten hebt gehandeld, waardoor gij U zeiven onbekwaam hebt gemaakt, om dien zegen te verspreiden welke, onder de aanbiddelijke en volstrekt noodzakelijke leiding des Heiligen Geestes, aan de getrouwe uitoefening van het gewigtige en voortreffelijke herder en leeraarambt ten allen tijde naar Gods vrijmagtig welbehagen is verbonden.

55 Art. 2.
56 Vergad. 5 jan. 1847, art. 7.
57 6 april 1847, art. 8.
58 NPZH I, 9 sept. 1847, art. 10.
59 Jan van Dijk wordt op 26 okt. 1848 door ds. S.O. Los bevestigd als ouderling, Mattheus Heiboer en Marcus Sieval als diaken. (GA Leiden, Arch. Gereformeerde kerk te Leiden, inv. no. 11 'Notulen van de kerkeraad der Chr.e Afgescheid.e Gemeente te Leiden 1848-1857' preambule.)

Het bedroeven van de Kinderen Gods, gevolgd van daaruit voortvloeiende verdeeldheden in de Gemeenten Schiedam en Leijden, gepaard met onttrekking van

> Kerkelijke zamenkomsten besloten[60] met verwerping van de magt der Kerk om Gods gemeente naar Zijn Woord te besturen - ziedaar de ellendige vruchten van het werk der bediening, zooals zulks door U is waargenomen!'

H.A. Leenmans keert nog eenmaal in de notulen terug. Op 8 augustus 1849 -kort voor hij beslist uit Leiden te vertrekken, en Hervormd te worden - is hij aanwezig in de classicale vergadering.

Wij lezen:

> Art. 10. Eindelijk is met den ex-predikant Leenmans gesproken, die in de vergadering op zijn verzoek is toegelaten, dewijl hij zich wederom met de Kerk wilde vereenigen, doch de gronden die hij voorstelde, konden niet aangenomen worden, weshalve hij in liefde is opgewekt en vermaand, zich volgens de orde der Kerk te gedragen, dewijl er dan in het vooruitzigt hoop bestond, om als leeraar in de Kerk te dienen.'[61]

5. Rotterdam

Ten aanzien van de gemeente te Rotterdam doet zich in het voorjaar van 1847 een incident voor. Ds. H.P. Scholte bevindt zich dan met enige honderden volgelingen in genoemde plaats. In april zullen dezen zich inschepen voor hun emigratiereis naar de Verenigde Staten. Scholte en anderen vragen het kerkgebouw van de Afgescheidenen te mogen gebruiken voor het houden van een godsdienstoefening. Ds. Los die dit ter vergadering mededeelt, vermeldt hierbij; '... dat den kerkeraad zonder zijne goedkeuring zulks heeft toegestaan'.[62]

6. Splitsing

Op de vergadering van 4 juni 1850 wordt, zoals we reeds hebben vermeld in hoofdstuk 1, de classis Rotterdam gesplitst in een classis Rotterdam en een classis Leiden. Juist vóór de splitsing omvat eerstgenoemd verband dertien gemeenten.[63]

60 In plaats van 'besloten' te lezen: 'en besluiten'.

61 Op de vergadering van 5 dec. 1849 wordt besloten aan de praeses van de gehouden synode (1849 Amsterdam) te schrijven, dat de classis de benoeming van ds. G.F. Gezelle Meerburg te Almkerk aan de op te richten Theologische School niet kan goedkeuren, daar ZijnEW
'in de stad Leijden onlangs openlijke ergernis heeft gegeven, door aan de wettige gemeente aldaar de prediking te weigeren en zulks bij menschen te doen, die om hunne ongeregelde handel en wandel buiten de Kerk zijn geraakt, tenzij ZEW. met schuldbelijdenis terugkomt en beterschap belooft.'.

62 Vergad. 6 april 1847, art. 19-20.

63 Brielle wordt door ds. H.B. Geuchies geïnstitueerd 15 mei 1850 (Vergad. 4 juni 1850, art. 5).

Hoofdstuk 10
Provinciale vergaderingen 1851-1869

In ‘Zuid-Holland’ - de classes Rotterdam en Leiden - zijn er kort na de aanvang van het tijdvak 1851-1869 afgezien van de Kruisgezinden en Ledeboerianen,[1] vijftien gemeenten. Er zijn vijf predikanten: J. Alting (Bodegraven), H.B. Geuchies (Rotterdam), P.J. de Groot (Schiedam), H. Joffers ('s-Gravenhage) en A.H. Wessels (Rijnsburg). Het aantal Afgescheidenen in de beide classes - eveneens exclusief Kruisgezinden en Ledeboerianen - is dan circa 3000.[2]

Aan het einde van het tijdvak - de vereniging met de Kruisgezinden is dan tot stand gekomen - zijn er in ‘Zuid-Holland’, zoals we zagen, vier classes, die van Rotterdam, Leiden, Delft en Vlaardingen[3] met in totaal 53 gemeenten en ruim 12 000 zielen.

In dit hoofdstuk zullen we ons voornamelijk bezighouden met wat gedurende enige jaren (1852-1857) het karakter van de provinciale vergaderingen van Zuid-Holland beheerste, namelijk de verhouding tot de ‘Gelderschen’, de volgelingen van ds. A. Brummelkamp - met als uitvloeisel de verhouding tot de in 1854 te Kampen geopende Theologische School. Deze school werd de centrale opleiding voor de predikanten in de Afgescheiden kerken; zij verving de provinciale ‘schooltjes’ in de stad Groningen, in Drenthe (Ruinerwold), Gelderland (Arnhem) en Zuid-Holland (Schoonhoven, daarna Gameren). We kunnen zeggen dat in de provincie Zuid-Holland in deze tijd onder leiding van ‘Drentsche’ predikanten werd geijverd voor het zuiver-bewaren van de gereformeerde leer.[4] We willen hierbij niet in herhaling vallen ten opzichte van wat we reeds over dit thema schreven in het TWEEDE DEEL bij de behandeling van de gemeenten te 's-Gravendeel, Barendrecht en Heerjansdam.[5] We noemen daarom ter inlei-

1 In totaal circa veertien gemeenten.
2 Vergelijk bijlage II. Er zijn geen statistische gegevens aangaande de aantallen Kruisgezinden en Ledeboerianen; wij schatten dat beide groepen in 1851 in ‘Zuid-Holland’ ruim duizend zielen omvatten.
3 Het archief van de classis Vlaardingen (1870) over de eerste jaren van haar bestaan, werd niet gevonden. In deze publicatie kan hieruit dus ook niet worden geput.
4 In Zuid-Holland stonden in die tijd de voornaamste predikanten van de ‘Drentsche richting’. Rullmann rekent hiertoe: H. Joffers ('s-Gravenhage), Th. de With (Leiden), F.A. Kok (Schoonhoven, daarna Gameren), J.H. Meijer (Langerak), H.B. Geuchies (Rotterdam), P.J. de Groot (Schiedam) en A.H. Wessels (Rijnsburg). Vergelijk de volgende twee noten.
5 TWEEDE DEEL 176-186, 239-244, 264-265.

ding slechts dat de ‘Gelderschen’ (een deel van de provincies Gelderland en Overijssel) gedurende de jaren 1843 tot 1854 buiten het kerkverband stonden; de controversen liepen over de kerkenorde, het ‘ambtsgewaad’ en bepaalde delen van de leer: doop, uitverkiezing, ingeschapen Godskennis, kerk etc.[6]

1. Overzicht

Op de synode van 1849 gehouden te Amsterdam wordt met de volgelingen van Brummelkamp in Gelderland en Overijssel, vertegenwoordigd door ds. J.H. Donner (Ommeren en Tiel) en ouderling J. Ravesloot (Scherpenzeel), geen overeenstemming bereikt ten aanzien van het aanvaarden van de Dordtse kerkenorde. Genoemde personen verlaten dan de vergadering.[7]

Tijdens de volgende synode - 1851 Amsterdam - wordt er uitvoerig gesproken met de niet-verenigde broeders uit Gelderland en Overijssel. Wel niet als afgevaardigden, maar als individuele personen waren, behalve twee ouderlingen, aanwezig de predikanten A. Brummelkamp, D. Breukelaar, J.H. Donner, G.W. van Houte en W. van Leeuwen. Ook in deze vergadering wordt geen overeenstemming bereikt; obstakels zijn de Dordtse kerkenorde en de beschouwing van Brummelkamp over het karakter van de Hervormde kerk.[8]

In 1852 wordt op een provinciale vergadering van de ‘Gelderschen’ te Arnhem, waar ook ds. S. van Velzen aanwezig is, krachtig uitgesproken dat men zich wil verenigen met de andere Afgescheidenen[9]; kort daarna komt deze vereniging provinciaal tussen de beide groepen in Gelderland en Overijssel tot stand.

Op de synode van 1854 gehouden te Zwolle - onder praesidium van ds. S. van Velzen[10] - worden na uitgebreide discussies de ‘Gelderschen’ in het landelijk

6 Den Hartogh, *Christelijk Gereformeerd Seminarie* 7-30. Rullmann, *Afscheiding*, ‘De Noordelijken’ 276-280; ‘De Zuidelijken’ 280-283; ‘De Gelderschen’ 284-287. Voor een meer uitvoerige beschrijving van de controversen verwijzen we naar C. Veenhof, *Prediking en uitverkiezing*. We menen te moeten opmerken dat deze studie kritisch is besproken door drs. D. Deddens in het *Gereformeerd Gezinsblad* van 12 aug. 1959. Deddens vestigt de aandacht op Brummelkamps ‘oecumenische breedheid’ en op diens independentisme. Uiteraard vinden we de neerslag van de controversen met de ‘Gelderschen’ ook in de *Handelingen (en Verslagen)* der synoden van 1846, 1849, 1851 en 1854; op deze bronnen komen we nog terug.

7 *Handelingen en Verslagen* (1849), 435-441. Opgemerkt dient te worden dat de synode verklaart, dat een deel van Gelderland en Overijssel, na de synode van 1846 te Groningen, niet is ‘toegetreden tot de Vereeniging der Kerk, gelijk zij te Groningen in 1846, is geopenbaard...’. Verder, dat deze broeders ‘steeds openbaren, dat zij geene verbindende kerkregering volgens Art. 31 der Kerkeördening van Dordrecht, erkennen.’

8 *Handelingen en Verslagen* (1851), 509-522. Brummelkamp verklaarde zich niet van het Hervormd Genootschap, maar wel van het onwettige Kerkbestuur te hebben afgescheiden ‘en dat hij daarom zich verpligt acht met degenen, die zich nog in dat Kerkgenootschap bevinden, zamen te werken...’. De synode sprak daar tegenover uit dat ‘de fondamenten van onze Gereformeerde Kerk dáár zijn weggenomen’.

9 Handelingen der Vereenigde Gemeenten in de Provincie Gelderland-Boven 1835-1864, 17-18 nov. 1852 (arch. Gereformeerde kerk, GA Arnhem).

10 Ds. P.M. Dijksterhuis was praeses gedurende het tweede gedeelte der zittingen.

kerkverband van de Afgescheidenen opgenomen.[11] Ook tijdens deze synode blijkt hoezeer men in Zuid-Holland - afgevaardigden waren onder anderen de predikanten H. Joffers en S.O. Los - tegen de hereniging met de Geldersen is gekant. Zo deelde ds. Brummelkamp mede zijn best te zullen doen 'tot geruststelling der Zuid-Hollandsche broeders' een verklaring af te leggen.[12] Tenslotte wordt door ds. Brummelkamp c.s. een stuk opgesteld, waarin onder meer staat dat de ondertekenaars Schrift, belijdenis en Dordtse kerkenorde volkomen aanvaarden. Met algemene stemmen wordt de vereniging met de 'Gelderschen' daarop goedgekeurd en voltrokken.[13] Dezelfde synode besluit definitief tot oprichting van een Theologische School. In december 1854 reeds wordt zij geopend. De eerste hoogleraren - zij werden hoofdonderwijzers genoemd: A. Brummelkamp, Helenius de Cock, T.F. de Haan en S. van Velzen.

2. De jaren 1852 en 1853[14]

Keren we nu terug tot Zuid-Holland om de gedragslijn van deze provincie ten aanzien van de (eventuele) vereniging met Brummelkamp c.s. en de predikanten-opleiding, te volgen.

Op de provinciale vergadering van 9 tot 11 november 1852, dus kort voordat de hereniging van de 'Gelderschen' te Arnhem wordt voorbereid,[15] worden een aantal 'gronden of voorwaarden' van Zuid-Holland geformuleerd. Uiteraard wordt daarbij genoemd: algehele instemming met Gods Woord, de Drie formulieren van enigheid en de Dordtse kerkenorde. Maar ook: 'Schuldbelijdenis of schulderkentenis ten opzigte van sommige daden.'. Namens de vergadering zullen praeses (H. Joffers) en scriba (A.H. Wessels) 'daarvan in *De Stem* berigt geven.'.[16] Enige maanden later: 'Dewijl de vereeniging met Ds. Brummelkamp c.s. elders meer bijval schijnt te vinden, zoo oordeelt de vergadering, dat zij daarin niet dadelijk[17] kan toetreden of regtstreeks werkzaam zijn.'.[18]

Als de synode van 1854 in zicht komt, besluit de provinciale vergadering 'op de

11 *Handelingen en Verslagen* (1854), 563-578. De vergaderingen werden gehouden van 8 tot 22 juni.

12 *Ibidem* 567. Wij menen dat Joffers c.s. terecht verontrust waren. Brummelkamp toch verklaarde onder meer dat zijn eerdere spreken (synode 1851) was ingegeven door 'hetgeen toen mijne ziele vervulde: de oprigting van het Seminarie te Amsterdam. Wat ik daarmee wil...: de meer degelijke opleiding van toekomstige dienaren des Woords voor nabij en verre'. Het was de bedoeling, zoals bekend, dat dit seminarie een interkerkelijk karakter zou dragen.

13 *Ibidem 577.*

14 We zullen voor de rest van dit hoofdstuk voornamelijk putten uit NPZH I en II.

15 Vergelijk noot 9.

16 Art. 34. Wij vonden het desbetreffende bericht niet in *De Stem*; nagezien werden hiertoe de nummers van nà 11 nov. 1852 tot maart 1853.

17 dadelijk = (hier) met daden.

18 Vergad. 18-19 mei 1853, art. 31.

Synode in het oprigten van een hooge school, voor deze provincie geheel onzijdig te blijven, dewijl de tijd voor die inrigting nog niet rijp is'.[19]

3. Bezwaren na de synode 1854

Nadat genoemde synode is gehouden, verklaren de afgevaardigden van de classis Gorinchem in last te hebben voor te stellen:

> 'a. De vereeniging met Ds. Brummelkamp niet voor goed aan te nemen.
>
> b. Dat de prov. Z. Holland zich onzijdig houde in de te Kampen opterigtene Theol. School...'.

Wat punt a. betreft, wordt, na enige bespreking over ondergeschikte punten, besloten de vereniging te aanvaarden.

Aangaande punt b

> 'wordt veel en lang gesproken en de onzijdigheid voor en tegen overwogen. Ook wordt omtrent dit punt geopperd of iemand die in verdenking omtrent eenig leerstuk gevallen is Hoofdonderwijzer zijn mag aan de Theol. School, of met andere woorden, of men zoo iemand de opleiding tot het herders- en leeraarsambt mag toevertrouwen. De vergadering beslist thans niet maar schort haar oordeel op tot eene e.k. vergadering... in November a.s.'.[20]

Als deze vergadering wordt gehouden is de neiging mede te werken aan de Theologische School te Kampen eerder verzwakt dan versterkt. De classis Gorinchem verklaart met zorg te hebben kennis genomen van een artikel in *De Stem*, geschreven door ds. F.A. Kok te Zuilichem. In dit stuk,[21] waarin de schrijver zegt personen, tijden en omstandigheden te verzwijgen, beschrijft hij - zoals ter vergadering, maar spoedig ook algemeen bekend wordt - zijn ervaring als deputaat van Zuid-Holland bij het examen van candidaat J.F. Bulens, afgelegd in een provinciale vergadering van Gelderland, gehouden in oktober 1854[22]. In het artikel vinden we de volgende passage. 'Kan het gevaar nog gering geacht worden', als men hoort:

> 'Dat Proponenten worden toegelaten, met schier algemeene stemmen worden toegelaten tot de Heilige bediening, welke niet gelooven, dat er eene ingeschapene kennis van God in den mensch is; dat de natuurbron

19 16 nov. 1853, art. 9. Overeenkomstig dit besluit, verklaarden de afgevaardigden ter synode zich 'onzijdig te zullen houden, en zich aan de stemming te onttrekken'. *(Handelingen en Verslagen* (1854), 595, 601.

20 Vergad. 8-10 aug. 1854, art. 8.

21 *De Stem, Weekblad in het belang der ware Gereformeerde Kerk in Nederland*, 4e jrg. no. 180, 9 nov. 1854, 'Houdt het voorbeeld der gezonde Woorden... in geloove en liefde, die in Jezus Christus zijn'.

22 J.F. Bulens, geb. 1820. Predikant te Varsseveld 1854. Overleden 1889. In een berichtje over de classicale vergadering van Leiden, 2 januari 1855 worden al deze zaken met naam en toenaam genoemd: *De Stem*, 5e jrg. no. 192, 1 febr. 1855.

schier niets of o! zoo weinig van God leert, om Hem te kennen? Dat het 7e vers van den 2den Psalm niet tot bewijs kan strekken van de Eeuwige Generatie des Zoons van den Vader? Dat God met de regtschapen menschen geen verbond der werken heeft opgerigt;

> dat er geene inwendige roeping, noch tot de zaligheid, noch om Leeraar te zijn, bestaat; dat men de gansche uitwendige Kerk moet beschouwen, ook in het toedienen der Sacramenten, als ware geloovigen?
> Er worden toegelaten tot de bediening met eene voorwaardelijke onderteekening der Formulieren, om dat zij in sommige stukken der leer zwarigheid hebben; dat men onze feestdagen beschouwt als zeer geschikt om alsdan de familien te bezoeken?
> Dat men het dragen van het Ambtsgewaad *zonde* noemt...'.

De classis Gorinchem noemt nog een tweede bezwaar inzake de op te richten school te Kampen. Keert het bovenstaande, zoals wel van zelf spreekt, zich tegen de benoemde docent A. Brummelkamp, de classis vreest (!) bovendien dat ds. Helenius de Cock 'leraar bij de School' niet orthodox is. Hierbij voegt de classis Leiden, dat zij geen genoegzaam vertrouwen heeft in enige der opleiders 'wegens gegevene rede tot verdenking'; en 'dat de geldelijke zaken veel te hoog zijn voor de zwakke gemeenten, waarom zij gaarne zag, dat de onderwijzers eerst beproefd waren geworden; daarom had zij dan ook besloten de toetreding nog één jaar uittestellen.'.[23]

Al met al is het duidelijk dat men in Zuid-Holland weinig fiducie heeft in de school die op 6 december 1854 haar (bescheiden en eenvoudige) deuren zal openen.

Ds. F.A. Kok geeft ter vergadering de boven reeds aangestipte toelichting, vermeldt tevens dat hij tégen de toelating van proponent Bulens heeft gestemd, en dat deze bij de ondertekening van de Drie formulieren van enigheid artikel 36 van de Nederlandse geloofsbelijdenis 'voorwaardelijk' heeft aanvaard.[24] Volgens een aanvullende mededeling zou ook ds. J.H. Donner dezelfde bezwaren hebben tegen artikel 36. Nadat is gestemd over al dan niet 'toetreden' tot de Theologische School blijkt het, dat er even veel stemmen voor als tegen zijn. Vervolgens wordt er gestemd 'hoe (nu) in dezen te handelen, waarbij bleek dat met 9 tegen 7 stemmen beslist werd Nog niet toe te treden'.[25]

De besluiten van de vergadering reiken echter verder dan deze zaak. Want in het vervolg lezen we:

> 'De kl. Gorinchem stelt volgens instructie voor, dat de vergadering besluite, om geene personen als leeraars toe te laten, welke eene inwendige roeping niet noodig achten noch om leeraar te zijn, noch tot zaligheid. Nadat dit voorstel toegelicht is van harentwege, oordeelt de vergadering dat het onnoodig is, hierover een besluit te maken, dewijl de Z. Hollandsche gemeenten geene leeraars begeeren die dit ontkennen.'[26]

Terloops zij opgemerkt, dat de synode van 1854 vaststelde, dat het 'beslissend' of peremptoir examen van de candidaten van de Theologische School, naar

23 De hier genoemde bezwaren worden opgesomd in de notulen van 21-22 nov. 1854, art. 8.
24 Art. 9.
25 Art. 10.
26 Art. 13.

artikel 4 van de Dordtse kerkenorde[27] moet geschieden in de classis, waar een candidaat is beroepen, en 'ten overstaan van de gedeputeerden der particuliere synode of eenigen derzelven...'.[28] In Zuid-Holland worden, gelet op dit besluit, tot primusdeputaat 'tevens mede-examinator' gekozen de predikanten J. Alting, F.A. Kok, I. Middel, C. Roobol en S.O. Los.[29]

4. Het jaar 1855

De beide bovengenoemde besluiten - namelijk ten aanzien van de Theologische School en de 'inwendige roeping' (wat duidelijk slaat op de 'Gelderschen') -hebben niet tot gevolg dat er nu voor wat betreft deze zaken, voor Zuid-Holland een periode van rust intreedt.

Reeds op de volgende vergadering ligt er een schrijven van de Provinciale vergadering van Overijssel, gehouden te Zwolle 7 maart 1855, waarin wordt betoogd dat ds. F.A. Kok dient te worden berispt, wegens zijn artikel in *De Stem* 'No. 180';[30] deze publicatie met beschuldigingen was zelfs verschenen vóór ds. Kok als deputaat aan zijn provincie had gerapporteerd.

Overijssel verzoekt de klachten langs de kerkelijke weg te doen onderzoeken en behandelen 'teneinde spoedig alle ergernis en verkeerdheden mogen worden bestraft en weggenomen'. In een instructie van de classis Dordrecht komen dezelfde twee zaken aan de orde, terwijl de classis Rotterdam zich aansluit bij het verzoek inzake onderzoek en behandeling.

Ds. F.A. Kok retireert enigszins; we lezen in de notulen:

> 'Ds. Kok verklaart, dat men meer uit *De Stem* maakt, dan hij; zegt: "dat men alles op zijne deputatie wil brengen, dat alzoo niet is, dewijl onderscheidene zaken reeds sedert jaren waren bijeen verzameld en voorgevallen"...'.

Dit argument alsmede enige andere woorden maken geen indruk op de vergadering. Zij meent dat ds. Kok 'berispenswaardig' is. De praeses, ds. S.O. Los (Werkendam, classis Dordrecht)

> 'door de vergadering verzocht zijnde, keert zich tot ds. F.A. Kok, Z. Eerwaarde verzoekende zulke dingen niet meer te doen, terwijl hij Z. Eerw. daarna op eene broederlijke en zagte wijs bestraft over de voorgevallene handelingen in de wijs van openbaarmaking.'[31]

Wat het gevraagde onderzoek en een eventuele behandeling van de beschuldigingen in *De Stem* betreft: er wordt een commissie benoemd, bestaande uit de drie predikanten

27 Bouma, *Kerkenordening* 15-16.
28 *Handelingen en Verslagen* (1854), 610-611.
29 Vergad. 22-23 mei 1855, art. 13.
30 Men zie de vorige paragraaf.
31 Vergad. 22-23 mei 1855, art. 18-19.

S.O. Los, H.R. Koopman en C. Roobol, die tezamen met ds. F.A. Kok de ‘voorgevallene zaken’ op de eerstkomende provinciale vergade-

ring van Gelderland zal moeten onderzoeken.[32]

In een volgende zitting komt ds. Kok terug op de reeds gelezen en goedgekeurde notulen van de vorige vergadering. De scriba - ds. I. Middel - noteerde hierover het volgende.

> 'Ds. F.A. Kok... begeert verandering in het medegedeelde aangaande den Candidaat Bulens... Z. Eerw. zegt: "dat Bulens dat niet gesteld heeft, maar hetgeen medegedeeld is, slechts uit de vragen vloeide, die gedaan waren - en bevreesd te zijn, dat Bulens als zulk een persoon zou aangezien worden, die zulke stellingen had."...'.

Hoewel de vergadering bezwaard is door deze opmerking 'dewijl zij vermeent, dat het in der tijd in dien zin was voorgedragen',[33] wordt toch in de notulen opgenomen:

> 'Ds. Kok kwam terug op Art. 9 en meende dat bij de opgenoemde gevoelens van Bulens de geschiedenis ontbreekt;
> dat die gevoelens geopenbaard zijn geworden, door het vragen van de deputaat, en dat de deputaat[34] het ook zoo aan de Provinciale vergadering heeft medegedeeld, zonder de gevolgen er uit te trekken.'[35]

De behandeling der onderhavige zaken wordt door deze verklaring niet eenvoudiger en daarom ontvangt de commissie die naar Arnhem zal gaan instructie de volgende vragen aan de orde te stellen.

'

1. of de ingeschapene kennis zoowat een denkbeeld is.
2. of de natuurbron schier niets of o! zoo weinig van God leert.
3. of God met den regtschapen mensch geen werkverbond maakte.
4. of men de geheele gemeente als geloovigen moet beschouwen.
5. of de inwendige roeping niet noodig is, noch tot zaligheid noch om leeraar te zijn.
6. onderzoek naar de voorwaardelijke onderteekening der Formulieren van Eenheid.

32 Idem; art. 20-23.
De benoemden ontvangen onder meer de opdracht het onderzoek uit te voeren in tegenwoordigheid der 'Synodale Commissie'. Deze commissie was in 1854 ingesteld. Zij fungeerde als 'deputaten voor de correspondentie met de hoge overheid'. Verder stond in haar lastbrief:
'Art. 7. De Synodale Commissie door eenige Provinciale kerkvergadering tot eenige zaak, die de kerk in het gemeen betreft, aangezocht zijnde, handelt daarover gelijk zij zelve het nuttig en goed oordeelt. Zij kan echter geene kerkelijke Vergaderingen in hare handelingen belemmeren.' *Handelingen en Verslagen* (1854), 602-604.

33 Namelijk in de vergad. van 21-22 nov. 1854, art. 8-9 (vgl. de noten 23 en 24. Bovendien was daar het gewraakte artikel in *De Stem* (vgl. noot 21).

34 Met 'deputaat' is in beide gevallen bedoeld ds. F.A. Kok zelf. Deze was, zoals ook uit het vervolg blijkt, opgetreden als één van de examinatoren van candidaat J.F. Bulens.

35 Vergad. 23 mei 1855, art. 28.

7. Aan den weleerw. heer Bulens vragen, hoe hij vrijheid had, en op welken grond, om de hem geroepen hebbende gemeenten te bedanken, omdat zij hem met ambtsgewaad begeerden.

›36

36 Idem, art. 45.

Zolang de zaken van ‘Gelderland’ niet onderzocht zijn, zullen er ‘geene leeraars uit die Provincie mogen geroepen worden in Z. Holland en de Consulenten geen beroep derwaarts mogen teekenen’.[37]

Vanzelfsprekend nauw met het voorgaande verbonden - immers door de persoon van docent A. Brummelkamp - is de vraag die opnieuw aan de orde komt: al dan niet ‘toetreden’ tot de Theologische School?

Ds. J. Ph. Sluijter te Boskoop betoogt vragenderwijs ‘of niet de suspicie waarvan hier mede sprake was bij Gelderland berustte? en dus niet bij de school, welke niet onder den invloed van Gelderland, maar van de kerk staat’. De classis Rotterdam ‘draagt voor dat zij, omdat de Synode der geheele kerk die suspicie niet voor geldig en op goede gronden bewezen heeft aangenomen...’ wenst toe te treden. Na verdere discussie blijkt dat de classis Dordrecht en Rotterdam willen medewerken aan het instandhouden en functioneren van de Theologische School; de classes Gorinchem en Leiden verklaren zulks niet te kunnen doen. Maar beide partijen laten elkaar vrij naar bevind van deze stand van zaken te handelen.[38]

De classes Dordrecht en Rotterdam zullen zich ‘niet provinciaal doen voorkomen, maar als twee vereenigde klassen’; zij kiezen ds. S.O. Los als primuscurator voor de School, ds. I. Middel wordt secundus.[39]

5. De afvaardiging naar Arnhem

Op 1 augustus 1855 werd te Arnhem een provinciale vergadering gehouden, waar de Zuid-Hollandse afgevaardigden H.R. Koopman, S.A. Los en C. Roobol aanwezig waren. Dezen rapporteren over hun ervaringen als volgt.[40]

Nadat zij de bezwaren van Zuid-Holland naar voren hebben gebracht, vragen zij ‘of de notulen der vorige vergadering niets van deze zaken vermeldden, nl. van het voorgevallene op het examen van den Heer J.F. Bulens. Hierop werd geantwoord: De notulen zijn zeer onvolledig.’ De praeses der vergadering, ds. H.A. de Vos (Tiel), alsmede ds. G. Brunemeijer (Apeldoorn; deze had een brief gezonden) verstrekken daarna enige inlichtingen. De commissie uit Zuid-Holland verklaart desgevraagd geenszins te kunnen berusten in de gang van zaken bij genoemd examen en dat zij ‘zeer wel uit het voorgemelde besloten dat hij’ - bedoeld is ds. F.A. Kok - ‘bezwaar had...’. De meeste leden der vergadering spraken uit ‘de zaken die voorgesteld waren zoo niet te hebben opgevat, maar hadden gemeend dat de examinandus wat korzelig wordende over het lang vragen van Do. Kok zich niet zeer duidelijk had uitgedrukt, dat zij evenwel zijn gevoelen al vroeger zeer duidelijk hadden hooren verklaren.’ Teneinde uit de impasse te komen, wordt besloten, dat zowel de provinciale

37 Idem. art. 35. Het is niet duidelijk welke consulenten zijn bedoeld.
38 Art. 29-31.
39 Art. 32, 34.
40 Het rapport, inclusief de te noemen beantwoording van vragen door de prov. vergad. van Gelderland en de brief van J.F. Bulens: notulen vergad. 9-11 okt. 1855, art. 9.

vergadering als ds. J.F. Bulens de vragen van Zuid-Holland schriftelijk zullen beantwoorden. De antwoorden luiden als volgt.

> 'De Provinciale Vergadering van Gelderland verklaart gaarne op ieder der punten van bezwaar, haar, door de Provinciale Vergadering van Zuid-Holland overgelegd:
>
> 1°. Dat de ingeschapene kennis zoo wat een denkbeeld is.
> Antw. Wij erkennen dat de ingeschapene kennis niet zoo wat een denkbeeld is, maar gelooven overeenkomstig Rom. 2: 14, 15 en de Geloofsbel. art. 14 dat zij wat anders is.
>
> 2°. Dat de natuurbron schier niets, of O! zoo weinig van God leert.
> Antw. Wij belijden dat de "natuurbron" (de kennis uit de natuur) zeer veel, O! zoo veel van God leert volgens Rom. 1:19, 20 en 21 en Geloofsbel. art. 2a.
>
> 3°. Dat God met den regtschapen mensch geen verbond der werken heeft opgericht.
> Antw. Wij gelooven dat God met den regtschapen mensch wel een verbond der werken heeft opgericht zoo als in het art. 14a der Geloofsbelijdenis is uitgedrukt.
>
> 4°. Dat men de geheele gemeente als geloovigen moet beschouwen.
> Antw. Wij stemmen volkomen in met den Catechismus Zondag 21 en de Geloofsbel. art. 27-29, zoodat wij het gezelschap der Hypocriten, dewelke in de gemeente onder de goeden vermengd zijn, beschouwen hiertusschen niet van de kerk te zijn, hoewel zij naar den ligchame in de kerk zijn.
>
> 5°. Dat de inwendige roeping niet noodig is, noch tot zaligheid, noch om Leeraar te zijn.
> Antw. Wij gelooven overeenkomstig de Canones van de Synode van Dordrecht gehouden 1618-1619 dat eene inwendige of krachtdadige roeping noodig is tot zaligheid - Hand. 16: 14. En tevens dat er wel degelijk bij de uitwendige roeping om Leeraar te zijn, ook eene inwendige roeping noodig is - 1 Tim. 3: 1, Geloofsbel. art. 31 en het formulier ter bevestiging van de Dienaren des Woords.
>
> 6°. Dat de formulieren van eenheid voorwaardelijk onderteekend zijn.
> Antw. Wij verklaren dat dit op misverstand berust, en dat dit in geen geval mag geschieden in onze kerk.
> Wij verklaren in goeden gemoede dat de examina steeds en dat bedoeld examen in dezen zin en geest is geschied.'

Ds. J.F. Bulens zond de volgende brief.

> 'Aan de Eerw. Prov. Vergad. van Zuid-Holland
> Geliefde Broeders in Jezus Christus.
> Om te voldoen aan de begeerte mijner ziel en in overleg met onze prov. verg. ben ik volkomen bereid mededeeling te doen in welken geest ik op bedoeld examen heb gesproken betreffende UEerw. 6 artikelen welke in den instructiebrief zijn uitgedrukt, als

Art. 1. Dat de ingeschapen kennis alleen zoo wat een denkbeeld zoude zijn is door mij volstrekt niet gezegd, ook nimmer geloofd, maar integendeel geloof ik volkomen hetgeen Paulus zegt, Rom. 2: 14, 15, waarop misschien onze geloofsbelijdenis het oog heeft wanneer zij zegt: ‘dat de mensch alle zijn uitnemende gaven heeft verloren en heeft niet anders behouden dan kleine overblijfselen, dewelke genoegzaam zijn den mensch alle onschuld te benemen, overmits al het licht dat in ons is, in duisternis veranderd is, gelijk de Schrift ons leert zeggende: het licht schijnt in de duisternisse en de duisternis heeft hetzelve niet begrepen’, enz. zie art. 14 der genoemde belijdenis.
Art. 2. De natuur leert ons veel van God, nl. zijne eeuwige kracht en goddelijkheid volgens Rom. 1: 19, 20, 21 en art. 2 der geloofsbelijdenis het eerste gedeelte.
Art. 3. Hoewel onze formulieren wat den naam betreft niet spreken van een werkverbond, evenwel geloof ik volkomen de zaak, welke zij, naar het mij voorkomt, zegt art. 14 en 15 van onze belijdenis, catechismus Zondag 3 vraag 6 tot en

met 9 en hetgeen de Schrift daarvan leert in Rom. 5 en elders. Art. 4. In de kerk is gezegd en geloofd hetgeen de geloofsbelijdenis zegt in art. 27, Wij gelooven eene eenige... kerk, dewelke is eene *heilige* vergadering der *ware* christgeloovigen, alle hare zaligheid verwachtende in Jezus Christus, gewasschen zijnde door zijn bloed, geheiligd en verzegeld door den Heiligen Geest; daarbij voegen wij uit art. 29 dat wij niet spreken van het gezelschap der huichelaren, dewelke in de kerk onder de goeden vermengd zijn en hiertusschen van de kerk *niet* zijn, hoewel zij naar het ligchaam in dezelve zijn.
Art. 5a. De inwendige roeping of krachtdadige roeping zoo als onze Dordtsche leerregels zich uitdrukken, is noodzakelijk tot zaligheid gelijk de bijbel leert in Joh. 6: 44, 45. Niemand kan tot mij komen, tenzij de Vader, die Mij gezonden heeft hem trekke. - en zij zullen allen van God geleerd zijn. Een iegelijk dan, die het van den Vader gehoord en geleerd heeft die komt tot Mij - en volgens Hand. 16: 14.
5b. Door inwendige roeping tot het Leeraarsambt versta ik hetgeen Paulus zegt 1 Tim. 3: 1 in verband beschouwd met de leidingen Gods daaromtrent, gelijk ook ons formulier vraagt bij de inzegening der Dienaren in de eerste vraag.
Art. 6. Ik heb de formulieren onvoorwaardelijk onderteekend. Ik zou ook niet anders wenschen gedaan te hebben.
Art. 7. Omdat het ambtsgewaad voor *mijn* geweten bezwaar had en de gemeenten het bleven vorderen, heb ik tot bevordering der rust in de gemeenten zelve onder zulke voorwaarden voor hare beroepen moeten bedanken.
De Heere zij u aller licht en sterkte ook in deze uwe vergadering en de God des vredes en der liefde binde ons samen als broeders van hetzelfde huis om tot Zijne eer en tot den welstand zijner duurgekochte kerk werkzaam te zijn, is de innige wensch en bede van uwen liefhebbenden broeder en mededienaar in des Heeren wijngaard.
Gedaan op den 2 Aug. 1855
te Arnhem
(get.) J.F. Bulens'

We lezen verder in hetzelfde artikel:

'Over deze geschriften wordt breed gesproken of de grieven door Do. Kok geopenbaard en door het verslag der commissie bevestigd, zijn weggenomen en verre de meerderheid oordeelt dat deze geschriften daartoe ongenoegzaam zijn en alzoo de grieven tegen Gelderland blijven bestaan.'

Hoewel er ook andere stemmen klinken - onder anderen van ds. H.B. Geuchies (Rotterdam) en ouderling A. de Waal (Dordrecht),[41] wordt toch besloten, als antwoord op de vraag 'hoe... te handelen, wanneer predikanten uit de prov. Gelderland in deze provincie beroepen worden?' te formuleren:

41 Vergad. 9-11 okt. 1855, art. 14.

‘Daar deze vergadering thans niet juist en volledig weet te bepalen in welke betrekking Gelderland tot Zuid-Holland staat, zal, zoo lang Gelderland zich niet gezuiverd heeft van de aan die provincie voorgestelde grieven, geen predikant uit die provincie in de onze worden aangenomen, dan nadat hij zich voor zijn eigen persoon daarover genoegzaam ter voldoening verklaard heeft; en wordt aan de klassen bevolen zulks stipt te onderhouden.’[42]

42 Idem, art. 29.

6. Herenigd (1856-1857)

Op de vergadering van 25-27 juni 1856 is er een instructie van de classis Dordrecht, waarin staat dat men 'Gelderland in vereeniging met Zuid-Holland begeert te houden'.[43] Deze classis - bij monde van de predikanten P. Wagemaker (Giessendam) en C. van Proosdij (Dordrecht) meent dat de stukken van Gelderland en van ds. Bulens conform de confessie zijn; dat het onbillijk is van de belijdenis der gereformeerde leer meer, of iets anders te verlangen dan de confessie uitdrukt; dat het onvoldoende is stukken als onjuist ter zijde te leggen zonder dat er 'uit Gods Woord en uit de confessie de onvoldaanheid aangetoond wordt'; en dat zij - onder meer - meent dat door dit alles 'verwarring in Gods gemeenten ontstaan moet...'. Maar de provinciale vergadering oordeelt 'dat de zaak waar tegen bovenstaand protest gerigt is, niet in de notulen der vorige vergadering te vinden is'. Geconstateerd wordt dat de grieven tegen Gelderland blijven bestaan.[44]

Evenwel komt hierna de bondige vermelding:

> 'Art. 49. Wordt medegedeeld dat de twee Klassen, Leiden en Gorkum ook tot de erkenning van de Theologische School te Kampen toetreden.'

Ds. E.F. Smit te Gorinchem wordt nu curator voor de gehele provincie; zijn secundus is ds. F.A. Kok (!) te Zuilichem.[45]

Het jaar 1857 wordt dat van de synode te Leiden, waar de hereniging met de 'Gelderschen' als het ware wordt vernieuwd en ook een einde komt aan de kerkrechtelijk vreemde figuur dat de oorspronkelijke gemeente te Leiden (Hooigracht) bediend door ds. J.H. Donner, niet tot het Zuid-Hollandse, maar tot het Gelderse kerkverband behoort.[46]

Aan deze synode worden door Zuid-Holland onder andere de volgende vragen gesteld.

> '3. Dat de Synode bepale, dat de ingeschapene kennis van God in onze Kerk niet ontkend, maar geleerd worde.
> 4. Dat ook de Synode bepale, dat het verbond der werken niet ontkend, maar geleerd worde.
> 5. Dat de Synode bepale dat geene algemeene verzoening in onze Kerk geleerd worde.'[47]

In de volgende vergadering rapporteren de afgevaardigden naar de synode, ds. H. Joffers en ds. F.A. Kok, over het ten aanzien van deze vragen beslotene. We vinden:

> 'Dat er een ingeschapene kennis van God in den mensch is;

43 Art. 40.
44 Art. 44-45.
45 Art. 52.
46 Wij komen hierop terug bij het hoofdstuk over Leiden.
47 Vergad. 21-22 april 1857, art. 36.

> Dat het verbond der werken een Gereformeerd leerstuk is;
> Dat de algemeene verzoening verworpen moet worden.'[48]

Nadat nog enige plaatselijke moeilijkheden - 's-Gravendeel en Leiden - zijn opgelost, verdwijnen de bezwaren van Zuid-Holland tegen Gelderland al spoedig. Zij komen niet meer voor in de notulen. Andere zaken vragen de aandacht. Reeds in 1858 fungeert de van-huis-uit Gelderse ds. J.H. Donner te Leiden, als praeses van de provinciale vergadering.

7. Onderwijs

In de jaren na 1857 komen, meer dan voorheen, zending en onderwijs in de belangstelling van de kerkelijke vergaderingen in Zuid-Holland.

Hoewel we, zoals reeds gezegd, de 'schoolstrijd' in deze publicatie niet noemen, willen we toch aangaande het onderwijs één voorbeeld geven, namelijk naar aanleiding van de notulen van 11 en 12 april 1866. De classis Rotterdam wenst dat er bij de eerstkomende synode worde voorgesteld'of er geen Normaalschool tot opleiding van kweekeling-onderwijzers, uitgaande van onze kerk kan worden tot stand gebracht'.

De vergadering juicht dit voorstel toe, en wenst dat het aldus worde uitgebreid:

> 'De Provincie Zuid-Holland verzoekt der Synode ernstig, dat zij beproeve eene Opleidingsschool te constituëren tot vorming van *a*. aanstaande onderwijzers, *b*. van zendelingen, *c*. van aanstaande leeraren, *d*. van jongelingen, die zich aan eene positief-christelijke inrichting voor hooger onderwijs of wetenschappelijke betrekkingen wenschen te bekwamen.'.[49]

De synode van 1866 stroomlijnde het verlangen van Zuid-Holland (waarbij zich Gelderland en Utrecht aansloten) tot het agendapunt:

> 'De Synode zorge voor de oprigting van een Gymnasium, dat van onze Kerk uitgaat: tot vorming van toekomstige Onderwijzers; tot opleiding van Zendelingen; tot opleiding voor onze Theologische School of ook tot andere Academische inrigtingen.'

De synode sprak uit dat ondanks 'wenschelijkheid en noodzakelijkheid om een Gymnasium voor onze Kerk te hebben' de bezwaren aan de oprigting daarvan verbonden, zo groot waren dat daartoe niet kon worden overgegaan.[50] In 1872 kwam de zaak van een gymnasium opnieuw op de synode. Hoewel er in principe werd besloten tot oprichting, werden de plannen daartoe in 1875 weer opgegeven. In dat jaar werd wel besloten het onderwijzend personeel van de Theologisch School uit te breiden ter versterking van de voorbereidende studie ('Literair gedeelte').[51]

48 Vergad. 25-26 aug. 1857, art. 6.
49 Art. 28.
50 *Handelingen en Verslagen* (1866), 948-949.
51 Aangezien de (latere) ontwikkeling van propaedeuse en gymnasium te Kampen buiten het bestek van dit boek valt, verwijzen we naar W. de Graaf, *Een monument der Afscheiding* -

De Theologische Hogeschool van de Gereformeerde kerken in Nederland 1854-1954, Kampen 1955, register onder ‘Gymnasium’.

A
Classis Rotterdam

Hoofdstuk 11
Goeree-Overflakkee; Middelharnis (1836-1847)

Inleiding

In 1751 wordt er een dam gelegd tussen de eilanden Goedereede en Overflakkee. Eerst dàn worden deze twee, één eiland. Dertig jaar later ontstaat Stellendam in de verbindingsstrook; ten noorden en ten zuiden van dit dorp strekken zich vruchtbare polders uit. Goeree-Overflakkee zal nog twee eeuwen een eiland blijven; ook het isolement duurt voort. Maar mystiek en piëtisme hebben hun weg gevonden naar dit gebied en blijven er stevig genesteld. Het godsdienstig leven op dit eiland heeft een eigen kleur; ook de onderzoeker van thans zal er door worden getroffen.

Omstreeks 1845 zijn er ongeveer een-en-twintig duizend inwoners - een bescheiden aantal. Maar hoevele honderden malen zal de kreet zijn geslaakt: Ik smeek U, Vader, ik smeek U, wil mij genezen? Hoe menige 'stem' gehoord of 'openbaring' ontvangen, buiten de Heilige Schrift om? Hoevele jaren gewacht op het komen van de engel die het water van de ziel genezend voor eeuwig zal gaan beroeren?[1] En is door de jaren heen de klacht van velen niet geweest, dat in vroegere tijden - die beter waren - de engel vaak neerdaalde op Goeree-Overflakkee, maar dat in het heden van het werk van de Heilige Geest zo weinig wordt gevonden?

Wie deze woorden overdreven acht of naar bewijzen vraagt, zij bepaald bij de overbekende, donkere bekeringen van predikanten die zoveel invloed op dit eiland hebben gehad en op wier leven we terugkomen: Lambertus Ledeboer, Pieter van Dijke alsmede Daniël Bakker. En een andere predikant, daar geboren en getogen, schrijft: 'Langs diepe wegen kwam de Heere [mij] daarvoor in te willigen, smartelijke wegen moest de Heere houden opdat ik mij voor de dienst van God gewonnen zou geven.'[2] In een bij Stellendam (hoofdstuk 14) nader te noemen manuscript 'Réveil van Stellendam' lezen we over een scheuring in de Afgescheiden gemeente aldaar, circa 1840, doordat een deel der leden, 'verviel in allerlei hersenschimmen, verschijningen, gezichten en openbaringen'. Nog in 1911 ontstaat er in de kleine Gereformeerde kerk te Melissant een niet-gering conflict: '...enkele leden hadden verzocht ook eens andere

1 Johannes 5 vers 1-18.

2 P. Blok in Blok en De Waal, *Gereformeerde Gemeente Dirksland* 86. Aangezien dit boek de geschiedenis van deze gemeente uitvoerig beschrijft en haar bestaan (vanaf 1867) nagenoeg buiten het door ons behandelde tijdvak valt, zullen wij niet afzonderlijk aandacht aan 'Dirksland' schenken.

predikatiën te lezen dan van [de oude schrijvers] Smytegelt, Hendrik van Lis en Salomon Deutsch'.[3] En in 1980, tijdens de herdenking van het vijftig-jarig bestaan van de Gereformeerde Gemeente te Ouddorp, vinden we:

> 'In uitwendige zin is heel ons bestaan een tentdoek. Vroeger zei men dit op de gezelschappen. Ik weet niet, of U daaraan nog kennis heeft, aan de omgangen met het volk van God. We spreken natuurlijk nog wel eens over dat leven van vroeger, maar of we dit nu echt wel zoeken en begeren? U weet wel, toen men der vromen tenten hoorde galmen van hulp en heil ons aangebracht. Gemeente van Ouddorp, waar is die tijd gebleven? Er waren van die geoefende kinderen van God in Ouddorp en toen werd er gesproken van de gangen van genade.'[4]

De Afscheiding van 1834 is op Goeree-Overflakkee een teer plantje gebleven. In hoofdstuk 4 vermeldden we reeds dat er in 1836 vijf kleine gemeenten op dit eiland waren - gezelschappen zou wellicht een betere naam zijn: Middelharnis, Ooltgensplaat, Sommelsdijk, Stad aan 't Haringvliet en Stellendam. Maar, zoals we zullen zien, deze gemeenten konden door hun isolement en door geringe omvang niet standhouden. Hoewel we uiterst weinig weten van hun leven en omstandigheden, kunnen we vaststellen, dat zij gedurende korte tijd samen een predikant hebben gehad in de persoon van Cornelius van der Meulen. Deze was weliswaar predikant te Middelharnis (van 30 november 1839 tot 6 juni 1841), maar hij arbeidde ook in de andere gemeenten van Goeree-Overflakkee.

In 1840 wordt zelfs gesproken van de 'Classicale vergadering van Flakkee'.[5]

1. Overzicht

Helaas zijn op Goeree-Overflakkee vele archiefstukken verloren gegaan. De emigratie in de vorige eeuw en de watersnood in 1953 - zie het hier afgedrukte kaartje - hebben aan de collecties kerkelijke archieven op dit eiland geen goed gedaan; maar daarnaast mag wel van onachtzaamheid worden gesproken. Onze 'klaagzang' over het ontbreken van archiefstukken, vermeld in de 'Inleiding' van dit boek aanvullend en specificerend, komen we voor Goeree-Overflakkee tot het volgende.

De archieven van de burgerlijke gemeenten, voor zover voor ons van belang, troffen wij in goede staat aan. De notulen van de Hervormde gemeenten alsmede de lidmatenregisters zijn, voor zover bewaard, uiterst summier en bevatten weinig of geen vermeldingen over de Afscheiding. Dit is één van de oorzaken waardoor er geen eenheid is in de namen die voor wat betreft de jaren 1836 tot 1869 onder onze aandacht zullen komen. In het archief van de Hervormde gemeenten te Herkingen, te Ooltgensplaat, te Sommelsdijk en te Stad aan 't Haringvliet is in het geheel niets te vinden aangaande ons onderwerp. In dat

3 *75-jarig Jubileum Gereformeerde Kerk te Melissant*, Melissant 1980, 3. Men zie voor Bernardus Smytegelt en H. van Lis: W. van Gent, *Bibliotheek van oude schrijvers*, Rotterdam 1979, 129 en 89. Salomon Deutsch (1734-1795) is minder bekend; voor hem *NNBW* VIII, 438.

4 *Kerknieuws Gereformeerde Gemeente Ouddorp*, Ouddorp (mei) 1980, 16.

5 DERDE DEEL 160-161; VIJFDE DEEL 207-210.

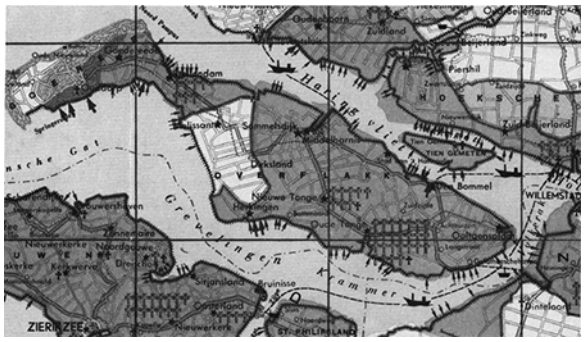

Goeree-Overflakkee na de stormvloed van 1 februari 1953

te Stellendam houden we het er voor - gelet op gegevens uit andere bronnen - dat een kruisje achter een bepaalde naam in het Lidmatenregister 1820-1889 ‘afgescheiden’ betekent; andere gegevens of aanduidingen ontbreken.

Van de Ledeboeriaanse/Bakkeriaanse gemeente te Herkingen is vóór 1900 uiterst weinig bekend. Het archief van de Afgescheiden gemeente te Melissant, die daar moet hebben bestaan in de vijftiger jaren van de vorige eeuw[6], moet als verloren worden beschouwd. Wij hebben geen notulen van de ‘Classis van Flakkee’ gevonden. Zij zijn vermoedelijk verloren gegaan, al dan niet tengevolge van de emigratie. Het archief van de Afgescheiden gemeente te Middelharnis (1836-1847) is geheel en al onvindbaar. Van de Gereformeerde gemeente onder 't kruis, in 1863 geïnstitueerd, en in 1869 opgenomen in het verband van de Christelijk Gereformeerde kerk (thans Gereformeerde kerk te Middelharnis) zijn plaatselijk geen stukken bewaard van vóór 1869. Het archief van de Gereformeerde kerk te Stellendam van vóór 1900 is verloren gegaan.

H.M. Stoppelenburg heeft een, naar wij mogen aannemen, volledige opsomming gegeven van het groot aantal groepen - veelal ontstaan uit conventikels - dat op Goeree-Overflakkee heeft bestaan en waarvan de meerderheid is overgegaan in een Gereformeerde gemeente.[7] Aangezien dit alles zich heeft voltrokken in de jaren nà het door ons behandelde tijdvak 1834-1869, volstaan we over dit onderwerp met déze opmerking.

In het onderstaande willen we eerst de Afscheiding en hetgeen daaruit voortkwam te Middelharnis (-Sommelsdijk) behandelen; van 1841-1847 bestond daar wat wordt genoemd ‘ééne kerkgemeente’ voor het gehele eiland.

Vervolgens zullen we de schaarse gegevens vermelden die we vonden aangaande Herkingen, Melissant, Ooltgensplaat en Ouddorp, terwijl we in de volgende hoofdstukken - de nummers 12, 13 en 14 - willen handelen over Middelharnis (nà 1862), Stad aan 't Haringvliet en Stellendam.

2. Middelharnis (1836-1841)

Volgens *Van der Aa*[8] telde Middelharnis in deze jaren ongeveer 3180 inwoners, die merendeels leefden van de visserij, alsmede van de teelt van granen, meekrap (ter bereiding van een kleurstof) en aardappelen. Door de ingezetenen werd de plaats Mijnheersen (Mijneersen, Meneerse) genoemd. Hervormden waren er 3030, Rooms-Katholieken 100 en er leefden 50 Israëlieten. In deze opsomming is geen plaats voor Afgescheidenen. In overeenstemming met wat we ook verder zullen vinden, lezen we bij *Van der Aa:* ‘De Afgescheidenen, die men er aantreft, maakten voor eenigen tijd eene gemeente uit, welke door eenen eigen Predikant bediend werd, doch thans bijna te niet is.’ Verder: ‘De kerk der Afgescheidenen, ten Westen buiten het dorp, is een in het jaar 1843

6 *Honderd vijftig jaar* 111.
7 *Kerkhistorische Kroniek*, vierde jaarg. (1967), ‘De Afscheiding op Goeree-Overflakkee’, no. 1, 12-16 en no. 2, 18-20.
8 *Van der Aa* VII, 920-925.

gesticht gebouw, zonder toren of orgel.'

In het tweeling-dorp Sommelsdijk[9] - 'de huizen van beide dorpen sluiten bijna aaneen' - waren 2530 inwoners. Vroeger was de zalm- en elftvangst het belangrijkste middel van bestaan, omstreeks 1847 is er veel landbouw en graanhandel. Er woonden 2380 Hervormden en 110 Rooms-Katholieken. Zoals we nog nader zullen zien: 'Het dertigtal christelijke Afgescheidenen, die men er telt, wordt tot de gemeente van dit eiland gerekend.'

Uit het archief van de Hervormde gemeente te Middelharnis[10] blijkt dat de volgende personen zich in het tijdvak 1835-1847 hebben afgescheiden.

	(Is een naam cursief gedrukt, dan betekent dit: heeft request 1836 - hoofdstuk 4 - getekend.)
1835	*C. van der Meulen* en zijn echtgenote *E.G. van de Roovaart*
	Simon Trommel
1836	*J.F. Klaassen* scheidt zich af met echtgenote *E. Smit* en kinderen; dit gezin behoorde tot de Lutherse gemeente!
	Johanna Kranze
1837	Johannes van der Slik Pzn.
1838	F. Krijger
1841	M. Blok en echtgenote A. van Dongen
1842	M. Verschoor en echtgenote Teuna Spuij
	M. Dubbeld 'voor zich en zijn zaad'
	Adam Kosman
	Jan Michielszoon Dubbeld
1847	Machiel Kok
(28 maart)	C. Haak

De kerkeraad van de kleine gemeente werd pas 29 juli 1838 door ds. H.P. Scholte te Stad aan 't Haringvliet bevestigd.[11] De latere ds. C. van der Meulen was haar eerste

9 *Van der Aa* X, 577-578.
10 Handelingen van den Kerkeraad 1823-1876 (inv. no. 5).
11 Hoofdstuk 5 onder: Stad aan 't Haringvliet.

ouderling.[12] Aanvankelijk werd gekerkt in de Nieuwstraat;[13] nog lange tijd zijn de Afgescheidenen te Middelharnis aangeduid met 'Uut Nieuwstraete'.[14]

Zoals reeds aangeduid, is (ook) van deze gemeente op Goeree-Overflakkee uiterst weinig bekend. We noemen eerst enige gegevens ontleend aan de 'Handelingen van de Opzieners 1836-1840' (HO).

Tijdens de provinciale vergadering van Zuid-Holland, gehouden te Gorinchem, wordt medegedeeld door C. van der Meulen, ouderling te Middelharnis, dat een broeder uit genoemde gemeente 'wegens eerbiediging van Gods gebod ten opzigte van den rustdag buiten bestaan is geraakt'; hij is visser van beroep. De

12 Uitvoerig over hem: VIJFDE DEEL 202-211; vorige delen, register.

13 *Ter Nagedachtenis van Rev. Cornelius van der Meulen*, Grand Rapids, Michigan 1876, 35: 'Een gebouw in de Nieuwstraat diende beide' - lees: zoowel - 'tot pastorie als kerk'. Blok en De Waal, *Gereformeerde Gemeente Dirksland* 15.

14 J.L. Braber, *Historie Nederlandse Hervormde Kerk te Middelharnis*, Middelharnis 1976, 87.

praeses, ds. Scholte, stelt voor, in de vergadering een collecte te houden, ten einde een basiskapitaal te vormen voor de aankoop van ‘een schuitje, waarmede die broeder ter visscherij zou kunnen uitgaan, kunnende hij dan daarvan huur betalen.’ Ds. Scholte geeft *ƒ* 50,-, de andere aanwezigen dragen *ƒ* 51,50 bij. Het totaal wordt aan ouderling J. van de Roovaart van Stad aan 't Haringvliet in ‘administratie’ gegeven.[15] In 1839 wordt gemeld, dat de gemeente 62 zielen telt, van wie 14 tot het heilig avondmaal zijn toegelaten.[16] Een jaar later, als Van der Meulen al enige tijd heeft gestudeerd bij ds. Scholte en daarna (24 november 1839) door deze is ‘geördend tot den dienst des Woords en der Sacramenten’[17] lezen we over Middelharnis het volgende:

> ‘De Gemeente... heeft hare stellige begeerte te kennen gegeven dat haar Herder en Leeraar, wegens gebrek aan eene woning tijdelijk te Rotterdam woonachtig, en ook aldaar in de Gemeente werkzaam, in haar midden zal komen wonen; dewijl zij in de weg van Gods voorzienigheid een geschikt gebouw voor kerk en pastorij[18] verkregen heeft. De WelEerw. C. van der Meulen wenscht aan dit verlangen te voldoen.’[19]

De twee godsdienstoefeningen die Scholte op 29 juli 1838 te Middelharnis heeft geleid, hebben vervolging door de arrondissementsrechtbank te Brielle ten gevolge gehad. De rechtbank vraagt in september inlichtingen aan de burgemeester van Middelharnis.

Deze antwoordt, dat de persoon H.P. Scholte hem onbekend is. Maar dat vaststaat dat genoemde persoon op 28 juli te Stad aan 't Haringvliet is aangekomen en heeft vertoefd ten huize van J. van de Roovaart. Vervolgens via Oude Tonge, Nieuwe Tonge, Stellendam, Dirksland en Sommelsdijk te Middelharnis is gearriveerd. In de morgen van zondag 29 juli was aldaar "veel volk" samengestroomd. Daarom kwam men voor de godsdienstoefeningen bijeen op een weiland ter beschikking gesteld door Cornelis J. Slis. Er waren 200 à 300 personen. 's Morgens na de godsdienstoefening zijn twee personen - C. Maliepaard te Stad aan 't Haringvliet en D. Ras te Ooltgensplaat - die hadden gecollecteerd, door de marechaussee naar de burgemeester gebracht. Na telling van het geld, werd dit in beslag genomen! 's Avonds preekte Scholte te Stad aan 't Haringvliet; er zijn daar ook kinderen gedoopt.[20] De rechtbank te Brielle sprak - ondanks een eis tot veroordeling in boeten - de drie beklaagden Scholte, Maliepaard en Ras vrij bij vonnis van 15 december 1838. In cassatie, aangetekend door de officier van justitie, verwees de Hoge raad de zaak naar het Provinciaal gerechtshof in Holland.

15 HO, Zuid-Holland, 24-25 juli 1838, art. 20.
16 Idem, 29-30 aug. 1839, art. 8.
17 VIERDE DEEL 254-256.
18 Bedoeld is het reeds genoemde “gebouw(tje)” in de Nieuwstraat.
19 HO, Zuid-Holland, 24-25 april 1840, art. 11.
20 Archief gemeente Middelharnis, Brieven 1832-1838 (inv. no. 154a), 17 sept. 1838.

Dit college veroordeelde op 8 juni 1839 de drie beklaagden tot een boete van respectievelijk *ƒ* 100,-, *ƒ* 8, -en *ƒ* 8,-.[21]

3. De gemeente Overflakkee en Goedereede (1841-1847)

Ongeveer aan het einde van het jaar 1840 zijn de Afgescheidenen op Goeree-Overflakkee blijkbaar tot de overtuiging gekomen, dat hun afzonderlijke 'gemeenten' - Middelharnis, Ooltgensplaat, Ouddorp, Stad aan 't Haringvliet en Stellendam - niet binnen afzienbare tijd door de overheid zouden worden erkend. Scholte schrijft op 5 januari 1841 in zijn 'Verslag' aan de Koning onder meer:

> 'Op het eiland Flakkee zijn in verschillende plaatsen een aantal van 148 zielen, waarvan 63 ten H. Avondmaal toegelaten; als: te Middelharnis 15 zielen,[22] Sommelsdijk 25, Ooltgensplaat 28, Herkingen 16, Dirksland 18, Stellendam 20, Ouddorp 22, Nieuwe Tonge 4. Het is de begeerte der Afgescheidenen aldaar, om, ter vermijding van alle vertooning, ééne kerkgemeente uit te maken. Er is een kerkeraad, waarvan de leden in verschillende plaatsen wonen... Te Middelharnis zal de hoofdplaats der Gemeente gevestigd worden. Aldaar is een kerkgebouw en pastorij, welke onbezwaard op de Gemeente kunnen worden overgedragen.'[23]

Op 24 mei 1844 wenden 78 Afgescheidenen zich met een request tot de Koning, erkenning vragende voor een 'Christelijke Afgescheidene gemeente te Overflakkee en Goedereede.'[24] De burgemeesters van Middelharnis en Sommelsdijk geven desgevraagd hun consideratiën, alvorens de gemeente wordt erkend. Aan hun schrijven danken we de volgende lijst van ondertekenaars, gerangschikt naar woonplaats etc.[25]

C. van der Meulen, vertrokken naar Goes.

Middelharnis:
J. de Man, Johannes van der Slik Pz. (diaken).

Sommelsdijk (afstand van Middelharnis 1/8 uur):
D(irk) Bos, M. Groenendijk, A. Langejan, Krijn van der Meide, P. van der Meide, M. Oosterling, E. van den Polder, Jacobus van Splunter, N. de Vogel, Jacob Wielhouwer (ouderling), Leendert Wielhouwer, W. Wielhouwer.

21 Bos, *Archiefstukken* IV, 332-333. Proces-stukken werden niet gevonden, daar het archief van het Prov. gerechtshof in Holland in 1945 is verloren gegaan. Men zie ook ZESDE DEEL 105.

22 Dit aantal "15 zielen" lijkt totaal in strijd met het in 1839 opgegeven "62 zielen" (vorige paragraaf). Echter, in laatstgenoemd getal zullen ook personen wonende te Sommelsdijk, Dirksland en Herkingen zijn begrepen geweest.

23 DERDE DEEL 211.

24 Het request wordt bewaard: Herv. Ered., 21 aug. 1841, no. 1. Blok en De Waal, *Gereformeerde Gemeente Dirksland* 119-121.

25 Wij rangschikten per plaats de namen alphabetisch.

Dirksland (afstand van Middelharnis 1 uur):
A. de Bruijne, W. van 't Hoff, Jacoba Koole, M. Peeman, Cent Poldervaard, A. van Prooijen, K. Schilperoort, K. Visbeen, M. de Vogel.

Melissant (afstand van Middelharnis 2 uren):
F. Kruijthoff, L. Kruijthoff.

Stellendam (afstand van Middelharnis 3 uren):
H. Bakker, Jan Klink, G. Komtebet, J. Kosee, H. van Oostenbrugge, S. van Oostenbrugge, C. Sandifort, C. van Seters, D. van Seters, H. van Seters, M. van Seters, W. van Seters.

Goedereede (afstand van Middelharnis 4 uren):
J. Schaddelee.

Ouddorp (afstand van Middelharnis 5 uren):
T. van Dam, L. [Helena Susanna] Duinkerke, A. Esveld, K. Grinwis, M. van der Linde, C. Mastenbroek, W. Mastenbroek, P. Simon, A. van der Willigen (ouderling), C. Witte.[26]

Herkingen (afstand van Middelharnis 2 uren):
Corn. van den Hoek, C. Keijzer, K. van Putten, A. van der Weerdt (diaken), Christiaan van der Weerdt, Dirkje van der Weerdt, Margrita van der Weerdt, Ragel van der Weerdt.

Stad aan 't Haringvliet (afstand van Middelharnis 1½ uur):
M. Hilleman, M. Hoedeman, Cs. Maliepaard, L. Nieuwlandt, G. van Putten, I. van Putten, J. van Putten, K. van Putten, L. van Putten, M. van Putten, Jb. van de Roovaart (ouderling).

Ooltgensplaat (afstand van Middelharnis 3 uren)
Leendert W. Bom, J. van Brugge, S. de Geus, D. Goemaat, A. Leijdens, D. Ras, L. Ruit, Corns. de Ruiter (diaken), J. Tieleman, M. Zwartenberg.

In het request wordt vermeld dat er twee plaatsen van samenkomst zijn geprojecteerd. In de eerste plaats: te Middelharnis, het gebouw Nieuwstraat 150, kadastraal B 384, in eigendom toebehorende aan Johannes van der Slik Pzn, broodbakker. Het wordt door het gemeentebestuur van Middelharnis geschikt verklaard.[27] In de tweede plaats: te Sommelsdijk, een schuur behorende aan Dirk Bos en staande achter zijn woning. De gemeente Sommelsdijk stelt als eisen: het kiezen van een andere ingang dan in de Van Gorcumstraat (via de woning van D. Bos) en het vervangen, wegens

26 Vier van de hier genoemde personen, namelijk de echtparen Andries Esveld en Martijntje van der Linde(n); Pieter Simon en Trijntje van Dam, scheidden zich in 1836 te Goedereede af (Arch. Herv. gem. Goedereede, Notulen kerkeraad 6 sept. 1836).

27 Volgens archief Kadaster Rotterdam (gemeente Middelharnis, oudste Leggers) is het perceel Molenstraat 150 (kadastraal B 150), eigendom gebleven van J. van der Slik. Pas in 1872 wordt het verkocht, en wel aan D. Vroegindeweij.

brandgevaar, van de houten wanden van de schuur door stenen muren. Bij Koninklijk besluit van 6 septem-

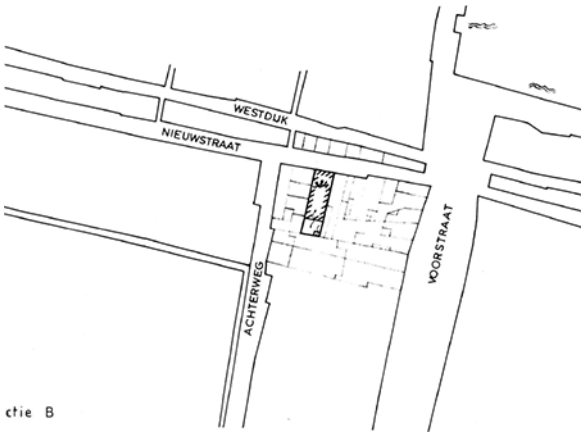

De plaats van het eerste kerkgebouwtje van de Afgescheidenen te Middelharnis, kadastraal sectie B, no. 384. Naar het [kadastrale] ‘Minuutplan’ opnieuw getekend door mevrouw I. Groen-Slager te Emmen.

ber 1841 wordt de gemeente erkend,[28] maar (althans voorlopig) wordt slechts toestemming gegeven godsdienstoefeningen te houden in het gebouw in de Nieuwstraat te Middelharnis.

Over het gemeentelijk leven in de jaren 1841 tot 1847 is niet meer bekend dan wat wij hierna over het jaar 1847 zullen mededelen. Het blijft een open vraag in hoeverre de gemeente heeft gefunctioneerd als centrale plaats van samenkomst. Het komt ons voor dat de conventikels, met name in de ver van Middelharnis gelegen dorpen Ouddorp, Goedereede, Stellendam en Ooltgensplaat - drie tot vijf uur gaans - meestentijds hun eigen leven hebben geleid.[29]

In 1847 moet de gemeente aan de Koning melden dat zij ophoudt te bestaan. In de 'kennisgeving'[30] lezen we onder meer:

> 'Aan Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden etc.a.
> Sire!
> De leden van den kerkeraad van de Afgescheidene gemeente te Middelharnis... in het Eiland Overflakkee en Goedereede geven te kennen dat deze gemeente... in Nederland ophoudt te bestaan; uit hoofde onderscheidene leden van deze gemeente naar Noord-Amerika zijn vertrokken en nog veele, meest alle, binnen kort wenschen en denken te vertrekken en wel hoofdzakelijk om de bijzondere drukkende omstandigheden daar veele uwer onderdanen in verkeeren maar inzonderheid de christelijke afgescheidene gemeentens, die om ongestoord zonder regterlijke vervolging hunne Godsdienst te mogen uitoefenen, beloften zijn afgevorderd die hun de regten, volgens de grondwet aan alle andere gezinde toegekend, ontnamen; zij verlangen daarom ook naar een ander land te trekken daar zij met alle inwoners gelijke regten hebben en genieten.
> 't Welk doende etc.a.
>
> J. van der Slik, diaken
> A. van der Weerdt, diaken
> F. Kruijthoff
> A. de Bruijne
> Dirk Ras
> Aren van der Willigen[31]
> Middelharnis 30 april 1847.'

28 Herv. Ered. 10 sept. 1841, no. 7.

29 Zoals we in hoofdstuk 8 zagen, zoeken D. Bos en L. Wielhouwer, beiden uit Sommelsdijk, in 1845-1846 toenadering tot het kerkverband in Zuid-Holland. Er wordt dan gesproken van 'gemeenten' (meervoud) op Goeree-Overflakkee. Maar het komt niet tot aansluiting.

30 Herv. Ered. 18 mei 1847, no. 1.

31 We vinden deze zes personen - respect. wonende te Middelharnis, Herkingen, Melissant, Dirksland, Ooltgensplaat en Ouddorp - bij de eerder in deze paragraaf genoemde ondertekenaars van het request aan de Koning van 1841.

Eerst in 1863 wordt er te Middelharnis weer een Afgescheiden gemeente, preciezer gezegd een Gereformeerde gemeente onder het kruis, geïnstitueerd, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien.[32]

4. Herkingen

In 1844 is Herkingen een dorp van 590 inwoners. De middelen van bestaan zijn de verbouw van graan en aardappelen alsmede de meekrapteelt. Een veer op Schouwen-Duiveland zorgt voor de communicatie met Zeeland; het brengt ook reizende predikanten in deze plaats. Behalve enige Rooms-Katholieken, zouden de inwoners op één na Nederlands Hervormd zijn.[33] Veel Afgescheidenen zijn er in ieder geval niet geweest.[34] Van hun omstandigheden is niets bekend.[35]

Te Herkingen heeft in de jaren 1840 tot 1880 een klein gezelschap bestaan. In de tachtiger jaren ontstaat er een ‘Bakkeriaanse’ gemeente; in hoofdstuk 13 (Stad aan 't Haringvliet) komen we hierop terug, aangezien daar - zij het eerder - een zuster-gemeente werd geïnstitueerd.[36]

5. Melissant

In 1846 is Melissant een dorp van 650 inwoners, die meest in de landbouw hun bestaan vinden. Er zijn 530 Hervormden en 100 Rooms-Katholieken.[37]

Van 1847 tot 1850 moet er een klein conventikel hebben bestaan, waaruit in laatstgenoemd jaar een christelijke Afgescheiden gemeente werd geformeerd.

32 In Braber, *Historie Hervormde Kerk Middelharnis, a.w.* 87, vinden we dat de aanvankelijk te Sommelsdijk maar later te Middelharnis wonende Dirk Bos in 1858 een aanslag voor kerkelijke belasting ontving. Hij had zich echter reeds in 1840 te Sommelsdijk afgescheiden. In een brief gedateerd 27 februari 1858 aan de kerkvoogdij te Middelharnis deelde hij onder meer mede ‘geen Hervormd dooplid of lidmaat meer te zijn’. Hij was sedert 1841 secretaris en administrateur van de Christelijk Afgescheiden gemeente van Goeree-Overflakkee en ‘vindt het een hatelijke onwetendheid van de kerkvoogdij hem een aanslag te zenden, daar het hun blijkbaar alleen om de Mammon gaat.’. Dirk Bos overleed te Middelharnis 5 september 1876 en legateerde een groot bedrag voor het bouwen van een weeshuis voor kinderen van Afgescheidenen in Zuid-Holland. ‘Dit enkele jaren, geleden afgebroken zogenaamde “Bosse Weeshuis” stond op de hoek Langeweg-Zandpad. Het werd 25 juni 1879 geopend.’ Een Dirk Bosstraat (zijweg van Beneden Zandpad) houdt de herinnering aan de stichter van het weeshuis levendig.

33 *Van der Aa* V, 460-461.

34 Zie vorige paragraaf - acht personen uit Herkingen tekenden het request 1841 (van wie vermoedelijk zes uit één gezin).

35 Zoals reeds aangeduid, leverde een onderzoek in het archief van de Hervormde gemeente niets op. Bij onze raadpleging ontbraken de notulen van de kerkeraad over het tijdvak 1831-1870; in de lidmatenregisters werd niets gevonden over de Afscheiding.

36 J.H. Kalle, *Naar Beth-El! - Geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente te Herkingen*, Herkingen 1984, speciaal 11-17.

37 *Van der Aa* VII, 815.

Deze werd bediend door ds. P. den Boer[38] in 1852 en door oefenaar W. Raman[39] van 1859 tot 1860. In de zeventiger jaren werd de gemeente opgeheven en blijven er huissamenkomsten bestaan.[40]

6. Ooltgensplaat

De 1950 inwoners van Ooltgensplaat vinden midden vorige eeuw merendeels hun bestaan in de meekrapteelt, land- en graanbouw. In 1846 zijn er 1540 Hervormden en ongeveer 410 Rooms-Katholieken. In voorbije jaren heeft het dorp veel geleden 'zoo door vuur- als watersnooden.'[41] Slechts éénmaal wordt gesproken van een Afgescheiden gemeente te Ooltgensplaat, ook 'De Plaat' genoemd, namelijk in het request van 1836 (hoofdstuk 4); dit stuk is ondertekend door drie personen... Maar in 1840 lezen we van de 'ouderling van Stadt aan 't Haringvliet en de Plaat'.[42]

We krijgen de indruk dat de weinige Afgescheidenen van dit dorp een gezelschap vormden, maar dat er gedurende enige jaren een zeker verband is geweest met de gemeente te Stad aan 't Haringvliet. Trouwens de gehele kerkelijke geschiedenis van De Plaat van na 1834 toont ons een groot aantal gezelschappen en kleine groepen, al dan niet tot een gemeente geïnstitueerd.[43]

Op 20 februari 1835 schrijft desgevraagd de burgemeester van De Plaat aan de vrederechter van het kanton Sommelsdijk:

> 'Dat hoe zeer in deze gemeente des Zondags avonds, onderscheide bijeenkomsten van zoo genaamde Godsdienstige personen zijn, het echter mij nog niet is gebleken in een huis twintig personen zijn geweest of dat er in die huizen publieke redevoeringen worden gedaan.'[44]

38 Pieter den Boer, geb. 1828. Melissant 1852. Genderen 1852. Puttershoek 1857. Baarland 1863. Veere 1871. Van het ambt ontheven 1881. (Vrije Gereformeerde Gemeente:) Ooltgensplaat 1881. Melissant 1888. Puttershoek (tweede maal) 1892. Overleden 1901. *De Haas* I, 40.

39 Willem Raman, geb. 1829. Als oefenaar: Hellevoetsluis en Melissant 1859-1860. Daarna predikant in tien Afgescheiden gemeenten. Emeritus 1906. Overleden 1919. *De Haas* I, 220-222.

40 *Kerkhistorische Kroniek*, 4e jrg. no. 1 (1967), 8-9; *Honderd vijftig jaar* 111. Kalle. *Naar Beth-El!, a.w.* 55-56.

41 *Van der Aa* VIII, 467-472.

42 HO, Zuid-Holland, 24-25 april 1840, art. 9. Wij komen op de inhoud van dit artikel terug bij Stad aan 't Haringvliet (hoofdstuk 13).

43 *Kerkhistorische Kroniek*, 4e jrg. no. 1 (1967) 10-11. De heer J.W. Korteweg (geb. 1904) te Ooltgensplaat schreef ons in 1983: 'In 't algemeen was het slechts een soort "wildgroei", die kerkjes uit de vorige eeuw. In de Herv. Kerk kon men het niet vinden. Waren er dan enkele gelijkgezinden, dan kwam men samen in onooglijke gebouwtjes, zoals aan de Nieuwstraat en aan de Noord-Achterweg... In de Stoofstraat stond een aardig kerkje... De eerste steen van deze Oud-Gereformeerde Kerk is gelegd 15 november 1904 door N. Weggeman echtgenote van D. van den Broek.'

44 Arch. gemeente Ooltgensplaat: 'Brievenboek 1833-1836', inv. no. 822, 20 febr. 1835.

Op vrijdag 13 december 1839 leidt ds. Cornelius van der Meulen[45] een godsdienstoefening van de kleine schare Afgescheidenen ten huize van de broodbakker Cornelis de Ruiter. Laatstgenoemde, oud 37 jaar, alsmede Dirk Ras (43), arbeider, en Dirk Goemaat (34), arbeider, waren de voormannen van de Afscheiding ter plaatse. De rechtbank te Brielle spreekt bij vonnis van 13 juni 1840 de vier beklaagden vrij. De eis luidde: *ƒ* 50,- boete voor Van der Meulen 'als bestuurder der vergadering'; *ƒ* 25,- voor De Ruiter - deze heeft zijn woning afgestaan; *ƒ* 8,- zowel voor Ras als Goemaat 'als hebbende gelden ingezameld'.

De rechtbank overwoog dat de beklaagden 'zich niet met meer dan twintig personen hebben vereenigd tot een genootschap of gezelschap, zooals bij art. 291 van het Wetboek van Strafrecht is verboden'.[46]

7. Ouddorp

Deze plaats heeft in 1846 een grotere omvang dan enige hierboven genoemde dorpen. Er zijn ruim 2550 inwoners, die leven van de landbouw. Ruim 2450 behoren tot de Hervormde kerk, er zijn 90 Doopsgezinden en 10 Rooms-Katholieken.[47]

In het archief van de Hervormde gemeente vinden we dat de volgende personen zich midden 1836 afscheiden.[48]

(Is een naam cursief gedrukt, dan betekent dit: heeft request 1841 - men zie eerder in dit hoofdstuk - getekend.)

Sygje Baan
Klaartje Grinwis
Cornelis Lz. Mastenbroek
Krijn Meijer
Krijntje Ruit
Johanna van der Wiele(n)
Maria van der Wiele(n)
Willem van der Wiele(n)
Aren van der Willigen
Cornelis Witte en zijn echtgenote *Helena Susanna Duinkerke(n)*

Tot de Afgescheiden gemeente te Ouddorp hebben ook behoord:

45 Van der Meulen woont dan, zoals we reeds zagen, te Rotterdam. De burgemeester bericht aan de officier van justitie te Brielle, dat naspeuringen naar diens woonplaats vruchteloos zijn gebleken, (als vorige noot; 'Brievenboek 1839-1842', inv. no. 824, 28 dec. 1839, 15 jan., 6 febr., 28 maart 1840)

46 Arrondissementsrechtbank Brielle (ARA), Correctionele vonnissen 1840 (13 juni). De officier van justitie ging echter in cassatie bij de Hoge Raad. Dit college wees arrest op 28 aug. 1840. De vrijspraak voor Van der Meulen, Goemaat en Ras bleef, maar Cornelis de Ruiter die zijn woning had afgestaan werd veroordeeld tot *ƒ* 8,- boete en de kosten. (ARA, Arch. Hoge Raad der Ned. 1838-1919, inv. no. 320, arrest 407)

47 *Van der Aa* VIII, 648-649.

48 Arch. Herv. gemeente, 'Akten Boek (kerkeraad) 1806-1904', 13 juni, 28 aug. 1836.

Andries Esveld en zijn vrouw Martijntje van der Linden.
Pieter Simon en zijn vrouw Trijntje van Dam.
W. Mastenbroek[49]

Tevens lezen we van:

Jan Schaddelee en zijn vrouw Saartje van Oostenbrugge.[50]

In de 'Handelingen van de Opzieners 1836-1840' (HO) vinden we dat in 1838 Aren van der Willigen, ouderling van Ouddorp wordt genoemd.[51]
Verder:

'Wordt medegedeeld dat te Ouddorp insgelijks eene kleine gemeente openbaar is, die een ouderling en een diaken verkoren heeft, dat alles daar ordelijk toegaat. Deze verkorene broeders zullen met de andere kerkeraden in deze classis [Flakkee] door Ds. Scholte onderzocht en, zoo er geene bezwaren voorkomen, geordend worden met oplegging der handen.'[52]

In 1839 vertegenwoordigt Jan Schaddelee 'lidmaat', de gemeente. Er kan worden gerapporteerd, dat de kerkeraad is bevestigd.[53] Ouddorp telt dan twintig zielen, van wie tien tot het avondmaal zijn toegelaten.[54]

Op 28 januari 1840 preekt ds. C. van der Meulen te Ouddorp ten huize van Cornelis Mastenbroek, arbeider, oud 46 jaar. Enige marechaussees maken proces-verbaal op en de zaak wordt gebracht voor de rechtbank te Brielle. Maar, als in eerdere gevallen: dit college spreekt zowel Van der Meulen als Mastenbroek vrij, na een eis van *ƒ* 50,- boete voor eerstgenoemde, en tweemaal *ƒ* 8,- voor de tweede beklaagde (namelijk *ƒ* 8,- voor het afstaan van zijn woning èn voor het optreden als bestuurder-collectant). De rechtbank overwoog

'... dat alzoo de feiten den beiden beklaagden te laste gelegd, niet moeten geacht worden te vallen in de termen van Art. 291, 292 en 294 van het Wetboek van Strafrecht en mitsdien noch misdaad noch wanbedrijf noch overtreding opleveren...'.[55]

49 Men zie voor deze vijf namen eerder in dit hoofdstuk.
50 Deze beiden waren te Goedereede geen lidmaten. Zij verzochten royement voor hun kind uit het doopboek. (Arch. Herv. gem. Goedereede, Not. kerker. 6 sept. 1836)
51 Beter ware geweest te schrijven 'verkoren ouderling'. HO, Zuid-Holland, 24 juli 1838, art. 1.
52 Idem, art. 39.
53 Idem, 29-30 aug. 1839, art. 1 en 3. Zoals we zagen (hoofdst. 5) bevestigde Scholte de kerkeraad van Ouddorp te Stad aan 't Haringvliet op 29 juli 1838.
54 Idem, art. 8.
55 Arrond. rechtbank Brielle (ARA), Correct. vonnissen 1840 (13 juni 1840). In cassatie - arrest van 28 aug. 1840 - bevestigde de Hoge Raad de vrijspraak van Van der Meulen; C.L. Mastenbroek werd veroordeeld tot *ƒ* 8,- boete en de kosten. (ARA, Arch. Hoge Raad der Ned. 1838-1919, inv. no. 320, arrest 408)
In 1840 schrijft de burgemeester aan de officier van justitie te Brielle onder meer, dat nadat op 28 jan. de marechaussees de woning van Mastenbroek hadden verlaten, doop

In 1844 zijn er te Ouddorp nog godsdienstoefeningen van de Afgescheidenen gehouden. In de Hervormde notulen van dat jaar vinden we dat Baaltje Molesteeg Fransdochter meent dat zij en ook de predikant, A.G. van Dijkhuizen,[56] van het avondmaal dienen te worden afgehouden; ‘zij, omdat zij met verzaking van de godsdienstoefening [van de Hervormden], de afgescheidenen, bij welken nog het brood des levens was, naliep’. De predikant, omdat ‘zij hem gezien had, in het verleden jaar, op eenen Zondagavond, bij den Burgemeester, nevens anderen zittende, rookende en thee drinkende - omdat hij... 's Woensdag avonds ging schaken, en ook in de Menniste Kerk was geweest.’ Voorts had de predikant haar in 1836 in een diaconale zaak afgewezen en zijn deur voor haar gesloten; ‘waarom zij had gebeden en nog bad, dat de Hemeldeur voor hem mogt gesloten blijven’. Baaltje wordt van het avondmaal gehouden ‘als in verregaande haat en nijd tegen hare naasten levende...’.[57]

Op 7 februari 1844 schrijven Aren van der Willigen en Pieter Simon een brief aan Scholte. Zij tekenen respectievelijk met ‘ouderling’ en ‘diaken’.[58] Wat er verder in en met de kleine gemeente te Ouddorp is gebeurd, is voor ons verborgen.

en avondmaal zijn bediend. (Gem. arch. Goedereede, ‘Brievenboek Ouddorp 1834-1845’, inv. no. 478, 21 maart 1840)

56 Aalt Gerritsz van Dijkhuizen, in 1818 gekomen van Wijk bij Heusden, stond te Ouddorp tot zijn overlijden in 1864.

57 Arch. Herv. gem. ‘Akten Boek 1806-1904’, 10 okt. 1844, art. 3 en 4.

58 VIJFDE DEEL 250-251.

Hoofdstuk 12
Middelharnis (na 1862)

De eerste jaren na 1847 zijn de Afgescheidenen te Middelharnis, voor zover bekend, niet kerkelijk georganiseerd geweest. Op 25 maart 1863[1] echter wordt aldaar een Kruisgemeente geïnstitueerd door ds. M. Keulemans[2] van Middelburg. Vanaf de instituering is de oefenaar W.C. Huyser,[3] in 1861 uit Barendrecht gekomen, lerend-ouderling. Vooruitlopend op de gebeurtenissen, vermelden we dat de Kruisgemeente te Middelharnis, evenals ds. Keulemans, zich in 1865 aansluiten bij de hoofdstroom der Kruisgezinden, de Gereformeerde kerk (onder het kruis).[4]

1. Samenstelling der gemeente

Het oudste stuk in het archief van deze gemeente, die in 1869 deel werd van het verband van de Christelijke Gereformeerde kerk, is een notulenboek van de kerkeraad '13 Januari 1873 t/m 6 December 1886'. De lidmatenboeken begin-

1 In de literatuur wordt veelal gesproken van 1863; in de *Kerkhistorische Kroniek* 4e jrg. no. 1 (1967), 3, vinden we als dag 25 maart genoemd. Vermoedelijk is deze datum ontleend aan een autobiografie van de te noemen W.C. Huyser (Blok en De Waal, *Gereformeerde Gemeente Dirksland* 17).

2 Mattheus Keulemans (1836-1902). In 1858 kiest hij met zijn gemeente Woerden de partij van zijn leermeester C. van den Oever. In 1865 verzoent hij zich met de oude Kruisgezinde groep, en in 1869 treedt ook hij toe tot de vereniging met de Christelijke Afgescheiden gemeenten. Men zie voor hem Bos, *Kruisdominees* register; *De Haas* II, 176-177.

3 Willem Cornelis Huyser werd 9 juli 1817 te Barendrecht geboren en overleed te Dirksland 14 aug. 1887. Als ds. Huyser zal hij op 8 december 1877 de voornaamste spreker zijn bij het graf van ds. C. van den Oever te Rotterdam. Men zie voor zijn levensloop TWEEDE DEEL register; Bos, *Kruisdominees* idem. Van 1843 tot 1857 was hij ouderling van de Afgescheiden gemeente te Barendrecht. Hij wordt in laatstgenoemd jaar door de classis Dordrecht geschorst, onder meer wegens het niet willen nalaten van het oefenen te Klaaswaal en andere plaatsen. Huyser wordt dan één van de stichters van de Kruisgemeente te Barendrecht (instituering eerst in 1868). Reeds in 1859 preekt hij te Middelharnis voor een kleine groep en verhuist 7 mei 1861 naar deze plaats. Na aldaar drie jaar te hebben gearbeid, wordt hij 22 juni 1864 geëxamineerd en tot proponent bevorderd. Verder voor hem: *De Haas* I, 143-144.

4 *NAVGK* 442. Vergad. 3-4 okt. 1865, art. 35: 'Aan het verzoek eener voor een paar jaren... gestichte Gemeente te Middelharnis, om als Gemeente opgenomen te worden in de gemeenschap der Kerk en ingelijfd te worden bij de prov. Zuid-Holl., wordt voldaan,...'. In 1866 wordt Middelharnis 'gerangschikt onder de Klassis Zeeland'. (*Ibidem* 471)

nen eerst met circa 1900.

Dientengevolge is het slechts mogelijk een vage reconstructie van het eerste lidmatenregister te geven. We doen dit op grond van het archief van de Hervormde gemeente[5] en van namen vermeld in het notulenboek 1873-1886 bovengenoemd.[6]

De namen die wij (ook) vonden in het archief van de Hervormde gemeente zijn cursief gedrukt; jaartal betekent jaar van afscheiding.

Aaltje van Antwerpen, huisvrouw Salomon Beket
C. Bakker (1869)
J. Boezer (1869)
Jacob Bongert (Ooltgensplaat)
Magdalena Boon(e) (1862)
Sybrand Boon(e)
Herman Brinkman en huisvrouw Adriaantje Korporaal
C. Dubbeld
Lientje Dubbeld
M. Dubbeld
M. van Dijk, ouderling circa 1873
E. Eisinga van der Kamp
J.K. van Gent (circa 1873 diaken) met *huisvrouw* en *kinderen* (1863)
J. Gideon
L. Gideon (1869)
Johanna Hartensveld
W.C. Huyser en zijn huisvrouw Pieternella van der Waal
Maarten Kats en zijn huisvrouw *A. Bakker* (1869)
P. Kattestaart Mzn en zijn huisvrouw *P.A. van Gent* (1869)
J. Knöps (1867)
Arentje Koning
Ar. Koudijzer (1869)
Wilhelmina Kriegert
Trijntje Langbroek
Tannetje de Leeuw (1869), huisvrouw van Abr. Nieuwland
Elisabeth Lodder
L. Lodder en zijn huisvrouw *Cornelia Vrijdag* (1869)
J. de Man
A. Nieuwland (1868), circa 1873 ouderling
J. Peeman en huisvrouw *A.C. van Gent* (1863)
M. van Poelje (1868)
Corn. van Reij en zijn huisvrouw Jannetje van Veggelen (Ooltgensplaat)
P. Rietmulder, circa 1866 ouderling
Gerbregta van Rixoord (1869)
Jan van de Roovaart (1869)
J. van de Roovaart Gzn (1869)
Maria Cornelia Ruitenberg
Adriaantje Schilperoord

5 Arch. Herv. gem. Middelharnis, 'Handelingen van de kerkeraad 1823-1876' (inv. no. 5). De 'Lidmatenboeken', voor zover bewaard, leren niets over de Afscheiding.

6 Wij volgden dit boek tot 31 dec. 1875.

H. Schoonejongen en zijn *huisvrouw* (1869)
H. van der Sloot (1869)
Pieter van der Sloot
Adriana Cornelia Smits
J. Spee

Maria van Splunter (1863)
P. Trommel (1869)
Cornelia van der Velde
J. Vermaas (1869)
M. Versprille en huisvrouw (1868)
C. van der Vlugt
H. Vreeswijk (1870)
Jb. Vroegindewey (1870)
P. Vroegindewey (1869)
Adriaantje van der Waal, huisvrouw van Barend Witvlied
C. van de Waart

In deze lijst, waarin 64 volwassenen worden genoemd of aangeduid ('en zijn huisvrouw...'), vinden we de afscheiding van de Hervormde kerk van 34 'lidmaten'. De aandacht trekt het grote aantal overgangen in het jaar 1869, namelijk 21; vier personen onttrokken zich midden 1868. Dit grote getal - totaal 25, afgezien van de kinderen - moet onzes inziens worden verklaard uit het feit dat de gemeente onder het kruis te Middelharnis op 5 april 1868 haar eerste predikant, J.W.A. Notten, ontving; deze stond aldaar tot 25 juni 1871. De 'ledenlijst' is ongetwijfeld onvolledig; volgens het *Jaarboekje 1870* telde de gemeente in dit jaar 330 zielen.

2. Request 1863

In 1863 richt Jeroen Peeman[7] zich tot de Koning met een verzoek tot goedkeuring van de bouw van een kerk voor de Gereformeerde gemeente onder het kruis te Middelharnis 'binnen de afstand van 200 ellen van de kerk der Hervormde gemeente aldaar'. De adressant staat daartoe een deel van zijn boomgaard af. Aangezien de gemeente niet is erkend en ook geen erkenning wenst te vragen, wordt Peeman verwezen naar burgemeester en wethouders van Middelharnis. Dit college maakt geen bezwaar tegen de bouw. Het constateert dat het kerkgebouw toegankelijk zal zijn 'door het huis in de Nieuwstraat van... C. Dubbeld, met een doorgang van 5 à 6 voet breed, en een houten leuningsbrug over de scheisloot achter genoemd huis...'. De brug zal moeten worden aangepast aan 'de daaromtrent te geven voorschriften'.[8] En zo verrijst dan opnieuw een kerkgebouw van een Afgescheiden gemeente te Middelharnis; het wordt nog in 1863 in gebruik genomen. Op den duur komt de kerk te staan aan het nu nog bestaande Kerkepad; enige jaren geleden werd het gebouw afgebroken om plaats te maken voor terrein en opstal van een supermarkt.

3. Gemeentelijk leven

Over het door ons behandelde tijdvak is hiervan weinig bekend.

Zoals reeds vermeld, sluit Middelharnis zich in 1865 aan bij de hoofdstroom der

7 In de stukken ook genoemd Jeroen van de Roovaart Peeman.
8 Herv. Ered. 30 okt. 1863, no. 12.

Kruisgezinden, waarvan enige gemeenten rond ds. C. van den Oever zich in 1858 hadden afgescheurd. Voorganger Huyser die de eerste Algemene vergadering na 1865 wil bezoeken, wordt daarin op het laatste ogenblik verhinderd.[9] In een door hem en ouderling P. Rietmulder getekende 'lastbrief' van 2 juli 1866 wordt als oorzaak het 'invallen van de cholera' in de afgelopen week genoemd. 'De aangezichten in onze plaats zijn betrokken als potten',[10] zo lezen we. Te Middelharnis zijn reeds zestien mensen overleden en velen zijn ziek geworden.[11] Als de volgende Algemene vergadering wordt gehouden, is Huyser (reeds) geschorst door de classicale vergadering van Zeeland.[12] In september 1867 wordt hij te Dirksland 'ingeleid' bij het gezelschap dat kort daarna de Gereformeerde gemeente aldaar zal worden. Op 5 november 1867 verhuist Huyser met zijn gezin naar deze plaats en op 23 februari 1869 wordt hij door Van den Oever als predikant bevestigd.[13]

Zijn opvolger te Middelharnis is J.W.A. Notten[14], gekomen van Hazerswoude. Zoals wij reeds zagen komt de gemeente mede door zijn ambtsdienst tot bloei. Bij de hereniging van de Kruisgezinden en de andere Afgescheidenen wordt ook Middelharnis opgenomen in het nieuwe kerkverband.

9 *NAVGK* 447, 470.

10 Deze uitdrukking heeft de Staten-vertaling in Joël 2 vers 6 en Nahum 2 vers 10. De vertaling van het Ned. Bijbel Genootschap heeft respect.: 'alle gezichten verbleken van angst' en 'hun aller aangezicht [is] van kleur beroofd'.

11 RA Utrecht; Arch. Gereformeerde kerken, inv. no. 77: 'Credentiebrieven etc.' -1866; Middelharnis 2 juli 1866.

12 GA Goes, Archief van de Partic. Synode Zeeland der Gereformeerde kerken in Nederland, inv. no. 12. Vergad. 24 april 1867, art. 12-15 en 'Bijlage'; 12 mei 1868, art. 6, 16. Huyser werd beschuldigd van a. 'het niet vaderlijk noch kerkelijk behandelen' van zijn kinderen; b. zijn 'tot verdenking en vermoeden van schuldig tegen het 7e gebod aanleiding gevende gedrag'; c. 'het niet kerkelijk behandelen der zaken bij de openbaarwording van het sub b genoemde'; d. 'het poging aanwenden tot scheurmakerij' in de zaak van De Haan (we vonden over hem geen nadere gegevens) en de kerkmeester J. Peeman.

13 Blok en De Waal, *Gereformeerde Gemeente Dirksland* 18-19.

14 Jan Willem Andries Notten werd 30 maart 1843 geboren te Dantumawoude, als zoon van Diedrich Theodoras Notten (VIJFDE DEEL 21-30, 34) en Rienkje Johannes Halbesma. Hij huwde in 1864 Johanna Neeltje, de oudste dochter van Prof. Simon van Velzen. Notten diende verscheidene gemeenten, ging in 1912 met emeritaat en overleed 11 febr. 1914. Voorstander van vereniging met de overige Afgescheidenen. Hij wordt getekend als iemand met grote gaven. Op persgebied maakte hij zich verdienstelijk als redacteur van het tijdschrift *Maranatha* en als schrijver van talrijke stichtelijke werkjes. Men zie voor hem ook Bos, *Kruisdominees* 196. Uitvoerig over hem (met uitgebreide bibliografie) *De Haas* II, 266-268.

Hoofdstuk 13
Stad aan 't Haringvliet

In het jaar 1847 is Stad aan 't Haringvliet een plaats van 980 inwoners, van wie er 940 Hervormd zijn en 40 Rooms-Katholiek. Bijna allen vinden hun bestaan in de landbouw. Door de haven is communicatie met het overige deel van 'Holland' mogelijk.[1]

Wat de Afgescheidenen te 'Stad' betreft[2]: tussen de ondertekening van het request van 1836 (hoofdstuk 6) en dat van 1841 (hoofdstuk 11) is weinig samenhang. De meeste aandacht valt op het echtpaar Cornelis Maliepaard en Lientje Nieuwlandt en op de weduwnaar Jacob van de Roovaart met zijn kinderen.[3]

1. Het tijdvak 1837 tot 1847

Van 1836 tot 1841 zijn de Afgescheidenen te Stad er in geslaagd een gemeente in stand te houden, zij het ook dat er leden waren in het niet zo nabij gelegen Ooltgensplaat. In de jaren 1837-1839 is Dirk Ras (Ooltgensplaat) diaken en is Jacob van de Roovaart ouderling.[4] In 1839 telt de gemeente 43 zielen, van wie '13 tot het H. Avondmaal toegelaten'. De gemeente zou 'de onderzoeking en ordening tot de dienst des Woords en der Sacramenten van hunnen ouderling J. van de Roovaart' verlangen.[5] Omstreeks 1840 is er een incident, waardoor Van de Roovaart zijn ambt verliest:

> 'Wordt mededeeling gedaan door den WelEerw. C. van der Meulen, dat de ouderling van *Stadt aan 't Haringvliet en de Plaat*, Jacob[6] van de Roovaart, uit zijne bediening ontzet was om de navolgende redenen. Op de vorige provinciale vergadering had J. van de Roovaart twee stukken overgelegd, waaruit moest blijken dat hij door beide voornoemde gemeenten begeerd werd als leerend op-

1 *Van der Aa* X, 649-650. Opgemerkt dient dat Stad aan 't Haringvliet in 1572 is ontstaan na de bedijking van het gors Sta*t*.
2 Zoals we in de vorige regels zien, worden in 1847 geen Afgescheidenen geregistreerd. Hun aantal is in ieder geval, mede door de emigratie in dat jaar, gering geweest. Het archief van de vorige eeuw van de Hervormde gemeente is door brand verloren gegaan.
3 Jacob van de Roovaart en vijf van zijn kinderen (Adrianus, Lidia, Anthonia, Beye en Leendert) gingen in 1847 in de groep-Scholte naar Pella, Iowa; Stout, *Souvenir History of Pella, Iowa* 39, 174.
4 HO, Zuid-Holland, 18-19 juli 1838, art. 1; 24-25 juli 1838, art. 1. Beter zou zijn te spreken van 'verkoren' ouderling en diaken, daar de kerkeraad pas 29 juli 1838 werd bevestigd - HO, Zuid-Holland, 29-30 aug. 1839, art. 3 (men zie ook hoofdstuk 6).
5 HO, Zuid-Holland, 29-30 aug. 1839, art. 8.
6 Het origineel heeft abusievelijk "Joh.".

> ziener. Nu had de WelEerw. C. van der Meulen bij gedaan onderzoek, op beide plaatsen bevonden dat J. van de Roovaart zichzelven aan de lidmaten had opgedrongen en hen bewogen tot het teekenen van zijne beroeping; doch eigenlijk niet werd begeerd, zelfs niet eens tot regerend ouderling. Bij een naauwkeurig onderzoek op de klassikale vergadering had hij ganschelijk zijne onbekwaamheid bewezen, was daarvan ook zelf overtuigd geworden, en dientengevolge ontslagen van zijne bediening.'[7]

Te Stad aan 't Haringvliet is nimmer een proces-verbaal opgemaakt wegens ongeoorloofde godsdienstoefeningen. Wel werd het doen en laten van de Afgescheidenen vanaf het begin nauwkeurig gadegeslagen, zoals blijkt uit een rapport van de burgemeester, waarin we lezen dat de marechaussee op 14 april 1836 het huis van de wagenmaker Jacob van de Roovaart betrad tijdens het houden van een godsdienstige bijeenkomst. Hoewel er minder dan twintig personen aanwezig waren, werd de vergadering 'in de beginselen gestoord', dat wil zeggen: al spoedig na de aanvang tot uiteengaan gedwongen. De burgemeester verklaart te vrezen dat de bijeenkomsten eerstdaags zullen worden 'hervat'. Maar Van de Roovaart heeft gezegd, dat deze onder de twintig personen zullen blijven.[8]

Onder dit getal blijven zij inderdaad en, zoals we zagen, moeten, via een poging tot vorming van één gemeente voor het gehele eiland, de weinige Afgescheidenen te Stad aan 't Haringvliet in 1847 plaatselijk hun kerkelijk leven opgeven.

2. Instituering in 1854

Eind 1853 gaan de circa 16 volwassen Afgescheidenen - met tezamen 37 kinderen - zich beraden op een hernieuwde kerkelijke organisatie. Voor zover we kunnen nagaan, zijn er mede ten gevolge van de emigratie, geen voortrekkers van twintig jaar eerder, te Stad aanwezig of in leven.

In het oudste notulenboek van de in 1854 geïnstitueerde gemeente[9] lezen we de volgende préambule.

> 'L.S. Daar de te Stad woonachtig zijnde schapen des grooten herders Jesu Christi, langen tijd in de verstrooiing leefden, en zij in hun hart gevoelden dat het lieflijk is als broeders eenparig zamen wonen, zoo geschiedde het onder de allesbesturende voorzienigheid des Grooten Gods, dat zij door de goede hand des Heeren, bijeenvergaderd werden, om in eenvoudigheid des harten, met elkander kerkelijk vereenigd, op het voetspoor onzer Godzalige voorvaderen te treden.
> Hiervan werd aan de Classicale vergadering van Rotterdam kennis gegeven, en het verzoek der broeders en zusters te Stad, om als gemeente gestigt en in den schoot der Eerw. vergadering opgenomen te worden (bij monde

7 Idem, 24-25 april 1840, art. 9.
8 GA Middelharnis, Register van verzonden brieven 1831-1841, inv. no. 2, 18 april 1836. Burgemeester aan vrederechter van de kantons Sommelsdijk en Goedereede.
9 Arch. Gereformeerde kerk te Stad aan 't Haringvliet: 'Notulenboek der Chr. Afgesch. Geref. gemeente te Stad aan 't Haringvliet opgerigt in den Jare 1853'.

uitgebragt door broeder H. Borgdorff, welke op de vergadering aanwezig was) nam de vergade-

ring met blijdschap op,[10] wenschende en biddende dat de God des Hemels en der aarde den arbeid Zijner knegten en dienstmaagden wel moge doen gelukken, terwijl zij zich opmaakten, om het huis Gods te bouwen, hetwelk vele jaren voor dezen hier was gebouwd geweest.
Doch opdat alles met eere en orde in het huis Gods (hetwelk de gemeente is) mogt worden besteld, gaf de vergadering gehouden te Schiedam den 14 February 1854, magt en last aan de visitatoren der Classis, de broeders leeraars en herders P.J. de Groot van Schiedam en I. Middel van Vlaardingen, om de gemeente te organiseren[11] hetwelk zij verrigt hebben op den 2 Maart 1854.[12]
De dienst opgedragen zijnde aan den leeraar I. Middel welke voor de verzamelde menigte optrad des namiddags te 2 ure op den dorschvloer van den broeder [H.] Borgdorff. Zoo verhandelde ZEw bij die gelegenheid de Godsspraak, die in het 35e hoofdstuk van Jesaja, het eerste deel van het 10e vers[13] te vinden is. Daarna werd in tegenwoordigheid van Ds. De Groot tot ouderling den broeder Hendrik Borgdorff en tot diaken den broeder Pieter Maliepaard bevestigd. Des avonds kwamen de leden die de gemeente des Heeren te Stad zouden uitmaken bij elkander, om in de vrees des Heeren zich nu te verbinden, de regte wegen te betreden, en in de dagen van on- en bijgeloof zich niet te schamen om Jezus den Heere te erkennen als de waarachtige God en het eeuwige leven[14] (zij zijn in het lidmatenboek te vinden[15]). De Heere God. die in ons midden woonde, toen wij daar als broeders en zusters van een huis verkeerden, zij en blijve met ons en onze kinderen, opdat uit dit veld des oogstes vele garven ter hemelschuur eens mogen worden ingedragen, nadat zij de reinigmaking hunner zielen verkregen hebben. Amen.'

3. Erkenning; eerste leden

10 NCVR, 8 nov. 1853, art. 8-9. H. Borgdorff, beroepen ouderling, brengt een brief door enige manslidmaten ondertekend. Deze begeren 'de vestiging en aansluiting hunner gemeente'. Het verzoek wordt met blijdschap ingewilligd. Naast de beroepen ouderling zal nog een diaken moeten worden gekozen.
11 NCVR, 14 febr. 1854, art. 7.
12 donderdag.
13 Jesaja 35 vers 10a: En de vrijgekochten des Heeren zullen wederkeren, en (tot) Zion komen met gejuich, en een eeuwige blijdschap zal op hun hoofd wezen.
14 Wellicht moeten we in plaats van de laatste vier woorden lezen: Die het eeuwige leven schenkt.
15 Dit lidmatenboek werd niet in het archief gevonden. Het oudst-bewaarde is vermoedelijk aangelegd na 1862, want Hendrik Borgdorff (de eerste ouderling, overleden te Den Bommel 11 sept. 1862, oud 44 jaar - ARA, Overlijden Den Bommel 1862) wordt er niet in vermeld. Het eerste notulenboek omvat het tijdvak 2 maart 1854 tot 30 april 1875; echter vinden we hierin slechts de notulen (van de kerkeraad) uit de tijdvakken en van de data: 2 maart 1854 tot 15 jan. 1856, 11 febr. 1858, 22 febr. 1866, 2 maart tot 30 april 1875.

Het eerste wat de gemeente doet na haar instituering - vermoedelijk mede op advies van de predikanten De Groot en Middel - is het vragen van erkenning aan de overheid; we zouden ook kunnen spreken van het in Zeeland c.a. zo bekende: vragen van 'vrijheid'.

In een request, gedateerd 27 april 1854[16] wendt de gemeente zich tot de Koning. Zij verklaart kerkelijk georganiseerd te zijn volgens 'de Kerkenorde van 1618,

16 Herv. Ered. 12 juni 1854, no. 4; voor het bijgevoegde reglement (van Rijnsburg) zie men bijlage III.

1619, alsmede het Reglement der erkende Christelijk Afgescheidene Gemeente van Rhijnsburg'.

In het koninklijk besluit tot erkenning, 15 juni 1854, no. 75,[17] lezen we onder meer, dat de godsdienst zal worden uitgeoefend in 'het gebouw, toebehoorende aan G. Borgdorff, weduwe P. Diepenhorst, staande aan de oostzijde der Voorstraat, te Stad aan 't Haringvliet No. 65'.

Tevens vinden we in dit koninklijk besluit het gebruikelijke artikel - maar dat in het leven der gemeente een accent zal ontvangen:

> 'Art. 3. De voornoemde Christelijke Afgescheidene gemeente is onderworpen aan alle wettelijke bepalingen en Gouvernements verordeningen welke met betrekking tot alle andere Kerkgenootschappen in dit Rijk in het algemeen thans bestaan of in het vervolg mogten worden vastgesteld.'

De ondertekening bevat de namen van 16 personen; het aantal kinderen dat wordt genoemd, bedraagt 37. Zodat we mogen aannemen dat de gemeente in april 1854 in totaal 53 zielen telde.

We geven hieronder de namen van de ondertekenaars alsmede die van enige personen die we vonden in de notulen 1854-1875.

(De namen van de ondertekenaars van het request zijn cursief gedrukt.)

Chr. Borgdorff (kerkmeester 1875)
G. Borgdorff, weduwe P. Diepenhorst (met 3 kinderen)
Hendrik Borgdorff,[18] ouderling (met 3 kinderen)
J. van Dam, diaken
A. Dominé en huisvrouw *G. Voordijk* (met 5 kinderen)
P. Donkersloot (met 4 kinderen)
Jk. van Gurp, diaken, en huisvrouw *A. Peekstok* (met 8 kinderen)
J. van Hemert
M. Hoedemans
P. de Jonge en huisvrouw *M. Dubbeld* (met 8 kinderen)
Jacob Kieviet, diaken
T. Kranenburg, kerkmeester en zijn huisvrouw *K. Borgdorff* (met 6 kinderen)
Pieter Maliepaard, diaken, daarna ouderling
Jakoba Nijpjes, huisvrouw van P. Borgdorff
Dirk Ras, diaken
D. van Seters
J. van Seters
L. van der Sluis, ouderling
M. van der Tol

17 Herv. Ered. 20 juni 1854, no. 2.

18 Hendrik Borgdorff (ook: Borgdorp) huwde te Stad aan 't Haringvliet 30 maart 1844 Maria van Seters, dochter van Maarten van Seters, ouderling te Stellendam. De bruidegom is dan 26 jaar, van beroep 'bouwman'. De bruid is 30 jaar en dienstbode te Ouddorp. Getuigen zijn onder anderen: Cornelis Maliepaard (60), timmerman en Jacob van de Roovaart (28), hoefsmid (ARA, Huwelijken Stad aan 't Haringvliet 1844). Men zie voor Maria van Seters ook hoofdstuk 14 (Stellendam).

D.W. Trommel
L. Trommel
Aren Vroegindeweij
Teunis Wapenhorst

4. Aansluiting bij de Ledeboerianen in 1855

In het geringe aantal notulen dat is bewaard gebleven - of is gemaakt - lezen we dat er reeds in 1854 pogingen worden gedaan om tot kerkbouw te komen, maar dat deze geen gevolg hebben.[19] Dat het gezelschapsleven bloeide blijkt uit het volgende gedeelte.

> 'Daar de onderlinge te zamenkomst Zondaagsavonds aan twee Partijen is verdeeldt tot smart van veele zoo is door Broeder Borgdorff voorgesteld Zondaagsavonds ook lees godsdienst te houden hetwelk met algemeene stemmen is aangenomen.[20]

Enige maanden later wordt er een vergadering gehouden met de kerkeraad te Stellendam (M. van Seters, ouderling; J. Brinkman en C. van der Vlugt, diakenen) met het doel te komen tot het gezamenlijk beroepen van een predikant. Aan alle Afgescheidenen op het eiland zal worden verzocht op een lijst van bijdragen voor het tractement te tekenen.[21] Maar ook deze plannen zijn niet verwezenlijkt.

Reeds op de volgende vergadering besluit de kerkeraad - er waren, zoals vaak, enige mansleden aanwezig - kort en goed en zonder raadpleging van het kerkverband

> 'de verleende vrijheid terug te zenden, temeer daar men... bevint dat de vrijhijts vergunning niet is naar verlangen daar men door dezelve onder het juk der dienstbaarhijt van den Staat tegen Gods woord strijdig legt gebonden en alzoo blood gestel[d] voor alle verkeerde handelingen, zoo dat men met algemene stemmen besluit ons van dit juk der diens[t]baarhijt te on[t]slaan.'[22]

De directe aanleiding tot deze uitspraak was een verzoek gedaan door de burgemeester, verslag uit te brengen van inkomsten en uitgaven van de diakenen over het afgelopen jaar.[23] De kerkeraad meende op grond van artikel 3 van het erkenningsbesluit (zie vorige paragraaf) hiertoe verplicht te zijn, maar spreekt uit dat 'het niet betamelijk is zulks te doen'.[24] Evenwel duurt het tot 1862 eer

19 Vergad. 7 juni 1854, art. 4.
20 Idem, art. 5.
21 20 jan. 1855, art. 2-4.
22 12 febr. 1855, art. 3 (bedoeld is art. 4).
23 Deze zaak hield verband met de wet van 28 juni 1854 'tot regeling van het Armbestuur' (*Staatsblad* 1854, no. 100).
Eén van de bezwaren in de kring van de Afgescheidenen vloeide voort uit artikel 7 van deze wet, waarvan het eerste lid luidt: 'De bepalingen betreffende de inrigting en het bestuur der instellingen, onder litt. b en c van art. 2 vermeld [diaconieën etc.], worden door hare bestuurders aan het bestuur der gemeente waar zij zijn gevestigd medegedeeld.'. De inhoud van de wet was voor de synode 1854 aanleiding tot het zenden van een request aan de Staten-Generaal (*Handelingen en Verslagen* 606-607).
Sommige gemeenten zonden de gevraagde inlichtingen aan het gemeentebestuur, andere niet. Ons is - behalve Stad - geen geval bekend van een Afgescheiden gemeente, die naar aanleiding van genoemde wet, verzocht haar erkenning ongedaan te maken. Men zie verder: J. Hoek, 'Afscheiding en Diakonaat', *Diaconaal correspondentieblad* (Kampen), 32e jr. (1934) 189-193.
24 12 febr. 1855, art. 3.

de gemeente in een ‘request’ aan de Koning te kennen geeft dat zij de vrijheid ‘terugzendt’. Voorlopig is een belangrijker zaak aan de orde. Want twee maanden later vermelden de notulen dat er in een vergadering van de kerkeraad met een vijftal mansleden ‘rondvraag wordt gedaan of er bezwaren bestaan om bij de gemeenten van broeder Ledeboer en Van Dijke aan te sluiten’. Na enige discussie wordt met algemene stemmen besloten tot deze aansluiting.[25] Wij vragen ons af of het plan tot deze stap niet de eigenlijke reden is geweest tot het besluit de vrijheid ‘terug te zenden’. Zoals bekend waren Ledeboer en zijn volgelingen sterk gekant tegen het vragen van erkenning.

Het is in dit verband opmerkelijk, dat reeds vóór de desbetreffende vergadering van de kerkeraad (8 april), de classicale notulen (van 3 april 1855) vermelden dat de gemeente te Stad aan 't Haringvliet die 2 maart 1854 is ‘bevestigd’ zich nu ‘aan onze kerkelijke gemeenschap heeft onttrokken’ en zich heeft aangesloten aan ‘de gemeente van Ds. Ledeboer’.

De kerkeraad heeft een brief aan Ds. I. Middel geschreven, waarvan we de inhoud niet kennen. Maar de vergadering oordeelt dat de daarin opgegeven redenen ‘van allen grond ontbloot zijn om ons te verlaten’.[26]

Een enkel woord aangaande ds. L.G.C. Ledeboer, ds. P. van Dijke, (later) ds. D. Bakker, en hun gemeenten is hier op zijn plaats.

Lambertus Gerardus Cornelis Ledeboer werd in 1808 te Rotterdam geboren en overleed in 1863 te Benthuizen. In laatstgenoemde plaats was hij hervormd predikant van 1838 tot eind 1840. Na zich zeer korte tijd te hebben gevoegd bij de Afgescheidenen, ging hij zijn eigen weg en stichtte zelfstandige (Ledeboeriaanse) gemeenten.[27] Zijn verschil met de hoofdstroom der Afgescheidenen lag onder meer in het door hem verfoeide vragen van ‘vrijheid’ of erkenning aan de overheid.

Pieter van Dijke werd in 1812 te Sint-Philipsland geboren en overleed aldaar in 1883. Aanvankelijk van beroep landbouwer, en bekend staande als ‘een vloeker en zweerder’, werd hij na zware zielestrijd ‘omgezet’ en kreeg hij begeerte predikant te worden. Na te hebben gevangen gezeten wegens het niet betalen van boeten hem opgelegd als gevolg van het leiden van ongeoorloofde godsdienstoefeningen, werd hij 23 maart 1851 door ds. Ledeboer als predikant bevestigd. Hoewel hij in verschillende delen van het land preekte, was zijn invloed het sterkst in Zeeland en op Goeree-Overflakkee.[28]

Daniel Bakker werd in 1821 te Hoek bij Terneuzen geboren en overleed in 1885 te 's-Gravenpolder. Ook hij was aanvankelijk landbouwer en diende volop de wereld. Na allerlei wederwaardigheden verhuisde hij van Hoek naar 's-Gravenpolder, waar hij een boerenhofstede genaamd 't Hof D'Palmboom had gekocht.

25 8 april 1855 (notulenboek vermeldt abusievelijk 1854), art. 3.
26 NCVR, 3 april 1855, art. 16.
27 Men zie voor hem ook de in hoofdstuk 7 genoemde literatuur. Verder verwijzen we naar H.A. Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden* passim.
28 Hofman, *a.w.* 34-41; A.M. Wessels, H.M. Stoppelenburg, *Een merkwaardig vijftal* 57-71; C. de Jongste, *Klacht en Jubel* register; J.M. Vermeulen, *Toen hij 't ambt ontvangen zou - Leven en werk van Ds. P. van Dijke (1812-1883).*

Ook hier was zijn leven in de eerste jaren weinig godsdienstig. Na een diepe crisis, waarin hij besloot zelfmoord te plegen, kwam hij tot bekering (1850). Al spoedig had hij een groepje mensen om zich heen, dat zich niet meer met de Hervormde kerk wilde inlaten. Na correspondentie met ds. Ledeboer, kwam deze naar 's-Gravenpolder en stichtte aldaar een gemeente. Daarna was er enig contact van Bakker met ds. H.J. Budding, maar dit werd na korte tijd verbroken. Ds. Ledeboer echter, voelde zich sterk tot Bakker aangetrokken en wilde hem tot predikant bevestigen. Circa 1860 was Bakker namelijk driemaal beroepen door de 'Ledeboeriaanse' gemeenten te Axel, Borssele, 's-Gravenpolder, Nieuw-Beijerland, Stad aan 't Haringvliet en Stavenisse.[29] Maar de beroepene weigerde. Omstreeks 1864, dus kort na het overlijden van ds. Ledeboer, ontstond er een conflict, dat thans niet meer kan worden gereconstrueerd, tussen Van Dijke en Bakker. Dit leidde tot uiteengaan van de meeste Ledeboeriaanse gemeenten in 'Van Dijkiaanse' en 'Bakkeriaanse'. Laatstgenoemde groep nam na verloop van tijd de naam Nederduits Gereformeerde Gemeenten aan. Op 18 oktober 1865 kwamen deze gemeenten bijeen te 's-Gravenpolder. Daniel Bakker verklaarde nu wèl vrijmoedigheid te hebben zich als predikant van de herderloze zes gemeenten Axel etc. bovengenoemd, te laten bevestigen. Op dezelfde vergadering werden hem de handen opgelegd en werd hij zo 'tot het dienstwerk bevestigd' door de ouderlingen A. van Overbeeke te Borssele, J. Rooze te 's-Gravenpolder, S. van der Wel te Nieuw-Beijerland en P. Maliepaard te Stad aan 't Haringvliet. Bakker heeft tot aan zijn overlijden deze groep gemeenten gediend.[30]

Wij noemden dit alles - en voor veel moesten we naar de literatuur verwijzen - om duidelijk te maken dat de gemeente te Stad aan 't Haringvliet na haar besluit van 1855 'bij de gemeenten van broeder Ledeboer en Van Dijke aan te sluiten', in 1865 ging behoren tot het Bakkeriaanse deel.[31]

29 In 1863, bij het overlijden van ds. L.G C. Ledeboer, bestonden de volgende Ledeboeriaanse gemeenten (22 in getal): Amerongen-Leersum, *Axel*, Benthuizen, *Borssele*, Bruinisse, Genemuiden, '*s-Gravenpolder*, Krabbendijke, Middelburg, Moerkapelle, *Nieuw-Beijerland*, Nieuwerkerk (Duiveland), Oud-Beijerland, Oudewater, Poortvliet, Sint-Annaland, Sint-Philipsland, *Stad aan 't Haringvliet, Stavenisse*, Terneuzen, IJsselstein en Zuidwolde (Dr.). We ontlenen deze lijst aan Hofman, *a.w.* 273. In de plaatsen, waarvan de namen cursief zijn gedrukt koos men bij het conflict tussen Bakker en Van Dijke voor eerstgenoemde. Na enige jaren ontstaan ook te *Poortvliet* en *Terneuzen* Bakkeriaanse gemeenten, evenals te *Sint-Maartensdijk* en '*s-Gravenhage*; men zie hiervoor De Jongste, *a.w.* 64. Nog later circa 1885: *Herkingen, Oosterland* etc.

30 Hofman, *a.w.* 42-51; Wessels, Stoppelenburg, *a.w.* 43-54; De Jongste, *a.w.* register.

31 In het archief van enige voormalige Bakkeriaanse gemeenten - of ook wel in particulier bezit - worden de notulen van de '(Algemeene) Vergaderingen' van deze groep bewaard; iedere gemeente ontving destijds een afschrift. Schrijver dezes is in staat gesteld een fotocopie te maken van het 'Notulenboek voor de gereformeerde gemeente te Neerijnen c.a.', dat, behalve een 'Voorwoord' en enige andere verbindende tekst, de notulen van de le tot de 111e algemene vergadering, gehouden in het tijdvak 18 okt. 1865 tot 10 sept. 1919, bevat. De Gereformeerde gemeente te Herkingen bezit een boek met een iets langere periode namelijk van 1865 tot 1922. Naast vele andere gegevens, vinden we in deze notulen één en ander over de gemeente te Stad aan 't Haringvliet.

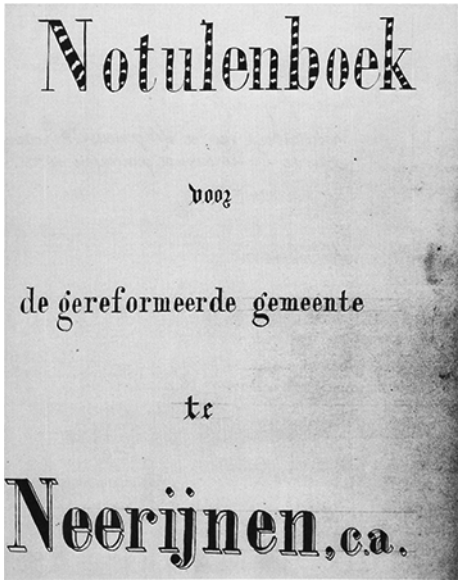

Notulenboek van de '(Algemeene) Vergaderingen' van de Bakkeriaanse gemeenten 1865-1919

5. Gemeentelijk leven 1855 tot 1875

In de jaren 1855-1856 zijn er in de notulen van de kerkeraad vage mededelingen over het stichten van een kerkgebouw. We lezen over gelden voorgeschoten voor ‘galerij, stoelen, lichten, boeken enz.’[32]

Door de onvolledigheid van de verslagen krijgen we echter geen inzicht in plaats en grootte van het kerkje.

In 1862 geeft de gemeente (eindelijk) uitvoering aan haar besluit van 1855 ‘de vrijheid terug te zenden’. Wellicht is door ds. Ledeboer hierop aangedrongen. Het volgende ‘request’ wordt daartoe aan de Koning gezonden.[33]

> Sire!
> De ondergetekende Kerkeraad der gemeente Stad aan 't Haringvliet geve mits deze mede uit naam van hunne medeleden met verschuldigden eerbied te kennen aan U, o Koning hunne vroegere a[f]dwaling in het vragen der vrijheid. Erkennende Christus het eenige Opperhoofd der Kerke en verzoekende des wegens aangemerkt te worden als of wij nimmer eenige aanzoek tot dezelve gedaan hadden.
> Doende
> Aan Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden
> H. Borgdorff, Ouderling
> P. Maliepaard, Diaken
> J. van Gurp, Diaken

Bij het request is gevoegd een ongedateerd briefje aan de burgemeester van Stad aan 't Haringvliet.

> Mijn Heer Burgemeester
> Den inhoud van ons schrijven aan Zijne Majesteit is een bekendmaking van onze dwaling in 1854 aangaande het vrijheid vragen en om als eene Christelijke Afgescheidene gemeente erkend te worden.
> ten eerste - Wij mogen geen afstand doen van naam of goederen en voorregten ons verleend bij de grondwet en wenschende te blijven die wij sedert twee eeuwen waren, makende geen nieuwe sekte uit - neen maar belijden de voorvaderlijke godsdienst.
> ten tweeden kunnen wij ons niet onderwerpen aan Art. 3 van de aan ons verleende vrijheid, erkennende volgens Jezaia Capittel 33 vers 22[34] Jezus als Richter, Wetgever en Koning van, in en over de Kerk - Wenschende niet anders te zijn en te blijven als gereformeerden.
> Uit naam der gemeente
> H. Borgdorff, ouderling

De ‘Commissaris des Konings’ stelt in een advies van 4 juni 1862 voor het koninklijk besluit van erkenning van 15 juni 1854, no. 75, in te trekken ‘als wanneer de

32 12 jan. 1856, art. 4.
33 Herv. Ered. 24 juni 1862, no. 12. Het request is ongedateerd.
34 ‘Want de HEERE is onze Rechter, de HEERE is onze Wetgever, de HEERE is onze Koning; Hij zal ons behouden.’

requestranten, naar hunne wenschen kunnen zijn en blijven gereformeerden'. Maar naar dit advies wordt niet gehandeld. De minister van eredienst zendt een schrijven aan de kerkeraad waarin wordt gevraagd een 'duide-

lijke opgave van hetgeen door adressanten wordt verlangd'.[35] Op deze missive is de kerkeraad blijkbaar niet ingegaan, want we vinden over dit onderwerp verder niets in het archief Hervormde Eredienst.

In de kleine collectie notulen tot 1875 vinden we behalve het hierboven genoemde, weinig vermeldenswaard.

We noemen slechts: de notulen van 22 februari 1866, na een hiaat van acht jaar - 1858-1866 - leren ons, dat de kerkeraad dan de volgende samenstelling heeft: P. Maliepaard, A. Vroegindeweij, ouderlingen; Dirk Ras, Jk. van Gurp, A. Vroegindeweij, diakenen.

Daarna komt in het notulenboek opnieuw een hiaat, en wel tot 2 maart 1875. Op 2 maart 1875 is P. Maliepaard nog ouderling, maar er zijn andere diakenen: Jan van Dam en J. Kieviet. De onderbrekingen in de notulen zijn niet toevallig; we lezen: 'Is geopperd om notulen te houden van onze maandelijkse vergaderingen en behandelde zaken hetwelk algemeen werd aangenomen'.[36]

In het 'doopboek'[37] vinden we dat in 1857 Pieter van Gurp wordt gedoopt door ds. P. van Dijke, in 1862 Klaas Vroegindeweij door ds. L.G.C. Ledeboer.

Vanaf 1863 tot 1877 wordt het dopen uitsluitend verricht door ds. D. Bakker; in de eerste jaren daarna tevens door ds. W.C. Wüst.[38]

6. Doleantie

We volgen de geschiedenis van Stad aan 't Haringvliet nog enige jaren buiten het door ons aangehouden tijdvak, en wel tot 1887.

Getrouw bezoeken afgevaardigden van deze gemeente in de jaren 1875 tot 1887 de Algemene vergaderingen van de Bakkerianen.

In 1886, als ds. D. Bakker kort daarvoor is overleden - 25 november 1885 - zijn te 's-Gravenpolder onder anderen de ouderlingen P. Maliepaard, J. Kieviet en L. van der Sluis in vergadering bijeen. Wij lezen:

> 'Wordt gestemd om afgevaardigden te benoemen in onzen tegenwoordigen toestand bij gemis van een leeraar, om onderzoek te doen naar den grond van de kerkelijke beweging in Amsterdam, en zijn daartoe afgevaardigd

35 Herv. Ered. 24 juni 1862, no. 12.
36 Vergad. 2 maart 1875, art. 2.
37 'Register der kinderen welke bij de Christ. Afgesch. Gereformeerde Gemeente te Stad zijn aangesloten of gedoopt sedert den jare... 1854'.
38 Willem Coenraad Wüst, geb. 12 aug. 1807 te Utrecht, overl. 18 nov. 1886 te Amsterdam. Aanvankelijk van beroep smid. In 1840 predikant van de Afgescheiden gemeente te Den Helder, 1846 van de Kruisgemeente te Giessendam. In 1848 naar de Verenigde Staten. Terug in Giessendam in 1850. In 1854 voor de tweede maal naar de V.S. In 1879 terug naar Nederland; predikant bij de Bakkeriaanse gemeenten, standplaats Nieuw-Beijerland. Weer naar de V.S. in 1881; met emeritaat in 1883. Komt in 1885 terug naar Nederland. Men zie voor hem Bos, *Kruisdominees* register, alsmede de literatuur genoemd in noot 28. *De Haas* I, 296-298.

de broeders P. Maliepaard en J. Kieviet van Stad aan 't Haringvliet en J.A. den Boesterd van Neerijnen.'[39]

39 'Notulenboek Neerijnen' (vgl. noot 31) 12 mei 1886, art. 7.

Het is duidelijk dat hier sprake is van de Doleantiebeweging, de tweede uittocht uit de Hervormde kerk, waarvan Amsterdam, onder leiding van dr. Abraham Kuyper, één der centra was.[40] De volgende Algemene vergadering werd gehouden te Stad aan 't Haringvliet. De twee afgevaardigden, namelijk Maliepaard en Kieviet (Den Boesterd was niet aanwezig, en van hem wordt niet gerept) brengen verslag uit 'van de vergadering van de geschorste leeraars van Amsterdam'.[41] Er wordt besloten 'om de zaak te laten rusten tot zoolang zij haar volle beslag heeft, omdat er een gunstig verslag gedaan is.'[42] - woorden die niet uitmunten door helderheid. Maliepaard c.s. zijn het met dit besluit niet eens geweest, zoals blijkt uit de notulen van de volgende - de 44e - vergadering, gehouden te Terneuzen.

> 'Wordt gehandeld of Maliepaard en Kieviet in de 43 vergadering als commissie benoemd om tot onderzoek over te gaan naar den grondslag van de kerkelijke beweging te Amsterdam, waar van in de vorige vergadering verslag is uitgebracht, en besloten werd de zaak te laten rusten tot zij haar volle beslag heeft, of die menschen nog als commissie aan te merken zijn, ja of neen, als voren, en wijl P. Maliepaard vastelijk zegt ja en sommigen neen, zoo zegt P. Maliepaard niet verder te kunnen handelen, en acht de gemeenschap daardoor gebroken en voor goed gescheiden, en eindigt met het zingen van Psalm 90 vers 9 en dankzegging door P. Maliepaard.'[43]

Dit dankgebed is het laatste wat P. Maliepaard verricht in het kerkverband van de Bakkerianen. Zijn gemeente gaat met de Doleantie mee, wordt Nederduits Gereformeerde kerk en in 1892 Gereformeerde kerk te Stad aan 't Haringvliet.[44] Poortvliet, Sint-Maartensdijk en Terneuzen (op een minderheid na) volgen het voorbeeld door Maliepaard gegeven; ook deze gemeenten sluiten zich aan bij de kerken van de Doleantie.[45]

40 Men zie J.C. Rullmann, *De Doleantie*, Amsterdam 1916.

41 Het is niet geheel duidelijk welke vergadering wordt bedoeld. Het kan zijn dat de afgevaardigden te Amsterdam een onderhoud hebben gehad met dr. A. Kuyper en enige andere geschorste predikanten, waar zij werden ingelicht over de ontwikkeling der kerkelijke zaken, die met de Doleantie verband hielden. We merken nog op, dat op 4 januari 1886 de grote meerderheid van de Hervormde kerkeraad te Amsterdam werd geschorst en dat in februari 1886 de kerkeraden van Kootwijk, Voorthuizen en Reitsum met de synodale bestuursorganisatie braken.

42 'Notulenboek Neerijnen', 43e vergadering, 8 sept. 1886, art. 7.

43 Idem, 44e vergad. 9 maart 1887, art. 3.

44 In J.L. Braber, *Stad aan 't Haringvliet zoals het was...*, Zierikzee 1972, lezen we: 'Bij de doleantie in 1884' - bedoeld is 1887 - 'sloten vier gezinnen zich niet aan. In een kamer van het huisje achter de winkel van Daatje, Keetje en Betje Pas, lazen ze 's zondags een preek van een "ouwe schriever". Toen dit groepje groeide, brak men bedsteden en spinne uit en zette men er banken. Men sloot zich aan bij de "Oud Nederduitsch Gereformeerde Gemeente" te Herkingen; J. van Damme werd ouderling en D. Vroegindeweij diaken.' (132). Men zie ook J.H. Kalle, *Naar Beth-El!*, Herkingen 1984, 55.

45 Men zie voor deze vier Bakkeriaanse gemeenten en de Doleantie ook Hofman, *a.w.* 49-50. Hofman merkt onzes inziens terecht op, dat er in geestelijk opzicht wel een duidelijk verschil was tussen de Bakkeriaanse gemeenten en de Dolerende kerken.

Hoofdstuk 14
Stellendam

Stellendam is, zoals we reeds vermeldden, aanzienlijk jonger dan de meeste andere dorpen van Goeree-Overflakkee. Het ontstond in 1782, nadat in 1751 de beide eilanden Goedereede en Overflakkee door een dam waren verbonden. In 1847 telde Stellendam 700 inwoners; deze vinden dan allen hun bestaan in de landbouw. Zij zijn blijkbaar van verschillende kant gekomen, want: 'Velen zijn de vreemdelingen, welke na de bedijking' - van de polders rond het dorp - 'zich aldaar hebben nedergezet'. In 1847 zijn de bewoners op zestien na Hervormd. De Hervormde gemeente bestaat eerst sedert 1820; daarvóór gingen de Hervormden te Goedereede ter kerk.[1]

Het is een kleine gemeenschap, Stellendam in de dagen der Afscheiding. Op 15 december 1834 telt de Hervormde gemeente 145 lidmaten; circa 1838 - na de 'uittocht' - zijn het er 112 op een totaal aantal zielen van 650. Het geringe percentage belijdende leden trekt de aandacht!

Veel van wat er de eerste tientallen jaren van de Afscheiding is voorgevallen, zal voor ons in het duister blijven. In het archief van de Hervormde gemeente vinden we nagenoeg geen gegevens over deze beweging. Slechts een kruisje achter een naam in het register 'Alphabetische Lijst van de Ledematen in de Gemeente van Stellendam 1820-1889' doet ons vermoeden dat dit teken aanduidt 'afgescheiden'.[2] De Gereformeerde kerk te Stellendam bezit geen archiefstukken van vóór 1900.

Het is niet mogelijk een ledenlijst op te stellen voor de eerste tijd na het jaar van de 'uittocht' uit de Hervormde gemeente te Stellendam (1836), zelfs niet met de nodige vraagtekens. De 37 volwassenen (met hun 38 kinderen) die het request 1836 (hoofdstuk 4) tekenden, zullen gedurende korte tijd tot de gemeente in wording hebben behoord. Het merkwaardige is echter, dat het request 1841[3] wordt getekend door slechts 11 personen, van wie er 4 in 1836 niet tekenden; er blijven zo 7 personen over van wie we mogen aannemen dat zij èn in 1836 èn in 1841 lid waren.[4] De onduidelijkheid in aantal en namen moet worden toege-

1 *Van der Aa* X, 726-728.
2 De personen die we op deze wijze konden opsporen staan op twee na onder het request 1836 (hoofdstuk 4); Cornelia Koppenaal en Christina Lodder tekenden dit verzoekschrift niet. Omgekeerd is het zo, dat het request méér namen bevat dan we vonden in het hervormde archief.
3 Vergelijk hoofdstuk 11.
4 In 1839 is - zoals we nog zullen zien - sprake van 40 zielen, van wie 7 ten avondmaal *kunnen* worden toegelaten. Scholte vermeldt begin 1841 dat de gemeente te Stellendam 20 personen omvat (DERDE DEEL 211).

schreven aan sterke innerlijke verdeeldheid, waardoor een groot gedeelte al spoedig de gemeente - zoals we schreven 'in wording' - weer heeft verlaten. We zullen hieronder gronden voor deze mening aanvoeren.

1. De brieven van de burgemeester

Het is een gelukkige omstandigheid dat we, bij de schaarste aan gegevens, in het archief van de burgerlijke gemeente Stellendam brieven vinden die ons enig inzicht verschaffen in de structuur van de Afscheiding aldaar.[5]

Gedurende de tweede helft van het jaar 1836 meldt de burgemeester van Stellendam meer dan eens aan de vrederechter van het kanton Goedereede te Sommelsdijk, dat er gezelschap wordt gehouden, nu eens ten huize van weduwe De Berg, dan weer in de woning van Maarten van Seters. Eenmaal wordt als bijzonderheid genoemd 'dan neemt de een er aan deel, dan de ander'; er komen zowel 'Separatisten als niet Separatisten'.[6] In het rapport van 5 mei 1836 lezen we onder meer, dat in de maand maart twee marechaussees en een wethouder naar het huis van weduwe De Berg zijn gegaan en aldaar vergaderd hebben gevonden

> 'een groot aantal personen van onderscheide jaren, zelfs kinderen, en dat op hunne vraag tot wat einde zij bij elkanderen waren wierd geantwoord om over godsdienstige onderwerpen te spreken en dat zij hunne kinderen mede hadden genomen om intusschen geen kwaad te doen; dat zij, nadat een der Marechausses hun tegen zoodanige bijeenkomsten had gewaarschouwd, zijn vertrokken, en dat van dat alles door die Marechaussee proces verbaal is opgemaakt.'

In het kleine Stellendam van 1836 is er blijkbaar 'een groot aantal personen' geweest dat om de één of andere reden belangstelde in de godsdienstige opleving van die dagen.

Op 28 mei 1836 schrijft burgemeester D. Goekoop aan de commandant van de marechaussee te Dirksland dat te Stellendam het gerucht loopt, dat morgen - zondag 29 mei - een aantal personen naar de Hervormde kerk zal gaan om 'des geraden vindende den Leeraar tegen te spreken'. Verzocht wordt twee manschappen te zenden, die een oogje in het zeil kunnen houden. 'Het komt mij voor dat het beste is, dat zij zich houden als niet speciaal ontboden te zijn, aangezien men zich anders verheugd ons bemoeijelijkt te hebben.'

Twee dagen later - maandag 30 mei - wordt onder meer het volgende gerapporteerd aan de gouverneur van Zuid-Holland - uit welk relaas we zien dat de Afscheiding te Stellendam percentage-gewijs niet gering was.

> 'Sedert geruimen tijd scheiden successievelijk zich in Stellendam veele leden der Hervormde Gemeente af en houden vergaderingen in particuliere huizen, waarin zoo men zegt op onderscheide wijze godsdienstoefeningen worden gehouden die

5 We putten in deze paragraaf uit GA Goedereede, Archief Stellendam, Register van uitgaande stukken, no. 74, 1831-1837.

6 Register 1831-1837 (zie vorige noot) 5 mei, 27 aug., 17 okt. en 24 okt. 1836.

> dikwijls tot laat in den nacht aanhouden en waarbij wel eens uitroepingen plaats hebben[7] waardoor de rust van anderen verstoord wordt. Dat heeft vooral in de laatste dagen plaats gehad en voor het huis bewoond wordende door zekeren Stoffel Keyser. Moeijelijk is het bewijzen te krijgen wie de personen zouden zijn die zich daaraan schuldig maken, evenwel met inspanning van alle mogelijke judicieele middelen zou het wellicht mogelijk zijn.
> Eergisteren wierd ik geïnformeerd dat er in de Gemeente een gerucht liep dat zich op den volgenden dag personen in de Kerk zouden begeven om den Leeraar des geraden vindende tegen te spreken. Hoe zeer ik daaraan weinig geloof hechtte, begreep ik nogtans uit aanmerking van de onbeschaamdheid en verregaande dweepzucht en bijgeloof van veele, dat het mogelijk was...[8]
> Daar in de laatste dagen de afscheiding zoo zeer is toegenomen en nog dagelijks voortgang maakt, en uit de gesprekken blijkt, dat er stoornissen in de godsdienstoeffeningen kunnen plaats vinden, ja zelfs uitdrukkingen gebezigd worden waaruit men kan afleiden dat zij zich voorstellen om eerstdaags de kerk in bezit te nemen en daarbij in aanmerking neemd, dat men spreekt van een aanstaande komst in 't Eiland van den afgezetten predikant Scholte of andere van dien stempel, heb ik gemeend niet langer stil te zitten maar mij verpligt gevonden het een en ander ter kennisse van Uw HoogEdGestrenge te brengen...'.[9]

Wij maken bij dit schrijven enige kanttekeningen. In de eerste plaats: verstoringen van de openbare orde zijn er te Stellendam in deze tijd niet geweest; het is bij geruchten gebleven. Verder: wij menen dat het niet vaststaat dat uit deze brief een sterke antipathie van de burgemeester inzake de Afgescheidenen spreekt. Wij achten het op grond van andere gegevens - die evenzeer van 'verregaande dweepzucht' spreken - niet onmogelijk, dat inderdaad door enige Afgescheidenen zèlf is gezegd in de kerk de predikant, J. Schipper - hij kwam te Stellendam als candidaat in 1830 en overleed aldaar in 1845 - te zullen tegenspreken of de kerk in bezit te zullen nemen. Wellicht meenden enigen een 'gezicht' te hebben ontvangen deze dingen te doen. In dit kader moet onzes inziens de opmerkingen van de burgemeester worden verstaan dat de godsdienstoefeningen dikwijls tot laat in de nacht aanhouden en dat daarbij wel eens rumoer ontstaat, onder meer bij de woning van Stoffel Keyser. We zullen zien dat de geestdrijverij vooral werd gevonden bij enige meisjes en wij achten het niet onmogelijk dat zich - ook buitenshuis - verschijnselen hebben voorgedaan als te Uithuizermeeden c.a.[10] en te Bunschoten-Spakenburg[11] in deze tijd werden

7 kreten worden geslaakt.
8 Volgt mededeling aangaande de twee marechaussees die zich zondag 29 mei 1836 te Stellendam hebben opgehouden 'en in den afgeloopen nacht zich opnieuw [hebben] vertoond, waardoor dan ook niets heeft plaats gehad.'.
9 De burgemeester vraagt tenslotte om raad hoe nu verder te handelen enz.
10 Wesseling, *Afscheiding in Groningerland* I, 114-115.
11 VIERDE DEEL 69-75.

waargenomen. Ook in die plaatsen namen jeugdige personen bij godsdienstige buitensporigheden de leiding of traden daarbij op de voorgrond.[12]

12 Wij willen voorzichtig de hypothese naar voren brengen, dat onder de ‘meisjes’ (over wie ook verder zal worden gesproken) dochters waren van de zo juist genoemde Stoffel Keyser. We vinden de familie Keyser later niet meer onder de leden van de Afgescheiden gemeente - we zullen zien dat een deel van de geestdrijvers haar verliet. Gezien de leeftijden is het mogelijk dat ook enige dochters Kreeft tot de groep der ‘meisjes’ behoorden.

2. Stellendam in de Handelingen van de provinciale vergaderingen van Zuid-Holland 1836-1840

Ook in deze Handelingen (HO) staat voor wat Stellendam betreft, de 'dweepzucht' centraal. Een bloemlezing levert het volgende op.

Het eerste bericht over deze plaats in de Handelingen is van het jaar 1838.

> 'Betrekkelijk de Gemeente te Stellendam wordt door de Classis [Flakkee] berigt gedaan, dat aldaar nog de oude toestand voortduurt, dat de Kerkeraad de censuur niet gebruikt tegen hen, die tegen Gods Woord gevoelen en spreken, en dat zij ook nog toelaten, dat meisjes, die vroeger allerlei wonderbare gezigten en openbaringen hadden, in de bijeenkomsten der gemeente voorgaan in het gebed, lijnregt strijdig met het bevel Gods door den dienst van den Apostel Paulus.[13] Wordt algemeen geoordeeld dat, daar de vermaningen der naburige Kerkeraden vruchteloos zijn, die Kerkeraad moet afgezet, en de leden, die in den verkeerden weg blijven volharden, gecensureerd behooren te worden. Ds. Scholte zal, zoo de Heere wil, ook deze gemeente bezoeken.'[14]

Ds. Scholte heeft er, naar wij reeds zagen in hoofdstuk 5, geen gras over laten groeien. Enige dagen na de vergadering, vinden we hem te Stellendam. De kerkeraad aldaar wordt door hem niet bevestigd 'wegens koestering en bevordering van dweepzucht'. En hij rapporteert dit op een provinciale vergadering in 1839 met de volgende woorden.

> 'De verkorene Broeders van Stellendam waren echter niet bevestigd, dewijl door hetgeen op die plaats was voorgevallen in geestdrijverij en voorzeggingen deed vreezen dat aldaar geene gemeente van Christus openbaar was geworden, zijnde ook de kinderen uit die plaats niet gedoopt.'[15]

Als afgevaardigden van Stellendam verschijnen in 1839 en 1840 op de provinciale vergaderingen: Maarten van Seters, verkoren ouderling en Aren Kreeft, verkoren diaken. We krijgen de indruk dat deze beide personen en enige van hun verwanten de blijvende kern hebben gevormd van de Afgescheiden gemeente.

In het jaar 1840 vinden we:

> 'De aldaar vroeger verkoren Ouderling en Diaken waren met eenige weinige lidmaten terug gekomen van hunne geestdrijverij. Dien ten gevolge waren ook hunne kinderen gedoopt, doch de Ouderling en Diaken waren nog niet bevestigd.'[16]

13 1 Timotheus 2 vers 11-12.
14 HO, Zuid-Holland, 24-25 juli 1838, art. 38.
15 Idem, 29-30 aug. 1839, art. 3.
16 Idem, 24-25 april 1840, art. 10.

We lopen op de geschiedenis vooruit als we hier mededelen dat ook in 1844 M. van Seters en A. Kreeft respectievelijk ouderling en diaken zijn.[17] We menen ook hieruit te kunnen concluderen, dat er te Stellendam een zelfstandige kerk is

17 VIJFDE DEEL 250-251. Condoleantie-brief aan H.P. Scholte, 7 febr. 1844, getekend M. van Seters, ouderling; Aren Kreeft, diaken.

gebleven, na de in hoofdstuk 11 beschreven poging in 1841 één gemeente voor Goeree-Overflakkee te stichten. Bij de breuk in 1841, ook in Zuid-Holland - pro of contra ds. H.P. Scholte - kiest de ‘classis Flakkee’ onder invloed van ds. C. van der Meulen vóór laatstgenoemde. Gemeenten als Stad aan 't Haringvliet en Stellendam komen daardoor buiten het kerkverband te staan.

3. ‘Réveil van Stellendam’

Enige elementen hierboven genoemd vinden we terug in een ongedateerd handschrift (maar van nà 1866) ‘Réveil van Stellendam’ dat eindigt met: ‘Geschreven door de dochter van Maarten [van Seters]’.[18]

Maarten van Seters en Gerritje Komtebet huwden in de Franse tijd, in 1811. (‘Réveil’ 1) Nadat ook Maarten tot geloof was gekomen (‘Réveil’ 8) en er kinderen waren geboren, ging het echtpaar - omstreeks 1830 - het verval in de Hervormde kerk zien; we lezen daarover in ‘Réveil’:

> Er was dorheid en ongeloof overal; allerlei verwarde denkbeelden werden als de leer der zaligheid op de kansels gepredikt, onkunde en dwaling leidden duizenden van God af, een waarlijk Godvrezend huisgezin was een zeldzaamheid... Er werden meer en meer [menschen] gevonden, die, zooals men daar zeide, ‘het met zichzelven te doen kregen’. Er kwam een zoeken van elkander van allen die de Waarheid nog liefhadden, gezelschappen ontstonden waar men elkander trachtte te stichten en te onderwijzen, nu men het in de kerk niet meer vinden kon. Reeds lang had men gesproken over de onrechtzinnigheid der leer die in de kerk verkondigd werd, en zooals in andere plaatsen ging het ook hier. Zondagmorgen trok men er op uit om soms zeer verre in andere plaatsen een predikant te gaan horen die nog de zuivere waarheid verkondigde en die dat niet konden doen, bleven thuis en kwamen Zondagsavonds bij elkander om een preek te lezen. De kerk had in veler oog opgehouden kerk te zijn. De weg werd bereid en harten voor de afscheiding van het Hervormde genootschap die komende was.' (16-17)

Als in 1836 Maarten van Seters en zijn vrouw met zeven kinderen (doopleden) alsmede de oudste twee Willem (1812) en Maria (1814) zich afscheiden van de Hervormde kerk, is aanvankelijk de vijandschap van hun dorpsgenoten tegen hen en hun mede-Afgescheidenen, groot. Maarten verliest zijn betrekking - hij was landbouwersknecht -, de pachtovereenkomst van een stuk land voor zijn vier koeien

18 Het manuscript - een schrift met 49 beschreven bladzijden - is thans eigendom van mevrouw L. Kreeft-van Wouwe te Stellendam. Schrijver dezes is in het bezit van een fotocopie. Het echtpaar Van Seters-Komtebet kreeg zeven dochters, zodat de uitdrukking ‘de dochter’ geen uitsluitsel geeft inzake het auteurschap. Wij houden het er echter voor dat Maria van Seters, geboren 1814 (Geboorten Goedereede, 5 januari 1814) de schrijfster is. Zij vermeldt namelijk (blz. 23) dat haar broer Willem en zij in 1836 zelfstandig besloten tot afscheiding; de andere, jongere kinderen werden door hun ouders ‘meegenomen’.
Maria van Seters is de enige dochter, die het request 1836 (hoofdstuk 4) heeft getekend. Zij huwde 30 maart 1844 te Stad aan 't Haringvliet Hendrik Borgdorff (vgl. hoofdstuk 13).

wordt opgezegd en hij krijgt de boodschap dat zijn beesten niet meer ‘aan den dijk’ mogen grazen; drie koeien moeten worden verkocht. Twee

kinderen uit het gezin zien zich genoodzaakt enige tijd werk te zoeken op Tessel. (24-27, 37) Maar:

> ‘de Heere zorgde. God regeert. Nog doet Hij wonderen, zoo dat zelfs de grootste vijanden moesten zeggen: het is Gods hand. Zoo vele huisgezinnen in ons dorp waren zonder werk en toch waren wij niemand tot last... In die tien jaar dat de vervolging meer of minder duurde hebben we geen dokter nodig gehad; wij hebben niemand voor iets behoeven te danken, omdat de Heere ons bewaarde iets aan de menschen te moeten vragen... Met liefde en gemak konden wij de vromen ontvangen, omdat onze ouders boven vermogen hun weldeden. De vijanden die volstrekt niet konden begrijpen hoe dat mogelijk was, vertelden dat vader *ƒ* 12 per week van Ds. de Cock en Scholte ontving.’ (33-35)

Twintig jaar (1836-1856) werd er kerk gehouden in de woning van Maarten van Seters. ‘Het begin was schoon, want er kwam leven en beroering onder het volk; er werden zondaars bekeerd, die in handel en wandel toonden dat zij de besliste keuze gedaan hadden, den Heere te dienen.’ (39-40)

Toch

> ‘verheugde zich vader met beving, want hier en daar openbaarde zich een geest die hij niet onderscheiden kon, maar toch eenigsins wantrouwde. Er waren namelijk menschen onder ons, die wel klein en nederig, als arme zondaars schenen te beginnen, maar al spoedig in hoge bevinding eindigden, met minachting van de duidelijke uitspraken des Bijbels sprekende, als het tegen hun bevinding inliep. Nu begon vader in de gezelschappen, hoe zwaar het hem ook viel, daartegen op te komen. Hij zei o.a. “het is mijn vaste overtuiging dat alle vertoon van geest en leven dat niet gepaard gaat met hoogachting van alle ambten en bedieningen, die Christus in zijn kerk gesteld heeft, niet uit God is.”... Hij koos zelf de morgenpreek, die hij las, daarnaar uit om het de gemeente te doen verstaan, dat de Bijbel alleen de grond is, waarop des Christens verwachting mag en moet rusten, en waaraan alle bevinding moet getoetst worden. Maar, dat was voor degenen, die meer en meer in allerlei hersenschimmen en verschijningen, gezichten en openbaringen vervielen, te veel. Wanneer zij den geest hadden, zoo beweerden en eisten zij, moesten de anderen met eerbied en ontzag luisteren. Dit was nu tot groot nadeel der gemeente, want ofschoon zelfs bij de vijanden verbazing was, over al die wonderlijke gezichten en openbaringen, waarvan zij hoorden - dit werk was niet uit God. Vader gevoelde zich gedrongen een sterken strijd er tegen aan te binden, want het bedroefde hem tot in het binnenste zijner ziel dat de satan op die wijze des Heeren werk zocht te verhinderen, en te verderven. En de Heere voegde in dien strijd aan vader een krachtige hulp toe, in Ds. van der Meulen, die in dien tijd lerende ouderling was, en kort daarop, naar artikel 8 herder en leeraar werd. Op een bijzondere wijze uit de wereld getrokken, had hij al vroeg kennis aan vader gekregen, en nu werd die eens gelegde band door druk en vervolging, hoe langer hoe nauwer, zoo

dat hij zoowel onze huisvriend als onze leeraar werd, in het leven van ons huis werd ingewikkeld en wij in het zijne. Ook schreef een ouderling uit Middelharnis krachtige brieven tegen deze dwaalgeesten, maar het mocht niet baten. De spanning werd er des te grooter door. In het heimelijke spotten de meesten met alle vermaningen van hem, lieten hun kinderen ongedoopt en moesten ten slotte uit de gemeenschap der kerk gesloten worden. Zoo bleef er dan een kleine gemeente over die naar de eis des Evangelies begeerde te leven. En ofschoon er kinderen Gods mee afgetrokken werden en de beweging van die dwaalgeesten wel wat bedaarde, er waren er toch altijd nog die groot opzien hadden tegen en ontzag voor de buitengewone openbaringen.' (40-42)

Toen na twintig jaar, het huis van Maarten van Seters te klein werd, ging men

kerken in de ruimere woning van de oudste zoon Willem. (43) Totdat, zoals we nog nader zullen zien, de gemeente, in 1866, een eigen gebouwtje ontving.

Ook het manuscript 'Réveil van Stellendam' leert ons dat de kleine gemeente aldaar in de eerste jaren na 1836 geteisterd en verscheurd is geworden door een bepaalde vorm van geestdrijverij, zich uitend in 'gezichten en openbaringen'.

4. Gemeentelijk leven 1844-1869

Zoals reeds vermeld, zijn Maarten van Seters, als ouderling en Aren Kreeft als diaken, ook in 1844 in functie. De gemeente heeft, buiten enig kerkverband, haar bestaan voortgezet. Hierin komt in 1853 verandering. Dan verschijnt op de classicale vergadering gehouden te Rotterdam Maarten van Seters, die een brief overhandigt getekend door negen mannelijke leden. De gemeente verklaart 'zich aan Gods Kerk in Nederland, en wel bepaaldelijk aan de classis Rotterdam te verbinden, omdat zij tot hier aan toe nog geene verbinding gehad heeft'. Stellendam wordt met blijdschap aanvaard; ds. G.J. Raidt[19] wordt consulent.[20] Het verwondert niet te lezen dat er gedurende enige jaren geen avondmaal is gevierd.[21]

Het volgende jaar worden er twee diakenen bevestigd: J. Brinkman en C. van der Vlugt. De classicale vergadering maakt er aanmerking op, dat de gemeente geen erkenning heeft gevraagd. Beloofd wordt zich hierover tot de regering te wenden,[22] maar het wordt 1864 voor dit ook gebeurt. Nog een jaar later wordt overeengekomen dat ds. Raidt af en toe te Stellendam zal komen preken; hij zal daarvoor een tractement van *ƒ* 150 per jaar ontvangen.[23] In 1858 wil de gemeente nog een ouderling kiezen, 'dewijl Broeder Maarten van Seters de meeste tijd de gemeente uit is, en zich elders bij zijne kinderen ophoudt'.[24] De classicale vergadering oordeelt noodzakelijk een tweede ouderling te kiezen[25]; diaken C. van der Vlugt wordt als zodanig aangesteld.

Het wordt nu weer stil om Stellendam; van midden 1858 tot begin 1862 zendt de gemeente geen afgevaardigde naar de classicale vergaderingen. Zij omvat in deze jaren en tot 1870 slechts ongeveer 60 zielen... Toch is er af en toe een levensteken. In 1859 ontvangt de classis een brief van ouderling C. van der Vlugt, waarin deze de treurige toestand der gemeente schetst. 'Broeder Van

19 Gerrit Jan Raidt geb. 1788. Gouda 1842. Herwijnen 1843. Enumatil 1848. Buiten bediening 1852. Hellevoetsluis 1853. Vertrokken naar de Verenigde Staten 1856. Men zie voor hem *Levensgeschiedenis en bekeeringsweg van Gerrit Jan Raidt*, Rijssen 1929; Wesseling, *Afscheiding in Groningerland* III register; *De Haas* I, 219-220.

20 NCVR, 3 mei 1853, art. 9.

21 Idem, 8 nov. 1853, art. 9.

22 Idem, 2 mei 1854, art. 8.

23 Idem, 3 april 1855, art. 11.

24 De vrouw van Maarten van Seters, Gerritje Komtebet overleed in 1856. Hijzelf te Den Bommel 30 okt. 1862. Hij is dan 77 jaar en woont te Hardinxveld. Als zijn ouders worden opgegeven Willem van Seters en Laurientje Boschlooper. ARA, Overlijden Den Bommel 1862.

25 NCVR, 5 jan. 1858, art. 12.

der Vlugt zag zoo gaarne de uitbreiding der gemeente, als ook vooral over hun geheele eiland, maar dat het hem aan vermogen ontbreekt om iets daar te stellen.'

Ds. H.A. de Vos te Delft zal een stukje opstellen en dit in *De Bazuin* en *De Stem* plaatsen 'om de uitbreiding van 's Heeren koninkrijk in Oostflakkee[26] te bevorderen.[27]

In 1861 lijkt het, of er nieuw leven is gekomen in de gemeente. Men wil op de één of andere manier het stichten van 'een geschikt lokaal... tot de uitoefening van de Openbare Godsdienst...' beproeven. De classis is bereid tot financiële steun.[28] In Stellendam zèlf brengt men kort daarna *ƒ* 140 bijeen en er wordt *ƒ* 200 toegezegd. Maar er is *ƒ* 1500 nodig. Elke gemeente in de classis Rotterdam wordt opgewekt tot het houden van een collecte.[29] In 1864 vraagt de gemeente 'eene bijdrage tot het bouwen van een kerkje, waarvoor zij de grond hebben aangekocht'.

De classicale vergadering bepaalt dat de gemeente eerst zelf al het mogelijke moet proberen.[30] Maar inmiddels heeft 'Stellendam' begrepen dat het verstandig is, zich aan te melden bij de landsoverheid door middel van een request, waarvan de inhoud, gezien de 'Wet van den 19den September 1853, tot regeling van het toezigt op de onderscheidene kerkgenootschappen'[31] geen zwarigheden behoeft op te leveren.

In een adres aan de Koning vraagt de gemeente ten eerste erkenning en ten tweede, daar zij door aankoop in het bezit is gekomen van een stuk grond, machtiging dit onroerend goed op naam der gemeente te doen overdragen 'ten einde daar later een geschikt gebouw te stichten ter uitoefening van den openbaren Godsdienst'.

Het eerste request, gedateerd 17 februari 1864, wordt afgewezen.[32] In een tweede verzoekschrift, gedateerd 11 mei 1864, wordt medegedeeld dat de gemeente het reglement heeft aanvaard van de erkende kerk te Schiedam.[33] Tevens wordt overgelegd een verklaring van de burgemeester van Stellendam van 1 april 1864, waarin staat dat het kerkgebouw zonder bezwaar kan worden gesticht 'op het perceel grond waar vroeger de Meestoof heeft gestaan, thans in eigendom bij Hugo van Seters...'.[34]

Het eerste request is ondertekend door 17 personen, het tweede door 21. Dui-

26 Bedoeld is wellicht: Goeree-Overflakkee.
27 NCVR, 5 april 1859, art. 10.
28 Idem, 15 okt. 1861, art. 12.
29 Idem, 7 jan. 1862, art. 7.
30 Idem, 26 juli 1864, art. 16.
31 Men zie bijlage IV.
32 Het adres wordt bewaard: Herv. Ered. 26 febr. 1864, no. 9. De afwijzende beschikking Herv. Ered. 1 maart 1864, no. 9. De gemeente had verzuimd een reglement over te leggen, terwijl ook het certificaat van het gemeentebestuur inzake de plaats van het te stichten kerkgebouw ontbrak.
33 Een aangepast 'huishoudelijk reglement' van de gemeente te Utrecht 1838; EERSTE DEEL 405-411.
34 Hugo van Seters was één van de kinderen van Maarten van Seters. Op het stuk grond dat wordt bedoeld staat thans het kerkgebouw Kerkhoflaan 2.

delijk is te zien dat ten opzichte van 1836 een tweede generatie is aangetreden.

De ondertekening luidt als volgt.[35]

(De namen van de personen, die beide requesten tekenden, zijn cursief gedrukt).

Cornelis van der Vlugt, ouderling
Jacob Brinkman, diaken (daarna ouderling)
Marinus Klink, diaken
Willem van Seters, diaken

Martijntje de Blok
A. Brinkman (tekent slechts eerste request)
Hendrik Brinkman
Herman Brinkman
Martientje van Dam
Lena Koole
Jannetje van der Laan
Cornelis van Oostenbrugge
Eeuwit Roon
Hugo van Seters
Reinier van Seters
Adriaantje van der Vlugt
Simon Marinus van der Vlugt

Maria de Berg (tweede request)
Jannetje van de Gevel (idem)
Johannes Koese (idem)
Willemiena Koole (idem)

Op 3 juni 1865 wordt aan de adressanten te kennen gegeven, dat 'het door hen gegeven berigt bij de Regering...wordt aangenomen als kennisgeving van het bestaan eener Christelijke Afgescheidene gemeente te Stellendam, en dat tot kerkbouw...op het daarvoor aangekochte perceel grond, bij deze de vereischte machtiging wordt verleend'.[36]

Het kerkgebouwtje wordt, zoals reeds vermeld, in 1866 in gebruik genomen. Daarna gaat de gemeente zich beraden op het verkrijgen van een predikant. In 1867 vraagt zij aan de classis daarvoor toestemming. Zij kan een tractement geven van *f* 500 alsmede 'vrije woning'.[37] Het duurt tot 1874 aleer zij in de twee-en-twintig jarige J. Boss[38] haar eerste predikant ontvangt.

35 Het request met de bijlage wordt bewaard: Herv. Ered. 3 juni 1865, no. 17.
36 Herv. Ered. 3 juni 1865, no. 17.
37 NCVR, 14 mei 1867, art. 10.
38 J. Boss, geb. 1852. Stellendam 1872, Herwijnen 1877, Meliskerke 1886, Belgische Zendingskerk Oostende 1886, Schoondijke 1890, naar de Ned. Herv. kerk 1891. *De Haas* II, 47.

Hoofdstuk 15
Hellevoetsluis

'Hellevoetsluis was in oude tijden een klein gehucht van eenige huisjes, gebouwd bij het aanleggen van de sluizen, door welke eenige polders van Voorne uitwaterden naar de rivier de Flakkee.'[1] Reeds in 1400 was er bij deze sluizen een haven. In 1636 werd er een dok gemaakt en circa 1655 begon men met het bouwen van versterkingen. Het oude Hellevoetsluis heeft nog altijd de vorm van een langwerpig fort. In het jaar 1814 stonden er te Hellevoetsluis - merendeels binnen de vesting[2] - 194 huizen, bewoond door 520 huisgezinnen en ongeveer 2400 personen.[3] Er waren ruim 2000 Hervormden, ongeveer 200 Rooms-Katholieken, 70 Evangelisch-Luthersen en 40 Afgescheidenen. 'De kerk der Afgescheidenen, in de Molenstraat, is een klein gebouw, hetwelk in het jaar 1841 werd gebouwd,[4] en noch toren noch orgel heeft.' Behalve de 2400 inwoners, bovenvermeld, was er een garnizoen en de zeemacht die merendeels de oorlogsschepen bevolkte.

De omstandigheid te fungeren als versterkte marinehaven en tevens door het Voornsche Kanaal dat met Rotterdam verbond, als haven voor de koopvaardij, bepaalde in de vorige eeuw het karakter van Hellevoetsluis. Gezegd mag worden dat ieder die bij het loodswezen, de marine of de landmacht zijn werk vond, in deze plaats geen 'blijvende stad' had. Alleen het personeel van de marinewerf, de scheepstimmerlieden en andere ambtenaren, woonden er in den regel aanmerkelijk langer. Het was een komen en gaan, en dit heeft de moeilijkheden voor de kleine Afgescheiden gemeente niet geringer gemaakt.

1. Het ontstaan van de gemeente

Er bestaan plaatselijk geen archiefstukken aangaande de Afgescheiden gemeente te Hellevoetsluis en de aldaar in 1860 ontstane Kruisgemeente.[5] In het archief

1 Wij ontlenen dit citaat en de verdere inhoud van deze alinea aan *Van der Aa* V, 388-393.
2 We spreken hier niet over de huidige burgerlijke gemeente Hellevoetsluis (waartoe ook behoren Nieuw-Helvoet en Nieuwenhoorn) met haar grote uitbreidingen.
3 Een huis (of huisje) werd dus gemiddeld bewoond door 2 à 3 gezinnen en ongeveer 12 personen.
4 Lees: ingericht.
5 Naar ons werd medegedeeld zijn de laatste archiefstukken van vóór 1900, voor zover ter plaatse bewaard, bij de Stormvloed 1953, toen nagenoeg geheel Hellevoetsluis onder water heeft gestaan, verloren gegaan. Maar reeds vóór 1953 schreef Kl. Buitenhuis:
'Er is wel enige moed voor nodig iets over het ontstaan van onze kerk te zeggen... Er zijn ook weinig gegevens bekend. Een notulenboek uit de begintijd, dat lange tijd in het bezit is geweest van de oprichter, is verloren gegaan. Alleen wat bladzijden administratie zijn overgebleven.'
Deze regels zijn ontleend aan blz. 3 van Kl. Buitenhuis, *Het ontstaan van de Gereformeerde Kerk van Hellevoetsluis*, gestencild, 33 blz. (aan te halen als Buitenhuis, *Ontstaan)*.
Grotendeels van dezelfde inhoud is Kl. Buitenhuis, *lets over het ontstaan van de Gereformeerde Kerk in Hellevoetsluis*, gestencild, 30 blz. Beide werkjes zijn niet voorzien van een jaartal, maar geschreven circa 1950. De heer Buitenhuis heeft vermoedelijk nog notulen van vóór 1900 gezien.

van de Hervormde gemeente vinden we in het geheel niets over de Afscheiding.[6] Wel is hierin een stukje voorgeschiedenis bewaard. In 1807 - kort na het invoeren van de Evangelische Gezangen - weigeren Pieter Gastelaars en zijn vrouw deze te zingen. Zij maken hun gevoelen kenbaar, eerst door vóór dit zingen uit de kerk te lopen, en bij latere gelegenheden door 'het boek gesloten te houden, op de elleboogen te leggen,[7] en overal rond te zien onder het gezang...'. Deze zaak wordt in verband gebracht met het feit, dat kort daarvoor een zekere Alle Bientjes te Hellevoetsluis is komen wonen 'en oeffeningen had beginnen te houden...'.[8] Enige maanden later blijkt dat 'oefeninghouder' Bientjes, ondanks vermaan, doorgaat met zijn oefeningen, waarbij hij 'vrije texten' verklaart. Hij en 'velen van zijn aanhang' komen niet in de kerk sedert het invoeren van de Evangelische Gezangen. Hem zal het houden van oefeningen worden verboden.[9] Het verzet tegen de Gezangen heeft blijkbaar nog enige tijd geduurd, want in 1809 vinden we in de notulen: 'Eenige weinig stijvhoofden' hebben een lijst achterin hun Psalmboek; hierop staan de nummers der Gezangen, die op Psalmwijzen worden gezongen. Zij zingen af en toe een Gezang met de woorden van een Psalm.[10]

Als we letten op wat hierboven moest worden gezegd aangaande de archieven van de Hervormde en Afgescheiden kerk te Hellevoetsluis, mag het een gelukkige omstandigheid worden genoemd, dat de 'Copieboeken van uitgaande

6 In de lidmatenboeken (1818-1920 en 1818-1886) vinden we slechts de berichten - uit latere jaren: 'Hendrik van Leeuwen, belijdenis 1830 - Afgescheiden' en 'Adriaantje Admiraal, belijdenis 1872 - Afgescheiden'.

7 steunen.

8 Arch. Herv. gem. 'Handelingen des Kerkeraads 1752-1813' (inv. no. 4), 17 juli 1807, art. 2.

9 Idem 4 jan. 1808, art. 5. Blijkbaar heeft Bientjes zich aan dit verbod gehouden, want hij wordt hierna in de notulen niet meer genoemd. Alle Bientjes overlijdt te Hellevoetsluis 8 maart 1812 op 64-jarige leeftijd. De in het Frans gestelde acte vermeldt als beroep schipper - er staat 'Battelier'. Eén der aangevers is Pieter Gastelaars. ARA, Overlijden Hellevoetsluis 1812.

10 Vergadering 4 juli 1809, art. 4. In Bos, *Archiefstukken* III, 48-49, vinden we een brief van ds. H.P. de Kanter van Brielle, 6 jan. 1836. De Kanter schrijft: 'In Hellevoet is er zeer veel helling tot Mysticisme... het collegie ouderlingen bestaat uit lieden, die verklaarde vijanden zijn van de Evangelische gezangen en zich niet eens verwaardigen dezelve op te zoeken'.

stukken' van de burgemeester één en ander bevatten over het ontstaan van de Afgescheiden gemeente.

In 1836 meldt de burgemeester aan de gouverneur dat er personen zijn, die 'godsdienstige oefeningen' te hunnen huize houden. Het aantal bezoekers blijft beneden de twintig. Er wordt uitsluitend gelezen, gebeden en gezongen; er wordt geen doop of avondmaal bediend. Niet één persoon heeft zich als lid van de Hervormde kerk laten 'schrappen'.[11]

Begin januari 1837 wordt aan de gouverneur bericht: 'De geest van mysticisme die ook alhier sedert jaren is voorgekomen, is verflaauwende en heeft nimmer tot de minste ongeregeldheden aanleiding gegeven'.[12] Ook in het 'Beredeneerd Verslag' over de jaren 1837, 1838 en 1839 kan worden vermeld: 'Bij geen enkele inwoner is het voorgekomen'... tot het uiterste te vervallen of zich af te scheiden...'[13]; er zijn '... geene voorbeelden van werkelijke Separatisten...'.[14] In oktober 1840 valt er meer te melden. Op de 18e van deze maand is er ten huize van timmerman Arie van den Broek een samenkomst van meer dan twintig Separatisten gehouden, onder leiding van (ds.) C. van der Meulen te Middelharnis. Laatstgenoemde heeft gepreekt, gebeden en de doop bediend. Later deelt de burgemeester mede, dat honderd personen aanwezig waren. Tegelijkertijd schrijft hij,[15] dat Willem van Leeuwen enige tijd geleden door het gemeentebestuur is gewaarschuwd 'om geenerlei Godsdienstoefening' - dat wil zeggen bediening van doop, avondmaal of enige andere kerkelijke handeling - 'bij de oefeningen die ten zijnen huize hadden plaats gehad, te doen plaats grijpen; om zich alleen tot het houden van onderlinge stichtelijke oefeningen of gesprekken te bepalen, zonder meer...'. Mocht men met meer dan twintig personen willen vergaderen, dan zou daarvoor een vergunning moeten worden *gevraagd*.[16]

Genoemde samenkomst, van 18 oktober 1840, leidt tot een vonnis van 3 april 1841. Cornelius van der Meulen, zonder beroep (!), wordt veroordeeld tot *ƒ* 50 boete; Leendert Baggerman, 58 jaar, geboren te Middelburg, winkelier en tagrijn,[17] die gecollecteerd heeft, tot *ƒ* 25 en Arie van den Broek, 36 jaar, geboren te Hellevoetsluis, timmerman, die - zoals we zagen - zijn woning heeft afgestaan, tot *ƒ* 8.[18]

In zijn 'Beredeneerd Verslag' over 1840 schrijft de burgemeester: 'Er is meerdere neiging naar Separatismus opgemerkt, hebbende lidmaten der kerk zich

11 GA Hellevoetsluis, 'Copieboek van uitgaande stukken 1836-1837' (inv. no. 404), 6 dec. 1836.
12 Idem 6 jan. 1837 ('Beredeneerd Verslag' over 1836).
13 'Copieboek van uitgaande stukken 1838-14 aug. 1840' (inv. no. 405), 5 jan. 1838.
14 Idem, 4 jan. 1839 en 3 jan. 1840.
15 Aan de officier van justitie bij de arrondissementsrechtbank te Brielle.
16 'Copieboek 1840-1842' (inv. no. 406), 23 okt. 1840.
17 Een tagrijn (ook: tangrijn) is een koopman van oud ijzer, oud gereedschap, oud touwwerk, enz.
18 ARA, Archief Arr. rechtbank Brielle, Correctionele vonnissen 1839-1841. Bij koninklijk besluit van 29 nov. 1841, no. 67 werden de boeten kwijtgescholden (GA Goes, Archief Corn, van der Meulen, inv. no. 22).

doen schrappen bij het Hervormd Kerkgenootschap.'[19]

Het beeld dat uit dit alles naar voren komt, is het volgende. Reeds jaren vóór 1840 bestonden er te Hellevoetsluis gezelschappen. De bezoekers zullen personen zijn geweest die geen of onvoldoende geestelijk voedsel meenden te vinden in de Hervormde kerk. Willem van Leeuwen is één van de oefeninghouders geweest. Ook ten huize van zijn broer, de scheepstimmerman Hermanus van Leeuwen, kwam een (of: het) gezelschap tezamen.[20] Vóór 1840 hebben zich geen personen afgescheiden; er kan dus vóór dit jaar ook geen Afgescheiden gemeente zijn geweest. Op 18 oktober 1840, nadat zich een aantal personen had afgescheiden, werd ten huize van Arie van den Broek een 'kerkdienst' gehouden. Als vaststaand mag worden aangenomen, dat dit de eerste is geweest; ds. Van der Meulen zal wel niet eerder te Hellevoetsluis hebben gepreekt, anders zou de burgemeester dit zeker hebben gerapporteerd. Op grond van deze feiten houden we (zondag) 18 oktober 1840 voor de datum van de instituering van de christelijke Afgescheiden gemeente te Hellevoetsluis.[21]

Ds. Scholte meldt 5 januari 1841 in zijn 'Verslag' aan de Koning, dat er te Hellevoetsluis c.a. een kleine gemeente is, bestaande uit 37 zielen, van wie 19 ten avondmaal zijn toegelaten. 'Er is eene woning gehuurd ter uitoefening van de godsdienst.'[22]

2. Erkenning

Na het proces-verbaal van 18 oktober 1840 besluit de gemeente, wellicht hierin aangemoedigd door ds. C. van der Meulen, aan de Koning erkenning te vragen. Een eerste request, namelijk van 28 januari 1841, werd niet aanvaard, aangezien een bijlage, waarin wordt verklaard dat men geen aanspraak zal maken op bezittingen, rechten, inkomsten etc. van het Hervormd kerkgenootschap, niet was ondertekend.

Een nieuw request, gedateerd 8 maart 1841, leidde tot het verlenen van de gevraagde 'erkenning' en 'toelating in de burgerlijke maatschappij'. Dit gebeurde bij koninklijk besluit van 22 april 1841, no. 94. De requestranten ver-

19 'Copieboek 1840-1842', 5 jan. 1841.

20 Buitenhuis, *Ontstaan* 3.

21 Buitenhuis *(Ontstaan)* zegt, ten onrechte, dat de gemeente in 1838 of 1839 moet zijn geïnstitueerd. Verder vermeldt hij, dat de Afgescheidenen in de eerste tijd smadelijk werden bejegend door hun medeburgers. Beslist onjuist is dat de rechtbank te Brielle tegen de Afgescheidenen 'menig vonnis tot boete of gevangenschap' heeft geveld; en: 'Gelukkig dat de overvallen van de politie steeds minder werden en eindelijk geheel ophielden, want men zag bijna geen kans meer de boeten te betalen'. (4) De gemeente werd namelijk na haar eerste veroordeling (3 april 1841) reeds een kleine drie weken later (22 april 1841) erkend, zoals we nog zullen zien.

22 DERDE DEEL 211. Buitenhuis, *Ontstaan*, deelt mede dat er in 1841 veertig Afgescheidenen waren (4), wat goed overeenstemt met de 37 die Scholte noemt. Voordat het 'kerkje' in de Molenstraat - twee huizen van de molen verwijderd - werd betrokken, zou men twee kamers in een huis tegenover de molen hebben gehuurd voor het uitoefenen van de godsdienst. (3)

klaren het reglement van Utrecht[23] als het hunne te aanvaarden. De openbare eredienst zal worden uitgeoefend 'in het gehuurde Lokaal, zijnde een gedeelte van een bijzonder huis, gelegen te Hellevoetsluis, in de Molenstraat'.[24]

Uit de beide requesten zien we, dat in maart 1841 de gemeente 25 'manslidmaten' telde,[25] dat dezen in zeven plaatsen woonden en dat de kerkeraad uit drie personen bestond. De ondertekening luidt als volgt.

Hermanus van Leeuwen,	ouderling,	Hellevoetsluis
Leendert Baggerman,	diaken,	Hellevoetsluis
Willem van Leeuwen,	diaken,	Hellevoetsluis
David van Aken,	'Secretaris' (scriba),	Hellevoetsluis

'Manslidmaten':

Arie van den Broek,	Hellevoetsluis
J. van den Broek,	Hellevoetsluis
Barend Koper,	Hellevoetsluis
W. van der Leeden,	Hellevoetsluis
Wijnant van Leeuwen,	Hellevoetsluis
W. Mulier,	Hellevoetsluis
H. de Rooij,	Hellevoetsluis
W.S. Trooberg,	Hellevoetsluis
Floris Baggerman,	Nieuw-Helvoet
W. Lageweg,	Nieuwenhoorn
Z. Speelpenning,	Nieuwenhoorn
Jan van Gog,	Heenvliet
Adrianus Voogt,	Heenvliet
Arij Landman,	Abbenbroek

23 EERSTE DEEL 405-411.

24 Zowel het request van 28 januari 1841 als dat van 8 maart 1841 wordt bewaard: Herv. Ered. 30 maart 1841, no. 3; het koninklijk besluit: Herv. Ered. 28 april 1841, no. 2. Met 'bijzonder huis' zal zijn bedoeld het in noot 22 genoemde perceel tegenover de molen.

25 Dit is - de vrouwen van enigen meegerekend - aanzienlijk meer dan het aantal van 19 belijdende leden, dat Scholte per 5 jan. 1841 opgeeft. Maar wellicht zijn door hem uitsluitend de te Hellevoetsluis wonenden bedoeld.

Pieter van Meggelen,	Abbenbroek
Willem van Meggelen,	Abbenbroek
Arij van der Meijde,	Abbenbroek
Jakob van der Meijde,	Abbenbroek
Jan van der Meijde,	Zuidland

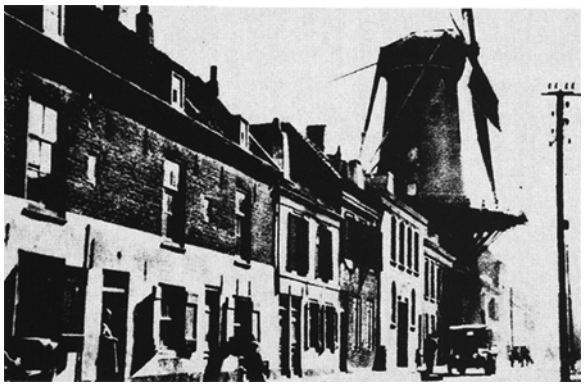

De Molenstraat te Hellevoetsluis werd door de Duitsers in 1943 afgebroken. Tussen de woonhuizen, daar waar de auto staat, zien we het gebouwtje dat de eerste kerk was van de Christelijke Afgescheiden gemeente.

P.A. Kimmel,	Zwartewaal
Arij C. Koster,	Zwartewaal

3. Het eerste kerkgebouw

Bij de 25 ‘manslidmaten’ bovengenoemd, zal de gemeente ongeveer een omvang van 70 zielen hebben geteld, zij het ook zeer verspreid wonend. Men heeft al spoedig na de erkenning omgezien naar een kerkgebouwtje en men vond dit in de Molenstraat, het tweede huis vanaf de Molen noordwaarts.

Het pand - stal en koetshuis - werd gekocht van Jan Bientjes[26] en verbouwd door timmerman W. Vermaas. Zoals uit een nog te noemen stuk blijkt, bedroegen de kosten van deze verbouwing *ƒ* 3.092,86. J. van den Broek, lid der gemeente, buurtschipper op Rotterdam en ‘den ouden van der Meijde’ (Arij) traden op als borg voor eventuele schade door Vermaas te lijden, en werden twee jaar later metterdaad door deze aangesproken.[27]

Al spoedig kwamen er moeilijkheden van financiële aard, zoals blijkt uit een adres aan de Koning van 29 juli 1843. De kerkeraad vraagt hierin hulp of raad, daar W. Vermaas, zijn geld opeist. De gemeente kan niet betalen en ‘de twee borgen zijn in nood gedompeld’. Komt er geen geld op tafel, dan zullen de goederen 1 augustus 1843 worden verkocht. De minister van eredienst antwoordt, gedateerd 3 augustus 1843, ‘dat geene voorziening van 's Rijkswege gegeven kan worden in hare ongelegenheid, wegens de bedreigde regterlijke vervolging voor het niet betalen van hun gesticht kerkgebouw’.[28] Van den Broek heeft het geld van de schuld aan Vermaas voorgeschoten, zij het ook ten koste van grote persoonlijke offers, zodat de dreigende verkoop bij executie kan worden afgewend. Echter: in 1858 werd de gemeente genoodzaakt het kerkgebouw te verkopen.

4. In de mist (1844-1850); ‘aansluiting’ in 1851

26 Archief Kadaster Rotterdam, kantoor Brielle, deel 12, acte no. 35. Op 27 aug. 1841 verkopen Jan Bientjes, binnenloods en zijn echtgenote Huberta Stoel, beiden wonende te Hellevoetsluis, aan Hermanus van Leeuwen, zonder beroep, Willem van Leeuwen, scheepstimmerman op de werf van de Rijksmarine en aan Leendert Baggerman, winkelier, allen wonende te Hellevoetsluis ‘tezamen uitmakende het kerkbestuur van de Christelijke Afgescheidene Gemeente’: een stal, wagenhuis en erf, westzijde van de Molenstraat, kadastraal (A) 118, groot twee roeden en vijftien ellen. De koopsom bedraagt *ƒ* 2.475,-. Er wordt een bedrag van *ƒ* 300,- betaald. De resterende *ƒ* 2.175,-blijft een hypothecaire schuld aan de verkopers; de rente bedraagt 5% en er moet op welomschreven wijze worden afgelost.

27 J. van den Broek en Arij van der Meijde worden als ‘borgen genoemd in een brief van L. Baggerman aan C. van der Meulen, gedateerd 4 aug. 1843 (GA Goes, Arch. C. van der Meulen, inv. no. 47). Arij van der Meijde overleed te Abbenbroek 7 jan. 1847, oud 75 jaar (ARA, Overlijden Abbenbroek 1847).

28 Herv. Ered. 3 aug. 1843, no. 3. De kerkeraad vermeldt onzes inziens ten onrechte een stuk grond te hebben gekocht, waarop een kerk werd gebouwd. De feiten zijn, zoals we zagen, dat een bestaande opstal werd verbouwd.

Over het tijdvak 1844 tot 1850 is nagenoeg niets bekend van de Afgescheiden

gemeente te Hellevoetsluis. Zij is blijven bestaan, hoewel zij door de troebelen rond ds. H.P. Scholte, buiten het kerkverband is geraakt. Hermanus van Leeuwen trad op als 'voorganger'.[29] Gezien de plaatselijke situatie, moet worden aangenomen dat er leden zijn gegaan en gekomen. Wellicht is er, nadat Arij van den Heuvel lid was geworden, een opleving ontstaan - hij is ouderling geweest van 1851 tot 1869! Begin 1851 verschijnt Van den Heuvel op de classicale vergadering te Rotterdam en deelt mede dat zijn gemeente die tot nu toe 'zonder eenige verbinding met eene classis' heeft geleefd, zich 'met deze classis wenscht te vereenigen'. De samenstelling van de kerkeraad is: A. van den Heuvel, ouderling; Floris Baggerman, diaken; Leendert Baggerman, rustend diaken; Hermanus van Leeuwen, ouderling. Laatstgenoemde staat onder censuur; in feite omvat de kerkeraad één ouderling en één diaken. Aan Van Leeuwen zal worden gevraagd 'naar een schriftelijk bewijs van zijne binding aan de Kerk, en onze classis'. Zo hij dit niet wil geven is de gemeente 'van hem ontslagen'.[30] De vergadering besluit dat de gemeente van Hellevoetsluis aan de classis wordt 'verbonden'. Ds. H.B. Geuchies zal haar 'bevestigen'.[31]

5. Moeilijke jaren (1851-1856)

Na de aansluiting bij het kerkverband blijven er voor de kleine gemeente vele moeilijkheden bestaan. De kerkvisitatoren rapporteren in 1851, dat zij de kerkeraad hebben 'vermaand' nog een ouderling en diaken te kiezen. Huisbezoek, catechisatie en uitoefening van de kerkelijke tucht worden met het woord 'zwak' gekenschetst. Het 'Lidmatenboek' is niet in orde. In geen drie jaren is avondmaal gevierd.[32] Enige dagen later wordt in de provinciale vergadering een brief van Hellevoetsluis gelezen 'betrekkelijk den geldelijken toestand van hun kerkgebouw'. Maar de vergadering kan in deze zaak geen raad geven.[33]

Eind 1852 wordt Jacob Vermeulen gekozen en benoemd tot ouderling; na enige aarzeling neemt hij de benoeming aan. G. den Hartog wordt diaken. De kerkeraad heeft de kruisdominee C. van den Oever laten preken; hij belijdt hierover schuld.[34]

Inmiddels heeft ds. G.J. Raidt, op 8 maart 1852 losgemaakt van de kerk te Enumatil, zich met vrouw en kinderen te Hellevoetsluis gevestigd. De provinciale vergadering van Zuid-Holland meent, dat Raidt 'volgens getuigschrift uit

29 In NCVR, 11 nov. 1851, art. 3 wordt gesproken van 'de vroegere voorganger der gemeente'. Kort na de reconstructie van het kerkverband in Zuid-Holland verschijnt Hs. van Leeuwen in de vergadering van de classis Rotterdam. Hij verklaart daar na een uitvoerige discussie geen genoegzaam-duidelijke bewijzen te hebben om tot 'vereeniging' te kunnen overgaan. Wel verklaart hij te zijn 'vereenigd met Art. 31'. (CVR, 2 nov. 1843, art. 3; idem, 6 febr. 1844, art. 12)

30 Hs. van Leeuwen is na 1858 weer Hervormd geworden (Buitenhuis, *Iets over het ontstaan* 22-23).

31 NCVR, 28 jan. 1851, art. 4 en 7.

32 Idem, 5 aug. 1851, art. 5.

33 NPZH I, 12-13 aug. 1851, art. 5.

34 NCVR, 16 nov. 1852, art. 5.

Groningen aan ZijnEerw. afgegeven, vrijheid heeft Gods Woord te verkondigen, zonder bediening der bondszegelen, tenzij ZEerw. na wettig beroep en bevestiging aan eene gemeente is verbonden'.[35] Begin 1853 wordt ds. Raidt te Hellevoetsluis beroepen en op 15 maart van dit jaar door ds. Geuchies van Rotterdam, bevestigd. Het tractement wordt gedeeltelijk door de provincie betaald.[36] Blijkbaar zijn niet alle leden over zijn preken tevreden geweest, want al spoedig lezen we van enige personen die de godsdienst vanwege de predikant verzuimen.[37] Ds. Raidt gaat midden 1855 - zoals we reeds zagen - ook regelmatig preken te Stellendam; hij ontvangt hiervoor *f* 150 per jaar. Reeds in 1853 wordt hij consulent van Brielle.[38]

Midden 1856 verzoekt ds. Raidt 'van de Provincie een wettig ontslag van zijne betrekking als Leeraar in Nederland, dewijl hij uit Noord-Amerika, Cincinnati, eene roeping had ontvangen, en begeerde derwaarts te vertrekken'. De provinciale vergadering besluit - met enige reserve - het gevraagde attest te geven:

> 'De beroepsbrief van ZEerw. wordt gelezen... De Vergadering oordeelt over het geheel dat de vorm van de roeping zeer gebrekvol is; echter geeft zij aan ZEerw. de vrijheid om te vertrekken, met de bepaling, dat hij aan een wettig Kerkbestuur in Amerika wordt opgedragen en aanbevolen.'[39]

Op 1 augustus 1856 preekt hij afscheid[40] en op 18 augustus vertrekt hij uit Hellevoetsluis met een Amerikaans schip, bestemming New York. Hij werd predikant van de Presbyterian Church te Cincinnati, Ohio.[41]

Ds. Raidt schrijft over zijn verblijf te Hellevoetsluis[42]:

> 'Ik vertrok toen' - namelijk uit Enumatil - 'naar Holland en kwam te Hellevoetsluis, waar men een leeraar verlangde. De zaken verhaald hebbende, die geschied waren, schreven zij daarover naar Enumatil en hebben mij toen als leeraar aangenomen... Drie en een half jaar zijn wij daar met veel genoegen geweest; ik had een goede kerkeraad, de ouderling Baggerman en de diaken van den Heuvel, een

35 NPZH I, 9-11 nov. 1852, art. 32.
36 NCVR, 15 febr. 1853, art. 5; idem, 3 mei 1853, art. 2. *Honderd vijftig jaar* 80 noemt abusievelijk: 7 nov. 1852. NPZH 1, 21-22 nov. 1854, art. 15; idem 22-23 mei 1855, art. 42.
37 Jacob Vermeulen, Hs. van Leeuwen, 'Blom' en 'vrouw van der Broek'; NCVR, 8 nov. 1853, art. 9; 2 mei 1854, art. 8; 3 april 1855, art. 11. Vermeulen breekt met de gemeente, maar keert terug; hij wordt dan diaken (NCVR, 4 okt. 1859, art. 9; 27 febr. 1866, art. 11).
38 NCVR, 15 febr. 1853, art. 5.
39 NPZH II, 25-26 juni 1856, art. 34 en 35.
40 *Honderd vijftig jaar* 80 heeft abusievelijk 1855.
41 *Levensgeschiedenis en bekeeringsweg van Gerrit Jan Raidt*, Rijssen 1929, 70. Raidt was inderdaad niet beroepen door de kerkeraad van een gemeente, maar zoals hij zelf schrijft, in duistere woorden, door 'twee kerkmeesters'; '...daarom keurde de Classis te Rotterdam dien brief af. Maar dominé Geuchies zeide toen: 'als er een nieuwe gemeente is, dan is immers voort geen kerkeraad, die kan dominé Raidt daar dan stichten'. Toen was dat goed.' (70) Min of meer toevallig kwam ds. Raidt in contact met de Presbyterian Church te Cincinnati en werd hij haar predikant. (71) Men zie ook *De Haas* I, 219-220.
42 Hij verwisselt de ambten van F. Baggerman en A. van den Heuvel.

> oprecht christen. Ook waren er nog vele vromen, die als het zout, die plaats, waar het zeer goddeloos was, voor het verderf bewaarden, opdat zij niet verging.'[43]

Kort na het vertrek van ds. Raidt uit Hellevoetsluis, moet worden gerapporteerd dat de gemeente aldaar 'in ellendige toestand' verkeert. 'Eenige leden verlaten de godsdienst', onder anderen Hs. van Leeuwen, en zijn weer Hervormd geworden.[44]

6. Verkoop kerkgebouw; de jaren 1858-1862

De moeilijkheden voor de gemeente bereiken een hoogtepunt als zij in 1858 haar financiële verplichtingen aan Huberta Stoel, weduwe Jan Bientjes, niet meer kan nakomen.[45] Het kerkje wordt dan aan Johannes van Persijn verkocht voor de geringe som van *ƒ* 1.697,-.[46] Dit bedrag is echter onvoldoende om de resterende schuld te betalen zodat J. van den Broek, als borg, een flink bedrag moet bijpassen.[47] Uit de koopacte kunnen we verschillende dingen aflezen. In de eerste plaats: de verkoop geschiedde bij veiling, wat de financiële moeilijkheden van de gemeente nog te meer onderstreept. Merkwaardig is dat àlle mansleden in de acte worden genoemd:

1. Jan van den Broek, beurtschipper,
2. Arij van den Heuvel, metselaar, ouderling,
3. Floris Baggerman, broodslijter, ouderling,
4. Gerrit den Hartog, zeilmaker op de Marinewerf, diaken,
   allen wonende te Hellevoetsluis 'uitmakend... het kerkbestuur der christelijke afgescheidene gemeente' aldaar
5. Jacob Vermeulen, huistimmerman op de Marinewerf,
6. Johannes Groeneveld, smidsknecht op de Marinewerf,
7. Hermanus van Leeuwen, scheepstimmerbaas,
8. Laurens Blom, zeilmaker op de Marinewerf,

43 *Levensgeschiedenis, a.w.* 68-69.

44 NCVR, 15 okt. 1856, art. *9*. Evenwel is Hs. van Leeuwen in 1858 nog lid.

45 In een adres aan de Koning van 22 maart 1858 vermeldt kerkvoogd Jan van den Broek dat de hypothecaire schuld aan de weduwe H. Bientjes-Stoel nog bedraagt *ƒ* 900,-. De kosten van de verbouwing, groot *ƒ* 3.092,86, zijn door hem, als borg, aan W. Vermaas betaald. 'Een volslagen gemis aan middelen, zonder vooruitzigt op beterschap, en volstrekt onvermogen, om aan haar verpligtingen van aflossing der hypotheek te voldoen, heeft de leden der gemeente, met uitzondering van een enkele, doen besluiten, hetzelve kerkgebouw te verkoopen...'. Van den Broek vraagt en verkrijgt machtiging het kerkgebouw door de gemeente te doen verkopen. Herv. Ered. 23 april 1858, no. 16; 9 juli 1858, no. 14.

46 Archief Kadaster Rotterdam, kantoor Brielle, deel 89, acte no. 89 - de acte heeft als datering 27 juli en 10 aug. 1858. Buitenhuis, *Ontstaan* noemt als koopsom (en kosten) *ƒ* 2.500,-. (5, 7)
De acte vermeldt dat ook de inventaris (banken, stoelen, preekstoel etc.) bij de koop behoorden. Het gebouw bracht op *ƒ* 1.197,-, de inventaris *ƒ* 500,-; totaal *ƒ* 1.697,-. Het kadastrale no. is geworden (A) 429.

47 Buitenhuis, *Ontstaan* 5. NCVR 15 febr. 1853, art. 5; Jan van den Broek heeft geld aan de kerk gegeven; hij is nu zeer behoeftig.

9. Leendert Baggerman, gepensionneerd pomper op de Marinewerf, rustend diaken,

   allen wonende te Hellevoetsluis,
10. Klaas van der Meijde, arbeider te Oudenhoorn,
11. Arij van der Meijde, arbeider te Zuidland,
    'allen lidmaten en tezamen uitmakende... de christelijke afgescheidene gemeente te Hellevoetsluis'.
    (De personen genoemd onder 6., 8. en 11. troffen we niet eerder aan onder de leden.)

Ouderling A. van den Heuvel meldt aan de classis, dat het kerkgebouw is verkocht aan de heer Van Persijn 'die de gemeente wel toegedaan is', maar wil 'dat in de kerk ook Leeraars, behoorende onder 't kruis zullen prediken'.[48] De gemeente krijgt als advies een ander gebouw te huren en 'indien zulks volstrekt niet kan... de Broeders aldaar, naar bevind van zaken... voorzichtig mogen handelen'.[49]

De gemeente heeft blijkbaar nog ongeveer twee jaren het gebouwtje kunnen huren, want pas in oktober 1860 deelt Van den Heuvel in de classicale vergadering mede, dat zij haar kerkgebouw kwijt is

> 'en de zoogenoemde gemeente onder 't kruis er is ingedrongen, en dat nu de gemeente 's Zondags vergadert, bestaande uit 8 à 9 huisgezinnen, bij Br. van den Heuvel aan huis, en dat er verscheiden zijn die reeds zijn afgeweken, waaronder ook behoren de Broeders F. Baggerman, ouderling en den Hartog, diaken.'[50]

De laatste samenkomst in het kerkje werd geleid door ds. C. Roobol van Leiden; de tekst zou zijn geweest Psalm 79 vers 1a: 'O God! Heidenen zijn gekomen in Uwe erfenis'.[51]

48 Naar aanleiding van de verkoop etc. deelt A. van den Heuvel in het weekblad *De Stem* van 12 mei 1859 het volgende mede:
'In Juli 1858 is het Kerkgebouw der Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente alhier publiek verkocht en daar wij onvermogend waren, is de Heer J. van Persijn alhier zijn broederlijk hart overgebogen om de Kerk te koopen en heeft toen gezegd: ziedaar Broeders! gebruikt dezelve voor uwe godsdienst en al wat voor de armen gecollecteerd wordt, deel het uit aan de armen, die onder u zijn. En wat verder de Kerk aanbetreft, dat neem ik op mij; daar behoeft gij u niet mede te bezwaren, met deze uitzondering, dat de broeders onder u, de broeders van "Onder het Kruis", wanneer er van uwe zijde geene leeraars kunnen komen, dat dan die broeders ook het voorregt zullen genieten om hunne leeraars te laten prediken.'

De inzender hoopt, dat ook op andere plaatsen, de Afgescheidenen en de Kruisgezinden 'zoo mochten vergaderen en ineensmelten'. De redacteur van *De Stem*, ds. A. Zweedijk te Elburg, betuigt zijn instemming met deze wens!

49 NCVR, 5 okt. 1858, art. 11.

50 Idem, 2 okt. 1860, art. 5. Uit dit artikel blijkt dat Floris Baggerman van diaken ouderling is geworden. Buitenhuis, *Ontstaan*, vermeldt dat een nieuw heenkomen werd gevonden in de Hoofdwachtstraat. Men huurde daar een klein huisje, dat echter spoedig werd verlaten voor een ruime bovenkamer met zolder. (6)
Wellicht was deze kamer met zolder in het huis van ouderling A. van den Heuvel.
Volgens bijlage II telde de gemeente in 1858, 1860 en 1863 80 zielen.

51 Buitenhuis, *Ontstaan* 5.

De zo juist genoemde gang van zaken vereist enige toelichting. In het jaar 1858 werden van de Rijkswerf te Rotterdam naar de Rijkswerf te Hellevoetsluis overgeplaatst Harme Goossens (‘kapitein van het jacht van Koning Willem III’) en enige anderen. Een deel van deze personen was lid van de Gereformeerde gemeente onder het kruis, waar Cornelis van den Oever predikant was. Juist in genoemd jaar breekt het conflict uit, waarbij Van den Oever, zijn zoons, N. Wedemeijer[52] en anderen buiten het verband van de Kruisgemeenten geraken.[53] Aanvankelijk vergadert de groep Goossens in diens woning aan de Westkade. Af en toe preekt daar een kruisdominee. Maar in 1859 vestigt zich ook de ‘theologische student’ van de Kruisgezinden Willem Raman,[54] te Hellevoet-sluis; door zijn voorgaan krijgt de groep meer gestalte en, zoals we nog nader zullen zien: op 20 augustus 1860 wordt er te Hellevoetsluis een Gereformeerde gemeente onder het kruis geïnstitueerd. Het is déze groepering die het gebouwtje aan de Molenstraat huurt; na enige tijd wordt de Afgescheiden gemeente niet langer als mede-gebruikster toegelaten.

De heer Raman, vermoedelijk in augustus 1860 uit Hellevoetsluis als Kruisgezinde vertrokken, keert daar onzes inziens na korte tijd, en wel als lid van de Afgescheiden gemeente, terug. En zo kan in juli 1861 ouderling Van den Heuvel op de classicale vergadering melden, dat de heer W. Raman reeds gedurende een jaar ‘voorgaat’ - hij heeft behoord tot de gemeente onder 't kruis en is nu lid van ‘onze’ gemeente geworden. De praeses der vergadering leest daarna een brief voor van F. Baggerman, G. den Hartog, Hs. van Leeuwen en J. Vermeulen. Dezen behoorden vroeger bij de gemeente.[55] De brief, waarvan we de inhoud niet kennen, wordt niet behandeld. Nog is een brief ter tafel, afzonderlijk door F. Baggerman geschreven, ‘over de grenzelooze verwarring der gemeente te Hellevoetsluis en het gedrag van Raman’. Ook over deze brief is verder niets bekend; wel oordeelt de vergadering dat Baggerman zich binnen zes weken met de gemeente dient te verenigen; anders zal hij niet meer ‘tot onze Kerk behooren’. Van den Heuvel vraagt of de ‘bevestiging’ als lid, van Raman, door een predikant moet geschieden. Het antwoord luidt: een ouderling

52 Bos, *Kruisdominees* register; TWEEDE DEEL register.

53 Bos, *Kruisdominees* 158-172, 183.

54 *Ibidem* 175. Bos spreekt van een ‘bewogen leven’. Willem Raman werd 18 maart 1829 te Amsterdam geboren. Aanvankelijk was hij kolensjouwer; daarna studeerde hij enige tijd voor predikant bij ds. J. Plug te Zwartsluis; in 1859 krijgt hij het recht de gemeente te stichten, maar niet om te oefenen. Evenwel presenteert hij zich in hetzelfde jaar te Hellevoetsluis als voorganger. Volgens Bos vertrekt hij op 30 april 1860 uit deze plaats, en keert er een jaar later terug, dan als lid van de Afgescheiden gemeente. Wij vonden hiervoor geen bewijzen; ook Buitenhuis (*Ontstaan* 6-8) geeft een andere lezing. Wij zullen er voor het volgende van uitgaan, dat Raman, circa augustus 1860, slechts voor korte tijd Hellevoetsluis heeft verlaten. Hij krijgt op 7 januari 1862 van de classis toestemming om zijn studie te Kampen voort te zetten. Op 19 juli 1864 wordt hij beroepbaar gesteld. Zijn eerste gemeente is Hattem; daarna dient hij enige andere kerken, en gaat in 1906 met emeritaat. Men zie voor hem ook *NAVGK* 626; *De Haas* I, 220-222.

55 Hs. van Leeuwen werd na 1858 weer Hervormd, zoals we reeds zagen. F. Baggerman wordt hierna nog genoemd. Van Den Hartog en Vermeulen kennen we de kerkelijke status op dit tijdstip niet.

kan dit doen. Raman, zo lezen we, 'begeert tot leeraar in onze Kerk opgeleid te worden'. De classis oordeelt 'over het geheel niet zeer gunstig over ZEd.'. Hij zou niet standvastig zijn in zijn kerkelijk standpunt 'maar gelijk een blad, [dat] heen en weder gedreven wordt'.[56] De classicale vergadering heeft blijkbaar een afwachtende houding aangenomen. Opnieuw lezen we in de classicale notulen over 'voorganger' Raman, als hij in oktober 1861 zijn begeerte predikant te worden, herhaalt.[57] In januari 1862 ontvangt hij een attest dat hij kan vertonen, als hij kort daarna zich laat inschrijven aan de Theologische School te Kampen.[58] Ruim twee jaar later wordt hij beroepbaar gesteld.

In de tijd dat Raman voorganger is, vinden we een merkwaardig voorval. Op 3 juni 1861 wendt de kerkeraad - 'Willem Raman, voorganger; A. van den Heuvel, ouderling; G. den Hartog, diaken' - zich tot de Koning. We lezen in het desbetreffende request onder meer dat 'Ons tot hiertoe bestaan[de] en voor eigen rekening destijds gehuurde gebouw tot houding onzer Godsdienstoefening' - het is al eens afgekeurd door het plaatselijk bestuur - 'en door uitbreiding onzer gemeente te klein geworden... zoodat wij van dit gebouw afstand hebben moeten doen, en daardoor van alles beroofd, wij als het ware geheel alleen blijven staan, terwijl de schapen hier en daar verstrooid zijn...'. De kerkeraad vraagt 'een geldelijke tegemoetkoming... tot het kunnen daarstellen van een ander gebouw tot instandhouding onzer Gemeente...'. Het antwoord luidt dat bij het departement Hervormde eredienst etc. 'geene genoegzame fondsen beschikbaar zijn om daaruit Christelijke Afgescheidene gemeenten subsidie te verleenen'.[59]

7. Het tijdvak 1863-1869

Over deze jaren kan weinig worden achterhaald. Zesmaal vinden we Hellevoet-sluis genoemd in de notulen van de classicale vergaderingen, maar het vermelde duidt slechts aan dat de moeilijkheden in de kleine gemeenschap aanhouden. Afgevaardigden zijn: A. van den Heuvel, P. van der Sluis, ouderlingen, G. den Hartog, diaken. Rond 1864 daalt het aantal leden scherp, namelijk van 80 naar 40[60]; de aansluiting in dit jaar, van de Kruisgemeente ter plaatse bij het kerkverband - zoals we zullen zien in de volgende paragraaf - zal hieraan wel niet vreemd zijn geweest.

In 1869 voltrekt zich de vereniging van de beide uit de Afscheiding voortgekomen gemeenten te Hellevoetsluis.

56 NCVR, 2 juli 1861, art. 6.
57 Idem, 15 okt. 1861, art. 9.
58 Idem, 7 jan. 1862, art. 7.
59 Herv. Ered. 20 juni 1861, no. 16.
60 Zie bijlage II.

8. De Gereformeerde gemeente onder 't kruis (1860-1869); de vereniging van 1869

Zoals reeds vermeld: in 1858 vestigen zich - door overplaatsing - enige personen te Hellevoetsluis, die te Rotterdam lid waren van de Kruisgemeente waar C. van den Oever predikant was. Deze groep gaat zich al spoedig consolideren.

Als de ‘voorganger’ W. Raman komt - in 1859 - worden er ook kinderen gedoopt, vermoedelijk door ds. N. Wedemeijer van 's-Gravenhage, maar er is *geen gemeente*. Om tot instituering te komen, wordt 22 juli 1860 een biduur gehouden, waarin Raman voorgaat. Op 25 juli leidt Wedemeijer ten huize van H. Goossens de verkiezing van laatstgenoemde tot ouderling en van P. van Beek tot diaken. De volgende avond worden enige personen die belijdenis des geloofs voor de kerkeraad hadden afgelegd als leden aanvaard en de gekozen ambtsdragers bevestigd. De Gereformeerde kerk onder 't kruis te Hellevoetsluis, zich ook noemende ‘Gereformeerde gemeente’ en ‘Oud gereformeerde gemeente’ werd dus 26 juli 1860 geïnstitueerd. Men is in de gelegenheid het kerkje aan de Molenstraat dat aan de Afgescheiden gemeente had toebehoord, te huren. Pogingen tot aankoop - eigenaar was H. van Persijn - slagen niet. Het in 1860 aangelegde notulenboek (het is verloren gegaan) droeg als titel ‘Notule der geref. gemeente onder 't Kruis Juli 1860’; boven de notulen van 15 oktober 1861 staat ‘Notule der geref. gemeente 'Sion' te Hellevoetsluis’.[61]

Men ziet na enige jaren in, dat het staan buiten enig kerkverband - men wilde de relatie met de Van den Oever-groep blijkbaar niet voortzetten - het bestaan van de gemeente op den duur onmogelijk zou maken.[62] In een schrijven van 22 juni 1864 wendt de kerkeraad zich tot de Algemene vergadering van de Gereformeerde kerk in Nederland (onder het kruis). Hij verzoekt, aangezien men ‘de zijde van Van den Oever heeft verlaten’, aansluiting bij genoemd kerkverband. De vergadering oordeelt ‘dat bovengenoemde’ - namelijk de Kruisgemeente te Hellevoetsluis - ‘als wettige gemeente bestaat en moet worden erkend.’[63]

In de brief van 22 juni lezen we verder:

> ‘De leden zijn als volgd
> Hun belijdenis hebben afgelegd bij Do. Van den Oever:
> Pieter van Beek en huisvrouw
> Lena van Gulik
> Harme Goossens en huisvrouw
> Henderieka Reuzen
> Kornelia de Haan
> Elizabet van der Sluis
> Jan Freeling en huisvrouw
> Jakob de Boer en huisvrouw Elizabet Nieuwstraten

61 Buitenhuis, *Ontstaan* 7-9.
62 N. Wedemeijer, die de gemeente had geïnstitueerd, was sedert 1861 ambteloos.
63 *NAVGK*, 28-30 juni 1864 te Zwartsluis 402.

En die hun belijdenis hebben afgelegd bij Do. Weedemeijer:
Johannes Limburg en huisvrouw Johanna Petronella Hasselman
Pieter Kapper
Lena Hoogwerf
...
Namens den Kerkeraad onderteekend

H. Goossens	ouderling
P. van Beek	diaken
J. Limburg	kerkmeester'[64]

Tussen deze opsomming en de ledenlijst van de Afgescheiden gemeente bestaat - voor zover we kunnen nagaan - geen verband, zodat we mogen concluderen dat de leden van de Kruisgemeente bij haar instituering behoorden tot de import uit Rotterdam. Haar ontstaan kan derhalve niet worden verklaard uit moeilijkheden binnen de reeds bestaande Afgescheiden gemeente. Evenwel zullen er in of na 1864 overgangen zijn geweest; we vonden immers dat de Afgescheiden gemeente in deze jaren leden verliest.

De Kruisgemeente groeide langzaam in ledental zoals het volgende staatje laat zien.[65]

1860-1863:	14 leden
1864:	19
1865:	23
1866:	45
1867:	50
1868:	60
1869:	106

De Kruisgemeente wordt korte tijd, namelijk van november 1868 tot mei 1869, gediend door ds. J.G. Smitt,[66] zoon van de bekende ds. Wolter Wagter Smitt. In 1869 komt niet alleen landelijk, maar ook te Hellevoetsluis de vereniging van Afgescheidenen en Kruisgezinden tot stand. De Afgescheiden gemeente omvat dan (nog steeds) 40 zielen, de Kruisgemeente 106, zodat de verenigde gemeente 146 personen telt.[67]

64 RA Utrecht; synodale archieven van de Gereformeerde kerken in Nederland, inv. no. 77 (credentiebrieven etc. 1864).
65 Buitenhuis, *Ontstaan* 16. Men zie voor het jaar 1869 echter hierna.
66 Men zie voor ds. Johannes Gesinus Smitt (1846-1908): *NAVGK* 487, 531, 628; *De Haas* II, 322.
67 Kwantes, *Jaarboekje 1869* 24.

Buitenhuis vermeldt dat de vereniging van beide gemeenten de eerste tijd moeiten met zich bracht. De vier kerkeraadsleden van de Afgescheiden gemeente traden al spoedig af.[68] In de classicale notulen zien we dat in 1869 als afgevaardigden worden genoemd: H. Goossens, C. van Hartingsveld en P. Kapper.[69] De eerste predikant van de verenigde gemeente is J. de Haan, gekomen van een (vrije) Gereformeerde gemeente onder het kruis te 's-Gravenhage. Hij wordt

68 Buitenhuis, *Ontstaan* 17. Dit wordt bevestigd door de nog te noemen koopacte van het jaar 1873.

69 NCVR, 9 nov. 1869, 15 maart en 31 mei 1870 - 'Presentie'.

26 juni 1870 door ds. J. Schuurman van Zwartewaal, bevestigd en overlijdt te Hellevoetsluis reeds 28 februari 1871.[70]

In 1873 werd het kerkgebouw in de Molenstraat gekocht voor de som van *f* 6.000,-. Het dient als bedehuis tot na de eerste wereldoorlog.

In de koopacte[71] lezen we dat Marie Cramer, weduwe van Johannes van Persijn en A.H. van Persijn (de enige zoon) het kerkgebouw met bovenwoning en schuur verkopen aan

> Harme Goossens, 'kapitein aan boord van Zr. Ms. Stoomjacht', ouderling;
> Andries Willem de Wit, schrijver op de Rijkswerf te Hellevoetsluis, ouderling;
> Pieter Kapper, smid op de Rijkswerf, diaken;
> Carel van Hartingsveld, scheepstimmerman op de Rijkswerf, diaken;
> Leendert Rietdijk, koperslager op de Rijkswerf, kerkvoogd;
> allen wonende te Hellevoetsluis,
> 'tezamen uitmakende het bestuur van de Christelijke Gereformeerde Gemeente te Hellevoetsluis'.

70 Buitenhuis, *Ontstaan* 17-21; *NAVGK* register.

71 Archief Kadaster Rotterdam, Kantoor Brielle, deel 152, acte no. 38. Datum: 15 september 1873. De oppervlakte van het perceel bedraagt 2 are en 22 centiare. Het kad. no. is geworden 608.

Hoofdstuk 16
Brielle

Brielle, als vesting geconserveerd en gerestaureerd,[1] wijd en zijd bekend onder de naam 'Den Briel' door de gebeurtenissen van 1 april 1572, wordt reeds genoemd in 1257.

Rond 1840 telde het stadje 872 huizen en 4350 inwoners. Er waren 3700 Hervormden, 500 Rooms-Katholieken, 50 Evangelisch-Luthersen en 100 Israëlieten. In die tijd vond men onder de inwoners vele loodsen en zeelieden; anderen vonden hun bestaan door de handel in de producten van het eiland Voorne: granen, aardappelen en meekrap. Vóór het graven van het Kanaal van Voorne, en de verlegging van de grote vaart van Engeland via Hellevoetsluis naar Rotterdam, had men er veel doortocht van vreemdelingen die over Brielle naar Rotterdam reisden of omgekeerd. Er waren circa 1840 onder meer: een scheepstimmerwerf, drie touwslagerijen, een leerlooierij, een korenmolen, een aardappelstroopfabriek, alsmede een veer op het eiland Rozenburg en een stoom-bootdienst tussen Brielle en Rotterdam.[2]

1. Afscheiding

Merkwaardig is dat de hervormde predikant H.P. de Kanter[3] - zoals we reeds zagen in hoofdstuk 3 - begin 1836 verwachtte dat de Afscheiding te Brielle spoedig enige omvang zou krijgen. Immers, hij zag 50 potentiële Afgescheidenen, 'meest bejaarde vrouwen en varensgezellen'. Als de gemoederen zouden worden 'opgehitst', voorzag hij dat 200 personen zich van de Hervormde kerk zouden losmaken.[4] De Kanter schrijft:

> 'In ons stedeke zijn er enkelen en die zijn dan ook boos. Over het geheel worden zij diep veracht, maar toch bij enkelen, voornamelijk onder de klasse der zeevarenden, hebben zij eenigen aanhang weten te maken. De meeste dier aanhangers durven zich echter niet regtstreeks openbaren en houden zich schuil en daarom is het moeijelijk derzelver getal te bepalen. Intusschen, er schijnt ook van hier een adres te zijn gepresenteerd van afscheiding. Het moet berusten bij justitie...'.[5]

1 W. de Jong e.a., *De Vesting Brielle*, 's-Gravenhage 1975.
2 *Van der Aa* II, 733-745. Als aantal inwoners wordt opgegeven 4200, wat strijdt met de optelsom van de aantallen Hervormden, Roomsen etc.
3 H.P. de Kanter (1800-1868); 1824 predikant te Zoelen, 1825 te Brielle, 1862 emeritus.
4 Bos, *Archiefstukken* III, 169.
5 *Ibidem* 49, 6 jan. 1836. Van een adres eind 1835 door Afgescheidenen te Brielle gezonden (aan de Koning?) werd niets gevonden.

Het heeft echter tot 1850 geduurd, aleer de Afscheiding te Brielle een organisatorische vorm verkreeg.[6] Hoewel we weinig data vinden, staat het vast dat zich begin 1850 een groep personen afscheidt. In de notulen van de Hervormde kerkeraad van mei 1850 lezen we dat tien personen verklaren tot de gemeente der Afgescheidenen over te gaan.[7] Twee maanden later vinden we:

> 'Afgescheidene. Ter sprake is thans gebragt de zaak der afgescheidenen in onze gemeente. Met meerder en minder motiven heeft ieder der leden daarover zijn gevoelen kenbaar gemaakt. Er waren er, die wenschten dat de namen van hen die bij den kerkeraad hunne verklaring van afscheiding hadden ingediend in het openbaar van de predikstoel worden afgelezen. Anderen verlangden dat dit niet zoude geschieden. Eindelijk werd dit in omvrage gebragt. Evenveel bijval en afkeuring vonden beide gevoelens. De stemmen staakten. De voorzitter van zijn regt gebruik makende besliste de zaak ten voordeele van hen, die tegen de afkondiging waren, waarin de minderheid berustte...'.[8]

De afgescheiden gemeente te Brielle[9] wordt 15 mei 1850 door ds. H.B. Geuchies van Rotterdam, geïnstitueerd.[10] De kerkeraad krijgt bij de stichting de volgende samenstelling: Pieter van Waardenberg, Izaäk van Oudenaarde, ouderlingen; Hermanus Weyerse, Jan van der Sluijs, diakenen. Al spoedig komen er moeilijkheden. Dit verwondert niet, aangezien - evenals in andere kleine Afgescheiden gemeenten - leiding door een eigen herder en leraar ontbrak; ook de classis Rotterdam, waarbij de gemeente zich aansloot, was te zwak bezet met predikanten om hulp te bieden door een consulent en door de min of meer regelmatige bediening des Woords. Reeds spoedig na de instituering komt men in aanraking met Pieter van Wagtendonk, dan te Rotterdam woonachtig. We zullen Van Wagtendonk ook noemen in de hoofdstukken over Rotterdam en Gouda, maar reeds hier zij het volgende vermeld.[11] Na te Gouda ouderling en voorgan-

6 We krijgen de indruk dat Izaäk van Oudenaarde zich reeds vóór 1850 afscheidde. Arch. Herv. gem. inv. no. 338; Ingekomen stukken kerkeraad 1830-1851; zijn afscheiding is niet gedateerd.

7 Als in vorige noot, inv. no. 345. Hierin vinden we de namen van tien Afgescheidenen, die we verder in dit hoofdstuk zullen noemen. Men zie ook inv. no. A 14, Notulen kerkeraad 1848-...., 31 mei 1850.

8 Als in vorige noot, 25 juli 1850.

9 Het archief van deze gemeente bevat geen stukken van vóór 17 okt. 1861. Een enkele bijzonderheid in dit hoofdstuk ontlenen we aan een manuscript van H. Hoorweg, 'Geschiedenis van de Kerk te Brielle' (1938). Een getypt afschrift hiervan bevindt zich in het archief der gemeente. Slechts de eerste vijf bladzijden handelen over de tijd vóór 1870.

10 Hoorweg, 'Geschiedenis', *a.w.* 3-4; CVR, 4 juni 1850, art. 5: 'Ds. Geuchies deelt de stichting eener gemeente in de stad den Briel mede en wordt daarna door de classis gemachtigd de verkozene opzieners en diakenen aldaar eerlang te bevestigen.'. Ds. Geuchies preekte over Mattheus 16 vers 16-18.

11 Men zie voor hem Bos, *Archiefstukken* III, 229-236; Bos, *Kruisdominees* 41; D. Schalk, *De Afscheiding te Gouda* (MO-scriptie) 1978, 24: DERDE DEEL 314-317; VIJFDE DEEL register. Van Wagtendonk werd in 1805 te Gouda geboren, was circa 1836 schrijnwerker in genoemde plaats. Hij en zijn echtgenote Adriana Poot behoorden tot de eerste Afgescheidenen aldaar. De notulen van de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente te Rotterdam 5 juni

ger te zijn geweest van de Afgescheiden gemeente, vinden we hem rond 1839 aldaar bij de Kruisgezinden. In 1846 verhuist hij naar Rotterdam en sluit zich weer bij de Afgescheidenen aan. In 1850 is hij ouderling; gedurende de jaren 1840 tot 1850 treedt hij op als oefenaar. Midden 1851 verhuist hij naar Brielle en oefent hij in deze plaats. Maar reeds in een 'lastbrief' van Brielle van april 1852 voor de classicale vergadering staat dat de beide ouderlingen hun ambtsbezigheden nalaten. Zij kunnen het niet met Van Wagtendonk vinden. De vergadering oordeelt '...dat zij zich met de gemeente moeten vereenigen, omdat zij zelf Wagtendonk verzocht hebben tot het oefenen, en hem nu niet mogen verwerpen om zwakheid, daar zij tot nog toe geen sporen van onregtzinnigheid hebben voortgebragt...'.[12] Vier maanden later is de situatie niet verbeterd. Bovendien zou ds. Geuchies, de consulent, twist hebben veroorzaakt; hij zou zich, volgens de classicale vergadering, ten nadele van Van Wagtendonk 'te gul hebben verklaard aangaande eenige zaken'. Beide partijen - Geuchies en Van Wagtendonk - verzoenen zich echter.[13] Evenwel vraagt ds. Geuchies op de volgende vergadering aan Van Wagtendonk of deze alleen wegens werkeloosheid uit Rotterdam is vertrokken en naar Brielle gegaan, of met het oogmerk aldaar te oefenen; heeft hij zich ook niet 'tot het oefenen ingedrongen?'. Van Wagtendonk antwoordt dat slechts werkeloosheid hem heeft gedreven. Ook nu verzoenen Geuchies en Van Wagtendonk zich.[14] Korte tijd daarna wordt ds. G.J. Raidt consulent; hij zal deze taak vervullen van 12 februari 1853 tot 1 augustus 1856. P. van Waardenberg 'keert terug' en neemt zijn ambt van ouderling weer op.[15] Ook I. van Oudenaarde belijdt schuld, maar dit gebeurt pas in 1856.[16] Hij wordt niet hersteld in zijn ambt; echter in 1864 wordt hij opnieuw gekozen.

2. Erkenning; leden in het tijdvak 1850-1869

Op 3 juli 1854 wenden de kerkeraads- en andere leden, althans de meesten, zich tot de Koning met het verzoek

1851, art. 6 (GA Rotterdam, Arch. Geref. kerk, inv. no. 2) vermelden dat P. van Wagtendonk en zijn vrouw Adriana Poot op genoemde datum attestatie naar Brielle ontvangen.
Volgens gegevens ons verstrekt door GA Brielle behoorden tot het gezin de kinderen Jacomina geb. 1834 te Gouda, Martina geb. 1843 te Gouda en Martha Petronella, geb. 11 jan. 1852 te Brielle. Van Wagtendonk en zijn echtgenote vertrokken 21 nov. 1866 weer naar Rotterdam.

P. van Wagtendonk overleed in laatstgenoemde plaats begin 1883, als weduwnaar van Adriana Poot (overl. 1880); zijn beroep is ook nu schrijnwerker (GA Rotterdam, Overlijden 1880 en 1883).

12 NCVR, 27 april 1852, art. 4.
13 Idem, 3 aug. 1852, art. 4.
14 Idem, 16 nov. 1852, art. 5.
15 Idem, 8 nog. 1853, art. 10; 14 febr. 1854, art. 7.
16 Idem, 2 mei 1854, art. 8; 4 juli 1854, art. 12; 15 april 1856, art. 14.

> ‘Dat het Hoogstdezelve behagen moge, hen als eene Christelijk Afgescheidene gemeente te erkennen en even als hunne geloofsgenoten bescherming te verleenen.’

Medegedeeld wordt dat men de Dordtse kerkenorde en het reglement van Rijnsburg heeft aanvaard. Het request is getekend door 40 personen; ook wordt een totaal van 24 kinderen genoemd.[17] We zien hieruit dat de gemeente midden 1854 circa 70 zielen omvat. Bij koninklijk besluit van 2 september 1854, no. 63, wordt de gemeente erkend.[18] Als plaats van samenkomst wordt genoemd ‘het gebouw gelegen aan de Noordzijde van het Maarland, te Brielle, geteekend Wijk 5 No. 75, kadastraal bekend Sectie B No. 1114’.

We vermelden hieronder de namen van de ondertekenaars, alsmede van enige andere leden die we vonden in de nog te noemen notulen van 1861 tot 1871. Bij sommige personen noemen we een biografisch gegeven.

H = (ook) gevonden in arch. Herv. gem.
R = tekent request 1854

R	P. van Wagtendonk, ‘Voorganger Oudl.’
HR	P. van Waardenberg, ouderling, overleden 9 mei 1864
R	H. Weyerse, diaken
HR	J. van der Sluijs, diaken
H	Wouter van Ameide
H	Jacoba Cornelia van Beilen, echtgenote Izaäk van Oudenaarde
R	J.W. Bernhard
	Jacoba Berkhout
R	Elisabeth Bokhoven
R	F. Borgdorff
R	G. Borstlap
	J. de Bruijn
R	Leendert de Bruijn, broodbakker
R	Js. Cordia
R	Dirkje van Egmond
R	B. Hans
R	D. Hans
H	Bastiana Cornelia Harrewijn

17 Herv. Ered., 31 aug. 1854, no. 14; men zie voor het reglement van Rijnsburg: bijlage III.
18 Idem, 7 sept. 1854, no. 9.

HR	Maria Catharina Heibeek, echtgenote van P. van Waardenberg
R	Stijntje Hogenboom
R	C. Hoogendorp
R	J.M. (de?) Jongh
R	A.C. Koster
R	W. Krijgsman
R	K. Kwak
R	P. van Marion
R	A. Monster
H	Izaäk van Oudenaarde, tuinier, ouderling 1850 en sedert 1864
	Jacoba van Oudenaarde; ook: weduwe Schenk

R	J.K. van der Pijl
	Arie van Roijen
R	A. Schaap; ook: vrouw Schaap
R	Abram Schenk
R	F. Schenk
R	C. van der Schilt
	Jacob van der Schilt, schipper
R	F. Schrooten, schippersknecht, diaken in tijdvak 1859-1869
R	Pleun Sluis
R	Jannetje van der Sluijs
R	E. Smit
HR	Johanna Wilhelmina Smit
HR	Maria Visser; ook: weduwe Wouter van Ameide
	L. Vlasblom
R	J. van Waardenberg
R	Pieternella van Waardenberg; ook weduwe Lt. de Bruijn
R	Miena van Wagtendonk
HR	Lena Witte
HR	Jacob van Woensel
R	Arij van der Zee
R	S. van der Zee

3. Gemeentelijk leven 1855-1869

Na 1854 is het met de Afgescheiden gemeente te Brielle bergafwaarts gegaan. Hoewel in 1863 in het *Jaarboekje* nog wordt gesproken van 60 zielen, vinden we in 1865 en volgende jaren slechts 18 leden.[19] Er wordt geen avondmaal gevierd en ‘de plaats harer bijeenkomst kan niet worden behouden’ tengevolge van de geringe opkomst en de financiële gevolgen daarvan. De classis geeft als advies de godsdienstoefeningen te houden ‘in een bijzondere woning’.[20] Ruim een jaar later vraagt ouderling P. van Waardenberg aan de classicale vergadering zijn ontslag alsmede ontbinding der

19 Vergelijk bijlage II.
20 NCVR, 15 jan. 1856, art. 5.

gemeente. De classis wekt op tot volharding.[21] Ook de diakenen H. Weyerse en J. van der Sluijs ‘verlaten de godsdienst’. In 1860 verkeert de gemeente nog steeds in een ‘droevige toestand’. Het kerkgebouwtje is reeds twee maanden gesloten en er is in het geheel ‘geene dienst gehouden’. Deze situatie wordt mede veroorzaakt door ‘de zware en aanhoudende ongesteldheid van Br. Waardenberg, die niet konde voorgaan, ook zoo Br. Wagtendonk, en daar zij aan het bedrag van het gehuurde kerkgebouw niet meer konden voldoen,[22] hebben zij besloten het meublement er uit te nemen en te bewaren’.[23]

21 Idem, 7 april 1857, art. 6.

22 De eigenaar Willem van Beugen verkoopt zijn bezit (“huis en erf”) op 5 okt. 1860 aan “De Vereeniging van Vrienden der Waarheid” (Arch. Kadaster Rotterdam; Brielle. deel 101, volgno. 33).

23 NCVR, 3 april 1860, art. 8. Het laat zich verstaan dat onder deze omstandigheden geen afgevaardigden van Brielle verschijnen op de classicale vergaderingen te Rotterdam. Tot 1859 was dit wel het geval, zij het onregelmatig; van midden 1859 tot eind 1864 verschijnt er niemand; van eind 1864 tot en met 1869 komt I. van Oudenaarde, ouderling, of F. Schrooten, diaken, regelmatig ter vergadering.

In april 1861 kan worden gerapporteerd, dat de toestand der gemeente enigszins gunstiger is geworden; ds. Chr. Steketee Azn. te Vlaardingen, is consulent.[24] In dit jaar beginnen ook de (bewaarde) notulen van de kerkeraad.[25] We lezen in die van 17 oktober 1861 - de eerste - dat de vergadering bestaat uit

P. van Waardenberg, ouderling
I. van Oudenaarde, lid
F. Schrooten, diaken
P. van Wagtendonk, lid
J. de Bruijn, lid.

De notulen die hierop volgen zijn van 3 februari 1863! De gemeente ondergaat dan een flinke aderlating: Jacoba Berkhout, J.W. Bernhard, Dirkje van Egmond, C. Hoogendorp, Jannetje van der Sluijs en Arij van der Zee gaan over naar de 28 januari 1863 geïnstitueerde kerk te Zwartewaal,[26] terwijl aangaande Abram Schenk, Jan van der Sluijs en Johanna Wilh.a Smit wordt vermeld dat zij niet meer tot de gemeente behoren.[27]

Het jaar 1864 is zowel een dieptepunt als de tijd van een nieuw begin. Ouderling P. van Waardenberg overlijdt 9 mei van dat jaar. Uit de classicale notulen van enige maanden daarna blijkt dat de gemeente nog slechts vijf mannelijke, vier vrouwelijke ledematen en enige kinderen omvat. De gemeente begeert echter hartelijk te blijven bestaan.[28] Iets dergelijks lezen we in de kerkeraadsnotulen van dezelfde tijd. Er is nog slechts één diaken, namelijk F. Schrooten. De vijf broeders, in vergadering bijeen, verklaren: ‘Wij zijn vereenigd in een en dezelfde Geest om Kerk te blijven en bij vernieuwing een ouderling te kiezen.’.[29] Izaäk van Oudenaarde wordt dan gekozen en op 13 januari 1865 bevestigd door ds. P.J. de Groot van Schiedam. P. van Wagtendonk is wellicht - door ziekte of zwakte? - in deze tijd reeds op de achtergrond geraakt; bij de verkiezing krijgt hij twee stemmen tegen Van Oudenaarde drie.[30] Blijkbaar is gedurende 1863 tot 1866 vergaderd ten huize van P. van Waardenberg, want een drietal jaren na diens overlijden verzoekt zijn weduwe - M.C. Helbeek - ‘een andere plaats te zoeken voor onze godsdienstige zaamenkomst’, waarop besloten is ‘voortaan bij I. van Oudenaarde onze bijeenkomst te houden in een kamer waar eenige reparatie aan te doen is...’.[31] Na enige tijd worden stoelen, lampen etc. gekocht ‘voor de plaats van samenkomst’.[32]

Over het leven der gemeente in deze jaren tot 1869 valt niet veel te zeggen. Zij gaat geleidelijk weer groeien in tal.

24 NCVR, 9 april 1861, art. 5.
25 Archief Gereformeerde kerk Brielle, ‘Notulen kerkeraad 17 October 1861 tot 16 Februari 1871’, aan te halen met ‘Not.kerker.’. Het lijkt ons niet waarschijnlijk dat er notulen hebben bestaan over het *gehele* voorgaande tijdvak 1850-1861.
26 Not.kerker. 3 febr. 1863, art. 4.
27 Idem, 15 febr. 1863, art. 2.
28 NCVR, 8 nov. 1864, art. 5.
29 Not.kerker., 31 okt. 1864, art. 5.
30 Idem, 15 nov. 1864, art. 2; 18 jan. 1865, art. 2.
31 Idem, 22 febr. 1867, art. 5.
32 Idem, 1 nov. 1867, art. 4.

In 1872 klaagt ouderling I. van Oudenaarde op de classicale vergadering dat de gemeente geen plaats heeft om te kunnen vergaderen. Naar aanleiding hiervan wordt er door Van Oudenaarde en door ds. G.A. Kempff van Maassluis in *De Bazuin* een stukje geplaatst teneinde de zusterkerken met deze nood bekend te maken. Ds. J. Schuurman van Zwartewaal sluit zich hierbij aan in een artikeltje in genoemd blad en vestigt de aandacht op het feit dat in het jaar 1872 het derde eeuwfeest werd gevierd van het innemen van Den Briel door de Watergeuzen: de wereldlingen willen een beeld oprichten 'maar de arme Gemeente, wat zal zij doen?'. De oproep tot steun voor kerkbouw te Brielle die aan deze stukjes was verbonden, vond in geheel Nederland weerklank, zodat een aanzienlijk bedrag binnenkwam.[33] De classis Rotterdam benoemde een commissie die de zaken van de bouw met de kerkeraad diende te bespreken. De vraag rees daarbij - gezien de zwakheid der gemeente - aan wie het kerkgebouw zou toebehoren. Het antwoord, dat inhield dat de Christelijke Gereformeerde Kerk (de naam van het kerkverband van 1869 tot 1892) eigenares zou zijn, wekte verzet bij de kerkeraad, maar uiteindelijk legde hij zich daarbij neer. Op 29 augustus 1872 werd de eerste steen gelegd door A. Brummelkamp, hoogleraar aan de Theologische School te Kampen en 20 februari 1873 werd het kerkgebouw in gebruik genomen. De naam: Geuzenkerk - staande aan de Geuzenstraat. Eerst in 1913 werd het gebouw, volgens besluit van de generale synode van de Gereformeerde kerken in Nederland (de naam van het kerkverband sedert 1892), gehouden te Utrecht in 1908, door overschrijving op naam gesteld van de Gereformeerde kerk te Brielle.[34]

Op 18 oktober 1874 doet de eerste predikant van de gemeente te Brielle en van de Geuzenkerk zijn intrede: de 31-jarige candidaat I. Contant.[35] Hij vertrekt naar Oud-Loosdrecht 4 mei 1879.

33 Zo lezen we in een 'Verantwoording', *De Bazuin* 20e jrg. no. 17 (26 april 1872) dat de predikanten Kempff en Schuurman opnieuw enige honderden guldens aan giften hebben ontvangen. Aan I. van Oudenaarde is ter hand gesteld 'een zilveren reukdoosje met een klein stukje zilveren oude munt, gevonden in het kerkzakje' - van de gemeente 'Hooigracht' te Leiden - 'ter gelegenheid van het kollekteeren voor de Geuzenkerk'.

34 Hoorweg, 'Geschiedenis' *a.w.* 5-7, 11-12. De 'Geuzenkerk' heeft dienst gedaan tot 1968. Zij is thans in gebruik als opslagplaats voor bouwmaterialen. Te hopen is dat dit monument met zijn merkwaardige geschiedenis, mag worden bewaard.

35 Men zie voor Isaac Contant (1843-1929) *De Haas* II, 64.

Hoofdstuk 17
Zwartewaal

De burgerlijke gemeente Zwartewaal, thans gelegen aan het Brielsche Meer, ongeveer vijf kilometer ten zuid-oosten van Brielle, omvatte in 1851 de polder van gelijke naam met daarin het kleine dorp en enige gehuchten. Er stonden 128 huizen, bewoond door 213 huisgezinnen en 1000 personen. De inwoners waren op ongeveer 30 na Hervormd; er woonden 8 Rooms-Katholieken en 20 Israëlieten.[1] Het voornaamste middel van bestaan was de visserij. Ook vond men er een scheepstimmerwerf en een korenmolen.

Het archief van de Hervormde gemeente te Zwartewaal bevat geen gegevens aangaande de Afscheiding; het archief van de in 1863 geïnstitueerde Afgescheiden gemeente is verloren gegaan - het was althans in de periode van ons onderzoek onvindbaar.[2]

1. Ontstaan der gemeente; erkenning

Begin 1843 komen in de vergadering van de classis Rotterdam P.A. Kimmel[3] en J.W. Bernhard[4] wonende te Zwartewaal. Zij vragen namens de Afgescheidenen aldaar, die kerkelijk behoren tot niet minder dan vier plaatsen, namelijk tot *Brielle, Pernis*,[5] *Rozenburg* en *Schiedam*, 'een gemeente te mogen worden'. Het verzoek wordt toegestaan; de predikanten P.J. de Groot (Schiedam) en P. van der Sluijs (Maasland) ieder met een ouderling, zullen het desbetreffende besluit uitvoeren.[6] Begin april wordt gerapporteerd dat de gemeente is geïnstitueerd en dat er 'opzieners zijn benoemd en bevestigd'.[7] De precieze datum

1 We ontlenen deze bijzonderheden aan *Van der Aa* XIII, 409-412. Wij merken op, dat er (in 1851) niet wordt gesproken van Afgescheidenen.
2 We zullen gebruikmaken van een enkele aantekening in een manuscript van C. Voogt, 'Kort overzicht van de Geref. Kerk te Zwartewaal, Zwartewaal December 1959'; het wordt bewaard in het archief van de Gereformeerde kerk te Zwartewaal. Voogt vermeldt dat (reeds in 1959) 'eenige notulen-boeken weg waren' (1).
3 Men zie voor hem hoofdstuk 15 (Hellevoetsluis).
4 Idem, hoofdstuk 16 (Brielle).
5 Over de Afgescheidenen die vóór 1863 te Pernis lid waren, vinden we bij Voogt, 'Kort overzicht': 'Met paard en wagen gingen zij over de toen meestal slechte wegen naar Spijkenisse; voeren over de Oude Maas, want een brug was er nog niet en gingen vervolgens lopen naar Pernis' (1-2).
6 NCVR, 6 jan. 1863, art. 11.
7 Idem, 7 april 1863, art. 4.

van instituering is 28 januari 1863.[8] Ds. de Groot wordt consulent.[9]

Eén van de eerste daden van de kerkeraad betreft het vragen van erkenning aan de Koning. Een adres van 25 januari 1864 wordt afgewezen, aangezien het niet individueel is ondertekend en er geen reglement is overgelegd.[10] Een tweede verzoekschrift draagt als kenmerk 'Februari 1864'.[11] Hierbij wordt het 'Reglement der Christelijke Afgescheiden gemeente te Schiedam' - zoals we zullen zien: dat van Utrecht - overgelegd en wordt medegedeeld dat voor het uitoefenen der eredienst een gebouw is aangekocht 'kadastraal de nummers 473-476'. Met dit onroerend goed is bedoeld een opstal (met erf), die in 1868 werd verbouwd tot het eerste kerkje, thans Dorpsstraat 17.[12] Het request is door 25 personen ondertekend, van wie we de namen hieronder geven. Afgezien van de kinderen zal deze lijst wel de samenstelling van de gemeente begin 1863, beschrijven.

Een plaats achter een naam betekent: was aanvankelijk lid van de gemeente aldaar; bij een aantal personen kon deze bijzonderheid niet worden achterhaald.

P.A. Kimmel, ouderling (Hellevoetsluis)
A. van der Zee, ouderling (Brielle)
C. Hoogendorp, diaken (Brielle)
G. Nieuwenhuizen, diaken (Pernis)
J. van Beek
J. Berkhout (Brielle)
J.W. Bernhard (Brielle)
B. Booman
H. Clemens
D. van Egmond (Brielle)
D. van der Giezen
H. van der Giezen
M. de Gilde
J. Kimmel
P. Kimmel

8 Deze datum - uiteraard tussen 6 jan. en 7 april 1863 - wordt genoemd in Voogt, 'Kort overzicht' blz. 2. De schrijver vermeldt in notulen te hebben gevonden, dat de gemeente [zondag] 29 januari 1888 haar 25-jarig bestaan vierde en dat zij [woensdag] '28 januari 1863 is gesticht'.

9 NCVR, 29 sept. 1863, art. 10.

10 Herv. Ered., 30 jan. 1864, no. 15.

11 Idem, 3 mei 1864, no. 12. Bij 'dispositie' van genoemde datum wordt aan de requestranten medegedeeld, dat het bestaan der gemeente voor kennisgeving wordt aangenomen.

12 Het gebouw werd in 1983 gebruikt als pakhuis. Voogt vermeldt in zijn 'Kort overzicht', blz. 3, dat het vóór 1864 een café was en dat het enige moeite kostte het voor *Afgescheidenen* te kopen. We vragen ons af of deze 'overlevering' op feiten berust. In 1858 koopt Dirk van der Meer, winkelier, wonende te Zwartewaal de vier percelen met de genoemde kadastrale nummers (Arch. Kadaster Rotterdam, Zwartewaal, deel 90, volgno. 4). Op 29 okt. 1863 kopen *op een veiling*, 'in last en voor rekening' van de Afgescheiden gemeente Arij van der Zee, schipper en visser alsmede Pieter Anthony Kimmel, meestersmid, respectievelijk 'waarnemend secretaris en president van den kerkeraad', opstal en erven, voor de somma van *f* 1.080,- (Arch. Kadaster Rotterdam; Zwartewaal, deel 115, volgno. 44).

H. Meuldijk
J. Meuldijk
S. Meuldijk
H. Neken
H. Nieuwenhuizen (Pernis)
N. Nieuwenhuizen (Pernis)
J. Post
L. van der Sluijs (Brielle)
J. Spruit
A. van der Zee-Hoogendorp

2. Gemeentelijk leven (1864-1869)

De schaarse gegevens die we, behalve het bovenstaande, aangaande de kleine gemeente kunnen noemen, ontlenen we merendeels aan classicale notulen. Hoewel, zoals vermeld, met voortvarendheid een gebouw wordt aangekocht, ontstaan er ook reeds na korte tijd moeilijkheden. In 1864 wordt gewaagd van twisten waardoor 'de gemeente ten ondergang neigt'. Er wordt door de classis een commissie benoemd, die blijkbaar de eenheid weet te herstellen.[13]

Op 3 maart 1867 doet de eerste predikant zijn intrede: J. Schuurman,[14] gekomen van Kockengen. Ook deze gang van zaken wijst op doorzettingsvermogen - het *Jaarboekje* geeft voor het tijdvak 1865-1869 slechts 55 zielen.

Bij een predikant behoort een pastorie, maar de aankoop gaat de krachten van de gemeente te boven. Met enige steun van de classis en met een hypothecaire lening,[15] kan echter een pand worden aangekocht. Het is het huis (thans) Dorpsstraat 23, dat nu nog als woning dienst doet.

In 1869 telt Zwartewaal 129 zielen; dit aantal wijst op een groei die zonder twijfel mede de vrucht zal zijn geweest van de arbeid van ds. Schuurman. Als laatstgenoemde in 1877 de gemeente verlaat, blijft zij vacant tot 1881.[16]

13 NCVR, 26 april 1864, art. 13.

14 Geboren 1819. Dalfsen c.a. 1844, Holten 1846, Deventer 1859, Kockengen 1861, Zwartewaal 1867, Terwispel 1877. Emeritus 1884. Overleden 1887. Men zie voor hem VIERDE DEEL register.

15 Volgens Herv. Ered. 11 febr. 1867, no. 2 wordt aan de gemeente machtiging verleend tot het aangaan van een hypothecaire geldlening groot *f* 500,-, 'tot aanvulling der koopsom van een huis bestemd voor predikantswoning'.

16 Over het 'Land-van Voorne en Putten' alsmede Beijerland, tenslotte het volgende.
Ook te **Hekelingen**, gelegen tussen Oude Maas en Spui, heeft een Afgescheiden gemeente bestaan en wel van 1862 tot 1865. In oktober 1862 komen ter classicale vergadering Johannes Moree, Arie van der Meijde (te Abbenbroek; zie voor hem hoofdstuk 15), Klaas van den Berg en Pieter Gardenier. Zij vragen instituering van een gemeente te Hekelingen. Er zijn vijf mannelijke leden; men woont twee en een half uur gaans van de naastbijzijnde kerk; men kan met circa 30 personen vergaderen (NCVR, 7 okt. 1862, art. 3 en 8). Begin januari 1863 blijkt dat de gemeente geïnstitueerd is (Idem, 6 jan. 1863, art. 8). Reeds in 1865 stelt de classis Rotterdam vast dat 'Hekelingen' dient te worden ontbonden; de leden zullen bij Pernis worden ingedeeld, maar zij die dichter bij Zwartewaal wonen, kunnen indien zij dit begeren hun attestatie aldaar inleveren (Idem, 1 aug. 1865, art. 9). Men zie ook onder Pernis (hoofdstuk 19).
Te **Spijkenisse** werd 22 maart 1869 een gemeente gesticht. Wij menen dat het wel en wee van deze kerk buiten het bestek van dit boek valt.
Nieuw-Beijerland is gelegen even ten oosten van het Spui bij Hekelingen. Door ds. L.G.C. Ledeboer wordt hier in 1864 een gemeente gesticht, die zal geen behoren tot de Bakkerianen. (Men zie voor Nieuw-Beijerland Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden* 42-49, 273, 275; De Jongste, *Klacht en Jubel* 57-79).
Te **Oud-Beijerland**, waar ook een Ledeboeriaanse groep heeft bestaan, was er een kleine Afgescheiden gemeente van 1836 tot 1839 (TWEEDE DEEL 224-225). Op 11 aug. 1868 wordt opnieuw een Afgescheiden gemeente geïnstitueerd. Na een klein jaar gaat zij over van de classis Rotterdam naar de classis Dordrecht. (NCVR, 23 febr. 1869, art. 7).

Hoofdstuk 18
Rozenburg

De burgerlijke gemeente Rozenburg was in de vorige en in een deel van deze eeuw een langgerekt eiland, door drie veren met het omliggende land verbonden. Dicht bevolkt was dit gebied niet, want circa 1846 waren er slechts 115 verspreid-staande huizen, bewoond door 205 huisgezinnen en ruim 1080 inwoners. De bevolking vond haar bestaan in de landbouw. Een dorp bestond er niet, maar rond de Hervormde kerk was er een gehucht van nog geen twintig huizen.[1] Er waren ongeveer 1050 Hervormden, 16 Rooms-Katholieken en enige Afgescheidenen.

1. Archieven

De Afgescheiden gemeente te Rozenburg bezit geen archiefstukken van vóór 1900.[2] Mede daardoor is zelfs verwarring ontstaan over de datum van instituering. De kerkelijke hand- en jaarboekjes vermelden 15 maart 1855. De werkelijke datum moet worden gezocht tussen 6 oktober 1846 en 5 januari 1847, zodat we veilig gaan als we beweren dat de gemeente eind 1846 is geïnstitueerd. Op 5 januari 1847 verschijnt in de vergadering van de classis Rotterdam Jacob Voogt, ouderling op het eiland Rozenburg, terwijl er op vorige vergaderingen - 6 oktober 1846 en daarvóór - van het bestaan van een gemeente op dit eiland niet wordt gerept. De datum 15 maart 1855 kan echter ook om andere redenen niet juist zijn, zoals we nader zullen aantonen.[3]

1 *Van der Aa*, IX, 737-738.
2 Naar ons werd medegedeeld, beginnen de ledenregisters circa 1900, de notulen van de kerkeraad met het jaar 1922.
3 Merkwaardig is dat op 15 maart 1955 het honderdjarig bestaan van de gemeente is gevierd (*Trefpunt*, contactorgaan van de Gereformeerde kerk te Rozenburg, 14 maart 1980, 8). De verklaring voor het ingangvinden van de datum 15 maart 1855 is onzes inziens de volgende. De gemeente is gedurende de eerste tientallen jaren van haar bestaan uitermate zwak geweest - eerst in 1892, nadat ook de Doleantie op Rozenburg haar invloed had doen gelden, kwam de eerste predikant: P. Zijlmans (1892-1895). De notulen van de kerkeraad zijn zeer summier geweest of worden in het geheel niet gemaakt, zoals we nog zullen zien. Wellicht is er in het jaar 1854 ouderling noch diaken; op de vergaderingen van de classis Rotterdam is Rozenburg rond 1854 niet vertegenwoordigd geweest. Maar in de notulen van de classis van 3 april 1855 (NCVR), art. 17, lezen we dat er te Rozenburg een ouderling en een diaken zijn gekozen. We vermoeden dat dit is gebeurd 15 maart 1855 en dat men vanaf deze datum weer is begonnen met het maken van notulen. Wellicht is, in latere jaren, het oudst-bewaarde notulenboek dat van begin 1855 geweest en heeft men niet beseft dat in 1855 de gemeente reeds een kleine negen jaar bestond.

We kunnen voor dit hoofdstuk slechts putten uit het archief van de Hervormde gemeente te Rozenburg, het archief Hervormde eredienst en dat van de classis Rotterdam van de Afgescheiden kerken.

2. De eerste leden

In de 'handelingen des [Hervormden] Kerkeraads van Rozenburg en Blankenburg begonnen in den jare 1837'[4] vinden we een enkele aantekening aangaande Afgescheidenen. We merken hierbij op dat er zich te Rozenburg vóór 1842 niemand afscheidde; de eersten zochten aansluiting bij Schiedam, zoals we in het hoofdstuk over deze plaats zullen zien.

In 1842 vinden we dan - in aantekeningen in de notulen - dat 4 augustus Jacob Voogt heeft geschreven 'dat hij zijne betrekking tot ons kerkgenootschap opzeide, en mitsdien verzocht zijn naam als lidmaat uit het boek der leden uit te doen'. In de notulen van 6 december 1842 lezen we dat Arij Verhoog en Jan Piet[erse] van Dijk zich hebben afgescheiden; een datum wordt niet genoemd. Eerst in 1846 vinden we een volgende vermelding. Op respectievelijk 18, 19 en 21 oktober hebben zich afgescheiden Jacob Cornelisse Kleywegt; Willem Janse Verkade; de echtelieden Willem Oosterlee en Leentje Korse Kleywegt.[5]

Behalve deze gegevens vinden we in het archief der Hervormde gemeente een afzonderlijk blad 'Opgaaf der afgescheiden[en] - 64 Afgescheidene 1857'.[6]

De namen die op deze lijst voorkomen zijn de volgende.[7]

> Is een naam cursief geschreven, dan betekent dit: komt ook voor onder een nog te noemen request aan de Koning van 8 oktober 1853.
>
> *Jacob Voogt* en echtgenote *Adriaantje van Dijk*
> Jacobus van Dijk Jzn met zijn kinderen Sara, Willem en Maerten
> *Jacob Cornelisse Kleywegt* en echtgenote *Jantje van Dijk* met hun kinderen Jacob, Neeltje, Jannetje, Leentje, Elisabeth, Cornelis, Cornelia
> *Jan Piet* [*erse*] *van Dijk*
> *Arij Verhoog* en echtgenote *Aagje van Die* met hun kinderen Aagje en Neeltje
> *Willem* [*Janse*] *Verkade* en echtgenote *Geertruida Johanna Driessen* met hun kinderen Neeltje, Jannetje, Geertruda en Jan
> *Willem Oosterlee* en echtgenote *Leentje* [*Korse*] *Kleywegt* met hun kinderen Willem, Koos, Maria, Jacoba, Trijntje, Leendert en Pieter

4 Het boek loopt tot 1859.
5 We vermoeden dat de dag van instituering dicht bij deze data ligt. Tenslotte: de notulen van 3 juli 1849 vermelden de afscheiding van Geertruida Johanna Driessen, Elizabeth Pein en Willem Verkade (deze vinden we niet in een nog te noemen lijst, bewaard in het Hervormde archief).
6 Wij vonden op deze lijst 63 namen.
7 We hebben aan de volgorde der namen niets veranderd, aangezien we het mogelijk achten, dat de rangschikking (min of meer) chronologisch is voor het tijdvak 1842-1857.

Johannes van Dam en echtgenote *Adriana Lenen* met hun kinderen
Aren, Hannie, Maerten, Johannes, Baaltje Elizabeth en Pieter

Pieter Voogt Kzn en echtgenote *Adriaantje van Winden* met hun kinderen Cornelia, Willem, Klaas, Jacob en Diena
Frederik Bergwerff
Arij Bergwerff
Arij Moll
Pieter Voogt Pzn en echtgenote *Maria van der Hof* met hun kinderen Leentje, Jacob, Arij, Pieter, Willem, Maartje, Elizabeth en Adriana

Buiten deze lijst vinden we in de Hervormde notulen de reeds genoemde
Elizabeth Pein

Het request aan de Koning van 1863 bevat ook onderstaande namen die niet voorkomen in het archief van de Hervormde gemeente.
Joh. van Driel en echtgenote Pieternelle de Voogel met vier kinderen
A. Kapelle
Gerrit van der Spek
Ariaantje Voogt (weduwe Johannes van Dijk) en drie kinderen[8]

3. Request van 1853

Zoals reeds genoemd richten de Afgescheidenen van Rozenburg zich op 8 oktober 1853 tot de Koning met een request, waarin zij erkenning van hun gemeente vragen.[9] De namen van de 24 ondertekenaars hebben we hierboven vermeld; er zijn op dit tijdstip 36 kinderen; totaal 60 zielen.[10] Men verklaart de kerkenorde van Dordrecht en het reglement van Rijnsburg[11] te hebben aanvaard. Ouderling is Jacob Voogt '...zullende de Kerkeraad verder georganiseerd worden, zoodra zij... zich zullen gewend hebben tot Uwe Majesteit...'. In het koninklijk besluit waarbij de gevraagde erkenning wordt verleend, staat vermeld, dat de requestranten hun eredienst zullen houden in een gebouw toebehorende aan Jacob Voogt, gelegen aan de Boomendijk, kadastraal Sectie B, no. 297.[12]

8 Strikt genomen hebben we slechts aangaande de personen van wie de namen cursief werden gedrukt, de zekerheid dat zij tot de Afgescheiden gemeente te Rozenburg hebben behoord. Immers, dezen tekenden het request 1853.
9 Herv. Ered. 21 dec. 1853, no. 2.
10 Dit aantal stemt overeen met de 65 tot 75 zielen die we aantroffen in de *Jaarboekjes* over de jaren 1856 tot 1869. Het *Jaarboekje 1870* vermeldt 114 zielen. Vermoedelijk hebben zich in 1869 enige Kruisgezinden, die tot die tijd elders kerkten, bij de gemeente te Rozenburg gevoegd.
11 Zie bijlage III.
12 J. Bergwerff vermeldt in *Trefpunt, a.w.* 7, dat dit huis bekend stond als 'Ouwe Stee'. Volgens Arch. Kadaster Rotterdam waren huis en erf geen eigendom van Jacob Voogt, maar was dit onroerend goed aan hem in erfpacht uitgegeven door de bekende Réveilman Abraham Jacob Twent van Rozenburg (Oudste Legger Rozenburg, art. 102, 238 en 258). Men zie voor Twent (met de spelling 'Twent van Roosenburg') ZESDE DEEL register.

In 1866 werd er op de plaats van een oude boerderij - de ‘Schutskooi’ - aan de Boomendijk een eenvoudig kerkje gebouwd; het werd tevens gebruikt als ‘School met den bijbel’ *(Trefpunt, a.w.* 8-9).

4. Ouderlingen en diakenen

Uit de presentie van de classicale vergaderingen gehouden te Rotterdam, kunnen, aangaande de jaren dat enige personen als ouderling of diaken hebben gediend, de volgende conclusies worden getrokken.[13]

ouderlingen

Jacob Voogt	1846-1855
(overleden november 1855)	
Arij Verhoog	1855-1857
Johannes van Dam	1857-1862
P.K. Voogt	1862-....
J.A. Prins	1863-....
Jacob Kleywegt	1866-....

diakenen

Willem Oosterlee	1855-1870
A. Kapelle	1856-1857
J.C. Kranenborg	1868-....

5. Andere gegevens ontleend aan de classicale notulen

In de notulen van april 1847 lezen we dat de leden wonende te Zwartewaal op zondag niet naar de gemeente Rozenburg komen ‘waarmeede zij vereenigd zijn’.[14] Enige maanden later is er sprake van een ‘geroepen diaken’; deze dient te worden bevestigd[15]; gezien het geheel der gegevens - met name het feit dat er in 1853 slechts een ouderling in de gemeente diende - ligt de veronderstelling voor de hand dat de betrokkene nimmer in het ambt is gekomen. In november 1847 stelt de classicale vergadering vast dat de ‘leden van de gemeente Maassluis, Maasland en Zuidbuurt’ - deze personen vormden echter geen gemeente, maar kwamen vermoedelijk bijeen als conventikel (vergelijk hoofdstuk 24) -zich moeten ‘vervoegen bij de Gem[eente] Roozenburg ten einde zij dan onder wettig opzicht stonden. En dat degenen die zulks weigerden, aangemerkt zouden worden als niet meer bij de Kerk te behooren’.[16] In

13 Enige conclusies moeten worden gezien als benadering. Diakenen kwamen slechts bij uitzondering ter classicale vergadering. De gegevens zijn ontleend aan CVR (1843-1850) en NCVR (1850-1870). Stippeltjes duiden aan dat de ambtsdrager wellicht langer heeft gediend, maar dat hierover geen zekerheid bestaat of dat dit dienen valt buiten het behandelde tijdvak.

14 CVR, 6 april 1847, art. 17.

15 Idem, 4 aug. 1847, art. 10.

16 Idem, 2 nov. 1847, art. 5.

1849 komt ter sprake of ‘Rozenburg’ met ‘Vlaardingen’ (instituering 10 december 1848) kan worden verbonden, maar deze gedachte wordt niet uitgewerkt.[17]

Als we de lezing van de classicale notulen - na splitsing in de classis Rotterdam en classis Leiden; 1850 - vervolgen, komen we voor Rozenburg tot onderstaande bloemlezing.

1851. Er is slechts één ouderling. De gemeente wordt vermaand een tweede te kiezen. Het notulenboek van de kerkeraad (of van de ouderling met de belij-

17 Idem, 5 dec. 1849, art. 15.

dende mannelijke leden?) wordt slecht bijgehouden. Sedert april 1849 is er niet in geschreven.[18]

1852. Geconstateerd wordt dat er 'slechts eenen zwakken ouderling' is.[19]

1855. Te Rozenburg zijn een ouderling en een diaken gekozen.[20]

1857. Ouderling Arij Verhoog zal worden vermaand. Zijn dochter gaat met zijn toestemming naar de Hervormde kerk.[21]

1858. Genoemde ouderling is onder censuur gesteld. Diaken A. Kapelle vraagt ontheffing van zijn ambt; dit wordt verleend.[22] Op de volgende vergadering wordt gemeld dat A. Verhoog en A. Kapelle de kerk gaan verlaten.[23]

1862. De gemeente wil nog een ouderling kiezen 'daar de Kerkeraad zwak en klein is'. Zoals te verwachten valt, wordt dit 'toegestaan'.[24]

1864. Ouderling J.A. Prins is door de andere ouderling in de bediening bevestigd. De classicale vergadering meent dat de bevestiging niet wettig is; deze moet door een predikant worden verricht.[25]

1866. Brielle, Hellevoetsluis, Rozenburg en Stellendam zijn vacant. De classicale vergadering spreekt uit dat deze vier gemeenten moeten proberen tezamen een predikant te beroepen.[26]

18 NCVR, 5 aug. 1851, art. 5.
19 Idem, 16 nov. 1852, art. 6.
20 Idem, 3 april 1855, art. 17.
21 Idem, 7 juli 1857, art. 7.
22 Idem, 5 jan. 1858, art. 10.
23 Idem, 13 april 1858, art. 7.
24 Idem, 7 jan. 1862, art. 7.
25 Idem, 2 febr 1864, art. 11.
26 Idem, 1 nov. 1866, art. 2.

Hoofdstuk 19
Pernis

Wie een blik slaat op de huidige plattegrond van Rotterdam, ziet Pernis liggen op een schiereiland dat wordt omgeven door de Tweede Petroleumhaven, Nieuwe Maas, Eemhaven en Prins Willem Alexanderhaven. Het schiereiland is aan de randen bezet met fabrieken en olie-opslag terreinen. Het oude dorp Pernis heeft min of meer de vorm van een vierkant; de scheidslijn met het omliggende gebied wordt gevormd door de Vermaetweg, Pastoriedijk en Ring. Ook de uitstulping in de richting van de oude Pernissehaven - de Nieuwedijk, Uiterdijk etc. - is bewaard gebleven. De burgerlijke gemeente Pernis van omstreeks 1847 telde 188 huizen, bewoond door 325 huisgezinnen en 1660 inwoners. De bevolking vond haar bestaan meest in de visserij, landbouw en vlasserij. Ook was er in die tijd een scheepstimmerwerf. De vissersvloot omvatte twintig schepen die uitvoeren 'ter versche en zoute zeevischvangst'. Op elf na waren de inwoners Nederlands Hervormd.[1]

1. Het begin

De wording van de Afgescheiden gemeente te Pernis ligt in het duister. We willen vooropstellen dat de notulen van de kerkeraad van 7 oktober 1892 vermelden dat het 50-jarig bestaan der gemeente niet zal worden gevierd wegens de slechte tijden; dergelijke aantekeningen zijn er eind 1917 en 1942.[2] Hieruit kan worden afgeleid dat men in 1892 etc. meende of zeker wist dat de gemeente eind 1842 is geïnstitueerd. De bewaard-gebleven notulen van de kerkeraad beginnen met 1 februari 1851; het oudst-bewaarde ledenregister is in ieder geval van latere datum.[3] Mede daardoor kunnen we thans noch het tijdstip van instituering met zekerheid vaststellen, noch zeggen door wie deze is verricht en onder welke omstandigheden dit is gebeurd.

1 *Van der Aa*, IX, 131-133. Het aantal 'elf' voor circa 1847 is onzes inziens te laag. Het aantal Afgescheidenen moet in die tijd iets groter zijn geweest.
2 Notulen kerkeraad 23 nov. 1917: 75-jarig bestaan zal worden herdacht zondag 16 december; idem 12 okt. 1942: 100-jarig bestaan zal worden gevierd op de tweede kerstdag.
3 Het bleek niet mogelijk - ook niet door vergelijking met andere stukken - vast te stellen, wanneer dit boek is *aangelegd*; ons vermoeden is circa 1859. Het register is geschreven achterin (of voorin?) het Notulenboek van de kerkeraad 1873-1883.

In het archief der Hervormde gemeente van Pernis[4] vinden we, naast enige voor ons onderwerp niet belangrijke vermeldingen aangaande afgescheiden en weergekeerde personen, dat in 1840 de eerste lidmaten tot de Afscheiding overgingen.

1840

24 april. Maria van Eijk heeft zich schriftelijk afgescheiden. Haar is verzocht in de kerkeraad te verschijnen, maarzij heeft aan dit verzoek niet willen voldoen.

14 augustus. Jan Koster en zijn vrouw Alida 't Hart scheiden zich af.

18 december. Diaken Gerrit Verschoor heeft zich bij de Afgescheidenen gevoegd. Hij wordt ontslagen als diaken.

1841

1 februari. Gerrit Verschoor (Leendertzoon) scheidt zich *schriftelijk* af.

13 maart. Magdalena Pons, huisvrouw van Pieter Bijl scheidt zich af.

1843

10 januari. Afscheiding van Klaasje Velthoen en Grietje van der Zwet.[5]

Verder vinden we in Lidmatenregister 1784-1846 als enig gegeven:

28 februari 1841: Leendert 't Hart heeft zijn kind laten dopen bij de Afgescheidenen te Schiedam en heeft daardoor verklaard zich af te scheiden. In deze vermelding ligt een element dat we ook in andere bronnen vinden: de eerste Afgescheidenen te Pernis hebben enige tijd te Schiedam gekerkt.[6]

De instelling der ambten te Pernis mag zich dan eind 1842 hebben voltrokken, de mogelijkheid blijft bestaan dat de eerste ambtsdragers eerst begin 1845 zijn bevestigd.

In de notulen van de classis Rotterdam van 3 december 1844 lezen we namelijk - zoals we reeds zagen in hoofdstuk 9 - dat in de vergadering verschijnen:

'Andries van Eibergen, Diaken; Pieter Bijl, verkoren Diaken; J.W. Vijgeboom, verkoren Ouderling.' Bovendien is een brief ingekomen van Arie 't Hart 'verkoren Ouderling van de Gemeente te Pernis'.[7] Verder:

> 'Br. Van Eibergen, Diaken van de Gemeente Pernis verklaart de oorzaak, waarom ZijnEerw. die zich geruimen tijd aan de Classis verwijderd had, zich thans hier bevond en bij vernieuwing zich met dezelve wilde vereenigen, hierop nederkomende, dat ZijnEerw. het zondige en schadelijke van die scheurmakerij had ingezien en nu niets vuriger wenschte dan in het midden van de paden des regts te wandelen. De Broeders verklaren niets tegen die vereeniging te hebben.'[8]

4 Bewaard in GA Rotterdam.

5 We ontlenen deze gegevens aan Notulen kerkeraad 1782-1847.

6 H. Donkersloot en A. Brunsting, *Geschiedenis van Pernis*, Rotterdam 1934, 95 - te Schiedam stond van 11 dec. 1839 tot 18 juli 1842 ds. A. Brummelkamp; *De Pernische Kerkbode* 20 okt. 1934. Door het onvolledig-zijn van de archiefstukken vinden we echter over deze zaak bij 'Schiedam' (hoofdstuk 23) geen evidentie.

7 CVR, 3 dec. 1844, presentie en art. 5. Het trekt de aandacht dat bij A. van Eibergen het 'verkoren' ontbreekt.

8 CVR, 3 dec. 1844, art. 8.

De inhoud van dit artikel is niet geheel duidelijk. De volgende vragen blijven onbeantwoord: is Van Eibergen kortere of langere tijd geleden wèl bevestigd, in tegenstelling tot de andere 'verkorenen'? Heeft alleen Van Eibergen, of de gemeente te Pernis zich 'aan de Classis' verwijderd? En: wat was de oorzaak van deze verwijdering? Zijn er ook ambtsdragers geweest vóór de nier-genoemden? Tenslotte: wat moet worden verstaan onder 'geruimen tijd'? Al met al: er blijven vraagtekens ten aanzien van het ontstaan van de gemeente.[9]

In de jaren 1845 tot 1851 (begin der notulen) verschijnen ter classicale vergadering:

Arend Bijl, Andries van Eibergen, Arie 't Hart, ouderlingen; Andries van Eibergen, Martinus Verschoor, diakenen.

De oudst-bewaarde notulen van de kerkeraad[10] vangen aan, zoals gezegd, met een vergadering van 1 februari 1851. Zij geven over het algemeen weinig bijzonderheden. Begin 1851 heeft de kerkeraad de samenstelling: A. Bijl, A. 't Hart, ouderlingen; P. Bijl en A. van Eibergen, diakenen.

Een jaar later wordt door A. 't Hart voorgesteld een derde ouderling te kiezen, aangezien hij door zijn beroep van kustvisser 'veel buiten de gemeente is'.[11]

Een belangrijke bijzonderheid aangaande de eerste jaren vinden we in de classicale notulen van 1847: Maria van Eijk, zoals we zagen, één der eerste Afgescheidenen te Pernis, is nog lid te Schiedam. Zij verkeert in armoedige omstandigheden, en vraagt aan de classis

> 'of zij haar bedeeling moeste ontfangen uit de Gemeente Schiedam of Pernis... Haar gevraagd zijnde waarom zij niet te Pernis aangesloten was, antwoordde zij dat zij eer afgescheiden was als er te Pernis eene Gemeente bestond en toen daar eene Gemeente gesticht was, zij in staat was geweest de Gemeente te ondersteunen door giften en Schiedam haar toen geraden had lid van Schiedam te blijven en haar Attestatie niet over te brengen naar Pernis; gaf tevens te kennen dat zij nu liefst lidmaat wenschte [te worden] te Pernis.'

De vergadering oordeelt dat Pernis haar als lid dient aan te nemen, en dat zowel deze gemeente als die te Schiedam voor haar bedeling dienen bij te dragen.[12]

2. Request 1853; erkenning

Op 24 oktober 1853 richtte de Afgescheiden gemeente te Pernis zich tot de Koning met een verzoekschrift, waarin erkenning in de burgerlijke maatschappij werd

9 Ds. S.O. Los wordt aangewezen de ambtsdragers te Pernis te bevestigen (CVR, 3 dec. 1844, art. 9). Op 11 maart 1845 (art. 5) wordt gemeld, dat J.W. Vijgeboom is bevestigd; we mogen wel aannemen dat hetzelfde geldt voor Arie 't Hart en Pieter Bijl.

10 'Notulen kerkeraad 1851-1876'.

11 Not. kerker. 29 febr. 1852.

12 CVR, 2 nov. 1847, art. 3.

gevraagd.[13] Verklaard wordt dat men het Reglement van Rijnsburg (bijlage III) als het zijne erkent, en dat de godsdienst zal worden uitgeoefend in

13 Herv. Ered. 17 dec. 1853, no. 1.

‘een in huur verkregen gebouw te Pernis, kadastraal Sectie B no. 147.[14]

De kerkeraad heeft op het tijdstip van de indiening van het request de volgende samenstelling:

Arend Bijl, Arie 't Hart, Martinus Verschoor, ouderlingen; Leendert 't Hart, Andries Weltevreden, diakenen.

Het verzoekschrift is ondertekend door 50 personen, maar van zeven van deze wordt de ondertekening ‘per order’ niet erkend - zij waren door één of andere oorzaak ‘afwezig’. In totaal wordt opgegeven dat er 103 kinderen zijn, zodat de gemeente eind 1853 minstens 153 zielen heeft omvat.

De ondertekening luidt als volgt.[15]

Klaasje Barendregt (a)[16]
Klaasje Berghout (a) met 2 kinderen
Cornelis Biert met 2 kinderen
Arend Bijl[17] met 6 kinderen
Pieter Bijl en Magdalena Pons met 8 kinderen
Andries Eibergen en Willemke den Otter met 1 kind
Arie van Gemeren en Elizabeth Bijl met 5 kinderen
Arie 't Hart en Adriaantje van der Pas met 6 kinderen
Leendert 't Hart en Jaapje de Winter met 6 kinderen
Magdalena 't Hart
Pieter den Hartog en Elisabeth Schaberg
Elias Ketting en Grietje Spuij met 3 kinderen
Aletta Koppenol[18] met 7 kinderen
Jan Koster (a)[19] met 6 kinderen
Pieter Koster[20] met 1 kind
Pietertje Koster (a) met 2 kinderen
Pietertje Lagendijk (a) met 2 kinderen
Pietertje Lagendijk met 6 kinderen
Jan Meiboom[21] met 2 kinderen
Jan van der Schee[22] met 1 kind
W. van der Sluis en Ingetje van der Stee

14 Volgens Donkersloot en Brunsting *a.w.* 95 vgl. werden de eerste samenkomsten gehouden ten huize van een door ons niet gevonden Klaas Smits aan de Pastoriedijk. Daarna in een ander woonhuis aan deze dijk. Vervolgens aan de Uiterdijk in een pakhuis dat ongeveer 120 mensen kon bevatten. Dit pand werd in 1934 in tweeën gedeeld en werd toen bewoond door Jacobus Aalbers Hzn en Jacobus Aalbers Jzn.

15 Een (a) achter een naam betekent ‘afwezig’. Is slechts één echtgenoot genoemd, dan was wellicht de andere partner (nog) niet afgescheiden; ook kan er in dat geval sprake zijn van een weduwnaar of weduwe. Wij rangschikken de namen der ondertekenaars alphabetisch.

16 In Ledenregister (vergelijk noot 3): gehuwd met Matthijs Baggerman.

17 Idem: gehuwd met Neeltje de Winter.

18 Idem: gehuwd met Maarten Noordzij.

19 Idem: gehuwd met Cornelia van der Steen. Was in 1840 gehuwd met Alida 't Hart.

20 Idem: gehuwd met Hendrikje 't Hart.

21 Idem: gehuwd met Janna Speelman.

22 Idem: gehuwd met Cornelia van Lier.

Cornelia van Steenis
Martinus van Veelen en Krijna Hendrika Kok met 1 kind
Hendrik Verhagen en Pietertje Noordzij met 4 kinderen
Maria Verhagen [weduwe Jacob van der Steen]
Gerrit Verschoor en Jannetje van Steenis met 6 kinderen
Hendrik Verschoor en Teuna Spuij
Martinus Verschoor[23] met 8 kinderen
Teuntje Verschoor[24]
Rookje Vink[25] met 2 kinderen
Grietje Vis (a) met 1 kind
Arie Voogt[26] met 4 kinderen
Adriaantje Voorbergen (a)
Jan Voorbergen en Adriaantje Koole met 5 kinderen
Andries Weltevreden en Burgje Spuij met 6 kinderen
Hermanus Wijnolst[27]

De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 30 december 1853, no. 66.[28]

3. Gemeentelijk leven 1854-1869; (ds) Arie 't Hart

In dit tijdvak zien we als leden van de kerkeraad optreden - behalve de hierboven genoemden: C. Biert, M. Bosman, Pieter Bijl, A. van Eibergen, als ouderling; J. van der Burg, K. de Winter, als diaken.

Eén van de belangrijkste zaken in deze jaren is geweest het predikant-worden

23 Idem: gehuwd met Klaasje Vermaat.
24 Idem: gehuwd met Johannes van der Zwet.
25 Idem: gehuwd met Pieter 't Hart.
26 Idem: gehuwd met Jannetje Verheij.
27 In E.A. Spruijt, *De geschiedenis van de Gereformeerde Kerk te Rhoon* I (1873-1926), gestencild, s.l.et a. [Rhoon 1983] wordt vermeld, dat Bastiaan Hordijk en Hermanus Wijnolst zich in 1850 te Rhoon afscheidden. (2-3) Ook lezen we in deze studie: 'De Gereformeerde kerk van Pernis "gesticht in 1841"(!) is voor verschillende gemeenten in de omtrek de moederkerk geweest. In haar notulen kan men niet alleen lezen over de lidmaten in Rhoon, maar ook van diverse andere plaatsen, o.a. Zwartewaal, Nieuwe Sluis, Hekelingen, Spijkenisse, Hoogvliet en Poortugaal.' (4) Wij merken op dat wij in het thans aanwezige notulen-bestand en in het reeds genoemde oudst-bewaarde ledenregister slechts een enkele plaatsaanduiding vinden.
28 Herv. Ered. 4 jan. 1854, no. 1.

volgens artikel 8 der Dordtse kerkenorde[29] van de visser Arie 't Hart.[30] Begin 1854 wordt 't Hart aangeboden ‘leerend ouderling’ te worden ‘met verlating van zijn tijdelijk beroep en een toelage van 7 gld. per week’.[31] Enige weken later verklaart hij dat hij ‘zig overgeeft zig aan den dienst der gemeente geheel toe te wijden’.[32] In die tijd stelt ds. P.J. de Groot te Schiedam op de classicale vergadering aan de orde: Zou broeder 't Hart predikant kunnen worden op artikel 8? De vergadering heeft geen bezwaar.[33] In 1856 onderwerpt 't Hart zich op de provinciale vergadering aan het praeparatoir examen. Hij wordt op grond daarvan ‘als proponent opgenomen’, maar dit gebeurt ternauwernood, namelijk nadat de stemmen hebben gestaakt en nadat door het werpen van het lot ten gunste van de examinandus is beslist. Deze ontvangt de raad ‘zich vooral bij eenen Leeraar te laten oefenen in de Hollandsche taal en andere voorbereidende wetenschappen’.[34] Reeds daarvóór had de kerkeraad besloten 't Hart ‘als... leeraar te roepen en hem te verzoeken zich aan het examen daartoe de provinciale vergadering aan te bieden’.[35] In april 1857 wordt hij nog niet bekwaam geacht als predikant te worden bevestigd,[36] maar op de classicale vergadering van oktober van dat jaar, slaagt hij voor zijn peremptoir examen[37] en wordt hij 26 oktober daaraanvolgende te Pernis bevestigd.[38] Op 2 oktober 1859 preekt 't Hart afscheid en vertrekt naar Zuid-Beijerland.

De tweede predikant is Hendrik Ruine Koopman[39]; hij staat, gekomen van

29 Bouma, *Kerkenordening van de Gereformeerde kerken in Nederland* 37-38. Dit artikel opent de mogelijkheid dat personen die niet hebben gestudeerd ‘tot het predikambt’ worden toegelaten, mits zij bezitten ‘singuliere gaven: godzaligheid, ootmoedigheid, zedigheid, goed verstand en discretie, mitsgaders gaven van welsprekendheid’.

30 Arie 't Hart werd in 1811 te Pernis geboren. Tijdens de Belgische opstand heeft hij enige tijd in krijgsgevangenschap doorgebracht, onder meer in de citadel van Antwerpen. ‘Daar had hij van nabij gezien en gehoord het verschrikkelijke van het leven zonder God. 't Was voor hem een oorzaak de zonde te leeren kennen en te vluchten tot den Heere.’ Hij hield zich voortdurend en intensief bezig met Schriftstudie en ‘nam kennis van de vele geschriften van die dagen over het geestelijk en kerkelijk leven. Hij studeerde bij ds. I. Middel te Vlaardingen en ds. P.J. de Groot te Schiedam. Predikant te Pernis van 26 okt. 1857 tot 2 okt. 1859. Zuid-Beijerland 1859. Werkendam 1866. Overleden 1887. We ontlenen deze bijzonderheden aan *De Pernische Kerkbode* van 20 okt. 1934 en aan *Tychicus* (Kerkbode Gereformeerde kerk te Pernis) van mei 1963. Men zie verder voor hem *De Haas* I, 134.

31 Notulen kerkeraad 3 febr. 1854.

32 Idem 25 febr. 1854.

33 NCVR, 15 april 1854, art. 6.

34 NPZH II, 25-27 juni 1856, art. 9-31.

35 Notulen kerkeraad 2 mei 1857.

36 NPZH II, 21-22 april 1857, art. 30.

37 NCVR, 6 okt. 1857, art. 10-19.

38 *Honderd vijftig jaar* 137. Donkersloot en Brunsting *a.w.* 96 spreken van [woensdag] 28 okt. 1857. De naam van de bevestiger wordt niet genoemd.

39 Men zie voor hem EERSTE DEEL register, TWEEDE DEEL 362, 381. H.R. Koopman werd 10 juli 1824 te Wijk (Drenthe) geboren en overleed 24 juni 1884 te Paterson, New Jersey, U.S.A.
Als aanvullende informatie noemen wij nog dat hij in 1865 emigreerde naar Amerika, daar na enige tijd predikant werd van de Christian Reformed Church te Pella, Iowa (1867-1869). In 1869 ging hij over naar de Reformed Church in America (RCA) en diende de gemeente van dit kerkverband te High Prairie, Illinois (1870-1879) en Paterson, New Jersey (1879-1884). Deze gegevens zijn ontleend aan *Historical Directory of the Reformed Church in America 1628-1965*, New Brunswick, New Jersey 1966, 96.

Steenwijk, te Pernis van 18 maart 1860 tot 11 december 1864, waarna hij predikant wordt te Gameren. Hij ontvangt een tractement van *ƒ* 12,- per week en daarbij een toelage van *ƒ* 100,- per jaar. Ds. Koopman wordt opgevolgd door J.H. Schoemakers[40]; hij is van 7 mei 1865 tot 1 mei 1870 te Pernis predikant geweest.

In deze jaren zijn er leden die wonen te Hekelingen, Hoogvliet en Rhoon. Wat Hekelingen[41] betreft: in de notulen van de kerkeraad van 30 augustus 1865 lezen we, dat de gemeente aldaar door de classicale vergadering is ontbonden verklaard 'en de leden aldaar tot deze gemeente zijn terug gewezen'. J. Moree was ouderling en Ks. van den Berg diaken. Toch zal men te Hekelingen godsdienstoefeningen blijven houden met het oog op de verre afstand.

Zoals de kerkelijke *Jaarboekjes* laten zien (bijlage II) vertoont het zielental van de gemeente van 1856 tot 1869 een geleidelijke stijging van 172 naar 525. Geen wonder dat men begin 1862 uitziet naar een ruimere vergadergelegenheid. Op 11 april worden enige stukken grond aangekocht aan de Pastoriedijk.[42] In de notulen van de kerkeraad van 11 maart 1862 lezen we:

> 'De tekening eener te bouwen Kerk en de gemaakte staat van kosten word door de vergadering gezien en zonder eene nadere beslissing daaromtrend te nemen, word goedgevonden naar het gemaakte voorstel een bestek te maken dat word opgedragen aan den ouderling Mr. [Martinus] Verschoor...'.

En in die van 28 april 1862 vinden we dat aanwezig is W. van Schagen 'Mr. timmerman' wonende te Spijkenisse en lid der gemeente. Deze geeft enige adviezen. De kerkeraad besluit tot bouw over te gaan. Martinus Verschoor zal de kerk bouwen voor *ƒ* 4.480,79.[43] Op 28 mei 1862 legt ds. H.R. Koopman de eerste steen voor het kerkgebouw, dat ook nu nog dienst doen en op 27 novem-

40 J.H. Schoemakers werd in 1826 geboren. Wilsum (Dtsld.) 1855. Apeldoorn 1857. Katwijk aan Zee 1861. Pernis 1865. Dedemsvaart 1870. Overleden 1885.

41 Men zie hoofdstuk 17 aan het einde.

42 Volgens koopacten behorende tot het archief van de Gereformeerde kerk te Pernis werd op 11 april 1862 een stuk grond groot bijna 10 aren (kad. Sectie B 821, 423 en 424) gekocht van Hermanus Aalbers en een daarnaast gelegen stukje (kadastr. Sectie B, 421 en 422 - gedeeltelijk) van Pieter Bijl. Voor de notaris verschenen ds. H.R. Koopman en Jan van der Burg 'verwer', gemachtigden van het 'kerkbestuur'.

43 Voor deze bouw wordt op 29 jan. 1863 een lening onder hypothecair verband gesloten, groot *ƒ* 5.000,-. Geldschieter is Bastiaan van Buuren, bouwman, te Maasland (men zie voor hem hoofdstuk 26, Maasland). Van de zijde van de gemeente compareren: ds. H.R. Koopman; de ouderlingen A. van Eibergen (koopman), M. Verschoor (timmerman); de diakenen C. Biert (bouwman), Jan van der Burg (verwer); de kerkmeesters J. Voorbergen (rietdekker), Gerrit Weltevreden (koopman). Ook deze acte berust in het archief van de kerkeraad.

ber van hetzelfde jaar wordt het in gebruik genomen.[44]

Tenslotte: vermoedelijk reeds vóór 1859 en tijdens de vacaturen gedurende de jaren 1859-1860 en 1864-1865 werd er 'geoefend' door Cornelis van den Berg; deze was sedert circa 1853 ouderling te Vlaardingen.[45]

44 *De Stem*, Weekblad in het belang der ware Gereformeerde Kerk in Nederland, Elburg/'s-Gravenhage, 27 nov. 1862.

45 In een lang gedicht 'Vlaardingen Mei 1860' gericht aan ouderling Pieter Bijl (een afschrift wordt bewaard door de heer J. den Arend te Pernis) doet Van den Berg enige ontboezemingen. Wij noemen hier het fragment:

> Ja! als ik alles ga herdenken
> hetgeen de Heere ons wou schenken.
> des avonds in bevriende kringen
> in samen spreken en in zingen!
> Hoe God de ziel had opgezocht
> en daar het wonder had gewrocht
> en had gebracht tot klaar gezicht
> welk een boosaardig hellewicht
> men is voor God, in schuld en zonden.
> Maar! echter was gena gevonden
> in Jezus dierbaar borgenbloed
> en hoe dat God toen was ontmoet
> als Eén, Die zich in gunst wou wenden
> tot zoo een ziel, die uit ellenden
> slechts op genade pleiten kon.
> en als een Jacob, God verwon...

Hoofdstuk 20
Katendrecht

Voordat we bij de behandeling van ‘Zuid-Holland’ Nieuwe Maas en Nieuwe Waterweg voorgoed oversteken in noordelijke richting, willen we enige aandacht besteden aan de Afgescheiden gemeente te Katendrecht. In de tijd vóór 1870 was, wat nu een deel van Rotterdam-Zuid is, een zelfstandig gebied; kerkelijk gezien bepaald door de Hervormde gemeente te Charlois,[1] welke ook leden telde te 's Gravenambacht en Katendrecht.

In 1841 waren er te Charlois 378 huizen met 2500 bewoners. De bevolking vond haar bestaan in de ‘appelpluk’, vlasteelt, aardappelbouw, benevens de riet- en houthandel. Er waren 2400 Hervormden.[2]

De burgerlijke gemeente Katendrecht - groter in oppervlak dan thans, na het graven van de Maashaven, de wijk die dezelfde naam draagt - telde in 1845 slechts 62 verspreid liggende huizen, bewoond door 130 gezinnen. De 590 inwoners vonden hun bestaan in ‘de melkerij’; zij waren op 20 na Hervormd. Katendrecht zelf was een gehucht. Een veer verbond dit gebied met Rotterdam.[3]

1. Ontstaan der Kruisgemeente[4]

De Afgescheiden gemeente te Katendrecht is - merkwaardigerwijs - voortgekomen uit een vereniging. Een gezelschap, dat samenkwam ten huize van wagenmaker Hoogvliet in de Tolhuisstraat - nu geklemd tussen Rijnhaven en Maashaven - kreeg op 2 oktober 1861 een organisatie-vorm: ‘De Vereeniging tot

1 In het archief van de Hervormde kerk te Charlois c.a. vinden we in de tijd van de Afscheiding slechts dat het gezin van A.C. Kuiper (Kuijper) zich afscheidt (14 maart 1839). Aangezien Kuijper zich aansluit bij de Afgescheiden gemeente te Rotterdam, zullen wij hem dáár noemen.
2 *Van der Aa* III, 68-69.
3 *Van der Aa* VI, 331-332.
4 We ontlenen in dit hoofdstuk enige bijzonderheden aan het archief van deze gemeente: ‘Notulen van de Vereeniging tot Verbreiding der Waarheid 2 Oct. 1861-1 Nov. 1884’ (de notulen gaan op ongeveer 4 dec. 1866 over in die van ‘de Kerkeraad der Christelijke Gereformeerde Gemeente’); ‘Ledematen Boek van de Gemeente Katendrecht en Charlois 1866’ en aan *Het werk Uwer handen - Geschiedenis van een Gereformeerde Kerk Rotterdam-Zuid (Katendrecht)* - [door dr. W.H. van Zuylen, Katendrecht] 1966.

Verbreiding der Waarheid'.[5] De leden van het gezelschap, daarna vereniging - circa 50 in getal - bleven aanvankelijk merendeels lid van de Hervormde kerk. De 'Notulen' beginnen met het 'Reglement'. Daaruit blijkt dat het doel der vereniging is 'de Waarheid te verbreiden en voor te staan, door de Waarheid te belijden en te beleven'. Verder stelt men zich ten doel openbare godsdienstoefeningen en catechisatiën te houden, in welke ook personen kunnen voorgaan, die geen geordende predikanten zijn.

Het reglement is ondertekend door de acht eerste bestuursleden: J.W. van den Broek (president), W. Bot, P.C. Brandwijk, A. Breukhoven, A. van Deursen, P.M. van Loon, J. Schotel en A. van der Waal.

Als 'oefenaar' in deze kring treden op J.W. van den Broek, P.M. van Loon en E. Fransen.

Reeds in 1863 zijn er leden der vereniging die begeren dat de sacramenten zullen worden bediend. We lezen:

> 'Alsnu werd door den President een ingekomen bezwaar of verzoek aan de Vergadering voorgelezen, betreffende de Heilige Doop en Avondmaal Bediening, welk bezwaar of verzoek geadresseerd was aan Leden des Bestuurs, en onderteekend door W. Maliepaard, [L.] Barendregt, [M.] de Bruin, [A.] Kamp, Molenaar, vrouw Boers, en andere doch ongenoemde personen, welk bezwaar of verzoek door den President aan alle leden des Bestuurs werd overgedragen, om na rijp beraad en overleg, in de eerstvolgende Vergadering aan inzenders als dan nader Rapport uittebrengen.'[6]

Twee maanden later wordt het verzoek herhaald; het bestuur besluit dan dat zal worden getracht 'een op zich zelf staand Kerkelijk Ligchaam te worden'.[7] Het besluit heeft echter niet het door een aantal leden gewenste gevolg, zodat het niet verwondert dat eind 1864 een nieuw verzoek 'om de Vereeniging kerkelijk te maken', wordt ingediend. Thans zijn het C. Kuipers te Charlois alsmede D. Verschoor en L. Noordzij te Katendrecht die zich tot het bestuur wenden en als antwoord ontvangen '...dat reeds op een daartoe gedaan verzoek, gelegenheid gezocht is, terwijl alle leden des Bestuurs voor deze zaak waren, en werd HEd. beloofd, zulks zeker te doen op eene daartoe nader te bepalen en gelegene tijd'.[8] Maar het 'kerkelijk maken' laat nog op zich wachten.

5 De eerste 'Vereeniging *ter* Verbreiding der Waarheid' werd te Amsterdam opgericht in 1847, onder de krachtige leiding van T.M. Looman. ''t Was het planten van een klein boompje, maar dat voorspoedig opschoot en weldra in een veelheid van hoofdtakken en zijtakken uitgroeide.' (Rullmann, *Kerkherstel* 80) In navolging van Amsterdam ontstond in 1851 de 'Vereeniging *tot* verbreiding der Waarheid in Friesland'. We mogen wel zeggen dat deze verenigingen hier en daar de Doleantie hebben voorbereid.

6 Notulen, 15 aug. 1863. Niet alle personen die hier worden genoemd, vinden we terug in het 'Ledematen Boek... 1866'.

7 Notulen, 21 okt. 1863.

8 Idem, 26 dec. 1864.

Voor dat er een definitief besluit valt, vertrekt de voorganger en president J.W. van den Broek. In juli 1866 maakt hij bekend zich geroepen te voelen ‘om in uitgebreider Kring werkzaam te worden in des Heeren Koningrijk’.[9]

9 Van Zuylen, *a.w.* 4-5. Johan Willem van den Broek werd 9 nov. 1820 te Schiedam geboren; hij overleed te Enkhuizen 27 maart 1880. Hij was een zoon van Leendert van den Broek en Henriëtte Vijgeboom (dochter van de bekende oefenaar Johan Willem Vijgeboom). Reizend handelaar in textiel (‘pakloper’). Oefenaar te Charlois circa 1860 tot 1866. Predikant te Goes 1867, Enkhuizen 1869. Sedert 1869 predikant van de ‘Vrije gereformeerde gemeente onder 't kruis’ aldaar, aangezien deze niet meeging met de vereniging van 1869. Men zie voor Van den Broek: Bos, *Kruisdominees* 214- *217; De Haas* II, 49.

Nadat er voor de vierde maal een verzoek is gedaan inzake wijziging van de organisatie, en wel door A. Lührmann en A.M. Looyé te Katendrecht, valt het besluit de vereniging kerkelijk te maken en aansluiting te zoeken bij de Gereformeerde kerk onder het kruis te Rotterdam, waar D. Klinkert predikant is.[10] Zondag 4 december 1866 wordt - nadat de vereniging reeds was ontbonden - onder leiding van laatstgenoemde de Kruisgemeente te Katendrecht geïnstitueerd en de gekozen ambtsdragers bevestigd. Ouderling worden: C. Kuipers[11] en J. Markus; diaken: M. de Bruin en A. van der Waal; kerkmeester: A. van Deursen en D. Verschoor.[12]

2. De eerste leden

Volgens het reeds genoemde 'Ledematen Boek... 1866' bestond de gemeente bij haar aanvang uit de volgende personen.[13]

Arnoldus van Asperen
Louwrens Beukema en Adriana Kamp
Jacob Bezemer
Willem Bot en Jaapje Ophof
Pieter Cornelis Brandwijk en Pietertje Teepe
Mercelis de Bruin en Leidia Barendregt
Johannes van de Coeverring
Arie van Deursen en Jobje van Sprang
Jacob van Deursen
Pieter van Dijk en Gerretje Boske
Cornelis Enzer
Anna van Eik huisvrouw van H. Bouwkens
Elizabeth Flesch[14]
Maria van Gemeren
Huig Groenendijk
Huig Groeneweg
Jan de Haas en Pleuntje de Haan
G.J. van Helden
Johannes den Hoet en Antonia Koster
Willem Huizer en Pietertje Monster
Anna Jansen
Jan Kouwstaal en Hendrika Sofia Blacquière
Cornelis Kuipers en Catarina Hatenboer

10 Notulen, 1 nov. 1866.
11 Hij tekent: C. Kuijpers.
12 Notulen, 4 nov., 13 nov., 20 nov., 4 dec. 1866.
13 Aangezien de administratie weinig gegevens bevat, kon niet worden vastgesteld waar de grens ligt tussen eerste en later-aangesloten leden.
14 Dochter van (ds.) Salomon Mozes Flesch; men zie voor deze TWEEDE en VIERDE DEEL register.

Hannie Lagendijk
Arnoldus Looyé
Aart Los
Pieter Los en Geertje Noordzij
Arnoldus Lührmann en Neeltje den Otter
Willem Maliepaard
Geertruida Markus
Jacob Markus
Leendert Mol
Johannes Niemansverdriet
Leendert Noordzij en Neeltje van Deursen
Willem Ottevanger en Trijntje Lagendijk
Jacobus Ottevanger
Hendrik Pouderoijen en Mijntje Verhagen
Frans Punt
Jacob Rijke
Arie Stek en Elizabeth Blacquière
Adrianus van der Thoolen
Elizabeth van der Thoolen
Jan Verhaar en Annigje Timmer
Dirk Verschoor en Trijntje Bazuin
Arij van der Waal
Dirk van der Waal
Jan Zwiep

3. Plaatsen van samenkomst

Al spoedig na 1861 kon de ruimte bij wagenmaker Hoogvliet niet meer alle personen, die bij de 'Vereeniging' kerkten, bevatten. Een vlasboer, in de buurt van de Gouwstraat te Charlois,[15] stelde daarop zijn schuur beschikbaar. Echter: de tweede vergaderplaats werd, al spoedig, eveneens te klein. 'Van heinde en ver, tot uit Bolnes, kwam men naar de samenkomsten.' Het lukt een deel van een huis te huren, dat vroeger herberg was geweest. 'Het huis lag aan de Dordtsche straatweg, nu ongeveer Zwartewaalstraat.'

> 'Ook deze vergaderruimte werd spoedig te klein. Men begon te denken aan echte kerkbouw. Een stuk grond aan de Katendrechtse Lagedijk, dicht bij de korenmolen "De Korenaar" werd aangekocht voor *ƒ* 200,- van de familie Los. (Die molen werd voor enkele jaren afgebroken, hij stond op de hoek Katendrechtse Lagedijk en Hellevoetstraat).'

In de 'Notulen' van 16 augustus 1864 lezen we dat de aankoop van de grond en het bouwen van de kerk hebben gekost *ƒ* 2.258,17. Er is nog een schuld van *ƒ* 890,70.

15 Wellicht de reeds genoemde C. Kuipers.

Omdat de vereniging geen rechtspersoon was, werd het onroerend goed op naam van de president Van den Broek gesteld. Het kerkje kon 250 à 300 mensen bevatten.[16]

16 We ontleenden de gegevens van deze paragraaf aan van Zuylen, *a.w.* 4, 6-7. Het tweede 'echte' kerkgebouw werd in 1874 in gebruik genomen, nadat het eerste was verkocht. Het bevatte 400 zitplaatsen en stond aan de Dordtsche Straatweg. Deze 'liep... via de Zwartewaalstraat, dwars door wat nu de Maashaven is naar het veer van Katendrecht, dat toen de enige geregelde verbinding met Rotterdam was.' *(ibidem* 13).

4. De eerste predikanten

Op 17 november 1867 ontvangt de jonge, voortvarende gemeente onder het kruis in Dirk Jan van Brummen[17] haar eerste predikant; bevestiger is ds. A. Verheij van Dordrecht. Hij staat te Katendrecht tot 30 mei 1869.[18] Kort na zijn vertrek komt de vereniging van Afgescheidenen en Kruisgezinden tot stand. Katendrecht wordt opgenomen in het verband van de christelijke gereformeerde kerk, en uiteraard tevens in dat van de classis Rotterdam. We lezen over dit gebeuren in de 'Notulen':

> 'Een berigt ontfange van de Consulent Ds. Klinkert omtrent het besluit der Groote Vergadering van het vereenigen der Christelijke Afgescheidenen met ons kerkelijk standpunt onder de Naam van Christelijk Gereformeerd en hetzelve de Geheele Gemeente bekend gemaakt.'[19]

De tweede predikant is de voormalige Kruisdominee Willem Eichhorn. Hij staat te Katendrecht van 13 februari 1870 tot 11 augustus 1872.[20]

17 D.J. van Brummen werd 7 nov. 1825 te Arnhem geboren en overleed 25 nov. 1902 te Dordrecht. Smid te Arnhem. Sedert 1851 oefenaar bij een afzonderlijke afgescheiden groep aldaar, vervolgens bij de op 17 april 1856 geïnstitueerde kruisgemeente. Hij werd in 1857 predikant te Arnhem, in 1867 te Katendrecht, 1869 te Woerden, 1872 te Oud-Beijerland en in 1876 te Dordrecht; sedert 1896 bij de christelijke gereformeerde kerk aldaar. *De Haas* I, 58-59.

18 Van Zuylen, *a. w*. 11.

19 Notulen, 29 juni 1869.

20 W. Eichhorn werd 7 juni 1828 te Amsterdam geboren en overleed te Dordrecht 28 november 1872, slechts een drietal maanden nadat hij Katendrecht had verlaten. Predikant te Huizen 1854, Zutphen 1855, Tricht 1860, Haarlem 1864. Katendrecht 1870, Dordrecht 1872. Men zie voor hem ook: Bos, *Kruisdominees* 151-153; TWEEDE DEEL 154, 160; *NAVGK* register; *De Haas* I, 105.

Hoofdstuk 21
De Christelijke Afgescheiden gemeente te Rotterdam

Inleiding

Bij de volkstelling van 1 januari 1840 stonden er te Rotterdam 7348 huizen, bewoond door 11356 huisgezinnen en 78000 inwoners. In 1846 zijn de aantallen groter geworden: 8172 huizen, 18500 gezinnen en circa 82000 inwoners. Wat het godsdienstige betreft, vinden we in laatstgenoemd jaar in deze handels- en havenstad, het volgende.

Nederlandse Hervormde kerk	46700 zielen
Christelijke Afgescheiden gemeente	340
Gereformeerde kerk onder het kruis	400 (sedert 1843)
Waalse gemeente	2000
Evangelisch-Lutherse gemeente	4300
Engels-Presbyteriaanse gemeente	200
Engels-Episcopaalse gemeente	150
Schotse gemeente	160
Rooms-Katholieke kerk	22000
Remonstrantse broederschap	1400
Doopsgezinde gemeente	300
Israëlitische synagoge	2800
	———
	80750[1]

Hoewel er aangaande de eerste jaren van de Afscheiding te Rotterdam[2] enige vraagtekens blijven, menen we toch uit de bewaard-gebleven bescheiden een

1 We ontlenen bovenstaande gegevens aan *Van der Aa* IX, 662-722. We zullen nog zien dat de ‘Gereformeerde kerk onder het kruis’ werd geïnstitueerd, niet in 1843, maar in 1844.

2 Over de Afscheiding te Rotterdam en de daaruit ontstane gemeenten bestaat de volgende literatuur. J.H. Landwehr, *Beknopte geschiedenis van de Gereformeerde kerk van Rotterdam van af 1835 tot heden*, Rotterdam 1905 (voor ons onderwerp komt de inhoud van dit boekje zakelijk overeen met het door Landwehr en A. van Veelo geschreven artikel ‘De Gereformeerde Kerk’ in *Rotterdam in den loop der eeuwen* II, Rotterdam 1905, derde stuk 1-32; F. Staal Pz., *De apostel van Zeeland* ds. Cornelius van der Meulen, Bruinisse s.a. [circa 1937]; J.C. van der Does, *Kruisgezinden en Separatisten*, Franeker eerste druk 1940, tweede druk s.a.; H.M. Stoppelenburg en A. de Blois, *De Gereformeerde Gemeenten in Groot-Rotterdam*, 's-Gravenhage 1952; J. van Raalte, *Wat was de Gereformeerde kerk in Nederland?*, Goes 1954; F.L. Bos, *Kruisdominees*, Kampen 1953 [tweede druk] s.a.; H.M. Stoppelenburg, ‘Vrije gemeenten te Rotterdam’, in *Kerkhistorische Kroniek*, 's Heer Arendskerke (Zld.), 5e jrg. no. 4 (1969), 37-48; C. Smits, ‘Iets uit de geschiedenis van de Afscheiding te Rotterdam’, in *Woorden Wetenschap/Gereformeerde Stemmen*, (Meded. van de Sticht, voor Geref. Wetensch. Arbeid, Amersfoort) XI, 3-6 (1979)/XII, 1-2 (1980); H.

goed beeld te kunnen ontvangen. Helaas zijn de notulen van de kerkeraad over het tijdvak (eind) 1835 tot 13 juni 1843 verdwenen.[3]

1. Voorgeschiedenis

De Hervormde kerk te Rotterdam had, zo merkt Landwehr op,[4] veel voor boven die in andere plaatsen van ons vaderland. ‘Wel had de algemeene lauwheid en de vervalsching der oude en beproefde leer ook hier haar invloed doen gevoelen, maar er was toch nog 'waarheid' in de Hervormde Kerk’.

> ‘In... het jaar 1804 was in Rotterdam gekomen Ds. A. de Vries, een geacht en bemind leeraar, die meer uitmuntte door gaven van het hoofd dan van het hart, een man die de waarheid wel predikte, maar niet een man, die de gave bezat, om het inwendige leven in al zijn schakeering voor te stellen tot leering en vertroosting. Desalniettemin was hij een prediker, die eerbied afdwong. Aan zijn goede bedoelingen en aan zijn godsvrucht mag niet getwijfeld worden.’

Deze ds. De Vries nu, ijverde er zeer voor, dat ds. F. van den Ham,[5] te IJsselstein, een rechtzinnig predikant, in 1816 te Rotterdam werd beroepen. De ‘godsdienstige’ mensen, die liefst niet anders dan van ‘vrede, vrede’ hoorden en die de duidelijke lijnen van de belijdenis der kerk liefst zagen verdwijnen, waren over die bemoeiing van ds. De Vries inzake ds. Van den Ham maar weinig te spreken. Men ontzag zich niet, in die dagen toen schimpvers jes gebruikelijk waren, deze beroeping bespottelijk voor te stellen. Ds. De Vries was klein van gestalte; ds. Van den Ham was dit eveneens en daarbij een weinig corpulent. Dit alles gaf aanleiding tot het maken van dit rijmpje:

> 't Is korte Vries, kruit vette Ham,
> Van IJsselstein naar Rotterdam.

Landwehr vermeldt dat onder het portret van ds. Van den Ham,[6] het volgende vers stond:

> 't Is Van den Ham, die zuiv're leer met godsvrucht paart,
> Die dieper inzien heeft in Gods geheimenissen;

Vermeulen, *Dordtsche Dweepers te Rotterdam*, scriptie lerarenopleiding V.L.-V.U. Amsterdam 1979 (verschenen als ‘De Afscheiding te Rotterdam’ in *Rotterdams Jaarboekje 1980*, Rotterdam 1980, 271-291; F.L. Bos, *Kruisdragers*, Kampen s.a. [1983]; DERDE, VIJFDE DEEL register (onder Rotterdam), ZESDE DEEL hoofdstuk 10.

3 We zullen zien dat deze door de gewezen ouderling J.G. van Hees werden meegenomen bij diens emigratie naar de Verenigde Staten in 1847.

4 Voor deze pericoop putten we uit Landwehr, *a.w.* 12-15.

5 F. van den Ham was gehuwd met S.C.P. van der Muelen. Het echtpaar kreeg te Rotterdam acht kinderen.

6 In het jaar 1905: ‘...in de Ministeriekamer van de Ned. Herv. Kerk... in de Lange Torenstraat’.

Die beeldrijk spreekt en steeds zoo meenge ziel vergaard
Tot Christus kerk en ook tot Zijn getuigenissen.
Ja, 't is deez' waarde man, die 't middenpad betreedt
Van beider uitersten standvastig afgescheiden,
Die Jezus Christus preekt, als d'Eenge, Die voldeed,
O, mocht zijn lang verblijf nog veler hart verblijden!

Wij kunnen de ambtsdienst van Van den Ham niet beoordelen. Vaststaat in ieder geval dat hij heeft behoord tot de 'Zij-die-bleven'-groep, zoals de vijfde en zesde regel hierboven afgedrukt, reeds laten zien. Het is, zoals Landwehr schrijft, Van den Ham en zijn rechtzinnige collega's 'konden aan den droeven toestand, waarin de Hervormde Kerk verkeerde, niets veranderen. En juist die toestand was velen een oorzaak van voortdurende smart'.

Als gevolg van deze gang van zaken moet kort vóór de Afscheiding het conventikel-wezen in Rotterdam een zekere bloei hebben gekend. Zoals overal zijn ook hier de gezelschappen weinig grijpbare grootheden: zij hebben geen archiefstukken achtergelaten. Vermoedelijk heeft Landwehr kunnen gebruikmaken van overlevering en het getuigenis van bejaarden, want hij schrijft:

> 'Er was in den eersten tijd[7] in Rotterdam onder de geloovigen, die over de kerkelijke toestanden ontevreden waren, nog groot verschil. Die de Hervormde kerk niet durfden verlaten, leefden toch niet kerkelijk mede. Het was de tijd der conventikels. Er waren in die dagen drie plaatsen, waar vele geloovigen uit de Hervormde kerk bijeenkwamen. Op de Kipstraat bij eene zekere zuster, die Antje[8] heette. Op het Achter Klooster bij Boekhorst en dan nog op den Goudschen Weg. (Wij konden den naam niet te weten komen van den broeder, die zijn huis aldaar leende tot het houden van gezelschap.)
> Korten tijd nadat de scheiding in Rotterdam begonnen was (het was in het jaar 1840[9]) begon ook ds. Ledeboer van Benthuizen hier te arbeiden.
> ...
> Ledeboer sprak wel eens te Rotterdam. Hij bezocht meer dan eens eene vrouw, bekend onder de naam van Mietje, de mandjesvrouw...'[10]

Ook de prediking van de weinige rechtzinnige predikanten te Rotterdam heeft blijkbaar de toekomstige Afgescheidenen niet bevredigd. Men ging naar Over-

7 Wij vermoeden dat Landwehr met "den eersten tijd" ongeveer de periode van 1833 tot 1843 op het oog heeft. Hij noemt immers even verder het jaartal 1840, terwijl de aanhang van Ledeboer te Rotterdam ook na 1840 nog bestond, zoals we zullen zien.
8 Wij achten het aannemelijk dat is bedoeld Antje Schey. Hierna wordt Mietje (Schey?) genoemd. Beiden vinden we noch in het ledenregister van de Afgescheidenen, noch in dat van de Kruisgemeente(n). Op 3 oktober 1842 schrijft Suze van Hall-van Schermbeek aan ds. H.P. Scholte dat zij een gesprek over geloofszaken heeft gehad met Mietje Schey en Anne (Antje?) Schey "de weduwe" (VIJFDE DEEL 510). Wellicht zijn met dezen dezelfde personen bedoeld als de door Landwehr genoemden.
9 Wij merken op dat de Afscheiding te Rotterdam toen vijf jaar oud was.
10 Landwehr, *a. w*. 17.

schie teneinde ds. Dirk Tjeenk[11] te horen. W. van Harten schreef later in een brief aan Helenius de Cock[12]:

> '... voor 1834 gingen de waarheidslievende[n] van Rotterdam naar Overschie te Kerk bij ene Ds [T] Je[e]nk een geboore Engelsman, een Leeraar die de stellige waarheid helder in het licht deed komen. Toen nu Uw vader met pen, woord en daad voor de regte[n] van Koning Jezus en Zijn Kerk door den ijver des Heiligen Geestes uit mog[t] komen, bij de eerste kennis die daarvan dien waardige Leeraar Jenk verkreeg, zoo werd hij als met hemels vuur op een Zondag morgen aangedaan en vermelde de hoorders de blijmaar dat er in het Noorden een jongen Dienaar des Heeren als met Leeuwenmoed was opgestaan om tegen den afval te getuigen, en de wolfven in de Schaapskooi van Christus te openbaare in haare verderfvelijke leeringen. Dat, en het geen wij er verder hier van hoorden dat de getrouwe Leeraars die bij woorden, daden lieten volgen, uitgeworpen wierden, toen wierd ons hart als van het vuur der liefde ontstoken om zulke Eliaäs[13] in ons midden te ontvangen...'

2. Het begin[14]

De Christelijke Afgescheidene gemeente te Rotterdam werd geïnstitueerd donderdag 19 november 1835 ten huize van Hendrika van Bronkhorst weduwe Andries Visser in de (Groote) Wijnbrugstraat aldaar. Merkwaardig is dat zowel de predikant die de eerste ouderlingen en diakenen bevestigde, ds. J. van Rhee, alsook de weduwe van Bronkhorst op genoemde datum nog niet tot de Afgescheidenen behoorden. Ds. Van

11 De hervormde predikant Dirk Tjeenk (we vonden ook de foutieve spellingen Tjenk, Tjeenck, Jenk) werd in 1763 geboren te 't Waal en Honswijk, als zoon van Justus Tjeenk en Margaretha Leuveling. In 1788 te Rijswijk (N.-Br.) als candidaat bevestigd; in 1794 vertrokken naar Puttershoek en in 1796 naar Overschie, waar hij 30 augustus 1839 overleed. Hij is 51 jaar predikant geweest.

12 De oud-ouderling Willem van Harten schreef 26 november 1872 - hij woonde toen in Amsterdam - een brief aan prof. Helenius de Cock (zoon van ds. H. de Cock) over de eerste jaren van de Afscheiding te Rotterdam (GA Rotterdam, Fam. Arch. De Cock, inv. no. 56). We zullen deze brief verder aanhalen als 'brief W. van Harten 1872'.

13 Meervoud van Elia; bedoeld is: profeten.

14 Het archief van de Christ. Afgescheiden gemeente te Rotterdam wordt bewaard in GA Rotterdam (Archief Gereformeerde kerk te Rotterdam).

Rhee te Veen (N.-Br.) werd 24 november afgezet als hervormd predikant[15] en Hendrika van Bronkhorst scheidde zich kort na 19 november af.[16]

De eerste ambtsdragers waren: Gerrit van Akkeren en Nicolaas van de Coevering

15 Over datum en jaartal van de instituering bestaat (onnodig) enige onduidelijkheid. Verscheidene kerkelijke *Hand-* en *Jaarboekjes* hebben als - kennelijk te vroeg - jaartal 1834. De juiste datum vinden we in 'Lidmatenregister van de Chr. Afgesch. Gemeente Hovenierstraat 1835-1865' (aan te halen als 'Lidmatenregister 1835-1865') waarin bij herhaling - op de eerste bladzijden - wordt vermeld: 'Bij de bevestiging der gemeente... den 19 Nov. 1835'. 'Brief W. van Harten 1872' vermeldt '...den 18 [moet zijn: 19] November 1835 een gemeente te Rotterdam gesticht... door Ds. van Rhee ten huize van Jufr. Visser in de Wijnbrugstraat'. Verder: ds. Scholte schrijft aan ds. H.J. Budding, 26 nov. 1835: 'Ds. Van Rhee heeft in de verleden week den kerkeraad te Rotterdam bevestigd'; vgl. VIJFDE DEEL 63.

16 Wij komen hierop terug. Haar afscheiding was tussen 19 nov. en 3 dec. 1835.

(Charlois), ouderlingen; Jan Carton en Willem de Koning, diakenen.[17]

Op 19 november hebben zich verder de volgende 18 personen bij de jonge gemeente aangesloten.[17]

Jan Willem van Akkeren
Maartje van Akkeren
Pieternella van Akkeren
Johannes Frederik Bouwman[18]
Johannes Frederik van der Griendt en zijn vrouw Sijtje Landmeter
Willem van Harten en zijn vrouw Catharina van Loon
Jillis van der Koog
Maartje Kruidhof huisvrouw van N. van de Coevering
Adriana de Leeuw
Cornelis van den Oever en zijn vrouw Kaatje van der Bil
Aart Rodenrijs[19] en zijn vrouw Elisabeth Maria Moors
Adrianus Singels
Maarten Zwollo en zijn vrouw Elisabeth de Bruin

Nog vóór 31 december 1835 worden als leden aangenomen:[20]

Johanna Arbon
Maasje Arbon
Johannes W. Boshamer
Jan Boudestein en zijn vrouw Adriana van Bladeren
Hendrika van Bronkhorst weduwe A. Visser
Abram van de Coevering
Johannes C. den Hoed en zijn vrouw Elizabeth van der Kulk
Margrita Jurriaans
Alida Wilhelmina Kuiters
Adam van Schoonderloo
Sebastiaan Verbruggen
Magdalena Verhoek, 'vrouw Kappers'
Geertruida Allegonda Vermeer, 'vrouw W. Vijgeboom'

De gemeente omvat derhalve op 31 december 1835, voor zover we kunnen nagaan, 37 belijdende leden.[21]

17 'Lidmatenregister 1835-1865'.
17 'Lidmatenregister 1835-1865'.
18 Ook: Bauman(n).
19 Ook: Roorijs, Rorijs. Aart Rodenrijs, smid, en Elisabeth Maria Moors huwden te Rotterdam 14 aug. 1822. Zij woonden Scheidamsche Dijk, hoek Karrensteeg.
20 'Lidmatenregister 1835-1865'.
21 Uit de begin-periode zijn geen gegevens bewaard gebleven over het aantal doopleden. HO Zuid-Holland, vergad. 23 aug. 1839, art. 9, vermeldt dat de gemeente te Rotterdam '92 zielen en 8 gecensureerden' omvat. Een deel van de latere groep Van den Oever heeft zich dan reeds onttrokken, zoals we zullen zien.
Begin 1841 bestaat de gemeente uit 145 zielen, van wie 71 ten avondmaal zijn toegelaten; in de stad zelf wonen 109 zielen (DERDE DEEL 210).

Een lijst met de namen der Afgescheidenen, bewaard in het archief der Hervormde gemeente,[22] loopt over de jaren 1835 tot midden 1841 merendeels paral-

22 GA Rotterdam, Arch. Herv. gem. Rotterdam, inv. no. 284: 'Namen van Lidmaten der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Rotterdam, die gevorderd hebben, dat hunne namen van het Lidmatenboek zouden worden uitgedaan. Naar de orde waarin zij bij de Kerkeraads-vergadering zijn aangegeven' (1835-1852). Vanwege de omvang van het stuk wordt het in dit boek niet gereproduceerd. Voor 1835 worden 30 personen genoemd; voor 1836: 12; 1837: 6; 1838: 4; 1839: 2; 1840: 7; 1841: 13; 1842: 12; 1843: 4; 1844: 12 etc. Vanaf midden 1841 zien we dat degenen die zich afscheiden van de Hervormde kerk, zich merendeels voegen bij de Kruisgemeente, een omstandigheid waarop we in hoofdstuk 22 zullen terugkomen.

lel met de hierboven gegevene en met het hierna voor een deel te reproduceren ‘Lidmatenregister 1835-1865’ van de Afgescheiden gemeente. De lijst noemt bij de meeste namen het adres en dit heeft het H. Vermeulen[23] mogelijk gemaakt - mede op grond van een onderzoek naar de beroepen van de betrokkenen - de voorzichtige conclusie te trekken dat de meeste Afgescheidenen van het eerste uur te Rotterdam behoorden tot de geringe burgerstand. Als we een telling nemen van 75 belijdende leden - rond 1840 - dan zien we dat 2 personen ambtenaar waren, 27 tot de zelfstandige middenstand kunnen worden gerekend (winkelier, bakker, smid etc., waarbij in het midden blijft welke welstand men genoot), en 46 tot de arbeidende klasse behoorden.

Als eerste plaatsen van vergadering worden door Landwehr[24] genoemd: op de Botersloot bij weduwe Visser-van Bronkhorst,[25] op de Schiedamsche Dijk, hoek Karrensteeg bij de smid A. Rodenrijs en ‘bij de acht watermolens ten huize van Dirk van den Bos.[26] Deze laatste samenkomst werd al spoedig door Schieland verboden’. Landwehr noemt niet de timmerman Rijk Parqui.[27] We lezen over hem en de vergaderingen te zijnen huize:[28]

> ‘Ook het gepeupel te Rotterdam is des Zondags wederom op de been. Op den 7den November 1.1. werden bij den timmerman Parkie, eenige glazen ingeslagen en onderscheidene leden der gemeente mishandeld. Sedert is het gemeen iederen Zondag geregeld voor de plaats der bijeenkomst verzameld. Wij hopen dat de policie te Rotterdam voortaan zal toonen, dat hare betuiging van welwillendheid om de gescheidenen, evenals alle andere burgers te beschermen, opregt en ongeveinsd was; want die policie draagt thans behoorlijk kennis van de plaats der bijeenkomst, en is behoorlijk gewaarschuwd.’

Tenslotte: de voornaamste en vermoedelijk grootste vergaderplaats, voordat in 1840 het eerste kerkgebouw - gelegen aan de Hovenierslaan - gereed kwam, was die in de woning van ouderling Gerrit van Akkeren, gelegen aan de Tweede Lombardstraat, H 249.[29] Landwehr vermeldt dat diens zoon Johannes Willem

23 *Dordtsche Dweepers te Rotterdam, a.w.* 37.
24 Landwehr, *a.w.* 15.
25 Zij verhuisde tussen eind 1835 en midden 1837 van de Wijnbrugstraat naar de Botersloot.
26 Wij vonden geen gegevens die dit laatste bevestigen. De naam Dirk van den Bos komt niet voor in “Lidmatenregister 1835-1865”.
27 Parqui, ook: Parkie. Wij vinden hem niet in ‘Lidmatenregister 1835-1865’. GA Rotterdam, Geboorten 1826, acte no. 2120. Op 1 nov. 1826 gaf Rijk Parqui, oud 47, mr. timmerman, wonende Botersloot I 26, de geboorte aan van een zoon Cornelis.
28 *Ref. 1e S.* II(1837)410.
29 De Tweede Lombardstraat bestaat niet meer, evenals zo menige andere straat in het Rotterdam van vóór 1940. Zij moest worden gezocht in de omgeving van de St. Laurens-kerk.

van Akkeren van beroep timmerman ‘de zoldering zóó had ingericht, dat er spoedig luiken konden gelegd worden zoodat de vergaderden aan het oog der vervolgers konden ontsnappen’.[30]

3. Vervolging

Met de laatste gedeelten van de vorige paragraaf hebben we het onderwerp van de vervolging van de Afgescheidenen te Rotterdam reeds aangeroerd. Het gemeentebestuur aldaar heeft steeds een welwillende, tolerante houding ten opzichte van de Afgescheidenen aangenomen. Dit zal ook blijken als we hierna de vrijheidsaanvragen van zowel deze groep als van de Kruisgezinden bespreken.[31] Naar aanleiding van een hierna nog te noemen ‘rel’ op zondag 15 oktober 1837, schrijven burgemeester en wethouders van Rotterdam aan de directeur van politie over ‘de hoop die wij gekoesterd hadden en die zich tot nu onlangs had verwezenlijkt’, namelijk dat het rond de Afgescheidenen rustig zou blijven. De directeur van politie bepleit krassere maatregelen tegen de Afgescheidenen - niet alleen het opmaken van proces-verbaal, maar zo nodig het sommeren van de aanwezige personen uiteen te gaan; bij weigering zal de politie geweld moeten gebruiken.[32] Doch B. en W. nodigen genoemde ambtenaar uit onwettige vergaderingen zo mogelijk te voorkomen - bij overtreding dient proces-verbaal te worden opgemaakt - ‘doch tevens te zorgen, dat noch aan die huizen, noch aan de personen der Afgescheidenen eenige schade of beleediging geschiede...’.[33] Deze richtlijn was geenszins overbodig, aangezien, als reeds aangeduid, op zondag 15 oktober, een godsdienstoefening ten huize van weduwe H. Visservan Bronkhorst, op de Botersloot, door het publiek op een misdadige wijze was verstoord. B. en W. schrijven hierover aan de gouverneur van Zuid-Holland dat ‘door het gepeupel aldaar de glazen zijn ingeworpen en enige andere ongeregeldheden zijn gepleegd’.[34] We laten eerst W. van Harten[35] over het gebeurde aan het woord. Nadat ds. Scholte te Rotterdam had gepreekt

> ‘zoo gaf Ds. van Velzen in 1837 op ons herhaald verzoek door zijn komst ons te verrassen en predikte Zondagmiddag bij diezelfde Jufr. Visser die toen op de Botersloot woonde op een bovenhuis. De woning was stampvol, maar het volk dat buiten was, zoowel farizeërs... als tollenaars, gooide door de glazen meer steenen als er menschen binnen waaren. Ds. van

30 Landwehr, *a.w.* 15-16. Suze van Hall-van Schermbeek schrijft uit Rotterdam 7 aug. 1839 naar aanleiding van een door haar bezochte dienst, dat de gelegenheid waarin de gemeente bij elkaar komt ‘vrij goed’ is. ‘In het begin was er een voornemen om als de politie kwam er veele van de gemeente zouden heenen gaan, doch ik voor mij heb gezegd ik niet zoude heenen gaan als het er op aan kwam en dat ik dit van te voren zeide want dat dit niet regt was en dat ik dit vooruit zeide.’ (VIJFDE DEEL 491)

31 We willen voor dit aspect ook verwijzen naar H. Vermeulen, *a. w*. (scriptie) 32.

32 H. Vermeulen, *a.w.* (scriptie) 31.

33 GA Rotterdam, Archief B. en W. Rotterdam, Repertoire 1837, eerste deel, no. 1159, 20 okt. 1837.

34 Idem, no. 1140, 16 okt. 1837.

35 ‘Brief W. van Harten 1872’.

Velzen stond op het portaal zijn reden tot het volk te houden eenigzins beveiligd. Dog toen Zijn Ew de kinderen moest

doopen moesten wij na de mangelzolder vlugten. De geest van het volk buiten was zoo verbitterd dat de straat werd opgebroken om steenen te bekomen, dog hier zijn wij niet Regterlijk vervolg[d][36] maar wel hadden de rustbewaarders de rust verstoord...'.[37]

4. Het proces tegen Hendrika van Bronkhorst en ds. S. van Velzen[38]

Op 15 oktober 1837 werd door de commissaris van politie te Rotterdam H.J. van der Creke, proces-verbaal opgemaakt naar aanleiding van de hierboven genoemde bijeenkomst ten huize van Hendrika van Bronkhorst weduwe Andries Visser, wonende aan de Botersloot. Deze functionaris verklaart op gemelde dag, gehoord hebbende dat men op de Botersloot 'waar een Godsdienstig gezelschap zich vereenigd had' baldadigheden pleegde en glasruiten inwierp, zich met de directeur van politie derwaarts heeft begeven. Vervolgens werd door beiden genoemde woning betreden. Men vond 'in een binnenvertrek' meer dan twintig personen 'zittende aan het hoofd dier tafel een Heer, het voorkomen hebbende een Geestelijke te zijn, voor zich hebbende een bijbel, waarop hij met de linkerarm leunde, hebbende een papier in de regterhand, en een kort pijpje in den mond'. Zoals we reeds weten was de 'Heer' over wie al deze kleine bijzonderheden worden vermeld: ds. Simon van Velzen. Er vertrekken blijkbaar enige personen, want we lezen dat de 'nog' aanwezigen 'weigerden deszelfs namen op te geven. Zeggende dat het geene associatie was en

36 Uit deze opmerking - en ook uit andere passages - kunnen we zien dat Van Hartens geheugen hem - 35 jaar later - in de steek heeft gelaten. De bijeenkomst van 15 oktober 1837 leidde tot een veroordeling door de strafrechter.

37 Met deze laatste woorden bedoelde Van Harten te zeggen dat het optreden van de politie heeft gefaald en averechts is geweest. Uit de stukken wordt de gang van zaken niet geheel duidelijk (H. Vermeulen, *a.w.* 19-20); we zullen dit onderwerp laten liggen. Onzes inziens gaat het vermelde bij Verhagen, *Geschiedenis Chr.e Gereformeerde Kerk* 484, te ver; de schrijver deelt mede dat de agent die voor het bewaren van de orde bij de onderhavige woning moest zorgen, af en toe zijn post verliet om jenever te drinken en na enige tijd 'zoo beschonken was, dat hij schier niet wist, wat hij deed'. Dit element vindt in geen enkele bron bevestiging.
Van Harten heeft onzes inziens, puttende uit zijn geheugen de reeds genoemde gebeurtenissen bij het huis van timmerman Parqui op het oog gehad als hij schrijft over molestatie na een godsdienstoefening 'bij den Smids Baas Rode[n]rijs op den Schiedamsche Dijk... in het laatst van 1836'. Overeen zodanige rel wordt in het archief van B. en W. niets genoemd (Vermeulen, *a.w.* 19). Verder vermeldt Van Harten dat te zijnen huize ds. H. de Cock preekte in 1838. Later in hetzelfde jaar werd een godsdienstoefening door de politie verstoord; twee ouderlingen en twee diakenen werden gedagvaard voor de rechtbank - alle vier werden beboet met *f* 80,-. Aangezien in het archief van de rechtbank van eerste aanleg te Rotterdam (GA Rotterdam) en van de arrondissementsrechtbank aldaar (ARA) over het tijdvak 1835 tot 1841 geen correctionele vonnissen worden bewaard, kan deze bewering niet worden gecontrolerd. Scholte vermeldt begin 1841 inzake Rotterdam: 'Aan boeten en geregtskosten is door deze Gemeente betaald *f* 51,01'. (DERDE DEEL 210).

38 Alle processtukken die we in deze paragraaf noemen behoren tot Arch. Hooggerechtshof, inv. no. 329 (Arrest 21 febr. 1838-no. 4320 'van de rol') en inv. no. 450 ('Processtukken van correctioneele zaken', no. 4320).

zij alleen als toehoorders daar verschenen waren'. Een agent van politie die reeds vóór de commissaris de woning was binnengegaan, verklaart dat 'op de voor- en

achterkamer, op de trap en in het portaal wel zestig, in getal' aanwezig waren. Dat hij

> 'daarop aan de vergaderde menigte heeft onder het oog gebragt, dat zijl. zulks niet vermogten te doen... waarna hij zich vandaar verwijderd heeft. Dat een poos daarna aan dat huis door het publiek baldadigheden zijn gepleegd geworden'.

Gevraagd kan worden of de desbetreffende agent al dan niet heeft kunnen vermoeden dat er relletjes zouden uitbreken.

Tijdens het verhoor door de rechtbank van eerste aanleg te Rotterdam, 23 november 1837, waarbij Van Velzen niet verschijnt, verklaart de commissaris dat er een aantal kinderen is gedoopt en dat er reeds eerder 'dergelijke bijeenkomsten' ten huize van Hendrika van Bronkhorst zijn gehouden. Laatstgenoemde zou hebben verklaard dat zij

> 'was overrompeld geworden. Dat de menschen binnen gedrongen waren tegen haren wil in, niettegenstaande zij zich daartegen verzette en dat zij zelfs Dominé van Velzen niet eens gezien had'.

Willem de Koning (diaken), oud 37 jaar, 'Stadsbaggerman' verklaart dat zijn kind op 15 oktober door ds. Van Velzen is gedoopt; dat genoemde predikant eerst des morgens vroeg in de stad is gekomen; 'dat het de eerste reis is geweest, dat alhier ter Stede eene redevoering onder hunlieden is gehouden'.[39] Verder getuigt De Koning

> 'Dat zij echter bevorens altijd dat huis gebruikten om hunne Godsdienstige bijeenkomsten te houden, waartoe Jufvr. Visser, als de goede zaak ook behartigende, hetzelve volgaarne leende.
> Dat het niet met genoegen van Jufvr. Visser is geweest, dat, op den bewusten dag, zoo *veele* menschen hare woning zijn binnen gedrongen, waartegen zij echter weinig heeft kunnen doen, evenmin als den Dominé.
>
> Dat zij immers de deur niet vermogten te sluiten, daar alle Godsdienst oefeningen in het openbaar moeten geschieden.
> Dat juist daardoor vele nieuwsgierigen zijn binnengedrongen.'

Mr. D.J.F. Bogaers, procureur te Rotterdam, treedt op voor beklaagde Van Bronkhorst en verklaart dat zij zwak en gebrekkig is en zich reeds des morgens tegen het houden van de bijeenkomst te haren huize heeft verzet. Dat zij haar weigering te 12 en 2 uur heeft herhaald; dat zij zich tenslotte heeft laten overhalen een klein getal binnen te laten. 'Dat dan ook eerst vrienden, maar vervolgens vreemden en nieuwsgierigen zijn binnengekomen in zulk een groot getale als de politie bevonden heeft.' Daarnaast dient mr. Bogaers namens zijn cliënte een stuk in, dat de volgende passages bevat.

39 Dit getuigenis is opmerkelijk. Na de instituering, ongeveer twee jaar voor 15 okt. 1837, zou er dus geen enkele maal een predikant zijn opgetreden, of doop en avondmaal bediend. Scholte heeft vóór 1839 niet gepreekt te Rotterdam (vgl. hoofdstuk 5).

‘Dat, ofschoon zij beklaagde hier niet als beschuldigster zal optreden van misschien welmeenende doch onbedachtzame vrienden, zij het echter aan hare eer en goeden naam verschuldigd is, in het openbaar te verklaren dat zij een afschrik

> heeft van alle wetsovertredingen, wanorde en rustverstoring. Dat alzoo ook de vergadering van eenige bekende en vele haar geheel vreemde personen, op Zondag den 15 October ten haren huize, geheel tegen haren wil, ijverige pogingen en nadrukkelijke vermaning heeft plaats gehad. Dat zij verzekerd is, dat allen die het gebeurde hebben bijgewoond en in deze instantie of te dezer zake, hetzij als klagers, beklaagden of getuigen zullen gehoord worden, dit erkennen zullen.'

De rechtbank aanvaardt de redenering van Hendrika van Bronkhorst en haar procureur niet, en veroordeelt haar op 28 november 1837, na een eis van *ƒ* 100,- boete, tot betaling van *ƒ* 8,-. Van Velzen wordt na een gelijkluidende eis, vrijgesproken. De rechtbank overweegt dat laatstgenoemde geen hoofd of bestuurder van een *associatie* is geweest.

Na appel aangetekend door de officier van justitie van de rechtbank bij het hooggerechtshof te 's-Gravenhage, uitsluitend inzake de vrijspraak van Van Velzen, wordt deze beklaagde bij arrest van 21 februari 1838, veroordeeld tot *ƒ* 100,- boete.

De rechtzaak heeft voor het leven der Rotterdamse gemeente en inzonderheid voor Hendrika van Bronkhorst alsmede voor haar dienstbode Magdalena Verhoek ernstige gevolgen gehad. Vooruitlopend op het te reproduceren eerste gedeelte van het 'Lidmatenregister 1835-1865' vermelden we hier het volgende van het in deze lijst genoemde.

Hendrika van Bronkhorst wed. [*Andries*] *Visser*

> 'Augustus 1838 gecensureerd uit hoofde van valsche beschuldiging voorden wereldlijken Regter over de gemeente, als of zij door den Leeraar van Velzen en de gemeente was overrompeld geworden, om ten haren huize te prediken, daar gewoonlijk de zamenkomst der gemeente ten haren huize was, en om haar dubbelzinnig bestaan omtrent de gemeente, en haar volharden daarin.'

Magdalena Verhoek

> 'Deze dienstbaar bij de bovengemelde, is mede gecensureerd om dat zij haar vrouwe aanspoorde tot bovengemelde dingen en dus mede hand[d]adig[40] zijnde is mede gecensureerd Augustus 1838. Maar wederom op belijdenis opgenomen.'

Hendrika van Bronkhorst overlijdt 12 september 1840.

5. 'Lidmatenregister Chr. Geref. Kerk Hovenierstraat[41] 1835-1865'

40 Handdadig = medeplichtig; mede handdadig is een pleonasme.
41 Bedoeld is Hoveniers*laan*.

We zullen ons in deze paragraaf bezighouden met het reeds enige malen genoemde register van belijdende leden.[42] We doen dit hier - en niet in een bijlage

42 We houden de volgorde van het origineel aan, daar deze chronologisch is. Het boek is niet eind 1835 aangelegd; wellicht is dit gebeurd bij de komst van ds. S.O. Los (11 sept. 1842) - want het toont op de eerste bladzijden diens handschrift - en werd er gebruik gemaakt van oudere aantekeningen.

- aangezien, bij gebrek aan notulen over de eerste jaren, het document als het ware een beperkte kroniek geeft voor deze periode. In de volgende paragraaf willen we enige conclusies trekken en andere gegevens toevoegen. We volstaan met de vermelding van de eerste 92 belijdende leden.[43] De volgorde is zoals we haar aantroffen: chronologisch.

Gerrit van Akkeren. 'Bij de bevestiging der gemeente tot Ouderling verkooren den 19 Nov. [1835].' In het jaar 1837 ontzet om nalatigheid in zijn dienst. Wederom verkoren 31 januari 1839 en bevestigd door ds. C. van der Meulen. Heeft 7 jan. 1843 'voor zijn post bedankt'; ontslag verleend 29 jan. 1843. Overleden 29 juli 1845.

Nicolaas van de Coevering, Charlois. 'Bij de bevestiging der gemeente tot Ouderling verkooren den 19 Nov.' Beschuldigd geworden van niet rechtzinnig te zijn in de leer; daarop door het oordeel van de classisvergadering te 's-Gravenhage in 1837 ontzet van zijn bediening en als lidmaat gecensureerd. Na rijp onderzoek door de kerkeraad is bevonden dat schorsing en censuur onwettig waren. In de bediening teruggeroepen, hetgeen door hem is aanvaard. 'Hersteld' voor de gemeente 29 januari 1843.
Na zich geruime tijd te hebben onttrokken 'en zijn ambt ondergelaten is vanwege de kerkeraad zijn lidmaatschap opgezegd... 29 October 1848.'

Maartje Kruidhof, Charlois. Huisvrouw van N. van de Coevering. Gecensureerd; de censuur als onwettig erkend zijnde, weer aangenomen als lid 2 februari 1843. 'Even gehandelt hebbende als haar man, is mede afgekondigd niet meer tot de gemeente te behooren den 29 October 1848.'

Jan Carton. Tot diaken gekozen 19 november 1835. In 1842 'rustend diaken'. Onttrokken 1853, teruggekeerd 1856. Overleden 1862.

Willem de Koning. Diaken 19 november 1835. In 1837 afgezet 'om nalatigheid in zijn dienst'. Overgegaan tot Van den Oever 1851.

Willem van Harten. 'Om de aankleving van Van de Coevering gecensureerd den 2 Julij 1837'. Weer aangenomen augustus 1838. Tot diaken gekozen 1839 en bevestigd door ds. C. van der Meulen 7 januari 1841. Ouderling 1843. Vertrokken naar Amsterdam 1850.

Catharina van Loon. Huisvrouw van W. van Harten. 'Aankleving' van Van de Coevering; gecensureerd en weer opgenomen. Naar Amsterdam 1850.

Maartje van Akkeren

Johannes Frederik Bouwman. 'Aankleving' van Van de Coevering; gecensureerd en weer aangenomen. Afgesneden 1848.

Aart Rodenrijs. 'Aankleving' van Van de Coevering; gecensureerd en weer opgenomen (in 1843).

Elisabeth Maria Moors. Als haar echtgenoot A. Rodenrijs.

Cornelis van den Oever. 'Kort na de aansluiting zich onttrokken omdat hij de gemeente niet wilde erkennen. Mede afgekondigt nadat hij dikwijls vermaant

43 Hier en daar zijn de vermelde bijzonderheden verkort weergegeven, of als zij niet belangrijk zijn, weggelaten.

was, als niet meer tot de gemeente te behoren den 1 maart 1841.'
Kaatje van der Bil. Als haar echtgenoot C. van den Oever.
Jillis van der Koog
Adriana de Leeuw
Adrianus Singels. 'Aankleving' van Van de Coevering; gecensureerd en weer opgenomen.
Maarten Zwollo
Elizabeth de Bruin, huisvrouw van M. Zwollo.
Johannes Frederik van der Griendt
Sytje Landmeter, huisvrouw van J.F. van der Griendt.
Johannes Willem van Akkeren
Pieternella van Akkeren
Johanna Arbon. 'Aankleving' van Van de Coevering; gecensureerd 1837; onttrokken 1841.
Maasje Arbon. Als vorige.
Abram van de Coevering
Sebastiaan Verbruggen. Gehuwd met Pieternella van Akkeren; kerkelijke huwelijksbevestiging door ds. C. van der Meulen 1839. Diaken 1845. Vrouw overleden 1847; tweede huwelijk met A.E.A. de Visser 1849. Afgezet als diaken 'wegens het verlaten van zijn dienst zonder reden' 1851. Eind 1851 'overgegaan tot van den Oever met zijn vrouw en kinderen'. Teruggekomen met schuldbelijdenis 1864.
Johannes C. den Hoed, Delfshaven.
Elizabeth van der Kulk, huisvrouw van J.C. den Hoed.
Geertruida Allegonda Vermeer, 'vrouw W. Vijgeboom'.
Johannes W. Boshamer. Ouderling 1851; overleden 1857.
Hendrika van Bronkhorst, weduwe Andries Visser.[44]
Magdalena Verhoek[45]
Jan Boudestein
Adriana van Bladeren, huisvrouw van J. Boudestein.
Margrita Jurriaans
Alida Wilhelmina Kuiters
Adam van Schoonderloo
Adriana Knieriem
Jan Markus. Na zich geruime tijd 'van de gemeenschap' te hebben onttrokken, bekendgemaakt dat hij niet meer tot de gemeente behoort 29 oktober 1848.
J.J. Oosterling '*en huisvrouw*'.
Sytse Oenes Los. 'Zonder vaste woonplaats.[46] Nu te Rotterdam. Door afscheiding per brief waarin zijn belijdenis was uitgedrukt, aangenomen in de gemeente. Met attestatie vertrokken naar Workum in Vriesland den 6 Januarij 1840. Na dat Zijn Eerwaarde aldaar geroepen is zich te laten opleiden als Leeraar, is Zijn

44 Men zie voor haar de vorige paragraaf.
45 Idem; zij huwde in 1841 Jan Kappers (men zie voor hem hierna).
46 S.O. Los was aanvankelijk schipper.

Eerw. daarin bewilligt. Na het examen... in Koudum geroepen; aldaar... bevestigd den 11 Julij 1841.' Beroepen te Rotterdam november 1841; bedankt. In 1842 opnieuw beroepen; beroep aangenomen; bevestigd 11 september 1842. Wegens vertrek naar Werkendam afscheid gepreekt 5 november 1848; tekst Handelingen 20 vers 31-32.
Antje Sieds van der Boom. Huisvrouw van S.O. Los. 'Door belijdenis aangenomen voor Do. van der Meulen en de Kerkeraad in Maart 1840.'
Teunis Bouwman
Willem Springeling
Paulina Wilhelmina Nederveen, 'vrouw Springeling'.
Willem Hofman, Zevenhuizen.
Jacob Stolk. Ouderling 1862.
Josina van der Gaag. huisvrouw van J. Stolk.
Geertrui IJzelaar
Koenraad van Kuijk
Goris van Wagtendonk. Onttrokken 1848.
Gerrit Grashof
Johanna Wilhelmina Link, 'de wed. Tooreman'.
Alida Moerkerk, 'vrouw Beekhuizen'.
Jan Vermeer, Kralingen.
Klaas Ooms. Met attestatie van 's-Gravenhage 1838. Gehuwd 25 augustus 1841 met Maagje [Maartje?] Veen; bevestiging door ds. H.G. Klijn. Onttrokken 1848.
Jacobus H. Zwaan. Aangesloten 1838. Met attestatie vertrokken naar Noord-Amerika 20 september 1853.
Elizabeth Bakhuis, huisvrouw J.H. Zwaan. Als vorige.
Pieter Borsje. Van Schiedam 1838. Diaken 1845. 'Afgetreden als diaken... 1850 en heeft zich van dien tijd van de gemeente verwijderd; behoort niet meer tot de gemeente.'
Elizabeth Hakkers
Hillegonda Johanna van Oordt.[47] 'Met belijdenis voor de Kerkeraad Julij 1838. Getrouwd den 23 November met Pieter Drost door Do. Los. Den 7 September 1845 gecensureerd om haar ongereformeerde gevoelens en daaruit voortvloeijende ontkenning van de kerk. Overleden den 27 Maart 1846.'
Bernardus Kappers. Met attestatie van Goes. Tot ouderling gekozen 31 januari 1839. 'Op de Classicale vergadering te Delft den 1 Julij 1840 besloten dat Zijn EW. niet konde bevestigt worden uit hoofde hij nalatig was in zijn dienst en vermaant bij voor[t]duur zich als lidmaat te onderwerpen. Met attestatie naar Benthuizen 1841.'
Jan Kappers. Met attestatie van Goes. 'Getrouwd den 11 November 1841 met Magdalena Verhoek,[48] door den Ouderling A.C. Kuijper.'
Johanna Maria Bouman. Met attestatie van Goes.

47 Men zie voor deze vriendin van H.S. van Hall-van Schermbeek ook VIJFDE DEEL register.
48 Men zie noot 45.

Cornelis Batenburg. Gekozen januari 1840 en bevestigd mei 1840 door ds. C. van der Meulen. Tot ouderling gekozen 10 januari 1843; bevestigd 29 januari 1843. In 1843 'voor die post bedankt'. Tot diaken gekozen 10 januari 1844; bevestigd 4 februari 1844. 'Voor deze post bedankt' 26 februari 1845. Tot ouderling geroepen 6 augustus 1851; bevestigd 31 augustus.
Gene Lants. 'In de Stormpolder.' Onttrokken 1842.
Teuntje van Wolzem. 'In de Stormpolder.' Onttrokken 1841.
Arie Cornelisz. Kuijper, Charlois. Gekozen tot ouderling 2 april 1840; bevestigd in mei door ds. C. van der Meulen. 'Van zijn post ontslagen' 1 oktober 1843, 'omdat hij zich tegen de orde der kerk verzette, en onder de vermaning gesteld, omdat hij scheuring aanrigt tegen de openbaare Godsdienst'.
'Na zich geruimen tijd van de gemeenschap te hebben onttrokken, is bekend gemaakt niet meer tot de gemeente te behoren den 29 October 1848.'
Maria Streefkerk, huisvrouw van A.C. Kuijper. Heeft zich met haar echtgenoot onttrokken; bekend gemaakt niet meer tot de gemeente te behoren 29 oktober 1848.
Maartje van der Plas, 'weduwe van H. Mol'.
Johanna Maria Bosman, 'vrouw Schippers'.
Maria Maasland, 'huisvrouw van IJ. de Venter'.
Jacob Labots. 'Tot diaken verkooren en daarin bevestigd, doch eenigen tijd gediend hebbende wederom bedankt omdat hij de Dord[t]sche kerkorde niet wilde aannemen - en als zodanig afgeroepen. Zonder attestatie vertrokken naar Noord-Amerika, nadat hij zich geruimen tijd van de kerk had onttrokken September 1847.'
Marinus Frederikus Stolk. 'Tot diaken verkooren op den 3 Nov. 1842 en bevestigd den 17 Nov. 1842. Bij vernieuwing verkooren den 20 Februarij 1845. Januarij 1846 bedankt zonder toestemming van den kerkeraad. Teruggekeerd tot de Hervormde Kerk 1853...'.
Maria Janse
Simon Trommel, Zevenhuizen. Met attestatie van Middelharnis.
Jacob Hoogbruin. Met attestatie van Gorinchem. 'Zonder attestatie vertrokken naar Noord-Amerika, nadat hij zich een geruimen tijd van de kerk had onttrokken - September 1847.'
Kaatje de Groot
Barbara Jansen, huisvrouw van A. de Groot. Vertrokken naar Noord-Amerika 21 juni 1849. Teruggekomen en als lid aangenomen 18 december 1849.
Jacoba Felix, huisvrouw van G. van Akkeren. Overleden 29 maart 1841.
Anna Catharina Boshamer
Sophia Fieldt
Sophia Stevenson
Johannes Frederik van der Griendt Jr.
Jan Bos, Zevenhuizen.
Maagje Veen. Gehuwd met K. Ooms 25 augustus 1841 door ds. H.G. Klijn. Onttrokken 1848.
Elizabeth Henrietta Vijgeboom, 'vrouw van den Broek'.
Gerritje Mol, 'weduwe van Duivenbode'.

Jaapje Jansen
Johannes George van Hees. Tot ouderling gekozen oktober 1840 en bevestigd december 1840. 'Van zijn post ontslagen; den 2 October 1843 afgekondigt omdat hij zich verzet heeft tegen de aangenomen orde der kerk, en onder de vermaning gesteld omdat hij scheuring aanrigte tegen de openbare Godsdienst, 1843. Zonder attestatie vertrokken naar Noord-Amerika, nadat hij zich een geruimen tijd had onttrokken van de kerk, September 1847.'
Neeltje de Vries, huisvrouw van J.G. van Hees. Zonder attestatie met haar man vertrokken naar Noord-Amerika, nadat zij zich geruimen tijd van de kerk had onttrokken, september 1847.

6. De moeilijke jaren 1836 tot 1843

Al aanstonds na de instituering eind 1835 waarbij vier ambtsdragers werden gekozen en bevestigd - de ouderlingen G. van Akkeren en N. van de Coevering, de diakenen J. Carton en W. de Koning - pakken zich donkere wolken boven de gemeente samen.

Op 12 april 1836 vergadert ds. Scholte te Rotterdam 'over de aldaar bestaande verwarring'.[49] Enige dagen later is er op de provinciale vergadering te Gorinchem geen afgevaardigde van de gemeente. We lezen:

> 'Daar de broeder Ouderling Gt. van Akkeren te Rotterdam door de aldaar plaats hebbende verdeeldheden, zijne bediening heeft nedergelegd, zoo wordt de medebroeder Alexander de Visser[50] te Dordrecht, provisioneel belast met de provinciale correspondentie...'.[51]

Een klein jaar later is de situatie eerder verslechterd dan verbeterd. Ds. Scholte geeft op een provinciale vergadering verslag van de ontwikkeling te Rotterdam. Er zijn bezwaren

> 'inzonderheid tegen Van de Coevering, als handelende tegen den Woorde Gods in het behandelen van bekommerde zielen; zoo ook van trouweloosheid in het behartigen van zijn ambt en de verzorging zijns huisgezins. Tegen Van Akkeren werden beschuldigingen van verwaarlozing en nalatigheid in het ambt des Ouderlings ingebragt. Op de classicale vergadering zal deze zaak nader verhandeld worden...'.[52]

Volgens het 'Lidmatenregister 1835-1865' is dit inderdaad gebeurd en werd Van de Coevering afgezet. Daar ook Van Akkeren, al dan niet via een classicale beslissing, van het ambt werd ontheven, was er derhalve in de Rotterdamse

49 Lijst der texten, 12 april 1836.
50 TWEEDE DEEL register.
51 HO Zuid-Holland, 15 april 1836, art. 5.
52 Idem, 14 maart 1837, art. 14. De 'classicale vergadering' was die van de gemeenten te 's-Gravenhage, Rotterdam en Schiedam (HO Zuid-Holland, 14 maart 1837, art. 3 tweede deel); in 1838 voegde Naaldwijk zich daarbij.

gemeente medio 1837 geen ouderling.[53] Bovendien vonden wij dat diaken W. de Koning werd afgezet, zodat alleen diaken J. Carton was overgebleven. Hoewel de situatie niet geheel doorzichtig is, moeten we concluderen dat Jan Markus eind 1837 tot ouderling werd gekozen.[54]

Ook wordt niet duidelijk wat het gevoelen van Van de Coevering is geweest. In ieder geval kreeg hij na enige jaren eerherstel en laat hij, zoals we nog zullen zien, als in 1843 ds. S.O. Los predikant is, een goed-gereformeerd geluid horen.[55] De hoofdzaak is, wat dient te worden verstaan onder het zojuist genoemde 'het behandelen van bekommerde zielen'. Bekend is dat Scholte in vele gevallen weinig consideratie betoonde tegenover deze categorie. In 1838 haalde hij met instemming Th. van der Groe aan, waar deze schreef dat er duizenden zijn 'die zich zelve valschelijk en zonder grond inbeelden, dat zij zwak geloovigen, sukkelende, twijfelmoedige Christenen zijn, daar zij nogtans niets van het ware zielzaligende geloof in hun hart hebben...'.[56] Ongetwijfeld zullen er in de Rotterdamse gemeente 'bekommerde zielen' zijn geweest, aangezien de latere kruisdominee C. van den Oever reeds in 1837 een betrekkelijk flinke aanhang had verkregen. De groep-Van de Coevering omvatte circa tien personen: hij, zijn vrouw en acht anderen van wie we vermeld vinden dat zij Van de Coevering 'aankleven'.[57]

De groep-Van den Oever moet zich reeds in 1837 de facto hebben losgemaakt van de gemeente.[58] Immers, in oktober 1837 wendt Van den Oever zich tezamen

53 In het archief van de Gereformeerde kerk te Schiedam, nader in 'Notulen der Gereformeerde kerk te Schiedam 1837-1842' (Inv. no. 1) vinden we enige malen een neerslag van deze gang van zaken. 'Op last van het klassikaal bestuur' gaat er des zondags een ouderling (L. Koning of J. de Gorter) naar Rotterdam 'ten einde het noodige toezicht te houden' in deze 'herderlooze gemeente'. (1837, 9 juni, art. 2; 16 juni, art. 3; 7 juli, art. 2; 14 juli, art. 3; 15 sept., art. 3)

54 Merkwaardig is dat het 'Lidmatenregister' dit niet noemt. Hij is blijkbaar nimmer bevestigd. De positie van G. van Akkeren in deze tijd, is niet duidelijk. De Schiedamse notulen (vergelijk vorige noot) vermelden onder 20 nov. 1837, art. 1, dat te Rotterdam J. Carton diaken is; J. Markus en G. van Akkeren (!) zijn 'reeds als ouderling verkooren.'. Idem 8 dec. 1837, art. 2: In Rotterdam is een ouderling gekozen; de taak van 'Schiedam' is geëindigd.

55 Geheel onjuist lijkt ons de bewering, zonder enige toevoeging, bij Van der Blom, *Gereformeerde kerk Schiedam* 12, waar aangaande Van de Coevering wordt vermeld 'een wegens ketterij afgezette ouderling'.

56 *Het zaligmakende geloof, beschreven door den Eerw. Heer Theodoras van der Groe enz*. (met een 'Voorrede' van ds. H.P. Scholte, Amsterdam 1838, 8. Breder hierover VIJFDE DEEL 195.

57 Dit gegeven stemt overeen met het vermelde in HO Zuid-Holland, 23 aug. 1839, art. 9, dat 'Rotterdam' 92 zielen telt en 8 gecensureerden.

58 Het 'Lidmatenregister' vermeldt dat Van den Oever zich 'kort na de aansluiting' (19 nov. 1835) heeft onttrokken. De *bekendmaking* van zijn onttrekking, na veel vermaan, was eerst 1 maart 1841. H.S. van Hall-van Schermbeek schreef 7 aug. 1839 vanuit Rotterdam aan Scholte, dat er in geen twee jaar doop en avondmaal is bediend. En: 'Degenen nu die afgescheiden zijn maar in een verkeerden weg zeggen nu het [volgende aan] de gemeente, wij hebben hetzelfde als gij; wij komen niet meer in de kerk en hooren het zuivere Woord en dus zijn wij de gemeente want gijl. hebt ook geene bondzegelen.' (VIJFDE DEEL 492). Vermoedelijk slaan deze woorden op de groep Van den Oever. Men zie ook VIJFDE DEEL 362.

met 30 anderen tot het gemeentebestuur met een

> ‘Verzoek om vrijheid... in de uitoefening van hunnen godsdienst... wenschende zijlieden hunne bijeenkomsten te houden in een huis op de Rotte Q 147, waarvan de eigenaar is C. van der Laan, en hetwelk bewoond wordt door C. van den Oever, en wel op de volgende tijden, des Zondags 's morgens van 9 tot 12, 's middags van 2 tot 4 en 's avonds van 6 tot 10 uur; des Donderdags van 8 tot 10 uur.’[59]

In juli 1838 verschijnt J. Markus als ‘ouderling’ van de Afgescheiden gemeente op de provinciale vergadering. Maar in de notulen lezen we:

> ‘Betrekkelijk Rotterdam is niets bepaaldelijk voor te dragen. Eenige verschillen die er bestaan, hebben voornamelijk betrekking op de verkiezing van den nog niet in den dienst bevestigden Ouderling en Diaken. Die bezwaren zullen door Ds. Scholte personeel in de gemeente onderzocht worden...’.[60]

Ds. Scholte laat geen gras groeien over dit voornemen, want reeds op 13 september 1838 handelt hij met de gemeente over de bestaande verdeeldheden en constateert dat ‘de beroeping van een ouderling en diaken vernietigd [dienen te worden] wegens strijdigheid met Gods Woord’.[61] De argumentatie in deze zaak is niet bewaard gebleven.

Het ouderlingschap van J. Markus heeft niet lang geduurd. Op 30 augustus 1839 verschijnt in de provinciale vergadering Bernardus Kappers, ‘verkoren Ouderling’. Ook hij verklaart dat de hierboven genoemde verkiezing is ‘vernietigd’ geworden.[62] Maar we zijn dan inmiddels een jaar verder; er is blijkbaar een nieuwe verkiezing gehouden. Want een request aan de Koning, waarin erkenning van de gemeente wordt gevraagd - we komen hierop terug - gedateerd 3 mei 1839, is getekend door de kerkeraadsleden: G. van Akkeren en B. Kappers, ouderlingen; J. Carton en W. van Harten, diakenen.[63] A.C. Kuijper, ouderling, tekent het verzoekschrift niet, daar hij te Charlois woont.[64]

In juli 1839 wordt een tweetal geformeerd bestaande uit ds. R.W. Duin te Leeuwarden en ds. A.C. van Raalte te Ommen; laatstgenoemde wordt beroepen, maar hij bedankt na enige weken.[65]

59 GA Rotterdam, Arch. B. en W., Repertoire 1837, eerste deel, no. 2265 (26 okt.). Het request (met de ondertekening) werd niet gevonden.
60 HO Zuid-Holland, 24 juli 1838, art. 41. Uit geen der bewaard-gebleven stukken kan worden opgemaakt wie is bedoeld met de nog niet bevestigde diaken.
61 Lijst der texten, 13 sept. 1838. Men zie ook hoofdstuk 5 onder ‘Rotterdam’ en VIJFDE DEEL 112-114 (tamelijk duistere brief van J. Carton c.s. oktober 1838).
62 HO Zuid-Holland, 29-30 aug. 1839, art. 1 en 3.
63 Herv. Ered. 4 jan. 1841, no. 11. Van deze personen waren B. Kappers en W. van Harten dus niet bevestigd, zoals *ook* blijkt uit het ‘Lidmatenregister’.
64 Charlois was in die tijd een zelfstandige (burgerlijke) gemeente.
65 DERDE DEEL 177, VIJFDE DEEL 490-492. Ds. Scholte was sterk tegen dit beroep gekant (HO Zuid-Holland, 29-30 aug. 1839, art. 14).

Inmiddels is Cornelius van der Meulen[66] begonnen met in de gemeente voor te

66 Geboren te Middelharnis 1800, overleden te Grand Rapids, Michigan, USA 1876. VIJFDE DEEL register, *De Haas* I, 190-193.

gaan. Deze wordt dan door Scholte te Utrecht opgeleid tot predikant. Ds. Brummelkamp en ds. Van Raalte hebben tegen dit voorgaan enig bezwaar en achten Van der Meulen te behoren tot de 'scheurmakende en broodzoekende oefenaars'. Maar op de reeds genoemde provinciale vergadering van augustus 1839 wordt hij van alle blaam gezuiverd.

> 'De Ouderling van Schiedam[67] verklaart dat Broeder C. van der Meulen niet dan op aandrang der Gemeente een woord tot stichting gesproken heeft, dat dit spreken bijzonder dienstig voor de Gemeente geweest was, en dat er geen schijn was dat hij eenigzins zijn eigen voordeel gezocht had... De afgevaardigde van Rotterdam verklaart dat Broeder van der Meulen op verzoek der Gemeente het Woord Gods capittelscherwijze tot stichting der Gemeente heeft uitgelegd, geheel onderscheiden van het gewone oefenen. Dat bovendien Broeder C. van der Meulen in geenen deele eenige blijken heeft gegeven van broodzoeking of iets dergelijks. De afgevaardigden van Dordrecht geven een eenparige getuigenis van dien van Rotterdam.
> De vergadering oordeelt daarop dat de beide Leeraars ten onregte beschuldiging hebben ingebragt.'[68]

Enige maanden daarna - zondag 24 november 1839 - werd C. van der Meulen te Utrecht 'geordend' tot predikant. Hij verdeelt dan zijn tijd tussen Middelharnis, waar hij reeds was beroepen, en Rotterdam, zodat wij hem kunnen beschouwen als de eerste predikant van de Afgescheiden gemeente aldaar. Hij staat te Middelharnis en Rotterdam, waarbij hij ook enige tijd te Rotterdam woont,[69] tot 6 juni 1841.[70]

Op de provinciale vergadering van april 1840 is uit de 'Classis Rotterdam aanwezig Ouderling A.C. Kuijper; C. van der Meulen, nu 'Verbi Divini Minister' vertegenwoordigt de 'Classis van Flakkee'.[71] Inzake Rotterdam lezen we[72]:

> '*Rotterdam* Deze gemeente zou den WelEerw. C. van der Meulen gaarne als haren Herder en Leeraar in haar midden houden. De reden bestaat daarin dat volgens haar oordeel ZWEerw. bezwaarlijk uit Rotterdam kan gemist worden, ten minste zoolang aldaar geen vast en bepaald Herder en Leeraar aanwezig is; vervolgens, dat er te Middelharnis in vergelijking met Rotterdam slechts een gering aantal leden aanwezig is. Wordt algemeen geoordeeld dat de opgegeven reden geenen genoegzamen grond oplevert om aan de Gemeente van Middelharnis haren wettigen Herder en Leeraar

67 Jacob de Gorter.
68 HO Zuid-Holland, 29-30 aug. 1839, art. 15-18.
69 Vergelijk hoofdstuk 11, paragraaf 5 (Ooltgensplaat).
70 Daarna werd hij predikant voor de Zeeuwse gemeenten met woonplaats Goes; in 1847 emigreerde hij naar de Verenigde Staten. Ook in Jacob en Johannes van der Meulen, '*Ter Nagedachtenis van Rev. Cornelius van der Meulen*, Grand Rapids, Michigan 1876, staat in een gedachtenisrede door C. van der Meulen uitgesproken, dat hij te Rotterdam predikant is geweest van december 1839 tot mei 1841. (13)
71 HO Zuid-Holland, 24-25 april 1840, art. 1.
72 Idem art. 12.

te onthouden, nu zij door den Heere in staat gesteld is om ZWEerw. in haar midden te ontvangen.[73]
De WelEerw. C. van der Meulen heeft op zich genomen om de Gemeente van

73 De Rotterdamse kerkeraad heeft blijkbaar deze woorden ter harte genomen, want eind september 1840 wordt ds. H.G. Klijn, te Kockengen, beroepen; VIJFDE DEEL 219.

> Rotterdam te verzorgen zoolang aldaar geen bepaald Leeraar geroepen is. ZWEerw. geeft verder verslag van zijne handelingen in die Gemeente betrekkelijk onderscheidene vroegere, wegens afwijking van de kerkelijke gemeenschap, gecensureerde leden.[74] Na deze nogmaals bezocht te hebben, en hun stellig afgevraagd zijnde, of zij in hunne afwijking bleven volharden, zijn hunne namen afgelezen als niet meer tot de Gemeente behoorende.
> Er zijn thans twee ouderlingen en drie diakenen in die diensten bevestigd. Betrekkelijk den verkorenden ouderling Kappers was er veel aanmerking over de wettigheid zijner roeping; doch was echter daarover nog geene beslissing.'[75]

Op de laatste 'grote' provinciale vergadering vóór de schorsing van Scholte (eind 1840), gehouden te Dordrecht - vertegenwoordigd zijn kerken uit Zuid-Holland, Utrecht, 'Beneden-Gelderland' en Zeeland - deelt de afgevaardigde van Rotterdam, A.C. Kuijper, mede, dat hij 'geene zaken heeft voor te stellen'. Ds. Scholte, de 'president', vraagt of het waar is, dat ouderling G. van Akkeren 'niet durft voorgaan in het catechiseren'. Het antwoord luidt bevestigend:

> '...hij was daarvoor reeds meermalen aangemaand; doch wordt aangemerkt dat hij zeer schroomvallig is uit gezigt van zijne onbekwaamheid. Wordt geoordeeld dat van Akkeren namens de vergadering nogmaals ernstig moest vermaand worden, dewijl een Ouderling behoort bekwaam te zijn om te leeren, volgens 1 Timotheus III: 2, Titus 1: 9, enz.'[76]

Tijdens de door ons in hoofdstuk 6 reeds genoemde discussie over de grenzen van het ouderlingschap, waarover geen eenstemmigheid blijkt te bestaan, antwoordt A.C. Kuijper, 'die als opziener de Gemeente te Rotterdam voorgaat in de uitlegging van Gods Woord', op een vraag van ouderling P. Zonne (Delft) 'of hij in de Gemeente handelt, zooals hij handelen zou wanneer hij predikant ware?' als volgt: 'Dat hij dan even als nu het Woord voor de Gemeente zou verklaren, doch tevens de Sacramenten bedienen.'[77]

Over het tijdvak eind 1840 tot 13 juni 1843 (begin notulen kerkeraad) is van het interne leven van de Rotterdamse gemeente minder bekend dan we zouden wensen. We weten dat J.G. van Hees in december 1840 tot ouderling wordt bevestigd, Johannes Bernardus le Loup in de eerste helft van 1843; M.F. Stolk wordt diaken 17 november

74 Bedoeld zal zijn de groep Van de Coevering; wellicht ook enige aanhangers van C. van den Oever.
75 Op grond van wat we vonden in het 'Lidmatenregister' en de ondertekening van een nog te noemen request aan de Koning van 19 okt. 1840 kunnen we zeggen dat de kerkeraad medio 1840 de volgende samenstelling had: ouderling waren G. van Akkeren, A.C. Kuijper; diaken: C. Batenburg, J. Carton en W. van Harten. B. Kappers gaat naar de achtergrond; in 1841 vertrekt hij naar Benthuizen, zoals we zagen.
76 HO Zuid-Holland, 30 okt. 1840, art. 12.
77 Idem, art. 23.

1842. Op 11 september 1842 wordt S.O. Los als predikant te Rotterdam bevestigd.[78]
C. Batenburg, aanvankelijk diaken, wordt

78 Kort levensbericht aangaande hem: VIJFDE DEEL 508-509.
Sietse Oenes Los werd 14 jan. 1803 te Workum geboren; hij overleed te Camperland (Zld.) 4 juni 1882. Na aanvankelijk schipper te zijn geweest, werd hij op 11 juli 1841, na te zijn opgeleid bij ds. T.F. de Haan te Wanswerd/Birdaard, predikant te Koudum en Workum; Rotterdam 11 sept. 1842; Werkendam 1848; Axel, Terneuzen en Zaamslag 1856; Baarland 1867; emeritus 1876. Hij huwde 22 mei 1828 te Workum Antje Sieds van der Boom (27 juni 1806-27 juni 1872). Uit het huwelijk werden in het tijdvak 1829 tot 1847 tien kinderen geboren, van wie één te Enkhuizen, vijf te Medemblik (het aldaar 4 okt. 1836 geboren dochtertje Jantje werd 12 maart 1838 te Andijk door ds. Scholte gedoopt; vgl. 'Lijst der texten'), twee te Workum en twee te Rotterdam. Ds. Los heeft het grootste gedeelte van zijn leven beschreven in een boekje *Ter gedachtenis - Aan mijne kinderen*; de tekst wordt afgesloten met het volgende: 'Camperland, 16 November 1877'. (Nadere aanduiding van plaats en jaartal ontbreekt. Een exemplaar is in het bezit van ds. D. Los te Zeist.) Men zie voor de genealogie-Los: T.N. Schelhaas e.a., *De afgescheidenen en hun nageslacht*, Kampen 1984, 'Los (Langezwaag)' 431-440.
Het vertrek van ds. Los uit Friesland naar Rotterdam heeft nogal wat voeten in de aarde gehad. In de notulen van de Afgescheiden kerken van de classis Sneek (bewaard in arch. Gereformeerde kerk te Sneek) van 2 febr. 1842, art. 9, wordt reeds gesproken over het beroep naar Rotterdam. Er rijzen bezwaren en hierover zal aan de kerkeraad te Rotterdam worden geschreven. Op 17 maart 1842 stemt de vergadering over de al of niet wettigheid van de beroeping: '...zeven Leden waren voor de wettigheid en zes leden tegen de wettigheid...'. Naderhand verklaarde nog een lid zich tegen de wettigheid. Er wordt dan besloten 'om het aan de Kerkeraad van Workum enz. overtelaten'. (art. 3) In de vergadering van 3 aug. 1842 vraagt en verkrijgt ds. Los 'losmaking uit deze Classis... naar de Gemeente van Rotterdam', (art. 7) Over de aard van genoemde bezwaren lezen we in Wesseling, *Afscheiding in Friesland* III, 244: 'Feitelijk vond men' - bedoeld is de classis Sneek - 'het in strijd met de liefde, dat de gemeente te Rotterdam zó spoedig een predikant beriep, die in zijn gemeente en in de classis eigenlijk niet kon worden gemist, en voor wiens opleiding men zich zo vele offers had getroost'.

begin 1843 gekozen tot ouderling, maar in hetzelfde jaar bedankt hij voor dit ambt, zoals we zagen.

De gemeente Rotterdam kiest onder leiding van ds. Los aanstonds vóór het kerkverband en tegen ds. Scholte en zijn aanhang, hetgeen we in de hoofdstukken 8 en 9 genoegzaam hebben beschreven. In hoofdstuk 8 kwam tevens ter sprake dat deze keuze in het geheel niet naar de zin was van de ouderlingen A.C. Kuijper[79] en J.G. van Hees[80] Zij verlaten hun 'post' en aangaande

79 Kort levensbericht van hem: VIJFDE DEEL 238.
Arie Corneliszoon Kuijper werd 10 maart 1810 te Charlois geboren en overleed 5 april 1880 te Pella, Iowa, USA. Aanvankelijk was hij vlasboer en koopman; bij zijn emigratie in 1849 was hij gefortuneerd, zoals kan worden afgeleid uit de verkoop van een omvangrijk onroerend goed in laatstgenoemd jaar. In de jaren 1840 tot 1847 moet Kuijper een volbloed-Scholtiaan worden genoemd. Maar in Pella, Iowa komt er na enige jaren verwijdering tussen hem en Scholte; laatstgenoemde en zijn gemeente blijven op zich zelf, terwijl Kuijper c.s. zich formeren tot een Reformed Church. Van 1867 tot 1877 is A.C. Kuijper predikant van de Reformed Church te Holland, Michigan.

80 Kort levensbericht van hem: VIJFDE DEEL 233.
Johannes George van Hees, geboren te Arnhem 2 dec. 1809, huwde te Rotterdam Neeltje de Vries, geb. aldaar 23 april 1803. Ook hij kan worden getypeerd als een volbloed-Scholtiaan. Hij emigreerde in 1847 naar de Verenigde Staten en vestigde zich in 1848 in de pas gestichte kolonie Zeeland, Michigan, waar zijn vriend Cornelius van der Meulen één van de eerste kolonisten was. In Rotterdam was Van Hees bakker, in Michigan werd hij landbouwer. Hij overleed te Zeeland, Michigan 13 september 1891. Hij was aldaar lid van de Reformed Church.

beiden wordt 1 oktober 1843 aan de gemeente bekendgemaakt, dat zij als ouderling zijn afgezet.

7. Erkenning; eerste kerkgebouw

De gemeente zond 3 mei 1839 haar eerste request aan de Koning ten einde 'erkenning' en 'toelating' te vragen.[81] Het werd ondertekend door 30 personen. Op 20 november 1839 werd een aanvullend verzoekschrift ingediend, getekend door G. van Akkeren en B. Kappers. Hierin wordt gesproken over de aankoop van een huis en tuin, gelegen nabij de Goudsche Singel, wijk C, no. 42. Het huis wil men in de toekomst als pastorie inrichten en in de tuin een 'locaal' bouwen.[82] Beide requesten worden afgewezen bij koninklijk besluit van 6 juni 1840, no. 103. Op 19 oktober 1840 doet de gemeente een nieuwe poging. Merkwaardig is dat het verzoekschrift dan niet individueel is ondertekend; slechts de leden van de kerkeraad, behalve de te Charlois wonende A.C. Kuijper, zetten hun naam. Toch wordt het in behandeling genomen. De kerkeraad deelt onder meer mede, dat de gemeente het laatste jaar is gegroeid. Zij bestaat nu uit 121 zielen, te weten '85 in de Stad en 36 buiten welke bij ons aangesloten zijn' en heeft het Reglement van Utrecht als het hare aanvaard. Op grond van dit request wordt de gemeente erkend bij koninklijk besluit van 7 april 1841, no. 93.[83] Zij zal haar eredienst uitoefenen 'in het door adressanten gestichte Kerkgebouw, staande en gelegen in eene der lanen aan den Singel te Rotterdam, hetwelk op haren naam zal worden overgedragen'.

Reeds op 20 december 1839 was er inzake kerkbouw een brief gezonden aan B. en W. van Rotterdam, van de volgende inhoud:

> 'Verzoek met schuldige Eerbiet H. Hoogendam Jr. uit naam van W. van Harte[n] om te moge bouwen een Gebouw volgens nevensgaande tekening op het ledige Erf gelege in de Hovenierslaan letter O nr. 42 binne de stad en hiervan te verzoeken Acte in forma.
> w.g. H. Hoogendam Jr.'[84]

Bij resolutie van 10 januari 1840 wordt het verzoek van Hoogendam ingewilligd. Wel wordt bepaald dat 'deze toestemming volstrekt niet kan prejudicieeren aan het regt van derden, en... ook niet ontheft van de verplichting om ten aanzien van het gebruik dat hij van het daar te stellen Gebouw zoude verlangen te maken, de nodige toestemming van de bevoegde Autoriteit te verkrijgen'.[85]

81 Herv. Ered. 4 jan. **1841**, no. 11. Het verzoekschrift werd niet teruggevonden, wat in dit geval niet bezwaarlijk is daar de ondertekening t.o.v. het 'Lidmatenregister' weinig nieuws zou kunnen opleveren. Men zie voor de gang van zaken met dit eerste request ook Vermeulen, *Dordtsche Dweepers, a.w.* 21-24.
82 Herv. Ered. 8 april 1840, no. 5.
83 Herv. Ered. 14 april 1841, no. 15; men zie voor de hier genoemde requesten ook Herv. Ered. inv. no. 1859, blad 81 (Rotterdam).
84 Vermeulen, *a.w.* 17.
85 *Ibidem* 18.

Het kerkgebouw werd gesticht aan de Hovenierslaan, destijds één van de zijlanen van de (Goudsche) Singel.[86]

8. Midden 1843 tot 5 oktober 1848 (afscheid ds. S.O. Los)

Zoals reeds vermeld, beginnen de notulen van de kerkeraad met 13 juni 1843.[87] Het is omstreeks deze datum dat de ouderlingen A.C. Kuijper en J.G. van Hees - trouwe volgelingen van ds. Scholte - hun ambt binnen de gemeente niet langer bedienen en afzonderlijk gaan vergaderen. Van Hees heeft blijkbaar de notulen van de kerkeraad (en andere bescheiden?) onder zich gehouden. We lezen in de reeds genoemde 'Brief W. van Harten 1872': '...de gebrekkige notulen van dien tijd zijn door den ouderling van Hees als volgeling van Ds. Scholte mede naar America genomen omdat naar zijn idee door de aanneming der dor[d]tse Kerkenorde de Kerk nu naar America vertrok'.

Met het laatste gedeelte van deze regels bedoelde Van Harten te zeggen, dat naar de mening van Van Hees c.s. door het weer aannemen van de Dordtse kerkenorde de Afgescheiden kerk in Nederland had opgehouden te bestaan. De ware Afgescheidenen waren zij die met Scholte eensgeestes naar Amerika emigreerden.

In het tijdvak 1843 tot 1845 heeft het optreden van Kuijper en Van Hees grote invloed op het leven der gemeente. Het wordt uit de notulen en andere stukken niet duidelijk waar dezen met hun volgelingen bijeenkwamen. Evenmin krijgen we antwoord op de vraag hoe groot deze groep was. Jan Markus moet er toe hebben behoord; eveneens Jacob Labots die in 1843 zijn ambt van diaken neerlegt.[88] Nadat ook C. Batenburg heeft bedankt als ouderling 'uit onbekwaamheid van wege gaven',[89] heeft de kerkeraad de volgende samenstelling: ds. S.O. Los; N. van de Coevering, J.B. le Loup, ouderlingen; J. Carton, W. van Harten, M.F. Stolk, diakenen.

Eind juni 1843 wordt besloten het avondmaal uit te stellen 'om de oneenigheden bestaande onder de kerkeraadsleden'.[90] Op dezelfde dag komt ds. H.G.

86 Landwehr, *a. w*. 25-26: 'In de kerk aan de Hovenierslaan, (deze kerk lag tegenover het tegenwoordige kerkgebouw aan de Hovenierstraat) waren op den rustdag 300 à 400 menschen bijeen.'. De vermelding '300 à 400 menschen' lijkt ons enigszins aan de hoge kant; men bedenke dat dit werd geschreven in 1905 - wellicht heeft ds. Landwehr zich gebaseerd op de overlevering.

87 We zullen in deze paragraaf putten uit: GA Rotterdam, Arch. Gereformeerde kerk: 'Kerkeraads Boek der gemeente van Rotterdam' 13 juni 1843-5 sept. 1848 (inv. no. 1); 'Kerkeraads Boek van de Christelijke Afgescheiden Gereformeerde Gemeente te Rotterdam. Aangelegt den 19 September 1848-26 Julij 1854' (inv. no. 2).

88 Notulen kerkeraad 13 juni, art. 2; 25 juli, art. 3-4. Met enige waarschijnlijkheid kan worden geconcludeerd dat ook Arie de Melker, Cornelis Verkerk en zijn vrouw Dirkje van der Does, alsmede A. Metsui en zijn vrouw Maria Burgvliet tot de groep-Kuijper hebben behoord. Aangaande deze vijf personen wordt in sept. 1845 bekendgemaakt dat zij geen leden meer zijn 'om het niet erkennen der gemeente' ("Lidmatenregister 1835-1865').

89 Not. kerker. 25 juli 1843, art. 5.

90 Idem 27 juni 1843, art. 3; het hierna volgende citaat is ontleend aan art. 4.

Klijn (Kockengen) tezamen met Kuijper en Van Hees ter vergadering. We lezen:

> '... na herhaalde redewisselinge die alle op een en dezelfde bedoeling uitkwamen zoo is er na wederzijds elkanderen vermaand te hebben door Broeder van Hees gevraagd geworden aan de Kerkeraadsleden of het hem wierd vergund met gebed te mogen eindige het welk hem door ons hartelijk is toegestaan.'

De controverse met de beide broeders sleept zich echter voort.[91] De kerkeraad besluit hierop aan de gemeente (mansleden) een stuk bekend te maken, dat we vanwege zijn belangrijkheid voor het inzicht in het conflict rond ds. Scholte grotendeels zullen reproduceren. Uit de ik-vorm van het stuk blijkt dat ds. Los de auteur is geweest, maar het wordt gebracht 'uit naam des kerkeraads'.[92]

> 'Waarde Broeders. De betrekking waarin wij verkeeren maakte het ons noodzakelijk om deze zaamroeping te doen. Wij wilden U dan voorstellen de moeijelijkheden die er bestaan tussen ons en twee uwer Ouderlingen namelijk Kuijper en van Hees welke zig schriftelijk verklaard hebben niet meer met ons in kerkelijke gemeenschap wat het regeer der Kerk aangaat te kunnen werken, zoo wij van het ingeslage spoor niet terugkeeren. Zij hebben dit ook dadelijk betoond, onze vermaninge in den wind geslagen en met daden betoond dat wij als kerkeraad niet meer geagt worden. Edog om U verslag te doen van het ingeslage spoor waarin bovengenoemde Ouderlinge vermeenen dat wij grootelijks dwalen, zoo let op het volgende. Het was voortvloeijende uit de behoefte van eenige in deze Provinsie met hun hart en ziele verbondene broeders aan de zuivere gereformeerde Leer en Kerkregering, zooals die was vastgesteld te Amsterdam 1840, dat men, zegge ik, behoefte had aan kerkelijke gemeenschap met elkanderen en hoewel daar eene vergadering bestond zoowel Classikaal als Provinciaal, zoo was het deze broeders onmogelijk met de zoodanige te kunnen handelen die regelregt in strijd stonden met de aangenomen regering. En hoewel zij naar hunne wijze van zien voor de gereformeerde leer in het veld trokken, zoo werd dit tog openbaar dat zij wat de praktijk der gereformeerde leer aanbelangd alleen ook ware[93] naar hunne wijze van zien en niet zoo als die overeenkomstig Gods Woord en naar de bevinding der vrome en de leer onzer Godvrugtige vaderen verlangd word. Daarenboven een leeraar die geschorst was toelieten om te prediken, te leeren, te eksamineren en dikwijls tot leider hunner vergaderinge stelden, zoo dat men na een en andermaal broederlijke converentie had gehouden, is overgegaan tot het samenroepen van een provinsiale vergadering niet alleen van broeders die men wist dat met leer en kerkregeer vereenigd waren, maar ook de andere uitgenodigd om met hun op dien grond van leer en kerkregeer te vergaderen en gemeenschap te oefenen op wijze van

91 Ook uit de classicale notulen blijkt dit, overigens zonder dat deze steeds nieuwe gegevens opleveren.

92 Not. kerk. 22 aug. 1843, art. 2. Het Nederlands van de auteur - ds. S.O. Los - is verre van onberispelijk; hier en daar brachten we voor de duidelijkheid een kleine verbetering aan.

93 Wij lezen in plaats van "alleen ook ware": dit slechts waren.

de gelegde grond in het Synode 1840, geliefde Broeders, daar dit de grond was waarop wij eenmaal het liberalismus[94] hadden verlaten, en onze ziele hartelijk aan verbonden was. Ja, waarvoor ik mij zelfs in die Provinsie Vriesland had verbonden en ik ook zeker bewust was dat deze gemeente bevestigd was in haar begin en naar welk een regel ik ook alleen gekomen ben tot de gemeente, op welk een grond

94 De Hervormde kerk.

men mij alhier ook heeft aangenomen - zie Artikel 10 en 11 van onze Kerkorde.[95] Niettegenstaande ik wel ondervond dat de genoemde Ouderlingen tot onze hartelijke droefheid hier tegen stonden, zoo hebben wij niettegenstaande deze hunne zwakheden hun zoeken te dragen naar Romeinen 14, waar den Apostel gebied de zwakke te dragen en hun zoeken te overtuigen, maar te vergeefs. En daar wij met een bezwaard gemoed de laatste Provinsiale vergadering[96] hadden bijgewoond, ziende dat zij streed tegen de Synode en tegen Gods Woord, die hun die de tugt en het regeer der kerk veragten, als ongeregeld beschouwd, zoo bestond er de minste twijfeling niet om de vergadering bij te wonen die op dien grond zoo als onze ziel verlangd, vergaderde en de andere die de Synodale besluiten verwierp tegen Gods Woord, vaarwel te zeggen en aldaar niet onze personen, maar vermaningsbrieven aan te bieden.[97] Deze onze vergadering is gewettigd door de Provinsie Noord-Holland, Vriesland, Groningen en Drenthe op de laatst bijeengeroepen Synode te Amsterdam[98] waar ook een der Ouderlingen[99] tegenwoordig was [als] afgevaardigde van die het met hun eens zijn op de zoo algemeen genoemd wordende Scholtiaanse gronden en hebben aldaar betuigt en betoont met er daad zig liever te willen separeren dan de eenmaal gelegde gronden omhelsen. Een teken voor ons dat dezen die langen tijt waren werkzaam geweest iets nieuws te maken het met de oud gereformeerde zoo als wij ons door genade noemen, noch in regeer, noch in leer eens waren. Want ware het dat men het gelijk en eens was in de leer onzer vadere die wij, zoo wij vertrouwen, aankleven en voorstellen, men had om zulk een bijzaak, zoo als het nog door haar genoemd word, niet durven scheiden, maar zoude ze hebben aangenomen en daar de Cons[c]ientie welligt bezwaard was in eenige artikelen,[100] dezelve mede zoeken te verbeteren. Men spreekt en wil ons bepalen bij het huishoudelijke reglement[101] omdat daar onze vrijheid op grond en door ons is aangenomen.[102] Wij willen geensins ontkennen dat wij hetzelve hebben aangenomen, maar niet tot een eeuwige wet; neen, onze Koning is zelfs berigt door een Commissie van de Synode 1840 dat men algemeen

95 In deze artikelen wordt gehandeld over beroep en ontslag van dienaren des Woords, dit zal geschieden door de desbetreffende kerkeraad en classis. Bouma, *Kerkenordening* 45-46.

96 Gehouden op 26 okt. 1842 te Rotterdam: TWEEDE DEEL 77, NPZH I, 11 april 1843, art. 12.

97 Men zie DERDE DEEL 241-243. De Rotterdamse kerkeraad schreef een brief aan de vergadering der "Scholtianen" gehouden te Leerdam 26 en 27 april 1843; het antwoord werd circa 1 mei geschreven.

98 *Handelingen en Verslagen* (1843), 267-380.

99 A.C. Kuijper of J.G. van Hees? De naam van géén van beiden komt in de stukken voor. (Men zie: *Handelingen en Verslagen* register.) Wellicht is bedoeld de op de synode 1843 aanwezige Scholtiaan Hendrik Barendrecht.

100 Slaat op het niet-willen aanvaarden van de Dordtse kerkenorde door Scholte c.s.

101 Van de gemeente te Utrecht; EERSTE DEEL 405-411. Scholte stelde dit reglement dat niet van een kerkverband repte, *in plaats van* de Dordtse kerkenorde. Op grond van dit reglement werden de Afgescheiden gemeenten in de eerste tijd erkend.

102 Bedoeld is:...omdat wij op grond van dit door ons aangenomen reglement vrijheid hebben verkregen.

de kerkorder van Dor[d]t tot regel heeft aangenomen[103] en de Koning heeft zelfs vrijheid verleend van Godsdienst, dat is bescherming der zelver[104] tegen alle vervolging verleent, op een Reglement van 17 Artikelen onderworpen aan de Dord[t]sche Kerkenorder,[105] zoo dat wij geensins zondigen tegen de Koning noch hem bedriegen wanneer wij het reglement onderwerpen aan de Kerkorde. Edog, om U niet te vervelen zoo

103 *Handelingen en Verslagen* (1840), 229.
104 Bedoeld is:... bescherming door hem (nl. de Koning).
105 Rijnsburg (en in navolging van deze gemeente ook anderen); Kon. besluit 10 mei 1841, no. 79. Vgl. bijlage III.

willen wij, broeders, U voorstellen dat onze samenroeping is omdat wij zonder U vooraf kennis van zaken gegeven te hebben niets willen doen op dat zou er eenige mogten bezwaard zijn, zij zig nog vooraf op de kerkeraad kunnen verklaren, welke wij van heden zullen afwagten en inligting in zaken geven. Maar andersins bestaat er genoegzame redene om bovengenoemde Ouderlingen van hun post te ontslaan en voor haar bediening te bedanken, dewijl zij met ons noch wij met haar niet kunnen regeren en geen twee regeringe in de kerk mogen zijn. Wij willen hun nogtans vermanen om als leden der kerk zig te onderwerpen en hunne versmadinge ons aangedaan niet op de strakste wijze te behandelen. Edog, zoo zij zig al niet willen onderwerpen, zoo zullen wij ons verpligt achten de kerkelijke tugt tot dat einde te moeten gebruiken of zij zouden zig moeten verklaren dat zij het nooit eens waren geweest met de grond van scheiding zoo als die de kinderen Gods gewettigt heeft om uittegaan, maar met een ander doel bij de gemeente waren gekomen en zig dus bedrogen vonden; dat het doel van afscheiding niet met hun gevoelen overeenkwam zoo dat zij zig separerende van ons en die met ons vereenigd zijn, dan wenschen wij haar voor den Heere te laten...'.

Enige dagen daarna meldt Jan Markus, die aan de zijde van Kuijper en Van Hees staat, op de vergadering van de kerkeraad, laatstgenoemde te hebben bezocht. De notulen geven van dit bezoek een verslag, waarvan de inhoud merkwaardig mag worden genoemd.[106]

'Is het lidmaat Markus in de vergadering ingekomen en heeft onder vele gesprekken dit getuigd, dat sedert Domine en van de Coevering in de gemeente zijn gekomen er een groot vooroordeel tegen Kuijper en van Hees zig heeft geopenbaard. Daarna heeft hij gezegd de kerkeraad moest veranderd worden; dit dagt Markus ook zeer dienstig te zijn, vermenend dat daardoor vele verbeteringen zouden hebben ontstaan in de gemeente, dog in plaats van dat is de gemeente verwaarloost geworden, zegt hij. Er zijn beroeringe gerezen en hem is van agteren duidelijk geworden dat zoodoende de kerkenraad handen ruim krijgende zij daardoor haar voorgenome doel zouden kunnen doordringen. Waarop hem van Harten heeft tegengestaan in zijnen valsene beschuldigingen. Waarop Markus aan van Harten verzogt dat hij hem door zou laten spreken, want dat zij maar Diakenen waren en zij zig maar hadden te bemoeijen met het verzorgen der armen, dat zij dan genoeg deden.[107] Zijn gesprek was gerigt, zegt hij, tot de Ouderlingen. Daarna is gesproken over de laatstgehouden Provinsiale

106 Notulen kerkeraad 28 aug. 1843, art. 3.

107 Deze uitspraak is opmerkelijk voor een Scholtiaan. Immers, het door Scholte opgestelde Utrechtse reglement (noot 101) bevatte de bepaling dat de kerkeraad bestaat uit ouderlingen alsmede diakenen (art. 35) en dat de "mansledematen" een raadgevende stem zullen hebben in de vergadering van dit college (art. 36). Nog jarenlang werd in Scholtiaansgezinde gemeenten volgens deze artikelen gehandeld.

vergadering in Rotterdam,[108] waarop Markus verklaard dat Domine daar niet gereformeerd gehandeld had, bestaande daarin dat Domine geen woord heeft gehouden. Hiervan heeft hem van Harten inligting gegeven als Diaken, omdat de Ouderlingen daarover niet konde oordeelen omdat zij toen deze post niet bediende. Van Harten zegt dat niet Domine de man was, maar dat hem door de kerkeraad is afgeraden.[109] Ook heeft van Harten hem gezegd dat niet alleen Domine Los, maar ook Domine van der Meulen

108 Bedoeld moet zijn de "ongedeelde" vergadering, 26 okt. 1842 te Rotterdam, door ons reeds eerder genoemd. Blijkens het volgende was de bijeenkomst, waarop Markus doelt, dus al enige tijd geleden gehouden.

109 Niet duidelijk. Wellicht: ds. Los is door de kerkeraad verkeerd geraden.

en Bedding[110] aan haar last niet hebben beantwoord. Ook heeft Markus gezegd dat het stuk hetwelk de vorige week voor de mansledematen was voorgelezen, eenzijdig [was] en onwaarheid behelsde. Zoodoende, zegt de man, zullen wij haast tot allerlei dweperij geraken. Ook zegt Markus het grotendeels met den Domine zijn voorstel[111] niet eens te zijn; zijns oordeels zou het veel nuttiger zijn naar aanleiding der vorige kerkvaderen afdalende van de eerste reformateurs om maar alleen den bijbel te verklaren.[112] Hierop is tot Markus gezegd dat hij de zaak geheel verkeerd opvatte betrekkelijk het vooroordeel tegen de twee voorgenoemde ouderlingen; dat het ons daar veel van verschilden,[113] want dat het ons van harte leed was dat zij zig zoo onverzettelijk bleven onttrekken. Ja, zegt van Harten, ik kan betuigen dat ik ze nog hartelijk lief heb, zelfs wat Scholte aanbetreft. Waarop van de Coevering inspraak maakte dat hij de zoodanige die zig zoo zeer openbaarden kettersche gevoelens voor te staan, hij daar ver van was om dezelve te kunnen liefhebben, naar aanleiding van dat kettersche werk van Darby.[114] Van de Coevering zegt dat hem dus van agtere duidelijk is geworden, waarom Scholte zijn huishoudelijk reglement zoo heeft ingerigt betrekkelijk het niet opklimmen van mindere tot meerdere vergaderinge enz., dat hij daardoor vrijer en onbelemmerder zijne dwalingen zou kunnen voortzetten, zooals het mij ruim 6 Jaren vroeger al heeft toegeschenen.[115] Waarop Markus antwoord[d]e dat van de Coevering, Scholte daarover had behooren te berispen of te wederleggen, hetzij met woord of geschrift. Daarop antwoord[d]e van de Coevering dat dit behoorlijk door andere was geschied, dewelke met de alderschandelijkste spottaal in een brief door Scholte was beantwoord,[116] waardoor Markus een weinig scheen in te krimpen en van de Coevering hem dus verder antwoord[d]e dat hij even om deze reden wel wenste dat Kuijper en van Hees dog mogten terugkeeren, ziende het kwade gevolg van zodanige personen met een zodanige onverzettelijkheid natevolgen. Waarop Markus zegt dat hij niet te kunnen zien hoe deze zaak te verenigen. Waarop hem le Loup aanmaande dat Markus het ook nog eens mogt beproeven of hij de broeders kon bewegen dat zij zig met ons weer mogten vereenigen om gezamentlijk in het werk des Heeren te mogen werken,

110 Bedoeld zal zijn ds. A.J. Betten, dan te Noordeloos; TWEEDE en VIERDE DEEL register.

111 Het voorgelezen stuk.

112 Dus: los van belijdenis en kerkenorde, alleen vast te houden aan de Heilige Schrift.

113 ... dat onze houding een geheel andere was. (?)

114 J.N. Darby, *De Tegenwoordige verwachting van de Kerk van Christus*. Voorrede door H.P. Scholte, Amsterdam 1842.

115 Wij menen dat Van de Coevering met deze woorden een scherpe analyse geeft van het independentesme: de corrigerende invloed van het kerk*verband* wordt daarin gemist.

116 Scholte had gedateerd 30 juni 1843 een brief geschreven aan ds. P.M. Dijksterhuis, dan te Dordrecht, als antwoord op een vermanend schrijven van laatstgenoemde. Inderdaad bezigt Scholte hierin allerlei spotachtige opmerkingen, bijv. een zinspeling op de eenvoudige aankleding van de woning van Dijksterhuis en zijn vaak in snikken uitbarsten. Men zie voor deze brief DERDE DEEL 247-249.

alzoo het aan onze zijde hopeloos scheen, met bijvoeging, dat zoo het voor eerstkomende Saturdag niet mogt geschied zijn, wij ons dan verpligt agten om het Zondag daaropvolgende de gemeente bekend te maken dat de broeders van haar post zijn ontslagen. Daarop heeft Markus de vergadering verlaten.'

Begin september 1843 ontmoeten ouderling Le Loup en diaken Van Harten, J.G. van Hees. Van het gevoerde gesprek zijn de volgende elementen bewaard gebleven.[117]

117 Not. kerker. 6 sept. 1843, art. 2.

> '...Van Hees had daarbij gezegd: wanneer gijlieden zoo langer blijft voortgaan om de gemeente te verwoesten, zoo beloof ik U dat ik Ulieden een handje zal helpen. Hierover deze uitdrukking zegt den Ouderling le Loup kreeg ik eenige nagedagtenis of het niet wel mogelijk mogt zijn dat hij ergens regt op mogt hebben, hetwelk ons van agteren grote ellenden zouden kunnen veroorzaken.[118] Verder ging van Hees voort te verklaren wat hij wilde. Deze broeder zegt, wij zouden wel met U kunnen verenige wanneer al het vorige hetwelk gesproken of geschreven mogt zijn, daar niet meer van te spreken en het geschrevene van weerszijden te verbranden en verder zijlieden en wij alle vergaderinge te laten varen, ons zelven alleen maar met onze gemeente te bemoeijen, dus een ligchaam op ons zelven - dan, meende broeder van Hees zeker te weten, dat eer er een jaar, twee of drie verloopen zou zijn, bijna alle gemeenten in het ronde zoude verwoest of verdwenen zijn, terwijl onze gemeente alsdan zig bloeijende zoude vertoonen.'

De kerkeraad ziet, zoals vanzelf spreekt, niet het minste heil in dit, van een krasse vorm van independentisme getuigend voorstel. Ondanks alle gesprekken die er ook nadien worden gevoerd met Kuijper en Van Hees, wordt geen 'vereeniging' bereikt. In oktober 1843 moet definitief worden besloten, beide ouderlingen af te zetten. Als leden worden zij onder censuur geplaatst 'omdat zij zich tegen alle vermaningen gesteld hadden en nu van de kerk scheiden en afzonderlijk vergaderden om Godsdienst te houden'.[119]

Toch worden nog bij herhaling pogingen gedaan met Kuijper en Van Hees te spreken. Dit leidt zelfs tot het inroepen van de hulp van de Schiedamse kerkeraad.[120] Het maakt de zaak niet beter; er wordt zelfs een nieuw onderwerp aangesneden; ds. H.A. Leenmans (Schiedam) alsmede de ouderlingen Van de Coevering en Le Loup rapporteren dat

> '...zij met hun gehandelt hebben en dat niet over de kerkorde of over de Synode maar over de gronden des Geloofs en deszelfs overgang in Christus, en de Huwelijksvereeniging met Hem, waarover zij met blijdschap van den Broeder van Hees mogten hooren van zig zelven kwijt te worden en onder den Heere gebragt te zijn, maar hoe dat Broeder Kuijper hierin verschilde en nog onbewust scheen te zijn, van de verbondsovergang met Christus en dus nog werkelijk werkzaam ware uit den eisch des bevels en niet uit kracht der verbintenis van de huwelijks vereeniging met den Verbondsmiddelaar om zoo in afhanging van Hem en onderwerping aan Hem, om zoo in alles door Hem en voor Hem te leven uit de Huwelijksvereeniging'.

Na een brede discussie op de desbetreffende classicale vergadering wordt besloten

118 Volgens not. kerker. 30 jan. 1844, art. 2, stelt Van Hees omstreeks deze datum voor, het kerkgebouw op naam der gemeente te stellen. Mogelijk dat zijn "dreigement" hiermee in verband stond. Was Van Hees geldschieter?

119 Not. kerker. 3 okt. 1843, art. 5.

120 CVR, 7 mei 1844, art. 8.

‘...aan de Broeders A.C. Kuijper en J.G. van Hees voortestellen ten 1°. erkentenis van de onttrekking der vergadering; ten 2°. om te erkennen de schorsing des Kerkeraads; ten 3°. erkenning van de scheuring der Kerk; ten 4°. onderwerping aan onze verordeningen...’.

De aanwezige broeders van Rotterdam (Los, Van de Coevering en Le Loup) protesteren op niet-genoemde gronden tegen dit besluit.[121] De zaken worden niet geheel duidelijk. Uit de notulen van de kerkeraad van deze tijd blijkt dat de 'vergadering Kuijper c.s.' de kerkeraad ds. Los heeft 'geschorst'.[122] Op 22 december 1844 wordt er een samenspreking gehouden tussen de kerkeraad en de beide afgezette ouderlingen. Laatstgenoemden verklaren daarbij met 'leer en belijdenis vereenigt te zijn, en in de kerkregering zich aan de meerderheid te willen onderwerpen'. Deze uitspraak leidt tot het bijeenroepen van de 'mansleden' op 27 december, teneinde de 'vereeniging' voor te stellen. Nadat aanvankelijk ook in deze samenkomst de kerkelijke vrede nabij lijkt te zijn

> '...werd van onderscheidene leden verzocht, dat die broeders hun Classicaal en Provintieaal verkeer zouden opzeggen, met diegene[n] die niet met ons vereenigt waren, en dat anderzins zij in de betrekking als ouderlingen niet konden geërkend worden, daar meest alle de leden hun als leden de broederhand wilden geven. Van Hees hier niet op kunnende toestemmen is de vergadering gescheiden.
> Deze zaak in overweging genomen en besloten dat men de leden niet vermocht te dwingen in deze zaak. Maar na[ar] vermogen moest zoeken een ieder van het regte te overtuigen, daar het algemeen wenschelijk geoordeelt word dat die broeders aan het verzoek der gemeente beantwoorden...'.[123]

In april 1845 heeft na het neerleggen van hun ambt door N. van de Coevering en J. Carton en na verkiezing van nieuwe leden, de kerkeraad de volgende samenstelling: ds. S.O. Los; J.B. le Loup,[124] W. van Harten, ouderlingen; P. Borsje, M.F. Stolk en S. Verbruggen, diakenen.

We mogen aannemen dat door de goede prediking en leiding van ds. Los geleidelijk aan de gemeente tot betrekkelijke rust is gekomen en zich heeft uitgebreid[125]; wat dit laatste betreft ontbreken echter nauwkeurige gegevens. Af en toe lezen we in de notulen dat Van Hees en Kuijper worden vermaand. Dit blijft zo tot aan hun emigratie respectievelijk in 1847 en 1849.

Vóór Scholte begin april 1847 met circa 800 volgelingen naar Amerika gaat emigreren - drie van de schepen vertrokken uit Rotterdam, één schip uit Amsterdam - begeert hij in Rotterdam 'afscheid te prediken' en het avondmaal te bedienen. Hij laat via enige gemeenteleden vragen of het kerkgebouw aan de Hovenierslaan daartoe mag

121 CVR, 3 juli 1844, art. 4.
122 Not. kerker. 5 juli 1844 (geen art. genoemd).
123 Idem, 15 jan. 1845, art. 4.
124 J.B. le Loup verhuist in sept. 1845 naar Schoonhoven; W. van Harten is dan tot 2 jan. 1848 de enige ouderling. P. van Wagtendonk, gekomen van Gouda in 1846, mag bij afwezigheid van ds. Los voorgaan (not. kerker. 2 febr. 1847, art. 3).
125 Dit is ook de mening van Landwehr, *a.w.* 18: 'Zoo was dan te Rotterdam de eerste afgescheiden leeraar gekomen; maar de trouwe en waardige leeraar zou spoedig bemerken, dat er heel wat te regelen viel in de jeugdige gemeente. Het moet echter erkend worden, dat ds. Los... met zegen gearbeid heeft.'

worden gebruikt op maandag 5 april. De meerderheid van de kerkeraad is vóór, alleen ds. Los is tegen. De ‘onstuimigheid’ en

verdeeldheid die deze zaak in de gemeente geeft, leidt tot een uitstellen van de viering van het avondmaal.[126]

Het kerkscheepje komt na deze emigratie-golf nog niet geheel in rimpelloos water terecht. Er blijven zich leden onttrekken. We lezen daarover in de classicale notulen:

> '...betrekkelijk het wangedrag van onderscheidene leden van de gemeente te Rotterdam is bepaald, dat personen, welke zich aan die gemeente onttrekken, omdat zij de gevoelens van Scholte en Ledeboer aankleven en andere tot de Hervormde Kerk wederkeeren, maar overigens aan geen wangedrag schuldig zijn, eene schriftelijke kennisgeving zullen ontvangen, dat zij gerekend worden, niet meer tot de gemeente te behooren en dat daarvan op eene zachte wijze aan de gemeente kennis zal gegeven worden.'[127]

In dezelfde tijd ontvangt ds. Los een beroep van Werkendam. Hoewel node, daar kerkeraad en gemeente 'hartelijke verbintenis aan den Eerw. Ds. Los' gevoelen, laat men hem gaan. Hij preekt op 5 november 1848 afscheid met als tekst Handelingen 20 vers 31-32:

> 31. Daarom waakt, en gedenkt, dat ik drie jaren (lang), nacht en dag, niet opgehouden heb een iegelijk met tranen te vermanen.
> 32. En nu, broeders, ik bevele u Gode, en den woorde Zijner genade, Die machtig is u op te bouwen, en u een erfdeel te geven onder al de geheiligden.[128]

9. Gemeentelijk leven 1849 tot 1869[129]

Na het vertrek van ds. S.O. Los wordt enige malen tevergeefs getracht een predikant te verkrijgen.[130] In augustus 1849 wordt na formatie van het tweetal H.B. Geuchies-H.H. Middel eerstgenoemde door het lot aangewezen als de te beroepen herder en leraar.[131] Harm Berends Geuchies, oud 23 jaar, te Langerak (zijn eerste gemeente), neemt het beroep aan en wordt 4 november 1849 bevestigd door ds. F.A. Kok van Schoonhoven.

126 Not. kerker. 30 maart 1847, art. 3-4; CVR, 6 april 1847, art. 19-20.
127 CVR, 10 okt. 1848, art. 4.
128 'Lidmatenregister 1835-1865' onder de naam S.O. Los.
129 In deze paragraaf laten wij enige bijzonderheden van secondaire aard achterwege; de belangstellende lezer zij hiervoor verwezen naar het genoemde werkje van Landwehr, *Geschiedenis der Gereformeerde Kerk Rotterdam* 19-39.
130 Wij putten voor deze paragraaf onder meer uit GA Rotterdam, Arch. Gereformeerde kerk. Notulen van de kerkeraad 1848-1854 (inv. no. 2), idem 1854-1861 (inv. no. 3), idem 1861-1866 (inv. no. 4), idem 1866-1869 (inv. no. 5).
131 Over deze wijze van beroepen rijst nog in 1851 bezwaar in de gemeente. De classis Rotterdam wijst de bedenking af, maar verklaart tevens dat er geen noodzaak was door het lot te beslissen (NCVR, 3 juni 1851, art. 10).

Na twee jaar rijzen er bezwaren tegen zijn prediking; deze zou volgens diaken Sebastiaan Verbruggen - die overigens begin 1852 de gemeente verlaat - remonstrants zijn. Volgens Landwehr[132] moet de aanklacht voor een deel verklaard

132 *a.w.* 29.

worden uit de omstandigheid dat ds. Geuchies een eenvoudige prediker was. ‘Dogmatisch was hij niet bijzonder onderlegd.’ Doordat hij geheel uit het hoofd preekte, gebeurde het wel eens dat hij zich onvoorzichtig uitdrukte, wat daarna oorzaak van moeilijkheden werd. De beschuldiging van Verbruggen behelsde onder meer, dat ds. Geuchies zou hebben geleerd, dat Christus voor alle mensen was geboren; dat de onbekeerde mens tot God kon wederkeren; ‘dat een geloovige met ontvangen genade in zich zelve kan voortwerken, zonder bewerking des Heiligen Geestes’; dat het genadeverbond zich uitstrekt tot allen, zo onder het oude, als nieuwe verbond die besnijdenis en doop hebben ontvangen - ‘dat hij die allen voor bondelingen erkent’.[133] Ds. Geuchies neemt de eerste drie zaken zonder meer terug en verklaart anderzijds dat hij zich op enige punten duidelijker had moeten uitdrukken. Inzake besnijdenis en doop zegt hij ‘dat allen die uitwendig bondelingen zijn, niet zullen zalig worden’. Bij de behandeling op de classicale vergadering vraagt de Rotterdamse ouderling P. van Wagtendonk voorlezing van Deuteronomium 29 vers 10-13, waar we vinden dat Mozes zegt dat ‘alle man van Israël; Uwe kinderkens, uwe vrouwen, en uw vreemdeling, die in het midden van uw leger is, van uw houthouwer tot uw waterputter toe’ nu zullen overgaan ‘in het verbond des Heeren... Opdat Hij u heden Zichzelven tot een volk bevestige...’. Met dit verzoek kan Van Wagtendonk onzes inziens niet anders hebben bedoeld dan er de aandacht op te vestigen dat besnijdenis en doop tekenen zijn van een wezenlijke inlijving in het verbond der genade. De discussie die ongetwijfeld op genoemde classicale vergadering[134] is gevoerd, is een van de vele onderdelen van de strijd die in de Afgescheiden kerken is gevoerd over verbond en verkiezing.[135]

In 1851 wil oefenaar P. van Wagtendonk worden opgeleid tot de dienst des Woords[136]; in 1855 is dit het geval met drie andere leden van de Rotterdamse gemeente, namelijk J. Fransen, J.F. van der Griendt en A. van der Hart.[137] Maar geen van deze vier personen zien we in latere jaren vermeld onder de dienstdoende predikanten.

In 1859 komen er opnieuw klachten over ds. Geuchies. In de notulen van de kerkeraad vinden we dat wordt gehandeld over de predikant ‘tegen wien vele

133 Not. kerker....febr. 1851, art. 3; NCVR, 28 jan. 1851, art. 7.
134 NCVR, als in vorige noot.
135 Vergelijk C. Veenhof, *Prediking en uitverkiezing* 12-16.
136 Not. kerker. 5 juni 1851, art. 6.
137 NCVR, 3 juli 1855, art. 11. A. van der Hart was aanvankelijk lid van de Gemeente onder het kruis te Rotterdam; hij schreef contra ds. C. van den Oever: *Het evangelie niet in strijd met de leer der verkiezing of iets over het welmeenend aanbod der genade*, Rotterdam 1852. Van der Hart wordt diaken in 1854, ouderling in 1859. Midden 1862 legt hij zijn ambt neer. In 1865 komt hij onder censuur wegens onchristelijke levenswandel; ook verklaart hij ‘Baptistische gevoelens te zijn toegedaan’ (not. kerker. 28 maart 1865, art. 3; idem 14 april 1865, art. 2). In 1868 reist hij naar Duitsland om zich daar te laten herdopen ‘onder de Baptisten’. De kerkeraad constateert dan dat hij door deze daad heeft opgehouden lid der gemeente te zijn (not. kerker. 19 maart 1868, art. 4).

beschuldigingen werden ingebracht omtrent zijnen wandel, waardoor hij schijn van kwaad had gegeven'. Door de kerkeraad wordt zijn schuldbelijdenis aangenomen.[138]

Wij merken op dat genoemd college midden 1858 de volgende samenstelling heeft: ds. H.B. Geuchies; C. Batenburg, A. van der Hart, D. Slagmolen, ouderlingen; J.F. Hoekemeijer, J. van der Kooy, J. van Ommeren, L. Toornvliet, diakenen.

Enige broeders zijn door de behandeling van de zaak-ds. Geuchies niet tevreden gesteld en wenden zich tot de classis. En zo horen we dat de predikant heeft gekaart etc., maar de hoofdzaak is - wat ook de ouderlingen van Rotterdam moeten verklaren - dat ten aanzien van 'de herderlijke bediening veel te wenschen overblijft'.[139]

Tussen de 'bedrijven' door - in 1861 - komt de destijds afgezette ouderling A.C. Kuijper naar Nederland - hij zal in 1867 predikant worden van de Reformed Church te Holland, Michigan - en woont een classicale vergadering bij.[140] Ds. Geuchies stelt op de Rotterdamse kerkeraad voor, Kuijper 'eens te laten voorgaan'. Men heeft blijkbaar bezwaar dit in het kerkgebouw te laten gebeuren - nog veel meer op zondag - maar hem wordt toegestaan door de week eens te 'oefenen' in de school aan de Baan en wel 'ten voordeele van de school'.[141]

Het verwondert niet dat men reeds vanaf 1860 begon te spreken over het stichten van een nieuw en groter kerkgebouw. Immers, van 1851 tot 1869 zien we het ledental stijgen van 250 naar 925. Toch komt er vóór 1865 van de plannen tot kerkbouw niets terecht. Zelfs stelt in 1863 de bouwcommissie, bij monde van diaken G.H. Möllenkamp voor, eerst een tweede predikant te beroepen![142] Deze voorslag is voor ds. Geuchies - die reeds in meer dan één conflict met de gemeente had verkeerd; we laten de schuldvraag rusten - te veel. Aanstonds geeft hij als zijn oordeel dat er geen tweede leraar nodig is en

> 'dat hij van af dit oogenblik bedankt voor zijn ambt als leeraar der Gemeente Rotterdam, uit oorzaak van de ongesteldheid van zijn borst, waardoor hij rust wenscht te hebben en vrij te zijn, om later indien de Heere hem wilde herstellen, als rustend Leeraar nu en dan te Rotterdam en in vacante gemeenten te prediken... De Leeraar verklaard gaarne in de Pastorie te willen blijven wonen, zonder huur en belasting te betalen; voor het overige wenscht hij geen aanspraak te maken op een Tractement. Kan de gemeente hem iets geven tot ondersteuning van zijn huisgezin, dan zal dat hem aangenaam zijn'.[143]

138 Not. kerker. 24 aug. 1859, art. 4. De voornaamste beschuldiging tegen ds. Geuchies luidde dat hij te veel kwam ten huize van de ongehuwde mejuffrouw M.E. de Praauw. Deze woonde samen met haar eveneens ongehuwde zuster. De predikant verklaarde 'deze zaken te hebben afgebroken'. Zoals we nog zullen zien huwt ds. Geuchies in 1869 met mejuffrouw De Praauw.
139 NCVR, 3 april 1860, art. 8.
140 NCVR, 22 jan. 1861, art. 3.
141 Not. kerker. 21 febr. 1861, art. 4.
142 Not. kerker. 11 maart 1863, art. 4.
143 Idem, art. 5.

Na enige onderhandeling gaat de kerkeraad accoord met dit 'emeritaat'; alleen wordt vastgesteld dat de pastorie beschikbaar moet zijn als er een nieuwe predikant komt. Op 6 april 1863 preekt ds. Geuchies afscheid met als tekst Mattheus 28 vers 20; ds. P. Wagemaker te Vlaardingen, wordt consulent.[144]

De 'zaak-Geuchies' is een lijdensgeschiedenis van een zevental jaren geworden. Al spoedig wordt aan de emeritus-predikant verweten dat hij 'een schijn des kwaads' geeft door veelvuldig een met haar zuster samenwonende jonge vrouw Alida Elizabeth de Praauw te bezoeken. In 1866 belooft hij weliswaar beterschap, maar hij breekt 'het verkeer' met haar niet geheel af.[145] Twee jaar later overlijdt zijn echtgenote Hilligje Alberts Koelink.[146] Circa april 1869 vraagt ds. Geuchies kerkelijke bevestiging van zijn huwelijk met mejuffrouw De Praauw. De kerkeraad heeft hiertegen bezwaar, aangezien de beloften door hem gedaan - namelijk 'het verkeer' te zullen afbreken - niet zijn nagekomen en 'omrede nu door Ds. Geuchies een zegel gezet wordt op alles wat vroeger als laster is aangewezen, waarin de Eere Gods en der gemeente wordt benadeeld'.[147] Als deze zaak aan de classicale vergadering wordt voorgelegd, besluit deze, als het huwelijk toch wordt gesloten, de emeritus te schorsen, voorlopig voor de tijd van drie maanden. Dit zal inhouden dat ds. Geuchies in geen enkele gemeente zal mogen preken of doop en avondmaal bedienen.[148] Evenwel treedt hij met mejuffrouw De Praauw in het huwelijk op 13 mei 1869.[149] In november van hetzelfde jaar wordt Geuchies door de classis Rotterdam op zijn verzoek 'hersteld in de uitoefening van zijn dienst waar hij des begeerd die zou kunnen waarnemen'.[150] In maart 1870 wordt hij opnieuw beroepbaar gesteld.[151] Na een klein jaar ontvangt hij een beroep van de (inmiddels zo geheten) Christelijke Gereformeerde kerk te Bunschoten, welke gemeente hij dient van 5 februari 1871 tot 5 mei 1895. Hij overlijdt in 1905 op 79-jarige leeftijd.

Ds. Geuchies wordt opgevolgd door Henricus Beuker,[152] gekomen van Zwolle. Hij wordt bevestigd 24 april 1864, zodat de vacature slechts iets langer dan een jaar heeft geduurd. Aanstonds dringt hij er op aan dat de plannen een nieuw kerkgebouw te stichten, zullen worden uitgevoerd. Er wordt een terrein ge-

144 Not. kerker. 13, 19 maart, 8 april 1863.
145 Idem 31 okt. 1866, art. 2 etc.
146 GA Rotterdam, Overlijden 1868, acte 25 juli; de overledene, geboren te Ruinerwold, is 55 jaar.
147 Not. kerker. 8 april 1869, art. 3-19.
148 Idem 29 april 1869, art. 5; 12 aug. 1869, art. 4.
149 GA Rotterdam, Huwelijken 1869, 13 mei.
150 NCVR, 9 nov. 1869, art. 17.
151 Idem, 15 maart 1870, art. 8.
152 Men zie voor hem *De Haas* I, 35-36. Beuker werd geboren 4 juni 1834 te Volzel, een buurtschap onder Emlichheim (Dld.). Wellicht dat 'zijn eigenaardige tongval' (zie hierna) daaruit moet worden verklaard. Na enige gemeenten in Nederland te hebben gediend, emigreerde hij in 1893 naar de Verenigde Staten en doceerde aan de Theologische School van de Christian Reformed Church te Grand Rapids, Michigan. Hij overleed 18 mei 1900.

kocht tegenover de bestaande kerk, namelijk aan de *Hovenierstraat*, en op 16 mei 1865 kan door ds. Beuker de eerste steen worden gelegd. Het nieuwe bedehuis wordt 31 december daaraanvolgende in gebruik genomen. De opkomst is echter niet zo groot als werd verwacht, en daar dit de inkomsten drukt, stellen de 'kerkmeesters'(!) vooreen tweede predikant te beroepen.

> 'Niet onduidelijk lag daarin opgesloten, dat ds. Beuker de gansche gemeente niet voldoen kon. De een sprak van zijn eigenaardige tongval, een ander van een gebrek aan onderwerpelijke meditatiën. Hoe het zij, Ds. Beuker zag zich genoopt om het beroep naar Giessendam, hem in 1867 toegezonden, aan te nemen.'[153]

De vierde predikant van de gemeente Hovenierslaan, daarna Hovenierstraat is A.S. Entingh, gekomen van Den Helder. Daarvóór had hij de gemeenten te Oud-Loosdrecht, Niezijl, Harlingen en Amsterdam gediend. Hij staat te Rotterdam van 3 november 1867 tot 1 oktober 1894. In 1898 overlijdt hij als emeritus, op 78-jarige leeftijd. Onder zijn predikantschap komt in 1869 de vereniging tot stand met de beide Rotterdamse Kruisgemeenten, namelijk van de Raampoortlaan en van de Goudsche weg, waar dan - zoals we zullen zien - respectievelijk de predikanten D. Klinkert en L. van der Valk staan.

153 Wij ontleenden enige bijzonderheden in deze pericoop aan Landwehr, *a.w.* 36-38.

Hoofdstuk 22
De Kruisgemeenten te Rotterdam

Inleiding

In dit hoofdstuk willen we de geschiedenis van de drie Gereformeerde kerken onder het kruis - vaak kortheidshalve aangeduid met: Kruisgemeenten - die te Rotterdam hebben bestaan, behandelen. Hun namen, naar de plek waar hun kerkgebouwen stonden: de gemeente van Raampoortlaan (geïnstitueerd 1844), die van de Goudsche weg (1863) en die van het Weenaplein (1864).

In het vorige hoofdstuk is het ontstaan van de Kruisgemeente van de Raampoortlaan (omstreeks 1837) geschetst. De predikant van deze gemeente, Cornelis van den Oever, werd in 1858 door de Algemene vergadering van de Gereformeerde kerk onder het kruis, gehouden te Amsterdam, geschorst. Genoemde predikant en zijn gemeente braken daarop met het kerkverband. Omstreeks 1861 keerde een aantal leden zich echter tegen Van den Oever; zij vormden de gemeente Goudsche weg, die in 1863 werd geïnstitueerd, al spoedig in L. van der Valk een predikant ontving en in het kerkverband der Kruisgemeenten werd opgenomen.

Eind 1863 kwam 'de eindcatastrophe met Van den Oever',[1] waarbij zijn kerkeraad met hem brak. Hij werd geëxcommuniceerd. De gemeente Raampoortlaan voegde zich midden 1864 weer in het kerkverband en enige dagen later werd D. Klinkert, gekomen van Zwolle, haar predikant.

Van den Oever verzamelde evenwel zijn getrouwen om zich heen. Men kerkte aanvankelijk in de pastorie, eveneens gelegen aan de Raampoortlaan. In 1870 gelukte het Van den Oever een pand te kopen aan het Weenaplein. Na verbouwing diende dit als kerkgebouw, tot de Gereformeerde gemeente onder het kruis (de latere naam) het in 1901 moest verlaten daar ter plaatse een spoorweg werd aangelegd.

Over de Kruisgemeenten te Rotterdam is reeds tamelijk veel geschreven,[2] niet slechts doordat Cornelis van den Oever een centrale figuur is geweest in het kerkverband van de Kruisgezinden, maar ook doordat hij, plaatselijk en lan-

1 Landwehr, *Gereformeerde kerk Rotterdam* 51.

2 Behalve de literatuur over 'Rotterdam' in het vorige hoofdstuk vermeld, noemen we: *NAVGK; BLNP* II, 349; J.C. van der Does, *Kruisgezinden en Separatisten* tweede druk, Franeker s.a. 69-97, 115-122; H.M. Stoppelenburg en A. de Blois, *De Gereformeerde Gemeenten in Groot-Rotterdam*, 's-Gravenhage 1952; H.A. Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden* 61-73. Uit F.L. Bos, *Kruisdominees* noemen we speciaal 'De Paus der Kruisgezinden' (97-110), 'Het grote conflict' (158-172) en 'Van den Oever in isolement' (182-194).

delijk, betrokken is geweest in enige geruchtmakende conflicten.

Gezien de beperking die bij de opzet van deze publicatie voortdurend moet worden betracht, willen we ten opzichte van de gedrukte bronnen niet steeds in herhalingen vallen. Wel willen we hier en daar een samenvatting van en verwijzing naar de bestaande literatuur geven, maar ons verder bepalen tot niet eerder gepubliceerde bijzonderheden. Inzonderheid geldt dit laatste voor de beginjaren, aangezien daarover tot nog toe enige vaagheid heerst.

A. De gemeente van de Raampoortlaan

1. Conventikel 1837-1844

Zoals we in het vorige hoofdstuk vonden, voegden Cornelis van den Oever en zijn echtgenote Kaatje van der Bil, nadat zij zich hadden afgescheiden, zich op de dag van de instituering - 19 november 1835 - bij de Afgescheiden gemeente te Rotterdam, maar onttrokken zij zich ‘kort na de aansluiting omdat zij de gemeente niet wilden erkennen’. De facto hebben zij zich, zoals we nader zullen zien, reeds 26 oktober 1837 - aanstonds na de synode gehouden te Utrecht van 28 september tot 11 oktober - van de jonge gemeente losgemaakt. Doch, volgens het ‘Lidmatenregister’ is er aangaande deze beiden, nadat zij dikwijls waren vermaand, pas 1 maart 1841 afgekondigd, dat zij niet meer tot haar behoren.

In 1837 wordt derhalve reeds de grondslag gelegd voor de gemeente Raampoortlaan, die in 1844 zal worden geïnstitueerd, en van welke C. van den Oever de eerste predikant zal zijn.

> Cornelis van den Oever werd 14 februari 1802 te Valkenburg (gemeente Rijnsburg) geboren als zoon van Cornelis van den Oever, timmerman, en Anna de Wit. Hij overleed te Rotterdam 5 december 1877. In 1823 werd hij beurtschipper te Schiedam en huwde aldaar 14 december 1823 Kaatje van der Bil. Het echtpaar kreeg dertien kinderen, zeven jongens en zes meisjes, van wie er negen jong stierven; Hermanus (1826-1900) en Adrianus (1828-1906) werden eveneens predikant.
> In 1835 woont het gezin Van den Oever te Rotterdam ‘aan de Rotte Q 147’ en in 1837 begint Cornelis te oefenen in een gezelschap van ruim dertig personen. Nadat dit is uitgegroeid tot een aanzienlijk groter conventikel, wordt het in 1844 geïnstitueerd tot een Kruisgemeente en dient Van den Oever de ‘Raampoortlaan’ tot 1864. ‘Van den Oever was na W.W. Smitt jarenlang onbetwist de leidinggevende figuur in de Kruisgemeenten. Tegenover de andere afgescheidenen verdedigde hij hun zaaksgerechtigheid in felle polemieken... In eigen kring wist hij met zijn praktische, soms grove, maar toch ook mystiek getinte prediking, vol grove allegorieën, meer dan iemand anders de volksziel te grijpen...
> Niet ten onrechte ‘de paus der kruisgezinden’ geheten, kwam hij als zodanig tenslotte in een op zichzelf onbelangrijk conflict over de beroeping van zijn zoon Adrianus te 's-Gravenhage om zijn niemand ontziende heerszucht ten val. Op 19 oktober 1858 door de algemene vergadering

geschorst, kwam hij met enige gemeenten, waaronder die van zijn zoons, afzonderlijk te staan. Vanwege een onverkwikkelijk gerucht - men zie hierna - waarbij alle schijn tegen hem was, zodat ook zijn eigen kerkeraad zich tegen hem keerde, geraakte hij in het begin van 1864 vrijwel geheel in het isolement. Toch behield hij een zekere aanhang, die naderhand weer toenam. In 1870 financierde hij zelf een nieuw kerkgebouw (aan het

Ds. C. van den Oever (1802-1877)

Weenaplein - C.S.), waarin hij tot juni 1877 regelmatig voorging.'[3]
Van den Oever zou - volgens F.L. Bos - zijn gestorven als een vermogend man. Dit zou moeten worden verklaard uit de omstandigheid dat hij, hoewel zich er op beroemend zonder tractement te dienen, leefde van de opbrengst van 'de collectezak'. Nader onderzoek door ons verricht, heeft echter de bijzonderheid van het vermogend-zijn niet bevestigd.[4]

3 Deze samenvatting - behalve een enkele correctie en aanvulling - ontlenen we aan *BLNP* II, 349 (van de hand van F.L. Bos).
Geschriften van C. van den Oever: *Afgeperste zelfverdediging (...)*, Rotterdam 1850; *Antwoord op de wederlegging der afgeperste zelfverdediging, enz. van F.A. Kok (...)*, Rotterdam [1851?]. Voorts 137 gedrukte preken, waaronder de bundels: *Het boek Ruth in 20 leerredenen*, Rotterdam 1855 (met portret); *Feeststoffen in 20 leerredenen*, Rotterdam 1859; *Veertigtal leerredenen over het lijden des Heeren*, Deventer 1867-1869.
Het anoniem-uitgegeven geschrift: *De laster beschaamd en de onschuld verdedigd. Een ernstig en onpartijdig woord, in de zoo veel gerucht makende twisten tusschen Ds. C. van den Oever en zijn' vroegeren Kerkeraad, aan allen die regt en waarheid liefhebben opgedragen door Veritas*, Rotterdam s.a. [1865] - wordt door F.L. Bos toegeschreven aan Van den Oever zelf, ondanks het feit dat Veritas schrijft dat hij 'noch Ds. van den Oever, noch een van al de andere personen in de brochure genoemd, persoonlijk kent...'. (Kruisdominees 185) Wij verschillen hierin met dr. Bos van mening. In de eerste plaats: niet kan worden *bewezen* dat Veritas pertinent heeft gelogen met het neerschrijven van het hierboven geciteerde. Ten tweede: taalgebruik en stijl zijn geheel anders dan door Van den Oever - in zijn vele preken - gehanteerd. Veritas bezigt meer dan eens zowel latijnse als franse uitdrukkingen en woorden - nl. op de bladzijden 3, 8. 11, 23, en 43 tweemaal - die ds. Van den Oever wel nimmer zal hebben gekend. Tenslotte: in archief Herv. Ered. 25 sept. 1866, no. 13 wordt een brief bewaard, geschreven door Michiel de Hondt te Rotterdam 29 juni 1866, waarin deze persoon verklaart de schrijver van de brochure, de anonymus Veritas, te zijn. Deze De Hondt werd 6 nov. 1820 te Groede geboren; zijn beroep was horlogemaker. In het tijdvak 1861 tot 1867 woonde hij te Rotterdam, Delfshaven Charlois. In laatstgenoemd jaar verhuisde hij naar Stompwijk. Exemplaar brochure Veritas in: GA Rotterdam.

4 De na het overlijden van C. van den Oever - 5 dec. 1877 - ingediende Memorie van Successie (ARA, M.v.S. kant. Rotterdam, inv. no. 4600) vermeldt, dat de nalatenschap geen onroerende goederen omvat en dat aan de weduwe - er waren vier kinderen - 'het levenslange vruchtgebruik zijner geheele nalatenschap' wordt gelegateerd. Opgemerkt dient hierbij dat Van den Oever, kort voor zijn overlijden, en wel op 8 nov. 1877, aan zijn zoon Adrianus van den Oever, predikant te Amsterdam, de kerk aan het Weenaplein te Rotterdam, verkoopt voor *f* 10.000,-. De hypotheekschulden bedroegen *f* 6.000,-, zodat er een saldo was van *f* 4.000,-, (GA Rotterdam, Nieuw Not. Arch, inv. no. 1307, minuut no. 92). Na het overlijden wordt er een verkoping gehouden van enig huisraad en van de bibliotheek van de overledene. Bij de desbetreffende notariële stukken is gevoegd een catalogus *Notitie van Godgeleerde en andere werken nagelaten door Cornelis van den Oever etc*., [Rotterdam 1878], Nieuw Not. Arch., inv. no. 1308, proces-verbaal no. 32. De catalogus omvat 1044 nummers; de opbrengst van de veiling - enige no.'s worden opgehouden - bedraagt *f*801,10. We lezen uit de *Notitie* dat de bibliotheek van Van den Oever voornamelijk godsdienstige werken uit de 17e en 18e eeuw bevatte. Laatstgenoemde moet een belezen man zijn geweest, maar merkwaardig doet aan dat er nagenoeg geen boeken, brochures etc. worden vermeld die betrekking hebben op de kerkelijke strijd en twistvragen van de 19e eeuw.
Op grond van het bovenstaande kan niet worden afgeleid dat Van den Oever bij zijn overlijden een vermogend man is geweest. Hij laat zijn echtgenote vier à vijf duizend gulden aan spaarpenningen na, zo zou kunnen worden geconcludeerd.
Deze slotsom wordt bevestigd door de 'boedelbeschrijving' opgemaakt na het overlijden van de weduwe Kaatje van der Bil (7 juli 1885). Aan roerende goederen bezit de

Op 26 oktober 1837 zendt het gezelschap-Van den Oever een request aan B. en W. van Rotterdam, waarvan het volgende kon worden achterhaald.

> 'Verzoek om vrijheid tot - en bescherming in de uitoefening van hunnen Godsdienst, overeenkomstig de bepalingen van Zr. Mts. besluit dd 5 Julij 1836 (staatsblad no 42); wenschende zijlieden hunne bijeenkomsten te houden in een huis op de Rotte, Q 147, waarvan eigenaar is C. van der Laan, en hetwelk bewoond wordt door C. van den Oever, en wel op de volgende tijden: des Zondags 's morgens van 9 tot 12 - 's namiddags van 2 tot 4 - en 's avonds van 6 tot 10 uur; des Donderdags 's avonds van 8 tot 10 uur.
> C. van den Oever, c.s. (31 teekenaars; 22 mannen en 9 vrouwen; zijnde voor 10 derzelven door anderen per order geteekend.).'[5]

Het request zelve is niet bewaard gebleven, maar bovengenoemde aantekening vormt het bewijs dat in ieder geval sedert eind oktober 1837, Van den Oever en zijn groep driemaal des zondags etc. afzonderlijk vergaderden. Voor zover valt na te gaan is op dit verzoekschrift niet gunstig beschikt.

Anderhalf jaar later wordt opnieuw een poging gedaan ongestoord gezelschap te kunnen houden met meer dan twintig personen. Het aantal 'leden' van het gezelschap is inmiddels aangegroeid van 31 tot 63. Aangezien we de desbetreffende groep mogen beschouwen als de kern waaruit de 'Raampoortlaan' is voortgekomen, geven we hieronder behalve de tekst van het verzoekschrift ook de namen der personen die het hebben getekend.[6]

Bedoeld request luidt als volgt.[7]

> 'Wij ondergetekende, veren[i]gt tot een Godsdienstig gezelschap, verzoeken aan Den WEd Heer Burgemeester en wethouderen der Stad Rotterdam om op Elken rustdag, (volgens het besluit van Zijn Maijesteid onze geëerbiedigden Koning genomen den vijfde Julij agtienhondert Zes en Dertig) ongestoort bij een te komen om gezamentlijk eensgezint den rustdag Godsdienstig door te brenge met het onderzoek van Gods Woort en zoodanige Godsdienstige Boeke die met onze Belijdenis overeenkome.
>
> En wel bepaaldelijk ten huize van den ondergetekende C. van den Oever in de Raampoortlaan wijk Q No. 17.
> Rotterdam 27 Meij 1839

overledene *f* 277,20, aan contanten *f* 56,77, aan vorderingen *f* 90,-; de schulden belopen *f* 70,-. Saldo (= totale bezit) mitsdien *f* 353,97.

5 GA Rotterdam, Repertoire op de (ingekomen) missiven van B. en W. 1837, nr. 2265. Ook H. Vermeulen, *Dordtsche Dweepers te Rotterdam, a.w.* 26, noemt dit request. We vinden geen vermelding waarin staat, hoe op het verzoekschrift is beschikt.

6 Wij hebben afgezien van de publicatie van de omvangrijke ondertekening van latere requesten, maar zullen hierna in dit hoofdstuk de vindplaatsen van deze documenten noemen.

7 GA Rotterdam, Ingekomen missiven B. en W. 1839, nr. 1311. Het origineel bevat ook de adressen van de ondertekenaars.

[De namen zijn door ons alphabetisch gerangschikt. De ondertekenaars die we vroeger of later ook vinden onder de leden van de Afgescheiden gemeente Hovenierslaan, zijn cursief gedrukt.[8]]

L. Arends
B. Baggerman
Johanna van der Beek
G.W. de Bel, huisvrouw van P. Huijbers
J. van den Berg

8 Landwehr, *a.w.* 41 vermeldt: 'Eigenaardig is het, dat zijne volgelingen [nl. die van Van den Oever] nooit het lidmaatschap der Herv. kerk opzeiden'.

L. Blacquière
L. Otto Blanke
M. Boezert
G. Bosman
J. Bras
F.A. van Bunnick
A. Bijl
P. Bijl
E. den Dunne
C.M. van Dure
B. van Duyl
D.M. van Duyl
B. van Duyn
C. van Dijk
A. Engberts, huisvrouw van L. Arends
Jansje van Es
Z. de Fey
G. Glaser
A. Goedkoop
W. van Hart
J.G. van Hees[9]
A. van der Heul
H. van der Heul
J.H. Hoekemeyer
F. Hofland
J. Hofland
H. Houtain
P. Huijbers
A. de Jongh
B. van Keulen
H. de Kleuver
P. de Kleuver
Jan de Koning
G. Krielaart
N. van Leeuwen
H.P. van Leyden
H. Meer
M.W. Morel
A. Nieuwhoff
C.C. Noordijk, huisvrouw van L. van den Oever
C. van den Oever
L. van den Oever
D.S. Polc
G. van der Poppe

9 Van Hees rept in zijn autobiografische aantekeningen - gepubliceerd in Jacob en John van der Meulen, *Ter Nagedachtenis van Rev. C. van der Meulen*, Grand Rapids, Michigan 1876, 163-172 - niet van dit aangesloten-zijn van zich en zijn vrouw, bij de groep-Van-den-Oever.

A. Schipperus
L. Schipperus
M. van Setten
J. Snoeij
P. Stolk
J. Stout
J. Tollig
A. Veldman
N. de Vries
E. Vijverberg, huisvrouw van G. Glaser
M. van der Waal
A.C. Wols
Teuntje van Zaltbommel
M. Zwollo

Het verzoek van de requestranten wordt reeds na enige dagen afgewezen. B. en W. verklaren niet bevoegd te zijn de gevraagde vergunning te verlenen. Van den Oever c.s. zullen zich via de gouverneur tot de Koning dienen te wenden.[10] Het wordt 1841 voor het zover komt.

Gedateerd 11 oktober 1841 wendde C. van den Oever 'uit aller naam der vergadering' (= uit naam van zijn gezelschap) zich tot de Koning met een verzoekschrift dat in het geheel niet aan de in de koninklijke besluiten van 5 juli 1836, no. 42 en van 9 januari 1841, no. 23[11] gestelde voorwaarden, voldeed. De individuele ondertekening ontbrak, er was geen duidelijke omschrijving gegeven van het karakter der 'gemeente' etc. Dit stuk mag merkwaardig worden genoemd; waarom we een excerpt laten volgen.[12]

10 GA Rotterdam, Resolutie B. en W. 31 mei 1839; men zie ook Vermeulen, *Dordtsche Dweepers, a.w.* 26-27.
11 Respect, te vinden in: EERSTE DEEL 402-404; Bos *Archiefstukken* IV, 421 noot 20.
12 Het request wordt bewaard Herv. Ered. 28 jan. 1842, no. 5; het is gesteld in gebrekkig Nederlands en is wijdlopig.

> Van den Oever verklaart - hij gebruikt zowel de ik- als de wij-vorm[13] - dat hij zichzelf gering acht 'ofschoon den Koning mij toeliete, om mondelings met u te spreken. De reden... dat ik deeze lettere aan u zende is deeze: Daar wij meer dan zeven Jaare onze Godsdienst oeffening gehouden hebbe, als Vereenigde Gerefformeerde,[14] volgens de Leer der vaderen, rustende op Gods onfeilbaar Woord, hoewel tot hier toe door ons geen Verbonds teekene[n] bediend, noch gebruikt zijn. En wij voor twee jaare, ook, zoowel als veele onzer Broederen het onderwerp van verdrukking moe[s]te zijn, als ons ook een geldboeten is opgelegd. Dog nu meenende dat onder de Regering van u, O Koning, deeze zaake hadde opgehoude, zoo dachten wij, voor ons verkeer een gebouwtje of woning te laate zette tot uitoefening van onze Godsdienst. Want wij noch kunne noch mooge ons vereenige, noch met die van de Haagse noch met die van de Utrechtsche Sijnode.[15] Maar kunne en moge niet anders als verbonde blijve dan de Dordregtsche Sijnode van 1618en 1619...'.
> Vervolgens vraagt Van den Oever vrijheid van godsdienstoefening. 'Want hoewel onze God! ons zoo diep verneedert heeft om der zonde wille, dat wij ontbloot zijn van kerk, kerkelijke goedere en voorregte - Och! waarom O Koning zulle wij in onze armoede dan ook nog verstooke zijn van die vrijheid van elkander naar Gods Woord te mooge stigte...'.
> De schrijver wendt zich met vrijmoedigheid tot de Koning 'daar ik wist, dat ik niet te doen had met een Nero van Roome, noch met een Nebucadnezer van Babel, ook niet met een bloedgierige Duc D'Alba, maar met ééne welke ik vertrouw dat in de Schriften onderweeze is...'
> Na ondertekening volgen de woorden: 'Den Koning verschoone mijne eenvoudigheid'.

Niet vanwege de 'eenvoudigheid', maar aangezien het, zoals reeds vermeld, niet voldoet aan de wettelijke bepalingen, wordt het request terzijde gelegd. Via het gemeentebestuur van Rotterdam wordt dit aan Van den Oever duidelijk gemaakt.[16] Dit leidt tot het inzenden van een tweede verzoekschrift. Het is ongedateerd, maar door het Departement Hervormde Eredienst geregistreerd op 30 december 1841.[17]

> Gevraagd wordt godsdienst te mogen uitoefenen als 'Oud Gereformeerden, naar de Leerregels der Dordregtsche Sijnode... in den Jaare 1618 en 1619, dewelke wij geloove in alles met Gods onfeilbaar Woord overeen te koome, en welkers inhoud bestaat in de zeeve en dertig Geloofs Artikelen, de Heidelbergsche Catechismus, Formulier van Eenheid en verdere Liturgie.[18] Wij verzoeke dus uwer Majesteit, om in de uitoeffening van deeze niet te mooge worde verhinderd...'

13 Wij verbeterden enige storende spelfouten.
14 Dit betekent dat het Van-den-Oever-conventikel al vanaf 1834 zou hebben bestaan.
15 ... noch met de Hervormden, noch met de Christelijke Afgescheidenen (na hun synode Utrecht 1837).
16 Herv. Ered. inv. no. 1859, Zuid-Holland, folio 89.
17 Het wordt, evenals het vorige, bewaard: Herv. Ered. 28 jan. 1842, no. 5. We vinden het request alsmede de ondertekening afgedrukt in Stoppelenburg en De Blois, *a.w.* 20-22.
18 De lezer zal de onjuistheid in de formulering ontdekken!

‘Nu O Koning! is ons verzoek u bekend, en niet alleen van ons, ondergeteekende[n] die binnen deeze Stad Rotterdam woonagtig zijn, maar ook van een meenigte belijders der zelfde Waarheid die rondom deeze Stad [woonen], en van elders, dewelke bij ons wenschen te verkeere. Het Huijs en plaats dat wij als tot nog toe tot bovengemeld einde wensche te gebruike is geleege in de Raampoort wijk Q No. 17 te Rotterdam.’

Het request is getekend door 67 personen, van wie er 22 ook dat van 27 mei 1839 aan B. en W. van Rotterdam hadden gezonden. Er zijn dus ingrijpende verschillen in het ledenbestand van het conventikel ten opzichte van twee en een half jaar geleden, nog afgezien van 'een meenigte belijders' die niet te Rotterdam woonden. Ook trekt de aandacht, dat er nu sprake is van 'Ouderlingen' (C. van den Oever en Machiel Jansen), 'Diacenen' (D. van Vianen en P. Zuur) en 'Kerkmeesters' (J.C.G. de Haan - zijn naam is doorgehaald - en J. Tollig).[19]

Via de gouverneur van Zuid-Holland wordt aan de adressanten te kennen gegeven dat 'gemeld adres voor geene inwilliging vatbaar is, als zijnde de bepalingen van het besluit van 9 Jan. 1841, No. 23 daarbij meest alle uit het oog verloren'.[20]

2. De gemeente Raampoortlaan 1844 tot begin 1864[21]

Op 13 januari 1844 vergadert de kerkeraad in wording met 'Afgezondenen' van de Kruisgemeente te Zalk.

Aanwezig zijn de hierboven genoemde 'ouderlingen' en 'diakenen' alsmede ds. W.W. Smitt en ouderling Z. Stoel uit laatstvermelde plaats. Smitt en Stoel verklaren in alles verenigd te zijn met 'leer, tucht en dienst' van de Synode Dordrecht 1618-1619. Zij 'verwerpen tevens alles wat door de Afgescheidenen van het zoogenaamd Hervormd genootschap sedert de uitleiding der gemeenten is gemaakt of verbroken'. De Rotterdamse kerkeraad is geheel van hetzelfde gevoelen. Op de volgende dagen wordt door ds. Smitt de gemeente geïnstitueerd (15 januari), worden de ouderlingen en diakenen bevestigd en twintig kinderen gedoopt. Bij de instituering verbinden zich 64 leden.

Op 13 februari 1844 wordt tijdens een gemeentevergadering Van den Oever - hij is afwezig - met algemene stemmen tot herder en leraar verkozen. Hij neemt het beroep aan en laat zich examineren op de eerste meer bekend geworden 'Algemeene kerkelijke vergadering' van de 'Oud-Gereformeerde Kerk in Nederland', gehouden te Linschoten 4 en 5 juni 1844.[22] Dit betekent ook, hetgeen na het bezoek van de kerkeraadsleden uit Zalk mocht worden verwacht, dat de

19 Eén van de ondertekenaars is de latere Amsterdamse oefenaar Woutherus Bekker (geb. 8 febr. 1821 te Rotterdam; overl. na 1894 te Emmerich, Dld.). Men zie voor hem *Kerkhistorische Kroniek*, 4e jrg., no. 4 (1968) 43-44.

20 Herv. Ered. inv. no. 1859, Zuid-Holland, folio 89. Twee jaar later doen C. van den Oever c.s. een nieuwe poging als gezelschap te worden erkend; ook nu wordt hun adres afgewezen daar het 'verschillende onaannemelijke punten van verzoek' inhoudt - vindplaats als voren.

21 Voor deze paragraaf putten wij, behalve uit de in noot 3 van dit hoofdstuk genoemde literatuur, uit de 'Notulen van de Kerkeraad der Gereformeerde Gemeente onder 't kruis te Rotterdam' (1844-1870) - fotocopie bewaard in GA Rotterdam.

22 In deze vergadering waren twaalf gemeenten vertegenwoordigd, waaronder uit Zuid-Holland onder meer: Noordwijk aan Zee, Rotterdam en Woerden. Na het examen van Van den Oever wordt met algemene stemmen besloten aan hem zal worden gegeven 'eene zending als een gezant van Christus, om het Evangelie te verkondigen, de Sacramenten te bedienen en de sleutelen des Hemelrijks te gebruiken...'. Vergelijk *NAVGK* 15-26.

jonge gemeente werd ingelijfd in het verband van de Kruisgemeenten. Zondag 9 juni daaraanvolgende wordt Van den Oever door ds. Cors Noorduin van Noordwijk aan Zee in het ambt bevestigd. Ook ds. Bastiaan Sterkenburg van Giessendam neemt aan de handoplegging deel en dinsdag 11 juni doet de pasbevestigde intrede. De gemeente van de Raampoortlaan begint haar geschiedenis, die een bewogene zal zijn...

Al spoedig wordt de noodzaak ingezien van het stichten van een kerkgebouw. Het zal verrijzen aan de Raampoortlaan, vlak bij de plaats waar reeds zo lang op primitieve wijze is vergaderd. B. en W. geven wel toestemming tot de bouw, maar waarschuwen dat er geen toestemming is gegeven tot het daarin houden van godsdienstoefeningen.[23]

Op 16 september 1844 wordt de eerste steen gelegd door ds. C. van den Oever, de tweede door G.J. de Haan (zoon van J.C.G. de Haan), de derde door ds. B. Sterkenburg en de vierde door J.C.G. de Haan die zowel kerkmeester als 'bouwmeester' is. En eerste kerstdag daaraanvolgende wordt het bedehuis in gebruik genomen. Op nieuwjaarsdag 1845 wordt het avondmaal gevierd; zestig personen nemen er aan deel.

In de jaren 1845 en 1846 krijgt de kerkeraad een nieuwe samenstelling. Na het overlijden van ouderling Machiel Jansen (september 1844), het bedanken van de tot ouderling gekozen diaken. D. van Vianen en enige andere complicaties, bestaat begin 1847 de kerkeraad uit de volgende leden: ds. C. van den Oever; ouderlingen: J. de Koning, N. Schippers, J. Tollig, P. Zuur; diakenen: J. Fijgeler Czn, J. de Jager. Als kerkmeester fungeren: J.M. van Hoek en W. Stoon.

We zullen nu de gemeente niet volgen in al haar wel en wee gedurende de jaren 1847 tot 1857. We krijgen de indruk, uit de reeds genoemde requesten en de vele censuur-gevallen, dat de samenstelling van de 'Raampoortlaan' in sterke mate aan verandering is onderhevig geweest.[24] Zo worden 12 juli 1855 drie leden afgesneden en 17 juli 1856 zes.

Landwehr vermeldt dat Van den Oever veel Schriftkennis en ook veel mensenkennis bezat. Hij had daarbij de gave zich voor het volk duidelijk te maken. 'Hij was de man *uit* het volk die kon spreken *tot* het volk... Velen zijn onder zijn prediking krachtdadig tot bekeering gekomen... Achttien jaren lang stroomden honderden door de Raampoortlaan om op den rustdag Van den Oever te hooren.'[25]

Uit de vele mogelijkheden een fragment van één van de preken van Van den Oever in te voegen, kozen wij het onderstaande. Het is genomen uit een 'Leer-

23 Not. kerker. 1 en 11 sept. 1844.

24 Veritas, die in zijn *De laster beschaamd etc., a.w.* zegt ds. Van den Oever hoog te achten, merkt op dat diens gemeente 'uit de vreemdsoortigste bestanddeelen [is] zamengesteld' (6). Hij gewaagt van de 'rede- en zedeloosheid van niet weinigen' van de leden; ook: 'Dat er waarlijk in de gemeente van Ds. Van den Oever, onder en bij het echte goud, veel *schuim* was, is in Rotterdam over bekend...'. (7)

25 Landwehr, *a.w.* 42-43.

rede naar aanleiding van Mattheus 8 vers 25b' ('Heere, behoed ons, wij vergaan!'), gebracht onder de titel *Christus discipelen in doodsnood, roepende tot den Heere!*[26] In de pericoop Mattheus 8 vers 23-27 wordt beschreven, hoe de Heere Jezus de storm stilt als hij zich met zijn discipelen bevindt in een schip op het Meer van Galilea. Het schip wordt bij Van den Oever het 'schip der kerke' en hij grijpt de tekst aan om hoorders en lezers zijn mening over de Christelijke Afgescheidenen kenbaar te maken.

> 'O, volk van Neêrlands kerk! ontwaakt toch eer het te laat is. Verwerpt toch Hem niet. Die tot u spreekt! Het is toch al reeds meer dan tijd, om naar redding uit te zien, want waarlijk het schip der kerke is aan het vergaan, reeds lang is dat gezien, een enkele der ouden, die ervaren waren, zagen dit tegemoet in 1805 en hebben het verlaten, omdat er vreemde wetten kwamen, waar de stuurlieden zich aan moesten houden, dat was de invoering van de gezangen. Doch erger werd dit, toen elke kapitein en stuurman kon handelen met het volk, zoo als zij wilden, zoo met hun spijs voor te zetten, als met de reglementen der kerk, ik bedoel in 1816, toen elke leeraar kon en mogt prediken zooals hij wilde, voor zoo verre! enz. enz. als hij het nu maar met de waarheid kon goedmaken, wil hij dan goed en regtzinnig preken, 't is goed, doch wil hij verkeerd en leugen preken, 't is ook goed! Dit deed velen besluiten, om het schip der kerke te verlaten,[27] en zijn in 1834 in eene boot gegaan en hebben hun afscheid van het schip genomen, en hadden zij goede stuurlieden gehad, welligt hadden zij de regte koers weêr gekregen, doch hun eerste stuurman[28] die zeer ervaren was door geleerdheid en bevinding, begon naar raad te luisteren van anderen,[29] die voornemens waren om eene gansch andere koers te nemen, als hunne voorvaders ooit gevaren waren, zoo begon hij wat van de regte koers af te raken; doch werd spoedig door den dood hun ontrukt, daar scheen in die boot eerst veel gevaar,[30] de stormen en baren teisterden hun geweldig, ook kregen zij wel eens roovers aan boord,[31] die hun danig plunderden en sommigen zelfs van hunne vrijheid beroofden, en hun in gevangenissen zettenden, doch onder het bestuur van hun eerste getrouwe stuurman,[32] riepen zij dikwijls tot den Heere, Heere! behoud ons, wij vergaan! en de Heere deed wonderen op hun noodgeschrei, zoodat zij konden zeggen: God is mijn licht ende mijn heil, voor wien zou ik vreesen? Doch toen die stuurman door den dood was weggenomen en anderen[33] zijne plaats vervulden, zetteden zij eene gansch andere koers en geraakten

26 Rijssen s.a. 148-149. Door de niet-genoemde bewerker zijn bij het geciteerde gedeelte een negen-tal noten geplaatst, die wij met aangepaste nummering, aansluitend aan deze noot, overnemen.

27 'De schrijver heeft hier zeker de Christelijke Afgescheidenen op het oog.'

28 'En bedoelt hier door die goede stuurman Ds. [H] de C[ock].'

29 'En door die verkeerde raadsman Ds. H.P. S[cholte], want die bedoelde gansch wat anders dan Ds. de C[ock], zoo als bij de uitkomst is gebleken.'

30 'Door die stormen en baren moet verstaan worden die vervolging van 1834 tot 1836, enz.'

31 'De regtbanken en de boetens en gevangenissen.'

32 'Ds. de C[ock).'

33 'H.P. S[cholte], v. R[aalte], Br[ummelkamp].'

uit de stormen, door het roepen (niet tot God) maar tot den koning, in de stille vrij zee.[34] Toen hadden zij God zoo niet meer noodig, en nu is die boot door onkundige stuurlieden zooverre van de ware Gereformeerde koers geraakt, dat zij door den stroom van welmeenendheid[35] zijn gedreven in het kanaal van algemeenheid, alwaar nu de wind waait van eigenliefde en verbittering tegen anderen,

34 'De vrijheid onder zekere voorwaarde.'
35 'Algemeene welmeenende aanbieding van Christus aan alle menschen.'

> zelfs tegen de scheepjes hunner broederen, en hoe harder die wind nu waait, hoe eer zij aan het einde zijn! 't Is waar, daar zijn er nog velen in de boot, die het leed doet, dat zij zooverre zijn afgedwaald en er zielesmart over hebben, en ook anderen die er daarom uitgesprongen zijn, uit vrees dat de boot op zulk eene wijze nooit in de behouden haven komen zal.'

Hoewel wij ons in deze studie zoveel mogelijk wensen te onthouden van een beoordeling of veroordeling van de persoon van C. van den Oever, dienen we toch, voor het goed-verstaan van bepaalde zaken, vast te stellen, dat hij een driftig persoon moet zijn geweest, bij conflicten aanstonds de meest krasse termen gebruikte en daardoor een deel van zijn gemeenteleden en collega's van zich vervreemdde. Een voorbeeld hiervan is zijn optreden tegen ouderling J. Smaling.[36]

Begin 1857 moet het kerkgebouw worden vergroot en over de wijze waarop, ontstaat in de kerkeraad enige wrijving. Op 22 mei wil Van den Oever aan ouderling Smaling - die 'dagelijks als vriend met hem verkeerde' - geen hand geven, want Smaling zou onwaarheid van hem hebben gesproken tegen aannemer C. van Eeuwen uit Gouda. De pastor noemt Smaling daarbij een 'valsche Judas'. Hoewel de volgende dag - als Van Eeuwen en Frederik Cornelis Urbanus, eveneens uit Gouda, in de vergadering van de kerkeraad zijn verschenen - deze zaak wordt gesust, ligt hierin toch het begin van een verwijdering, waarin Smaling, zoals we zullen zien, wordt betrokken. Kort daarna rijzen in de gemeente bezwaren tegen A. Schaap - hij is verkozen tot ouderling, maar hij is vrijmetselaar geweest, zij het ook dat hij reeds 25 jaar geleden is uitgetreden. Van den Oever oordeelt - terecht - de ingebrachte bezwaren onontvankelijk. Circa twintig leden zijn in oppositie. Daarbij blijkt dat ouderling Smaling 'zig ingewikkeld met de Reklamateurs vereenigd had'.[37] Op 5 juni verschijnen de opposanten ten tweeden male voor de kerkeraad. Opnieuw bleek - aldus notulist Van den Oever - 'hoe vals en onopregt die man met de Kerkenraad omging...'. Ook andere zaken komen die avond aan de orde. Over en weer worden harde uitdrukkingen gebruikt. Jan de Koning voegt Van den Oever toe 'dat hij den God van Ekron zogt'. Waarop de pastor repliceert dat hij - Jan de Koning - 'een oude man was en daarom niet veel van hem zoude zeggen, als dat hij een schandelijke oude man was'. Dit weinige is, zoals begrijpelijk, voldoende een explosie te veroorzaken:

> 'Hier op wilde dien oude sukkel met den Leeraar vegten. (Merk eens welk een Godsdienstige ijver - Lasteren en vegten.) Den Leeraar hier over zijn geduld ten einde rakende, werd driftig, ging heen en verliet de vergadering, welke ook daarna in verwarring uit elkander liep!'.

36 Men zie ook Bos, *Kruisdominees* 105-107.

37 Not. kerker. 1 juni 1857. Hoewel er in de tweede helft van de negentiende eeuw verscheidene personen met de naam Schaap te Rotterdam hebben gewoond, komt, gezien vermoedelijke leeftijd (reeds circa 1832 'uitgetreden' als vrijmetselaar) etc, het meest in aanmerking Abraham (Jacob) Schaap, geb. 6 nov. 1797 te Gouda, Nederlands Israëliet, koopman, wonende Zandstraat 434. (GA Rotterdam, Bevolk. register fiche 659-1403)

Enige weken later belijden de opposanten schuld, maar komen daarna - op zaterdagavond voor het avondmaal te half elf - naar de pastorie en uiten nieuwe klachten tegen Van den Oever. Op staande voet wordt aan hen en aan ouderling Smaling 'uit Naam des kerkeraads' de toegang tot het avondmaal ontzegd. Geconstateerd wordt dat 'het getal der openbare tegenstanders in deze zaak bestond uit vijf personen: J. Smaling, J. Oudijk, W. van Es, M. de Jong en J. de Koning'.[38] Het geval van eerstgenoemde zal op de classicale vergadering worden gebracht. Bij de verdere behandeling van deze moeite 'wordt de Leeraar weer driftig om het opzettelijk liegen van Smaling, zeide toen woorden tegen hem, die hoewel ze waarheid waren, wel gezwegen hadden kunnen worden...'.[39] De classicale vergadering wordt gehouden 3 september; zij verwijst het geding naar de algemene vergadering. Geconstateerd wordt dat de oppositie nu ook Sebastiaan Verbruggen omvat.[40]

De 'bijzondere algemeene kerkvergadering' gehouden te Zwolle van 23 tot 25 september 1857 besteedt, naar de notulen te oordelen, behoorlijke aandacht aan de zaak Smaling c.s., zonder dat we kunnen zeggen, dat zij haar voor ons tot klaarheid brengt. De Rotterdamse ouderling ontvangt een brief, waarin hij onder meer wordt beschuldigd van achterklap, het voor leugenachtig houden van een getuigenis van vier kerkeraadsleden en 'het bijzonder Vergadering houden van kerkeraad, met sommige leden, en dat wel tot aanklagte tegen den Leeraar C. van den Oever...'.[41]

Het komt niet tot 'schuld belijden'. De oppositie gaat ten huize van H. Mondeloo aparte vergaderingen beleggen. Na 'openlijke censuur' worden op 6 januari 1858 de volgende leden 'van de gemeente gesepareerd' oftewel afgesneden: (alphabetisch) Abram Israel van Dijk, Willen van Es, Matthijs Hoogbruin en zijn vrouw M. Hofland, Marinus de Jong en zijn vrouw B. van IJperen, Jan de Koning en zijn vrouw C.P. Klok, Hendrik Mondeloo en zijn vrouw E. Hoogbruin, Jan Nijding, Job Oudijk en zijn vrouw H. de Haan, Aaltje Schrameijer, Jan Smaling en zijn vrouw W. Slingeland, Sebastiaan Verbruggen en zijn vrouw A.E.A. de Visser.[42] Zoals reeds vermeld: laatstgenoemd echtpaar sluit zich in 1864 (weer) aan bij de gemeente Hovenierslaan, maar enige anderen uit bovengenoemde groep nemen in 1863 het initiatief tot het formeren van de gemeente 'Goudsche weg'.

In 1857 en daarna wordt Van den Oever tevens betrokken in een conflict dat de grenzen van zijn gemeente overschrijdt.[43] Van der Does vermeldt dat de wortels

38 Idem 18 juli 1857.
39 Idem 12 aug. 1857.
40 Idem 3 sept. 1857; Sebastiaan Verbruggen was lid geweest van de gemeente Hovenierslaan. Hij keert 18 maart 1864 tot haar terug.
41 *NAVGK* 278-284.
42 Op 15 juli 1858 worden opnieuw enige leden geëxcommuniceerd, maar het is niet duidelijk welke van dezen tot dezelfde groep hebben behoord.
43 We laten terzijde het conflict met twee leden van de Rotterdamse gemeente A. van der Hart en H. van der Heul. Dit had zijn grond in een leerstellig verschil, en het gaf eerstgenoemde zijn in het vorige hoofdstuk genoemde brochure *Het evangelie niet in strijd met de leer der verkiezing etc.*, in de pen. Beide leden werden geëxcommuniceerd 'omdat men [zij] den Leeraar beschuldigde[n] van anti-gereformeerd te prediken'. Vergel. *NAVGK* (Algemene vergadering 1852 te Zwartsluis 183-184, 191-194.

van deze controverse lagen in Zwartsluis, waar ongenoegen ontstond over een door Van den Oever gehouden preek.[44] Maar diepgaander was - naast de bedenkingen die in en buiten Rotterdam rezen over het optreden van laatstgenoemde in het algemeen - een ethische crisis die zijn aanleiding vond in zijn handelingen in de Kruisgemeente te 's-Gravenhage, waar hij consulent was.

> De feiten zijn, samengevat, de volgende. Van den Oever drijft in 1856 door dat zijn zoon Adrianus door de jonge Kruisgemeente te 's-Gravenhage wordt beroepen. Ouderling F. Boers en diaken P. Taal protesteren tegen deze gang van zaken; eerstgenoemde, aardappelenteler en koopman te Monster, treedt hierbij het meest op de voorgrond. Beiden betogen dat het stellen van candidaten bij beroep van een predikant de taak van de kerkeraad is. Door een 'classicale commissie' wordt dit tweetal geschorst op grond van hun 'verkeerdheid met het doel de gemeente te verwoesten'.
>
> Op de classicale vergadering van 6 mei 1856 te Rotterdam gehouden, wordt nader over deze zaak gehandeld. Boers levert een protest in, dat zou zijn 'doorweven met de verfoeilijkste laster en leugens tegen Van den Oever en [Ds. N.] Wedemeijer'. De eerste bekleedt op de vergadering het praesidium, de tweede het scribaat.[45] Boers en Taal worden afgezet en als leden gecensureerd. Beiden gaan in appel bij de Algemene vergadering 1856 te Zwartsluis. Er wordt in deze zaak een commissie van onderzoek benoemd, die haar oordeel aan de classis Rotterdam zal bekend maken *(NAVGK* 260-261). De commissie komt echter tot de overtuiging dat de schuld niet alleen ligt aan de zijde van Boers en Taal. De classis Rotterdam evenwel gaat op 7 mei 1857 over tot afsnijding van deze voormalige ambtsdragers. De Algemene vergadering van 1857 gehouden te Zwolle krijgt opnieuw met de twist te maken. Besloten wordt de handelingen van de classis Rotterdam voor haar rekening te laten en daarin te berusten (NAVGK 271-272).
> De 'ontrechting' geeft F. Boers aanleiding tot het schrijven van een brochure *Afgeperst protest, of Verslag tegen de Notulen van de Algemeene Kerkvergadering van 1856 en 1857, gehouden te Zwartsluis en te Zwolle, door de Opzieners en Afgevaardigden uit onderscheidene gemeenten der Gereformeerde Kerk onder het kruis, in Nederland....* s.l. 1858 (vergel. NAVGK 645-646).
> Opnieuw komt de zaak van Boers en Taal aan de orde, nu op de Algemene vergadering gehouden 3 tot 5 Augustus 1858 te Dordrecht. De stemming keert zich dan tegen C. van den Oever en tegen degenen die om hem heen (blijven) staan. De Rotterdamse pastor beantwoordt de kritiek 'met vreesselijke grieven en aantijgingen tegen sommige Broeders, dat zij waren trouweloze verbondsbrekers, enz.; zoodat de meeste leden der Verg. er van ontzetteden'. Even daarna: 'Doch nu hoorde men de liefdelooste veroordeeling en de vreesselijkste vloekspraken uit den mond van Ds. C.

44 Van der Does, *a.w.* 84-85.

45 Ds. N. Wedemeijer, dan te Dordrecht, had ds. A. van den Oever inmiddels te 's-Gravenhage bevestigd.

van den Oever tegen vier Broeders der Verg., zoodat de Afgev. van *Zwartsluis, Zwolle, Hasselt* en *Vlissingen*, de Vergad. verlieten...'. Van den Oever verklaart, als hij wordt onderhouden over 'zijn wreede uitspraken en toomelooze driften... ik ben ook een mensch!' Het blijkt dat hij F. Boers 'aan den wereldlijken Regter had aangeklaagd' wegens zijn genoemd geschrift. De vergadering gaat na al dit gebeuren spoedig uiteen. *(NAVGK* 295-299) Op de volgende Algemene vergadering, gehouden 19 oktober 1858 te Amsterdam, waar de zaak, (nu) Van den Oever, Boers en Taal, verder zal worden behandeld, weigert eerstgenoemde te verschijnen. 'De Verg. deze zake in over-

> weging nemende, en tevens lettende op ZEW. handelingen te Dordrecht tegen sommige Broeders, welke zaken allen haren oorsprong hadden in de onwettige handelingen te 's Hage, heeft besloten, en besluit bij deze, met bijna algem. stemmen, ZEW., overeenkomstig art. 79 en 80 der Dordr. Kerkorde, in zijn ambt en bediening als Leeraar te schorsen.' Boers en Taal zullen in hun rechten worden hersteld. (*NAVGK 306*)
> De Algemene vergadering van 1859 spreekt uit dat Van den Oever en zijn aanhang - onder anderen zijn beide zoons Adrianus en Hermanus - 'niet meer kunnen of mogen toegelaten worden als leden der kerk, ten zij! Zij beterschap beloven en bewijzen... Leden van die gemeenten, waar Leeraar en kerkenraden van ons gescheiden zijn, kunnen zich schriftelijk bij de commissie in de notulen vermeld voegen, om de gemeenschap der kerk te blijven genieten.' *(NAVGK* 329-330)
> Ook de Van den Oever-groep schreef notulen van de Algemene vergadering 1858 te Dordrecht; zij voegde hieraan toe de 'Handelingen' van enige vergaderingen door haar belegd 23 maart en 18 mei 1859 *(NAVGK* 557-605).[46]

We keren terug tot de Kruisgemeente Raampoortlaan, die vanaf 1858 feitelijk nog slechts aan een gering aantal andere is verbonden. Reeds op 9 november 1858 wordt er te Rotterdam een 'broederlijke bijeenkomst' gehouden, waar, volgens de notulen van de kerkeraad, de volgende personen aanwezig waren.

De predikanten: C. van den Oever, A. van den Oever ('s-Gravenhage), H. van den Oever (Oud-Vossemeer), M. Keulemans (Woerden); de ouderlingen: H.L. van Putten ('s-Gravenhage), C.P. Flier (Woerden); van de Rotterdamse gemeente - de ouderlingen: J. Bossche, W. Koning, D. Noorduin; de diakenen: P. Dijkstra, D. Koops Eendebak; de kerkmeester: J.M. van Hoek; de secretaris (van de kerkeraad): A. Schaap.

Er wordt een brief gezonden aan de tegenpartij[47] en er wordt besloten dat een door C. van den Oever opgestelde 'Circulaire tot onderrichting voor de leden der Gereformeerde kerken onder het kruis' zal worden gedrukt en gedistribueerd.[48]

De frequentie van de vergaderingen van de kerkeraad wordt hierna aanzienlijk lager. In oktober 1861 bedankt J.H.O. Lindeman als kerkmeester. We vinden: '...en van de kerk met zijn geheele huisgezin wenschte afgesneden te worden, voorgevende hem aangedane grieven...'.[49] Eveneens in 1861 zijn, behalve de predikant, leden van de kerkeraad: de ouderlingen: J. Bossche,[50] W. Koning, P. de Ruijter; de diakenen: H.H. Gijsbertus, J. van der Heul, C. Koops Eendebak.[51]

46 Uitvoeriger over het conflict: Bos, *Kruisdominees* 158-172. Men zie voor de aanklacht bij de rechtbank te 's-Gravenhage tegen F. Boers: hoofdstuk 28 ('s-Gravenzande), paragraaf 1.
47 De brief is afgedrukt in Bos, *Kruisdominees* 167-168.
48 De 'circulaire' werd niet gevonden; *Ibidem* 168.
49 Not. kerker. 4 okt. 1861.
50 Ook: Bossché.
51 Bij gebrek aan andere gegevens ontlenen we deze samenstelling aan Van der Does, *a.w.* 77 (approbatie 'leerrede' van Van den Oever).

Eind 1863 worden Van den Oever en zijn gemeente opnieuw in een groot conflict gewikkeld. De notulen van de kerkeraad zijn hierover uiterst sober. Des te meer bijzonderheden[52] treffen we echter aan in de reeds genoemde brochure van Veritas, *De laster beschaamd en de onschuld verdedigd*; zoals we zagen neemt de anonieme schrijver het voor Van den Oever op.

Op 9 november 1863 wordt de kerkeraad geconfronteerd met de verklaring van het nichtje van een Rotterdamse arts, dat zij bij de dominee een kind verwacht. Na het horen van de geruchten die hierover in de gemeente worden verspreid en na te hebben geconstateerd dat de verklaring van het meisje bij de kerkeraad ingang vindt, zou - volgens de kerkeraad cs. - Van den Oever aanstonds als predikant van de Raampoortlaan hebben bedankt; later ontkent hij dit ten stelligste. De gemeentevergadering door de kerkeraad op vrijdag 27 november 1863 belegd, waarin ook de pastor aanwezig is en, in tegenwoordigheid van het nichtje en haar tante, onder ede verklaart in deze zaak onschuldig te zijn, ontaardt in een vreselijk tumult. De kerkmeester H.G. van Rhoon draait dan de gaslichten uit

> ‘waardoor de Vergadering zich spoedig in duisternis bevond en zoo alle verdere discussie natuurlijk afgesneden was. Deze daad bragt een ongehoord *obstacle*; de toorn der reeds zoo opgewonden menigte keerde zich nu tegen de aanleggers van dit werk, en talrijke uitroepingen, ten aanzien van het Nichtje en hare positie, en weinig vleijend voor Mijnheer de Kerkmeester, werden van alle zijden gehoord.’[53]

Het is niet mogelijk, op grond van de stukken een oordeel te vormen: Van den Oever wel of niet schuldig. Veritas wijst, hoewel bedekt om juridische redenen, een ander aan,[54] maar ook hij kan geen afdoende bewijzen bijbrengen.[55] Eén ding vinden wij echter opmerkelijk. Waarom heeft Van den Oever zijn beschuldigers niet aangeklaagd bij de rechter? In het algemeen was hij niet afkerig de hulp van een rechtbank in te roepen, zoals moge blijken uit de reeds in dit hoofdstuk genoemde aanklacht tegen F. Boers vanwege diens brochure *Afgeperst protest etc*. Veritas vermeldt ook een tweetal processen tegen Rotterdamse gemeenteleden, namelijk tegen diaken J. van der Heul vanwege een schuld van *ƒ* 59, 60 aan Van den Oever, en tegen diaken A. Mulder - deze bewoonde een huis dat eigendom was van de predikant - wegens een huurschuld van *ƒ* 33,75; Mulder werd door de politie op straat gezet.[56]

Alle mede-kerkeraadsleden keren zich tegen hun praeses. Behalve diaken Mulder telde de kerkeraad eind 1863 de volgende leden. Ouderlingen: Jan Bossche, Hendrik ten Ham, Pieter de Ruijter; diakenen; Jan van der Heul, J. Andries

52 Men zie ook: Bos, *Kruisdominees* 181-194.
53 Aldus Veritas, *a.w.* 19-20.
54 *Ibidem* 8, 19, 22.
55 Van der Does, *a.w.* 121-122 houdt Van den Oever voor onschuldig; Bos, *Kruisdominees* 185 laat zich hierover niet definitief uit, maar hij heeft weinig waardering voor het relaas van Veritas.
56 Veritas, *a.w.* 21-22.

Mulder, Gerret van Oosten. De kerkmeesters Johannis Melis van Hoek en Hein G. van Rhoon kiezen dezelfde zijde. Van den Oever vermeldt bij deze lijst ambtsdragers in zijn nieuwe ledenregister: ‘toen de geheele Kerkenraad met een groot gedeelte der Ledematen afvallig zijn geworden en hunne afgelegde belijdenis hebben verloochend’.[57]

Op zondag 29 november 1863 spijkert de kerkeraad de deuren van kerk en consistorie dicht en laat de gebouwen door de politie bewaken. Van den Oever preekt dan voor zijn medestanders in zijn woning naast de kerk gelegen. Dinsdag 1 december verzamelt hij zijn aanhang opnieuw - er zouden 200 personen zijn bijeengeweest.[58] Men stelt een protest op dat aan de kerkeraad wordt gezonden. Maar deze antwoordt slechts dat de hulp van het ‘kerkverband’ is ingeroepen. Na allerlei verwikkelingen wordt in een godsdienstoefening van 14 december 1864, waarin ds. M. Keulemans van Middelburg - een met de Raampoortlaan verenigde Kruisgemeente - voorgaat door laatstgenoemde afgekondigd ‘dat de meerdere vergadering zijn bedanken had aangenomen en goedgekeurd’.[59]

Als op 17 januari 1864 Van den Oever c.s. de kerkeraad voor geschorst, afgezet en geëxcommuniceerd verklaren[60] is de breuk definitief. De ‘Raampoortlaan’ en de Van-den-Oever-groep (later de gemeente Weenaplein) gaan voor goed een eigen weg.

3. De gemeente Raampoortplein van 1864 tot 1870[61]

We willen in deze paragraaf nog enige lotgevallen van de ‘Raampoortlaan’ noemen, en daarna in dit hoofdstuk terugkeren tot de gemeente-Van-den-Oever.

Op 17 januari 1864 werd in een gemeentevergadering onder leiding van ds. H. Cramer, kruisdominee te Lunteren, C. van den Oever geëxcommuniceerd en als ‘lid der kerke vervallen verklaard’ met de tekst uit Spreuken 29 vers 1: ‘Een man, die, dikwijls bestraft zijnde, de nek verhardt, zal schielijk verbroken worden, zodat er geen genezen aan zij.’

Reeds acht dagen later werd weer contact gezocht met de hoofdstroom der Kruisgemeenten, officieel geheten: de Gereformeerde kerk in Nederland. De kerkeraad alsmede de kerkmeesters spreken onder meer uit dat zij de kerk hebben gescheurd, hoewel ‘bitterlijk misleid’. De gemeente wordt op de hoogte gesteld van deze poging en slechts één lid is het daarmee niet eens. In de maand februari komt de hereniging in principe tot stand door tussenkomst van

57 GA Rotterdam, Arch. Gereformeerde kerk Rotterdam, ‘Kladboek ter Aantekening van de Ledematen der Gerefformeerde Gemeente onder 't kruis Rotterdam welke getrouw zijn gebleven in 1864’.
58 Aldus Veritas, *a. w*. 21.
59 Uitvoerig over deze fase Bos, *Kruisdominees* 187-189.
60 Not. kerker, (vergel. noot 21; vanaf 17 januari 1864 hieronder te verstaan: Notulen kerkeraad C. van den Oever c.s.!), 17 jan. 1864.
61 We ontlenen voor deze paragraaf één en ander aan Landwehr, *a. w*. 47-49.

ds. R. Veldman van 's-Gravenhage; deze houdt daarbij ‘een gepaste predicatie’.

Op 10 maart 1864 wordt Derk Klinkert,[62] kruisdominee te Zwolle, beroepen. Hij neemt het beroep aan, maar alvorens hij wordt bevestigd - 3 juli - wordt op de Algemene vergadering gehouden te Zwartsluis van 28 tot 30 juni de hereniging van de ‘Raampoortlaan’ met het kerkverband van de Kruisgemeenten definitief. Aanwezig zijn aldaar de ouderlingen J. Bossche en P. de Ruijter. Zij zijn voorzien van een lastbrief, getekend door de andere kerkeraadsleden en er is een brief ter tafel, reeds op 18 april 1864 - wellicht op aandringen en volgens het concept van de beroepen predikant - gezonden door de drie ouderlingen, de drie diakenen en de beide kerkmeesters.[63] In de ‘Notulen’ van de vergadering wordt het schrijven getypeerd als ‘schuldbelijdenis der Gemeente Rotterdam’. Het wordt in zijn geheel in de notulen opgenomen. Wij lezen onder meer:

> ‘Niet alleen bij God, maar ook voor het aangezigt der menschen-kinderen herroepen en belijden wij alles waardoor wij eenigen aanstoot hebben gegeven, zelfs aan den minste van Gods kinderen. Herroepen wij boven alles de censure en afsnijding van de Kerkeraden en Leeraren, waaraan ook destijds den Kerkeraad de hand heeft geleend, en nemen daardoor het bezwaar weg dat ooit een hunner zich als Leeraar dezer Gemeente zoude kunnen laten bevestigen, met leedwezen dat wij daardoor Gods naam gesmaad hebben en vele kinderen Gods smarte hebben aangedaan.’[64]

Onder ds. Klinkert is de gemeente Raampoortlaan tot rust en bloei gekomen. Hoewel precieze getallen ontbreken, moet zij in 1869 circa 950 leden hebben omvat. De twist verdwijnt, en we lezen over deze gemeente niet meer in de notulen van de Algemene vergaderingen, wat in dit geval een goed teken is. Landwehr, die ds. Klinkert nog heeft gekend, schrijft:

> ‘...de kerk in de Raampoortlaan kwam tot bloei na het tijdperk van strijd, hetwelk doorworsteld had moeten worden. Ds. Klinkert viel in het hart der gemeente... Hij was een zwak man, maar toch altoos onvermoeid in zijn arbeid, een man, die altoos verzekerde, dat de preekstoel voor hem een uitnemend medicijn was tegen ziekte. Zijne stem was ook niet krachtig. Velen, die hem voor het eerst hoorden, hadden moeite om hem te verstaan. Daar lag echter in die stem iets, wat aanstonds aan heilige mystiek deed denken.
> Klinkert had een uitnemende kennis van het genadeleven in zijn verschillende schakeeringen. Hij, die zelf het woord zoo goed verstond:

62 Derk Klinkert werd 3 mei 1818 te Zwolle geboren; zijn ouders behoorden tot de deftige burgerstand. Hij overleed te Rotterdam 29 maart 1898. Aanvankelijk was hij meester-leerlooier. Sedert 1846 oefenaar bij de Kruisgezinden, in 1850 predikant te Zwolle, in 1864 te Rotterdam. Emeritus 1897. Hij is tweemaal gehuwd geweest; de eerste maal met Magreta Petronella Lindeboom (overl. 1850), de tweede maal met Aafke van der Molen. Door zijn eerste huwelijk was hij een zwager van ds. W.W. Smitt. Men zie verder voor hem, Bos, *Kruisdominees* register; Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel I* register: *De Haas* I, 156-158.

63 Men zie voor hun namen blz. 233-234.

64 *NAVGK* 398, 400-401.

de overdenking des Heeren zal zoet voor mij zijn, had een inzicht in het bevindelijk leven als aan

> weinigen verleend werd. Daarom waren zijn predicatiën op practicaal terrein soms juweelen.'[65]

In 1869 komt, mede onder leiding van ds. Klinkert, landelijk de hereniging met de hoofdstroom der Afgescheidenen tot stand.[66]

B. De gemeente Van den Oever (later 'Weenaplein') vanaf begin 1864

1. Gemeentelijk leven 1864-1870

We verlieten in een vorige paragraaf de groep die zich eind 1863-begin 1864 om C. van den Oever bleef scharen, op 17 januari 1864. Niet minder dan ongeveer 160 volwassenen - de 'Getrouwe Leden' - worden ingeschreven.[67] Het aantal kinderen is onbekend.

Aanstonds wordt een nieuwe kerkeraad gekozen, maar de datum waarop dit gebeurde is niet bekend.[68] Ouderling worden: Willem Bom, Pieter van der Leeuw; diaken: Arie Verkade,[69] Pieter Vos. Tot kerkmeester worden benoemd: Jan Bernardus Maarleveld, Willem Steven Meijer.

De komende tijd zal een groot aantal - vruchteloze - pogingen worden gedaan het kerkgebouw in de Raampoortlaan alsmede de reeds jaren bestaande lagere school in bezit te krijgen. Het eerste wat men in deze doet is het raadplegen van een advocaat; deze adviseert op een avond de kerk binnen te dringen en aldaar een godsdienstoefening te houden. De politie, over dit advies op de één of andere manier ingelicht, waarschuwt dat elke poging tot wederrechtelijk inbezitnemen zal worden verhinderd.[70] Voorlopig blijft men in de woning van Van den Oever - en vermoedelijk ook in de tuin daarvan - godsdienstoefening houden.

Onder 22 mei 1865 wordt in de notulen gesproken van 'den verraderschen kerkenraad van Klinkert'. Deze zal niet meer in de school worden toegelaten en hun zal alle recht op deze instelling worden ontzegd. Maar enige dagen later, nadat Van den Oever zich met enige medestanders naar de school had begeven, heet het, dat de kerkeraad-Klinkert er al was. 'Zij kwamen met hun agte om de school weer in te nemen, en met een gansche hoop omgekogt volk daar buite om oproer en muiterij te verwekken.' Ook waren er vele politie-beambten. De hoofdcommissaris van politie sluit echter de school voor beide partijen totdat de rechter uitspraak zal hebben gedaan. Van den Oever en de zijnen verlaten daarop het gebouw '...en alzoo ging den Leeraar met den Kerkeraad weer naar

65 Landwehr, *a.w.* 54-55.
66 Bos, *Kruisdominees,* 'Het onder Klinkert beklonken accoord' 207-220.
67 In het reeds genoemde 'Kladboek etc.'.
68 Not. kerker. In 'Berigt van het gebeurde in 1863 tot in Jan. 1864'.
69 Ook: Arie van der Kade.
70 Not. kerker. 3 juni 1864.

huis, onder geleide van wel 1000 menschen'.[71] Ondanks een request aan de minister van justitie, krijgen Van den Oever c.s. de school niet in handen; zij blijft het bezit van de kerkeraad Raampoortlaan.[72]

De huisvesting der gemeente blijft een grote moeilijkheid, zoals we nader zullen zien. Op Tweede Pinksterdag 1866 kerkt men in de zaal 'Verscheidenheid en overeenstemming'[73]; de opkomst is zodanig dat de gehele zaal is gevuld.[74]

In februari 1869 komen uit Dirksland over Willem Cornelis Huyser 'beroepen proponent' aldaar en ouderling A. Kattestaart; uit Dordrecht reist Pieter Los Gzn. naar Rotterdam. Huyser en Los zullen worden geëxamineerd; de eerste wordt predikant te Dirksland, de laatste 'zoude kunnen beroepen worden te Leiden'. Het examen wordt bij Van den Oever aan huis afgenomen; behalve de reeds genoemden zijn aanwezig G. Noorlander, ouderling te Rotterdam (als opvolger van P. Vos) en ds. A. van den Oever van Amsterdam. Beide proponenten worden toegelaten.[75]

In 1870 ontstaat na verbouwing van een bestaand pand de kerk aan het Weenaplein; voor zover kan worden nagegaan heeft de gemeente daarvóór in de 'aangepaste' woning van Van den Oever aan de Raampoortlaan gekerkt. Op 4 september wordt voor het laatst gepreekt in het 'Noodhulp Kerkje... Zeven jaaren op drie maanden na had de Gemeente zich daarin beholpen'.[76]

Af en toe wordt er een 'Synodale vergadering' gehouden. In 1869 één te Middelharnis en één te Kampen.[77]

71 Idem 31 mei 1865. Veritas *a.w.*, tekent naar aanleiding van dit gebeuren aan: 'Een christen-Leeraar, door dezen heftig gelaakt, door genen hoogelijk geprezen, werd, ten aanschouwen van duizenden, door tal van Politieagenten omringd, langs de straten geleid en naar zijne woning gebragt, om hem voor de aanranding der razende, schreeuwende en tierende menigte te behoeden.' (3)

72 Not. kerker. 28 juni, 22 juli 1865.

73 In 1807 nam het Letterkundig Genootschap onder deze zinspreuk zijn nieuwe gehoorzaal in gebruik; later werd de naam 'Maatschappij van Wijsbegeerte en Letterkunde te Rotterdam'. Het gebouw stond aan de Scheepmakershaven, A 458. Men zie ook: J. Scharp, *Inwijding der nieuwgebouwde gehoorzaal van het Letterkundig Genootschap Verscheidenheid en Overeenstemming te Rotterdam*, Rotterdam 1807.

74 Not. kerker. 3 juni 1866.

75 Idem 10-11 febr. 1869. Pieter Los, zoals we ook in het hoofdstuk over Leiden (Kruisgemeente) zullen zien, wordt inderdaad predikant van een gemeente aldaar, die dan tot de Van-den-Oever-groep behoort. Deze sluit zich echter reeds midden 1870 aan bij de Ledeboerianen.

76 Not. kerker. 6 sept. 1870.

77 Idem...(?) juni en... (?) sept. 1869. Op 28 okt. 1873 kwam een 'synodale vergadering' te Rotterdam bijeen. Tot het verband behoren dan elf gemeenten, namelijk te Alblasserdam, Amsterdam, Blokzijl, Dirksland, Enkhuizen, Nieuwpoort, Rotterdam (J. Boerkoel, M. de Klerk, ouderlingen), Schiedam (N. van den Hoek, A. Noordam), Wissenkerke, Woerden (C.P. Flier, ouderling, N. Sonneveld) en Zwartsluis. Er wordt een request aan de Koning gezonden, waarin mede met het oog op het bezit van kerkgebouwen erkenning wordt gevraagd voor de afzonderlijke gemeenten of voor het kerkverband - dit laatste wordt niet duidelijk - 'als zedelijk ligchaam en regtspersoon in den Staat'. Men begeert de titel 'Gereformeerde Kerk onder 't Kruis'. Men zie ook: Blok en De Waal, *Gereformeerde Gemeente Dirksland* 115-117.

Na het overlijden van C. van den Oever - in 1877 - wordt de gemeente gediend door zijn zoon Hermanus (1878-1881), Daniel Boeser van Smalen (1883-1897), Cornelis Pieneman (1898-1906), Gerrit Hendrik Kersten (1906-1912) en anderen na laatstgenoemde.

2. De requesten van C. van den Oever c.s. aan de Koning in het tijdvak 1865-1868

Afzonderlijk willen we stilstaan bij enige requesten door C. van den Oever c.s. in bovengenoemd tijdvak gericht aan de Koning.

Ook eerder waren - zoals we zagen - verzoekschriften gezonden.[78] Behalve het reeds genoemde, vermelden we hier een request van 1852 ‘om toelating als Gereformeerde gemeente onder 't kruis, zonder toepassing der bepalingen, gevorderd bij... het Koninklijk besluit van Januarij 1841’. De burgemeester van Rotterdam heeft op grond van dit laatste medewerking geweigerd ‘doch getuigt... dat de adressanten zich stil en ordelijk gedragen en geen de minste stoornis geven. Adviseert overigens toelating’. Maar bij dit en ook bij een volgend verzoekschrift (1853) stuit de erkenning uiteindelijk af op het woord ‘Gereformeerd(e)’ in de gekozen naam. De regering acht zich volgens de grondwet verplicht ‘de Kerkgenootschappen te beschermen en te handhaven bij hunne regten waaronder ook hunne titels behooren’. Alleen het Hervormd kerkgenootschap heeft aanspraak op de naam Gereformeerd.[79]

Na 1864 krijgen de requesten van de gemeente Van den Oever een ander karakter. Men blijft zich namelijk noemen ‘Gereformeerde gemeente onder het kruis in de Raampoortlaan’ sedert 1844 bestaande. Een request van 1865 alsmede één aan de minister van justitie worden afgewezen.[80]

Op 18 juni 1866 wordt een nieuw verzoekschrift ingediend.[81] Het bevat niet minder dan 134 handtekeningen. De kerkeraad blijkt als volgt te zijn samengesteld: ds. C. van den Oever; ouderlingen: P. van der Leeuw, G. Noorlander: diakenen: W. Bom, A. Verkade. B. en W. van Rotterdam verklaren

> ‘... dat het de bedoeling der betrokkenen is om te trachten zich geregtelijk in het bezit te doen stellen van het kerkgebouw dat aan de gemeente behoort, bij welke van den Oever vroeger als leeraar dienst deed, en uit welke zijne bediening hij later is ontzet geworden.’.

Verder spreken B. en W. van

> ‘de onbestemde benaming van gemeente onder 't kruis in de raampoortlaan die geen andere kan zijn dan de aldaar feitelijk bestaande kerk, die thans niet in het bezit van adressanten is’.

78 In arch. Herv. Ered., inv. no. 1859, omvat alleen al het dossier ‘Gereformeerde gemeente onder 't kruis te Rotterdam (Afgescheidenen van Afgescheidenen)’ - uitsluitend registratie van stukken met korte inhoud etc. - 13 folio bladzijden.
79 Herv. Ered. 15 febr. 1853, no. 13.
80 Idem 14 okt. 1865, no. 10.
81 Idem 25 sept. 1866. no. 3 en 13.

Hetzelfde dossier bevat een brief van Van den Oever van 6 augustus 1866. Hierin wordt van de tegenpartij (de kerkeraad ds. D. Klinkert) gezegd, dat zij bestaat uit 'individuen welke de gemeente niet uitmaken, en ook niet vragen of vragen kunnen' (namelijk te worden erkend)

> '...daar die lieden... niets meer verfoeijen dan de titel en de naam van "Gereformeerde Gemeente onder 't kruis", maar zich openlijk en in gedrukte stukken noemen "de Oud-Gereformeerde Gemeente"...'.

Van den Oever schrijft - voor het request van 18 juni 1866 is afgehandeld - een tweede brief, gedateerd 7 september 1866. Het is een ontboezeming:

> 'Waarlijk, onze nood is groot. Wij moeten elken dag des Heeren, onze Godsdienst uitoefenen, gedeeltelijk in de ope lugt, dit kan in den zomer eenigszins geschieden, hoe wel met veel ontstichting! Doch in dit saisoen en vervolgens kan zulks niet geschieden want thans zouden de menschen in regen en wind moeten staan of zitten...'.

Het wordt de autoriteiten hoe langer hoe meer duidelijk - mede op grond van de vermelde inlichtingen van B. en W. van Rotterdam - dat Van den Oever c.s. het volgende beogen: eerst door de landsoverheid te worden erkend als gemeente etc. aan de Raampoortlaan en daarna te trachten door een civiel proces in het bezit te geraken van de kerkelijke goederen van de gemeente Raampoortlaan, waar dan ds. D. Klinkert predikant is. Opnieuw wordt hierop geduid door het ministerie voor de Hervormde eredienst, naar aanleiding van een request van 1868: '...dat het niet blijkt, dat de adressanten het regt hebben voor de bewering, dat hunne gemeente sedert 1844 feitelijk bestaat'.[82]

De kleine stroom van requesten van Van den Oever en de grote van ambtelijke stukken over naam en erkenning van de gemeente van laatstgenoemde droogt eerst op, als de tot kerk te verbouwen opstal aan het Weenaplein is aangekocht; de adressanten hebben dan wel ingezien dat het vruchteloos is te trachten de kerk aan de Raampoortlaan in bezit te krijgen.

C. De gemeente van de Goudsche weg[83]

Zoals we reeds zagen[84] verliet in 1858 een aantal leden de gemeente Raampoortlaan wegens ingrijpende verschillen met ds. C. van den Oever. In 1861 onttrok zich daaraan ook het gezin J.H.O. Lindeman - laatstgenoemde woont in deze tijd aan de Goudsche

82 Idem 12 sept. 1868, no. 8.
83 We ontleenden enige bijzonderheden aan Landwehr, *a.w.* 30-32. Van deze gemeente ontbreken de notulen tot aan het jaar 1877.
84 Vergel. blz. 230.

weg en drijft daar een fabriek van borstelwaren.[85] Reeds vanaf 1858 vergaderen de 'ontevredenen' - we weten niet welke perso-

85 Blz. 232. Bedoeld is Jan Herman Otto Lindeman (ook O.J. Lindeman) geb. 1813 te Meppel, 'schuijer- en blokmaker'. Hij was voor de tweede maal gehuwd op 24 nov. 1858 te Rotterdam, en wel met Cornelia van der Kroon, geb. 1822 te Ooltgensplaat. GA R'dam: Bevolking, deel 93, Wijk 13, Goudsche weg 723, folio 2792.

nen van bovengenoemde groep en welke anderen - afzonderlijk, aanvankelijk ten huize van Hendrik Mondeloo en daarna in de fabriek van Lindeman. Na enige tijd laat laatstgenoemde aan de Goudsche weg een kerkje bouwen. Vooralsnog komt men niet tot instituering. De eerste voorganger is G.W.K. Hugenholz,[86] namelijk in de jaren 1861 en 1862. Maar door een conflict met Lindeman wordt zijn relatie met de 'Goudsche weg' verbroken. De tweede voorganger is de zo bekende ds. S.M. Flesch; hij overlijdt te Rotterdam 9 december 1862. In het jaar 1863 komt het tot instituering: R. Veldman, kruisdominee te 's-Gravenhage 'sticht' de gemeente en deze wordt aanvaard op de Algemene vergadering van de Kruisgezinden gehouden in oktober 1863 te Amsterdam. Inmiddels is door toedoen van ds. Veldman de theologische student Leendert van der Valk[87] oefenaar van de jonge gemeente geworden. Samen met ouderling H. Mondeloo bezoekt hij de Algemene vergadering te Amsterdam.[88] Het volgende jaar wordt hij geëxamineerd; Mondeloo en diaken C. Bal vertegenwoordigen dan de gemeente op de synode. Op 4 september 1864 wordt Van der Valk bevestigd. Geconstateerd wordt dat er nu twee Kruisgemeenten te Rotterdam zijn: die van de Raampoortlaan en die van de Goudsche weg.[89] Landwehr typeert gemeente en predikant met de volgende woorden:

> 'Naast de kerk in de Hovenierslaan en in de Raampoortlaan stond de kleine kerk aan den Goudschen weg. Zij was maar klein van kracht. Eigenlijk had, toen de achtergeblevenen van Van den Oever weder in de Gereformeerde Kerk werden opgenomen... de kerk aan den Goudschen weg aanstonds erkend moeten worden en had er ineensmelting moeten plaatsvinden... Het wil ons voorkomen, dat in die dagen de kerk aan den Goudschen weg, die gedurende de droeve dagen van Van den Oever de oude traditie der Gereformeerden hoog had gehouden, wel wat achter gezet is.
>
> Klein was haar kracht,[90] maar zij had in haar jeugdigen leeraar een groot geschenk van den HEERE ontvangen. Ds. Van der Valk was een spreker die de Schrift op treffende en duidelijke wijze kon uitleggen, die met vuur en geestdrift zijn arbeid verrichtte, die zijne hoorders ongemeen kon boeien. Ware hij in die dagen niet in Rotterdam geweest, misschien zou de kerk aan den Goudschen weg al spoedig in een kwijnende toestand zijn geraakt. Nu was er opleving.'[91]

86 Deze werd in 1826 te Veldhausen (Dld.) geboren. Gedurende enige tijd heeft hij tot de gemeente van Van den Oever behoord. Na 1862 verdwijnt hij uit het gezichtsveld van Afgescheidenen en Kruisgezinden. Vergel. *NAVGK* 618; Bos, *Kruisdominees* register; *De Haas* I, 140.

87 Leendert van der Valk werd 8 okt. 1838 te Vlaardingen geboren, hij overleed 13 jan. 1910 te Oosterbeek. Predikant te Rotterdam (Goudsche weg) in 1864, Delft 1869, Scheveningen 1892, Oosterbeek 1904.

88 *NAVGK* 381, 383.

89 *Ibidem* (Algemene Vergad. 28-30 juni 1864, Zwartsluis) 397, 401, 403, 405.

90 Hoewel we niet over exacte gegevens beschikken, moet het aantal zielen van de 'Goudsche weg' in 1869 worden geschat op 300. In genoemd jaar waren er te Rotterdam in totaal 1285 Kruisgezinden. Vergel. Kwantes, *Jaarboekje 1869* 24. In het tijdvak 1875-1882 omvat de gemeente 610 zielen *(Jaarboekje voor de Chr. Geref. Kerk 1875 etc)*.

91 Landwehr, *a.w.* 58.

D. Slotopmerkingen; Ledeboeriaanse gemeente

Hoewel het tijdvak na 1869 buiten het bestek van dit boek valt, hierover een enkele opmerking. Al spoedig na de synode van de Afgescheidenen gehouden van 16 tot 23 juni 1869 te Middelburg, en de Algemene vergadering van de Kruisgezinden gehouden 24 juni 1869 te Amsterdam, kwamen de kerkeraden van de drie, dan Christelijke Gereformeerde kerken te Rotterdam, bijeen om te spreken over de nabije toekomst.[92] De eerste vergadering werd gehouden 15 juli 1869, de tweede 24 juli. In principe werd besloten tot vereniging - 'samensmelting' - van bedoelde gemeenten. Dit zou onder meer inhouden: het formeren van één kerkeraad, 'wisselbeurten' voor de predikanten en het optreden als één rechtspersoon ten aanzien van de kerkelijke goederen. Met enige moeite die de plannen uiteraard meebrachten, werd besloten dat dit samengaan zou ingaan 1 januari 1870. Terwijl er in de gemeente Hovenierslaan en Raampoortlaan geen bezwaren rezen, bleek dit in de gemeente Goudsche weg wel het geval te zijn. Op 14 oktober 1869 onttrok deze zich aan de pogingen tot eenwording, en verklaarde zij schriftelijk te hebben besloten 'als zelfstandige gemeente te blijven bestaan, zonder relatie tot de andere gemeenten alhier anders dan die uit classicale betrekkingen voortvloeit...'. Met andere woorden: haar relatie tot 'Hovenierslaan' en 'Raampoortlaan' zou niet verschillen van die tot de overige gemeenten in de classis Rotterdam. De classicale vergadering besloot in grote wijsheid, in deze situatie niet in te grijpen, en kwam tot de laconieke uitspraak: 'De gemeente Goudsche weg zal op zich zelve blijven, tot den tijd, dat men de plaatselijke vereeniging treffen kan'.[93]

Eerst in 1882 wordt de 'Goudsche weg' opgenomen in de éne Christelijke Gereformeerde kerk te Rotterdam. Predikant is dan J.W.A. Notten; hij staat te Rotterdam van 1881 tot 1889.

Van circa 1870 tot 1937 heeft er te Rotterdam een (van oorsprong) Ledeboeriaanse gemeente bestaan; zij is voortgekomen uit een conventikel dat vaak door ds. L.G.C. Ledeboer werd bezocht. De kleine groep had haar kerkgebouw aan de Slachthuiskade. Haar eerste predikant was ds. Leendert van der Velde (1877-1901), de tweede Nicolaas Hendrik Beversluis (1901-1908).[94]

92 *Ibidem* 69-79.
93 NCVR, 9 nov. 1869, art. 14.
94 Verdere gegevens over deze gemeente: C. de Jongste, *Klacht en Jubel* 170-194.

Hoofdstuk 23
Schiedam

Inleiding

In 1847 telde de burgerlijke gemeente Schiedam 2067 huizen, bewoond door 2580 huisgezinnen en ongeveer 12670 inwoners. Circa 1847 was het aantal jenever-branderijen aanzienlijk: er waren er 165 in werking. De produktie van gedistilleerd bracht een omvangrijke handel in graan en kolen met zich, en deze takken van bedrijvigheid trokken de scheepvaart weer aan. Verder waren er molens, alsmede scheepstimmerwerven en hun toeleveringsbedrijven.

In 1847 omvatte de Hervormde gemeente 6850 zielen. De Waalse gemeente, die in het begin van de achttiende eeuw werd bediend door niet minder dan vier predikanten, werd in 1827 wegens een steeds-verminderend aantal leden ingevolge een koninklijk besluit bij de Nederlandse Hervormde kerk ‘ingelijfd’. Evangelisch-Luthersen waren er 380, Rooms-Katholieken 5200, Israëlieten ruim 30.

Wat de Afgescheidenen betreft: we zouden het leven van de gemeente te Schiedam in een bepaald opzicht kunnen typeren door te zeggen dat zij moeiten heeft gekend met haar eerste vier predikanten: A. Brummelkamp (1839-1842), B. Fijnebuik (1842), H.A. Leenmans (1843-1846) en P.J. de Groot (1850-1868). Wij komen op deze zaak uiteraard terug, maar noemen haar reeds nu, aangezien *Van der Aa*,[1] aan wie wij het in de voorgaande alinea's vermelde ontlenen, deze moeilijkheden aanstipt, althans die van de eerste jaren. Wij citeren:

> ‘De Christelijk Afgescheidenen, van welke men er ruim 200 aantreft, maken eene gemeente uit, welke in het jaar 1840 erkend is. In den beginne werd hier de dienst door Ds. Anthony Brummelkamp, slechts met wederkeerig goedvinden, zonder eigenlijke roeping waargenomen. In 1843 werd Ds. Barend Fijnebuik beroepen, die de beroeping aannam, zonder zich van de Hervormden af te scheiden, door welke hij evenwel toen afgezet werd; hij werd bevestigd en hield zijne intreeleerrede den 16 Julij van dat jaar, hetwelk nog niet ten einde was, of hij verliet op het onverwachtst de gemeente...’.

1 *Van der Aa* X, 170-175; het tiende deel verscheen in 1847.

1. Ontstaan der gemeente[2]

De precieze datum van de instituering van deze gemeente zou ons zijn ontgaan, ware het niet dat er enige als terloops gemaakte opmerkingen worden gevonden in nader te noemen stukken.

We willen onze conclusie vooropstellen. Zeker is het dat de gemeente is ontstaan vóór 19 februari 1836,[3] want op deze datum verschijnt Jacob de Gorter, als ouderling van Schiedam op een provinciale vergadering gehouden te Gorinchem.[4] Reeds enige maanden daarvóór had een aantal personen zich afgescheiden van de Hervormde kerk. De eerste vermelding in de notulen (hervormd) is die van 17 augustus 1835; twaalf leden - afgezien van hun kinderen - verzoeken hun namen in het 'Lidmatenboek' te willen doorstrepen.[5] De notulen van 16 november 1835 vermelden de afscheiding van zes anderen. In dezelfde vergadering wordt gerapporteerd dat ds. Joh. van Rhee, hervormd predikant te Veen (N.-Br.) zich vóór veertien dagen 'heeft opgehouden aan het huis van een der afgescheidenen en gebed en toespraak heeft gehouden'.[6] Hoewel niet vaststaat dat we 'voor veertien dagen' letterlijk moeten opvatten - dit zou betekenen: maandag 2 november 1835 - menen we toch voor zeker te mogen houden dat de gemeente begin november 1835 is geïnstitueerd. In hoofdstuk 21 zagen we dat ds. Van Rhee op 19 november, eveneens als hervormd predikant, de ambten te Rotterdam instelde. Beide gebeurtenissen hadden dus kort na elkaar plaats.[7]

Nu is - om de formulering uit de hervormde notulen te herhalen - 'gebed en toespraak' niet het stichten van een gemeente, maar er is een ander stuk dat op dit punt meer licht geeft. Op 20 maart 1836 wordt er door de Afgescheidenen een godsdienstoefening gehouden ten huize van Simon van Jeveren, spekslager. De politie doet een inval en maakt proces-verbaal op. Op 8 april houdt de rechtbank van eerste aanleg te Rotterdam een 'audientie' in deze zaak en tijdens de zitting vraagt de officier van justitie aan de commissaris van politie te Schiedam, Daniel Louis Pichot:

2 In dit hoofdstuk hebben wij enige gegevens ontleend aan A. van der Blom en J.J. Donkers Azn, *De geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Schiedam*, Schiedam 1981. Het werk wordt geciteerd als *Van der Blom*. We zullen niet ten aanzien van een aantal bijzonderheden in herhaling vallen. Voor sommige, hierna te noemen leden van het geslacht Van der Velden verwijzen we naar T.N. Schelhaas e.a., *De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht*, Kampen 1984, 'Van der Velden (Schiedam)' 566-575.

3 De notulen van de kerkeraad beginnen met 9 juni 1837.

4 HO Zuid-Holland, 19 febr. 1836, art. 1.

5 *Van der Blom* 12.

6 *Ibidem* 13.

7 J. van Rhee werd 24 nov. 1835 afgezet als hervormd predikant; reeds op 17 jan. 1836 werd hij geschorst (en kort daarna afgezet) door de Afgescheidenen.
Van Rhee verbleef in de maand november 1835 enige tijd te Rotterdam - vgl. Bos, *Archiefstukken* II, 20, 24, 27, 29; *Handelingen en Verslagen* (1836) 36-44.

> 'Of hem ook iets bekend is dat bij eene soortgelijke vergadering, gehouden ten huizen van de weduwe [van] Broekhoven, door den toenmaligen, doch thans afgezetten[8] predikant van Rhee een kerkelijk bestuur is ingesteld en onder anderen ouderlingen zijn benoemd geworden?'

De commissaris antwoordt: 'Zoo als men zegt, zou zulks hebben plaats gehad.'[9]

Op zich zelf zou het mogelijk zijn dat Van Rhee kort voor 20 maart 1836 opnieuw te Schiedam zou zijn geweest. We moeten deze veronderstelling echter verwerpen, aangezien laatstgenoemde reeds op 17 januari 1836 door een drietal kerkeraden, te Gorinchem in vergadering bijeen, werd geschorst.[10] Wij achten daarom de 'overlevering' in de Schiedamse gemeente, namelijk dat deze zou zijn ontstaan in de maand februari 1836, onjuist.[11] Wij menen - zoals reeds gezegd - dat uit de gegevens niet anders kan worden afgeleid dan een instituering begin november 1835.

2. De eerste leden; erkenning der gemeente door de overheid; aantal zielen

Helaas kon niet worden geanalyseerd in welk jaar het oudst-bewaardgebleven ledenregister werd aangelegd; het enige wat we kunnen zeggen is: nà 1850.

Voor het opstellen van een lijst van de eerste Afgescheidenen te Schiedam[12] beschikken we over de volgende gegevens.

1. Een lijst vermeld door Van der Blom en Donkers, gebaseerd op afscheidingen genoemd in de hervormde notulen (met data).[13]

2. Een lijst van ondertekenaars van een request inzake vergunning tot het houden van bijeenkomsten, gericht aan het gemeentebestuur van Schiedam, 9 augustus 1836. Zij bevat ook namen van personen woonachtig te Delft, Delfshaven, Rotterdam en Vlaardingen. Van de meeste personen wordt het beroep vermeld. Op grond van deze lijst kan men zeggen dat de gemeente in augustus 1836 ruim honderd zielen omvatte.[14]

3. Het request door de gemeente gezonden aan de Koning op 10 oktober 1836.[15]

8 Bedoeld is de afzetting als hervormd predikant. De officier zal zich niet - evenals dit aanwijsbaar is in deze tijd bij zijn collega's - hebben beziggehouden met het korte predikantschap van Van Rhee bij de Afgescheidenen. Ook deze opmerking tijdens de audientie duidt op een gebeurtenis vóór 24 nov. 1835.

9 Hooggerechtshof, Processtukken, inv. no. 443, no. van de rol 4166.

10 HO Zuid-Holland, 17 jan. 1836, art. 3. Deze schorsing werd - volgens HO Zuid-Holland, 19 febr. 1836, art. 5 - enige weken later door een provinciale vergadering bevestigd.

11 *Van der Blom* 79: Op 11 februari 1876 werd in de kerkeraad medegedeeld 'dat het in die maand 40 jaar geleden was, dat de... Gemeente te Schiedam was gevestigd'. Het wordt niet duidelijk waarop deze mededeling was gebaseerd. Wellicht op het voor het eerst bezoeken van een provinciale vergadering - 19 febr. 1836?

12 Het resultaat zal ongetwijfeld enige onvolkomenheden vertonen.

13 *Van der Blom* 12-13.

14 *Ibidem* 13-14.

15 De namen der ondertekenaars zijn genoemd in hoofdstuk 4.

4. De namen der ondertekenaars van een request aan de Koning 17 april 1839. Op grond van dit verzoekschrift werd de gemeente erkend bij koninklijk besluit van 6 juni 1840. De gemeente heeft het Utrechtse reglement als het hare aanvaard; zij zal haar 'openbare Eeredienst uitoefenen in het pand, staande en gelegen aan de Tuinlaan te Schiedam, No. 120 en 121'. De kerkeraad heeft volgens het request - dus in april 1839 - de samenstelling: J. de Gorter, L. Koning, ouderlingen; S. van Jeveren, diaken; terwijl in het koninklijk besluit A. Brummelkamp[16] 'erkend wordt als bedienaar des Woords belast met de prediking en de bediening der Sacramenten'.[17]

5. De bij het onder 4 vermelde request gevoegde lijst van Afgescheidenen en hun kinderen, bijgehouden door het gemeentebestuur van Schiedam,[18] met begeleidend schrijven van B. en W., gedateerd 6 april 1840. Bericht wordt dat de Afgescheiden gemeente 205 zielen omvat, 65 volwassenen en 140 kinderen.[19] In Delfshaven, Vlaardingen en 'elders' wonen 48 personen. De lijst bevat tal van genealogische bijzonderheden (geboortedatum, -plaats, gezinssamenstelling) die wij - op enige uitzonderingen na - hieronder niet zullen overnemen.

Bovengenoemde vijf lijsten bieden de mogelijkheid de samenstelling der gemeente gedurende de eerste jaren - afgezien van de kinderen - als volgt te reconstrueren.

De nummers verwijzen naar de hierboven genoemde lijsten.
Kolom w geeft de woonplaats aan: D = Delft, Dg = Delfgauw, Dh = Delfshaven, R = Rotterdam, V = Vlaardingen; geen vermelding betekent woonachtig te Schiedam.

naam	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**
Gerrit van Akkeren[20]		x			
Leendert van den Broek	x	x	x		
Jasper Broekhoven	x				
Pontiaan van Bruggen		x			
Leendert van der Bruggen				x	x

16 A. Brummelkamp was 11 dec. 1839 voor het eerst aanwezig in de vergadering van de kerkeraad; hij werd te Schiedam niet bevestigd.
17 Herv. Ered. 4 mei 1840, no. 9; 18 juni 1840, no. 16.
18 'Copia uijt het register der leden, der afgescheidene gemeente der Stadt Schiedam, en kinderen'.
19 HO Zuid-Holland, 29-30 aug. 1839, art. 9 vermeldt dat 'Schiedam' 145 zielen telt, van wie 54 tot het heilig avondmaal zijn toegelaten. Aanstonds na de komst van Brummelkamp groeide de gemeente.
20 Vermeld wordt: 'met zijn dochters Pietje en Naatje'. We vinden G. van Akkeren ook onder de eerste leden van de Rotterdamse gemeente (hoofdstuk 21).

A. de Bruin, wed. Van Broekhoven	x				
Pietje Camping				x	
Hendrika Johanna van Diggelen, huisvrouw D. Knock		x	x	x	x
Johannis Duijser				x	x
Gerritje van Gerven, huisvr. P. van Wieringen	x	x		x	x
Jacob de Gorter	x	x	x	x	x

naam	**beroep**	**w**	**afgesch. op**
Gerrit van Akkeren[20]	uitdrager	R	
Leendert van den Broek	arbeider		6. 1.1836
Jasper Broekhoven			6. 1.1836
Pontiaan van Bruggen	goudsmid	R	
Leendert van der Bruggen		Dg	
A. de Bruin, wed. Van Broekhoven			17. 8.1835
Pietje Camping			
Hendrika Johanna van Diggelen, huisvrouw D. Knock			
Johannis Duijser		V	
Gerritje van Gerven, huisvr. P. van Wieringen			6. 1.1836

20 Vermeld wordt: ‘met zijn dochters Pietje en Naatje’. We vinden G. van Akkeren ook onder de eerste leden van de Rotterdamse gemeente (hoofdstuk 21).

Jacob de Gorter	gewezen kapitein der koopvaardij	17. 8.1835

naam	1	2	3	4	5
Jacob Hartendorp	x	x	x	x	x
Jan den Hoed		x			x
Willem L. Hoffman(n)				x	x
Johanna Maria (van) Holl, wed. Haentjes	x		x		x
Lena Hoogendijk, huisvr. A. van den Tempel		x	x		x
Gerrit Houtman				x	x
Anna Elizabeth Iversen		x			
Antonia Izelaar	x	x	x		x
Geertruida Izelaar				x	x
Simon van Jeveren	x	x		x	x
Jan Francois Jolly[21]		x			x
Johanna Cornelia Catrina Jolly				x	x
Johanna Petronella Jolly					x
Catharina Johanna Juin. huisvr. S. van Persil		x			

21 ‘Met zijn dochters Pietje en Mietje, naaisters’. ‘Pietje’ is wellicht dezelfde als de hierna te noemen. Johanna Petronella. J.F. Jolly werd geboren in Suriname.

Lijbet van der Kolk, huisvr. J. den Hoed		x			
Krijn Kalkman	x	x	x	x	x
Pieter Adrianus Kegel				x	x
Angenita Ketting		x			x
Maria Kievits, huisvr. Krijn Verheul		x			
Jillis Kloos Abz.	x	x	x	x	x
Maria Petronella Kloos	x	x	x	x	
Wijntje Kloos	x	x	x	x	x
Catharina Elizabeth Klouholt, huisvr. A. van der Linden				x	x
Dirk Knock		x	x	x	x
Jan Koning		x			
Lieven (ook: Lieving) Koning	x	x	x	x	x
Theodora Kreuger, huisvr. K. van Pelt Lz.	x	x	x		x
Jacob Krommenhoek		x	x		x
Coenraad van der Kuik		x			
Cornelia Lakerveld,	x		x		x

huisvr. C. van der Waal					
Pietje Lampen, huisvr. Gerrit Houtman				x	x
Geen Lans				x	x
Trijn Lekkerkerk				x	
Arij van der Linden				x	x
Daniel van der Linden				x	x
Wilhelmina Catrina Luijning				x	x
Arij van Meurs Gz.	x	x	x	x	x

naam	**beroep**	**w**	**afgesch. op**
Jacob Hartendorp	blokmaker		17.8.1835
Jan den Hoed	broodbakker	Dh	
Willem L. Hoffman(n)			
Johanna Maria (van) Holl, wed. Haentjes	vroedvrouw		16.11.1835
Lena Hoogendijk, huisvr. A. van den Tempel			
Gerrit Houtman			
Anna Elizabeth Iversen	‘schoolvrouw’	V	
Antonia Izelaar	naaister		17.8.1835
Geertruida Izelaar		V	
Simon van Jeveren	vleeshouwer		17.8.1835
Jan Francois Jolly[21]	kantoorbediende	Dh	

21 ‘Met zijn dochters Pietje en Mietje, naaisters’. ‘Pietje’ is wellicht dezelfde als de hierna te noemen. Johanna Petronella. J.F. Jolly werd geboren in Suriname.

Johanna Cornelia Catrina Jolly		Dh	
Johanna Petronella Jolly		Dh	
Catharina Johanna Juin. huisvr. S. van Persil		V	
Lijbet van der Kolk, huisvr. J. den Hoed		Dh	
Krijn Kalkman	zakkendrager		6.5.1836
Pieter Adrianus Kegel			
Angenita Ketting	naaister	V	
Maria Kievits, huisvr. Krijn Verheul		D	
Jillis Kloos Abz.			16.11.1835
Maria Petronella Kloos	‘dienstbaar’		17.8.1835
Wijntje Kloos			6.1.1836
Catharina Elizabeth Klouholt, huisvr. A. van der Linden			
Dirk Knock	kuipersknecht		
Jan Koning	sjouwer	R	
Lieven (ook: Lieving) Koning	zakkendrager		17.8.1835
Theodora Kreuger, huisvr. K. van Pelt Lz.			16.11.1835
Jacob Krommenhoek	zakkendrager		
Coenraad van der Kuik	kleermaker	R	
Cornelia Lakerveld, huisvr. C. van der Waal	naaister		17.8.1835
Pietje Lampen, huisvr. Gerrit Houtman			

Geen Lans		-[22]	
Trijn Lekkerkerk			
Arij van der Linden			
Daniel van der Linden			
Wilhelmina Catrina Luijning		Dg	
Arij van Meurs Gz.	loodgietersknecht		16.11.1835

22 Wonende: Stormpolder; deze behoort sedert 1855 tot de gemeente Krimpen aan den IJssel en ligt hemelsbreed op circa 14 km van Schiedam. Wij vonden hem onder de naam ‘Gene Lants’ als lid van de Afgescheiden gemeente te Rotterdam (blz. 199). De naam Gene of Geen is soms afgeleid van Eugenius.

naam	1	2	3	4	5
Nicolaas (Klaas) van Pelt Lz.	x	x	x	x	x
Theodora van Pelt				x	
Samuel van Persil[23]		x			x
Lijbet Pieters, huisvr. J. den Hoed[24]					x
Maria Romeijn, huisvr. J. van der Velden Pz.		x	x		x
Wilhelmina Schoonenberg		x			x
Maria Stolk, wed. Pieter van der Velden	x		x		x
Johanna van Swaanswijk, huisvr. F. Urbanus[28]		x			x
Andries van den Tempel		x	x	x	x
Lena van den Tempel				x	
Anna Elisabeth Toorsen[25]				x	x
Frederik Urbanus[26]		x			x

23 Samuel van *Piershil*; vgl. Den Admirant, *Kerkmensen in Vlaardingen* 74.
24 Hierboven werd vermeld als huisvr. van J. den Hoed: Lijbet van der Kolk. Eén van beide namen lijkt ons een verschrijving. Wij vonden geen (tweede) huwelijk van J. van Hoed in het tijdvak 1836-1840.
28 Later woonachtig te Schiedam.
25 Geboren te Bergen (Noorwegen) 1788.
26 Later woonachtig te Schiedam.

Jan van der Velden Pz.	x	x	x	x	x
Maria van der Velden				x	
Maria Venus	x	x	x		
Krijn Verheul		x			
Jan Vrijland		x	x		x
Elizabeth Henriëtte Vijgeboom	x	x	x		
Maartje van de Waal	x				
Neeltje Walraven		x			x
Teuntje van Walsum, huisvr. G. Lans				x	x
Cornelia van Wieringen, huisvr. A. van Meurs	x	x	x		x
Gerritje van Wieringen				x	
Pieter van Wieringen		x	x	x	x

naam	**beroep**	**w**	**afgesch. op**
Nicolaas (Klaas) van Pelt Lz.	kantoorschrijver		16.11.1835
Theodora van Pelt			
Samuel van Persil[23]	kuiper	V	
Lijbet Pieters, huisvr. J. den Hoed[24]		Dh	
Maria Romeijn, huisvr. J. van der Velden Pz.			

23 Samuel van *Piershil*; vgl. Den Admirant, *Kerkmensen in Vlaardingen* 74.

24 Hierboven werd vermeld als huisvr. van J. den Hoed: Lijbet van der Kolk. Eén van beide namen lijkt ons een verschrijving. Wij vonden geen (tweede) huwelijk van J. van Hoed in het tijdvak 1836-1840.

Wilhelmina Schoonenberg	naaister	V	
Maria Stolk, wed. Pieter van der Velden			17.8.1835
Johanna van Swaanswijk, huisvr. F. Urbanus[28]		D	
Andries van den Tempel	zakkendrager		
Lena van den Tempel			
Anna Elisabeth Toorsen[25]		V	
Frederik Urbanus[26]	arbeider	D	
Jan van der Velden Pz.	kleermaker		17.8.1835
Maria van der Velden			
Maria Venus			17.8.1835
Krijn Verheul	aardappelen-schipper	D	
Jan Vrijland	veerschipper		
Elizabeth Henriëtte Vijgeboom			6.1.1836
Maartje van de Waal			6.1.1836
Neeltje Walraven	naaister	V	
Teuntje van Walsum, huisvr. G. Lans		-[27]	
Cornelia van Wieringen, huisvr. A. van Meurs			6.1.1836
Gerritje van Wieringen			
Pieter van Wieringen	zalmvisser		

28 Later woonachtig te Schiedam.
25 Geboren te Bergen (Noorwegen) 1788.
26 Later woonachtig te Schiedam.
27 Wonende: Stormpolder; vgl. noot 22.

Bovenstaande lijst bevat 72 namen, hetgeen overeenstemt met het door het gemeentebestuur gegeven getal van 65 ‘volwassenen’. Men bedenke hierbij dat alle genoemde personen niet tegelijk lid zijn geweest; zo was in 1840 Gerrit van Akkeren reeds 3 à 4 jaar lid van de Rotterdamse gemeente.

Wat het maatschappelijke niveau betreft: uit de vermelde beroepen, van 31 personen - en deze zullen wel een maatstaf zijn voor het geheel[29] - zien we dat de groep een aantal beter-gesitueerden en zelfstandigen telde; ongeveer de helft

29 In de lijst worden vijftien huisvrouwen genoemd.

behoorde tot de arbeidende stand. Het is hetzelfde beeld als H. Vermeulen vond te Rotterdam.[30]

3. Vervolging

Te Schiedam is de vervolging van de Afgescheidenen door de overheid, bij vergaderen met meer dan twintig personen, niet hevig geweest. Vermoedelijk houdt dit verband met een tolerante houding van het gemeentebestuur: de Afgescheidenen kwamen, zoals we nog zullen zien, ook vóór hun erkenning - midden 1840 - veelal boven het toegestane aantal bijeen.[31]

De enige rechtzaak die we kennen, heeft betrekking op een door ons in paragraaf 1 reeds genoemde samenkomst ten huize van S. van Jeveren op 20 maart 1836. Het vonnis van de rechtbank van eerste aanleg te Rotterdam, geveld 8 april 1836, was vrijsprekend.[32] De grond voor de vrijspraak wordt uit de stukken niet *geheel* duidelijk. De rechtbank overwoog onder meer dat de beklaagden - J. de Gorter en S. van Jeveren - niet kunnen worden geacht een associatie, als in art. 291 van het wetboek van strafrecht[33] omschreven, te hebben geleid of onderdak te hebben verleend. Vermoedelijk slaat deze formulering op het aantal aanwezigen, zoals we hierna nog zullen zien. De officier van justitie tekende echter cassatie aan bij het hooggerechtshof te 's-Gravenhage.[34] Bij arrest van dit college van 28 april 1836 werden beide beklaagden veroordeeld tot *f* 12 boete en betaling der kosten.[35]

Aan de processtukken ontlenen we verder het volgende.

Proces-verbaal 20 maart 1836. Bijeenkomst ten huize van Simon van Jeveren, spekslager, aan de Kreupelstraat. De politie heeft vernomen, dat aldaar 'onwettige, onder den schijn van Godsdienst, zamenkomsten plaats hadden'. De commissaris van politie en twee agenten, de deur ongesloten vindende, begaven zich naar een 'agterbovenkamer' alwaar zij aantroffen 'eene aanzienlijke vereeniging, zoo mannen als vrouwen, en kinderen'.

> 'Voorts afgevraagd hebbende met welke oogmerken deze zamenkomst bij elkanderen was, door zekere Jacob de Gorter, wonende aan het Hoofd dezer stad, voor zich hebbende een boek in kwarto, zittende voor eene tafel, zeggende geene andere, dan eene Godsdienstige bedoeling te hebben, en zich bezig te houden met de verklaring van zekere bijbelsche text of

30 H. Vermeulen, *Dordtsche Dweepers, a.w.* 37.

31 In deze richting wijst ook een opmerking van Pieter Zonne te Delft - vergelijk hoofdstuk 30 - dat hij in het jaar 1839 te Schiedam aanwezig was bij een 'procesopmaking', maar dat men niet werd genoodzaakt uiteen te gaan. en dat de commissaris van politie daarbij verklaarde dat hij de vergaderden tegen overlast van het publiek zou beschermen. Toch lijkt ons de inhoud van de opmerking van Zonne overdreven.

32 Het gehele vonnis is afgedrukt in Bos, *Archiefstukken* III, 200-201.

33 Men zie voor de tekst van de artikelen 291, 292 en 294 van het (nog geldende Franse) Wetboek van Strafrecht (Code Pénal): Bos, *Archiefstukken* I xiii.

34 Men zie voor de processtukken noot 9.

35 Hooggerechtshof, inv. no. 295, arresten 1836, no. 4166. Het arrest zelf werd niet aangetroffen (slechts de vermelding van de boeten).

preek, hebbende zekere Arij van Meurs, lootgieter, wonende op de Broersvest, mede voor de tafel zittende, den

> groten bijbel voor zich. De Vergadering overziende... en over willende gaan tot de telling der aanwezige, door zekere Leonardus van der Velden, Schoenmaker, wonende op den Agterweg... werd te kennen gegeven, die moeijte te sparen, aangezien het gezelschap het getal van negentien of twintig leden verre te boven ging. Echter ons eenigsints omtrent het getal willende verzekeren, en tellende bevonden een aantal van dertig a een en dertig perzonen te zijn, waar onder twee der huisgenoten... Eindelijk afgevraagd hebbende wien in deze zamenkomst den woordvoerder of oeffenaar was, door meergenoemde de Gorter en van Jeveren geantwoord, dat er zoo zeer geene bepaalden woordvoerder of oeffenaar was, dewijl men zich onderling oeffende met bijvoeging van bittere klagten over hunne vervolging; ten slotte aan den bewoner van het huis te kennen hebbende gegeven, dat deze vergadering tegen de bestaande wetten strijdende was, de verplichting op ons berust[t]e van deze onse bevinding Proces-Verbaal te dresseren,[36] en te stellen in handen daar en waar zulks behoorden, waar op men ons onder eenige zogenaamde vrome uitdrukkingen antwoord[d]e, dat het goed was.'

Audientie 8 april 1836. Tijdens deze reeds genoemde zitting van de rechtbank verklaart de commissaris van politie, behalve het in paragraaf 1 vermelde, dat er regelmatig door de Afgescheidenen bijeenkomsten worden gehouden, en wel 'meestal op Zondag en Donderdag, gedurende de Godsdienstoeffening in de Groote kerk; de vergaderingen worden nu eens bij de Gorter, dan eens bij van Jeveren gehouden'. Voor zover hem bekend, gingen in het verleden de samenkomsten het getal twintig niet te boven. Abraham Wijzenbroek, agent van politie, verklaart dat hij De Gorter 'destijds heeft hooren zeggen: dat de Heiland het Hoofd van deze vergadering was'.[37]

Tenslotte de verklaringen afgelegd door S. van Jeveren en J. de Gorter.

> 'Van Jeveren zegt, dat indien de Fransche... wet geldig is in ons vrije Nederland, hij zich dan aan overtreding schuldig acht. Dat er echter maar negentien volwasschen (!) personen in de vergadering tegenwoordig geweest zijn, terwijl de anderen kinderen waren. De Gorter antwoordt hetzelfde, zegt dat hij het artikel der wet er op heeft nagezien en hij zich schuldig aan overtreding acht.'

De leden van de rechtbank hebben blijkbaar meer inzicht gehad in de Code Pénal. Zoals we reeds zagen: 'Na beraadslaging spreekt de voorzitter het vonnis uit, waarbij de beklaagden worden vrijgesproken'.

36 opstellen.

37 Deze formulering zal het antwoord zijn geweest op een vraag aan Jacob de Gorter: wie de 'hoofden' van het in vergadering bijeenzijnde 'genootschap' waren (art. 292 Wetb. v. Strafr.; vgl. noot 33). Scholte schrijft 13 april 1836 aan zijn vrouw dat de vrijspraak van de Rotterdamse rechtbank is verricht 'op grond dat de afgescheiden gemeente geene associatie vormde...' (VIJFDE DEEL 46).

4. De plaatsen van samenkomst[38]

We zagen reeds dat de gemeente aanvankelijk samenkwam ten huize van enige leden; we lazen de namen J. de Gorter, S. van Jeveren en A. de Bruin ‘weduwe van Broekhoven’.

In juli 1836 werd, op grond van het koninklijk besluit van de vijfde van deze

38 Vgl. *Van der Blom* 15-16.

maand,[39] een verzoek ingediend bij het gemeentebestuur tot het mogen bijeenkomen met meer dan twintig personen. De samenkomsten mochten echter op geen enkele wijze het karakter dragen van een eredienst en ook mochten er geen mensen van buiten Schiedam worden toegelaten. Men kwam na verkregen autorisatie bijeen ten huize van De Gorter. We krijgen de indruk dat de gemeente zich niet veel heeft aangetrokken van de beperkende voorwaarden door de overheid gesteld.[40] Toch werd het reeds na korte tijd, door de uitbreiding der gemeente, bezwaarlijk in een woning te vergaderen. Circa 1838 heeft men gekerkt in een pakhuis aan de Westvest.[41]

> 'Ook heeft men enige tijd beslag weten te leggen op de toen buiten gebruik gestelde vleeshal, een gebouw dat gestaan heeft op de open ruimte aan de Boterstraat, vlak achter het stadhuis, terwijl als vierde plaats - nadat men de eigen gebouwde kerk tegen schulden had moeten verkopen - genoemd kan worden de grote voormalige regentenkamer van het Proveniershuis, dat bij de tegenwoordige bewoners nog bekend staat onder de naam "De kerk".'

De verwikkelingen rond 'de eigen gebouwde kerk' bespreken we in de volgende paragraaf.

5. De eerste eigen kerkgebouwen[42]

Tengevolge van verdere groei der gemeente werd het in 1840 - Brummelkamp was reeds in de gemeente - noodzakelijk plannen te maken voor de bouw van een kerk en een pastorie. In maart 1840 werd aan de Tuinlaan een stuk grond gekocht voor *f* 6.000. Men schatte dat - afgezien van de pastorie - met de bouw *f* 15.000 zou zijn gemoeid. Het stichten en het bezit van het kerkgebouw hebben geleid tot een aaneenschakeling van moeiten; dit is mede het gevolg geweest van een gebrek aan middelen. De financiële zorgen hebben jarenlang geduurd. Met de beschrijving hiervan - en van het vervolg - lopen we een flink stuk in de tijd vooruit, maar het lijkt ons het beste de zaak van het 'onderdak' van de gemeente aaneengesloten te behandelen.

39 EERSTE DEEL 402-404.

40 Bijvoorbeeld: in hoofdstuk 5 zagen we dat ds. Scholte op 12 sept. 1838 zes kinderen doopt. Ook kunnen we ons, op grond van de lijsten in paragraaf 2 genoemd, niet voorstellen dat 'buitenleden' werden geweerd. Dit alles was blijkbaar mogelijk vanwege de door ons reeds aangestipte, tolerante houding van het gemeentebestuur.
Bij *Van der Blom* 15, lezen we: 'Meermalen deed de politie een inval... Was het aantal boven de twintig, dan werd de bijeenkomst uiteengedreven en proces-verbaal opgemaakt en moest de rechtbank vonnis vellen. Zover is het te Schiedam meer dan eens gekomen'. De auteurs noemen geen bron voor deze bewering; wij menen dat zij onjuist is. We vonden geen ander proces inzake Schiedam dan het reeds genoemde in paragraaf 3.

41 Volgens *Van der Blom* 16, was dit de plaats waar destijds de Gapermolen stond. De molen is reeds lang verdwenen, maar de gaper prijkte nog vele jaren daarna op de gevel van het pakhuis op dezelfde plaats.

42 We zullen in deze paragraaf niet voortdurend verwijzen. Het meeste van het hier genoemde, ontlenen we aan de uitvoerige mededelingen over ons onderwerp in *Van der Blom* 19-23, 38-40, 56-58, 70-77, 87.

Allereerst werd de pastorie gebouwd en in 1841 werd aan J. Koper opdracht gegeven bestek en tekening voor een kerk te maken. Het gebouw zou 100 voet lang, 52 voet breed en 30 voet hoog worden.[43] Nadat enige tegenstand inzake een definitieve opdracht aan genoemde aannemer was overwonnen, werd met de bouw een aanvang gemaakt. Bepaald werd dat de kerk 1 september 1841 zou moeten gereed zijn.

> 'Erg solide zal het gebouw wel niet geweest zijn, want het werden muren van één-steen dik. Daarop rustte het dak, dat niet gesteund werd door pilaren.' De gevolgen bleven niet uit. Op 29 oktober stortte tijdens een sterke oostenwind, de gehele achtergevel in. Daar de kerk nog niet was overgedragen, was de schade voor rekening van aannemer Koper. Hij trok de vernielde gevel weer op, maar nu werd het een muur van twee-stenen dik. De zijmuren die eveneens hadden geleden, werden hersteld. Evenwel stortte op 18 november één van deze gedeelten in. Nieuw herstel volgde. Maar enige tijd later vertoonde de vernieuwde achtergevel scheuren, zodat deze moest worden afgebroken en voor de derde maal opgetrokken. 'Geen wonder dat men moeite had het gebouw goedgekeurd te krijgen. Het zou 1842 worden vóór er diensten in gehouden werden.'

Ingrijpender nog waren de financiële moeilijkheden. Er was een hypothecaire lening gesloten groot *ƒ* 10.000. Maar daarnaast moest een flink kapitaal in de vorm van obligaties worden geleend.[44]

In 1841 bedroegen de totale inkomsten van de gemeente *ƒ* 1.540; de uitgaven waren: tractement predikant en belastingen *ƒ* 800; vuur, licht, koster *ƒ* 150; rente hypotheek (5%) *ƒ* 500; aflossing hypotheek *ƒ* 500. Totaal aan uitgaven *ƒ* 1.950. Tekort *ƒ* 410. Maar dit laatste was exclusief de rente - naar onze raming meer dan *ƒ* 500 per jaar - aan de obligatiehouders verschuldigd. Aangezien echter aan deze groep niets werd betaald, liet zij beslag leggen op alle goederen. Het gevolg hiervan was weer dat de hypotheekhouder in maart 1845 kerk en pastorie publiek liet verkopen. De opbrengst was ruim *ƒ* 13.000. Aan bedoelde schuldeiser werd de resterende hoofdsom vermeerderd met de achterstallige rente uitgekeerd. Het overschot, *ƒ* 3.149,22, werd overgedragen aan de griffie van de rechtbank te Rotterdam. De nieuwe eigenaar van de onroerende goederen liet de kerk afbreken en op het vrijgekomen terrein een tuin aanleggen.

> 'Daar stond nu de gemeente, zonder kerk, zonder pastorie, alleen in het bezit van een behoorlijke schuldenlast... Wat een moeite en zorgen, worsteling en strijd hebben de broeders in die dagen gekend... Toch bleef men biddend voortvaren in het geloof, dat de Heere uitkomst zou geven.'[45]

Met de obligatiehouders werd in 1847 een regeling getroffen; zij namen genoegen met een uitkering van 20%. De provinciale vergadering van Zuid-Holland

43 1 (Rijnlandse) voet = 0,314 meter. Het gebouw werd dus 31,4 meter lang, circa 16,3 meter breed en 9,4 meter hoog.

44 Helaas kon niet worden nagegaan hoe hoog het totaalbedrag van de obligaties is geweest. Wij schatten dit - gelet op de bouw van de pastorie, de genoemde tegenslagen en de inrichting van de kerk - op meer dan *ƒ* 10.000. Kerk en pastorie waren verzekerd voor *ƒ* 27.500.

45 *Van der Blom* 23.

van 1845 was lang niet mals in haar oordeel over de financiële gang van zaken te Schiedam.[46] We vinden:

> 'Is door de Classis van Rotterdam voorgesteld de raad van de gemeente Schiedam, als zijnde op dit heden verstoken van een kerkgebouw, overmits, van wegen schulden haar kerkgebouw is verkocht, verklarende dat zij wel schuldig waren door te hoog[47] gebouwd te hebben, maar dit toch bezwaarlijk op de gemeente konde verhaald worden, dewijl deze dwaasheid door de toenmalige bestuurders was begonnen; verzoekende, dat de vergadering dit in overweging mag nemen of misschien door hare gemeenten eenige hulp kan worden toegebracht. Hoewel een iegelijk klaagde over schaamheid,[48] zoo heeft de vergadering geoordeeld het echter ter harte te nemen, en het de kerkeraden der gemeenten voortestellen.'

Uit de notulen van 'Schiedam' blijkt niet dat enige zusterkerk hulp heeft geboden; iedere gemeente had in die tijd eigen zorgen te over.

Reeds korte tijd na de gedwongen verkoop in 1845 kon een pastorie worden gehuurd, maar pas op het laatste nippertje - 1 augustus 1845 - kreeg de gemeente de beschikking over een gedeelte van het zogenaamde Proveniershuis; de huurprijs bedroeg *ƒ* 104 per jaar. Het lokaal stond alleen op zondag en woensdag ter beschikking en mocht uitsluitend worden gebruikt voor het houden van godsdienstoefening, catechisatie en voor vergaderingen van kerkeraad, classis en provincie.

Toen met de komst van de nog te noemen ds. P.J. de Groot het Proveniershuis te klein werd, richtte de kerkeraad zich - dat was in 1855 - tot het gemeentebestuur met het verzoek de Vleeshal gratis te mogen gebruiken. Maar het antwoord luidde dat de Rooms-Katholieken voorlopig nog in deze ruimte zouden blijven. Pas drie jaar later werd een nieuw verzoek tot B. en W. gericht. De beslissing kwam in april 1859: voor de tijd van zes jaar mocht de Vleeshal kosteloos worden gebruikt. In juni 1859 werden voor het eerst diensten in deze 'nieuwe kerk' gehouden. In september 1865 berichtte het gemeentebestuur dat de Vleeshal kon worden gehuurd tot 1 april 1870, voor *ƒ* 200 per jaar. Aan het eind van de zestiger jaren ging de gemeente beseffen dat het niet-bezitten van een eigen kerkgebouw en pastorie een groot bezwaar bij het beroepingswerk opleverde.[49] Maar nog steeds bestond een rest van de schuld ontstaan door bouw, en verkoop bij executie van kerk en pastorie aan de Tuinlaan.

In 1870 bood het lid der gemeente Jan Vrijland, een vermogend 'brander, destillateur en koopman in granen' wonende aan de Lange Nieuwstraat tegenover de Plantage, aan voor zijn rekening een kerk te laten bouwen, die de gemeente dan zou kunnen huren. Er was namelijk nog slechts *ƒ* 1.100 in een bouwfonds bijeengebracht, terwijl de bouw werd geschat op *ƒ* 16.000. Het duur-

46 NPZH I, 1 maart 1845, art. 7. In CVR, 11 maart 1845, art. 7 lezen we, dat de vergadering aan Schiedam 'vrijheid geeft om hare behoefte aan alle de Provintien in ons Vaderland te openbaren'.

47 Voor een te hoog bedrag, gelet op de draagkracht der gemeente.

48 schroom.

49 Ds. P.J. de Groot had op 26 juli 1868 afscheid genomen, zoals we nog zullen zien; zijn opvolger M. Noordtzij werd 16 febr. 1873 bevestigd.

de echter enige tijd voor de plannen tot kerkbouw vaste vorm aannamen. Daar de huur van de Vleeshal, wegens afbraak van dit pand, op 1 april 1870 niet kon worden verlengd, verkeerde de gemeente in grote moeilijkheden; zij omvatte inmiddels ruim 600 zielen. Kort voor laatstgenoemde datum kreeg de gemeente de beschikking over een lokaal dat voor drie gulden per week van P. Stolk kon worden gehuurd. Het was weliswaar te klein, maar kon als een noodoplossing worden beschouwd.

Op 10 maart 1871 werd er een vergadering gehouden van de kerkeraad met de consulent ds. L. van der Valk, dan te Delft, ten huize van J. Vrijland. Het resultaat van veel besprekingen, ook na 10 maart, was, dat J. Vrijland definitief toezegde een kerk en een pastorie te zullen bouwen en deze aan de gemeente te verhuren. Op 25 april 1871 werd de aanbesteding gehouden en 18 februari 1872 kon de 'Plantagekerk' in gebruik worden genomen. De eerste preek werd gehouden door prof. A. Brummelkamp; deze had in 1842 als predikant te Schiedam hetzelfde verricht in de kerk aan de Tuinlaan. De totale bouwkosten bedroegen *ƒ* 22.234,03. De gemeente had inmiddels *ƒ* 8.326,66 bijeengebracht. Van dit bedrag had J. Vrijland *ƒ* 4.000 gegeven. Op 1 maart 1873 werd nog *ƒ* 907,37 uit de kas der gemeente betaald, zodat op die datum de schuld *ƒ* 13.000 bedroeg. Hierbij dient opnieuw te worden opgemerkt dat J. Vrijland vooralsnog eigenaar bleef van grond en opstal, en hij dus na beëindiging van de bouw voor het ontbrekende kapitaal moest zorgen. Bij contract werd bepaald dat de gemeente als 'huur' 5% rente per jaar zou betalen over *ƒ* 13.000 of over het bedrag dat door de gemeente pro resto zou zijn verschuldigd. Ook was bepaald: de kosten van onderhoud zijn voor rekening van de gemeente; ten allen tijd zou zij het recht hebben 'kerk en pastorie over te nemen voor de som die de panden met inbegrip der grond, gekost hebben boven het door de gemeente bijgedragene of nog bij te dragen'.

In de jaren 1873 tot 1875 werden enige plannen gemaakt de kerk door de gemeente te doen kopen, maar het zou 1886 (!) worden voor de overschrijving tot stand kwam. In laatstgenoemd jaar overleed de heer J. Vrijland - de schuld op kerk en pastorie bedroeg nog (steeds) *ƒ* 13.000. De weduwe Vrijland en haar kinderen schonken echter *ƒ* 6.000, waardoor het voor de gemeente mogelijk was eigenares van de gebouwen te worden. Er zullen vermoedelijk weinig Afgescheiden gemeenten zijn geweest, die zovele jaren zonder het bezit van een kerkgebouw hebben bestaan.

6. Tot de komst van ds. A. Brummelkamp (11 december 1839)

De bewaard-gebleven notulen van de kerkeraad beginnen, zoals we reeds zagen, met 9 juni 1837. De kerkeraad heeft dan de volgende samenstelling: L. Koning is ouderling; S. van Jeveren en A. van Meurs zijn diakenen; ouderling J. de Gorter is geschorst. Vermeld wordt dat er binnenkort verkiezing zal worden gehouden van twee ouderlingen, en wel uit het viertal K. Kalkman, J. Krommenhoek, K. van Pelt en F. Urbanus.[50] Gekozen worden Krommen-

50 Not. kerker. 16 juni 1837, art. 4.

hoek en Urbanus.[51] De schorsing van De Gorter heeft geen ernstige oorzaak; er was een kwestie van financiële aard gerezen tussen hem en weduwe Haentjesvan Holl, en nadat partijen zich hebben verzoend, wordt eerstgenoemde in zijn ambt hersteld.[52]

Bij herhaling spreken de notulen van vergaderingen van de classis 's-Gravenhage; zij omvatte de gemeenten 's-Gravenhage, Naaldwijk, Rotterdam en Schiedam. Bijzonderheden aangaande deze samenkomsten, waarvan de notulen zijn verloren gegaan, komen we niet te weten.

Reeds na korte tijd rijzen er moeilijkheden met Urbanus. Hoewel de kerkelijke vergaderingen zich tegen zijn oefenen verzetten, gaat hij daarmee voort. De provinciale vergadering meent dat Urbanus 'evenmin als iemand anders, de prediking des Woords op zijne wijze mag nabootsen, door te loopen[53] zonder zending; terwijl hij bovendien door het nemen van geld, het vermoeden geeft alsof hij hierin zijn eigen voordeel zocht'.[54] De houding van Urbanus leidt tot een breuk met zijn gemeente; ouderling Krommenhoek volgt hem in dit laatste. In april 1839 bedankt diaken Van Meurs voor zijn bediening en wordt G. Houtman in zijn plaats gekozen.[55] Midden 1839 omvat de gemeente '145 zielen, van wie 54 tot het Heilig Avondmaal zijn toegelaten'.[56]

7. De periode ds. A. Brummelkamp (11 december 1839 tot 18 juli 1842)

Het geheel van beroep, wijze van aannemen ervan en afscheid van Brummelkamp, is een wonderlijke zaak geweest.[57]

51 We zullen Frederik Urbanus nog bij herhaling in dit boek noemen (Delft, Gouda). Hier zij aangaande hem het volgende vermeld.
Urbanus werd 13 aug. 1792 te Delft geboren. Als hij zich te Delft afscheidt - 26 sept. 1835 - is hij 43 jaar en reeds 'gepensioneerd als werkman aan de rijksmagazijnen'. In 1837 vestigt hij zich met zijn gezin te Schiedam. Al spoedig treedt hij op als oefenaar. In 1839 onttrekt hij zich aan de gemeente. We vinden Urbanus daarna bij de Kruisgemeenten, onder meer te Rotterdam en Gouda. Bij instituering van een Kruisgemeente in laatstgenoemde plaats wordt hij tot ouderling en oefenaar gekozen. Onder zijn leiding gaat de gemeente in 1863 over naar het kerkverband van de Afgescheidenen. Bijna blind, wordt hij in 1865 met behoud van salaris - *f* 4,50 per week - op non-actief gesteld. Zijn eerste echtgenote was Johanna Swaanswijk, zijn tweede Jansje Coepijn. Hij overlijdt te Gouda 10 april 1877; beroep in de overlijdensacte: 'sjouwerman aan de constructiewinkel'.
Men zie voor hem ook: Bos, *Kruisdominees* register; *De Haas* I, 258-259.

52 Not. kerker. 23 juni en 7 juli 1837.

53 Onder "lopen" werd in die tijd verstaan, het oefenen van een ouderling buiten eigen gemeente.

54 HO Zuid-Holland, 24 juli 1838, art. 9.

55 Not. kerker. 10 april (art. 3) en 17 april (art. 2) 1839.

56 HO Zuid-Holland, 29-30 aug. 1839, art. 9. In paragraaf 2 zagen we dat de gemeente op 6 april 1840, 205 zielen omvat; na de komst van Brummelkamp is zij aanstonds gaan groeien.

57 Men zie ook: A. Brummelkamp [Jr], *Levensbeschrijving van wijlen Prof. A. Brummelkamp*, Kampen 1910, 161-174; C.M.W. Plet, 'Ds. A. Brummelkamp en zijne beroeping naar Schiedam' in *Handboek Gereformeerde Kerken in Nederland 1900*, Middelburg 1899, 286-293; *Van der Blom* 24-31.

Het beroep

In april 1839 neemt de kerkeraad het voorstel aan een predikant te beroepen; er wordt een tweetal gemaakt: H.P. Scholte en A. Brummelkamp. In juni wordt laatstgenoemde, dan predikant te Hattem, gekozen. Een maand later vinden we vermeld dat Brummelkamp het beroep heeft aangenomen.[58] Zo eenvoudig als uit de notulen van de kerkeraad naar voren komt, is de gang van zaken echter niet geweest.

In juli 1839 geeft Brummelkamp, dan te Hattem, aan zijn kerkeraad te kennen dat hij oordeelt de roeping van Schiedam te moeten volgen; hij verzoekt hem van 'zijne betrekking als plaatselijk predikant' te ontslaan. Als er binnen genoemd college niet aanstonds duidelijkheid bestaat aangaande het beroep, legt Brummelkamp een ingewikkeld stuk over, waarin onder meer wordt gehandeld over 'innerlijke en uitwendige losmaking' - en aan welks inhoud we hier grotendeels zullen voorbijgaan.[59] We noemen slechts dat Brummelkamp verklaart reeds sedert 1837 'steeds duidelijker te kunnen zien dat wel zijne woonplaats, niet zijne werkkring te Hattem was', aangezien 'men de vermaning en bestraffing, welke hij in den naam des Heeren bracht... zonder blikken of blozen verwierp, terwijl wanneer hij in andere plaatsen werkzaam was, de vrede Gods in zijne ziele woonde...'.

Op een classicale vergadering te Apeldoorn, gehouden 11 september 1839, wordt het beroep van Schiedam en het aannemen ervan, niet geapprobeerd, maar wordt besloten een provinciale vergadering over deze zaak te beleggen. Op 17 september wordt deze te Wapenveld gehouden; ds. A.C. van Raalte en ds. H.P. Scholte zijn aanwezig als adviserende leden. Scholte zegt onder meer

> 'De gemeente Schiedam heeft geene gronden volgens Gods Woord opgegeven voor hunne handelwijs, ten gevolge waarvan Zijne W. Eerw. ook gezegd had, die roeping niet te kunnen bevestigen, zoolang geene duidelijke gronden daarvoor werden opgegeven.'[60]

Ook Van Raalte keurt het beroep van Schiedam af. Volgens hem ligt de werkkring van Brummelkamp in de provincie Gelderland. Eerstgenoemde zal namens de vergadering een brief schrijven aan Schiedam, waarin onder meer zal staan dat aan Brummelkamp 'geen losmaking kan worden gegeven'. Tijdens deze provinciale samenkomst blijkt dat de beroepene zijn huis inmiddels reeds heeft verkocht[61]; zijn vertrek staat wel vast...

58 Not. kerker. 10 april (art. 4), 12 juni (art. 2) en 10 juli (art. 3) 1839.

59 We vinden dit stuk in substantie weergegeven bij Plet, *a.w.* 288-290.

60 GA Arnhem; arch. Gereformeerde kerken Gelderland: 'Handelingen der Vereenigde Gemeenten in de Provincie Gelderland-Boven, Oktober 1835' (1835-1864; hiaat van juni 1846 tot maart 1850) 17 sept. 1839, art. 7.

61 Idem, 17 sept. 1839, art. 7 en 11. Het standpunt van Scholte en Van Raalte verklaart eens te meer dat Brummelkamp te Schiedam niet werd bevestigd; deze twee vrienden/collega's althans, zullen dit niet hebben gewild.
De notulen van de Prov. vergad. van Gelderland-Boven van 15 okt. 1839 vermelden in art. 18, dat Van Raalte rapporteert dat de correspondentie met Schiedam 'tot geen resultaat heeft geleid'.

Uiteraard was het niet toevallig dat Scholte 17 september in Wapenveld aanwezig was. Reeds op 29 en 30 augustus had de zaak van het beroep gediend op de provinciale vergadering van Zuid-Holland.[62] Afgevaardigden van Schiedam zijn ouderling J. de Gorter en 'verkoren Diaken' G. Houtman. Scholte is 'President'. Vanwege de merkwaardigheid van de gevoerde discussie geven we haar geheel weer.

> 'Art. 11. Wordt door den President aan den Ouderling van Schiedam verslag gevraagd wegens de beroeping van... A. Brummelkamp. De Ouderling zegt, dat hij het beroep wel wil laten lezen, doch dat hij geen verslag behoefde te geven aan deze vergadering. De President antwoordt dat, wanneer de Gemeente van Schiedam meent op zichzelve te staan, en den broederlijken raad en de vermaning niet noodig heeft, deze vergadering hen ook niet zal dwingen om dat verslag te geven, doch dat dan ook de komst van afgevaardigden niets betekende, en in het vervolg deze vertooning dan ook wel kon gespaard worden.
> Art. 12. De afgevaardigde benoemde Diaken verhaalt daarop de toedragt der zaak, en tracht aantetoonen de goddelijkheid van deze beroeping. De President merkt op dat alle gronden voor die handeling buiten Gods Woord waren, en dat er dus onmogelijk in het geloof gehandeld kon zijn, en dus eigenlijk deze zaak niet anders kon beschouwd worden dan als eene poging om te beproeven anderen te berooven ten behoeve van eigen genot. Dat ook de voorstelling van twee personen slechts schijn was, daar men toch reeds het oog op één gevestigd had, dewijl men van den anderen oordeelde, dat hij toch niet zou komen. De Ouderling zegt daarop dat, toen het beroep aan Do. Brummelkamp was weg gezonden, hij ook gedacht had: het is te vergeefs; en dat het nu toch gebleken was goddelijk te zijn; want Do. Brummelkamp had het aangenomen.
> Art. 13. De President doet den Ouderling opmerken dat daardoor weder de grond der goddelijkheid in den mensch gevestigd werd, hetgeen niet was naar de regelmaat des geloofs; dewijl onze grond alleen mag zijn in Gods geopenbaarde Woord. Dat dus ZWEerw. gaarne zien zou dat men voor die beroeping uit dat Woord gronden aanwees, en indien men die niet had, de ellendigste gevolgen uit deze zaak zouden kunnen voortvloeijen, èn voor de Gemeente, welke zulke ongegronde begeerte gekoesterd had, èn voor den Leeraar, die aan deze begeerte heeft toegegeven. De vergadering vereenigt zich bijna algemeen met den President, en wordt aan de Afgevaardigden van Schiedam gezegd dat men geenszins wilde beheerschen, doch de uitkomst afwachten.'

Brummelkamp heeft wellicht na al deze krasse taal een ogenblik geaarzeld. Maar 'Schiedam' geeft de moed niet op. En zo vinden we 7 november 1839 drie broeders uit deze plaats in de vergadering van de kerkeraad te Hattem. Na een lange discussie worden de volgende 'punten' door leraar en gemeente 'erkend'.

> '1e. Ds. B. heeft te zijner verzorging de gemeenten in Gelderland.

62 HO Zuid-Holland, 29-30 aug. 1839, art. 11-13.

2e. Z. Eerw. heeft ook te zijner verzorging door vrijwillige aanname der beroeping, die van Schiedam.
3e. Noch de Schiedamsche, noch de Geldersche gemeenten, indien Z. Ew. in hun midden woont, betwisten het, dat Z. Ew. ook de andere bezorge.'[63]

63 Plet, *a.w.* 293.

De 14e november 1839 geeft Brummelkamp aan de kerkeraad van Hattem te kennen, dat hij zich verplicht acht naar Schiedam te vertrekken.

> 'Of ds. B. echter na zijn vertrek, zich zoo sterk bewust gebleven is, dat hij het vaderschap over de Prov. Gelderland moest oefenen, mag wel eenigszins betwijfeld worden, wanneer men in aanmerking neemt, dat Z. Ew. volgens officieele bescheiden eerst den 17 Mei 1841 weer te Hattem kwam en de daarop volgende notulen vermelden, dat de vergadering des kerkeraads door Ds. Poelman[64] geopend werd, die toen reeds als dienaar des Woords te Hattem was...'.

Aldus C.M.W. Plet.[65] We onthouden ons van veel commentaar ten aanzien van de gehele zaak van dit beroep; we zullen de wonderlijke vorm schrijven op rekening van de grote nood aan predikanten van deze jaren en op de 'crisis der jeugd' waarin men zich allerlei afwijkingen van de gereformeerde kerkregering veroorloofde. Wij verschillen echter van mening met Plet op het punt van het 'vaderschap' van Brummelkamp. Mag deze dan niet te Hattem hebben gepreekt voor mei 1841, in andere gemeenten in de provincie Gelderland is hij bij herhaling opgetreden, zoals uit de Schiedamse notulen blijkt. Zijn hart bleef naar zijn 'kinderen' in Gelderland trekken: van 1842 tot 1854 heeft hij te Arnhem gewoond, en naast zijn predikanten-opleiding tal van gemeenten in verre omgeving verzorgd.

Tenslotte:

> 'Eindelijk was op de kerkeraadsvergadering van 11 december 1839 ds Brummelkamp zelf aanwezig. Een voorstel door hem gedaan, werd lang en breed besproken en tenslotte aangenomen. Het luidde:
>
> 1. 'dat ds Brummelkamp zoowel te Hattem als te Schiedam de gemeente te verzorgen heeft;
> 2. dat dus elk dier gemeenten kon zeggen, dat zij het recht had te vorderen dat de leeraar in haar midden zou wonen;
> 3. dat de keuze der woning moest worden overgelaten aan den Leeraar zelve.'
>
> Met dit voorstel heeft Hattem zich later verenigd. Daarom wordt gerekend, dat ds. Brummelkamp vanaf 11 december 1839 predikant te Schiedam is geweest.'[66]

64 H.G. Poelman (1815-1854) stond te Hattem van 17 juli 1841 tot 5 sept. 1845.

65 Plet *a.w.* 293. De uitdrukking 'het vaderschap' is door de schrijver ontleend aan door hem op blz. 292 genoemde woorden, gesproken op een provinciale vergadering: '... men beschouwde hem als een vader, er lag "eene vaderlijke betrekking en verplichting die hem onwedersprekelijk" [aan de Provincie Gelderland] verbond'.

66 *Van der Blom* 25. Wij merken nog op dat Brummelkamp Jr., *a.w.* 161-162 uiterst beknopt is in het weergeven van de omstandigheden van het aannemen van het Schiedamse beroep. Wel vinden we als slotbeschouwing (173):

> 'Ik heb mijn Vader... wel hooren zeggen, dat hij niet naar Schiedam had moeten gaan. Ik geloof, omdat hij inzag dat hij evengoed en beter te Hattem had kunnen blijven en werken aan de opleiding. Dáár was hij door zijn "uitgang" nu eenmaal geplaatst en verkeerde hij dus meer in een historische toestand. Naar Schiedam

opzettelijk overgekomen, kon de gemeente lichtelijk verwachten, dat hij zijn krachten geheel aan haar zou wijden. Nu dit echter niet ging, moesten er wel moeilijkheden komen.'

De ambtsperiode[67]

Aanstonds na de komst van ds. Brummelkamp begint de gemeente te groeien. Op 11 december 1839 sluiten zich P. van Spijk en A. Fols aan en in de notulen na deze datum lezen we van personen uit Pernis, Poortugaal, Zwartewaal en (uiteraard) Schiedam die lid worden van de gemeente. Van de studenten van Brummelkamp noemen we: J.W. ten Bokkel, J. Wildebeest, G. Wissink en P. Zonne; alle vier zijn zij predikant geworden.

Lang niet altijd preekt de nieuwe pastor te Schiedam; tal van gemeenten in Gelderland worden door hem verzorgd. Vaak gebeurde het dat hij slechts kort van te voren kon zeggen, of hij al dan niet zou voorgaan. Op de vergadering van de kerkeraad van 2 augustus 1841 werd 'den leeraar het verlangen te kennen gegeven, om zooveel mogelijk acht dagen vroeger te mogen weten, wanneer Z. Eerw. elders zou gaan prediken'. De catechisaties werden gegeven door J. van der Velden en daarna door J. Wildebeest.

Tijdens de bediening van Brummelkamp te Schiedam zijn er enige conflicten gerezen. We noemen de poging van de predikant op zondagmiddag in plaats van de gewone catechismus-dienst een soort catechisatie te houden, waarbij enige ouderlingen en lidmaten vragen zouden beantwoorden. Door verzet uit de gemeente werd deze 'nieuwigheid' niet ingevoerd. Ook het niet-dragen van het ambtsgewaad riep weerstanden op. Dan: er waren klachten - die bij nader onderzoek geen stand hielden - dat Brummelkamp remonstrants preekte. Maar als meest-onbevredigend element werd toch door de gemeente ervaren de omstandigheid dat Brummelkamp voor te veel gemeenten moest zorgen. Op de kerkeraad van 23 november 1844 verklaarde hij dat het hem 'zeer tot smart was, dat deze gemeente niet alzoo bediend werd als wenschelijk was'. Een tweetal pogingen Brummelkamp uitsluitend aan Schiedam te verbinden door hem 'plaatselijk' te beroepen, mislukten, ja, hij zelf drong aan op 'het beroepen van een *eigen* predikant'.

Vier gronden werden hiervoor aangevoerd: de gemeente was niet tevreden met de wijze waarop hij haar bediende; de gemeente had een eigen leraar tot haar opbouw nodig; velen, zo niet allen, waren tegen hem bevooroordeeld, hetwelk de uitbreiding der gemeente sterk tegenstond; wegens zijn betrekking tot andere gemeenten en de opleiding van aankomende predikanten, kon hij voor 'Schiedam' niet zijn wat werd verwacht en gewenst.

In deze tijd stelt de predikant voor J.L. Lankhorst die te Schiedam vertoefde, en voor wie men geen toestemming had kunnen verkrijgen een school te openen 'voor deze gemeente te beroepen'. 'Andere brs. noemen Leeraars uit het Hervormd Kerkgenootschap als [J.J.] Knap [Sr], [S.H.] Sypkens, [C. C] Callenbach enz. Hierover wordt in den breede gesproken.'[68]

67 Behalve uit de notulen van de kerkeraad putten we uit: Brummelkamp Jr., *a.w.* 162-170 en *Van der Blom* 26-30.

68 Not. kerker. 16 nov. 1841, art. 6. We merken op dat Johannes Laurens Lankhorst, geboren in 1807 te Gouda, onderwijzer te Schoonhoven was geweest (TWEEDE DEEL register). Op 3 maart 1844 werd hij bevestigd tot predikant van de Afgescheiden gemeente te Middelburg, waar hij reeds 19 mei daaraanvolgende overleed.

Ongeveer zes maanden later wordt door de kerkeraad een brief geschreven aan Barend Fijnebuik,[69] Hervormd (!) predikant te Hoogeveen, met het verzoek eens te komen preken. Als men niet spoedig antwoord ontvangt, worden J. Zijdeman (ouderling) en P. van Spijk (diaken) naar Hoogeveen afgevaardigd. Hun bevindingen zijn van dien aard dat zij Fijnebuik beroepen, en wel zonder mandaat van of ruggespraak met de kerkeraad. Zijn eerwaarde heeft het beroep in beraad genomen. Brummelkamp verklaart naar aanleiding van deze gang van zaken 'dat hem die zaak reeds lang op het gemoed gelegd was en [het] Zijn Eerw.s wensch geweest was... dat Zijn Eerw. te dezer plaatse mogt komen'.[70] Op 17 juni is door de kerkeraad het bericht ontvangen dat Fijnebuik het beroep aanneemt.[71]

Uit de ambtsperiode van Brummelkamp te Schiedam noemen we nog de volgende bijzonderheden. In mei 1840 heeft de kerkeraad, afgezien van laatstgenoemde als samenstelling: J. de Gorter, J. Knock, L. Koning, L. Vlug, J. Zijdeman, ouderlingen; D. Keuzekamp, A. Kloos, A. van Minnen, N. van Pelt, diakenen.[72]

Uit de notulen van 3 juni 1840 blijkt dat G. Houtman en P. van Spijk, diaken zijn geworden. Eind 1840 vertegenwoordigt 'student' P. Zonne de Schiedamse (en de Delftse) gemeente op de synode 1840 te Amsterdam.[73]

Ongeacht de houding van Brummelkamp gaat zich in 1841 - na de schorsing van

69 Barend Fijnebuik werd in 1800 te Zwolle geboren en overleed aldaar in 1881. Hij is predikant geweest in de Hervormde kerk te Zoutelande 1833, te Zwartsluis 1836, te Vlissingen 1838 en te Hoogeveen 29 dec. 1839. Op 15 maart 1842 werd hij door de Christelijke Afgescheiden gemeente te Zwolle beroepen, maar hij bedankte. Op 10 juli nam hij een beroep van 'Schiedam' aan.
In *Boekzaal der geleerde wereld* 1842 (II), 110 lezen we over hem in een bericht 'Hoogeveen, 10 Juli 1842': 'Onze jongste Leeraar Ds. B. Fijnebuik heeft zijne dienst onder ons nedergelegd, en is dien ten gevolge, zoo van wege den Kerkeraad dezer Gemeente, als van wege het Klassikaal Bestuur van Meppel, van zijne betrekking tot deze Gemeente en tot de Klassis van Meppel ontslagen'.
Reeds 12 december 1842 legde hij zijn bediening te Schiedam neer. Na vertrek uit deze plaats naar Zwolle en na schuldbelijdenis voor de door hem verlaten gemeente, werd hij 4 juli 1844 te Zwolle beroepen als tweede predikant van de Afgescheiden gemeente. Op 31 augustus 1845 kwam hij daar in ernstig conflict met zijn kerkeraad, en daarna met de classicale vergadering. Op 18 september 1845 werd hij door de classis geschorst; 7 mei 1846 volgde zijn totale afzetting. Ondanks pogingen - na terugkeer tot de Hervormde kerk in 1850 - predikant te worden van de Hervormde gemeente te Urk, bleef hij tot aan zijn overlijden ambteloos burger te Zwolle. Men zie verder voor hem: *BWPGN* III, 155-157: Bos, *Kruisdominees* register; Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel* I register.

70 Not. kerker. 18 mei 1842, art. 3.

71 Idem 17 juni 1842, art. 3.

72 Idem 20 mei 1840, presentie.

73 Onder invloed van Scholte hadden de 'Opzieners' uit de provincies Utrecht, Zuid-Holland, Zeeland en 'Beneden-Gelderland' uitgesproken niet aan bedoelde synode te willen deelnemen - ook Noord-Brabant was niet vertegenwoordigd; vgl. *Handelingen en Verslagen* (1840) 201, 253-255. Overigens: P. Zonne, die zich ter synode verzette tegen het handhaven van de schorsing van de Amsterdamse kerkeraadsleden (244), voegde zich bij de 'Scholtianen' (VIJFDE DEEL 257).

Scholte - in Schiedam een richting openbaren die krachtig wil vasthouden aan de Dordtse kerkenorde. De kern van deze groep zal in 1842 de leiding nemen bij de reconstructie van het kerkverband. We lezen:

> 'Br. J. de Gorter[74] verklaart op de laatstgehoudene Provinciale vergadering[75] bespeurd te hebben dat er eene ontzettende afstand is tusschen Opzieners en Opzieners, daar de een de dordtsche kerkenordening houdt en de ander niet.'

Verder zegt de Gorter:

> '...dat wij voortaan geen vergaderingen moeten houden als met hen die de kerkenorde hebben aangenomen, zooals zulks door de Amsterdamsche Vergadering gedaan is'.[76]

Brummelkamp repliceert dat 'zijne gedachten er over gedrukt zijn' in het verslag van de Amsterdamse synode 1840.[77]

Het afscheid

Op 18 juli 1842 zijn zowel Brummelkamp als Fijnebuik in de vergadering van de kerkeraad. Laatstgenoemde ondertekent de Drie formulieren van enigheid 'om de behoorlijke orde te onderhouden en de tegensprekers te weerleggen. Na nog eenige zaken besproken te hebben, betuigt Ds. Brummelkamp dat ZEW. nu niet meer de gewone vergaderingen zal kunnen bijwonen. ZEW en de Broeders bevelen malkanderen wederkeerig den Heere en Zijne leiding aan'.[78] En daarmee is de plechtigheid van het afscheid van Brummelkamp voltooid.

8. Ds. B. Fijnebuik te Schiedam (18 juli tot 11 december 1842)

74 Aangaande Jacob de Gorter wordt in de not. kerker. van 7 juni 1842 verklaard "...als op de rand des grafs te zijn". Hij overlijdt in het "Proveniershuis" te Schiedam 11 september 1842, op 68-jarige leeftijd, zonder beroep (GA Schiedam, acte van overlijden 1842, no. 261).

75 Men zie voor de provinciale vergaderingen van Zuid-Holland 1841-1844: TWEEDE DEEL 74-80. Hier is bedoeld die van 27 en 28 oktober 1841, gehouden te Schoonhoven (75-76). Brummelkamp was voorzitter. In feite voltrok zich op deze vergadering de breuk tussen Scholtianen en anti-Scholtianen in Zuid-Holland.

76 Not. kerker. 2 nov. 1841, art. 6. Met de 'Amsterdamsche Vergadering' wordt bedoeld de synode 1840 Amsterdam.

77 *Handelingen en Verslagen* (1840) 212-216: 'Nota' van A. Brummelkamp. In dit stuk brengt de opsteller naar voren dat hij reserves heeft ten aanzien van het weer aannemen van de Dordtse kerkenorde.

78 Not. kerker. 18 juni 1842, art. 3 en 6.

Barend Fijnebuik is zonder twijfel een merkwaardige persoon geweest in het geheel van de Afscheiding. De positie van de gemeente Schiedam binnen het kerkverband gedurende de jaren 1842 en 1843 doet in merkwaardigheid voor deze predikant niet onder.

Over de voorgeschiedenis en het optreden van Fijnebuik te Schiedam vinden we

enige bijzonderheden in het archief van de Ring Schiedam van de Hervormde kerk. In september 1842 vindt deze Ring zich genoodzaakt zich te richten tot het classicaal bestuur van Rotterdam met een brief waaraan wij het volgende ontlenen.[79]

> Men wendt zich tot genoemd bestuur inzake de 'onwettige handelingen van den Heer B. Fijnebuik'. 'Immers, gemelde Persoon, na te Hoogeveen uit zijne betrekking als Leeraar der Hervormde gemeente aldaar, door de Klassis van Meppel op de gewone wijze te zijn losgemaakt, blijkens berigt in de Boekzaal[80] van July dezes Jaars, heeft te Schiedam als Predikant bij de Afgescheidenen zijn intrede gedaan, na door A. Brummelkamp, Leeraar bij die gemeente, openlijk te zijn bevestigd en is als zoodanig aldaar aanhoudend werkzaam.
> Doch niettegenstaande dit alzoo heeft plaats gehad en algemeen bekend is, beweerde gemelde B. Fijnebuik en blijft aanhoudend beweren dat hij Predikant is en blijft bij het Hervormd Nederlandsch Kerkgenootschap, en dat degenen die zich bij zijne gemeente voegden, daardoor geenszins ophouden leden der ware Gereformeerde kerk te zijn, hetwelk hij dan ook in gedaan huisbezoek, in meer dan één gemeente van dezen Ring, door ouderlingen vergezeld, heeft bevestigd.
> Deze zijne verzekeringen en voorwendsels hebben dan ook op onderscheidene personen in deze en gene gemeente van deze Ring dien invloed gehad dat zij zich niet alleen aan zijne gemeente hebben aangesloten en openlijk aldaar met name zijn afgelezen en ingezegend, maar ook daarbij... staande houden dat zij alsnog tot het Hervormd Kerkgenootschap behooren, gelijk zij dan ook hun lidmaatschap niet hebben opgezegd en, deswegens gevraagd zijnde, geantwoord hebben dat zulks hun onverschillig was daar zij zich rekenden als blijvende leden der Hervormde gemeente. Hetwelk onder anderen heeft plaats gehad met zes leden der gemeente van Delfshaven die den 4 Sept. j.l. in de openbare godsdienstoefening der Afgescheidenen te Schiedam met name zijn afgeroepen en als leden zijn ingezegend.'

Wij kunnen niet nagaan hoeveel personen *op deze wijze* tot de Afgescheiden gemeente te Schiedam zijn toegetreden - in de korte tijd van de ambtsdienst van Fijnebuik sloten zich 80 personen aan[81] - maar mede gezien het vreemde kerkelijke standpunt dat laatstgenoemde innam, is er geen enkele reden bovenstaand relaas in twijfel te trekken. Hierbij komt een andere zaak. Zoals we reeds in de hoofdstukken 8 en 9 lieten zien, was er in het Zuidhollandse kerkverband na de schorsing van Scholte - eind 1840 - veel verwarring.

In Schiedam bestond een eigenaardige tegenstelling tussen Scholtianen en anti-Scholtianen. We krijgen de indruk - de gegevens zijn niet steeds geheel

79 GA Schiedam, Arch. Herv. Gem./Ring Schiedam, inv. no. 2 'Stukken 1816-1847', brief van 19 sept. 1842.

80 In *Boekzaal der geleerde wereld* 1842 (II), 793, vinden we een ongedateerd bericht (circa 1 dec. 1842) van het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland, waarin onder meer wordt gezegd dat Fijnebuik "geene bevoegdheid meer bezit eenigerlei functiën van het Herder- of Leeraarsambt in de Nederlandsche Hervormde Kerk uit te oefenen".

81 *Van der Blom* 35.

doorzichtig - dat soms de ene, dan weer de andere partij verantwoordelijk moet worden gesteld voor een besluit. We zouden ook kunnen spreken van een

zigzaglijn.[82] In dit kader behoeft ons de volgende opmerking van Fijnebuik van 12 december 1842 - wij komen op dit alles terug - niet te verbazen, namelijk dat bij zijn beroeping te Schiedam zou zijn gezegd, dat 'zij [dit is: de gemeente] gescheiden was van de Afgescheidenen'; en: '...tot hier toe stond ik nog als op mijzelve: zonder formeel, als Lidmaat, noch te Hoogeveen, noch te Schiedam aan de Christelijke Afgescheidene gemeente aangesloten te zijn...'.[83]

De kroniek over de periode van Fijnebuik te Schiedam (juli tot december 1842) luidt als volgt.

Op de eerste vergadering van de kerkeraad die door de nieuwe praeses wordt geleid, deelt deze mede dat hij heeft besloten, op verzoek van proponent G.J. Raidt, beroepen predikant te Gouda, deze te bevestigen op woensdag 17 augustus. J. Zijdeman en J. Knock verklaren hun predikant derwaarts te zullen vergezellen.[84]

In augustus wordt er een brief ontvangen van A. Cz. Kuijper te Rotterdam, geschreven namens de classis Rotterdam, waarin wordt uitgenodigd een afvaardiging te zenden naar 'deszelfs vergadering, welke in September e.k. te Rotterdam zal worden gehouden'. De kerkeraad is eenstemmig in zijn oordeel, de vergaderingen niet te bezoeken voordat de leden der classis hun aanhankelijkheid aan 'de Dordrechtsche Leerregels en Kerkordening hebben verklaard'.[85]
Een maand later wordt ds. Fijnebuik door J. van Golverdinge te 's-Gravenhage uitgenodigd 'met eene Commissie uit den Kerkeraad der Gemeente te Schiedam, op den 21sten September te 's Hage tot het houden eener Vergadering, te willen tegenwoordig zijn... ter naauwere aansluiting aan onze gemeente,[86] op

82 Hieraan komt een einde, zoals we nog nader zullen zien in december 1843. P. van Spijk bedankt als ouderling, A. Fols als diaken (Not. kerker. 27 dec. 1843, art. 3). Beiden keerden kort daarna terug naar de Hervormde kerk (*Van der Blom* 33).
J. de Gorter (overl. sept. 1842), J. Knock en J. Zijdeman waren anti-, P. van Spijk en A. Fols pro-Scholte.
Dit moge ook blijken uit een brief van Van Spijk en Fols van 31 jan. 1844 aan Scholte, waarin beiden klagen, dat zij worden verdrongen respect. als ouderling en diaken. 'Zij' - bedoeld zijn J. Knock c.s. - 'kunnen met geen Scholtianen regeren of zich vereenigen. Br. Knock heeft zich aan het hoofd gesteld en de Gemeente opgeruidt, en nu was het hem gemakkelijk zijn doel te bereiken'. (VIJFDE DEEL 252-253; abusievelijk is daar vermeld Tols i.p.v. A. Fols) Twee dagen later schreef ook J. Knock een brief aan Scholte (VIJFDE DEEL 235-238); hierin komen geen kerkelijke zaken aan de orde.

83 Not. kerker. 20 dec. 1842, art. 2.

84 Idem 27 juli 1842, art. 5.

85 Idem 16 aug. 1842, art. 5. Bedoeld zal zijn: hun aanhankelijkheid aan de Dordtse kerkenorde hebben verklaard. In het origineel staat 'Pieter Kuipers'; echter niemand anders dan A. Cz. Kuijper, de grote medestander van Scholte te Rotterdam, komt in aanmerking.
Uit dit besluit van de kerkeraad blijkt, dat 'Schiedam' eerder met het Scholtiaans-gerichte kerkverband brak dan bijv. ds. S.O. Los te Rotterdam (vergelijk het vervolg).

86 Bedoeld kan zijn: die te 's-Gravenhage; of (naar het spraakgebruik van die tijd): aan het kerk*verband* van de Afgescheidenen.

grond der Dordrechtsche Regelen en Kerk ordening...'.[87] Afgevaardigd worden de ouderlingen J. Knock en J. Zijdeman, alsmede de diakenen G. Houtman en P. van Spijk[88]; we moeten concluderen dat Fijnebuik - geheel in overeenstemming met zijn gedrag op andere tijdstippen - deze meerdere vergadering (in statu nascendi) niet heeft willen bijwonen.

Als toegang tot de vergadering van de kerkeraad wordt gevraagd door ds. S.O. Los, ds. G.J. Raidt en ouderling H. van Leeuwen (Hellevoetsluis) 'als gecommitteerden der Classe van Rotterdam' om 'Schiedam' te 'onderhouden over hunne separatie', wordt bij vernieuwing besloten 'zich met die van Rotterdam nimmer te vereenigen dan op grond van de Dordtsche Kerk-Ordening'.[89] Al spoedig daarna komt er weer een uitnodiging van Van Golverdinge tot bijwoning van wat nu een classicale vergadering wordt genoemd, wel te verstaan; gescheiden van die van Rotterdam en gebaseerd op de Dordtse kerkenorde. Ook nu behoort ds. Fijnebuik niet tot de afgevaardigden.[90] A. Cz. Kuijper van Rotterdam-Charlois waarschuwt tegen scheuring: Schiedam is niet verschenen op de (Scholtiaanse) provinciale vergadering gehouden 26 oktober 1842.[91]

Op 22 november brengen de afgevaardigden naar 's-Gravenhage verslag uit van de daar gehouden classicale vergadering (nieuwe stijl). Er is 'besloten om de Leeraren aan te schrijven om aan deze Plaats te verschijnen op de Provinciale Vergadering 13 Dec, en welke zijn Ds. Fijnebuik, Br. [Klaas] van Wijk Ouderl., Dijksterhuis en G.J. Raidt. Ook dat de Delftsche Broeders hiervan niet door ons zullen worden uitgesloten, maar worden aangeschreven. Ook Dom.s van Velzen van Amsterdam'.[92] Deze vergadering - door ons beschreven in het begin van hoofdstuk 8 - leidt, zoals we zagen, de reconstructie van het kerkverband in Zuid-Holland in.[93]

87 Not. kerker. 14 sept. 1842, art. 6.
88 In sommige stukken wordt hij genoemd: P. van der Most van Spijk.
89 Not. kerker. 27 sept. (art. 2) en 11 okt. (art. 2) 1842.
90 Idem 25 okt. 1842, art. 5.
91 Idem 22 nov. 1842, art. 3.
92 Idem, art. 9. De eerste zin loopt niet goed, aangezien Klaas van Wijk geen predikant, maar ouderling was. De notulen noemen als datum van de classicale vergadering te 's-Gravenhage: 2 nov. 1842. Dit lijkt ons onwaarschijnlijk, aangezien dan wel zou zijn gerapporteerd in de kerkeraadsvergadering van 8 nov. 1842. 'Delft' had blijkbaar laten weten, niet te zullen komen; deze gemeente treedt in 1843 wèl toe tot het gereconstrueerde kerkverband.
93 Wij geven een andere lezing van de gebeurtenissen van deze weken dan *Van der Blom* 33. We vinden daar:
'Toch stelde de Provinciale Vergadering alles in het werk om door samenspreking de onkerkelijke verhouding van ds Fijnebuik jegens de gemeente in de kerkelijke weg tot een oplossing te brengen, iets wat Fijnebuik juist niet wilde. Om er voor te zorgen, dat hij zich niet langer aan een samenspreking zou kunnen onttrekken, besloot de Provinciale Vergadering op 13 december 1842 te Schiedam bijeen te komen.'
Het is de auteurs Van der Blom en Donkers ontgaan dat hier sprake moet zijn van de provinciale vergaderingen van de groep-Scholte (TWEEDE DEEL 74-80) contra de vergaderingen van Dijksterhuis-Los c.s. Dat de laatste groep te Schiedam bijeenkwam hield geen verband met de houding van Fijnebuik, althans hiervan blijkt niets uit de stukken.

De grond waarop bovengenoemde vergadering op 13 december zou worden gehouden, is ds. Fijnebuik blijkbaar te heet onder de voeten geworden. Als op 14 december de kerkeraad bijeenkomt, blijkt dat laatstgenoemde niet aanwezig is; hij heeft zijn ambt neergelegd.

Pogingen, inmiddels aangewend, 'Z. Eerwaarde' van dwaling en laster terug te brengen hebben niet mogen baten - hij wordt in zijn bediening geschorst.[94]

Op 20 december komt een brief van Fijnebuik in behandeling; hij is blijkbaar zondag 11 december, na de kerkdiensten geschreven.[95] We vinden in dit schrijven onder meer het volgende.

> Fijnebuik zegt dat hem de laatste dagen 'de moed geheel is ontzonken'; hij gevoelt zich gedrongen zijn ontslag als predikant te nemen. 'Onder meer andere, hebben de volgende redenen mij daartoe genoopt.'
> 1. 'Vooreerst de wijze, waarop men mij met schoonklinkende woorden en overdreven verhalen uit mijne vroegere standplaats en betrekking heeft losgerukt, deed daarop eene te grievender teleurstelling voor mij volgen...'.
>
> 2. De grote schuldenlast welke op de gemeente rust.
> 3. De gemeente is 'over zes onderscheidene plaatsen door haar woonplaats verspreid'.
> 4. 'Eindelijk, en inzonderheid, de democratische geest, welke over het algemeen, de Afgescheidene Gemeenten in Nederland kenmerkt, de ordeloosheid en verwarring, de dwalingen, veroordeeling en liefdelooze oordeelvellingen over het hart van anderen, zelfs over waarheidliefvende en Godvruchtige Leeraars en Leden die niet gescheiden zijn; de toenemende zucht tot uitsluiting van dezulken, van het Heylig Avondmaal, in weerwil van 's Heylands nodiging aan dorstigen, vermoeiden en belasten... deze en meer andere dingen zijn redenen, waarom ik in den gemoede twijfel, of de Christelijke Afgescheidene gemeenten... wel het karakter of het regte kenmerk der oude gereformeerde Kerk vertoonen...'.
> Fijnebuik verwacht dat de provinciale vergadering van 13 december 'de kerkelijke goedkeuring der beroeping [!] en mijne algeheele aansluiting aan de afgescheidenheid ten gevolge kunnen hebben.'
> Zijn geweten zou hem dit echter verbieden. Hij herhaalt dat van nu aan 'alle kerkelijke betrekking tusschen ons, tusschen mij en deze gemeente, ophoudt'.

In dezelfde vergadering ligt er een tweede brief van Fijnebuik, geschreven 20 december 1842.[96] Hierin lezen we dat het zijn voornemen is nog deze week, dat wil zeggen vóór zondag 25 december, de stad te verlaten; zijn echtgenote en dienstbode zijn reeds doende 'onze goederen te pakken'. Verder: 'Mag ik UEerw. bij dezen, om een getuigschrift, over mijnen persoon en dienstwerk verzoeken - vanaf den dag mijner intrede tot aan Zondag 11 December 1842'.

94 Not. kerker. 14 dec. 1842, art. 1-2.
95 Idem 20 dec. 1842, art. 2. De brief werd '12 Dec. 1842 door ZEW.s dienstbode... gebragt.'.
96 Not. kerker. 20 dec. 1842, art. 6. De notulen geven als datering 28 dec. 1842, maar dit is uiteraard onmogelijk. Fijnebuik schrijft: 'Ik mag deze Kerkeraadsvergadering... niet uiteen laten gaan, voor ik...'. De conclusie ligt voor de hand dat de brief is geschreven 20 dec. 1842.

Het antwoord van de kerkeraad op dit laatste schrijven luidt als volgt.[97]

97 Not. kerker. 20 dec. 1842, art. 7.

> ‘UEW. vraagt om een getuigschrift van [uw] gedrag onder ons midden. De kerkeraad is verwonderd dat UEerw. hierom vraagt daar den handelwijs door UEW. gehouden geheel strijdig is tegen het Woord des Heeren en de liefde voor Broeders en Zusters. De Vergadering vraagt hier tegen over, dringend van UEerw. een bewijs dat zij geen de minste reden gegeven heeft tot zulk eene handelwijs, daar zij zich anders genoodzaakt vinden de liefdeloze en onbillijken handelwijs aan het publiek bekent te maken.’

Op deze brief wordt geen antwoord ontvangen. Op 30 juni 1844 verschijnt Fijnebuik geheel onverwacht te Schiedam en belijdt voor de gemeente schuld. Hij werd in die tijd, zoals reeds vermeld, aangezocht als predikant te Zwolle. Op 1 juli werd de schuldbelijdenis voor de kerkeraad herhaald, waarop hem een gevraagd attest ‘van voldoening aan alle kerkelijke plichten ten tijd dat hij in de gemeente was geweest en zich met haar verzoend had’ wordt verstrekt. Dit is het laatste contact dat de Schiedamse gemeente met Fijnebuik heeft gehad.[98]

9. Het tijdvak van ds. H.A. Leenmans (17 december 1843 tot 16 februari 1846)

Ook na het vertrek van ds. Fijnebuik - zoals we zagen eind 1842 - verkeren we nog steeds in de periode van verwarring in het leven van de Afgescheiden gemeenten in Zuid-Holland. Op 6 februari 1843 heeft de kerkeraad een brief van zijn zuster-college te 's-Gravenhage ontvangen, waarin onder meer staat: ‘Dat de kerkeraad van 's Hage in de veronderstelling levende dat de broeders van Schiedam in hunne beginselen in kerkelijke zaken, zijn afgeweken - verlangende eene verklaring van onze zijde’.[99] Geheel in de sfeer van de in de vorige paragraaf genoemde zigzaglijn van ‘Schiedam’ heeft de gemeente blijkbaar niet aanstonds kunnen besluiten de classis Rotterdam-'s-Gravenhage weer, uitsluitend op basis van de Dordtse kerkenorde, bijeen te roepen. En hoewel er op 11 april 1843 een provinciale vergadering (in nieuw verband) te Schiedam bijeenkomt, lezen we daarna nog van een classicale vergadering te Pernis, gehouden 3 mei 1843, waar J. Knock als afgevaardigde aanwezig is geweest, waarop echter geen zaken zijn gedaan ‘om reden de Broeders [A. Cz.] Kuijper, [J.G.] van Hees en van Bree[100] met de overige broeders niet verenigt lagen in beginselen van de regeringe der kerke’.[101] Deze gang van zaken is voor Schiedam beslissend geweest, want op 8 juni 1843 komt te 's-Gravenhage voor het eerst de gereconstrueerde classis Rotterdam bijeen.[102]

Inmiddels was er een beroep uitgebracht op ds. H.G. Poelman te Hattem; deze

98 *Van der Blom* 35.
99 Not. kerker. 6 febr. 1843, art. 4.
100 J.(?) van Bree, Puttershoek? Vgl. TWEEDE DEEL 190.
101 Not. kerker. 9 mei 1843, art. 8. In art. 9 van dezelfde vergadering lezen we: ‘Daar er tot heden nog geen geregelde Klassis bestaat, zoo is de Vergadering van oordeel om dezelve zoo spoedig doenlijk tot stand te brengen. Br. Knock neemt op zich om met Ds. Los hier over te raadplegen.’ Men zie ook het begin van hoofdstuk 9.
102 CVR, 8 juni 1843, presentie.

bedankte echter bij schrijven van 13 april.[103] Op 18 april wordt door de kerkeraad, zonder de gemeente te raadplegen, de 21-jarige student Hendrik Arie Leenmans[104] beroepen.[105] Hoewel nog niet geëxamineerd - hij studeerde bij ds. T.F. de Haan te Groningen - neemt hij het beroep op 3 mei aan.[106]

Op bovengenoemde classicale vergadering (8 juni) roept deze wijze van doen verzet op. Wij lezen:

> 'Aangaande het beroep van den stud. Leenmans worden door Ds. Los en broeder [N.] van de Coevering bezwaren geopperd, in aanmerking nemende de jonkheid van den beroepen student (21 jaren) en den wandel, welke geene bewijzen geeft van ware godvruchtigheid.[107] Noodzakelijk ware het dus, volgens 't oordeel van die broeders, dat in dit geval met geene overhaasting ware te werk gegaan, en de beroepen student alvorens tot leeraar bevestigd te worden, eenige tijd als proponent in die gemeente werkzaam was, om te beter over zijn persoon en gaven te kunnen oordeelen.
>
> ... De tegenwoordig zijnde broeders van Schiedam kunnen hiermede niet instemmen, en achten alle vertraging van die zaak nadeelig voor hunne gemeente, en oordeelen dat wanneer eene wettige prov. vergadering in Vriesland[108] ZE examineert over alles wat tot het leeraarsambt betrekking heeft, en toelaat, daar geene reden bestaat om ZEw in Holland komende als zoodanig niet toe te laten.
> Broeder van de Coevering staaft zijn bezwaren met de noodzakelijkheid van een lijdzaam wachten en het schadelijke van te voortvarend handelen, terwijl broeder van Golverdinge wenscht dat de Classis een brief behelzende hare bezwaren naar Vriesland schrijve, alvorens het examen plaats vinde, waarmede zich de vergadering vereenigt, uitgenomen de broeders van Schiedam...'.[109]

Evenwel moest Leenmans nog worden geëxamineerd. Aanvankelijk zou dit gebeuren op 11 oktober 1843 te Groningen. Maar na deze datum blijkt dat ds. S. van Velzen bezwaar heeft gemaakt dat hij en de opleider De Haan de enige examinatoren zouden zijn; het examen wordt niet afgenomen. De kerkeraad besluit dan met ds. Los te overleggen, of het examen te Schiedam kan worden afgelegd. In feite doet Leenmans op zondag 22 oktober reeds zijn 'intrede'.[110] Na allerlei mislukte pogingen alsnog examinatoren te vinden op een in Zuid-Holland te beleggen provinciale vergadering

103 Not. kerker. 18 april 1843, art. 3.
104 Uitvoerig over hem reeds in hoofdstuk 9.
105 Not. kerker. 18 april 1843, art. 6.
106 Idem 9 mei 1843, art. 3.
107 Leenmans was geboren en getogen te Rotterdam; blijkbaar had de kerkeraad aldaar een oordeel over hem gevormd.
108 Bedoeld kàn zijn: in de provincie Groningen.
109 CVR, 8 juni 1843, art. 10.
110 Not. kerker. 20 okt. 1843, art. 5-7. Leenmans huwde te Rotterdam 22 nov. 1843 Adriana Johanna Jurrewitz. Op 10 nov. legde zij belijdenis des geloofs af; daarvóór had zij verklaard genegen te zijn 'met voorwaarde van een gemoedsbezwaar aan de gemeente aan te sluiten'. (Not. kerker. 7 nov. 1843, art. 7)

- de predikanten Gezelle Meerburg en Van Velzen weigeren - worden er pogingen ondernomen Brummelkamp en Van Raalte als zodanig te doen optreden.[111] Deze gelukken en 13 december

111 Deze pogingen wekken verzet bij de predikanten Van Velzen en Dijksterhuis, daar zij vinden dat Brummelkamp en Van Raalte niet met de andere Afgescheidenen staan op de grondslag van de Dordtse kerkenorde (Not. kerker. 28 nov. 1843, art. 5 en 30 nov. 1843, art. 2-3); beiden vrezen derhalve terecht dat het een 'Scholtiaanse' vergadering zal worden.

1843 worden Leenmans en J.L. Lankhorst, beroepen predikant te Middelburg, geëxamineerd op een provinciale vergadering[112] van Scholtianen die naar we in hoofdstuk 9 zagen, veel stof deed opwaaien. Op zondag 17 december wordt Leenmans door Van Raalte bevestigd.[113]

Al aanstonds wordt de nieuwe pastor geconfronteerd met enige onverkwikkelijke ruzies, waarin ouderling P. van Spijk en diaken A. Fols op de voorgrond treden. De aanleiding heeft vermoedelijk gelegen in verschillen over het financiële beleid der gemeente; de diepere oorzaak in het zich niet kunnen vinden van beiden in de Afgescheiden kerken. De twist eindigt, na een uitgebreide correspondentie tussen deze twee ambtsdragers en de kerkeraad, met het terugkeren van beiden tot de Hervormde kerk.[114] Ook de financiële zorgen blijven de gemeente drukken, zoals we reeds zagen in paragraaf 5.

Begin 1846 heeft de kerkeraad de samenstelling: ds. H.A. Leenmans; ouderlingen: J. Knock, P. Molenbroek, P. Post, L. Vlug; diakenen: G. Houtman, D. Keuzekamp, A. Kloos, P. Stolk.

Op 2 januari 1846 begint het grote conflict tussen ds. Leenmans en de meerderheid van de Schiedamse gemeente. Door P. Post, A. Kloos en anderen is - zo deelt de praeses op de vergadering van de kerkeraad mede - enige dagen geleden in privé-gesprekken aanmerking gemaakt op twee onlangs gehouden preken. De ene had tot tekst Genesis 32 vers 10a, waar Jacob zegt: ‘Ik ben geringer dan al deze weldadigheden’; de andere Spreuken 23 vers 26: ‘Mijn zoon, geef mij uw hart, en laat uwe oogen Mijne wegen bewaren.’. Kort gezegd: in beide preken meende men een remonstrants geluid te hebben gehoord. In de eerste: de predikant zou niet duidelijk hebben doen uitkomen dat ‘God eerst tot Jacob was gekomen en dat als gevolg daarvan Jacob in ootmoed voor God was neergevallen’; in de tweede: de mens ‘zoude het in eeuwigheid niet uit zichzelve doen’, namelijk zijn hart aan God geven. Na verdediging door Leenmans van zijn woorden - ‘dat hetgene zij begeerden was voorgesteld’ - blijven in de vergadering van de kerkeraad Molenbroek, Post en Kloos hun beschuldiging handhaven. Zij worden op staande voet door de predikant geschorst, preciezer gezegd niet langer als ambtsdragers erkend; Leenmans neemt niet de moeite het oordeel van de andere leden van de kerkeraad te vragen:

112 Not. kerker. 28 nov. 1843, art. 4; CVR 6 febr. 1844, art. 5 en 8.

113 GA Rotterdam ‘Lidmatenregister van de Chr. Afgesch. Gemeente Hovenierstraat 1835-1865’; Leenmans, H.A.

114 Not. kerker. 26 dec. 1843 tot 27 jan. 1845. In laatstgenoemde notulen, art. 8 lezen we dat Fols en Van Spijk geen droefheid vertonen
‘over hunnen tegen den Kerkeraad en de Gemeente uitgebraakte laster, de veroordeeling in leerstellingen en miskenning van eenige kerkeraadsleden, hunne onttrekking aan de gemeenschap oefening der heiligen enz., enz., maar zich ook daarenboven hebben vereenigd met het Hervormd Kerkgenootschap...’.

> ‘Wat de afzetting van drie leden der Vergadering aangaat, daaromtrent hebben de andere leden der Vergadering zich niet verklaard, hoewel ook de Praeses hun gevoelen niet bepaald vroeg’.[115]

Zondagmorgen 4 januari preekte ds. Leenmans niet. In plaats daarvan gaf hij een relaas van het voorgevallene en deelde de schorsing van de drie ambtsdragers mee.

De reactie op dit alles leidde tot een rumoerige vergadering, want ‘in dien morgen spraken overluid P. Post, P. Stolk en het lidmaat B. Houtman... en de verwarring was groot’. Op 5 januari vergaderde de kerkeraad zonder Leenmans ten huize van Molenbroek en ondanks allerlei samensprekingen in de volgende dagen maakt laatstgenoemde zondag 11 januari de schorsing van de predikant aan de gemeente bekend.[116]

In allerijl werd een classicale vergadering bijeengeroepen: op 20 januari 1846 kwamen te Schiedam afgevaardigden van Delft, 's-Gravenhage, Katwijk, Naaldwijk, Pernis, Rotterdam, Rijnsburg en Schiedam bijeen ‘hoofdzakelijk... ter wegneming van de aldaar bestaande verdeeldheden tusschen den Kerkeraad, de Gemeente en den Leeraar [te Schiedam]’. Ds. S.O. Los wordt benoemd tot praeses, ds. Leenmans tot scriba![117] Nadat beide partijen in de gelegenheid zijn gesteld zeer uitvoerig opening van zaken te geven - waarbij geen nieuwe zaken worden aangevoerd - vraagt de praeses aan ds. Leenmans ‘wat deze nu wel begeerde?’

> ‘Deze zeide te begeeren 1°. Dat de kerkeraad introk zijne beschuldiging van onregtzinnigheid. 2°. Dat de behandeling der zaken onopregt was geweest. 3°. Dat de schorsing ontijdig was.[118] Hierbij verklaarde hij, dat hij alsdan den kerkeraad in zijne betrekking gaarne wilde erkennen, met hen omgaan als Broeders, en voor de Gemeente erkennen, dat hij op meergemelden Zondag verkeerd had gedaan met de Gemeente met die zaken op die wijs en op dien tijd bekend te maken.’

Vervolgens vraagt de praeses aan de kerkeraad, ‘waarin hun eisch bestond?’

> ‘Deze vorderde bij monde van J. Knock, dat de Leeraar 1°. zou erkennen de schorsing des kerkeraads.[119] 2°. erkennen dat hij de eenige oorzaak was van alle plaats hebbende verwarring; ja zelfs aanleiding had gegeven tot uitwendige vervolging der Gemeente.[120] 3°. erkentenis van vergaande drift.’[121]

115 Not. kerker. 2 jan. 1846, art. 3.
116 Idem, naschrift van ds. Leenmans.
117 CVR, 20 jan. 1846, presentie en art. 1. Als wij de notulen van kerkeraad en classicale vergadering vergelijken, kan niet anders worden gezegd dan dat Leenmans uitermate objectief heeft genotuleerd.
118 Wij lezen: “Dat de behandeling der zaken door enige kerkeraadsleden onopregt was geweest. 3°. Dat *zijn* schorsing ontijdig was gedaan”.
119 Wij lezen: “...zou erkennen *zijn* schorsing door de (overige) kerkeraadsleden”.
120 Niet duidelijk waarop dit slaat. Niet onmogelijk is dat een dreigement werd ontvangen van één van de schuldeisers.
121 De laatste twee citaten uit: CVR, 20 jan. 1846, art. 5.

Op grond van het gereformeerde kerkrecht mocht niet worden verwacht dat òf de predikant òf het overige gedeelte van de kerkeraad genoegdoening zou

verkrijgen inzake zijn ‘begeerte’ of ‘eisch’ met voorbijgaan aan de grieven van de andere partij. In afwezigheid van de leden uit Schiedam worden ‘wijdloopige gesprekken’ gehouden. De kerkeraad, in afwezigheid van de predikant, heeft daarna erkend:

> ‘Dat de beschuldiging omtrent den Leeraar was ontijdig, dewijl men niet ter behoorlijke plaats met ZijnEerw. had gesproken; was onopregt, dewijl men nu eerst had opgeworpen, waarover men reeds lang had gedacht; was ongegrond, dewijl men niets had kunnen bewijzen; en de schorsing des Leeraars van geene waarde, dewijl dezelve niet volgens Kerkeörde geschied was.’

De predikant, in absentie van de overige leden van de kerkeraad, heeft erkend:

> ‘Zich schuldig gemaakt te hebben aan booze drift; eigenmagtigheid in schorsing der kerkeraadsleden, voor zooverre hij verpligt was geweest de zaak aan het oordeel der Klassis te onderwerpen; en heeft beleden schuldig te staan aan beroering der gemeente en daardoor benevens onderlating van zijn dienst, aanleiding tot scheuring te hebben gegeven.’

Nadat de kerkeraad in zijn geheel weer is binnengeroepen en beide partijen van eikaars schuldbelijdenis hebben kunnen kennisnemen ‘heeft men elkander de broederhand gegeven; en heeft de leeraar gezegd belijdenis te zullen doen voor de Gemeente’.[122]

Direct na bovengenoemde classicale vergadering - 20 januari 1846 - laait de twist echter weer op. Velen in de gemeente blijken bezwaar te hebben tegen de predikant en weigeren aan hun geldelijke verplichtingen te voldoen. Leenmans uit het voornemen aan de classis Rotterdam ‘ontslag te vragen van deze Gemeente’.[123]

Op 17 februari 1846 komt de classis opnieuw bijeen; praeses wordt ds. Leenmans, scriba ds. Los. Ouderling J. Knock deelt mede ‘dat zij den Leeraar niet meer verkiezen en de gemeente ook weigerde in zijn onderhoud deel te nemen’.[124] Vervolgens wordt er een brief voorgelezen, door Leenmans gezonden aan een ‘gemeentevergadering’ te Schiedam van 3 februari 1846. Leenmans constateert het volgende.

> ‘
>
> 1. Dat velen nalaten op te komen tot de openbare Godsdienst oefeningen.
> 2. Eenigen zich schuldig maken aan Scheurmakerij door op den dag des Heeren afzonderlijke vergadering te houden.
> 3. Eenigen den Leeraar beschouwen als een vijand der gemeente.
> 4. Eenigen twijffelen of de Leeraar wel wettig leeraar aan deze plaats is.
> 5. Eenigen weigeren hem ooit meer te hooren.
> 6. Eenigen hem als een verwoester der gemeente beschouwen.
> 7. Eenigen heimelijk ontevreden zijn over de prediking.

122 De laatste drie citaten uit: CVR, 20 jan. 1846, art. 8.
123 Not. kerker. 27 jan. 1846, art. 11.
124 CVR, 17 febr. 1846, art. 8.

8. Velen weigeren zoo als gewoonlijk tot de instandhouding der openbare Godsdienst oefening iets bij te dragen.

,

Leenmans eindigt met te schrijven, dat als een minderheid hem blijft begeren, maar niet in staat zal blijken in zijn levensonderhoud te voorzien, zijn positie aan de classis zal worden voorgelegd. Bij een bespreking van één en ander op de gemeentevergadering was er verschil van gevoelen gerezen over de waarde van de door Leenmans gedane schuldbelijdenis. Anderzijds antwoorden de meeste leden desgevraagd 'dat de Leeraar niet mocht heen gaan' - zij verlangen dat de predikant hen zal bezoeken teneinde de moeilijkheden en bezwaren te kunnen bespreken. Evenwel verlangt laatstgenoemde losmaking van de gemeente te Schiedam

> 'terwijl ZijnEerw. zich vergenoegen wil, bij zijn Ouders te gaan inwonen en alleen op uitnoodiging uit andere gemeenten te prediken, tot dat het de Heere behage ZijnEerw. in een andere gemeente te roepen en aldaar te vestigen'.

Ondanks bezwaren - van ds. Los en anderen; zij menen dat een provinciale vergadering moet oordelen - besluit de meerderheid een verklaring van losmaking aan ds. Leenmans 'uit naam de Klassis' te verstrekken.[125] Dit attest werd blijkbaar niet opgesteld, want op de eerstvolgende provinciale vergadering - 15 april 1846 - vinden we opnieuw de zaak-Leenmans. Ds. P.M. Dijksterhuis fungeert als praeses; van Schiedam zijn aanwezig: ds. Leenmans, J. Knock, P. Molenbroek, ouderlingen; G. Houtman, diaken. Leenmans verzet zich fel tegen een behandeling van 'de zaak van Schiedam'. Hij beroept zich 'op de orde die daardoor wordt verbroken, hetwelk van de vergadering niet kan ontkent worden'. Volgens Leenmans is zijn zaak niet afgehandeld door de classicale vergadering en behoort zij dáár thuis. Daarop wordt een voorstel van ds. Los aangenomen, dat inhoudt 'dat uit deze vergadering vier leden verkoren werden, om dan met de Classis zamen te werken...'. De praeses vraagt

> 'aan Ds. Leenmans of het gehoorde waarheid was, namelijk dat ZijnEerw. beroepen was in Leiden. Ds. Leenmans zegt niet alleen aldaar beroepen te zijn, maar ook reeds die roeping te hebben aangenomen, en weldra aldaar in den dienst wenschte te treden. De Praeses vraagt aan Br. Leenmans hoe ZijnEerw. te Leiden in den dienst kan ja durft treden zonder eenige bewijzen van ontschuldiging, ontslag en kerkelijke attestatien. Ds. Leenmans zegt daar dit alles ZijnEerw. geweigerd wordt, zoo was echter de Leidsche kerkeraad door ZijnEerw. genoegzaam overtuigt van zijn onschuld...
> De Vergadering geeft hierover hare verwondering te kennen, dat een man in de eerste zaak zoo op orde aandringt, in het laatste geval vrijheid neemt om alle orde en regel te verbreken...'.[126]

Nadat een andere zaak is behandeld komt door een voorstel van ds. H.H. Middel 'de zaak van Schiedam' opnieuw in bespreking. Laatstgenoemde vraagt of de partijen, staande de vergadering tot verzoening kunnen komen. Ds. Leenmans zegt daartoe bereid te zijn, maar de aanwezige leden van de kerkeraad 'stellen voor dat zij het noodzakelijk oordeelen dat de zaken onderzocht wor-

125 Idem.
126 NPZH I, 15 april 1846, art. 7.

den'.[127] En zo komt het geding voor de derde maal op een classicale vergadering, namelijk op die van 23 april 1846.

Aanwezig zijn onder anderen vier afgevaardigden van de laatstgehouden provinciale vergadering, de predikanten: P.M. Dijksterhuis, H.H. Middel, G.J. Raidt en H.G. Bömcke. Eerstgenoemde wordt gekozen tot praeses, laatstgenoemde tot scriba. Het blijkt al spoedig dat aan ds. Leenmans nog geen bewijs van ontslag van zijn gemeente Schiedam is gegeven 'wijl Ds. Los en Ds. Leenmans in het stellen van zulk bewijs niet hadden kunnen overeenstemmen'.[128] De vergadering spreekt na gedaan onderzoek uit dat op de belijdenis van laatstgenoemde voor de gemeente gedaan, valt aan te merken

> 'dat ZijnE. zich te veel bij de schuld van de gemeente en de kerkeraad heeft bepaald, en alzoo niet voorzigtig is te werk gegaan, ja alle schijn heeft gegeven van met de schuld van anderen zich te dekken, daar ZijnE. toch mede de hoofdoorzaak der beroeringen in de gemeente was'.[129]

Nadat er een zaak van kwaadspreken door ds. Leenmans inzake ds. Los is vereffend, belijden de predikant en de overige kerkeraadsleden schuld over al wat in het conflict door partijen verkeerd is gedaan. Dit maakt de weg vrij voor het verstrekken van een attest van losmaking aan ds. Leenmans, waarin we onder meer lezen:

> 'En dus verklaren wij ZijnE. na gedane belijdenis gezond in het geloof en zuiver in den wandel en wenschen dat ook die gemeente die ZijnE. zal mogen ontvangen, hem alzoo mag opnemen en dat ZijnE. nog lang tot opbouw van Gods Koningrijk en afbreuk van het rijk der duisternis tot zegen in hun midden mag werkzaam zijn'.[130]

Het wordt niet duidelijk of ds. Leenmans afscheid heeft gepreekt. Hij vertrekt omstreeks 23 april uit Schiedam. Voor zijn nieuwe gemeente - Leiden - die nog jaren buiten het Zuidhollandse kerkverband staat, breekt een moeilijke periode aan.

10. De vacature 16 februari 1846 tot 20 mei 1850[131]

We vinden bij Van der Blom en Donkers over dit tijdvak dat zich in maart 1846 vier leden aan de gemeente onttrokken. Een vacature is nooit in het belang van de gemeente en naarmate zij langer duurde 'scheidden velen zich van de gemeente af'. In januari 1847 zelfs dertien personen verdeeld over vijf gezinnen. Onder hen die heengingen, was Simon van Jeveren, een voortrekker van de eerste jaren. 'In die tijd kwam de vraag aan de orde of Vlaardingen, Maassluis,

127 Idem art. 9.
128 CVR, 23 april 1846, art. 4.
129 Idem, art. 5.
130 Idem, art. 6-10.
131 De notulen van de kerkeraad over dit tijdvak vertonen enige hiaten.

Zuidbuurt en Maasland niet beter een zelfstandige gemeente konden vormen'; Vlaardingen werd geïnstitueerd in 1848, Maasland volgde in 1851.

> 'Deze aderlatingen verhoogden de draagkracht van de Schiedamse gemeente niet. In het algemeen was het medeleven der leden zeer gering. In juli 1846 had de kerkeraad candidaten gesteld in de vacatures voor ouderling en diaken wegens de gewone aftreding. De gemeente werd opgeroepen, maar er verscheen niemand. Op een tweede oproep... kwamen enkele leden. Deze adviseerden de kerkeraad geen stemming te houden en de aftreding een jaar uit te stellen. Alzo geschiedde.'[132]

11. De periode ds. P.J. de Groot 20 mei 1850 tot 26 juli 1868

Rond 1 januari 1850 heeft de kerkeraad als samenstelling: P. Molenbroek, L. Vlug, ouderlingen; G. Houtman, D. Keuzekamp, A. Kloos, P. Stolk, diakenen. Eind 1849 wordt proponent Pieter Jansz. de Groot,[133] dan wonende te Uithuizen, uitgenodigd te komen preken.[134] De kennismaking leidt tot een beroep dat wordt aangenomen en op tweede Pinksterdag 20 mei 1850 wordt De Groot bevestigd door ds. H.B. Geuchies te Rotterdam.[135] Ondanks de moeilijkheden waarvan we ook in deze paragraaf moeten gewagen, mogen we zeggen dat met de komst van ds. De Groot de rust in de gemeente, zij het ook gedurende korte tijd, was weergekeerd. Velen, die zich in de laatste jaren van haar hadden afgescheiden, kwamen terug.[136] Over het tijdvak van de achttien jaren, waarin deze predikant te Schiedam heeft gestaan vinden we - behalve aan het einde - weinig aangaande de gemeente vermeld in de notulen van de classicale en provinciale vergaderingen.

Wij noemen een enkele bijzonderheid. Als ds. De Groot des zondags één van de vacante gemeenten in de omgeving bediende, kwam meer dan eens C. van den Berg, uit Vlaardingen, 'een woord ter stichting spreken'.[137]

In 1859 brengt Schiedam de volgende vraag op de classicale vergadering: moeten bij het 'aannemen van ledematen'(!) dezen verklaren bekeerd te zijn, en beloven in het gebruik van het avondmaal te zullen volharden? De vergadering stelt de regel dat dient te worden volstaan met een zuivere gereformeerde belijdenis, waaruit voortvloeit een vrome wandel - 'de Kerk heeft in vroegere dagen ook zoo gehandeld'. Ds. H.B. Geuchies leest, om dit te staven, een

132 *Van der Blom* 44-45.

133 Peter Jansz. de Groot werd 2 april 1817 te Veendam geboren en overleed 8 sept. 1892 te Baambrugge. Men zie voor hem VIERDE DEEL 393, 394. Hij werd 20 mei 1850 predikant te Schiedam. Na zijn losmaking van de gemeente aldaar diende hij de kleine kerk te Baambrugge sedert 12 sept. 1869 tot aan zijn overlijden in 1892; *De Haas* I, 129.

134 Not. kerker. 6 dec. 1849, art. 6.

135 Idem 3 juni 1850, art. 3.

136 *Van der Blom* 46.

137 Not. kerker. 15 juli 1851, art. 4. Men zie voor C. van den Berg het volgende hoofdstuk. *Van der Blom* (48) vermeldt dat ook de oefenaars J. van Golverdinge ('s-Gravenhage), A. 't Hart (Pernis) en J. van Oel (Delft) de gemeente kwamen stichten.

gedeelte voor uit J. Koelman, *Pligten der ouderlingen en diakenen* (Utrecht 1694). Ook wordt gelezen: Dordtse Leerregels, artikel 3-4 paragraaf 15.[138]

Al na enige jaren ontstaan af en toe spanningen tussen de predikant enerzijds en kerkeraad met gemeente anderzijds. Ds. De Groot is vermoedelijk een man geweest van weinig kanselgaven, maar uit menig voorval blijkt dat 'Schiedam' in de jaren 1850 tot 1868 geen gemakkelijke gemeente was.[139] Van vóór 1862 noemen we afzonderlijk dat in 1858 sommige kerkeraadsleden 'meer geestelijkheid en levendigheid in de predicatie wenschten'. Dit verlangen zou ook in de gemeente leven. Echter: het gesprek 'eindigt op broederlijke wijze'.[140]

De gemeente is blijkbaar reeds in 1862 zeer ontevreden geweest over de prediking. Opgemerkt zij hierbij dat ds. De Groot in 1860 en 1861 drie keer werd beroepen te Graafschap, Michigan, Verenigde Staten, maar dat hij telkenmale bedankte. Begin 1862 vinden we in de notulen van de kerkeraad dat de predikant een brief heeft ontvangen van achttien leden der gemeente

> 'behelzende klagten tegen den Leeraar omtrent zijne prediking en herderlijke bediening, in verband met de roeping die de Leeraar nu ten 4den male uit Amerika ontvangen heeft..., en de Leeraar, naar hun oordeel nu moet vertrekken, zal de Gemeente hier behouden blijven...'.

Nadat de bezwaarden in de vergadering van de kerkeraad zijn gekomen, wordt de kwestie 'weggenomen', maar de ontevredenheid blijft.[141] Nadat de moeilijkheden zich nog enige jaren hadden voortgesleept werd besloten het advies van de classis in te winnen. Ds. De Groot verklaarde op de kerkeraad, zó niet langer in de gemeente te kunnen werken. De classis verwees deze zaak echter naar de provinciale vergadering.[142] In de notulen vinden we hierover het volgende.

De provinciale vergadering heeft een brief ontvangen van 38 leden der Schiedamse gemeente, waarin wordt gesteld dat de prediking van ds. De Groot 'niet meer tot heil van de gemeente kan verstrekken'. De predikant heeft op kerke-

138 NCVR, 11 jan. 1859, art. 6. In de bedoelde paragraaf lezen we onder meer: 'Voorts, van diegenen, die hun geloof uiterlijk belijden en hun leven beteren, moet men naar het voorbeeld der Apostelen het beste oordeelen en spreken; want het binnenste der harten is ons onbekend.' (Kuyper, *De drie formulieren van eenigheid* 109).

139 In *Van der Blom* vinden we hiervan een aantal voorbeelden. In 1857 voerde de kerkeraad, tegen de wil van de predikant een ander 'vragenboekje' voor de catechisanten in. (54) 'Eén van de moeilijkheden was de veel voorkomende onenigheid onder de broeders en zusters. Het waren vaak kwesties, die met het kerkerlijk leven als zodanig niets te maken hadden'. (58) Een speciaal punt van verschil openbaarde zich toen ds. De Groot artikelen schreef in de periodieken *De Stem* en *De Bazuin*; deze waren niet altijd vleiend voor de gemeente. Aanvankelijk eiste de kerkeraad daarop dat 'de stukken door ds. De Groot voor genoemde bladen geschreven, eerst op de kerkeraad goedgekeurd moesten worden...'. (58-59)

140 Not. kerker. 29 maart 1858, art. 3.

141 Idem 14 jan. (art. 4), 11 febr. (art. 5), 4 maart (art. 3) en 11 maart (art. 5) 1862. Tot de ondertekenaars behoorden twee ouderlingen en een diaken, terwijl de brief was opgesteld (en medeondertekend) door de later zo bekend-geworden onderwijsman B. Gangel.

142 *Van der Blom* 63.

raad en classicale vergadering verklaard, ontslag te begeren. Het onderzoek door de classis heeft aangetoond dat het grootste gedeelte van de gemeente 'ontbinding' of 'losmaking' verlangt. Ds. De Groot vraagt een uitkering van *ƒ* 500 à *ƒ* 600 per jaar. De provinciale vergadering besluit laatstgenoemde van de gemeente te Schiedam te ontslaan, indien hem de genoemde jaarwedde door deze gemeente kan worden verzekerd 'totdat ZijnEerw. in een andere Gemeente is geïnstalleerd'.[143] Deze besluitvorming leidt tot het opstellen van een contract door de Schiedamse kerkeraad, waarin onder meer wordt verklaard dat ds. P.J. de Groot zijn ontslag van de Schiedamse gemeente heeft ontvangen en dat hem een 'jaarwedde' van *ƒ* 400 wordt toegekend totdat hij een beroep van een andere gemeente zal hebben verkregen en aangenomen. Het contract is gedateerd 'Augustus 1868'.[144]

Op zondag 26 juli 1868 neemt ds. De Groot afscheid van zijn gemeente met een preek over Prediker 12 vers 13 en 14:

> Van alles, wat gehoord is, is het einde van de zaak: Vrees God, en houd
> Zijne geboden, want dit (betaamt) alle mensen.
> Want God zal ieder werk in het gericht brengen, met al wat verborgen is,
> hetzij goed, of hetzij kwaad.

Mede door deze tekstkeuze wordt bevestigd wat Van der Blom en Donkers schrijven over de 'nobele houding' van De Groot aan het einde van zijn ambtsperiode te Schiedam: in de laatste weken nam de kerkeraad het besluit in zijn geheel af te treden op de dag van het ontslag van de predikant, maar deze drong er bij alle broeders op aan in hun bedieningen te blijven om alle tweedracht te voorkomen. 'Om hem mocht de kerk niet gescheurd worden. Het kon niet anders of deze houding moet zelfs bij de tegenstanders respect hebben afgedwongen.'[145]

De vijfde predikant van de meer dan eens verscheurde gemeente te Schiedam wordt de latere hoogleraar Maarten Noordtzij.[146] Hij staat te Schiedam van 16 februari 1873 tot 19 augustus 1875. Het nieuwe kerkgebouw is dan reeds, zoals we zagen 18 februari 1872, betrokken. De gemeente gaat in deze tijd een periode van bloei tegemoet. Trouwens ook onder ds. De Groot was zij, tegen de verdrukking in, gegroeid, zoals de statistiek aan het einde van dit boek laat zien.

143 NPZH II, 3-4 juni 1868 (het no. van het artikel kon helaas niet worden vastgesteld door beschadiging van het notulenboek).

144 We vinden een facsimile van het contract bij *Van der Blom* 64.

145 *Van der Blom* 65.

146 M. Noordtzij, geb. 1840. St. Anna Parochie 1867. Heerenveen 1869. Schiedam 1873. Emeritus 1875. Hoogleraar Theologische School 1875. Emeritus hoogleraar 1912. Overleden 1915. *De Haas* II, 262-266.

Hoofdstuk 24
Vlaardingen

Vlaardingen was vanouds een vermaard vissersdorp.[1] In 1848 waren er van de 105 schepen die de Nederlandse haringvloot telde, 64 uit genoemde plaats afkomstig; voor de kabeljauwvangst waren er nog een 30 a 40 vaartuigen. De walvisvaart die in het midden der achttiende eeuw zodanig bloeide, dat er circa 80 schepen tot die visserij uitvoeren, is in 1848 geheel verdwenen. Middelen van bestaan zijn verder: een uitgebreide koophandel en vaart op Portugal, Spanje, de Middellandse Zee, Noorwegen en Noord-Amerika. De handel in gezouten haring neemt een eerste plaats in. Verder zijn er 'vier scheepstimmerwerven, twee touwslagerijen, twee taanderijen, twee traankokerijen; voorts vele kuiperijen, garenspinnerijen, nettenbreierijen en meer andere neringen, die tot de visscherij en zeehandel in betrekking staan...'.

De burgerlijke gemeente Vlaardingen omvat in 1847 ongeveer 7700 zielen en 1250 huizen bewoond door 1600 gezinnen. Van de inwoners zijn er circa 6500 Hervormd en 1100 Rooms-Katholiek.

De Afgescheiden gemeente[2] ontstaat - eerst - in december 1848. Daarvóór behoorden de Afgescheidenen die er sedert oktober 1835 waren, tot de gemeente te Schiedam, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen.

1. Het tijdvak 1835 tot 1848

In oktober 1835 scheiden zich als eersten te Vlaardingen af: Samuel van Piershil (hij tekent: van Persil) en zijn vrouw Catharina Johanna Juin (zij tekent: Catrina J. Juin) met drie kinderen: Antonia, Leendert en Johannes. In de verklaring van beide ouders lezen we onder meer

> '...dat wij volgens Art. 28 en 29 onzer op Gods Woord gegronde Geloofsbelijdenis ons vrijwillig afscheiden van het sedert 1816 bestaand Hervormde Kerkgenootschap en ons vereenigen met alle waare Gereformeerden, waar de Heere die ook gelieft te vergaderen...'.[3]

1 We ontlenen de inhoud van de eerste twee alinea's aan *Van der Aa* XI, 718-722.
2 Literatuur: de uitnemende studie van drs. M. den Admirant, *Kerkmensen in Vlaardingen*, Vlaardingen 1974 (aan te halen als: *Den Admirant*). Aan deze publicatie zullen wij, met goedvinden van de schrijver, een aantal gegevens ontlenen; voor nà 1880: Anthon Bel, *100 jaar Westnieuwlandkerk*, Vlaardingen 1980.
3 *Den Admirant* 74.

Het is de formule die honderden malen in Zuid-Holland is gebruikt.

Kort daarna volgen: Angenita Ketting, Wilhelmina Schoonenburg en Neeltje Walraven.[4] Eind 1839 en in 1840 vinden we de volgende vermeldingen van afscheiding in de Hervormde notulen (alphabetisch):

Cornelis van den Berg en zijn vrouw Jannetje Bleyenburg
Hendrik van den Berg
Dirk Bergwerf
Jacob Bergwerf
Antje Bezemer
Annetje Boog
Jacobus Borsje
Maria van der Breggen
Cornelis Cordia
Cornelis Dijkshoorn
Frans van Hees
Neeltje de Jong, weduwe Leendert Bleyenburg
Petronella Kalisvaart
Jan Korpershoek
Arie van Minnen en zijn vrouw Willemijntje Drop
Joris van Oosten
Gerrit van Schagen Broek
Neeltje van der Snoek Bleyenburg
Jannetje Spanjersberg, huisvrouw van W. Metzon
Neeltje Starrenburg
Cornelis van der Valk Lz. en zijn vrouw Jannetje van der Vlis
Hugo van der Vlis Jr.
Maarten van der Vlis
Hendrik de Zeeuw
Jan Zijdeman en zijn vrouw Betje Hoogerwerf[5]

In 1841 scheiden zich af:

Maartje van den Berg, weduwe Berkhout
G. Blokland en zijn vrouw Neeltje Kamsteeg
Cornelia van Leeuwen
Lena Zonne[6]

4 GA Vlaardingen; Arch. Herv. gem., Handel, van de kerkeraad 1828-1856, 26 febr. (art. 3) en 3 april (art. 4) 1836. De andere leden van Vlaardingen, genoemd bij Schiedam (hfdst. 23): J. Duijser, A.E. Iversen, G. Izelaar, vinden we niet in de Herv. notulen van Vlaardingen.

5 Handel. van de Herv. kerkeraad 5 febr. tot 28 aug. 1840. Deze stroom van afscheidingen moet in verband worden gebracht met het komen van ds. Brummelkamp te Schiedam 11 dec. 1839.

6 Handel. van de kerker. 6 jan. en 14 mei 1841; na deze tijd sloot zich een aantal personen aan die al dan niet worden vermeld in de Hervormde notulen. We komen hierop terug.

Er zijn ook enige gevallen van terugkeer tot de Hervormde kerk.[7] Volgens een besluit van de kerkeraad van 5 april 1843 moesten Afgescheidenen die zich

7 Idem 8 nov. 1840, art. 3: Anna Elizabeth Toorsen, huisvrouw van K. Schoonenberg keert terug (later voegt zij zich opnieuw bij de Afgescheidenen - *Den Admirant* 76). In 1842 keerde Jacob Rodenburg terug (*Den Admirant* 76).

wilden herenigen een verklaring tekenen, waarin onder meer staat dat men geloofde dat de volkomen leer der zaligheid, uitgedrukt in de Formulieren van enigheid in de Hervormde kerk 'alhier' wordt geleerd, en dat de sacramenten zuiver worden bediend; 'dat zij alzoo beantwoordt aan de kenmerken der ware kerk...'. In 1852 werd de inhoud van de geëiste verklaring grondig veranderd. Voortaan luidde zij:

> 'Ik ondergeteekende betuig bij deze in opregtheid mijn berouw over den stap door mij gedaan in mij van 't Hervormde kerkgenootschap af te scheiden, wenschende ik tevens op nieuw als lid van genoemd kerkgenootschap te worden erkend. Ik beloof daarbij tevens, na ernstige zelfbeproeving, als in de tegenwoordigheid van God, dat ik, in den schoot der Hervormde Gemeente weder opgenomen, mij in alle bescheidenheid zal gedragen en van ligtvaardig en meesterachtig oordeelvellen afkeerig, door woord en voorbeeld die eenigheid zal trachten te bevorderen, die moet plaats grijpen tusschen belijders van het Evangelie der zaligheid.'[8]

Door de vele moeilijkheden in de Schiedamse gemeente - van financiële aard en met betrekking tot de eerste predikanten (Fijnebuik en Leenmans) - waarvan wij in het vorige hoofdstuk gewaagden, zal het voor de Afgescheidenen te Vlaardingen niet altijd een vreugde zijn geweest bij genoemde gemeente 'in te wonen'. Dit nog afgezien van de afstand tot Schiedam voor de in Vlaardingen ongetwijfeld verspreid-wonende leden. Maar daarnaast moet sympathie voor de Kruisgezinden - althans bij sommigen - invloed op de gang van zaken hebben gehad.

Nadat begin 1846 de crisis rond ds. H.A. Leenmans haar hoogtepunt heeft bereikt en 'Schiedam' herderloos is geworden, vinden we in de classicale notulen enige passages over de Vlaardingse Afgescheidenen. In de eerste plaats - we lezen:

> 'Broeder [J.] Knock [Schiedam] verzoekt dat de Classe een of meer leden zende om als commissie met den Kerkeraad van Schiedam en Vlaardingen werkzaam te zijn, om te beproeven te Vlaardingen eene gemeente te ordenen.
> Ds. Los en broeder [W.] van Harten [Rotterdam] hebben op verzoek der vergadering zich hiermede belast.'[9]

Verder (de volgende vergadering):

> De ouderling van Schiedam deelt mede '...over de handelingen van de leden uit Vlaardingen... dat er nog geen genegentheid bestond tot vereeniging of het zamen stemmen tot een gemeente in hun midden, waarop den ouderling [Hugo] van der Vlis zijn ontslag heeft verzocht. De vergadering besluit dat de Commissie in de vorige vergadering benoemd, nog het hunne zal dienen aan te wenden tot vereeniging van die leden tot een gemeente.'[10]

We kunnen uit het bovenstaande geen andere conclusie trekken dan dat te

8 *Den Admirant* 123 (voor beide verklaringen).
9 CVR, 7 juli 1846, art. 9.
10 Idem, 6 okt. 1846, art. 8.

Vlaardingen afzonderlijk werd vergaderd, maar dat men niet kwam tot instituering. Drie maanden later vinden we:

> 'Op voorstel der broeders van Schiedam wordt besloten de gemeenten van Vlaardingen en Maassluis te vermanen omtrent hunne onordelijke handelingen; hetwelk de praeses op zich neemt.'[11]

In april 1847:

> 'Is gehandeld over de gemeente van Vlaardingen die nog in hunne verkeerdheyd blijven voortgaan en is beslooten dat door eene Commissie uyt de Classikaale vergadering de kerkenraad van Schiedam zal wordt onderzogt in hoe verre die Leeden die borg zijn gebleeven voor een somma van 250 Gulden aan den ouderling J. Zijdeman gewillig zijn om J. Zijdeman eenigszins gerust te stellen en om daardoor de vereeniging ook te zoeken te bevorderen.'[12]

De verdeeldheid in de ene gemeente te Schiedam - waartoe, voor zover wij kunnen zien, de Afgescheidenen te Vlaardingen nog behoorden - had dus voor een deel zijn oorzaak in problemen van financiële aard.[13]

In de notulen van de volgende vergadering lezen we dat de kring van de moeilijkheden eerder uitgestrekter dan kleiner is geworden.

> 'Met algemeene stemmen is Do. S.O. Los en Do. H. Diemer... verkoozen tot Visitatoors om de Gemeenten te bezoeken daar zulks noodig is en als zoodanig zullen beyde die Leeraars de Gemeenten Vlaardingen, Maassluys, Maasland[14] en de Zuydbuurt[15] bezoeken om te arbeyden dat de bezwaare aldaar mochten worden weggenoomen.'[16]

Tenslotte, in november 1847:

> 'H. Diemer en S. [O.] Los geven verslag aangaande hunne werkzaamheden als Visitatores betrekkelijk de Gemeentens Maassluis, Zuidbuurt, Maasland en Vlaardingen; geven te kennen dat de Gemeentens[17] zeer onordentlijk handelden, terwijl[18] ze onder geen bepaald opzicht stonden. Dat zij ze vermaand hadden hun onordentlijkheid te verlaten, de Dienaars des

11 Idem, 5 jan. 1847, art. 17. Maassluis werd eerst in 1865 geïnstitueerd. De praeses van de vergadering was ds. S.O. Los te Rotterdam.
12 Idem, 6 april 1847, art. 13.
13 Van der Blom, *a.w.* 49, vermeldt dat J. Zijdeman een aanzienlijk bedrag had geleend voor de eerste kerkbouw te Schiedam. De precieze grootte wordt in de bewaardgebleven stukken niet medegedeeld. Wij schatten het op *f* 2.000,-, zodat er circa acht borgen zullen zijn geweest.
14 Maasland werd 30 maart 1851 geïnstitueerd.
15 Een kleine groep boerderijen etc. in die tijd behorende tot de gemeente Maasland; thans gedeeltelijk Maassluis, gedeeltelijk Vlaardingen.
16 CVR, 4 aug. 1847, art. 7.
17 Wij veronderstellen dat moet worden gelezen: de Afgescheidenen aldaar...
18 dewijl?

Evangeliums te erkennen, [maar] betuigden tot hun smart niet te kunnen zien eenig voordeel behaald te hebben. De

> oefenaar [T.] Verseveldt[19] hadden ze niet te woorde kunnen komen. En heeft de classe na hunne reden te hebben aangehoord besloten dat de leden der Gem. Maassluis, Maasland en Zuidbuurt zich moesten vervoegen bij de Gem. Roozenburg ten einde zij dan onde een wettig opzicht stonden.[20] En dat degenen die zulks weigerden aangemerkt zouden worden als niet meer bij de Kerk te behooren. En aangaande de Gem. Vlaardingen dat ze daar nog bericht van wachteden.'[21]

Voor een goed verstaan van het voorgaande dient te worden gewezen op gebeurtenissen te Maasland en Noordwijk aan Zee, waarop we bij de behandeling van genoemde gemeenten terugkomen.

Het merkwaardige verschijnsel heeft zich voorgedaan dat reeds in 1837 enige Afgescheidenen te Maasland contact zochten met de Kruisgemeente van Cors Noorduin te Noordwijk aan Zee. De in dat jaar ontstane relatie heeft vermoedelijk stand gehouden tot 1844. Noorduin preekte regelmatig te Maasland; in 1839 wordt Andries Regoor (Maasland) zelfs door hem tot ouderling bevestigd en sluiten bijvoorbeeld Samuel van Piershil en zijn vrouw met hun drie kinderen zich bij Noordwijk aan.[22]

Met Van Piershil heeft zich in 1841-1842 een incident voorgedaan. Wij lezen over hem in de Noordwijkse notulen:[23]

> dat op 28 december 1841 een verzoek werd ontvangen 'van onze broeder Samuel Persil te Vlaardingen die aan onze gemeente te Maasland was aangesloten en daar [te Maasland] [de] godsdienst [oefeningen bijwoonde], of hij op verzoek van eenige mense aldaar [Vlaardingen] in de week 's avonds een woord tot nut en stigting bij wijzen van oeffening-houding mogte spreken gelijk ook des zondags 's avonds als het voor hem en zijn vrouw geen weer was naar Maasland te gaan. 't Welk wij Kerkeraad toestonde om den loop van het Evangelie niet te stuyte...'.

Van Piershil krijgt wel als voorschrift zich te houden aan de kerkenorde en de godsdienst te Maasland niet te verzuimen. Echter: de ouderling van Maasland - A. Regoor - bericht daarna dat Van Piershil 'zijn tijdelijk [lees: geldelijk] voordeel'

19 Teunis Verseveldt, geb. IJsselmonde 1796. Hij vestigde zich in 1821 te Maassluis en huwde aldaar in 1825 Cornelia den Houting, geb. IJsselmonde 1800. Zijn beroep was scheepsmaker (scheepstimmerman). Het echtpaar vertrok in 1858 naar Rotterdam. (Mededelingen GA Maassluis)
De enige zoon Hermes, geb. 1830, werd onderwijzer en was als zodanig werkzaam te Apeldoorn vanaf 1865. Teunis Verseveldt woonde circa 1868 tot 1873 eveneens te Apeldoorn en oefende in deze plaats gedurende de jaren 1872-1873. Hij overleed te Rhoon in 1874, na van 1872 tot 1874 aldaar een jonge gemeente als oefenaar te hebben gediend. (Mededelingen van de heer N.J. de Koning te Apeldoorn)

20 Door het verloren-gaan van het archief van de gemeente te Rozenburg kon niet worden nagegaan, of aan dit besluit enig gevolg is gegeven. Maar er zijn in het archief van 'Maasland' geen positieve indicaties in deze.

21 CVR, 1 nov. 1847, art. 5.

22 We vinden noch Regoor, noch het gezin Van Piershil later bij de gemeente te respect. Maasland en Vlaardingen.

23 ARA, Arch. Geref. kerk te Noordwijk, Not. kerker. Noordwijk aan Zee 1835-1856, febr. 1842.

zoekt. Aangezien hij in zijn houding volhardt wordt hij, evenals zijn vrouw ‘Kaatje’ onder censuur geplaatst. In augustus 1843, als Kaatje van een

dochter Maria is bevallen, belijdt het echtpaar schuld. Op 24 september kan de pas-geborene te Maasland worden gedoopt.[24]

De classicale notulen zwijgen na 1 november 1847 langer dan een jaar over de situatie te Vlaardingen. Op de vergadering van 6 februari 1849 - de vorige was die van 10 oktober 1848 - zijn voor het eerst afgevaardigden aanwezig, geheel in overeenstemming met de tot nu toe aangenomen datum van instituering van 10 december 1848.[25]

2. De beginjaren der gemeente

Hoewel het eerste notulenboek van de kerkeraad is bewaard gebleven,[26] vinden we geen indicatie aangaande de stichting der gemeente onder leiding van een genabuurde kerkeraad of classicale commissie.

Op 6 december 1848 schrijft J. Zijdeman,[27] zich noemend 'ouderling praeses', met medeondertekening van M. van der Vlis 'diacon scriba' en 'in naam der leden', een brief aan de burgemeester van Vlaardingen, waarin onder meer het volgende staat:

> 'Vasthoudende aan de oud Gereformeerde leer zoo zijn de leden daarvan alhier woonachtig, overeen gekomen om op den dag des Heeren en na gelegentheid ook in de week, [tot] Goddienstigen uitoefening van hunne godsdienst zaam te koomen, en dat te beginnen op den aanstaande Zondag den 10 December 1848 en dat wel in het huis Franschestraat[28] No... bewoond wordende door Gerrit Re[e]dering...'.[29]

Zondag 10 december 1848 hield de gemeente haar eerste godsdienstoefening. Arie van Minnen, oud 49 jaar, van beroep schipper, las in deze samenkomst een preek over Jeremia 3 vers 14: 'Bekeert u, gij afkerige kinderen! spreekt de HEERE, want Ik heb u getrouwd, en Ik zal u aannemen, een uit een stad, en twee uit een geslacht, en zal u brengen te Zion.'

De daarop volgende kerkdiensten werden geleid door genoemde Van Minnen, door Hugo van der Vlis Jr. of door de ook elders wel oefenende Cornelis van den Berg.[30] Laatstvermelde wordt in de notulen van de kerkeraad een enkele maal aangeduid als 'behulpsel' of als 'voorganger'; hij verzorgde aanvankelijk het catechetisch onderwijs.

24 Notulen Noordwijk aug., sept. 1843.
25 Zoals we hieronder zullen zien, blijft er enige onzekerheid aangaande de precieze datum.
26 GA Vlaardingen, Arch. Geref. kerk, inv. no. 1: Notulenboek kerkeraad 1848-1854.
27 Jan Zijdeman, onmiskenbaar één van de voormannen te Vlaardingen, overlijdt aldaar in 1865. Hij schenkt aan de gemeente een legaat groot *f* 300.
28 Thans: Fransenstraat.
29 *Den Admirant* 124. Wij merken op dat ook de hier genoemde formuleringen, strikt genomen niet spreken van instituering, noch van een datum betrekkelijk zulk een gebeurtenis.
30 GA Vlaardingen, Volkstelling 1859: Cornelis van den Berg, koperslager en zijn vrouw Jannetje Bleyenburg. Beiden zijn geboren in 1810 te Vlaardingen, en wonen Hoogstraat D 19. Van den Berg overlijdt te Vlaardingen 25 maart 1885.

De eerste vergadering van de kerkeraad in wording wordt gehouden 14 december 1848. Dit college krijgt dan de volgende samenstelling.

Ouderlingen: C. van den Berg, F. van Hees, A. van Minnen, H. van der Vlis Jr., J. Zijdeman; diakenen: M. Kalisvaart, M. van der Vlis.

Al spoedig breidde de gemeente,[31] die aanvankelijk enige tientallen leden telde, zich uit, zodat in 1851 naar een andere vergaderruimte - dan waarover in het woonhuis van familie Redering kon worden beschikt - moest worden omgezien. Ingaande mei 1851 gaat men kerken in het huis 'De Oude Zalm', op de hoek van de Vleersteeg en de Smalle Havenstraat. In 1853 werd Israël Middel,[32] proponent te Groningen, beroepen. Op zondag 19 juni werd hij door zijn vader H.H. Middel, dan te Middelburg, bevestigd. Eveneens in 1853 wendt men zich tot de Koning teneinde te worden erkend. Het desbetreffende request, gedateerd 23 september 1853,[33] en waarin de gemeente het Rijnsburgse reglement als het hare erkent, leert ons dat op laatstgenoemd tijdstip de kerkeraad de volgende leden telt.

Ds. I. Middel; de ouderlingen: C. van den Berg, A. van Minnen, H. van der Vlis Jr., J. Zijdeman; de diakenen: J. Brobbel, H. van Minnen, K. Schoonenberg, A.J. Versteeve.

De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 2 december 1853. Uit de ondertekening van het request blijkt dat zij in genoemd jaar ongeveer 175 zielen omvat - 75 belijdende en 100 doopleden.[34]

Ds. I. Middel houdt 11 november 1855 zijn afscheidspredikatie wegens vertrek naar Zutphen. De gemeente blijft vacant tot 16 maart 1859, als ds. Christiaan Steketee Az.,[35] beroepen van Sliedrecht, zijn intrede doet. In diezelfde tijd koopt men een huis en erf gelegen aan de Kuiperstraat, hoek Lombardsteeg voor *f* 3000. Het is de bedoeling daar een kerk te bouwen. Het verrijst op dezelfde plaats waar tot 1810 de kerk van de Remonstrantse gemeente stond. Op zondag 11 september 1859 wordt het in gebruik genomen.

In maart 1862 vertrekt ds. Steketee naar Andijk, maar reeds 7 december van

31 Wij ontlenen in het hierna volgende één en ander aan *Den Admirant* 78-87.

32 I. Middel, geboren te Amsterdam 1829. Vlaardingen 1853, Zutphen 1855, Hattem 1860, Velp (Geld.) 1862, Gouda 1867, Baarland 1882. Overleden 1896. Hij huwde Jantje Schildkamp, geb. te Groningen. *De Haas* I, 196.

33 Herv. Ered. 29 nov. 1853, no. 4. Eveneens in 1853-12 april - wenden kerkeraad en leden der gemeente zich tot de Koning in het kader van de 'April-beweging' van genoemd jaar. Behalve de acht leden van de kerkeraad wordt dít request getekend door 28 personen (ARA, Arch. Kabinet des Konings, inv. no. 4242, onder 'Vlaardingen').

34 In *Den Admirant* 127-129 vinden we tekst en ondertekening van het verzoekschrift. Het bevat uiteraard meer, en ten dele ook andere namen dan door ons genoemd in de vorige paragraaf van dit hoofdstuk. Correcties, ons door de heer Den Admirant gemeld: Elena Schep (i.p.v. Schaft). Verder Machiel (i.p.v. Giel) Zonneveld; J. (i.p.v. K.) Korpershoek; Marija (i.p.v. Marijn) van Sina.
In 1855 wendde W. Pleijsier Tzn, sedert 1854 lid, zich tot de minister van eredienst - zonder hierover de kerkeraad te raadplegen - met het verzoek, de gemeente financieel te steunen ten behoeve van de bouw van een kerk en een pastorie. Het verzoek werd van de hand gewezen; Herv. Ered. 20 febr. 1855, no. 11.

35 *De Haas* I, 250.

hetzelfde jaar doet Pieter Wagemaker, beroepen van Haarlem, zijn intrede te Vlaardingen. In 1869 gaat hij naar Rotterdam, en wordt predikant van de voormalige Kruisgemeente aan de Goudsche weg, die sedert de vereniging van 1869 tot het kerkverband van de Afgescheidenen behoort. De vierde predikant wordt Korstiaan Kleinendorst, geboren te Westmaas; hij dient de gemeente van juli 1871 tot maart 1879. Van hem schrijft Den Admirant:

> 'Korstiaan Kleinendorst... was een veel begeerd prediker. Hij diende de Vlaardingse gemeente bijna acht jaar en ontving in die tijd tien beroepen, waaronder twee uit Noord-Amerika. Diverse geschriften van zijn hand zagen het licht, onder andere enkele prekenbundels en een brochure, getiteld *Lof der Psalmen*, verschenen in 1875. In laatstgenoemd geschrift keerde Kleinendorst zich in feite tegen ds. W.H. Gispen, die in *De Bazuin* (het blad der Christelijke Gereformeerde Kerk) een pleidooi had gehouden voor het zingen van gezangen. Volgens een woord vooraf schreef Kleinendorst dit boekje niet om de gezangenlust te doven en evenmin uit vrees dat de Synode haar macht zou misbruiken door het invoeren van een gezangenbundeltje, maar alleen om de lof die kerkvaders, hervormers en anderen aan de psalmen hadden gegeven, te verbreiden.'[36]

In 1859, bij de komst van ds. Steketee, omvatte de gemeente 220 zielen, in 1873 was dit aantal gegroeid tot 505. Het kerkgebouwtje aan de Kuiperstraat, sedert 1859 in gebruik, was veel te klein geworden. Een nieuw bedehuis aan de Landstraat werd in 1877 in gebruik genomen; het heeft dienst gedaan tot 1960, toen het onder de slopershamer viel.

36 Men zie voor K. Kleinendorst ook *De Haas* I, 154-155.

Hoofdstuk 25
Maassluis

De geschiedenis van Maassluis is, evenals die van Vlaardingen, voor een belangrijk deel bepaald door visserij (haring, kabeljauw en zalm) en wat daarmee samenhangt. Vóór 1846 voeren van deze plaats ook vele schepen ter koopvaardij; daarna werd slechts weinig binnen- en buitenlandse handel gedreven. Rond bovengenoemd jaar waren er drie scheepstimmerwerven, één voor grote schepen, één voor visserijvaartuigen, één voor schuiten en pramen; verder bedrijven die met scheepsbouw en zeevaart in verband stonden: twee zeilmakerijen, een touwslagerij etc. In 1846 staan er 670 huizen, bewoond door 970 gezinnen, uitmakende een bevolking van ruim 4000 zielen. Er zijn 3400 Hervormden en 490 Rooms-Katholieken.[1]

Het aantal Afgescheidenen is aanvankelijk zeer gering geweest[2] en eerst in 1865 wordt een gemeente geïnstitueerd. Gezien het tijdvak dat wij voor deze studie hebben gekozen, zal dit hoofdstuk een geringe omvang verkrijgen.

1. Het ontstaan der gemeente

Zoals we reeds in het vorige hoofdstuk zagen, ligt de positie van de weinige Afgescheidenen te Maassluis c.a. rond 1847 min of meer in het duister. Zeker is dat er reeds aanstonds contact is geweest met het naburige Maasland, waar enige Afgescheidenen zich vanaf 1837 verbonden gevoelden aan de Kruisgemeente te Noordwijk aan Zee. Reeds hier moet worden vermeld dat Jakobus Hendrik Kardol, één van de eerste ouderlingen, een aantal jaren te De Lier had gewoond en - zoals we in het hoofdstuk over deze plaats zullen zien - zich daar met zijn vrouw Jannetje Koole had afgescheiden en een op de voorgrond tredende oefenaar in de Kruisgemeente was geweest. Het lijdt geen twijfel dat

1 *Van der Aa* VII, 537-542.

2 In S. Blom, *Geschiedenis van Maassluis*, Maassluis 1972, wordt slechts één bladzijde gewijd aan 'De Christelijke Gereformeerde Kerk' (88) en dat wel na 'De Doleantie' (80-81). Abusievelijk wordt vermeld: In 1834 kwam hier de Christelijk Gereformeerde Gemeente tot stand, zij bleef voortbestaan tot 1892. De Gemeente vergaderde in de Zuiderkerk...'. Etc. Wij gaan voorbij aan de uiteraard door Blom genoemde troebelen gepaard met vernieling en mishandeling, die uitbraken bij de pogingen in de Gereformeerde kerken te Maassluis de Psalmberijming 1773 in te voeren. (68-80) De ongeregeldheden duurden van circa 1774 tot mei 1778! Men zie hiervoor tevens: Josua van Iperen, *Kerkelijke Historie van het Psalmgezang der christenen* II, Amsterdam 1778, 474-492. In deze beweging kunnen we weinig 'godsdienstig beginsel' ontdekken.

Kardol in het tijdvak 1850 tot 1865 te Maassluis heeft geoefend.

In het archief van de Hervormde gemeente te Maassluis vinden we dat Cornelis Fool zich in 1836 afscheidt; in 1848 breken Johanna Suzanna Sonneveld en Maartje Vijftigschil met de Hervormde kerk; zonder jaartal wordt hetzelfde vermeld aangaande Johanna Das.[3] Verder: in de jaren 1845-1848 en 1850-1853 wordt expressis verbis in de notulen vermeld dat er in een afgelopen jaar geen 'overgangen' naar andere kerkgenootschappen zijn geweest.[4] Wel staat in het 'Register der leden 1763-1901' aangetekend, dat onderstaande personen op 23 januari 1863 lid zijn van de Afgescheiden gemeente te Maasland.

Cornelis Groenewegen
Adriana Jol
Johanna Margaretha Nesse[5]
Maria Patijn
Cornelis Ruijgrok
Leendert Spruijt
Cornelia de Vos

De datum '23 januari 1863' wordt verklaard door een passage in de Hervormde notulen van 4 februari 1863.

> 'Voorgelezen een brief [gedateerd 23 januari 1863] van de Afgescheiden Gemeente te Maasland, kennisgevende van de gronden waarop en wie zich van onze Gemeente hebben afgescheiden.
> Voor kennisgeving aangenomen - worden van nu aan hunne namen op het Lidmatenboek als geroyeerd beschouwd en zal de houder dezes boeks ze schrappen.'

De bedoelde personen hadden blijkbaar, vóór 1863 zich niet schriftelijk van de Hervormde kerk losgemaakt.

Begin 1865 komen enige leden van 'Maasland' in de vergadering van de (Afgescheiden) classis Rotterdam: W. Firet, A. Groenewegen en A. Strijbos. Zij verklaren dat hun wens is dat er te Maassluis een gemeente zal worden gesticht. In deze plaats zijn 'veertien mans- en veertien vrouwsledematen en evenveel huisgezinnen'; er is een 'buitengewone opgewektheid en lust naar de Waarheid, ook onder degene[n] die nog leden der Hervormde Kerk zijn'. Men kan voor kerkbouw dadelijk *f* 2.000 fourneren en er is daartoe grond beschikbaar. De vergadering benoemt een commissie teneinde aan de wens van de broeders te voldoen.[6]

Op 9 maart 1865 komt de commissie - bestaande uit ds. P. Wagemaker, M. Kalisvaart (Vlaardingen); ds. J. de Koning (De Lier) en L. van der Mark (Maasland) - te Maassluis en verricht daar de instituering der gemeente. Van de veertien

3 'Register der leden 1763-1901'. Van deze vier personen vinden we in 1865 slechts Maart je Vijftigschil onder de leden van de Afgescheiden gemeente te Maassluis.
4 'Notulen kerkeraad 1844-1870'; vermelding steeds in de eerste vergadering van februari van een jaar.
5 In 1865 niet onder de eerste leden van Maassluis.
6 NCVR, 14 febr. 1865, art. 10.

‘mansleden’ zijn er twaalf aanwezig. Tot ouderling worden gekozen: Willem Firet en Jakobus Hendrik Kardol; tot diaken: Andries Groenewegen en Cornelis Ruijgrok.[7]

7 Arch. Gereformeerde kerk te Maassluis, ‘Notulen kerkeraad 9 Maart 1865-16 Maart 1873’, 9 maart 1865.

2. De eerste jaren

We krijgen de indruk dat de kleine gemeente - in 1867 omvat zij 70 zielen en van 1869 tot 1871 telt zij er 90 - haar zaken aanstonds met voortvarendheid heeft aangevat. Zodat terecht op de classicale vergadering kon worden verklaard dat in haar midden 'buitengewone opgewektheid en lust naar de Waarheid' worden gevonden. In april 1865 ontvangt zij van 'Maasland' een lijst van leden met hun kinderen, inclusief geboorte-data etc. 'van degenen die van Maasland naar Maassluis zijn overgegaan'.[8] Deze informatie maakt de weg vrij, zich aan te melden bij de landsregering, teneinde te worden erkend. Gedateerd 15 mei 1865 wordt een request verzonden, waarin onder meer wordt vermeld dat de gemeente de Drie formulieren van enigheid en de Dordtse kerkenorde heeft aanvaard, terwijl als 'huishoudelijk reglement' dat van Maassluis (Rijnsburg) is gekozen.[9] Tevens wordt gemeld dat door het plaatselijk bestuur vergunning is verleend 'om een kerk opterigten in de Sandelijnstraat[10] ter plaatse waar thans eene schuur staat en op het daarnevens leggende erf, kadastraal nr. 803 en 804'. Het verzoekschrift draagt de handtekening van de volgende personen

Willem Firet, ouderling
Jakobus Hendrik Kardol, ouderling
Cornelis Ruijgrok, diaken
Andries Groenewegen Cz., diaken
Cornelia J. Disselkoen
Gijsbert Gilbers (aangesloten 25 april 1865)
Cornelis Groenewegen
Hermanus Groenewegen
Margaretha de Groot
etronella Houtman
Adriana Jol
Cornelis Kaptein
Hermanus Koekké
Neeltje van de Marei
Maarten Mosterd
Maria Patijn
Leendert Spruijt
Martinus Spruijt (aangesloten 10 maart 1865)
Neeltje Stokdijk
Adrianus Strijbos
Adriana Petronella Strijbos
Pietje Vergeer
Cornelia de Vos
Maartje Vijftigschil
Jan van der Werff (aangesloten 10 maart 1865)

8 Not. kerker. 25 april 1865, art. 5.
9 Het request en de daarbij behorende stukken worden bewaard: Herv. Ered. 3 juni 1865, no. 16.
10 De Sandelijnstraat liep vroeger ongeveer waar nu, aan de Arthur van Schendelstraat, het bejaardencentrum "De Vliet" staat.

De regering antwoordt, gedateerd 3 juni 1865, dat ‘het gegeven berigt... wordt aangenomen als kennisgeving van het bestaan der gemeente’. De tijd dat soms vele maanden moest worden gewacht alvorens een aanvaarding of afwijzing - zeker voor een kleine gemeente - van een verzoekschrift inzake erkenning werd ontvangen, ligt in 1865 meer dan tien jaar achter ons!

De voortvarendheid van de gemeente blijkt ook uit de wijze waarop zij de gelden voor de bouw van het eerste, ongetwijfeld kleine, kerkje bijeenbrengt. W. Firet, mr. scheepmaker, leent *ƒ* 500, M. van Zanten, mr. vleeshouwer, *ƒ* 500 en F. Bijl, bouwman, *ƒ* 200. Het ontbrekende bedrag wordt door giften bijeen-

gebracht.[11] Reeds omstreeks 18 augustus 1865 wordt het kerkgebouwtje in gebruik genomen.[12] Inmiddels hebben zich bij de gemeente aangesloten: Heintje Verzeyde, de vrouw van C. Ruijgrok, Willem Kapteijn en zijn vrouw Dirkje Hoos.

Na het eigen gebouwtje komt de eigen predikant. Midden 1866 wordt er een tweetal geformeerd - de beide candidaten zijn D.J. te Grootenhuis en M. Boon. Eerstgenoemde wordt beroepen op een tractement van *ƒ* 600 en vrije woning. Te Grootenhuis neemt het beroep aan en wordt 4 november bevestigd.[13] Hij vertrekt naar Haarlem 18 april 1869.[14] Zijn opvolger is G.A. Kempff; deze staat te Maassluis van 27 maart 1870 tot 23 maart 1873.[15]

11 Not. kerker. 7 juli 1865, art. 6. Voor zover we kunnen nagaan waren M. van Zanten en F. Bijl geen lid; zij kunnen sympathisanten zijn geweest.
12 Not. kerker. 18 aug. 1865, art. 4.
13 Idem 28 juli (art. 2), 1 aug. (art. 3), 24 okt. (art. 5) 1866.
14 Derk Jan te Grootenhuis geb. 1834, Maassluis 1866, Haarlem 1869, Wissekerke 1877, Hellevoetsluis 1881, Elburg 1890. In 1895 ging hij naar de Verenigde Staten en diende daar in de Reformed Church te Hospers, Iowa tot 1900. Hij overleed te Newkirk, Iowa 3 januari 1910. *De Haas* II, 127-128.
15 G.A. Kempff werd 26 sept. 1844 geboren te Amsterdam; hij overleed 8 febr. 1882 te Menaldum (Fr.), oud 37 jaar. Hij stond te Herwijnen 1867, Maassluis 1870, Spijkenisse 1873, Zutphen 1875, Beetgum 1877. *De Haas* II, 175.

Hoofdstuk 26
Maasland

De geschiedenis van Maasland begint vóór onze jaartelling en veel van wat daarvan zou kunnen worden gezegd, moet hier onbesproken blijven.[1] In de twaalfde eeuw omvatte de parochie Maasland: het huidige Maasland, De Lier, Schipluiden, Delft en Pijnacker!

En ook in het midden van de vorige eeuw was het grondgebied van Maaslandmet-Burgersdijk[2] aanmerkelijk groter dan dat van het huidige Maasland. Dit grensde onder meer aan de Maas, 'terwijl de stad Maassluis geheel door Maasland omgeven [was]'. In 1241 deden de ridders van de Duitsche Orde[3] er hun intrede en nog steeds heeft dit lichaam aanzienlijke bezittingen in Maasland.

Circa 1846 staan er, aan de beide oevers van de Gaag en merendeels rond de prachtige Hervormde kerk, 308 huizen, bewoond door 348 huisgezinnen en ruim 1900 personen. De middelen van bestaan zijn landbouw en veeteelt, er wordt uitmuntende boter en kaas gemaakt, er is een uitgebreide zalmvisserij. De Hervormden zijn ongeveer 1440 in getal,[4] van wie er echter een kleine 300, wonende te Burgersdijk, behoren tot de Hervormde gemeente te De Lier.[5] Er zijn 460 Rooms-Katholieken.

1. Afscheiding en aansluiting bij de Kruisgemeente te Noordwijk[6]

In het archief van de Hervormde gemeente te Maasland vinden we dat zich eind december 1835 afscheiden: Leendert Dijkshoorn en zijn vrouw Stijntje de Kie-

1 Men zie: B.J. Post, *Geschiedenis van Maasland*, Maasland 1909.
2 Het buurtschap Burgersdijk, in de noordwestelijke hoek, thans gemeente De Lier.
3 De Duitsche Orde is één van de grootste geestelijke ridderorden; zij werd in 1191, tijdens de kruistochten gesticht. Oorspronkelijk was haar doel het beschermen van Duitse pelgrims op hun reis naar het Heilige Land.
4 *Van der Aa* VII, 533-536, waaraan wij de gegevens van deze en van een deel der vorige alinea ontlenen, vermeldt ongeveer 1500 Hervormden. Dit aantal lijkt ons te hoog gezien de totale bevolking (ruim 1900 zielen) en het getal der Rooms-Katholieken 460. De Afgescheidenen worden niet genoemd.
5 We zullen zien dat de Afgescheidenen te De Lier, voor een (groot) deel woonden te Burgersdijk, derhalve op het grondgebied van Maasland.
6 We vermelden als documentatie inzake Maasland, behalve het reeds genoemde: *Ken uw kerk - Hervormde Gemeente Maasland*, Maasland 1983; *Groene oase* (Officiële gids voor de gemeente Maasland), Maasland 1983; *Uit het verleden van de Gereformeerde kerk van Maasland*, Maasland 1983. Tenslotte: ARA, Geref. kerk Noordwijk, inv. no. 1: Notulen kerkeraad Noordwijk aan Zee 1835-1856 (Kruisgemeente) aan te halen als 'Notulen Noordwijk'.

wiet, Jacob Kool, Cornelis van der Maarel, Pleun van der Maarel 'mede geteekend voor zijn vrouw [Lena Sluymer]', Leendert van der Mark en zijn vrouw Susanna Kool, Andries Regoor, Klaas van der Waal.[7]

In de 'Notulen Noordwijk' van 17 februari 1837, lezen we dat bovengenoemde personen, met uitzondering van K. van der Waal, zich 26 december 1835 hebben afgescheiden te Maasland en op hun verzoek te Noordwijk aan Zee als leden worden aangenomen. Ook nadien sluiten zich Afgescheidenen te Maasland aan te Noordwijk. Voorganger Cors Noorduin gaat dan om de vijf weken enige dagen naar dezen 'buiten-leden'. Zelfs wordt 17 februari 1839 Andries Regoor tot ouderling bevestigd.[8] Op 24 september 1843 vinden we Noorduin opnieuw te Maasland. Hij doopt dan een kind van Samuel van Piershil die, zoals we zagen, te Vlaardingen woonde, maar via Maasland 'buiten-lid' was van Noordwijk.[9]

Hierna vinden we in de Notulen Noordwijk niets meer over Maasland, zelfs niet dat de relatie wordt verbroken. Daar men zich niet aansloot bij de Kruisgemeente te De Lier - deze werd 12 januari 1845 geïnstitueerd - en ook in de notulen van de Algemene vergaderingen van de Kruisgezinden niet van 'Maasland' wordt gerept, moeten we concluderen dat men aldaar van circa 1844 tot 1851 inderdaad 'heeft moeten omzwerven', zoals we verder in dit hoofdstuk (paragraaf 3) zullen zien geformuleerd.

2. Ontstaan der gemeente; erkenning

Begin 1851 komt Leendert van der Mark in de vergadering van de classis Rotterdam en verzoekt 'dat zij, als eene Gemeente op zich zeiven gesticht mogen worden.'. Hij is gekozen tot ouderling, Leendert Dijkshoorn tot diaken. De gemeente zal worden geïnstitueerd en de ambtsdragers bevestigd, door ds. P.J. de Groot.[10] Op 30 maart 1851 komt laatstgenoemde naar Maasland en verricht deze handelingen.[11]

Gedurende de eerste jaren vinden we steeds dat de kerkeraad met de 'mansleden' vergadert. In 1854 wordt Bastiaan van Buuren ouderling en Duval Jacob Magchiel Boer diaken. Inmiddels is de gemeente erkend bij koninklijk besluit van 24 december 1853, no. 103, na het inzenden van een request, gedateerd 6 oktober 1853.[12] Men heeft de Dordtse kerkenorde en het reglement van Rijnsburg aangenomen als grondslag voor de kerkregering. Het verzoekschrift draagt de volgende namen.[13]

7 'Handelingen van de kerkeraad 1822-1878', 31 dec. 1835, art. 3. Klaas van der Waal keert na ruim een jaar terug (21 maart 1837, art. 4). Verder bevatten de 'Handelingen' en de 'Lidmatenboeken' nagenoeg geen bijzonderheden over de Afscheiding.
8 Notulen Noordwijk 17 febr. 1839.
9 Notulen Noordwijk sept. 1843.
10 NCVR, 28 jan. 1851, art. 6.
11 'Eerste Notulen-Boek van de Christelijk Afgescheiden Gereformeerde gemeente te Maasland', 30 maart 1851. De notulen over de eerste vier jaren zijn zeer summier.
12 Herv. Ered. 21 dec. 1853, no. 1; request en bijbehorende stukken.
13 Wij hebben - op grond van het 'Lidmatenboek Gereformeerde Kerk van Maasland' (het eerste) - bij de vermelding 'en zijn vrouw' de naam toegevoegd.

Leendert van der Mark, ouderling en zijn vrouw Susanna Kool
Leendert Dijkshoorn, diaken en zijn vrouw Stijntje de Kiewiet met 2 kinderen

Pieter van Bergen en zijn vrouw Jannetje van Baaien met 4 kinderen
Duval J.M. Boer en zijn vrouw Adriana de Barik met 2 kinderen
Bastiaan van Buuren en zijn vrouw Geertje van der Burg met 5 kinderen
A. van Dorp
Arie van Dijk
Arentje van Geest
Gijsbert Giezen
Pietertje de Kiewiet met 2 kinderen
Willem Koole
Adrianus van der Kraan
Willem G.F. ter Laak en zijn vrouw Johanna Plomp met 1 kind
K. van der Vaart
Cornelia Vreugdenhil met 6 kinderen
Aaltje Vijftigschil
A. Zonneveld
Janus Zonneveld[14]

De burgemeester verklaart, 5 oktober 1853, dat 'de bouwmanswoning gelegen in den Dijkpolder Wijk B nummer twee en toebehoorende aan Leendert Dijkshoorn...', welke gedeeltelijk door de gemeente in gebruik is voor de uitoefening van de erediensten, daarvoor geschikt is. De gouverneur van Zuid-Holland voegt hieraan toe, dat het 'gebouw' op een afstand van 226 meter staat 'van de naastbij gelegene kerk'.

3. Kerkbouw

Nadat scriba D.J.M. de Boer in het reeds genoemde 'Notulen-Boek' op 23 januari 1855 heeft aangetekend dat L. Dijkshoorn een stuk grond geeft voor kerkbouw, volgt een verslag over de gang van zaken onder de Afgescheidenen te Maasland gedurende de eerste jaren.

'De Heere heeft groote dingen bij ons gedaan, dies zijn wij verblijd, Ps. 126:3... Nadat wij ons Christelijk volgens het bevel van God (2 Corinthen

14 Enige leden uit de beginjaren die te Maassluis woonden, mochten het request niet tekenen. We vonden in het Lidmatenboek, van genoemde plaats: Maartje Vijftigschil, Johanna Zonneveld, Willem Zonneveld.
Verder vermelden we als leden van het eerste uur: Hendrik Broekman, echtgenoot van Cornelia Vreugdenhil; Kornelis van Geest, echtgenoot van Pietertje de Kiewiet; Huibrecht Plomp en zijn vrouw Maria E. ter Laak.
Wij merken op dat we, van de negen personen die zich begin 1837 bij 'Noordwijk' aansloten (paragraaf 1), slechts de echtparen Dijkshoorn en Van der Mark onder de leden der gemeente aantreffen.
Het aantal zielen in oktober 1853 zal ongeveer 50 hebben bedragen (circa 28 belijdende en 22 doopleden).

6 vers 17) hadden afgescheiden van het Hervormd Genootschap, hebben wij veel moeten omzwerven, dan eens naar de eene en dan eens naar de andere plaats, waar de Heere een gedeelte of eene Gemeente van Zijne Kerk had gevestigt. Zoo zijn wij ook ten laatste door 's Heeren groote goedheid hier ter plaatse in het Jaar 1850 Godsdienstig bij een vergadert, in een huisje staande op de Kommandeurskade

> N[o.] 16, bewoond door D.J.M. Boer.[15]
> Na eenige tijd aldaar op den Dag des Heeren bij elkander vergadert te zijn geweest, zijn wij door inkoomende omstandigheden verplaatst naar de Bouwmanswoning staande in de Langetaam nr. 2 bewoond door L. Dijkshoorn,[16] en daar zijn wij tot eene gemeente bevestigt, op den 31 Maart 1851... Wij zijn dan tot den 14 October 1855 aldaar op den dorsvloer te samen vergadert. In het begin van dit jaar gaf de Heere het in ons hart om Hem een Huis te bouwen, daarop zijn de mansleden der gemeente genoodigt om te vergaderen, en zijn vergadert op den 23 January dezes jaars 1855.
> Zoo heeft dan L. Dijkshoorn, Diaken dezer Gemeente een stuk grond gegeven om een Kerk op te bouwen.'

De scriba vervolgt met mede te delen dat een rondgang voor kerkbouw in de gemeente en langs enige personen die niet tot haar behoorden, *ƒ* 556 opleverde. Andries Regoor, timmerman, nam het timmerwerk aan voor circa *ƒ* 596, Hendrik Binnendijk, metselaar, het metselwerk voor *ƒ* 1.025, Totaal *ƒ* 1.921.

> 'En wij hebben de Bouwlieden betaalt... op de navolgende wijze:
> Wij hadden *ƒ* 271 in de kas, *ƒ* 556 aan vrijwillige bijdrage, *ƒ* 900 geleent van L. Dijkshoorn en *ƒ* 200 geleent die de Diakenen verzamelt hadden voor de Armen. Dewelke zij voor de Armen op deze tijd niet nodig hadden.'

Totaal *ƒ* 1.927.

Op 21 oktober 1855 werd de kerk in gebruik genomen, waarbij ds. I. Middel, te Vlaardingen, een preek hield over Deuteronomium 12 vers 11 en 12. Dit eerste kerkje - gebouwd op een stuk grond van 19 bij 9 meter! - heeft gestaan op de plaats van de huidige Prinses Irenelaan, no. 3; het heeft dienst gedaan tot het jaar 1900.[17]

4. Het leven der gemeente 1857-1869

De notulen over de eerste twintig jaar zijn - zoals reeds werd aangestipt - tamelijk beknopt. Spectaculaire dingen zijn er niet gebeurd, en dit kan voor het kerkelijk leven een goed teken zijn. We geven in deze paragraaf, op kroniekmatige wijze, enige gegevens.

Onder '1857' vinden we in het eerste notulenboek de aantekening:

> 'Jacob Kool heeft zich in het begin afgescheiden, dewelke daarvan is afgeweken, en een geruime tijd omgedoold, en in die tijd ook veel tot afbreuk werkzaam geweest is. En na veel vermaningen, hoewel het een afgesneden zaak scheen... is met schuldbelijdenis tot Gods gemeente

15 D.J.M. Boer was schoenmaker.
16 De door de burgemeester genoemde woning; men zie hiervóór.
17 Uitvoeriger over het eerste kerkje: *Uit het verleden, a.w.* 36-39.

wedergekeerd en is weder opgenomen op den 2 February dezes Jaars 1857.'[18]

Eveneens in 1857 - op 25 december - wordt voor het eerst een drietal geformeerd om tot beroeping van een predikant te komen; een rondgang in de

18 Jacob Kool - in het begin van dit hoofdstuk reeds genoemd - werd geboren te Maasland in 1799 en overleed aldaar in 1860. Hij was gehuwd met Aaltje Vijftigschil.

gemeente maakt het mogelijk een tractement van *ƒ* 600 per jaar aan te bieden. De beroepene, ds. J. Ph. Sluijter te Boskoop, bedankt. Ook drie predikanten beroepen in 1858 menen dat hun weg niet naar Maasland voert. Enigszins moedeloos geworden wil men in 1859 's zondags af en toe een oefenaar laten komen. Oud-diaken L. Dijkshoorn is voor dit plan, ouderling L. van der Mark is er sterk tegen

> 'omdat de zoogenaamde oefenaar niet alleen onschriftmatig is, maar zelfs strijdt tegen Rom. 10:15 en andere schriftgedeelten en het besluit der Synode 1858 te Leyden'.[19]

Deze zaak blijft slepen en in september 1860 besluit de kerkeraad, bij meerderheid van stemmen ouderling C. van den Berg te Vlaardingen, te verzoeken 's zondags te komen oefenen. Door ouderling Van der Mark is dit tot nu toe tegengehouden. Blijkbaar is ook de gemeente over dit oefenen verdeeld, want in december 1860, als diaken/scriba Boer aftredend is en zich aanvankelijk niet herkiesbaar stelt, vinden we

> 'niet omdat hij wijgerachtig was in de dienst des Heeren, maar omdat er een onbijbelsche richting in de gemeente heerscht... Als van den Berg... in de gemeente oefent, dat er dan zijn, dewelke uit de Godsdienst blijven en andere met afwijzende gebaare ergernis geven'.[20]

Maar dan nadert toch het einde van de vacature. Want op dezelfde dag wordt er een drietal geformeerd: P.B. Bähler die sedert ruim een jaar te Hellendoorn staat, M.H.J. Bosch te Scharnegoutum en P. van der Sluijs te Boxum. Inzake ds. Bähler[21] lezen we:

> 'Daarna is er een rondvraag gedaan, of Do. Bähler goed voldaan heeft met zijne Predikatien, hetwelk onderscheiden beantwoord is...'.

Op 19 december 1860 wordt ds. Van der Sluijs beroepen. Hij neemt het beroep aan - *ƒ* 600 tractement, vrije woning en 'vrijdom van belastingen' - en wordt 5 mei 1861 door ds. C. Steketee van Vlaardingen, bevestigd. Hij staat te Maasland tot 27 november 1864. Van der Sluijs wordt opgevolgd door J. Alting (14 mei 1865-13 april 1868); daarna is predikant E. Diemer (26 april 1868-26 februari 1871).

Hoewel de gemeente sedert de komst van haar eerste predikant een pastorie rijk is - eerst een gehuurde, daarna een gekochte[22] - is er in de jaren rond 1862 nog geen behoorlijke consistorie of ruimte voor het geven van catechisatie.

19 'Notulen-Boek', 22 april 1859. Bedoeld is de synode 1857 gehouden te Leiden, die in artikel 55 van haar *Handelingen* onder meer uitsprak 'dat niemand toegelaten mag worden te prediken, zonder voorafgaande wettige beroeping...'. (*Handelingen en Verslagen* 680)

20 'Notulen-Boek', 6 dec. 1860.

21 Pierre Benjamin Bähler (1807-1882); men zie voor hem ZESDE DEEL register; *De Hass* I, 22.

22 De eerste pastorie die het eigendom werd van de gemeente (1862) was: Commandeurspolderkade nr. 24; thans Burg. van der Lelijkade 13 (*Uit het verleden, a.w.* 49).

Eind 1861 wordt het onderwijs aan de doopleden gegeven in een vertrek van de woning van weduwe Aaltje Kool-Vijftigschil.[23] Zij zal daarvoor ontvangen het bedrag van 25 cent per week.[24] Maar in mei 1862 schrijft zij een briefje aan de kerkeraad waarin staat dat zij geen vergoeding behoeft te ontvangen. Besloten wordt het briefje in het notulenboek te leggen.[25] Het luidt als volgt.

> Waarde domene en kerkeraad
> daar ik al lang over deze zaak heb na gedagt en werkzaam ben geweest tusschen den Heere en mijn gemoed en ten vollen overtuigd ben dat ik van de kerk niets vorderen mag en door het in zien van alle de weldaden die de Heere mij geschonken heeft als onuitsprekelijk groot dat ik nog een plaas mag hebben tot zulk een doel om te horen onderwijzen tot lering en opscherping van de zuiveren waarheid en te spreken over die dingen die het koningrijk Gods aangaat - en op dat doel ziende gevoel ik geen vrijmoedigheid om daar loon voor te ontvangen maar wel opening des harte om het uit liefde tot gebruik van het zelve aan u te geven en zoo denkende, daar heb ik vrede mede tusschen den Heere en mijn gemoed - en zoo kunt gij alle te zame zonder eenige bedenkingen er gebruik van maken en ik wenst uit liefde van het zelve al te doen wat er aan verbonden is dewijl de Heere het in een ruimen mate heeft blieven te belonen aan het harte en gesproken heeft door zijn Gods getuigenis zoo als staat in Maleachi 3 v. 10 brengt alle de tiende in den schathuize op dat er spijze zij in mijn huis en beproeft mij nu daar in zegt de Heere of ik u dan niet op[en] doen en zal, de vensteren des hemels en u zegen afgieten zoo dat er geen schuuren genoeg wezen zullen - en op die belofte ziende daar heb ik genoeg aan om dat Hij de God Amen is die woord en trouwe houwd tot in eeuwigheid
>
> de Wed Kool

23 Aaltje Vijftigschil (1817-1867); zij was, zoals reeds vermeld gehuwd geweest met de in 1860 overleden Jacob Kool. Een zoon van het echtpaar Kool-Vijftigschil, Johannes, geboren te Maasland in 1853, werd predikant; hij diende de kerk te Wirdum-Fr. (1879-1891) en te Meeden-Gr. (1891-1919); te Meeden overleed hij in 1920 (men zie voor hem *De Haas* III, 138-139).

24 'Notulen-Boek', 29 nov. 1861, art. 4.

25 Idem, 2 mei 1862, art. 6.

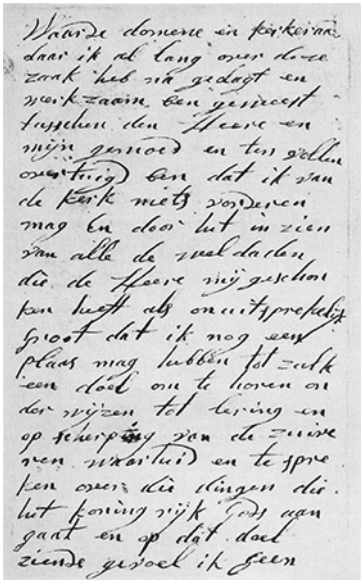

Waarde domenee en kerkeraad
daar ik al lang over deze
zaak heb na gedagt en
veel zaam een gesprek
tusschen den Heere en
mijn gemoed en ten gelle
overtuig ben dat ik van
de kerk mets vorderen
mag en door het in zien
van alle de qual darden
die de Heere mij geschon
ken heeft als onuitsprekelijk
groot dat ik nog een
plaats mag hebben tot zulk
een doel om te hoven en
der wijzen tot lering en
op scherping van de zuive
ren waarheid en te spre
ken over die dingen die
het koninkrijk Gods aan
gaat en op dat doel
ziende gevoel ik geen

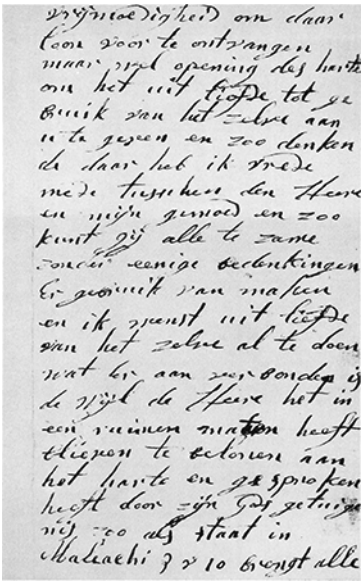

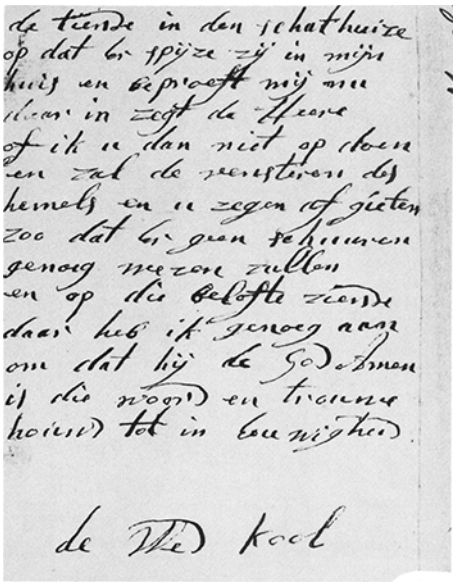

Het briefje van Aaltje Kool-Vijftigschil, circa april 1862

Hoofdstuk 27
Naaldwijk

In 1846 telde de burgerlijke gemeente Naaldwijk[1] - het dorp en enige verspreid-liggende huizen - circa 2630 inwoners. De meesten vonden hun bestaan in de tuinderij. Er waren 1250 Hervormden, 1300 Rooms-Katholieken en 80 Israëlieten.[2]

1. Afscheiding

In het archief van de Hervormde gemeente[3] vinden we dat begin 1836 de volgende personen zich afscheiden.

Hendrik Stokdijk en zijn vrouw Maria Kuijvenhoven
Arie Prins en zijn vrouw Cornelia Westijn[4]
Geertrui van Leeuwen, huisvrouw van Klaas van der Ende[5]

Verder scheiden zich af:

Klaas Stokdijk (1837)[6]
Pieter van Geest, Adriana van den Berg, Trijntje de Groot[7]
Cornelis Hanekroot (1848)[8]
Karel Kuijvenhoven (1852)[9]

Het bovenstaande is, in substantie, alles wat we vinden in genoemd archief.[10]

1 Over Naaldwijk: J.G. de Ridder, *Kerkgeschiedenis van het Westland*, Zaltbommel 1966; V. Ph. Valstar, *Naaldwijk*, Naaldwijk 1967; J. Hofland, *Kort overzicht van de geschiedenis der Gereformeerde Kerk te Naaldwijk*, Naaldwijk 1937 (twee korte manuscripten, bewaard in het archief van de Gereformeerde kerk te Naaldwijk, geschreven kort voor 1937 door W. Kuijvenhoven Kz. zijn door Hofland verwerkt); DERDE en VIJFDE DEEL register.
2 *Van der Aa* VIII, 2-8. Het aantal Afgescheidenen wordt niet genoemd; zoals we zullen zien was dit gering.
3 Inv. no. 10. Not. kerker. 1769-1837, 8 mei 1836, art. 2.
4 Volgens (oudste?) lidmatenboek Afgesch. gem.: 'Gecensureerd/afgesneden'. Zij tekenen een request 1839 niet.
5 Alsvoren: 'Gecensureerd/afgesneden'
6 Not. kerker. 25 juni 1837, art. 4.
7 Inv. no. 12. Ingek. stukken kerker. 1814-1869. De brief van Van Geest is van 9 maart 1839, de beide andere brieven zijn ongedateerd.
8 Inv. no. 10 (achterin). Lidmaten 1769-1835.
9 Inv. no. 27. Lidmaten 1836-1888.
10 In het Hervormde archief vinden we geen vermelding aangaande de eeste diaken W. Bergman.

2. Het begin van de gemeente

Zoals de inhoud van de vorige paragraaf reeds doet bevroeden, is dit begin - we aarzelen met het woord instituering - klein geweest. Een request in 1839 door de gemeente verzonden, wordt - naar we zullen zien - slechts door tien personen uit Naaldwijk, ondertekend.

In de literatuur en in de bewaard-gebleven documenten is enige vaagheid aangaande de datum van instituering en evenzo over wat daarbij is gebeurd. Maar het is een gelukkige omstandigheid dat in de correspondentie A.M.C. van Hall - H.P. Scholte[11] 'Naaldwijk' bij herhaling wordt genoemd. Het voor ons doel belangrijkste bericht vinden we in een brief van Van Hall van maandag 24 april 1837.

> 'Laatstleden Vrijdag [21 april] zijn door eenige broeders te Naaldwijk in bijzijn van [J.] Toet en mij tot ouderling verkozen Bergman en tot diaken Stokdijk. Ik geloof dat de zaak regt is toegegaan. Opmerkelijk is het dat wij bij Stokdijk in het gewezene pastorij-huis vergaderd waren, alwaar zoo men zegt na de Reformatie het eerst avondmaal is gevierd.'[12]

En in een brief van dezelfde vrijdag 28 april 1837:

> 'Namens de Naaldwijksche gemeente moet ik u dringend verzoeken om zoo het eenigsints mogelijk is over te komen, om den Kerkeraad aldaar te bevestigen'.[12]

Op grond van deze gegevens menen wij dat het zonder twijfel is dat de gemeente te Naaldwijk is geïnstitueerd vrijdag 21 april 1837.[13]

In strijd met de regels van het gereformeerde kerkrecht is de kerkeraad eerst geruime tijd nadien bevestigd - nood zal hierin wet hebben gebroken - namelijk tussen 24 juli 1838 en 29 augustus 1839. Op eerstgenoemde datum verklaart de kerkeraad nog te verlangen 'onderzocht en geördend te worden', en op 29 augustus 1839 lezen we: 'Te Naaldwijk was de kerkeraad bevestigd'.[14]

De eerste ouderling Willem George Frederik Bergman - verder te noemen W. Bergman - werd eind 1792 te 's-Gravenhage geboren en overleed te Naaldwijk 11 augustus 1845, hij was gehuwd met Maartje van der Waal; zijn beroep klompenmaker. De eerste diaken Hendrik Stokdijk werd eind 1794 te De Lier geboren en overleed te Naaldwijk in 1864; hij was landeigenaar en vlasser, wordt door de burgemeester 'redelijk vermogend man in zijn stand' genoemd

11 VIJFDE DEEL register.
12 *Ibidem* 339.
12 *Ibidem* 339.
13 HO Zuid-Holland, 18-19 juli 1837, art. 1: W. Bergman wordt ouderling te Naaldwijk genoemd. Laatstgenoemde tekent 19 juli 1837 namens 'de Classe van 's-Gravenhage' de prov. kerkenorde - *(Provinciale) Kerkeördening 1837 22*. In de literatuur wordt als datum van instituering o.a. genoemd: *28* april 1837 *(De Ridder* 153; Hofland, *a.w.* 4 vermeldt: oktober 1837). In de 'Lijst der texten' - hoofdstuk 5 - vinden we dat Scholte 12 september 1838 te Naaldwijk twee kinderen heeft gedoopt; van bevestiging van ambtsdragers wordt niet gerept; de beide dopelingen waren Karei Stokdijk, geb. 11 mei *1831* en Willem Stokdijk, geb. 2 maart 1838 (eerste Doopreg. Afgesch. gem.).
14 HO Zuid-Holland, 29 aug. 1839, art. 3.

en verder ‘over het algemeen zeer geacht, bekend als een braaf en deugdzaam mensch’[15]; hij woonde aan het Wilhelminaplein, destijds ‘Marcktvelt’ geheten, in een huis door Van Hall getypeerd als ‘het gewezene pastorij-huis’.[16]

De kleine groep kwam aanvankelijk bijeen in de woonhuizen van Stokdijk en van Bergman, terwijl ook wordt gesproken van ‘het zogenaamde vlaskot van broeder H. Stokdijk, gelegen achter de Hervormde kerk, op de plaats waar nu [1937] de Openbare bewaarschool Staat’.[17]

Midden 1839 bestaat de gemeente uit 68 zielen, van wie 24 tot het heilig avondmaal zijn toegelaten en 1 persoon is gecensureerd. In deze tijd verlangt de gemeente dat ouderling W. Bergman ‘onderzocht en geördend worde tot de bediening des Woords en der Sacramenten’.[18] Over deze zaak worden geen verdere gegevens gevonden. Enige maanden daarvoor - 20 april - zond ‘Naaldwijk’ aan de Koning het eerste request waarin erkenning werd gevraagd.[19] Ook nu zijn W. Bergman (ouderling) en H. Stokdijk (diaken) de enige ambtsdragers.[20] Men vergadert ‘ten huize van H. Stokdijk’ en bezit geen ‘kerklokaal’. Het reglement is dat van Utrecht. De 24 personen die het request ondertekenen zijn de volgenden.

(Volgorde is alphabetisch per plaats)

Naaldwijk (10)	*Monster/Ter Heide* (8)
Adriana van den Berg	Geertrui Alenburg
Willem Bergman	Jacob van den Berg
Lucas Doorduijn	Daniel van den Berg
Pieter van Geest	Neeltjen Duifhuis
Trijntje de Groot	Christiaan van Eendenburg
Maria Kuijvenhoven	H. Hoogenraat
Geertrui van Leeuwen	Grietjen Vooijs
Hendrik Stokdijk	Willem Vooijs
Klaas Stokdijk	
Maartje van der Waal	*'s-Gravenzande* (3)

15 GA Naaldwijk, Brievenboeken burgemeester, inv. no. 252, 17 mei 1839. Over de andere (negen) Afgescheidenen van het eerste uur schrijft de (fungerende) burgemeester: ‘Dat meest allen dezelven onvermogende arbeidslieden en geen menschen van middelen zijn...’.

16 A.M.C. van Hall - men zie hiervoor - doelde op gebeurtenissen in 1572 toen de Gereformeerden de (Roomse) Adrianuskerk opeisten; dit gebouw liep daarbij grote schade op. Genoemd ‘pastorij-huis’ is tot heden geconserveerd.

17 Hofland, *a.w.* 9.

18 HO Zuid-Holland, 29-30 aug. 1839, art. 9.

19 Herv. Ered. 18 juni 1840, no. 16.

20 In de literatuur wordt vermeld dat ook H. Hoogenraat (1795-1853), arbeider, wonende te Ter Heide, bij de instituering ouderling werd en C. Hanekroot (1779-1848), arbeider, diaken. Dit is onjuist - Hoogenraat wordt in 1844 voor het eerst genoemd als ouderling. Hanekroot (overl. 1848) vonden wij in het geheel niet vermeld als diaken; hij tekent het request 1839 niet (wellicht is hij tussen 1839 en 1848 korte tijd in het ambt geweest).

	Maria van Haaren
Delft (2)	Gozewijn Hofland

Jan van Oel

Jan de Vries

Cornelia Vreugdenhil[21]

Maasland (1)

Grietje Vreugdenhil

De ‘Fungerende Burgemeester’, assessor E. van Duijn, geeft in zijn rapport en advies inzake het verzoekschrift[22] een opsomming die enigszins afwijkt van het bovengenoemde. Hij schrijft: ‘Dat niet meer dan tien van de onderteekenaren ingezetenen dezer Gemeente zijn..., dat er twee te Delft, acht te Monster en drie te Maasland woonachtig zijn.’[23] Hij schrijft verder:

> ‘Dat wat het door de rekwestranten in... hun request aangevoerde, ten opzichte van het onderhoud hunner armen betreft, ik moet opmerken dat zij wel te kennen geven, geen aanspraak te zullen maken op toelagen uit 's lands schatkist, maar dat ingeval zij als een Godsdienstige gezindheid worden erkend zij onzes inzien, even als alle andere Godsdienstige gezindheden, binnen dit rijk, voor hunne armen, volgens de deswege bestaande bepalingen, wanneer daartoe termen zijn, aanspraak kunnen maken op subsidie uit de Gemeente kas.
> ... Het is dan om reden van al het vorenstaande, als ook uit consideratie dat in een land zoo als Nederland, waar de volkomene vrijheid van Godsdienstige begrippen aan elk bij de Grondwet wordt gewaarborgd, de vrije uitoefening van Godsdienst, voor zoo verre die met de maatschappelijke instellingen wordt overeen gebragt, allerwenschelijkst te beschouwen is, en eindelijk dat Zijne Majesteit heeft goedgevonden, des rekwestranten geloofsgenooten te Utrecht te erkennen, en hun huishoudelijk reglement, waarmede zij zich vereenigd hebben, aan te nemen, dat ik vermeen Uwe Excellentie te moeten adviseren het verzoek... te willen appuiëeren.’[24]

Ons dunkt dat men het hiermee in ‘Den Haag’ heeft kunnen doen. De ruimdenkende assessor brengt wel de kwestie van de financiële consequentie van erkenning ter sprake - ook op andere plaatsen zagen de autoriteiten met ongenoegen dat de Afgescheidenen zich losmaakten, niet alleen van de Hervormde kerk, maar evenzo

21 Zij verhuist hierna naar Maasland.

22 Vergelijk noot 15, Eliza van Duijn was van 1820-1834 raadslid van Naaldwijk; van 1834-1838 tweede assessor en van 1838-1851 eerste assessor/loco-burgemeester. Burgemeester A. Pijnacker Hordijk kon wegens ziekte in het tijdvak januari 1838 tot (aan zijn overlijden in) 1840, zijn functie niet uitoefenen.

23 Op 5 jan. 1841 schrijft Scholte aan de Koning, dat de gemeente 60 zielen telt, 22 zijn ten avondmaal toegelaten. Te Naaldwijk wonen 29 zielen, te Ter Heide 27, te Monster 1, te Maasland 3. Er is een gebouw ‘ter godsdienstoefening hetwelk op naam der Gemeente kan overgedragen worden... Het getal der bedeelden is 7’. (DERDE DEEL 210) Met het ‘gebouw’ kan niet anders worden bedoeld dan het reeds genoemde ‘vlaskot’ van H. Stokdijk, want eerst veel later (1857) verhuist de gemeente naar de Zuidweg (= Zuideinde).

24 Van het Franse appuyer = ondersteunen. Het schrijven is gericht aan de gouverneur van Zuid-Holland.

van de in meerdere of mindere mate met goederen bedeelde diaconieën. Het request wordt afgewezen. Overwogen wordt onder andere dat de gemeente te klein is. Strikt genomen hadden slechts de inwoners van Naaldwijk mogen tekenen.[25]

25 Kon. besl. 6 juni 1840, no. 100 (Herv. Ered. 18 juni 1840, no. 16).

De gemeente heeft het jarenlang moeilijk gehad, speciaal op financieel terrein. Midden 1839 ontvangt zij via ds. Scholte *ƒ* 56[26] en in april 1840 vraagt zij 'onderstand' aan de provinciale vergadering van Zuid-Holland. Zij krijgt dan het advies zich eerst tot de 'naburige gemeenten', dat zijn die van de classis 's-Gravenhage te wenden.[27]

Bij de breuk in Zuid-Holland in 1841-1842 - pro of contra H.P. Scholte - kiest Naaldwijk aanstonds voor het anti-Scholtiaanse kerkverband en zendt een afgevaardigde naar de gereconstrueerde vergaderingen van provincie (vanaf 13 december 1842) en classis Rotterdam (vanaf 8 juni 1843).[28]

3. De jaren 1843-1850

Over de jaren 1843 tot en met 1850 - de (bewaarde) notulen van de kerkeraad beginnen met 1 januari 1851 - is aangaande de gemeente niet meer bekend dan hetgeen we vinden in de notulen van de classis Rotterdam.[29]

W. Bergman overlijdt in 1845; sedert begin 1844 is Hendrik Hoogenraat eveneens ouderling - hij overlijdt in april 1851; Dirk Fransen wordt begin 1851 ouderling. H. Stokdijk legt het ambt van diaken in 1846 korte tijd neer - in 1851 vinden wij hem vermeld als 'kerkmeester'; Gozewijn Hofland wordt augustus 1844 voor het eerst als diaken genoemd en Pieter Varekamp is in ieder geval in 1850 als zodanig werkzaam geweest.

In 1843 is de gemeente opnieuw in financiële nood; er is 'een schuld ten behoeve der armen gemaakt van *ƒ* 90'. Ouderling Bergman ontvangt toestemming de gemeenten van de provincie - voor zover tot het kerkverband behorende - aan te schrijven en een gift te vragen.[30]

Twee jaar later klagen de Naaldwijkse afgevaardigden

> 'daar hun gemeente uit zeer weinig leden bestond of het niet goed zou zijn dat zij zich aan een naburige gemeente aansloten. Daar de Broeders van 's-Gravenhage niet meer tegenwoordig waren, zoo kon daar over niet besloten worden'.[31]

Als deze zaak op de volgende vergadering weer aan de orde komt, meldt 'Naaldwijk' in de eerste plaats dat twee gecensureerden 'van hunnen dwaalweg zijn wedergekeerd'; ook

26 VIJFDE DEEL 491.
27 HO Zuid-Holland, 24-25 april 1840, art. 34.
28 Deze keuze kwam niet onverwacht. Hoewel ouderling Bergman aanvankelijk zeer op Scholte was gesteld, gaat hij zich na diens schorsing van hem distanciëren en wekt hij hem bij brief van 1 april 1841 op, zich aan de uitspraken van de synode 1840 - door welk college hij is geschorst - te onderwerpen en zich te beroepen op een volgende synode. Vgl. VIJFDE DEEL 174-177.
29 In NPZH I komt 'Naaldwijk' slechts voor in de presentie. Hofland, *a.w.* vermeldt dat in 1843 candidaat A.J. Abels (1818-1899) te Zweeloo 'zijn diensten als predikant aanbood voor een tractement groot *ƒ* 300 per jaar, plus een eenvoudige woning. De broeders te Naaldwijk durfden dit aanbod, met het oog op de financiën niet te aanvaarden.' (4)
30 CVR, 8 juni 1843, art. 9.
31 Idem. 16 sept. 1845, art. 17.

> ‘deelen zij bijzonderheden mede omtrent de wegruiming van andere plaatsgehad hebbende verschillen in de Gemeente.
> Vervolgens wordt het vraagstuk weder geopperd, of eene indeeling dier Gemeente in die van 's-Gravenhage en Delft niet wenschelijk ware... Daar dit verzoek ontstaat uit geldelijke behoefte, die door indeeling niet wordt opgeheven en vele scheuringen reeds zijn weggeruimd, zoo wordt besloten daartoe niet over te gaan, dewijls langs dien weg de deur tot de Evangelieprediking beter tevens wordt opengehouden en er wordt bepaald dat [J.] van Oel, Ouderling te Delft en J. van Golverdinge, Ouderling te 's-Gravenhage, vanwege deze Vergadering, die Gemeente persoonlijk zullen bezoeken om de Vergadering met den wezenlijken, geestelijken toestand derzelve bekend te kunnen maken’.[32]

Midden 1846 heeft de gemeente dringend behoefte aan *ƒ* 40! Besloten wordt dat de zes aanwezige gemeenten, uiteraard behalve Naaldwijk - Delft, 's-Gravenhage, Leiden, Rotterdam en Schiedam - ieder *ƒ* 7 zullen geven. Verder wordt gevraagd ‘dat tot de huisbezoeking een lid der vergadering moge overkomen, om zulks met den Kerkeraad te doen’. L. Beeuwkes, diaken te 's-Gravenhage wordt daartoe aangezocht.[33] Als laatstgenoemde op de volgende vergadering rapporteert over zijn bevindingen kan hij verklaren ‘dat hij de zaken in goede orde had bevonden’, dat op de vraag

> ‘of de leden ook aanmerkingen op hun opzieners hadden, gezegt was neen, maar dat zij aanmerking hadden dat het voor hun gemeente behoefte was nog een diaken te verkiezen, daar zij er maar een hadden...
> De ouderling Hogenraat geeft te kennen dat hij geen bekwamer wist dan Stokdijk die die post had neergelegt. De Vergadering oordeelde dat het Lidmaat Stokdijk zou worden opgewekt... tot het weder aanvaarden zijner bediening, en zoo hij niet bewilligde om het opentlijk te bedienen, om dan toch mede opzicht te houden over de gelden van uitgaaf en ontvang’.[34]

Aangezien in latere notulen (weer) wordt gesproken van ‘diaken Stokdijk’,[35] concluderen we dat laatstgenoemde zich aan de ‘opwekking’ van de classicale vergadering heeft geconformeerd.

De sedert 1844 opgetreden diaken G. Hofland is blijkbaar een onnauwkeurig man geweest, want bij herhaling vinden we in de classicale notulen klachten aangaande zijn administratie.[36] In 1847 heeft de gemeente een schuld, nu groot

32 Idem, 4 nov. 1845, art. 7. De daarop volgende notulen bevatten geen rapport van beide genoemde ouderlingen. Wellicht heeft de classis het te druk gehad met de moeilijkheden te Schiedam (ds. H.A. Leenmans).

33 CVR, 7 juli 1846, art. 10. We concluderen uit het laatste verzoek dat H. Hoogenraat in die tijd de enige ouderling was.

34 CVR, 6 okt. 1846, art. 13.

35 ldem, 4 aug. 1847, art. 16.

36 Idem, 4 aug. 1847, art. 16; 12 maart 1850, art. 3; 4 juni 1850, art. 3-4. Men zie voor het geslacht Hofland: Schelhaas e.a., *De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht*, ‘Hofland (Naaldwijk)’ 319-373. Op blz. 325 van genoemd werk vinden we

f 55. Er zal een collecte worden gehouden in de kerken van de classis; in 1850 gebeurt hetzelfde.[37]

4. Gemeentelijk leven 1851-1856[38]

In de eerste vergaderingen die we vermeld vinden in de bewaard-gebleven notulen van de kerkeraad lezen we dat de kerkeraad de volgende samenstelling heeft. Ouderling zijn: D. Fransen ('s-Gravenzande) en H. Hoogenraat (Monster/Ter Heide); diaken zijn: A.H. Hanekroot (De Lier) en P. Varekamp ('s-Gravenzande). Als kerkmeester fungeren: G. Hofland en H. Stokdijk.[39]

Op 12 april 1851 overlijdt H. Hoogenraat na een korte ziekte; de moeiten van de kleine gemeente worden er slechts groter door. G. Hofland neemt zijn plaats in bij het preeklezen te Ter Heide. Want in de praktijk blijkt het onmogelijk dat alle leden van de streekgemeente tweemaal per zondag in Naaldwijk aanwezig zijn.

In juli 1851 wordt besloten dat die van Ter Heide en 's-Gravenzande tweemaal ‘in hunne eigene plaats’ godsdienstoefening mogen houden ‘maar dat zij den derden Zondag, des namiddags,... gehouden zullen zijn in Naaldwijk te komen’.[40] De classicale vergadering constateert dat ‘het Lidmatenboek in wanorde is’; vermaand wordt een tweede ouderling te kiezen.[41] Wegens gebrek aan ‘stof’ wordt diaken Hanekroot voorgesteld als ouderling. Als hierover twist ontstaat, wil in de eerste plaats Dirk Fransen aftreden. Verder: in de vergadering van de kerkeraad verschijnt Maarten van Trigt, wonende te 's Gravenzande. Hij verklaart, evenals ouderling Fransen en diaken Varekamp, bezwaar te hebben tegen een benoeming van Hanekroot tot ouderling. Varekamp stelt dat laatstgenoemde ‘Christus niet als zijn schuldovernemenden Borg kent’. De aangevallene vraagt, waarom dit niet eerder is gezegd; volgens hem zijn voor de gemeente geldige bezwaren ‘onzuiverheid in de leer en ergerlijken wandel, maar geenszints de zaken die het hart betreffen".(!) Kerkmeester Hofland vraagt daarop aan Van Trigt

> ‘waarom hij zoo zeldzaam ter kerk komt, daar het altans drie maanden geleden is dat wij hem te Naaldwijk in de openbare godsdienstoefening

‘... Gozewijn Hofland, geb. Naaldwijk 2 april 1812, koopman, schoenmaker te Naaldwijk en De Lier, overl. De Lier 30 maart 1888; trouwt Naaldwijk 27 nov. 1841 Neeltje Frans[s]en...’.
In 1853 verhuist hij naar De Lier en gaat in 1861 over naar de Christelijke Afgescheiden gemeente aldaar.

37 Idem, 2 nov. 1847, art. 10; 4 juni 1850, art. 3.

38 Voor het overige van dit hoofdstuk putten wij uit ‘Notulen der Kerkeraadsvergaderingen van de Christelijk afgescheidene Gemeente van Naaldwijk, 1851 [-1857]’; idem 1857-1868; ‘Notulen der Chr. Geref. Kerk van 28 Januarij 1868 - Mei 1891’. Eveneens maakten we gebruik van het oudste ledenregister; dit werd vermoedelijk in een vroeg stadium (vóór 1842?) aangelegd.

39 Not. kerker. 1 jan. 1851, art. 1, 23 jan. 1851, art. 1. Toch wordt de positie van Hofland en Stokdijk niet duidelijk aangegeven; tengevolge waarvan Hofland, *a.w.* 5, beiden als diaken heeft vermeld.

40 Not. kerker. 1 juli 1851, art. 1.

41 NCVR 5 aug. 1851, art. 5.

gezien hebben? Het antwoord was, hij lag daar niet zeer heen; er werd hier niet naar behooren gehandeld; het verzekerd geloof werd hier tegengestaan; en dat wij zulks niet konden bezien, kwam alleen daar vandaan dat wij zoo veel licht als hij en Varekamp (die hij met naam noemde) niet hebben. - Maar ook, het was hem der moeite niet

> waardig, zoo een eind weegs te gaan om eene preek te hooren lezen, dit deed hij dan liever te huis maar. - Hierop merkt Hanekroot aan dat dit meer onverschilligheid en miskenning der gemeente schijnt te wezen en raadde hem, zoo wij hier schuldig staan, het verkeerde voor het oordeel der Klasse te brengen, maar zich voor het minste niet te onttrekken. Dit keurde de vergadering goed, waarop broeder van Trigt zeide, dat wanneer de gelegenheid zulks toeliet, hij het ook wenschte te doen'.[42]

Van Trigt en Varekamp brengen deze zaak inderdaad op de classis. Volgens hen had Hanekroot 'geene bewustheid dat zijne schulden vergeven waren'. Het oordeel van de classis is echter, dat de klagers 'worden gedreven door een vrijen en zelfs verheffenden geest'. Zij dienen met schuldbelijdenis van hun verkeerde weg terug te keren; zo niet, dan zal de censuur op hen moeten worden toegepast.[43] Hierna wordt diaken Hanekroot als ouderling bevestigd; in zijn plaats wordt Arie van der Kruk (Monster) gekozen.[44] Varekamp en enige anderen blijven zich echter onttrekken en houden ten huize van 'weduwe Boers' te 's-Gravenzande godsdienstoefening 'op hunne wijze'. En daar

> 'welligt veele van de geene die zich bij hen voegen, onkundig van hunne zaak zijn, zoo achtte de vergadering noodig tot voorkoming... van verdere scheuring en schade voor de kerk, om deze vrouw bij het doen der huisbezoeking (ofschoon zij niet tot de gemeente behoord) hierover te onderhouden en af te manen van haar huis daarvoor open te stellen'.[45]

Maar bij het doen van huisbezoek blijkt: de weduwe Boers 'ligt in dezelfde gevoelens van Varekamp en van Trigt'. Ook blijkt dat D. van den Berg (Ter Heide) en Geertruida Alenburg, huisvrouw van W. Kortland (Ter Heide) Varekamp volgen. Bij laatstgenoemde en Van Trigt werden de ambtsdragers opnieuw 'met verachting en spotachtig bejegend...'.

Zij hebben onder meer gezegd

> 'dat het bij de Hervormden nog beter toegaat dan bij ons Chr. Afgesch., daar toch roept men nog openlijk, "doet dat en gij zult leven",[46] daar men

42 Not. kerker. 3 okt. 1851, art. 4-5. Ouderling Fransen belijdt op de volgende vergadering (21 nov., art. 2) schuld over het zich enige weken naast Van Trigt en Varekamp te hebben gesteld. Hij verklaart 'vervoerd' te zijn door deze beiden.

43 NCVR, 11 nov. 1851, art. 3.

44 Not. kerker. 1851: 21 nov., art. 5; 16 dec.' art. 1.

45 Idem 16 dec. 1851, art. 3.

46 Verwijzing naar Lukas 10 vers 28; "... doe dat en gij zult leven". Het is daar het antwoord van de Heere Jezus Christus op de vraag van een wetgeleerde, hoe het eeuwige leven te verwerven, en waarbij deze opsomt wat in de Tien geboden staat. Genoemde tekst wordt in de gereformeerde theologie gezien als de kern van het verbond der werken, en dat in tegenstelling met wat de essentie van het verbond der genade uitmaakt, het "sola gratia".
In het vermelde manuscript van W. Kuijvenhoven Kz. worden Van Trigt en Varekamp getypeerd als "anti-nomiaan". We zullen deze beide personen in het volgende hoofdstuk - 's-Gravenzande - opnieuw noemen.

bij ons naar hun zeggen, dit roepen met zorg vermijd[t], maar echter dezelfde zaak bedoeld...'.[47]

47 Not. kerker. 1852: 27 jan.., art. 1; 24 febr., art. 3; 23 maart, art. 2; 25 mei, art. 3.

Na tal van vermaningen worden Van Trigt en Varekamp in september 1852, na advies van de classicale vergadering, met ‘het daartoe bestemde gewone Formulier uit de Christelijke gemeente gesloten’.[48]

Midden 1853 heeft de kerkeraad, na verkiezing van Hofland, de volgende samenstelling. Ouderlingen: D. Fransen, A.H. Hanekroot; diakenen: G. Hofland, A. van der Kruk.[49]

In maart 1853 bericht de weduwe van H. Hoogenraat - Maria Ouwendijk genaamd - dat zij haar huis, te Ter Heide, aan een ander heeft verhuurd, zodat in deze woning geen godsdienstoefeningen meer kunnen worden gehouden. De stand van zaken dringt de vraag naar een eigen kerkgebouw naar voren - men vergaderde blijkbaar nog steeds in de vlasschuur van H. Stokdijk. En hiermee houdt weer verband het vragen van erkenning aan de overheid, teneinde rechtspersoonlijkheid te verkrijgen zonder welke geen bezit van onroerend goed mogelijk zal zijn. Op een gemeente vergadering begin 1855 - er verschijnen overigens slechts twee belijdende leden - wordt er over gesproken

> ‘te beproeven of wij niet een andere plaats voor onze openbare Godsdienstoefening zouden kunnen bekomen, wat verder van het Hervormd Kerkgebouw verwijderd dan ons tegenwoordig locaal - met het doel om zoo als onze broederen in andere plaatsen, van wege de Hooge Regering als eene Chr. Afg. gereformeerde Gemeente erkend te mogen worden".

H. Stokdijk verklaart bereid te zijn de daarvoor nodige grond af te staan. Gezien de geringe belangstelling die in de gemeente voor kerkbouw bestaat, worden er geen besluiten genomen.[50] Eerst in juli 1855 komt dezelfde zaak opnieuw aan de orde, thans in de kerkeraad. Ouderling Hanekroot is sterk voor kerkbouw, hij is tevens notulist/scriba. Ouderling Fransen, zo lezen we ‘stond hier zeer bekrompen; ja zeide het zelfs niet van den Heere te kunnen vragen, om Zijnen Naam een huis te bouwen, waarom hij het tot een volgend jaar wil uitstellen’. De twee andere kerkeraadsleden alsmede kerkmeester Stokdijk, kunnen geen geestdrift opbrengen voor een plan tot kerkbouw. Dit alles wordt Hanekroot te veel; hij dient het volgende protest in.

> ‘Volgens geweten reken ik mij verpligt, daar het voorstel om te beproeven, ware het mogelijk, een ander Kerklocaal te verkrijgen - om langs dezen weg even als onze broeders in andere plaatsen, eene bij de hooge regering erkende gemeente te worden - nu is tegengestaan - waarvan ik de dringende noodzakelijkheid inziezoo verlang ik niet als hiermede instemmend of stilzwijgend lid onzer vergadering te worden aangemerkt. Maar verklaar mij hier tegen te stellen, en geef op deze

48 Idem; besluit van 21 aug. 1852, art. 3.

49 Idem 22 maart 1853, art. 2. G. Hofland en zijn vrouw Neeltje Fransen verhuizen in juni 1853 naar De Lier, maar blijven lid van de Naaldwijkse gemeente. H. Stokdijk wordt in deze tijd opnieuw genoemd als kerkmeester.
Begin 1855 wordt Leendert Fransen diaken in plaats van G. Hofland. (Not. kerker. 30 jan. 1855, art. 3)

50 Not. kerker. 30 jan. 1855, art. 6.

> wijze mijne afkeuring aan deze met het welzijn der gemeente, en onze roeping als voorstanders,[51] strijdende handeling te kennen.'

Hoewel het protest van Hanekroot indruk maakt, en men terwille van hem wel 'eenige genegenheid tot de zaak [wil] betoonen; doch zulks geen goede drijfveer zijnde, moet de zaak onbeproefd blijven'.[52]

In december 1856 wordt Hanekroot herkozen, maar hij is zo neerslachtig voor wat betreft de toekomst der gemeente, dat hij alvorens te besluiten ouderling te blijven, de raad van de classicale vergadering wil inwinnen. Eén van zijn zorgen is dat de gemeente geen erkenning wil vragen.[53] Tevens verzoekt Hanekroot 'voor de Liersche leden' om ook te De Lier te mogen vergaderen, evenals die van Monster in eigen dorp mogen bijeenkomen, en wel ten huize van Frans Fransen; het wordt toegestaan onder voorbehoud, namelijk bij 'slecht weder' en slechts des voormiddags.[54] Op de classicale vergadering van januari 1856 spreekt Hanekroot van een zeer duistere toekomst der gemeente; hij begeert dat zij zal worden ontbonden. 'Het volk' dat er nog bijbehoort, vergadert slechts 'bij wijze van gezelschap, of eene bijeenkomst'.

Zijn collega-ouderling D. Fransen daarentegen meent dat de gemeente moet blijven bestaan, en de vergadering is dit met hem eens. Daarop doet Hanekroot het voorstel de gemeente naar zijn woonplaats De Lier te verplaatsen; daar zouden 'meer' leden wonen.[55] De classis zou hiertegen geen bezwaar maken. De gemeente blijft echter die te Naaldwijk en Hanekroot blijft ouderling.

In het jaar 1856 beleeft de gemeente een dieptepunt. De kerkeraad vergadert zeer weinig. In oktober brengt kerkmeester H. Stokdijk ter kennis dat hij de 'kerk' - lees: de vlasschuur - heeft verkocht. De gemeente, zo is bepaald, mag echter van het gebouwtje blijven gebruikmaken.[56] Toch worden, door deze wijziging, de gedachten van de leden meer dan voorheen bepaald bij de noodzaak van het bezitten van een eigen kerkgebouw.[57]

51 voorgangers.
52 Not. kerker. 31 juli 1855, art. 4.
53 Was de ligging van de Naaldwijkse gemeente enigszins 'kruisgezind'? In het nabije De Lier ontstond in 1845 een Kruisgemeente, te 's-Gravenzande gebeurde hetzelfde in 1867.
54 Not. kerker. 18 dec. 1855, art. 5-6.
55 NCVR, 15 jan. 1856, art. 5. Wellicht heeft Hanekroot door het woordje 'meer' willen uitdrukken dat er ook *andere* leden dan hij en zijn vrouw (G. Hofland, zijn vrouw etc.) te De Lier wonen. Het aantal zielen van 'Naaldwijk' bedroeg in 1856: 77.
56 Not. kerker. 10 okt. 1856, art. 4.
57 In *De Bazuin*, Gereformeerde Stemmen uit de Christelijke Afgescheidene Kerk in Nederland, 14 maart 1854, vinden we in een 'Bericht' onder meer het volgende. De gemeente te Naaldwijk dankt voor ontvangen giften. 'Onze, jaren achtereen in druk verkeerende gemeente, is door de barmhartigheid Gods verblijd, en tot hiertoe voor het uitwendige gered geworden.'

5. De jaren 1857-1869; J. van Oel; erkenning; de eerste predikant

Met ingang van 1857 komt er meer leven in de gemeente. Reeds in maart zegt ouderling Fransen in de kerkeraad[58] dat hij en anderen ‘een leeraar of proponent in onze gemeente begeeren gevestigd te zien’. Ook wordt gedacht aan de ‘leerende ouderling’ Jan van Oel[59] te Delft. In deze zaak heeft ouderling Hanekroot ‘gemoedsbezwaar’. Als hij aan de classis advies vraagt, antwoordt de vergadering dat het ongeoorloofd is, een persoon uit een andere plaats te laten oefenen.[60] Maar de kerkeraad zendt bij meerderheidsbesluit een deputatie naar Van Oel, en deze bericht daarna ‘dat hij met den eersten September aanstaande als lid tot onze gemeente wenscht over te komen’. In dezelfde vergadering meldt H. Stokdijk dat de weduwe J.G. Hofland land wil afstaan voor kerkbouw.

Op 1 september 1857 is Jan van Oel, als lid der gemeente, aanwezig in de vergadering van de kerkeraad. Hanekroot zegt geen voorzitter te kunnen zijn. Besloten wordt dat Van Oel aanstaande zondag ‘een stichtelijk woord’ zal spreken, waarna Hanekroot zijn ambt neerlegt. Hij vraagt en verkrijgt attestatie naar de gemeente te Maasland, maar alvorens de vergadering te verlaten, spreekt hij van de zonde van Uzza (2 Samuel 6 vers 6-10) - deze strekte zijn hand uit naar de ark en werd ter plaatse gedood - en van de zonde van Korach, Dathan en Abiram (Numeri 16)[61] In de vacature die is ontstaan, wordt Van Oel met 20 tegen 1 stemmen gekozen tot ouderling. En begin oktober wordt hij door ds. Geuchies te Rotterdam, als ‘leerend ouderling’ bevestigd.[62]

Inmiddels was op het stuk land dat hierboven werd genoemd een klein kerkgebouw verrezen. Hofland zei er in 1937 van, dat het nog bestaat ‘achter het pakhuis van de Firma Verhagen aan de Zuidweg’.[63] Het gebouwtje werd 15 november 1857 in gebruik genomen met een dienst, waarin Van Oel voorging.[64] J. Hofland constateert dat de arbeid van de oefenaar niet ongezegend is geweest.[65] De statistiek laat zien dat het aantal leden in het tijdvak 1857 tot 1865

58 Diaken L. Fransen is vervangen door K. Kuijvenhoven.

59 Johannes van Oel, geb. 1788 te 's-Hertogenbosch, als zoon van Johannes Diderich van Oel en van Maria Scheffers. Hij overleed te Delft 14 jan. 1879, oud 90 jaar. (GA Delft, acte overlijden 1879, 16 jan., nr. 33) Bij zijn overlijden was hij weduwnaar van Margaretha de Groot, die hij in 1809 had gehuwd. Men zie voor hem ook hoofdstuk 30 (Delft) en *De Haas* I 200-201; *De Bazuin* 11 dec. 1857, 11 dec. 1874.
Van 1 sept. 1857 tot 1868 was hij als vaste oefenaar aan de gemeente te Naaldwijk verbonden. Na het vertrek van ds. J.J. Dekkers (te Naaldwijk: 23 nov. 1868-14 aug. 1870) diende hij deze gemeente weer tot midden 1874, toen hij naar Delft vertrok, in welke plaats hij tot zijn overlijden woonde.

60 Not. kerker. 9 juni 1857, art. 2-3.

61 Idem 1 sept. 1857, art. 1-2.

62 Idem 1857: 9 okt., art. 4; 28 okt., art. 2. Bij de verkiezing van Van Oel worden in totaal 11 stemmen uitgebracht. Behalve drie kerkeraadsleden is één lid verschenen, er zijn zeven schriftelijke stemmen.

63 Hofland, *a.w.* 11. Thans: daar waar de Naaldwijkse Vaart het *Zuideinde* kruist.

64 *De Bazuin* 11 dec. 1857.

65 Hofland, *a.w.* 13.

Luchtfoto van het voormalige eerste kerkgebouw (links onder) van de Afgescheidenen aan het Zuideinde, thans Zuidweg.
Foto: Gemeentearchief Naaldwijk.

toeneemt van 77 naar 117. De notulen weerspiegelen deze stijging in een aantal namen van personen die belijdenis doen.

Op 6 april 1860 wordt een tweede request aan de Koning[66] gezonden teneinde te worden erkend als gemeente - het eerste was, zoals we zagen, van 20 april 1839. Het reglement dat werd bijgevoegd, was dat van Rijnsburg. De samenstelling van de kerkeraad: J. van Oel, D. Fransen, ouderlingen; A. van der Kruk, K. Kuijvenhoven, diakenen.

De commissaris des konings meldt dat de gemeente drie jaar geleden ‘een nieuwe kerk heeft doen bouwen’; de plaats ervan - Zuidweg, kadastraal D, no. 142 - levert geen bezwaar op. ‘Naaldwijk’ wordt toegelaten bij koninklijk besluit van 16 juni 1860, no. 87. Het verzoekschrift is ondertekend door 51 personen. Wij geven de lijst van hun namen hieronder in haar geheel weer omdat hieruit blijkt hoezeer de samenstelling der gemeente in het tijdvak 1839-1860 is veranderd.[67]

(De cursief-gedrukte namen vonden we ook in paragraaf 2 - request 1839)

Cornelia van den Berg
Daniel van den Berg
Marinus Boers
Willem van der Boom
Klaziena Bouman
Pietje Burger
Dirk Fransen
Frans Fransen
Johannis Fransen
Leendert Fransen
Maria Fransen
Neeltje Fransen
Trijntje de Groot
Geertruida Hanekroot
J. Hanekroot
Matthijs van Heel
Adriana Hofland
Gozewijn Hofland
J. Hofland
Jan Hofland
weduwe J.G. Hofland
Dirkje Hoogenraat
Neeltje Hoogenraat
Hendrika van Hoorn
Maria Hooijkaas
A. van der Kaaij
Leendert van der Kaaij
Arie van der Kruk

66 Herv. Ered. 14 juni 1860, no. 12.

67 De ondertekenaren wonen te Naaldwijk, Monster, Ter Heide of 's-Gravenzande, maar niet van allen is de woonplaats gemakkelijk na te gaan.

Karel Kuijvenhoven
Maria Kuijvenhoven
Wm. Kuijvenhoven
Arie Lock
Jacobus Lock
A. Lok
Jan van Oel
Jan van Offeren
Catharina Otger
Maria Ouwendijk
Jacob Redeker
Daniel Smits
Neeltje Stokdijk
W. Stokdijk
Sara Stoorvogel
A. Valkenburgh
Anthoni Vellekoop
C. Vermeer
Grietje Vreugenhil
Maartje van der Waal, weduwe
W.G.F. Bergman
Johannes van Wal
N. van der Wel
Machiel Wijnands

Eind 1867 wordt in de kerkeraad gesproken ‘over de noodzakelijkheid en grote behoefte aan een Herder en Leeraar in deze uitgebreide[68] gemeente daar onze voorganger zoo hoog op zijne jaren is gekomen...’ Van Oel, die dan 79 jaar is

68 In geografische zin.

en de gemeente negen jaar heeft gediend, is het hiermede geheel en al eens; hij is bereid terug te treden, echter met behoud van zijn, ongetwijfeld gering, tractement.[69] Na enige teleurstellingen neemt candidaat J.J. Dekkers[70] het beroep van de gemeente te Naaldwijk aan. Hij wordt zondag 22 november 1868 door de consulent J. de Koning te De Lier, bevestigd. Het tractement bedraagt *ƒ* 600 per jaar.[71]

In het jaar 1869 ondergaat 'Naaldwijk' een gevoelige aderlating, aangezien de in 1867 ontstane Kruisgemeente te 's-Gravenzande in het kerkverband wordt opgenomen. Een aantal leden, dat dichter bij laatstgenoemde plaats dan bij Naaldwijk woont, gaat kerkelijk verhuizen. We lezen over de gevolgen hiervan in de notulen:

> 'Nu verzoekt de Kerkeraad of liever sommige Kerkeraadsleden aan de afgevaardigden naar de Classis te vragen om ontslagen te worden van onzen Leeraar op grond dat het meerendeel van de Kerkeraad bezwaar ziet - door middel van de vereeniging die getroffen is tusschen ons en de Oud-Gereformeerde gemeenten, en onze gemeente nu verbrokkeld staat te worden - haren Leeraar te bezoldigen. De ouderling L. Fransen zegd, niets van dien aard op zich te willen nemen... daar hij zelf naar de gemeente te 's-Gravenzande staat te vertrekken; beveelt die broeders [aan], wanneer zij zulks willen ter tafel gebragt te hebben, dat zij zich zelf dan op de Classis moeten vervoegen. Waaraan de Broeders echter zullen gehoor geven om persoonlijk hunnen bezwaren te openbaren.'[72]

Reeds de volgende dag wordt de classicale vergadering gehouden. We vinden in haar handelingen, dat de afgevaardigden van 'Naaldwijk' - ds. J.J. Dekkers en L. Fransen - mededelen, dat, als gevolg van de 'kerkelijke vereeniging', de gemeente een verlies zal ondergaan van 90 zielen[73] 'die nader bij 's-Gravenzande dan bij Naaldwijk woonen en derhalve nu te 's-Gravenzande blijven'. De gemeente wordt daardoor te zeer verzwakt. Maar tot het vragen van losmaking van de predikant komt het niet. Er wordt een commissie benoemd om met beide kerkeraden te vergaderen en pogingen aan te wenden tot ondersteuning van Naaldwijk.[74]

Blijkbaar is er begin 1870 opnieuw een financiële nood ontstaan. Ds. Dekkers stelt namelijk voor

69 Not. kerker. 23 nov. 1867, art. 4.

70 70 J.J. Dekkers werd in 1835 geboren; hij overleed in 1908 en was gehuwd met M. Leene. Na Naaldwijk diende hij gemeenten te Scharnegoutum, Joure, Ouderkerk aan den Amstel en Hoogvliet. In 1904 ging hij met emeritaat. *De Haas* II, 69-70.

71 Not. kerker. 1868: 11 sept., art. 2; 23 nov., art. 2.

72 Not. kerker. 2 aug. 1869, art. 2.

73 In de statistiek zien we dat het ledental van de gemeente te Naaldwijk in 1869: 170 bedraagt, en in 1870: 110.

74 Notulen classis Delft 3 aug. 1869, art. 7. Op de volgende vergadering rapporteert de commissie, goede resultaten te hebben bereikt (16 nov. 1869, art. 6). Het proces van de kerkelijke verhuizing is iets geleidelijker verlopen dan aanvankelijk moest worden verwacht.

> ‘de Classis te verzoeken Classikaal en Provinciaal Collekte te [mogen] doen en vervolgens circulairen rond te zenden aan alle gemeentens, waarin de nood wordt te kennen gegeven, hetwelk een en ander in overweging zijnde, door de vergadering wordt aangenomen’.[75]

Op zondag 14 augustus 1870 preekt ds. Dekkers afscheid en vertrekt naar Scharnegoutum. Jan van Oel neemt dan de ‘herdersstaf’ weer op. Hij is inmiddels 82 jaar geworden. J. Hofland schrijft:

> ‘Broeder Van Oel werd nu van catechiseeren en huisbezoek vrijgesteld. Onder deze omstandigheden ging het leven onzer gemeente verder. Totdat bij een gehouden kerkvisitatie in Maart 1873 door de bezoekende broeders predikanten de wensch werd uitgesproken, dat deze gemeente spoedig een eigen Leeraar zou mogen ontvangen.’[76]

Deze wens wordt vervuld en op 6 december 1874 doet ds. A.G. de Waal, gekomen van Velp, zijn intrede.[77] Enige maanden daarvóór was J. van Oel reeds naar Delft vertrokken.

75 Not. kerker. 14 maart 1870, art. 4.
76 Hofland, *a.w.* 16.
77 A.G. de Waal (1813-1889); men zie voor hem VIERDE DEEL register. Hij stond te Naaldwijk tot 18 maart 1878.

Hoofdstuk 28
's-Gravenzande

In het midden van de vorige eeuw omvatte de burgerlijke gemeente ‘'s-Grave-zande-en-Zand-Ambacht’ 374 huizen, bewoond door 386 huisgezinnen en ongeveer 2100 zielen. In de 18e en 19e eeuw heerste er welvaart. *Van der Aa* spreekt van ‘welige bouwlanden, die heerlijke en, naar men zegt, de witste tarwe in geheel Holland voortbrengen’. Verder: er wordt schapenkaas gemaakt en men vindt er handel in fruit, aardappelen, tarwe en vlas; er zijn fraaie buitenplaatsen en hofsteden.

Wat het godsdienstige betreft: er wonen een kleine 1900 Hervormden, 180 Rooms-Katholieken en 15 Israëlieten.[1]

Hoewel de Afgescheidenen zich pas in 1867 kerkelijk organiseren tot een Kruisgemeente[2] en dit jaartal de tijdgrens - 1869 - nadert die wij voor deze studie stelden, zouden wij dit hoofdstuk niet gaarne hebben weggelaten. Want de voorgeschiedenis van deze gemeente heeft een eigen kleur. In de eerste plaats vanwege enige brieven van afscheiding die de aandacht trekken door hun lengte en hun afwijken van het in vele andere plaatsen geschrevene bij het verlaten van de Hervormde kerk.

Verder: een jaar voor de gemeente wordt geïnstitueerd, verzoeken de ‘Vrienden der Waarheid’[3] te 's-Gravenzande, de oefenaar Marinus Bruininks, dan te Rotterdam, zich in hun midden te vestigen - waarover nader. Bruininks wordt de eerste predikant van de Kruisgemeente te 's-Gravenzande. De voorgeschiedenis kan niet los worden gezien van de activiteiten van de Vrienden der Waarheid.

1 *Van der Aa* IV, 841-842.

2 Men zie ook: A. Ruiter, *Gereformeerde Kerk 's-Gravenzande 1867-1967*, 's-Gravenzande 1967.

3 3 De ‘Vrienden der Waarheid’ waren bezwaarde Hervormden. In Friesland, Zuid- en Noord-Holland waren vele verenigingen (of: ‘afdelingen’) van die naam. Enige ervan verbonden zich te Rotterdam in 1854 tot een conventie; in 1863 volgde te Amsterdam ‘een algeheele ineensmelting van alle verenigingen tot één *Nederlandsche Vereeniging van Vrienden der Waarheid tot handhaving van de leer en de rechten der Gereformeerde Kerk.*’ In 1886 betuigde de algemene vergadering onverholen haar sympathie met de Doleantie-beweging. ‘Toen de Doleantie haar beslag kreeg, zag de vereniging haar doel bereikt, zodat zij na afwikkeling van de zorg voor haar vroegere evangelisten en hun weduwen kon ophouden te bestaan.’ Men zie: Rullmann, *Kerkherstel* register; *Chr. Encyclopedie*[2] VI, 535.

2 Men zie ook: A. Ruiter, , 's-Gravenzande 1967.

1. Afscheiding van de Hervormde kerk

Zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, sloten enige inwoners van 's-Gravenzande zich aan bij de in 1837 ontstane Afgescheiden gemeente te Naaldwijk. Wij noemden onder anderen: Marinus Boers en echtgenote Dirkje Hoogenraat, Maria van Haaren, Maarten van Trigt, Pieter Varekamp. Behalve deze personen worden in het eerste ledenregister of in de notulen van 'Naaldwijk' vermeld: Teunis van Dijk, Marinus Hoekveen en echtgenote Lena Vreugdenhil, Willem van Oosten, Lena Tammerijn weduwe Marinus Spolet; ook hen vinden we te 's-Gravenzande (Hervormd) terug.

We zullen nu zien, wat er van deze Afgescheidenen wordt gezegd in het archief van de Hervormde gemeente en welke andere personen die zich afscheidden, worden genoemd. Het is merkwaardig dat vele namen die we later aantreffen in de notulen van de Kruisgemeente, in genoemd archief of niet voorkomen òf zonder bijzonderheden staan genoteerd.[4]

De notulen van de Hervormde kerkeraad[5] vermelden het volgende. December 1835. Ingekomen een acte van afscheiding van Jannetje Boers, Marinus Hoekveen en zijn vrouw Lena Vreugdenhil, Maarten Kuijvenhoven en zijn vrouw Cornelia Zijdregtop, Willem van Oosten.

September 1836. Idem van Maria van Haaren.

November 1839. Teunis van Dijk heeft zich schriftelijk afgescheiden. We lezen:

> 'Naardien Teunis van Dijk sedert geruimen tijd blijken van krankzinnigheid heeft gegeven, begrijpt de Vergadering dat hier het geval niet bestaat, dat iemand zich *vrijwillig* van ons kerkgenootschap afscheidt, en dat op dit geschrijf alzoo niet kan geattendeerd worden.'

Uit de door Van Dijk gezonden brief - van 4 augustus 1839 - worden we van 's mans krankzinnigheid niet overtuigd. Wèl van zijn diep-mystieke inslag; maar hoevelen leefden in die tijd niet volgens dit patroon? Nadat hij heeft verzocht zijn naam 'op het Lidmaatschaps Boek door te schrappen', schrijft hij (aan de predikant):

> '... zoo ik mij niet en bedriegt heb [ik] den dienst van zonde, wereld en duivel voor euwig vaarwel gezegt en ben door Gods genaade overgebragt

4 Ook een onderzoek ingesteld in de archieven van de Hervormde gemeente te Monster en te Ter Heide gaf weinig uitsluitsel aangaande de eerste leden van onze Kruisgemeente. Het ontbreken van háár eerste leden*register* is een onoverkomenlijke moeilijkheid; het bepalen van de woonplaats van een aantal leden is niet wel mogelijk, aangezien sommige familienamen zowel te 's-Gravenzande als te Monster en Ter Heide voorkwamen.
Ruiter, *a.w.* vermeldt dat het ontstaan van de Kruisgemeente in 1867 'geen plotselinge breuk met de Hervormde kerk betekent'. En na dit jaar wordt geen enkele melding gemaakt van personen die zich afscheiden. (5) Wellicht hebben - afgezien van de 'Vrienden der Waarheid' enige personen die in 1867 toetraden voordien een gezelschap gevormd of waren zij lid van de Kruisgemeente te 's-Gravenhage.

5 Inv. no. 7. 'Akten-boek 5 December 1832-11 Januarij 1852'.

> in den dienst van een Drieënig Verbonds God door mijne Borg Jezus Christus die een verzoening is geworde voor alle mijne zonde en ben in het euwig zoutverbond[6] ingetekend en aangenomen en wel uit vreye genaade en wel op evangelie gronde.
> Nu moet ik kieze terweil tans een tweederlei gemeente bestaad en nu kieze ik de gemeente daar ongetwijfeld... Gods volk vergaard en daar Jezus waarlijk hoofdt van is.
> En indien UE. meer van mijn staad wil weete, Kund UW. het naader onderzoeke. Ik had UE bij de huis bezoeking bij mij verwagt, maar ik heb die eer niet mooge geniete. Kund UE. dit nu verantwoorde voor uwen groote Zender...'.

December 1845. Marinus Boers.

Juni 1847. Abraham Krijger. Aangaande hem wordt aangetekend:

> 'Begrijpende, dat tegenredenen op 's mans zwakke hersenen weinig zullen uitwerken, besluit men voorshands - zooveel de kerkelijke wet gedoogt - aan zijn eisch gehoor te geven.'

Juni 1850. Afscheiding van Benjaminus Boers, Frans Christiaanszn Boers (Fs. Boers Cz.) en zijn huisvrouw Gerrit je Vermeer, Maarten van Tricht, Pieter Varekamp.

Februari 1851. Lena Tammerijn (zij is de weduwe van Martinus Spolet).

Wij kunnen niet verklaren hoe het komt dat laatstgenoemde zes personen tot 1850-1851 wachten, alvorens te breken met de Hervormde kerk.[7] Niet onmogelijk is dat hierin de invloed moet worden gezocht van de Kruisgemeente te 's-Gravenhage die in 1847 ontstond - althans: Fs. Boers Cz. sluit zich hierbij aan.

De brieven die Marinus Boers en Benjaminus Boers aan de kerkeraad sturen[8] zijn van de gebruikelijke vorm: met enige woorden wordt medegedeeld dat men zich op grond van de artikelen 28 en 29 van de Nederlandse geloofsbelijdenis, losmaakt van de Hervormde kerk; Benjaminus voegt er slechts aan toe:

> 'Nadat de Heere mij... aan mij zelve bekend gemaakt heeft, en ik te zien mogt krijgen mijne diepe val in zonde en ellende, ja zelf[s] mijne doodelijkheid om mij te redde, heeft de God aller Genade op mij ellendige in Christus gelieve neer te zien en mij door den Heiligen Geest te weederbare, zoo erken ik de Heere Jezu als mijn Heer en Koning. En ook als Koning Zijner duur gekogte Kerk...'.

6 Het woord 'zoutverbond' komt tweemaal voor in de Heilige Schrift en wel in Numeri 18 vers 19 en in 2 Kronieken 13 vers 5. Het heeft de betekenis van: onverbrekelijk, duurzaam verbond.

7 In die jaren kwam er niet een andere Hervormde predikant. Ds. J.H. Soli stond te 's-Gravenzande van 1828 tot 1868. Volgens Ruiter, *a. w*. was hij een aanhanger van de Groninger School. (6)

8 We vinden de nu volgende brieven, alsmede het reeds genoemde schrijven van Teunis van Dijk in: Arch. Herv. gemeente 's-Gravenzande, inv. no. 93: 'Stukken betreffende opzegging van het lidmaatschap 1839-1850, 1968'.

Het schrijven van Frans Boers, gedateerd 12 juni 1850 - met mede-ondertekening van zijn vrouw Gerritje Vermeer - telt niet minder dan 17 bladzijden! Het is van belang iets te vertellen van de levensloop van deze merkwaardige man.

Frans Boers werd 26 juli 1821 geboren te 's Gravenzande als zoon van Christiaan Boers en Aaltje Gommertse. Hij huwde in 1846 Grietje Vermeer, geboren te Maasland 30 juni 1824. Op 15 september 1848 verhuisde het gezin naar Monster.[9] Als Boers bovengenoemde brief schrijft, is hij bijna 29 jaar; het echtpaar heeft dan twee kinderen.
Na zijn afscheiding wordt hij lid en vervolgens ouderling van de in 1847 geïnstitueerde Kruisgemeente te 's-Gravenhage. In 1855 geraakt hij betrokken bij het conflict over het beroep door zijn gemeente uitgebracht op A. van den Oever, zoon van ds. C. van den Oever te Rotterdam. Boers wordt geschorst alsmede afgezet als ouderling en zelfs afgesneden als lid. Maar in 1858 wordt hij door de Algemene vergadering der Kruisgezinden in zijn rechten hersteld. Het begin van deze zaak is voor Boers aanleiding tot het schrijven van een brochure *Afgeperst protest etc.*[10] Zoals we reeds in hoofdstuk 22 aanstipten, wordt Boers in 1858 op grond van dit geschrift door C. van den Oever c.s. aangeklaagd bij de arrondissementsrechtbank te 's-Gravenhage, nader: hij wordt beschuldigd
'... van hoon in een gedrukt en verspreid geschrift... "Afgeperst protest" enz., door op onderscheidene pagina's aan Cornelis van den Oever, A. van den Oever, Jan van Rees en H.L. van Putten ten laste te leggen, dat zij zijn leugenaars, karakterloozen en eedbrekers'.
Wij merken op dat Van Rees en Van Putten, beiden wonende te 's-Gravenhage, medestanders waren van C. van den Oever c.s. De klacht was ingediend door deze kleine groep.
De officier van justitie eist van Boers *f* 800 boete. Maar de rechtbank overweegt onder meer 'dat de dagvaarding niet bevat eene behoorlijke opgave van het feit aan den beklaagde ten laste gelegd...'. Verder lezen we in de uitwerking van deze overweging, dat het geschrift van Boers 80 pagina's compres-gedrukt in quarto omvat, en dat in de aanklacht de passages, waartegen C. van den Oever c.s. bezwaar hebben niet zijn aangewezen. Boers wordt verdedigd door mr. D. Léon te 's-Gravenhage. In de uitspraak wordt de dagvaarding nietig verklaard en het openbaar

9 Gegevens medegedeeld door GA Monster. In totaal kreeg het echtpaar Boers elf kinderen (in het tijdvak 1847 tot 1865). Alleen de oudste. Aaltje, werd te 's-Gravenzande geboren, de anderen te Monster. Vijf kinderen overleden zeer jong.

10 Uitvoerig hierover in hoofdstuk 22, paragraaf 2. Verder *NAVGK* register, inzonderheid blz. 645-646.
In deze tijd verschijnt ook van zijn hand: (F. Boers Cz., Ouderling bij de Gereformeerde Kerk onder het Kruis te 's-Gravenhage) *Schibboleth en Sibboleth, of het onderscheid tusschen den waren en den in schijn geloovigen belijder, tot troost en bemoediging des eenen en tot ontdekking des gevaarlijken toestands des anderen*, Monster 1860. Het werkje, door Boers zelf uitgegeven, bevat voorin de vermelding 'Met kerkelijke approbatie' en bestaat uitsluitend uit een gedicht van 32 bladzijden, met in marge tal van Schrift-verwijzingen.

ministerie niet ontvankelijk in haar eis; de kosten van het proces zullen ten laste van de Staat komen.[11]
In 1861 wordt Boers opnieuw voor grote kerkelijke moeilijkheden geplaatst, nu vanwege zijn aanklachten inzake de prediking van Reinder Veldman (1830-1869), welke men in Den Haag wilde beroepen. Hij werd door classis en Algemene vergadering in het ongelijk gesteld; het proces leidde tot een tweede censuur. Schipper schrijft evenwel over hem: ‘Hoewel de classis de beschuldiging terzijde legde, zou later wel blijken dat de Haagse ouderling een degelijk onderscheidings-

11 ARA, Arch. Arrond. rechtbank 's-Gravenhage 1839-1877: inv. no. 40 (Vonnissen 1858), 3 sept. 1858, nr. 247.

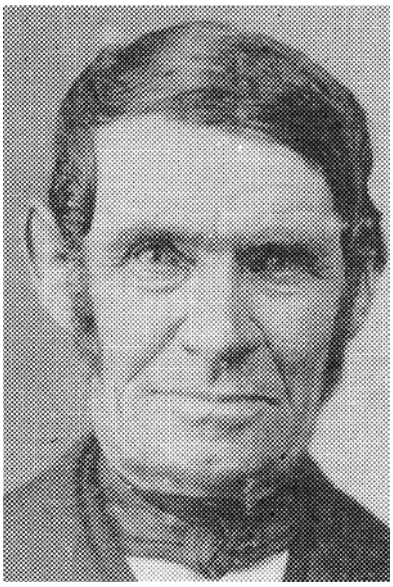

Frans Boers Czn. (1821-1897)

> vermogen bezat'.[12] Wat na de (tweede) censuur precies is gebeurd, werd niet bewaard. Maar in 1868 vinden we hem als volwaardig lid van de Kruisgemeente te 's-Gravenzande in een notariële acte - zoals we nader zullen zien. Hij is tuinder, wonende te Monster. Boers en anderen worden gekwalificeerd als 'vooraanstaande leden' der gemeente.
> In 1874 is hij één van de oprichters van de Christelijke Gereformeerde kerk te Monster en in 1883 van de Christelijke school aldaar.[13] Hij overlijdt te Monster 2 januari 1897; zijn vrouw was in deze plaats reeds 31 januari 1874 overleden.

In zijn brief aan de Hervormde predikant toont Boers ongetwijfeld theologisch inzicht te bezitten. Het merkwaardige van dit schrijven is onder meer dat het zich sterk richt tegen de predikant J.H. Soli, terwijl Boers eerst in een 'bijvoegsel' spreekt van een algemeen verval van de Hervormde kerk. Hij heeft blijkbaar na de eerste zestien bladzijden te hebben geschreven, gevoeld dat de naar zijn overtuiging aanwezige onrechtzinnigheid van de Hervormde predikant, hem niet voldoende grond bood voor afscheiding.

Daar het Nederlands van Boers vele feilen vertoont en het schrijven ook zeer wijdlopig is, vatten we het samen.

> Boers begint met te zeggen, dat hij niet bedoelt scherp te zijn, maar dat de aard der zaak af en toe enige 'scherpheid' met zich brengt.
> Hij vertelt vroeg zijn moeder te hebben verloren; zijn vader bekommerde zich niet veel om zijn 'eeuwig belang'. Toch was hij reeds jong bezig met de dingen van het 'Geestelijk alphabet'. Evenwel; hij meende dat een onberispelijk gedrag genoeg was 'voor de eeuwigheid'. Maar, uit een boek van Comrie leerde hij de ware inhoud van het zaligmakend geloof kennen.[14] Hij gevoelde nog nooit als een verdoemelijk zondaar tot de Heere Jezus te zijn gevlucht. In zijn leven ontstaat dan een grote geestelijke strijd. Op de zondagen die volgden vond hij geen troost in de 'geschiedkundige' uiteenzettingen van de predikant. Deze stelde steeds de heiligmaking voor de rechtvaardigmaking, meende dat de mens, naar Gods beeld geschapen, door 'eenige overblijfselen' daarvan, de weg naar God kon vinden.
> 'In een predicatie die gij hieldt over "Henoch wandelde met God" (Genesis 5 vers 24), zeidet gij dat wij ook met God moesten wandelen en Jezus dan onze Leidsman zoude weezen, zoo dat gij den grondslag der zaligheid in den mensch stelde...'.
> Vervolgens beschrijft Boers zijn moeilijkheid in het laten dopen van zijn kind door ds. Soli. De predikant was wel bereid de zinsnede uit het

12 Schipper, *Eben-Haëzer* 86. Men zie ook *NAVGK* 356, 357, 439. Ook te Zwolle, waar Veldman na 's-Gravenhage staat, rijzen vele conflicten over zijn leer (Bos, *Kruisdominees* 195-206).

13 Over zijn activiteiten te Monster vinden we enige aantekeningen in J.G. de Ridder, *Honderd jaren Gereformeerde Kerk te Monster 1874-10 april - 1974*, Monster 1974; *Van 100 jaar zorg en zegen 1883-1983*, Monster 1983 (uitgegeven door de 'Vereniging voor Protestants Christelijk Onderwijs te Monster').

14 Alexander Comrie (1706-1774). Bedoeld zal zijn diens werk; *Het ABC des geloofs* (1739) of *Eenige eigenschappen des Zaligmakend Geloofs* (1744).

doopsformulier ‘en in de christelijke kerk *alhier* geleerd wordt’ weg te laten. Hoewel deze passage in de brief niet geheel duidelijk is, menen we te kunnen concluderen dat het kind inderdaad met genoemde weglating werd gedoopt.
Opnieuw handelt Boers daarna over het ‘beeld Gods’ en over het ongenoegzame van het ‘werkverbond’. ‘Nu zoude de vraag zijn, wat er dan in den mensch van Gods Beelt overgebleven [is] om als redelijk schepsel werkzaam te zijn... om heiligmaking te oevenen, of zijn weg wel aan te stellen, en zoo de Heere te

bewegen om genade in Christus te bewijzen... daar toch alle deze webben niet en deugen tot kleding...' Boers concludeert, na een brede uiteenzetting:

'Waar moet ik nu den grondslag van 's menschen heil en zaligheid zoeken -immers niet in den mensch, want al wat uit den vleeze is kan Gode niet behagen, en al wat uit den geloove niet en is dat is zonde, en het geloove is niet aller, maar alleen der uitverkorene[n] Gods...en dus genoeg beweezen...dat gij [niet] de minste grond voor uw gevoelen hebt...Ik moet u van harte verklaren, niet langer mij met zulke leerstelsels te kunnen vereenigen...'.
Vervolgens zegt de schrijver zich gedrongen te hebben gevoeld zich 'aan te sluiten bij de tans bestaande Gereformeerde Gemeente onder 't kruis...'.

'Hier zoude ik kunnen eindigen, daar ik u genoegzaam bewezen heb reden en grond te hebben, om mij van uw kerkgenootschap te laten doorschrappen, maar mag toch wel eens aan u vragen, als de Heere Jezus Christus u in den Dag der dagen zal afvragen, hoe gij het met mij, die als schaap van uw kudde, zoo gij meende, was afgedwaalt, als een weggedrevene, niet heb teruggehaalt, als een verlorene niet heb opgezogt, als een zwakke niet heb gesterkt, als een kranke niet heb geheelt, en als een gebrokene niet heb verbonden, volgens Ezechiël 34 vers 4, Och! dat gij dan niet zou moeten verstommen...'.
Aan het slot van zijn brief spreekt Boers de wens uit dat de predikant nog tot inkeer zal komen.
Zijn vrouw - Gerritje Vermeer - die verklaart dat zij haar attestatie 'van Voorschoten daar zij door toestemming van Leidschendam is aangenomen' te 's-Gravenzande heeft ingeleverd, schrijft dat ook zij zich aansluit bij de Gereformeerde Gemeente onder het kruis.

Boers geeft zijn lange epistel een naschrift waarin hij verzoekt de kerkeraad van de stap van hem en zijn vrouw op de hoogte te stellen. Maar, zo schrijft hij: 'Gijlieden zoudt mij kunnen toevoegen, hadt gij dan om deze voorgestelde redene[n] regt, om niet alleen van deze Gemeente, maar u ook van het gansche Ligchaam der kerke te ontdoen, dan moet ik u verklaren de tans bestaande zoo genaamde Hervormde kerk...niet meer voor de ware kerk van Jezus Christus te kunnen erkennen, zoo als die zich openbaart volgens den inhoudt...van den 29 artikel onzer Geloofsbelijdenis, maar klaar en duidelijk zoudt gij zien, indien gij eenigsins gezicht in de zaaken hadt, dat het tegenovergestelde zoo als dien zelfde artikel aan het slot van de valse kerk zegt, aldaar algemeen gevonden wordt'.

Tenslotte de brieven van Maarten van Trigt en van Pieter Varekamp, beide gedateerd 9 maart 1850. Behalve deze gelijkheid in datum, is er veel overeenkomst in inhoud en toon. In het vorige hoofdstuk vonden wij dat de classis Rotterdam in 1851 constateert dat Van Trigt en Varekamp 'worden gedreven door een vrijen en zelfs verheffenden geest',en elementen daarvan vinden we ook in het schrijven van eerstgenoemde. Beiden leggen de nadruk op hun bekeringsgeschiedenis.

Van Trigt schrijft onder meer (aan de predikant):

> ‘Het zij UEd bekend dat ik voor eenige jare belijdenis bij U gedaan heb, die ik voor God heeft betreurt toen Hij na[ar] Zijn vrijmacht en welbehagen mijne blinde ooge opende door de werkinge des Heiligen Geestes... Zoo gebruikte de duivel U als een middel in zijne hand om mij te doen zuige uit dien adder die uit den afgrond opgekome is, die nu nog zijn venijn uitspuwt.’
>
> Nadat hij zijne diepe verlorenheid had ingezien, en de enige Verlosser niet alleen gezocht, maar ook gevonden had, hetgeen ‘in geen hoek geschied is...wensch ik er ook altijd door genade belijdenis van te doen...tot spijt van den Satan en de wereld en het ook uitwendig betone, al was het dat ik alles tegen kreeg...’.

Pieter Varekamp:

> ‘Eerwaarde Heer, daar het de keuze mijner ziele en lust door genade is geworde om den Heere Jezus na te volgen... en wel met dat volk dat in de wereld als aller afschrapsel en uitvaagsel wordt begroet en bespot omdat zij van de wereld niet zijn... en daar, zoo ik zeide, ook mijn keuze door genade geworden is liever met dat volk gehoond, gelasterd en bespot te worde dan al de genietinge der zondedienst van Satan, wereld en vlees te geniete...[15]
> Dus mijn Heer, ingezien hebbende haar ijver, haar lust om het regt haars Gods voor te staan en welke regel zij hebben gehad, vervat in de 27 Artikelen des Geloofs... benevens de Formuliere van Eenheid en Catechismus, en deze gegronde stukke in den Jare 1816 miskend en krachteloos gesteld door de Hervormers van die tijd en ik in mijn losbandigheid, diepe blindheid en onwetende er belijdenis van gedaan heb, zoo herroep ik het zelve nadat ik er door genade een gezicht in heb mogen krijgen en heb leren kenne dat niemant kan zegge Jezus den Heere te zijn dan door den Heiligen Geest...
> ...
> Nu mijn Heer, de Heere, God van alle genade en waarheid, schenke UEd. uit Zijne volheid ontdekkende, ontblootende, maar ook in de wonde[n] van den Heere Jezus, vertroostende genade...’.

2. Het ontstaan der gemeente; instituering 18 oktober 1867

In 1866 verzochten de ‘Vrienden der Waarheid’ te 's-Gravenzande Marinus Bruininks[16] aldaar te komen wonen en als hun voorganger op te treden; in het bijzonder werd hem opgedragen het onderwijs aan de jeugd, daar ‘de leer van de verleiders aldaar’ - namelijk te 's-Gravenzande - ‘vergift voor de kinderen is’, aldus de beroepsbrief.[17]

In het eerste notulenboek van de kerkeraad van de Gereformeerde gemeente (sedert 1869 Christelijke Gereformeerde kerk) te 's-Gravenzande, vinden we vermeld:

> ‘Op heden den 18 October 1800 zeven en zestig is door ons ondergetekende, W.G. Smitt, V.D.M. te 's-Gravenhage, in hoedanigheid van consulent van naburige gemeenten, daartoe behoorlijk geauthoriseerd

15 Varekamp breekt enige malen een zin abrupt af.

16 Marinus Bruininks werd 27 maart 1827 te Terneuzen geboren en overleed te Rotterdam 7 sept. 1906. Hij ging reeds vroeg met zijn ouders mee naar de gezelschappen, waar - uiteraard - oude schrijvers werden gelezen. Als timmerman te Rotterdam gevestigd, ging hij vaak uit oefenen. Zo kwam hij vanaf 1865 ook te 's-Gravenzande. Na zijn predikantschap te 's-Gravenzande (26 dec. 1868-3 april 1870) - waarover hierna - ging hij naar Amersfoort, vervolgens naar Westbroek (1875) en Westmaas (1883). Op 8 nov. 1896 ging hij met emeritaat; hij vestigde zich te Dordrecht, daarna te Rotterdam. Men zie voor hem *De Haas* I, 50-51.

17 In het archief van de vereniging de ‘Vrienden der Waarheid’ (GA Rotterdam) vinden we geen bijzonderheden over de ‘afdeling’ 's-Gravenzande.

door de WelEerw. Classicale Commissie der Classis van Noord- en Zuid-Holland,[1818] en na voorafgaande informatiën en onderzoek, op verzoek van twintig manslidmaten die te zamen behoorlijk hebben afgelegd belijdenis

18 Van de Kruisgemeenten! Deze classis omvatte de gemeenten in Noord- en Zuid-Holland. Daarnaast bestonden de classes Zeeland; Noord-Brabant; Gelderland; Overijssel, Groningen en Friesland (indeling 1859-1864). Men zie *NAVGK* 608.

18 Van de Kruisgemeenten! Deze classis omvatte de gemeenten in Noord- en Zuid-Holland. Daarnaast bestonden de classes Zeeland; Noord-Brabant; Gelderland; Overijssel, Groningen en Friesland (indeling 1859-1864). Men zie *NAVGK* 608.

der waarheid, zoo als die naar Gods Woord en Gereformeerde Belijdenis,
is in Christus Jezus,
gesticht eene Gereformeerde Gemeente, te 's-Gravesande,
ressorterende onder 's-Gravenhage als naaste gemeente en onder de Classis
van Noord- en Zuid-Holland als liggende in laatstgenoemde Provincie.
Deze stichting is voorafgegaan door het houden eener predikatie over 1
Corinthe 15: 5b...'.[19]

Zo kwam dus 18 oktober 1867 de Kruisgemeente te 's-Gravenzande tot leven. Tot ouderling worden gekozen Pieter Boon Gzn., tuinder, 's-Gravenzande en Jan van der Marel, tuinder, Monster. Tot diaken: Dirk van der Hoeven, koopman, 's-Gravenzande en Nols van Velden, tuinder, Naaldwijk. Tot 'kerkvoogd': Jan Varekamp, timmerman, 's-Gravenzande en Jan Snijders, timmerman, Monster.[20]

Aanvankelijk is M. Bruininks 'voorganger' der gemeente en wordt als zodanig ook in de notulen aangeduid. Maar na een korte opleiding bij ds. W.G. Smitt, wordt hij 1 december 1868 door de classicale vergadering te 's-Gravenhage, naar artikel 8 van de Dordtse kerkenorde, geëxamineerd en toegelaten tot de predikdienst. Op 26 december wordt hij door de consulent, ds. Smitt, te 's-Gravenzande als dienaar des Woords bevestigd.[21]

De gemeente begint, zoals we zagen, met twintig 'manslidmaten'. Maar in het tijdvak 23 oktober 1867 tot en met 8 april 1868 sluit zich een groot aantal personen aan. Daarna komt de 'stroom' van nieuwe leden nagenoeg tot stilstand, althans volgens hetgeen we in de notulen vinden. Op grond van deze bron en van de personen die worden genoemd in de acte van instituering alsmede in een nog te vermelden notarieel stuk, komen we - afgezien van de vijf kerkeraadsleden en de twee kerkvoogden - tot de volgende (onvolkomen) ledenlijst.[22]

Willem van den Berg	Joh. Kuijvenhoven
Hubregt Boekestein en zijn	Pieter Laplein
huisvrouw Teuntje Alblas	Matthijs van Leeuwen
Frans Boers Cz.	Gerrit van Lingen
Maria Francina Boers,	Maria Looijen, huisvrouw
huisvrouw van Jan van Staalduijnen	van Jac. van den Bos

19 Ds. W.G. Smitt was vergezeld van Dirk Verschuur en T.J. Beeuwkes, ouderlingen van de (tot het kerkverband behorende) Kruisgemeente te 's-Gravenhage.

20 De gemeente te 's-Gravenzande wordt al spoedig daarna in het kerkverband opgenomen; *NAVGK* 510-511. Door het toenemen van het aantal gemeenten wordt het in 1868 noodzakelijk geacht de classis N.- en Z.-Holland te splitsen. Onder meer ontstaat dan de classis 's-Gravenhage die 's-Gravenhage, 's-Gravenzande, Hazerswoude, Noordwijk aan Zee, Valkenburg, Waddinxveen en Zegveld (U.) omvat.

21 Not. kerker., naschrift 26e vergadering, 3 dec. 1868.

22 De eerste ledenlijst van de gemeente werd niet gevonden. Naar wij menen ontbreken aan deze lijst enige namen van leden die te Monster woonden.

Gerrit Boon		Arend van der Marel
Grietje Boon,		Magdalena Meijer
	huisvrouw van J. Varekamp	Maria Jacoba de Munck,

Frans van den Bos	
	huisvrouw van Jac. Ruinard
Marinus van den Bos	Hillegonda van Oord
Cornelis Broos	Bernardus Franciscus van Oosten
Cornelis Dibbetz	Cor van Oosten
Gerrit van Dijk en zijn	Frank van Oosten
huisvrouw Katharina Paardenkooper	Adrianus Oversloot
Katharina van Geest	Hijnderijntje Oversloot, huisvrouw
Jeltje van Geest,	van D. van der Hoeven
huisvrouw van Jacob Huis	Jerina van der Pot
D.R. van der Hoeven Az.	Leendert van der Pot
Martijntje Ket,	Jacob Ruinard
huisvrouw van Cornelis Molenaar	Jacob Schellevis Cz.
Maria Magdalena Ket,	Roelof van Spronsen
weduwe Maarten van Zanten	Gerrit van Staalduijnen
Jan Knol	Nicolaas van Straaten
Leendert Kool	Adriana Varekamp,
Theodorus van der Kooij	weduwe Van Zanten
Willem Kortland	Jaantje Vedders (?)
Geertje van der Kruk	Magchiel van Velden
Jannetje van der Kruk,	Jannetje van Zanten,
huisvrouw van Arie van Zanten	huisvrouw van Willem Ket

Gelet op het bovenstaande komen we tot de conclusie dat de jonge gemeente in april 1868: 5 + 2 + 50 = 57 belijdende leden telt. Over het aantal doopleden is niets bekend; we gaan veilig als we het op minstens 50 stellen.[23]

23 In 1870 telt de gemeente 280 zielen, maar dan is, naar we zagen, een aantal personen uit Naaldwijk lid geworden; in 1871 zijn er 311 zielen.

3. Eerste kerkgebouw

Anders dan in Naaldwijk, waar men in de eerste jaren één en andermaal een beroep op het kerkverband moet doen bij een financieel tekort van geringe grootte, zijn er te 's-Gravenzande blijkbaar aanstonds betrekkelijk ruime middelen geweest - dit verwondert niet, als we letten op de algemene welvaart die er te 's-Gravenzande werd gevonden. Bruininks ontvangt reeds als ‘voorganger’ een tractement van *ƒ* 600 per jaar[24]; als de gemeente wordt geïnstitueerd heeft zij de beschikking over een plaats van samenkomst. In het jaar 1967 bestond het gebouwtje nog: Naaldwijkseweg 9, in de wandeling ‘'t Mechien’ genoemd.[25] Wellicht hebben hier de ‘Vrienden der Waarheid’ hun bijeenkomsten gehouden. Maar al in 1867 gaat de kerkeraad plannen maken voor het stichten van een ‘echt’ kerkgebouw, en op 15 februari 1868 wordt van Hendrik Verheul, zonder beroep, wonende te 's-Gravenzande, een stuk grond gekocht van een kleine 450 vierkante meter voor de prijs van *ƒ* 600. Tevens verstrekt Verheul voor de bouw

24 Not. kerker. 4 dec. 1867.
25 Ruiter, *a.w.* 8.

De eerste plaats van samenkomst: (tot voor kort) Naaldwijkseweg no. 9

van de opstallen etc. een lening onder hypothecair verband, groot *ƒ* 7.000.[26] In 1868 kunnen kerk en pastorie in gebruik worden genomen. Het kerkgebouwtje -waarvan thans nog gedeelten zijn overgebleven - verrijst in het 'Molenslop' (nu Pieter Heusstraat). In de volksmond werd dit straatje al spoedig het 'fijne slop' genoemd.[27]

4. Kerkgebouwtje en kerkdienst

In 1946 heeft ds. A.H. van Minnen, die te 's-Gravenzande stond van 1897 tot 1938, ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag in een korte rede een typering gegeven van eerste kerkgebouwtje en sfeer tijdens een kerkdienst, rond de eeuwwisseling. Wij houden het voor zeker dat hij, als hij eerder zou hebben geleefd, met ongeveer dezelfde woorden de werkelijkheid van circa 1870 zou hebben beschreven. Een deel van zijn toespraak luidde als volgt.[28]

> 'Daar stond in het Molenslop die oude kerk. Weinig sierlijk. De gevel van boven in ogiefvorm met een boog er boven afgewerkt. De ramen half romaans, half gotisch, met matglas bezet. In de kerk aan weerszijden de vierpersoons mannenbanken, in het midden de lange vrouwenbanken. In het hekje aan één zijde de banken voor ouderlingen, diakenen, voorlezer, koster en enkele oud-ouderlingen; aan de andere zijde de domineesbank en een bank voor enkele vooraanstaande gemeenteleden. En boven de hieromschreven banken, hemeltjes met raampjes erin. In 't midden van 't hekje de preekstoel, die meer op een kinderstoel geleek. Het meubilair is veel te licht eikenkleur geschilderd. De muren der zijgevels verweerd wit. De ramen in de zijgevels bezet met matglas, waarvoor groen versleten gordijnen hangen. Langs de lange kerkmuren smalle luifeltjes om de sneeuwende salpetervlokken op te vangen. Al met al weinig sierlijkheid.
>
> Doch 't is woensdagavond. Daar komen ze, de oude dorpsmensen, diep in hun jekker, met witte klompen aan, ter avondkerk. Er waren daarbij oude broeders, die iedere avond in hun gezelschap een preek lazen. Een preek van Brakel of Van der Groe, een van Smijtegelt of Spurgeon.
> En Mutte Heins schonk een kopje koffie bij de middenzang.
> Maar nu was het woensdagavond en Ds. van Minnen preekte uit de Evangeliën, telkens een gedeelte. Hij noemde dat; verkeren in een

26 *Ibidem* 8-9. De ene acte (koop/verkoop, hypotheek) wordt gepasseerd voor notaris Jacobus Petrus de Fremery te 's-Gravenzande. Het stuk grond wordt omschreven als 'een gedeelte der beide kadastrale percelen. Sectie B nommer 1547 groot vier Roeden vijf en veertig ellen en 965 groot vijf roeden'. Signatuur van de acte: kantoor bewaring hypotheken te 's-Gravenhage, deel 319, no. 14. Zij wordt, behalve door de leden van de kerkeraad, ondertekend door de volgende personen; dezen verbinden zich hoofdelijk 'als behoorende tot de voornaamste leden der gemeente': Roelof van Spronsen, Magchiel van Velden, Frans Boers - 'alle drie tuiniers [tuinders], wonende te Monster'; Matthijs van Leeuwen, schipper, te Monster; Gerrit Boon Gzn., koopman te 's-Gravenzande en Gerrit van Staalduijnen, tuinier, te 's-Gravenzande.

27 Ruiter, *a.w.* 8.

28 We ontlenen haar aan Ruiter, *a.w.* 10-11.

schilderijengalerij. En, ziet ge, daar moesten ze bij zijn, die oude broeders. Daar kwamen ze dan, de meesten op klompen. Dirk van der Hoeven, Gerrit Boon, Chris Schrevelius, Thijs van der Hout, Arend van der Boom, Thijs van Staalduinen, Koos de Lijster, Pieter Guit en Engel Moor, teveel om er nog meer op te noemen. Daar kwamen ze, de ouden en de jongen, mannen, vrouwen en ook kinderen. De vrouwen met een warme stoof onder hun mantel of omslagdoek. Een gloeiend stukje turf hield de vrou-

wenvoeten warm, en de dominee zorgde wel, dat het hart warm werd of bleef.
En onder de zacht-suizende petroleumlampen zat de schare in het gelige licht. Zat de goe-gemeente in stille aandacht te luisteren naar de sprankelende taal van Ds. Van Minnen.[29] Want het Woord des Heeren opende bij hem altijd de dichterlijke ader. Ja, dan genoten de eenvoudige dorpsmensen, dan liet Dirk van der Hoeven zijn goedkeurend kuchje horen. Dan knikte Gerrit Boon instemmend met zijn gehele bovenlijf en vrouw Nouwt deed heel zachtjes, het hoofd heen en weer schuddend, tuttuttut. En in het schier onooglijke kerkgebouw was een serene rust en een intieme sfeer...
En dan die vermakelijke windpomper Oversloot, die bij het eindigen van de dienst menigmaal tegen de organist zei: 'Wat hebben we vandaag weer mooi gespeuld, Leen!'

29 Wij veronderstellen dat ds. Van Minnen dit en wat in de volgende zin staat, niet - over zichzelf - heeft gezegd. Wellicht zijn enige woorden door de 'verslaggever' ingevoegd.

Hoofdstuk 29
De Lier

De burgerlijke gemeente De Lier telde begin 1845 circa 100 huizen, bewoond door 158 huisgezinnen en 780 inwoners. Er waren ongeveer 700 Hervormden die tezamen met 200 personen die te Burgersdijk, gemeente Maasland woonden, één gemeente uitmaakten; 50 personen waren Rooms-Katholiek. Middelen van bestaan waren landbouw en vlasteelt.[1] In genoemd jaar scheidde een aantal personen zich af van de Hervormde kerk; van dezen woonde het grootste gedeelte te Burgersdijk - het grondgebied van dit buurtschap werd later door De Lier geannexeerd.[2]

In 1871 woonden er te De Lier 1045 ingezetenen, er werden 44 kinderen geboren, het aantal sterfgevallen tengevolge van een cholera- en pokken-epidemie bedroeg 94.[3]

1. De voorgeschiedenis

Deze is betrekkelijk lang. Reeds in hoofdstuk 2 - bij het noemen van de Hervormde classis 's-Gravenhage - vonden we dat in 1816 de ouderlingen C. Bregman, D. Lugtigheid en J. van der Vaart, alsmede de diaken D. van der Meer weigeren Evangelische Gezangen te zingen. Lugtigheid geeft na korte tijd zijn verzet op, maar de drie anderen worden van hun bediening ontzet.[4] Deze zaak vindt uiteraard haar neerslag in de notulen van de raad der Hervormde gemeente.[5]

We lezen in deze papieren ook dat de latere oefenaar J.H. Kardol in 1827 en 1828 diaken is, en dat ds. G.F. Gezelle Meerburg te Almkerk, in 1835 op een

1 *Van der Aa* VII, 309-311.
2 Men zie voor de Afscheiding te De Lier: J. van Dijk Tzn., *De Gereformeerde Kerk van De Lier; grepen uit haar 125-jarig bestaan* [1845-1870], s.l.e.a. [De Lier 1977]; B. Heeres, *Gedachtenisrede ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan der Gereformeerde Kerk te De Lier 1845-1920*, Voorburg [1920]; H. Hille, 'Klaziena Ley schreef historie' (Een bladzijde uit de aanvangsjaren van de 'Kruisgemeente' van De Lier) in *De Hoeksteen*, Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis, 12 jrg. no. 1(1983) 16-22 - het betreft een handschrift van KLAZINA LEIJ; J.C. Rullmann, *Een man van singuliere gaven - Ds. W.H. Gispen (1833-1909) in zijn leven en werken geschetst*, Delft 1933.
3 Van Dijk, *a.w.* 24.
4 Het trekt de aandacht dat we van de hier genoemde familienamen slechts die van Van der Meer aantreffen onder de Afgescheidenen te De Lier, althans in de jaren 1835 tot 1850.
5 Het archief maakt deel uit van GA De Lier.

drietal wordt geplaatst, maar daarvan wordt afgevoerd aangezien hij nog geen twee jaar predikant is; beroepen wordt proponent E.H. Cats die van 1835 tot 1839 te De Lier zal staan. In 1839 wordt C.P. Kaakebeen, gekomen van Hoornaar, predikant.

Klazina Leij schreef dat over het algemeen het deel van de kerkmensen dat ‘naar de oude waarheid vroeg’ zich wel kon vinden in de prediking van ds. Cats; daarin werden volgens de schrijfster ‘vaste gronden gelegd’. Maar dit veranderde toen ds. Kaakebeen tot de gemeente overkwam. Ofschoon deze predikant algemeen werd hooggeacht vanwege zijn levenswandel, werd in zijn prediking de ‘vrije genade om niet’ gemist. Klazina Leij typeert zijn prediking met de woorden ‘Doe dit, laat dat en gij zult leven’. De predikant drong aan op een deugdzaam leven, maar de bijbelse boodschap van genade voor een in zichzelf verloren zondaar kwam in zijn preken niet tot haar recht.

> ‘Het gevolg hiervan was, dat sommigen hun plaats in de kerk leeg lieten en elders kerkten. Hele reizen werden er vanuit De Lier ondernomen om... bekende predikanten te beluisteren. Thuisgekomen wist men vaak veel te vertellen, waardoor ook weer anderen werden opgewekt om eens deze of gene spreker te gaan beluisteren.’[6]

Voordat door een aantal ‘bezwaarden’ op 1 december 1844 het besluit wordt genomen stappen te ondernemen die kunnen leiden tot het instituеren van een gemeente te De Lier die losstaat van de Hervormde kerk, zijn er - volgens de notulen van de eerste vergaderingen van de kerkeraad der nieuwe gemeente bij herhaling kleine samenkomsten - ‘gezelschappen’ belegd, waar oefenaars van elders een stichtelijk woord spraken, of waar een preek van een oude schrijver werd gelezen.[7] Al deze gebeurtenissen leiden, zoals we zullen zien, tot de instituering van een Kruisgemeente op 12 januari 1845.

2. Klazina Leij

Voor we verder gaan is het wenselijk te letten op het stuk geschiedenis en gemeentelijk leven, verbonden aan de persoon van Klazina Leij.[8] Zij werd 30 augustus 1790 te Zwartewaal geboren en overleed 7 november 1855 te De Lier. Zij huwde Abram van Berkel.

Op Hemelvaartsdag van het jaar 1840 besloot Klazina, na lange aarzeling, elders te kerken en wel te Maasland, waar 's middags ds. A. Brummelkamp, dan te Schiedam, zou preken. Haar man was zeer tegen dit voornemen gekant, maar zij voegde deze toe: ‘Al stond de weg ook vol duivelen, zoo zal ik er toch heengaan, want Hij die U roept is getrouw.’ 's Morgens ging zij zoals gewoonlijk naar de dorpskerk, maar 's middags sloeg zij de weg in naar Maasland. Wat

6 Hille, *a.w.* 16.
7 Van Dijk, *a.w.* 7. Hieronder zullen we vinden dat dit sedert 1840 gebeurde.
8 We ontlenen de inhoud van deze paragraaf voornamelijk aan Hille, *a.w.* 16-22. Wij merken op dat het handschrift (noot 2) in het bezit is van de schrijver H. Hille te Staphorst.

zij hoorde - ook in de gesprekken van het aldaar vergaderde gezelschap - klonk haar echter verschrikkelijk in de oren.

Over de preek schreef zij:

> ‘Ten laatste begon de leeraar aan zijn werk. Zijn woord was uit Psalm 68 vers 19 Gij zijt opgevaren in de hoogte. Ik dagt dat deze woorden genoegzaam voor dien dag waren, omdat deze de zaak en de volgende de vrugten van deze zaak voorstelden. Dog ik bedroog mij zeer, want de man nam het geheele vers. En toen de man drie uren geredeneerd had... wist ik net zooveel als toen hij begon.’

Na afloop van de preek vroeg iemand haar ‘hoe zij voldaan was’. Haar antwoord luidde:

> ‘Zeer goed, want één ding weet ik zeker dat al wierd er elken dag zulk een leerrede naast mijn deur gehouden, dat ik er niet om buiten zoude gaan.’

Anderzijds, Klazina - die een groot zelfvertrouwen moet hebben gehad voor wat betreft haar eigen oordeel - kon het op den duur in de Hervormde kerk niet meer vinden. Ds. Kaakebeen werd meer en meer verbitterd toen hij zag dat velen hun plaats in de kerk leeg lieten. Meermalen doorspekte hij zijn preek met scheldwoorden aan het adres van de wegblijvers.

> ‘Met smart woonde Klazina de godsdienstoefeningen... bij. Zij hield dit vol totdat de predikant in één van zijn preken verklaarde, dat er na de dood nog hoop was voor jonge mensen of kinderen die aan de andere zijde[9] werden opgevoed. Ofschoon de predikant dit zeer omzichtig en ingewikkeld voorstelde, begreep Klazina hem goed. In het vervolg liet ook zij haar plaats in de kerk leeg.’

Niettegenstaande haar slechte ervaringen te Maasland, ging Klazina al spoedig daarna meer dan eens, met anderen, naar Naaldwijk om aldaar de godsdienstoefeningen van de Afgescheiden gemeente bij te wonen. Verscheidene malen kerkte zij daar tot haar genoegen. De laatste maal hoorde ze J.W. Vijgeboom[10]; hij voldeed haar bijzonder ‘want hij haalde onze afkomst uit het paradijs op en ging langs deze weg regelregt op tot Golgotha, alwaar de beloften in de daadzaak verwisseld waren... Deze man legde een diepe ondervinding aan de dag, die van weinigen verstaan wierd.’.

Het was ook in deze tijd - rond 1840 - dat in De Lier op zondagavond een klein gezelschap bijeen kwam, nu eens bij deze dan bij gene. Aangezien het huis van Abram van Berkel en zijn vrouw Klazina enigszins van het dorp verwijderd lag - destijds 't Heitje, thans de Heulstraat - werden daar vrij geregeld de samenkomsten gehouden. En op 12 februari 1845 werden in genoemde woning de eerste ambtsdragers gekozen. De reactie van de bevolking overweldigde de jonge (Kruis)gemeente enigszins. Bij de derde, door ds. C. van den Oever geleide, dienst vlogen - aldus Klazina - de stenen door de ruiten.

9 Bedoeld zal zijn: geheel buiten het christelijk geloof.
10 Men zie voor hem: VIERDE DEEL register.

Aanvankelijk nam deze merkwaardige vrouw binnen de kleine gemeente een belangrijke plaats in. Hoewel de vrouwen in de gemeentevergadering geen stem

bezaten, was Klazina steeds aanwezig en werd er naar haar mening gevraagd. Dit bleek duidelijk bij de verkiezing van een vaste voorganger (oefenaar). Ofschoon de vergadering maar niet tot een besluit kon komen en één der gen had gewaarschuwd 'De vrouw spreekt geen woord', vertelde zij dat zij gedurende enige dagen 'voor het aangezigt des Heeren met deze zaak werkzaam was geweest'.

> 'Op haar aanhoudend gebed had de Heere haar de man aangewezen en beloofd hem te zullen ondersteunen... Opstaande liep zij nu naar de timmerman Jacobus Hendrik Kardol toe en sprak: "Alzoo zegt de Heere: Ik hebbe U ten voorganger over dit volk verkoren". Alle aanwezigen betuigden hiermee hun instemming want "de meesten hadden deze man in hun hart bestemd". Zingend bad die avond het... gezelschap des Heeren zegen af voor hun nieuwe voorganger.'

Al spoedig rijzen er bezwaren tegen Kardol - wij komen hierop terug. Sommigen vinden zijn preken te hard en zouden liever een gemoedelijker woord horen. Anderen vrezen dat hij teveel onder invloed staat van Klazina Leij.

Na de kerkvisitatie die in 1845 wordt gehouden en waarbij de voorganger de raad ontvangt 'zich te oefenen in de wederleggende Godgeleerdheid' probeert Kardol rekening te houden met de wensen van zijn hoorders. 'Doch', zo schrijft Klazina, 'dit was hem onmogelijk en de Heere kwam hem tegen'.

> 'Zijn preken werden steeds meer onsamenhangend. Het werd tenslotte een last die... aan te horen. Dit verdroot Klazina Leij, die zich met voorganger Kardol nauw verbonden wist, zeer. Het werd haar echter duidelijk, dat de verwerping van de voorganger door de gemeente juist zijn roeping door God zou bevestigen. Deze woorden waren Kardol tot troost.'

Het is duidelijk dat het met het genoemde tweetal bergafwaarts gaat. Midden 1849 neemt Kardol ontslag als voorganger en vertrekt met vrouw en kinderen naar Maassluis. Deze gebeurtenissen grijpen Klazina zeer aan; zij wordt ziekelijk. Maar daarnaast komt zij in de greep van antinomiaanse gevoelens.

> 'Zij was door het geloof in Christus. Zij was vrij. Aanvankelijk lieten de mensen haar uitspreken. Doch al spoedig poogden zij 'met de letter mij te dooden', aldus Klazina... Nu de Heere haar had vrijgemaakt, liet zij zich door geen mens onder een of ander juk brengen. Ook niet onder het juk van de Formulieren van Enigheid... Met name tegen het doopsformulier had zij bedenkingen. Letterlijk schreef zij: 'En nu ik het in genade, door genade heb mogen leren zien, nu komt het[11] mij benevens al de onderscheidene liturgische schriften vreeselijk, ja zelfs geheel tegen de Geest strijdend voor'.'

In januari 1851 wordt Klazina bezocht door een tweetal kerkeraadsleden. Als dezen moeten verklaren dat zij reeds vanaf 30 oktober 1850 onder censuur staat - de bekendmaking aan haar zal zijn vertraagd door haar ernstige ziekte - en dat de

11 Bedoeld is: het doopsformulier.

ondersteuning van het gezin Van Berkel (sedert 1847) zal worden ingetrokken,[12] reageert zij met te zeggen: ‘Hebt gij ziel genoeg, mijn God heeft schat

12 De kerkeraad verklaarde hierbij niet langer iemand te willen ondersteunen, die de gemeente meer afbrak dan opbouwde.

genoeg. Ik ben verzekerd, dat ik aan uw geld geen behoefte zal hebben.' Hoewel de kerkeraad haar als een vrijdenkster en antinomiaan beschouwde, werd zij nog niet losgelaten, maar keer op keer bezocht. Gevraagd waarom zij zich zo weinig om de gemeente bekommerde, antwoordde zij:

> 'Ja vrienden, maar wat zou het tog baten, want daar is geschreven: Vervloekt is hij die op een mensch vertrouwt of vleesch tot zijnen arm stelt. Ik moet niet voor U oh vrienden verschijnen, maar voor de levendigen God. En wat uw kerk betreft zoo hoor ik veel alarm, maar ik zie geen dooden vallen. En dat niet in den dood ingaat, kan het leven niet zien.'

Even daarna vinden we in haar handschrift:

> 'Hoe meer tegenstand ik ontmoette, hoe vaster de Heere mij aan Hem deed kleven. Zoo ondervond ik ook Zijne losmaking van al wat schepsel heet. Ik was zeer wel tevreden in mijn eenzaamheid.'

Haar opvattingen en haar houding ten aanzien van de geïnstitueerde kerk waren zo afwijkend dat de kerkeraad wel verdere stappen moest ondernemen. Tijdens wat het laatste huisbezoek zou worden, gaf Klazina te kennen, dat zij haar lidmaatschap van de gemeente begeerde te beëindigen. Eén der ouderlingen reageerde met te zeggen: 'Dat is een taal die wij verstaan kunnen, want wij weten anders meestal uw meening of bedoeling niet'. In de notulen van de kerkeraad - 7 februari 1852 - werd bij de aantekening inzake het bedanken het commentaar gevoegd: 'dat ons zeer genoegen deed, dewijl zij zeer schadelijk voor de Vereeniging was.'

De autobiografie van Klazina Leij eindigt met de vermelding dat de Heere haar vanaf die tijd rust schonk en haar veel licht en inzicht in Zijn Woord verleende. Ook werd op wonderlijke wijze voorzien in haar dagelijkse behoefte. Zij schreef dat in 1854 op 64-jarige leeftijd. Een jaar later, op 7 november 1855, overleed Klazina te De Lier. Haar man overleed in hetzelfde jaar; deze was nooit aangesloten geweest bij de Kruisgemeente.

3. Ontstaan der gemeente en afscheiding van de Hervormde kerk

De volgorde van de beide hierboven genoemde gebeurtenissen kan moeilijk worden aangegeven, aangezien de meeste leden van het eerste uur zich afscheidden nadat de instituering zich had voltrokken.

Op 1 december 1844 zijn elf personen, allen nog leden van de Hervormde kerk - men zie voor hun namen hierna - min of meer regelmatige bezoekers van het reeds enige jaren te De Lier bestaande conventikel, bijeen in de woning van het echtpaar Van Berkel-Leij.[13] De 'voorzitter', J.H. Kardol, zet uiteen

> 'dat wij hier verstoken zijn van de zuivere prediking van Gods Woord en de zuivere bediening der Sacramenten; zoodat door dit gemis de christelijke

13 We ontlenen enige bijzonderheden, ook data, aan Van Dijk, *a.w.* 8-11, 108-111.

gemeenschap verbroken is; en daardoor geen gemeenschap; dat daardoor ook de christelijke liefde en gemeenschap niet kan zijn.'

Simon Disselkoen stelt voor - nadat een contactzoeken met de oefenaar F. Urbanus was afgewezen - zich in verbinding te stellen met C. van den Oever, Kruisdominee te Rotterdam, teneinde zo wegen te zoeken, elke week onderwezen te worden in de weg der zaligheid.

Maandagavond 6 januari 1845 is ds. Van den Oever aanwezig in een bijeenkomst die opnieuw ten huize van Abram van Berkel wordt gehouden. Nu zijn tevens aanwezig: Cornelis Boers, Jan de Bruijn, Jacobus van der Eijk, Pieter Smits en enige anderen.[14] Van den Oever bepaalt het gezelschap bij de ernst van een zich afscheiden van de Hervormde kerk - dit is slechts verantwoord als daarmee de ere Gods en de komst van Zijn koninkrijk wordt bedoeld; afscheiding brengt leed, verachting en vervolging met zich. De volgende tien personen[15] geven zich op als leden van een toekomstige kerkgemeenschap: *Cornelis de Bruijn*,[16] *Jan de Bruijn*,[17] *Simon Disselkoen* en zijn vrouw *Grietje van Geest*,[18] *Arie van der Eijk*,[19] Dirk Huisman,[20] *Pieter de Jong Sr.*,[21] *Jacobus Hendrik*

14 Hun namen worden in de desbetreffende notulen niet genoemd.

15 Van deze tien personen waren Jan de Bruijn en Grietje van Geest niet in de reeds-genoemde vergadering van 1 dec. 1844; daarentegen waren toen wel aanwezig: Abram van Berkel, Willem Stoorvogel - beiden werden geen lid -, alsmede Arie H. Hanekroot die we in Naaldwijk vonden. Eerst nadat de gemeente te De Lier zich bij het kerkverband van de Afgescheidenen had aangesloten zien we hem als lid en daarna als ouderling te De Lier.

16 Cornelis de Bruijn, geb. 1813; van beroep schipper. Omstreeks 1840 gehuwd met Maartje Bregman; deze voegde zich niet bij de gemeente. Verdere genealogische gegevens werden niet gevonden.

17 Jan de Bruijn Czn., geb. 1810. Gehuwd in 1836 met Machteld Kuijper; zij overlijdt in 1847. In 1848 hertrouwt De Bruijn met Alida Disselkoen, dochter van Simon Disselkoen. Landbouwer aan de Burgerdijkseweg. Overlijdt in 1877.

18 Simon Disselkoen, geb. 1800. Hij huwde Grietje van Geest in 1820. Het echtpaar kreeg dertien kinderen, negen dochters en vier zonen. Met acht kinderen sloot het gezin zich bij de gemeente aan. Beroep vlasser/landbouwer (op de boerderij ‘Kraayenest’ gelegen aan het eind van de tegenwoordige Laan van Zeestraten). Het echtpaar vertrok later naar Maassluis, waar de vrouw op 79-jarige leeftijd overleed, de man acht jaar later - hij werd 82. Simon D. had een halfbroer Jacob Disselkoen, die twintig jaar ouder was; deze was van 1821 tot 1825 schout van De Lier en van 1825 tot 1851 burgemeester.

19 Arie van der Eijk, geb. 1799. In 1826 gehuwd met Neeltje van der Ende. Vlasteler. Het echtpaar woonde tegenover het voormalige gemeentehuis aan de Hoofdstraat. Van der Eijk, die in 1889 overleed, is ouderling geweest van 1850 tot 1889! De gemeente heeft veel aan hem te danken; spontaan besloot zij de kosten van zijn begrafenis voor haar rekening te nemen.

20 Dirk Huisman, geb. 1781 te 's-Gravenzande. Gehuwd met Arendje van Geest. Winkelier. Overleden 1858.

21 Pieter de Jong Sr., geb. 1791. Gehuwd in 1812 met Jaapje Koole. Veehouder. Hij woonde op een boerderij aan 't Heitje, thans Nieuwe Tuinen. In 1845 fungeerde hij als assessor (= wethouder) van de burgerlijke gemeente De Lier. De eerste ouderling. In 1849 wordt De Jong gecensureerd ‘wegens dwaalgevoelens en verbondsbreuk’. Een half jaar later onttrekt hij zich aan de gemeente. De notulen vermelden dan: ‘Wij wenschen hem toe, dat de Heere hem van die dwaalgevoelens zal genezen’. Verdere genealogische gegevens werden niet gevonden.

Kardol,[22] *Klazina Leij* en *Adriana Vreugdenhil.*[23] Enige dagen later ook: *Cornelis Boers*[24] (alsmede de nader te noemen Jaapje Koole en Magteld Kuijper). Met deze elf belijdende leden kwamen zeventien kinderen mee.[25]

Op 12 januari worden - zoals ds. Van den Oever had geadviseerd - door de acht mannelijke leden twee ambtsdragers gekozen: P. de Jong Sr. tot ouderling en S. Disselkoen tot diaken. Zondag 12 januari 1845 dient dus te worden beschouwd als datum van instituering van de gemeente.[26] Op maandag 3 februari werden de gekozen ambtsdragers door Van den Oever bevestigd.

Aanvankelijk bleef men bijeenkomen in de woning van Abram van Berkel, maar toen dit niet meer mogelijk was - we zagen dat de 'ijver' van zijn vrouw als spoedig ging verflauwen - stelde P. de Jong een grote woning die in zijn bezit was, ter beschikking tegen een huurprijs van *f* 36 per jaar. Maar nadat laatstgenoemde in 1850 is gecensureerd wegens antinomiaanse gevoelens en daarna als lid heeft bedankt, moet de gemeente verhuizen naar de opgeknapte stal achter de woning van Arie van der Eijk.[27] Eerst in 1857 zal een kerkgebouw in gebruik worden genomen.

De activiteiten van de sedert kort afgescheidenen van de Hervormde kerk, zijn niet ontgaan aan de burgemeester van De Lier, Jacob Disselkoen, blijkens een schrijven dat hij op 4 februari 1845 richt aan de gouverneur van Zuid-Holland.[28] We lezen daarin:

> 'Dat alhier zekere C. van den Oever, voorgevende predikant te zijn te Rotterdam... in de laatstvoorgaande week binnen deze gemeente omtrent tien minuten gaans buiten den bebouwden kom van het dorp in zeker huis eene Redevoering heeft gehouwden ten aanhore van een talrijke schaar menschen zo uit deze als uit andere omliggende gemeenten. Dat hij als toen een persoon als ouderling en een als diaken heeft voorgesteld.
> Ik ben in het zekere onderrigt, dat gemelde persoon op gistere avond, gekleed in Ambtsgewaad als een predikant in het zelve huys, na het houden van een uitgerekte redevoering (zo genaamde preek) Pieter de Jong, Bouwman alhier en Asses-

22 Jan Hendrik Kardol, geb. Delft 1799. Vestigt zich met zijn echtgenote Jannetje Koole, als timmerman te De Lier. In 1849 vertrekt hij met vrouw en zes kinderen naar Maassluis, alwaar hij in 1891 overlijdt. Abusievelijk wordt hij in *NAVGK* 620, aangeduid als Kornelis Kardol (geb. 1816 te De Lier, overl. 1851 te Maassluis), gehuwd met Antje Vreugdenhil (geb. 1817 te Maasland).

23 Adriana Vreugdenhil, geb. 1814. Ongehuwd. Naaister. Zij overleed op 45-jarige leeftijd.

24 Cornelis Boers, geb. 1815 te 's-Gravenzande. Gehuwd met Neeltje Boekesteijn. Verdere genealogische gegevens werden niet gevonden.

25 Van Dijk, *a.w.* 111 tekent aan: deze mensen woonden in het dorp De Lier. Maar zeker 25 van de 28 ressorteerden onder de burgerlijke gemeente Maasland. De grens tussen beide gemeenten was de tegenwoordige Hoofdstraat van De Lier. 'Bijna alle leden van de Kruisgemeente woonden aan de zuid-oostkant van de Hoofdstraat.'

26 De kerkelijke hand- en jaarboekjes hebben onzes inziens abusievelijk als datum: (maandag) 20 januari 1845. Deze dag lijkt ons in het geheel van de gebeurtenissen bij de stichting der gemeente van weinig gewicht - het was de eerste maal dat Van den Oever preekte. Men zie voor de datum van instituering Van Dijk. *a. w*. 10.

27 Zoals reeds vermeld, tegenover het oude gemeentehuis gelegen. In 1976 werd deze woning bewoond door mevrouw C.A. van den Dool-Boon (Van Dijk, *a. w*. 13).

28 GA De Lier, inv. no. 250 'Copieboek van uitgaande brieven 1845' -4 febr. (no. 24).

> sor dezer Gemeente tot ouderling, en zekere Simon Disselkoen, Bouwman in Burgersdijk, gemeente van Maasland, als diacon met zeer veel plegtigheid heeft voorgesteld - tengevolge waarvan reeds 7 manspersonen en vijf vrouwen zich aan den Eerwaarden Kerkenraad van de Hervormde Gemeente aldhier schriftelijk tot afscheiding hebben vervoegt.'[29]

De burgemeester die met enige reden relletjes vreesde, schrijft - zoals hij verder vermeldt - over het gebeurde ook aan de officier van justitie bij de rechtbank te 's-Gravenhage.

Gedurende de eerste weken van haar bestaan, ondervond de gemeente meer dan eens overlast van het publiek; ook aan de jongelui in het kleine De Lier waren haar samenkomsten niet ontgaan. Behalve op 3 februari 1845, preekte Van den Oever 17 februari en 3 maart.

Op laatstgenoemde dag verscheen iemand 'in spotgewaad met een steek op in de vergadering, door nog enkelen gevolgd'. Aanstonds gaf de predikant op te zingen Psalm 3 vers 4: 'Sta op, verlos mij Heer... De helden kregen het onder het zingen zoo benauwd, dat zij het hazenpad kozen, na nog een paar ruiten te hebben ingegooid.' Wij lezen hierover bij Heeres[30]

> 'Deze man in spotgewaad is geweest Jac. Moerman, boerenknecht... De vrouw, bij wie hij diende, zette hem daartoe aan en wilde haar naaister Maartje van den Dool, dit spotgewaad laten naaien. Deze weigerde; zij durfde zich niet aansluiten bij de afgescheidenen, uit vreeze voor de menschen.[31] Maar het spotgewaad maken was toch te erg... Jac. Moerman werd... gewaarschuwd door zijn broer P. Moerman, welke hem herinnerde aan de geschiedenis van Elisa, hoe de beren de kinderen verscheurden, die hem bespotten,[32] maar kreeg ten antwoord: "Ja, die man was een profeet Gods!" Willende daarmede te kennen geven, dat de afgescheiden menschen niets waren. Later heeft Jac. Moerman zijn daad afgekeurd, is zelfs lid geworden van de Afgescheiden gemeente alhier.'

Teneinde een goed overzicht te verkrijgen van de samenstelling van de Kruisgemeente in haar eerste jaren, geven we hieronder het 'Register van de namen dergenen, die verzocht hebben, dat dezelve uit het Doop en Lidmatenboek [van de Hervormde gemeente] zouden geroijeerd worden'.[33]

> We herhalen de naam van de twaalf leden van het begin en van Cornelis Boers niet. De eerste zeven personen scheidden zich af vóór 28 december 1845. De daarna vermelden staan alphabetisch gerangschikt. Op een enkele na werden zij lid van de Kruis/Afgescheiden gemeente.

29 Bedoeld worden de bovengenoemde elf 'stichters' der gemeente (met uitzondering van C. Boers - deze zond zijn *bericht* van afscheiding eerst later) alsmede *Magteld Kuijper*, vrouw van J. de Bruijn en *Jaapje Koole*, vrouw van P. de Jong Sr.

30 B. Heeres, *a. w*. 6.

31 We vinden haar nadien als lid van de Kruisgemeente.

32 2 Koningen 2 vers 23-25.

33 GA De Lier, Arch. Herv. gem., inv. no. Kr. 31 'Lidmaten Boek van de Lier sedert 1837', folio 1.

Jacob de Bruijn en zijn
vrouw Adriaantje van Buuren
Peter de Bruijn en zijn

vrouw Johanna Klapwijk
Abraham van der Ende
Jannetje Koole
(huisvrouw van J.H. Kardol)
Jopje Uijttenbroek

Doe Aarsen en zijn vrouw Jannetje van Duijn
Neeltje Boekesteijn (vrouw van C. Boers)
Gerrit van den Boom en zijn vrouw Adriana van Dijk
Pieter van den Bos
Jacob Bregman
Trijntje Broos
M. van den Dool
Hendrik van Dorp
Adriana van Duijn
Arij van Duijn
Elisabeth van Duijn
Fulps van Duijn
Grietje van Duijn
Teunis van Duijn Lzn.
Marinus van der Ende
Neeltje van der Ende (huisvrouw van A. van der Eijk)
Pieter van der Ende en zijn vrouw Neeltje Brielsman
Jacobus van der Eijk
Arendje van Geest (huisvrouw van D. Huisman)
C. van Geest
Maria van Geest
Johanna van Gelderen
Neeltje Gille
Arij H. Hanekroot
Mauritz Hanemaayer
N. Hanemaayer Kz. en zijn vrouw G. van der Ende
Willem van der Jagt
Jacob de Jong
Cornelis Koole en zijn vrouw Tijsje de Bruijn
Wilhelmina Koole
Pleun Kuijper
Antonie Lock
Gerrit van der Lugt en zijn vrouw Jannetje van den Dool
A. Luijendijk en zijn vrouw H. Kuiper
A. van der Meer en zijn vrouw M.J. Boekesteijn
Jan van der Meer
Elisabeth Meurs
Maarten Meurs
J. Moerman Pz. en zijn vrouw M. van der Kooij
Jannetje Oosterloo
Aldert Ouwendijk

Piet de Ruiter en zijn vrouw Maria Moerman
Jacob de Ruijter
Neeltje Stokdijk
Willem Stoorvogel
Aart in 't Veld
C. van Vliet (huisvrouw van C. de Bruijn)
Aaltje Vreugdenhil (huisvrouw van J. van der Eijk)
Catharina van Wijk geb. Huisman
Jan van der Zande
H. Zuur en zijn vrouw L. van Dorp
Hendrik Zuur
Maart je Zuur

In totaal tellen we dus 15 +71 =86 Afgescheidenen. Dit aantal stemt redelijk overeen met het door Van Dijk vermelde, namelijk dat zich 82 belijdende leden bij de gemeente aansloten voor de eerste predikant zijn intrede deed - in augustus 1856.[34]

4. De jaren 1845 tot 1856[35]

Hoewel deze eerste jaren moeilijk waren voor de, nog herderloze, gemeente kan evenwel wat het aantal zielen betreft, een stijgende lijn worden ontdekt. Aanvankelijk was, zoals we zagen, P. de Jong ouderling en S. Disselkoen dia-

34 Van Dijk, *a.w.* 14.
35 Vergelijk Van Dijk, *a.w.* 12-15; Heeres, *a.w.* 5-8.

ken. J.H. Kardol is aangewezen 's morgens een stichtelijk woord te spreken, en 's middags een catechismus- of andere preek te lezen. Zowel stichtelijk woord als gebed van Kardol duren naar de mening van de toehoorders te lang. Eens legt Jan de Bruijn zijn horloge op de lessenaar, maar de voorganger noemt dit ‘een beweging des vleesches’.

In augustus 1845 wordt voor het eerst kerkvisitatie gehouden, en wel door de predikanten C. Noorduin te Noordwijk aan Zee en C. van den Oever te Rotterdam. Ouderling De Jong zegt dat in de gemeente alles naar wens gaat, dat Kardol voorganger is en dat hij liever niet ziet dat er af en toe een predikant naar De Lier komt - zulk een optreden leidt tot relletjes en ordeverstoring. Deze opmerking brengt Disselkoen er toe te verklaren dat hij zijn ambt neerlegt. De gehele situatie ontlokt Van den Oever de opmerking dat ‘men zou twijfelen aan de oprechtheid der broederen’. Ook adviseert laatstgenoemde Kardol te benoemen tot ouderling.

Op 1 januari 1846 treedt Disselkoen af als diaken; Kardol die zich aanvankelijk verzet tegen het ouderling-worden, blijkt na enige maanden wel bereid, en wordt 26 mei 1846 door ds. W.H. van Leeuwen, dan te Woerden, in het ambt bevestigd.

In 1848 is de samenstelling van de kerkeraad als volgt. Ouderling zijn: P. de Jong en J.H. Kardol; diaken zijn: Gerrit van der Lugt en Arij van der Eijk.[36]

Maar de klachten over Kardol houden aan. Niet alleen de lengte van de door hem geleide samenkomsten gaat de gemeente verdrieten, maar velen vinden hem ‘te algemeen in het voorstellen der waarheid - hij komt niet genoeg in de toestanden der ziel van de gelovige’. Deze aangelegenheid wordt door de gemeente gebracht op de Algemene vergadering van de Kruisgemeenten gehouden te Zwartsluis eind april 1849.[37] In een lastbrief klaagt ‘De Lier’ aangaande ‘de geesteloosheid van het voorstel van hunnen Voorganger Broeder Kardol, waardoor er deze en gene leden niet meer onder zijn gehoor kunnende verkeeren, zich uit dien hoofde onttrokken’. De vergadering besluit een brief te schrijven aan de gemeente te De Lier, waarin we onder meer lezen:

> ‘Wij kunnen niet ontveinzen Broeders! dat wij met innig leedwezen des harten, uit uwe geëerde letteren... vernomen hebben, dat de toestand uwer Gemeente, sints dat Broeder Ds. Noorduijn in ul. midden is geweest, niet veranderd en verbeterd is, aangaande de bewuste zaak;...
> Wij kunnen alzoo Broeders! in deze zaak betrekkelijk Broeder Kardol uwen Voorganger, voor het tegenswoordige niet beslissen; maar slechts bij wijze van raadgeving en bestier handelen en uitgaan, uithoofde dit eene huishoudelijke zaak is betrekkelijk uwe Gemeente, welke allezins berust aan het oordeel des Kerkenraads uwer Gemeente; - dat wij nogthans in dezen, ingevalle er gegronde en wettelijke bezwaren tegen het voorstel van uwen Voorganger mogten bestaan, waarin wij hopen dat er geene particuliere belangen mogen onderschuilen of eenen heimelijken naijver om langs dien weg zelve op den troon geplaatst te worden, hetwelk nogthans zoude zijn, een' kuil te delven, voor zich zeiven, dat wij, zeggen wij, ul. dan raden, voor het tegenwoordige provisioneel de publieke

36 Als ‘kerkmeester’ fungeert Jan de Bruijn.
37 *NAVGK* 94-95 (art. 5) en 103-105 (Bijlage I).

oefeningen van Broeder Kardol te staken en over te gaan tot het lezen van regtzin-

> nige predikatiën, en terwijl[38] de aanmerkingen niet alleen op het voorstel, maar ook op het bidwerk van meergemelden Broeder worden gemaakt, dat dan een uit het ligchaam des Kerkenraads het vóór en een ander het nagebed of de dankzegging moge verrigten, al hetgeen maar het meeste tot stichting der Gemeente strekken kan, hopende nogthans, dat niemand uwer in dien eigen waan en inbeelding des harten mag verkeeren, dat hij het uit en van zich zelven beter zal maken, daar het toch alles eene gave Gods is, 1 Cor. 12 vs. 27-31.'

Kardol heeft blijkbaar niet de grote zelfverloochening kunnen opbrengen, die het zich-conformeren aan dit tweevoudige advies, dat de kerkeraad overnam - niet langer oefenen, niet meer het voor- en nagebed uitspreken - vereiste. Hij treedt midden of eind 1849 af, en vertrekt, zoals reeds werd aangestipt, met zijn vrouw en kinderen naar Maassluis. Ook daar is hij timmerman. Arie van der Eijk wordt in 1850 zijn opvolger.

Kort hierna onttrekt P. de Jong Sr., de eerste ouderling, zich aan de gemeente, nadat hij - naar wij zagen - reeds was gecensureerd wegens het aankleven van antinomiaanse gevoelens. Hij wordt opgevolgd door Cornelis van der Maarel.

Langzamerhand wordt de gemeente rijp voor beroepingswerk. In 1854 valt de keuze op proponent W. Eichhorn, daarna op ds. J. Juch van Oosterend (Tessel). Beiden bedanken. Maar als in 1856 besloten wordt een beroep uit te brengen op de 22-jarige proponent W.H. Gispen, heeft dit het gewenste resultaat.

5. Het tijdvak Gispen 17 augustus 1856 tot 10 november 1859

> Willem Hendrik Gispen werd 27 augustus 1833 te Amsterdam geboren en overleed aldaar 23 september 1909. Hij werd opgeleid tot zilversmid, maar kreeg al jong begeerte predikant te worden. Zijn theologische vorming ontving hij van de Kruisdominee C. Kloppenburg; zijn ouders Willem Gispen en Maria Schouwink waren van Christelijk Afgescheiden, Kruisgezind geworden. Zijn eerste predikantsplaats was De Lier; daarna stond hij te Vlissingen 1859 - alwaar zijn gemeente en hij in 1860 overgingen tot de Afgescheidenen; Giessendam 1862; Kampen 1864; Zwolle 1873; Amsterdam 1881. Op 16 oktober 1857 trad hij in het huwelijk met Jenneke van Delden (overleden 2 januari 1914).
> Hoewel van eenvoudige opleiding, nam de begaafde Gispen reeds spoedig in het kerkverband van de Afgescheidenen en vanaf 1869 in dat van de Christelijke Gereformeerde kerk een vooraanstaande plaats in. Vanaf 1866 was hij steeds afgevaardigde naar een generale synode; van vier synoden was hij praeses, namelijk in de jaren 1872, 1882, 1888 en 1892 (vereniging met de Dolerenden of Nederduits Gereformeerden).

38 dewijl (omdat)?

In 1897 verleende Hope College, Holland, Michigan, Verenigde Staten, hem de doctorstitel honoris causa. Gispen heeft het christelijk onderwijs en de zending krachtig gesteund.[39]

Op 17 augustus 1856 wordt Gispen door zijn leermeester ds. C. Kloppenburg (Amsterdam) in het ambt bevestigd. Zijn intreetekst was 2 Corinthe 4 vers 5: ‘Want wij prediken niet onszelven, maar Christus Jezus, den Heere; en onszel-

39 Men zie voor hem Rullmann, *Een man van singuliere gaven, a.w.;* uitvoerig levensbericht, bibliografie en literatuur in *De Haas* I, 124-126.

ven, (dat wij) uwe dienaars (zijn) om Jezus' wil.' Zijn tractement bedroeg aanvankelijk *ƒ* 400 per jaar.

Door groei van de gemeente werd de primitieve vergaderruimte al spoedig te klein. Besloten werd nu een kerk en pastorie te bouwen in het gehucht Burgersdijk, dus op het grondgebied van Maasland. De stichtingskosten bedroegen *ƒ* 7.881,12; deze werden voor *ƒ* 5.000 gedekt door een lening, gesloten bij Jacob van Woerden, bouwman, wonende onder Delft. Op 26 juli 1857 werd het kerkgebouw in gebruik genomen. Gispen preekte bij die gelegenheid over Genesis 46 vers 1: 'En Israël verreisde met al wat hij had, en hij kwam te Ber-séba, en hij offerde offeranden aan den God van zijn vader Izak'. In oktober van hetzelfde jaar nam het jonge echtpaar Gispen-van Delden zijn intrek in de pastorie. Gispen heeft in de ruim drie jaren dat hij te De Lier stond met veel zegen gearbeid. In deze periode blijft de gemeente groeien. Van Dijk tekent hem als vroom, eenvoudig, begaafd en humoristisch.[40] Rullmann vertelt het merkwaardige voorval dat aan Gispen door de gemeente een winterjas werd aangeboden met een gelegenheidsgedicht van 170 regels.[41]

In deze jaren treden als ouderling op: Arij van der Eijk, Willem van der Mark en Pieter Smits; als diaken: Jan de Bruijn, Marinus van der Ende, Jacobus van der Eijk, Jan van der Meer en Paulus Moerman.

6. De Kruisgemeente wordt Christelijke Afgescheiden gemeente

Op 17 november 1859 wordt Gispen te Vlissingen bevestigd. Het is dan een klein jaar geleden dat Van den Oever is geschorst door de Algemene vergadering van de Kruisgezinden.[42] Volgens Rullmann rijpte in deze tijd 'in de ziel van Gispen almeer de overtuiging, dat de dingen, over welke men twistte niet wezenlijk waren' en dat er vereniging diende te komen met de Afgescheidenen.[43] Maar in zijn kerkverband vindt hij niet-voldoende steun voor dit gevoelen. Een samenspreking - midden 1860 - tussen de beide kerkengroepen, waarbij de kruisdominees W.H. Gispen, D. Klinkert en J. Plug als commissie ter ener zijde optreden, leidt niet tot het door eerstgenoemde verlangde resultaat. De Algemene vergadering van Zwolle (mei) 1861 verklaart 'dat vereeniging voor het tegenwoordige ondoenlijk is'.[44] In november 1860 breekt het grootste gedeelte van de Vlissingse gemeente, onder leiding van haar predikant, met de

40 Van Dijk, *a.w.* 21.
41 Rullmann, *a.w.* 64-65. Het gedicht begon met de regels:

'Zoo lang als Adam zich nog niet
Verleiden liet,
Droeg hij geen kleêren.
Geen heete stralen van de zon
Of koude kon
Aan Abram deren.'

42 Men vergelijke hoofdstuk 22.
43 Rullmann, *a.w.* 70.
44 Uitvoerig: Bos, *Kruisdominees* 176-179.

Kruisgezinden en wordt opgenomen in het kerkverband van de Afgescheidenen.

Deze zaken ontgaan niet aan de voormalige gemeente van Gispen en zijn gevoelens vinden daar ingang. Onder '1860' vinden we in de kroniek-matige notulen van de kerkeraad:

> 'Op den 2 October kerkelijk vergadert zijnde is dezelve geopend met gebed door J. van der Meer... Toen is er ter tafel gebracht de zaak van de vereeniging met de Broeders afgescheidene. Het voor en tegen geoppert te hebben zijn wij tot besluit gekomen om zulks de gemeente voor te stellen om hun oordeel in te winnen.'

Dit laatste gebeurt zondag 7 oktober 1860:

> '... na het eindige van de godsdienst hebben wij de gemeente de noodzakelijkheid van de vereeniging voorgestelt. Met die bepaalling dat indien er mogte zijn die daar bezwaar in mogte vinden of inligting begeerde, dat wij dan dinsdag avond zijnde den 9de, Vergadering zoude beleggen... Hier op zijn wij op de bepaalde tijd vergadert... Zij hebben hunne bezwaren opgegeven, wij hebben dezelve tragte weg te nemen op grond van regt en waarheid. Eennige gevoelde overbuiging, maar andere konde daar niet toe komen.'

We lezen verder dat het voornemen tot 'vereeniging' aan de consulent N. Wedemeijer, te Dordrecht, schriftelijk is medegedeeld. Maar, daar laatstgenoemde niet heeft geantwoord - hij legde in 1861 zijn ambt neer - heeft men vervolgens geschreven aan 'onze Kommissie leeraars... Do. Klinkert en Do. Plug'. Ds. Klinkert heeft geantwoord - *wat* vermelden de notulen niet; ds. Plug heeft nog niet gereageerd. 'Daar wij nog eenige bezwaren hadden omtrent de vrijheid-verleeningen en over de tweeërlei rigting bij de brs. Afgescheidenen' is er tenslotte een brief gericht aan ds. S. van Velzen te Kampen, teneinde enige inlichtingen te bekomen. 'Zijn EWD heeft ons [in zijn antwoord] voldaan'.[45]

Daar de zaken enigszins slepende dreigen te worden - Woord en sacramentbediening staan stil; ds. H.B. Geuchies te Rotterdam verwijst naar de provincie - besluit de kerkeraad de beide ouderlingen (Van der Eijk en Van der Mark) te zenden naar de classicale vergadering van de Afgescheiden gemeenten, die 21 januari 1861 te Rotterdam zal worden gehouden.[46]

Beiden worden hartelijk ontvangen, en naar het doel van hun komst gevraagd, antwoorden zij 'dat de Gemeente verlangt in de gemeenschap der christelijk afgescheidene gereformeerde Kerk opgenomen te worden - waartoe zij afgevaardigd zijn en de volgende verklaring overleggen.'

> 'Eerwaarde Broeders!
> Dat liefde, vrede en wijsheid UEW. vergadering moge versieren en de Groote Koning Zijner Kerk de eerste plaats in UEW. vergadering moge bekleden, is de wensch van onze harten. Dit zij zoo!

45 Not. kerker. onder 1 nov. 1860.
46 Idem.

Eerw. Broeders! deze is dienende om UEW. te doen weten, dat de wensch en bede van onze harten is, om met de broeders afgescheidenen te vereenigen. Daartoe geven wij dan ook door deze de noodige volmagt aan onze broeders afgevaar-

> digden, niets voorbehoudende dan dat de Eere Gods niet gekrenkt worde zoo als door Uwe Ew. Commissie op onze vergadering te Apeldoorn in 1851 ons is voorgesteld; en in de Provincie Zeeland met betrekking tot de Gemeente van Vlissingen is ten uitvoer gebragt.[47] Verklarende tevens door dezen dat de Belijdenis des geloofs (vervat in de 37 Art.) der Gereformeerde Kerk in Nederland, de Heidelbergsche Catechismus en de Leerregels onzer Vaderen, vastgesteld op het Synode van Dordrecht 1618 en 19 de eenige uitdrukking van ons geloof behelzen, als gegrond op het eeuwig en onwankelbaar getuigenis van God, verwerpende elke leering, die hiermede strijdende is.
> Wenschende dat deze onderhandeling tot vereeniging de goedkeuring des Heeren moge wegdragen tot uitbreiding van het Koningrijk van onzen Heere Jezus Christus, en tot afbreuk van het rijk der duisternis, opdat de bede Joh. 17 vs 11c[48] onder ons hare vervulling moge erlangen.
> ... Volgen de namen van de 50 mannen en 39 vrouwen, met inbegrip van de kinderen 214 zielen.'[49]

Hierna wordt door de praeses het verhandelde op de vergadering Apeldoorn 1851 betrekkelijk de vereniging voorgelezen en wordt een en ander besproken 'tot nadere verklaring'. De afgevaardigden van De Lier verklaren zich aan die bepalingen te willen houden. De gemeente wordt dan aanvaard. 'Hierop gaat de praeses voor in een hartelijk dankgebed... waarna gezongen wordt Psalm 134 vs 3'. De broeders afgevaardigden ontvangen vervolgens toestemming een predikant te beroepen. Ds. H.R. Koopman wordt consulent.[50]

De notulen van de eerstvolgende Algemene vergadering van de Kruisgezinden - Zwolle mei 1861 - bevat over deze zaak slechts een korte mededeling. Eerst vinden we dat 'Leeraar en Kerkenraad der Gemeente Dinteloord' zich zullen aansluiten bij de Afgescheidenen. Dan

> 'Ook zijn, volgens berigt der Afgevaardigden, uit de Classis N.- en Z.-Holland en Zeeland, tot de Chrst. Afgesch. overgegaan de Gemeenten de Lier, Medemblik en Vlissingen, met derzelver Leeraar, Ds. W.H. Gispen.'[51]

47 Op de Algemene vergadering (Apeldoorn 1851) was aanwezig een commissie benoemd door de synode Amsterdam 1851 van de Chr. Afgesch. gemeenten. Laatstgenoemde groep vroeg van de Kruisgezinden instemming met de leer en de kerkregering van de Gereformeerde kerken in Nederland; erkende de predikanten van de Kruisgemeenten; eiste dat deze kerken geen bezwaar zouden maken tegen de van de overheid verkregen vrijheid. Op laatstgenoemd punt stuitte de vereniging af. *NAVGK* 136-138, 140-142, 156-160.

48 '... opdat zij één zijn...'.

49 NCVR, 21 jan. 1861, art. 12. De laatste zin is door de scriba van de vergadering ingevoegd. Helaas ontbreekt in het classicale archief het origineel van deze 'verklaring'. Derhalve kennen we de lijst der namen niet. De statistiek vermeldt voor het jaar 1863: 246 zielen.

50 NCVR, 21 jan. 1861, art. 13-14.

51 *NAVGK* 358.

Reeds 22 januari 1861 zendt laatstgenoemde uit Vlissingen een hartelijke brief aan de kerkeraad te De Lier. ‘Ik wensch u den dierbaarsten zegen des Allerhoogsten met de getroffen vereeniging in ruime mate toe.’, aldus de schrijver.[52]

52 Voor de gehele brief: Rullmann, *a.w.* 70-71; Heeres, *a.w.* 10-11.

Op 2 februari komt de consulent voor de eerste maal naar De Lier. De volgende dag, zondag, preekt hij en doopt zes kinderen.

Op 29 oktober 1861 wordt een request gericht aan de Koning, teneinde erkenning te verkrijgen.[53] Het is door 37 personen ondertekend[54]; dezen wonen te De Lier, te Maasland of te Schipluiden. Het reglement is dat van Rijnsburg; men verklaart dat het kerkgebouw staat in het gehucht Burgersdijk, gemeente Maasland, kadastraal Sectie A, no. 756. Bij koninklijk besluit van 18 november 1861, no. 27 wordt de gevraagde 'toelating' verleend.

7. Ds. J. de Koning 29 december 1861 tot 1 maart 1874

Nadat op 12 april 1861 twaalf doopleden belijdenis van hun geloof hebben afgelegd, wordt Jacobus de Koning,[55] predikant te Baarland, beroepen. Op 29 december wordt hij te De Lier bevestigd. Volgens Heeres heeft De Koning te De Lier niet steeds een aangenaam leven gehad. Er waren twee partijen in de gemeente: 'de objectieven en de subjectieven, de lichten en de zwaren'. De predikant zelf was 'zeer onderwerpelijk'.[56] Na enige jaren komen de moeilijkheden die deze verschillende 'ligging' in de gemeente oproepen, op de kerkeraad. Dit college spreekt dan uit:

> '... of de Leeraar niet van nu af aan in de prediking meerder werk zou kunnen maken, om de onbekeerden onder de hoorders, het ellendige en gevaarvolle van de toestand waarin zij verkeren niet alleen voor te stellen, maar met uitlokkende zoveel mogelijk bewegelijke redenen, het liefelijke en zalige van de dienst des Heeren Jezus Christus, als eenige Zaligmaker... voor te houden... Hiermee wordt echter niet gezegd, dat zulks tegenwoordig gans niet zou geschieden; maar wordt verlangd dat dit uitgebreider en nadrukkelijker moge gehoord worden.'

Ds. De Koning, een zeer zachtmoedig man, belooft 'onder inwachting van de leiding des Heeren daartoe te zullen arbeiden, opdat, mocht het zijn, het gewenschte doel wordt bereikt'.[57]

Op 1 maart 1874 neemt hij afscheid en op 15 maart wordt hij verbonden aan de gemeenten Krabbendijke en Rilland-Bath.

53 Herv. Eredienst 14 nov. 1861, no. 14.

54 Van de ondertekenaars die we niet eerder vonden, noemen we - te De Lier: Ts. van der Dool, L. van Duyn, G(ozewijn) Hofland, P. Hofland, A. van der Mark, J. Stokdijk; te Burgersdijk: G. Klapwijk, P. van der Wal.

55 Jacobus de Koning werd 23 nov. 1826 te Bodegraven geboren; hij overleed te Krabbendijke 3 nov. 1907. Opgeleid door ds. F.A. Kok, eerst te Schoonhoven, daarna te Zuilichem. Hij huwde 25 mei 1854 Elizabeth van Wijk, dochter van de bekende Afgescheiden ouderling Klaas van Wijk te Bodegraven. De Koning stond te Baarland 1853, De Lier 1861, Krabbendijke en Rilland-Bath 1874, Krabbendijke 1879, emeritus 1904. Men zie voor hem *De Haas* I, 167.

56 Heeres, *a.w.* 11.

57 Van Dijk. *a.w.* 23.

Hoofdstuk 30
Delft

Inleiding

In het jaar 1840, als de Afgescheiden gemeente wordt geïnstitueerd, telt Delft ruim 17000 inwoners; er staan 2863 huizen, bewoond door 3636 huisgezinnen. De Hervormde gemeente omvat circa 9800 zielen, de Waalse gemeente 100; er zijn 30 Remonstranten, 500 Evangelisch-Luthersen, 6500 Rooms-Katholieken, 70 Oud-Katholieken en (aan het begin van het jaar) ongeveer 20 Afgescheidenen.[1]

Het afscheidings-gebeuren, in de zin van het zich losmaken van de Hervormde kerk in het algemeen, is te Delft van een eigen karakter geweest.[2]

In de laatste jaren van de achttiende en in de eerste helft van de negentiende eeuw heeft Delft een merkwaardige afscheidings-beweging gekend, zij het ook dat enige aanhangers ervan oorspronkelijk lid waren van de Waalse gemeente. Deze beweging heeft geleid tot de oprichting van het Genootschap Christo Sacrum (1797-1838). Als stichter moet in de eerste plaats worden genoemd de rechtsgeleerde en natuurkundige J.H. Onderdewijngaert Canzius.[3] Hij en zijn

1 Behalve laatstgenoemd aantal (zie hierna) ontlenen we deze gegevens aan *Van der Aa* III, 223-247. Dit werk vermeldt overigens circa 10000 Hervormden, welke omvang ons, gelet op andere tellingen, aan de hoge kant lijkt.

2 Men zie voor de Afscheiding en andere kerkelijke bewegingen (in de vorige eeuw) te Delft: M.A. Perk, *Het Genootschap Christo Sacrum te Delft 1797-1838*, Amsterdam s.a. (nà 1872); J. van Lonkhuijzen, *Hermann Friedrich Kohlbrügge en zijn prediking*, Wageningen 1905; H.A. Herstel, 'Bijdrage tot de Geschiedenis der Christelijk Gereformeerde Gemeente te Delft', getypt GA Delft, 1942; C.D. Goudappel, 'Enige gebeurtenissen uit de vorige eeuw', in *Hervormd Delft* (Orgaan van de Hervormde gemeente) jrg. 58 (1972), 16 sept. 1972; C.D. Goudappel, 'De Afscheiding in Delft' I-III, in *De Reformatie* (Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven) jrg. 60 (1984- 1985) 165-166, 185-186, 202-204.

3 Perk, *a.w.* waaraan we het meeste van het volgende te danken hebben - namelijk aan de bladzijden 1-14 - vermeldt, dat de historische bijzonderheden die in zijn opstel voorkomen, werden ontleend aan 'eenige officieele stukken die door het genootschap uitgegeven zijn en verder aan onder meer het artikel over Canzius in B. Glasius, *Godgeleerd Nederland* III, 's-Hertogenbosch 1856, 6-11. In dit artikel staat dat Jan Hendrik Onder de Wijngaart Canzius (spelling!) 13 jan. 1771 te Delft werd geboren en aldaar overleed 10 juli 1838. Hij was dus 26 jaar toen Christo Sacrum werd opgericht. Zijn laatste functie was die van directeur van het Koninklijk Museum te Brussel.
Ook lezen we bij Perk, dat het initiatief tot het oprichten van Christo Sacrum werd genomen 'door leden en oud-leden van den kerkeraad der Waalsche gemeente te Delft'. (7)

medestanders gingen er van uit dat ‘de verdeeldheid onder de Protestanten reeds lang het hart van alle weldenkenden met diepen weemoed had vervuld’. Zonder een bepaalde grondslag te hebben aanvaard, stelde men zich ten doel: ‘het omverhalen der scheidsmuren tusschen de verschillende kerkgenootschappen, door een verbeterde godsdienstoefening’.

In de samenkomsten werd veel gezongen; er werd ‘een rede of toespraak gehouden over een onderwerp of een bijbeltekst’; ook werden doop en avondmaal bediend. Op het hoogtepunt van zijn bestaan telde het Genootschap circa 80 leden. Op 5 maart 1802 werd een gebouw ‘ingewijd’; het stond aan het Rietveld.

In 1810 werd Canzius ‘door de tijdsomstandigheden genoopt Delft te verlaten’. Deze welsprekende man werd opgevolgd door Izaak van Haastert, die als ‘leeraar’ wordt gekwalificeerd; hij was ‘eentonig en droog’. Het Genootschap ging kwijnen, er kwamen geen nieuwe leden en op een zondag in 1827 waren er slechts zes à zeven personen in de gehoorzaal. In 1822 was inmiddels het 25-jarig bestaan gevierd, in tegenwoordigheid van onder anderen de secretaris en adviseur van het departement voor de erediensten (J.D. Janssen), de secretaris van de synode van de Nederlandse Hervormde kerk en onderscheiden predikanten van 's-Gravenhage en Rotterdam.

> ‘Wel een bewijs, dat er een nieuwe geest in de vaderlandsche kerk begon te ontwaken, en Christo Sacrum als een zuurdeeg weldadig had gewerkt en bijgedragen tot het doen wegvallen dier scheidsmuren, een wegvallen, waarover wij ons zoo hartelijk verheugden!!’ (12)

Nadat circa 1828 Canzius te Delft was teruggekeerd, moest hij deze stad opnieuw verlaten. Van Haastert was door ouderdom niet langer in staat zijn werk te verrichten - hij overleed in 1834 - en het Genootschap begon een langzame dood te sterven. Het werd ontbonden in 1838; het ‘bedehuis’ werd in hetzelfde jaar afgebroken.

Het verwondert niet, dat de raad van de Hervormde gemeente te Delft op het standpunt bleef staan - onverminderd het vermelde inzake het 25-jarig jubileum - dat niemand lid kan zijn van twee genootschappen.[4]

Een tweede groep ‘afgescheidenen’, zo zouden we het gezelschap H. van Heumen kunnen noemen. Wij komen op dit conventikel terug in de volgende paragraaf, maar reeds hier vermelden we het volgende.

Hermanus van Heumen (1799-1882) in 1836 ‘onderwijzer in het fundatie van de

4 In de ‘Handelingen kerkeraad 1787-1817’ (GA Delft, Arch. kerker. Herv. gem. Delft, inv. no. 10) vinden we onder meer dat in 1807 Willemina Suzanna Geesteranus, die wegens haar lidmaatschap van Christo Sacrum reeds twee jaar onder censuur stond, een ‘attestatie van lidmaatschap’ wordt geweigerd; zij ontvangt slechts een verklaring waarin staat dat haar ‘het gebruik van 't Heilig Avondmaal was ontzegd’. (Handel. 23 nov. 1807, art. 6). Ook de volgende personen kwamen in 1805 onder censuur vanwege dezelfde zaak: H. van der Borst en Johanna Rooy, P.J. van Egmond, Geertruy A. van Essen, A.W. van Haeften, A. de Heus, D. de Kat, C. Klein en G. Wolters. (Handel. 8 april 1805, art. 3)

Vrouwe van Renswoude'[5], die zich in maart 1835 de facto afscheidde van de Hervormde kerk en die tezamen met Jan van der Feijst - over wie hierna - een conventikel leidde, ging, in tegenstelling met laatstgenoemde niet mee met de Afscheiding. Van Heumen staat bekend als volgeling van H.F. Kohlbrügge. Toen in 1847 te Elberfeld de Niederländisch-Reformierte Gemeinde werd gesticht en Kohlbrügge in 1848 haar predikant werd, was er sprake van dat deze

> 'kerk te Elberfeld een filiaalkerk in Delft zou krijgen. Of het formeel zo ver gekomen is, is niet geheel duidelijk. De doop- en lidmatenregisters in Elberfeld zijn niet meer compleet aanwezig. Een feit is echter, dat in juli 1848 zestien personen aan de Hervormde kerkeraad te Delft een brief schreven, dat zij zich hadden laten "overtekenen" naar de Nederlandsche Gereformeerde Gemeente binnen Elberfeld. Sommigen verwezen daarbij naar art. 28 van de geloofsbelijdenis en enkelen zeiden tevens, dat zij hun kinderen ongedoopt hadden moeten laten. Ik noem hier ook enkele namen: P.A. Vielaars, P. van Wageningen, H. van Heumen, L.C. van Tol, F. Kouwenhoven, J.E. Kouwenhoven, J.M. van den Brandt, C. van den Dijkgraaff, J.J. de Kok, E.J. van Tol, A. van Dijk'.[6]

Ongetwijfeld heeft Kohlbrügge met zijn sterk-afwijzende houding tegenover de Afscheiding, de ontplooiing van deze beweging te Delft, evenals te Utrecht,[7] geremd.[8]

1. Vervolging

Uit het tijdvak - rond de jaren 1835 en 1836 - waarin degenen die behoorden tot de eerste Afgescheidenen te Delft (J. van der Feijst, J. van Oel, P. Zonne en anderen) en de latere Kohlbrüggianen (H. van Heumen c.s.) als conventikel samen vergaderden, is er - afgezien van molestaties door het publiek - één geval van vervolging door de overheid bekend. Dit heeft de zalen van rechtbank en hooggerechtshof gehaald; het doet ons de volgende bijzonderheden kennen.

5 Bij haar overlijden in 1754 vermaakt Maria Duyst van Voorhout, ambachtsvrouwe van Renswoude, aan de weeshuizen van Utrecht, Delft en Den Haag een bedrag van *f* 500.000,-, uit de opbrengst waarvan de verstandigste en schranderste jongens van 15 jaar of ouder 'in genoemde huysen afgezondert worden om zich te oefenen in de mathesis [etc.]...'. (Bos, *Archiefstukken* III, 199-200) Met ingang van 1 febr. 1829 werd Van Heumen benoemd tot 'Binnenvader en Onderwijzer' van de reeds genoemde Fundatie. Vanwege zijn kerkelijk standpunt - hij verklaarde aangaande de tegenwoordige (Hervormde) kerk dat zich daarin een 'verfijnd heidendom' vertoonde - werd hij in 1837 ontslagen, maar al spoedig weer aangenomen.

6 Goudappel, 'Enige gebeurtenissen uit de vorige eeuw', *a.w.*

7 VIERDE DEEL 200.

8 Dit is ook de mening van H.A. Herstel, *a.w.* 15; 'Veilig kunnen wij aannemen dat de Afscheiding te Delft, een ander aanzien zou hebben gekregen, indien Kohlbrugge zijn invloed minder had doen gelden... Van Heumen's gezelschap zou dan de Afgescheiden gemeente te Delft zijn geworden'. Breder over Kohlbrügge in zijn relatie tot Delft: Goudappel, 'De Afscheiding in Delft', *a.w.* 203-204.
In het genoemde boek van J. van Lonkhuijzen over Kohlbrügge (het werk bevat geen register) worden op de volgende bladzijden brieven van Kohlbrügge aan H. van Heumen genoemd of geciteerd: 123, 132, 142, 194, 200, 201, 223, 255, 259, 312-314, Bijlage B 22-25.

Zondagavond 20 maart 1836 komt, zoals gewoonlijk des zondags, het gezelschap Van der Feijst-van Heumen bijeen ten huize van J. van der Feijst, oud 65 jaar (geboren te Delft in 1771), tabakskoper, op de Binnenwatersloot 'Wijk 3 no. 16'. Commissaris van politie mr. A.G. Tegel en vier agenten van politie, begeven zich naar genoemd huis, en binnengelaten zijnde vinden zij in een achterkamer meer dan dertig personen verenigd. Hermanus van Heumen blijkt deze maal de leiding te hebben. Voor hem zitten mannen en vrouwen voorzien van kerkboeken. De commissaris[9] gelast de aanwezigen uiteen te gaan, waaraan gehoor wordt gegeven. Zes en twintig personen verlaten het huis,

> 'terwijl de overigen met den spreker Hermanus van Heumen in een ander binnenvertrek zijn gegaan, die aldaar, zooals van de straat hoorbaar was, gezangen hebben aangeheven, waardoor eene menigte personen voor het huis zijn blijven staan; tengevolge waarvan wij het noodig hebben geoordeeld, twee schildwachten voor het huis te plaatsen en van tijd tot tijd eene militaire patrouille te laten gaan ter voorkoming van beleedigingen aan het huis, dat voor onze komst aldaar door het inslaan van glazen, bereids had plaats gehad'.[10]

Deze zaak - een niet-geoorloofde samenkomst van meer dan twintig personen -dient op 13 mei 1836 voor de rechtbank van eerste aanleg te Rotterdam. Zij heeft dezelfde samenstelling als op 8 april, toen een vrijsprekend vonnis werd geveld over Jacob de Gorter en Simon van Jeveren te Schiedam.[11] Aan de rechtzitting danken we een 'Extract uit het Audientieblad', bewaard in het archief Hooggerechtshof te 's-Gravenhage.[12]

Het verhoor van de getuigen à charge - de politiedienaren - levert, ten opzichte van het proces-verbaal weinig nieuws op. Slechts dit: één van de agenten verklaart

9 Men zie voor het volledige door hem opgemaakte proces-verbaal: Bos, *Archiefstukken* III, 199-200.

10 Het archief van de Hervormde classis 's-Gravenhage (bewaard in Arch. Ned. Herv. kerk te 's-Gravenhage) bevat een brief (inv. no. 35, stuk no. 921) gedateerd 14 april 1836, waarin de hervormde predikanten te Delft melden, dat de oefening in het huis Binnenwatersloot no. 16 sedert veertien dagen door de politie is ontbonden geworden 'dat sommige deelnemers... van zoodanige vereeniging met de separatisten schijnen af te zien, dat de overigen zich van nu aan in andere woningen verzamelen beneden het getal van 20 personen...'.
Hoe dit ook zij, J. van der Feijst dient 26 juli 1836 een verzoekschrift aan B. en W. van Delft in, waarin toestemming wordt gevraagd tot het houden van een oefening op zondagavond te zijnen huize, want dit gebeurt reeds 'sedert eenen geruimen tijd volgens oud-vaderlandsch gebruik'. B. en W. geven de toestemming dezelfde dag. De regering meent, na het beoordelen van enige uitvoerige rapporten over deze zaak, dat de gunstige dispositie van B. en W. 'voor het oogenblik zoude kunnen worden gelaten voor hetgeen zij is', aangezien de oefening niet van een specifiek afgescheiden karakter is. (Bos, *Archiefstukken* III, 437, 441-443, 450-454)

11 Vergelijk hoofdstuk 23; voor de samenstelling van de rechtbank: Bos, *Archiefstukken* III, 201.

12 Het archief van de rechtbank van eerste aanleg te Rotterdam is grotendeels verloren gegaan. Archief Hooggerechtshof inv. no. 443, no. van de rol 4175.

dat ‘de Secretaris van den Heer procureur Generaal’[13] met de commissaris van politie het huis van Van der Feijst is binnen gegaan; dat de ‘achter-

13 Mr. A.W. Philipse (1766-1845), procureur-generaal bij het Hooggerechtshof; sedert 1838 president van de Hoge Raad. Men zie voor hem ook: ZESDE DEEL register.

kamer... even als een klein kerkje ingerigt was met stoelen en banken' en dat tot het gezelschap ook behoorden 'die van eene andere geloofsbelijdenis als de hervormde waren'.[14]

De verklaringen van de getuigen à décharge en van de beklaagden J. van der Feijst en H. van Heumen zijn waard te worden opgetekend.

> 'Jan van Oel[15], oud 47 jaar... lakenwever - welke verklaart dat ten huize van van der Feijst en vroeger bij anderen, deze vergaderingen hebben plaats gehad sedert onheugelijke jaren; dat hij sinds zijn vijftiende of zestiende jaar, altijd op dezelve is tegenwoordig geweest. Dat men zich in den bijbel oeffent. Dat op die vergadering komen kan wie wil, dat men geene vaste leden en geen bepaald hoofd heeft. Dat er volstrekt geene verbintenis bestaat; dat hij, die daartoe bekwaam is en lust heeft, op die oeffeningen spreken mag. Dat ieder zijn eigen boek medebrengt, wanneer echter het door iemand vergeten is, dat het dan door van der Feijst geleend wordt.
> Dat hij Zondag avond, voor den Zondag waarop zij door de politie gestoord zijn, spreker in de vergadering geweest is en er toen wel tusschen de veertig en zestig personen bij elkander waren. Dat toen de vergadering ten half zeven ure is begonnen; dat zij alle Zondagen bij elkander komen. Dat hij in den laatsten tijd opgemerkt heeft, dat sommigen, enkeld om te spotten hunne vergaderingen bijwoonden, en men zelfs eens de paruik[16] van het hoofd van van der Feijst had getrokken.'

Desgevraagd verklaart Van Oel nog dat in de vergaderingen uitsluitend de Psalmen worden gezongen en geen Evangelische gezangen.

> 'Pieter Zonne, oud 29 jaren... Mr. Zeilmaker - welke verklaart, dat [op] de bewuste vergaderingen... geen vaste spreker is, men er geen hoofd kent, en er geene onderlinge verbintenis bestaat. Dat er geen vaste leden zijn. Dat zelfs Roomschen en Joden somstijds hunne vergaderingen... bijwonen. Dat hij en de andere zich niet van het kerkgenootschap der Hervormden hebben afgescheiden, waarvan zij nog leden zijn... Dat er een potje is, waarin men, zoo zulks verkozen wordt, iets geeft, om daaruit vuur en licht te betalen... Dat hij een briefje van eenen vriend te Rotterdam had ontvangen, dat men op den twintigsten Maart molest aan het huis van van der Feijst zou doen, waarom hij de politie hiervan had kennis gegeven.
> De Officier doet den getuige opmerken: dat het, indien zij zulks te voren wisten, hun pligt was geweest niet bij een te komen, en alzoo geene aanleiding gegeven hadden, dat de publieke rust verstoord werd, waarop

14 Het gezelschap werd ook wel bezocht door Rooms-Katholieken (en door nieuwsgierigen).
15 Er staat "Jan van Oellen". Volgens hetgeen hij verder zegt, moet het conventikel reeds omstreeks 1805 hebben bestaan.
16 pruik.

de getuige niets anders antwoordt als: gij zult de openbare bijeenkomsten niet nalaten.'[17]

Ook beklaagde Van der Feijst verklaart, dat het conventikel reeds sedert jaren bestaat en dat hij het daarom niet nodig heeft geoordeeld daartoe permissie te vragen 'dit als een overtollige daad beschouwende'.

17 Hebreeën 10 vers 25: 'En laat ons onze onderlinge bijeenkomst niet nalaten...'. Het woord 'nalaten' heeft hier de betekenis van 'verzuimen'. Zonne gebruikt het in de zin van 'achterwege laten'.

Tenslotte, de beklaagde Van Heumen, zegt - afgezien van zaken die reeds waren genoemd:

> 'Dat toen de Kommissaris van politie, die vergezeld was door eenen heer. die het hoogste woord voerde en welken hij naderhand vernomen heeft... een klerk van den prokureur Generaal was, zulks beval, zij terstond uit een gegaan zijn. Dat zij zich niet van de Hervormden hebben afgescheiden, dat zij nog leden zijn der hervormde kerk en zulks door bewijzen kunnen staven.'

Nadat de advocaat jhr. W. Th. Gevers Deynoot (1808-1879) te Rotterdam, de beklaagden heeft verdedigd en de rechtbank heeft beraadslaagd, wordt het vrijsprekend vonnis bekendgemaakt.

Het Hooggerechtshof deed, na appèl van de officier van de rechtbank te Rotterdam, bij arrest van 20 juni 1836 deze vrijspraak te niet en veroordeelde de beklaagden ieder tot een boete van *ƒ* 8,-, en tot betaling van de kosten.[18]

2. Het trage ontstaan van de Afgescheiden gemeente

De Afscheiding te Delft is merkwaardig verlopen. We willen de gang van zaken eerst in vogelvlucht schetsen.

> In maart 1835 schrijven zeventien personen aan de raad van de Hervormde gemeente dat zij leden zijn (en wensen te blijven) van de 'Gereformeerde Kerk'. Men kon dit opvatten als een afscheiding, maar juridisch werd dit daarna door beide partijen - schrijvers en kerkeraad - niet zo gezien.
> In september 1835 en daarna komt het tot wèrkelijke afscheiding van enige personen; de eerste vier sluiten zich echter aan bij de gemeente te Schiedam.[19]
> In januari 1840 wordt de Afgescheiden gemeente te Delft geïnstitueerd; zij omvat aanvankelijk nog geen twintig personen.
> Het oudst-bewaarde archiefstuk van deze gemeente is het ledenregister 1839-1856; het oudst-bewaarde notulenboek van de kerkeraad begint met 3 juni 1867.[20]

3. 'Afscheiding' en afscheiding

18 ARA. Arch. Hooggerechtshof, inv. no. 295, arrest no. 52.
19 Zie hoofdstuk 23 (Schiedam).
20 Het archief van de Gereformeerde kerk te Delft wordt bewaard in GA Delft. De oud-archivaris van deze kerk, H.A. Herstel, berichtte ons 15 okt. 1983 dat rond de eeuwwisseling 'grote opruiming' van archiefstukken is gehouden. Reeds in 1934, bij de herdenking van de Afscheiding honderd jaar geleden, werd dit door de heer Herstel geconstateerd.

In maart 1835 werd - volgens synodaal besluit - in de Hervormde gemeente te Delft een telling van de leden gehouden. Blijkbaar wekte dit besluit en zijn uitvoering ongerustheid bij enige rechtzinnige personen aldaar. Want zij begeerden tot de ‘oude’ Gereformeerde kerk te worden gerekend en niet tot het

'Hervormd genootschap'. Deze overtuiging deed zeventien van hen in totaal elf brieven[21] schrijven, alle gelijkluidend (in één brief ontbreekt een zinsnede) en gedateerd maart of 23 maart 1835.

De inhoud van één der brieven is als volgt.

> 'Ik ondergeteekende beken Lidmaat te zijn van de *Gereformeerde Kerk*. En wijl ik de mogelijke bedoelingen der tegenwoordige Sijnode, bij deze telling, niet doorzie, word ik, ziende op de tegenwoordige omstandigheden in het kerkelijke, tot gerustheid van mijn geweten voor God en tot vrijwaring van de mogelijke terugwerkende kracht dezer telling, gedrongen om te verklaren dat ik tot *die Gereformeerde Kerk* behoor, welke zegt: 'dat wij van harte gevoelen en gelooven, dat alle Artikelen en stukken der Leer in de Belijdenis en den Catechismus der gereformeerde Nederlandsche Kerken begrepen, mitsgaders de verklaring over eenige punten der voorzegde Leer, in de Nationale Sijnode *Anno 1619* tot Dordrecht gedaan, in alles met Gods Woord overeenkomen'. En ik hoop en geloof, door Gods genade, bij deze belijdenis te blijven.'
> (volgt ondertekening)

Van de briefschrijvers noemen we als eerste: Hermanus van Heumen; het is geen gewaagde veronderstelling als wij hem voor de opsteller van het stuk houden. Immers, er spreekt beheersing van de Nederlandse taal uit. Verder werd de brief getekend door (alphabetisch):

C. Aschman
A. Berkhoff
W. van den Bosch, geboren van Wageningen
J. van der Feijst en zijn vrouw Antonia Kiene
Hendrik Gerhard en zijn vrouw Adriana van der Gaag[22]
J. Kanij
D. Klundert
A. van der Kooij
Jan van Oel
R. Schut
Frederik Urbanus en zijn vrouw Johanna Swaanswijk
Pieter Zonne en zijn vrouw Adriana Willemina de Waal

De kerkeraadsnotulen van 31 maart 1835 vermelden de ontvangst van de brieven. Er wordt besloten 'geen Attestatien van deze Leden af te geven, voordat de Kerkeraad hierover kennis ontvangen en nader gedelibereerd zal hebben'.[23]

Zoals reeds aangestipt, schrijvers noch kerkeraad achtten dat door deze brieven een breuk met de Hervormde kerk is ontstaan. Zoals we in de vorige paragraaf zagen,

21 GA Delft, Arch. Herv. gem., inv. no. 237.
22 Zij waren de ouders van Hendrik Gerhard (1829-1886) die een aantal jaren in het weeshuis heeft doorgebracht en een van de eerste zeer bekende socialisten in Nederland is geworden.
23 Arch. Herv. gem., inv. no. 11, Handel. kerker. 1818-1845, 31 mrt. 1835, art. 7. Ook Goudappel, 'Afscheiding in Delft', *a.w.* 202-203 noemt de brieven etc.

beschouwen Van Heumen en enige andere leden van zijn conventikel (Van der Feijst, Van Oel etc.) zich 20 maart 1836 ‘nog’ als leden van genoemde gemeenschap.

De eersten die zich te Delft wèrkelijk afscheidden, waren Frederik Urbanus[24]

24 Men zie voor hem hoofdstuk 23 (Schiedam).

en zijn vrouw Johanna (Janna) Swaanswijk. Hun brief is van 26 september 1835. Maar deze wordt door de hervormde kerkeraad niet aanvaard, aangezien Urbanus met een kruisje heeft getekend en dit 'handmerk' niet door getuigen werd gelegaliseerd. Op 30 oktober is het stuk opnieuw ter tafel en kan het in behandeling komen.

Het antwoord van de kerkeraad geeft Urbanus aanleiding tot het schrijven van een tweede brief, nu van vijf bladzijden, gedateerd 25 november 1835. Hierop volgt geen reactie; de brief wordt ingeschreven in het 'Censuur Boek'.[25] Acht maanden later scheiden Krijn Verheul[26] en zijn vrouw Maria Kievits met vier kinderen zich af.

Deze vier personen sluiten zich aan bij de reeds in 1835 ontstane gemeente te Schiedam[27]; zij zijn, voor zover valt na te gaan, nimmer lid geweest van de Afgescheiden gemeente te Delft.[28]

Verder: Jan Stelloo[29] scheidt zich 3 februari 1838 af, Gozewinus (Gozewijn) Hofland[30] 8 februari 1839, Pieter Zonne[31] en zijn vrouw A.W. de Waal in november 1839. Tenslotte: de reeds genoemde Jan van der Feijst alsmede Adam Adrianus de Lint[32] breken kort daarna met de Hervormde kerk.

4. De eerste jaren; erkenning (1842)

In december 1839 acht Pieter Zonne het tijdstip aangebroken, verzamelen te blazen voor de weinige Afgescheidenen te Delft - inmiddels waren, zoals we zagen, enige personen lid geworden te Schiedam; terwijl we in het hoofdstuk over Naaldwijk vonden, dat Jan van Oel en Jan de Vries (beiden van Delft) begin 1839 een request aan de Koning gezonden door de gemeente aldaar, mede-ondertekenen.[33]

25 Breder hierover: Goudappel, 'Afscheiding in Delft', *a.w.* 165-166.

26 Goudappel, *a.w.* (185-186) vermeldt, dat Krijn Verheul midden 1836, 43 jaar was. Hij staat in de bevolkingsadministratie achtereenvolgens te boek als koopman in aardappelen, tuinman en winkelier in kruidenierswaren. 'In 1847 of later is hij met vrouw en kinderen vertrokken naar Noord-Amerika'.

27 Vergelijk hoofdstuk 23.

28 Wij vinden hun namen niet in het eerste ledenregister en evenmin als ondertekenaars van het request aan de Koning van 1842. Voor Urbanus en zijn vrouw verwachtten we dit ook niet, aangezien beiden in 1837 naar Schiedam verhuizen.

29 Jan Stelloo was begin 1838, 30 jaar; zijn beroep was molenaarsknecht; later: koopman en winkelier. Hij sloot zich aanvankelijk bij 'Schiedam' aan.

30 Men zie voor hem hoofdstuk 29 (De Lier). Blijkbaar heeft de latere schoenmaker enige tijd te Delft gewoond (althans kerkelijk onder deze plaats geressorteerd), in de tijd dat hij schoenmakersknecht was.

31 Men zie voor Pieter Zonne - aanvankelijk 'Mr. zeilmaker' -: vorige delen, register; Bos, *Kruisdragers*, Kampen [1983] 35-47.
Herstel, *a.w.* merkt aangaande P. Zonne op, dat hij volgens het 'Wijkregister 1828' (GA Delft) woonde: Wijk I, no. 394 'Achterom O.-Z.; tweede huis, waarschijnlijk te rekenen vanaf Van de Geer'. (49)

32 A.A. de Lint, geb. 1 mei 1806 te Klundert, overl. te Delft 24 juli 1858. Hij was meester timmerman en koopman, onder de Afgescheidenen een van de weinige gezeten burgers. In 1840 stelde hij een ruimte voor de kerkdiensten beschikbaar.

33 De reeds genoemde Gozewijn Hofland verhuist kort na zijn afscheiding te Delft, naar 's-Gravenzande of Naaldwijk.

In januari 1840 worden onder leiding van ds. A. Brummelkamp te Schiedam, de ambten ingesteld. Pieter Zonne wordt ouderling, de bijna 69-jarige Jan van der Feijst diaken. Hoewel we de juiste dag niet kennen, mogen we zeggen dat de Afgescheiden gemeente te Delft is geïnstitueerd januari 1840.[34]

Op 4 februari 1840 vraagt P. Zonne aan B. en W. van Delft, in het huis 'Wijk 4, no. 135', Voldersgracht, bewoond door A.A. de Lint, een kamer te mogen inrichten voor het houden van de godsdienstoefeningen van de Afgescheiden gemeente. Het antwoord op dit request werd niet gevonden. Circa 10 februari 1840 zenden Zonne c.s. een tweede verzoekschrift, waarin onder meer wordt gesteld dat de gemeente nog geen twintig man sterk is; men vraagt slechts 'een ongestoord samenzijn'. De requestranten voeren aan - onzes inziens ten onrechte; althans van de genoemde feiten is niets bekend:

> '...in de Stad Leijden komt men met duizend en meer tezamen, zonder koninklijke erkenning en zeer rustig; in Rotterdam wordt men volstrekt niet bemoeilijkt; in Schiedam was ik ondergeteekende [P. Zonne] tegenwoordig bij een procesop-making, maar ook daar werd men niet genoodzaakt uiteen te gaan, en de Commissaris zeide wel duidelijk en betoonde het met daden dat hij hen allen die bescherming zoude geven die zij na[ar] buiten behoefden, en sedert dien tijd komt men met vijf en zeshonderd, vijfmaal per week ongehinderd te zamen...'.

Reeds 11 februari wordt Zonne uitgenodigd voor een 'conferentie', waarbij hij het advies ontvangt zich om erkenning tot de Koning te wenden. Zonne merkt echter op, dat de gemeente slechts bestaat uit twaalf personen. Deze omvang kan hem geen hoop geven als hij let op het koninklijk besluit van 5 juli 1836,[35] waar gezegd wordt, dat 'een eenigszins aanmerkelijk aantal personen' zich voor erkenning tot de Koning kan richten - waarbij, zoals bekend, ook aan andere voorwaarden moet zijn voldaan. Op grond van het verdere verloop van het onderhoud met B. en W. zendt A.A. de Lint na enige dagen een request, waarin slechts toestemming wordt gevraagd tot het houden van 'godsdienstige oefeningen' te zijnen huize.[36] Op dit verzoek wordt op 21 februari gunstig beschikt.

Ondanks het trage begin, gaat de gemeente reeds spoedig enigszins uitgroeien. Eind 1841 bedraagt het aantal belijdende leden 40. Eind 1842 zijn er 67 belijdende leden en 80 doopleden - Pieter Zonne is dan reeds vertrokken naar Genderen en Jan van Oel is de voornaamste leider.

Door de groei in het jaar 1841 ziet men begin 1842 de mogelijkheid een request aan de Koning te zenden, teneinde erkenning als gemeente te vragen. Het verzoekschrift is gedateerd 21 februari 1842.[37] De inhoud ervan verschilt in één

34 Herstel, *a. w.* 'Inleiding'. Hier wreekt zich het ontbreken van het eerste notulenboek. Ook in het volgende maken we gebruik van het getypte overzicht van Herstel; speciaal voor wat betreft de resultaten van zijn onderzoek in het archief B. en W. van Delft.

35 EERSTE DEEL 402-404 (bijlage II).

36 Herstel, *a.w.* 65, noemt dit 'retireren'. En inderdaad, aanvankelijk vroeg men vrijheid van godsdienstoefening, en daarna van 'godsdienstige oefeningen'.

37 Herv. Ered. 7 okt. 1842, no. 4. In dit dossier wordt ook bewaard een aanvullend request - waarover hierna - het is gedateerd 22 sept. 1842.

opzicht van die van andere requesten door de Afgescheidenen ingediend. De ondertekenaars spreken namelijk met nadruk uit dat ‘de gemeente des Heeren deszelfs aanwezen’ niet ‘ontleent uit de Koninklijke erkenning’, maar dat ‘de Zoone Gods uit den gansche menschelijke geslachte zich eene gemeente tot den eeuwigen leven uitverkoren door Zijnen Geest en Woord vergaderd...’. En dan volgt:

> ‘Wij hoopen niet Sire dat deze rondborstige erkentenis ons ten kwade zal worden geduid omdat dezelve door andere afgescheiden gemeenten achterwege gelaten werd in die adressen waarop haar de verlangde vrijheid gegeven werd...’.

Of Koning Willem II en zijn dienaren deze ‘erkentenis’ aan de Delftse Afgescheidenen al dan niet ten kwade hebben geduid, blijkt uit geen enkel stuk. Wel wordt in ‘Den Haag’ geconstateerd dat het verzoekschrift niet aan alle eisen voldoet. Zo wordt de naam ‘Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente’ niet aanvaard. Het woord ‘Gereformeerde’ dient te worden geschrapt. Verder: er moet een ‘huishoudelijk reglement’ worden overgelegd - het wordt dat van de gemeente van Scholte te Utrecht[38]; en de gewone verklaring over het zelf bekostigen van de eredienst en de verzorging der behoeftigen moet worden gegeven.

Nadat een tweede, aanvullend request - gedateerd 22 september 1842 - is ingediend, volgt de erkenning bij koninklijk besluit van 9 november 1842, no. 57.[39] De godsdienstoefeningen zullen worden gehouden ‘in het in gereedheid gebrachte gebouw staande en gelegen binnen Delft Wijk 4 No 124’. Ook dit gebouw stond, evenals de woning van J. van der Feijst, aan de Voldersgracht. Enige jaren later is in de tuin van no. 124, grenzende aan de Vlouw, een eenvoudige vergaderruimte, een ‘lokaal’ gebouwd.[40]

Uit de ondertekening van de requesten blijkt, dat op 21 februari 1842 de kerkeraad de samenstelling heeft: P. Zonne, ouderling; J. van der Feijst, A.J. Verbeek, diakenen.

Op 22 september 1842: J. van Oel, A. Valkenburgh, ouderlingen; A.A. de Lint, G.E. Schaeffer, A.J. Verbeek, diakenen.

In tegenstelling tot de meeste verzoekschriften van de Afgescheiden gemeenten, lezen we onder dit van Delft geen enkele handtekening van een echtgenote of andere vrouwelijke persoon. Enige steun vinden we in het eerste ledenregister,[41] maar in dit stuk ontbreekt veelal de vermelding van de datum van aanslui-

38 EERSTE DEEL 405-411 (bijlage IV).

39 Herv. Ered. 15 nov. 1842, no. 2.

40 Herstel, *a.w.* 79, 141a. In het huis no. 124, woonde in die tijd Jacobus van Oel (zoon van Jan van Oel) ‘zeilemaker en kerkknecht’. Huis en lokaal werden in 1857 afgebroken, om plaats te maken voor een kerkgebouw (Herstel 146).

41 Door ons aangeduid als ‘het oudst-bewaarde archiefstuk’ van de gemeente. Volledig: ‘Boek inhoudende de Namen der Lid Maten behorende tot de Christelijke afgescheidene Gereformeerde Gemeente te Delft; als Gemeente bevestigd door den WelEw. Heer Brummelkamp in Januarij 1840 en door den zelfde WelEw. Heer als ouderling en diaken in de bediening bevestigd Pieter Zonne en Jan van der Feijst. Benevens de Namen der Gedoopte kinderen in de Gemeente [1839-1856]’.

ting (en van eventueel vertrek). Teneinde een zo goed mogelijke ‘eerste-leden-lijst’ van de gemeente te verkrijgen, geven we hieronder alle ondertekenaars van de verzoekschriften en hebben we de namen aangevuld met die van een aantal personen die we vonden in genoemd ledenregister.[42]

Arend van Berkel en zijn vrouw Maria Stigter
Dirk van Berschot
Abram Boers
Adrianus Joh. van den Broek en zijn vrouw Aaltje van der Mark
Willem van den Broek
Matthijs Ederseel
Abraham van der Feijst en zijn vrouw Petronella Kaldeijer
Jan van der Feijst en zijn vrouw Antonia Kiene
Johanna Franken geb. van der Wulp
Willem Frederik Hess[43]
Adriana Hofland
Izaäk Hoogendam en zijn vrouw Adriana Maria Bonardt
Cornelis Koomen en zijn vrouw Johanna Wilh.a. Raavens
Gerrit van der Kooy
Erkje de Lange (Pijnacker)
Adam Adriaanse de Lint en zijn vrouw Geertje Hein
Beerendt Muller
Matthijs Nater
Arie van Noordt en zijn vrouw...[44] de Jong
Jan van Oel[45]
Johannis Roovers en zijn vrouw Catharina Coomans
Godfried Ernst Schaeffer[46]
Martinus Smink en zijn vrouw Jannetje de Haan
Jacobus van der Spek
Wilhelmina Staats geb. Koster
Jan Stelloo
Antonie Valkenburgh en zijn vrouw Anna Govers
Jacobus van der Velden (Pijnacker)

42 De lijst omvat 52 personen. We zien hierbij af van het noemen van enige ‘buitenleden’, personen die te 's-Gravenhage woonden, wellicht korte tijd te Delft zijn lid geweest, maar die we ook in eerstgenoemde plaats bij de Afgescheiden gemeente vinden. Herstel, *a.w.* (131a) heeft een aantal genealogische bijzonderheden (geboortejaar, -plaats, etc.) opgespoord, waarvoor we naar dit typoscript verwijzen.

43 Ook W.F. Hess Schuurman; hij werd in 1810 te Voorburg geboren.

44 Voornaam niet ingevuld.

45 Men zie voor Jan van Oel ook het hoofdstuk over Naaldwijk, in welke plaats hij vele jaren als oefenaar/ouderling optrad. Hier zij nog genoemd een Delfts ‘scheldrijmpje’ (Herstel, *a.w.* 142a) dat vanwege zijn banaliteit welhaast de vermelding niet waard is:

> ‘Ik kan het zien aan jouw gezicht,
> Dat jij ben van 't nieuwe licht.
> Ja, ik zie het aan je smoel
> Jij bent aan 't kerkie van van Oel.’

46 Geb. 1810 te Erfurt; in 1848 vertrekt hij naar Duitsland.

Jan van der Velden (Pijnacker)
Aart Johannis Verbeek en zijn vrouw Jannetje Cornelia Richter[47]
Cornelis Verbeek en zijn vrouw Hermina Hendrika Didema
Geertruida Verbeek
Engeltje van der Vlies (Pijnacker)
Jan de Vries
Aplonius Gerardus de Waal[48]
Johannes de Waal
Pieter Zonne en zijn vrouw Adriana Willemina de Waal

47 Zij was in 1813 geboren te Leiden en aldaar in 1832 gehuwd met de student in de theologie Philippus Petrus van der Velde. Deze overleed 27 juli 1833 te Goes aan de cholera. Men zie voor beiden: ZESDE DEEL register.

48 De latere predikant A.G. de Waal (1813-1889); hij huwde 3 dec. 1845 de in deze lijst genoemde Geertruida Verbeek.

5. Engeltje van der Vlies

In de vorige paragraaf noemden we onder de leden van de Delftse gemeente, Engeltje van der Vlies, wonende te Pijnacker. Om met de deur in huis te vallen: Engeltje heeft 35 jaar een wijde omgeving, inclusief afgescheiden Zuid-Holland alsmede de medische wetenschap, weten wijs te maken dat zij zonder eten en (gedurende 31 jaar) zonder drinken leefde. Geleerd gezegd: men meende dat de ziekte van Engeltje een geval was van 'asitie', een leven zonder het opnemen van voedsel, en veelal ook zonder het opnemen van water.

Engeltje van der Vlies werd 20 augustus 1787 te Schiedam geboren als dochter van Frederik van der Vlies en Johanna Rijnbende; zij overleed te Pijnacker 27 december 1853, alzo 66 jaar oud. Aanvankelijk was zij dienstbode bij J. Hoek, hervormd predikant te Pijnacker, en na diens overlijden bij zijn dochter Elizabeth en haar echtgenoot. In 1811 - oud 24 jaar - werd zij ernstig ziek en daarna gebruikte zij hoe langer hoe minder voedsel. In 1816 begon zij het eten na te laten, en na 1822 dronk zij ook in het geheel niet meer. Van 11 november tot 10 december 1826 werd zij permanent bewaakt door vier vrouwen, die - onder supervisie van enige medici - moesten controleren dat zij werkelijk voedsel noch drinken tot zich nam. Het onderzoek viel voor Engeltje 'positief' uit.[49]

In 1843 kwam het geval Engeltje van der Vlies op de vergadering van de classis Rotterdam van de Afgescheiden kerken. 'Delft' verzocht financiële steun voor de verpleging etc. van deze zuster der gemeente. Besloten wordt via de provinciale vergadering de hulp te vragen van alle gemeenten binnen Zuid-Holland.[50] En zo komt - zij het traag - de hulpverlening tot stand. In 1845 kan de classis Rotterdam, met behulp van de giften uit de provincie, besluiten haar twee gulden per week uit te keren.[51] In 1845 wordt gemeld dat een collecte voor haar, in de classis Rotterdam gehouden, *f* 64,13[5] heeft opgebracht.[52] Daarnaast werden afbeeldingen van haar verkocht, hetgeen een bescheiden bron van inkomsten voor haar en haar verzorgsters is geweest.[53] Wellicht werd er na 1848 ook enige ondersteuning gegeven door de (burgerlijke) gemeente Pijnacker.

Direct na het overlijden van deze 'hongerkunstenares' werd het bedrog ontdekt waaraan zij zich had schuldig gemaakt.

49 We ontlenen deze bijzonderheden aan de artikelen 'Engeltje van der Vlies' in de *Delftsche Courant* van 18, 21, 22 en 28 juli 1931. Men zie ook *De Navorscher* 1853, bijbladen, pag. 173-175. 'Middelen, door het bestuur van het Nederlandsch Hervormd Kerkgenootschap gebezigd..., in *Ref. le S*. II (1837) 398-401 - in dit artikel wordt gehandeld over de afscheiding van E. van der Vlies en drie andere vrouwen te Pijnacker in 1837. We vinden van dit viertal alleen Engeltje onder de Delftse gemeenteleden.

50 CVR, 2 nov. 1843. art. 8.

51 Idem, 17 juni 1845, art. 8.

52 Idem, 1 aug. 1848, art. 9.

53 Men zie voor twee van deze afbeeldingen (lithografieën): H.S. Veldman, *Catalogus van den Historischen Atlas van Delft en Delfland*, Delft 1848. 101. In *Ref. le S*. IV (1838) 66 maakte Scholte het doen vervaardigen van één van deze afbeeldingen (getekend door P. Jolly) bekend, en werd door hem het kopen ervan aanbevolen.

[Engeltje van der Vlies]
ENGELTJE VAN DER VLIES

> ‘Zie in dit beeld een wonder van het leven,
> door wettig onderzoek de waarheid heeft gegeven,
> Door Goddelijken wil nu negen-en-dertig jaren oud,
> en negen jaar reeds nu zich zonder spijs of drank het leven houdt.’

(De lithografie wordt vermeld in: H.S. Veldman, *Catalogus van den Historischen Atlas van Delft en Delfland*, Delft 1898, blz. 101: ‘Engeltje van der Vlies... Ter halven lijve van voren, zittende op een stoel te breien...’.)
Fotoreproductie Gemeentelijke Archiefdienst Delft

> ‘In het schoolgebouw te Pijnacker werd het lijk geopend, in tegenwoordigheid van de provinciale geneeskundige commissie, eenige professoren en geleerden uit Delft en omliggende plaatsen... en uit hetgeen in het darmkanaal werd gevonden, bleek dat zij wel degelijk voedsel gebruikt heeft, en het geheel niet anders is als een voorbeeld van de grootste bedriegerij, zoowel van haar als die haar omringden.’
> Het is nooit geheel duidelijk geworden, hoe het bedrog is gepleegd - de zaak werd na haar overlijden in de doofpot gestopt. ‘Men is toch niet graag bedrogen, en dan zoo vele jaren lang!’ Vaststaat echter dat haar verzorgsters er de hand in hebben gehad.[54]

Dr. C.E. van Koetsveld, hervormd predikant te Berkel en Rodenrijs van 1835 tot 1838, die Engeltje meermalen bezocht, schrijft naar aanleiding van de ontleding van het lijk:

> ‘Maar opeens ging het ontleedmes als een signaal in de hoogte. Er valt een zware vloek... want de karnemelk met grutjes, ten deele nog onverteerd, kwamen uit de ingewanden te voorschijn...’.[55]

6. De gemeente in de notulen van classicale en provinciale vergaderingen (1842-1867)

Bij gebrek aan archiefstukken van de gemeente zijn we voor het tijdvak 1842 tot 1867 aangewezen op enige gegevens die we aantroffen in de notulen van bovengenoemde vergaderingen. Als typering van ‘Delft’ in deze jaren - inzonderheid het eerste gedeelte - kunnen we zeggen dat de gemeente veel moeite heeft gehad met zich te voegen in het verband van de Afgescheiden kerken. Wellicht moeten we hierin zien de invloed van Pieter Zonne, die zich in zijn later leven een trouw volgeling van ds. H.P. Scholte heeft getoond.

In paragraaf 4 gaven we reeds de samenstelling van de kerkeraad in 1842; we herhalen dit gegeven en vermelden hieronder tevens hoe deze in enige andere jaren daarna was.[56]

ouderlingen		**diakenen**
	1842	
J. van Oel		A.A. de Lint
	1851	
A. Valkenburgh		G.E. Schaeffer

54 *Delftsche Courant* 28 juli 1931.
55 C.E. van Koetsveld, *Losse Bladen uit mijn Pastoraalboek*, Amsterdam 1894, 39-40.
56 We ontlenen deze gegevens aan de presentie van de classicale en provinciale vergaderingen, de aldaar behandelde zaken, *Delftsch Jaarboekje* (Delft 1851, 1858) en de notulen kerkeraad van 3 en 17 dec. 1867.

I. Hoogendam

J. van Oel

(tevens oefenaar)

P. van der Sluis

J(acobus) van der Velden

W. van den Broek

A.A. de Lint

R.T. Rozenstok

A.J. Verbeek

In de jaren 1843-1850 is, behalve de hier genoemden, ouderling geweest - althans voor zover kon worden nagegaan -: D. van Berschot.

1858

I. Hoogendam	W.J.G. Basoski
B. Kappers	J.A. van der Bent
C. Koomen	B. van den Bos
J. van Oel	J. de Jong
G. Sprenger	A.A. de Lint

1867

L. Tobi (praeses)	A. van den Bos
W.J.G. Basoski	M. Hoogenraad
J.A. van der Bent	H. Houtman
L.A. Post	J. van Oel (Jr.)
J. Russer	F. van der Struif

Terwijl in de jaren 1859 tot 1866 nog optreden als ouderling: E.W. Beth, A. Maaskant; als diaken: A. Noordam, L.A. Post.

Zoals reeds aangestipt: 'Delft' heeft zich, na de reconstructie van het kerkverband in Zuid-Holland in 1842 niet steeds geheel kunnen vinden in de gevolgde lijn. Dit heeft bijvoorbeeld met zich gebracht, dat deze gemeente van januari tot augustus 1847 en van mei tot oktober 1848 zich niet liet vertegenwoordigen op de classicale vergaderingen. Op de eerste provinciale vergadering na de breuk in Zuid-Holland - 1842 - is Delft niet aanwezig.[57] Op de eerste classicale (in nieuwe samenstelling) is er een brief van de gemeente, waarin wordt medegedeeld

> '... dat zijlieden bezwaren vinden om met de Classis voort te gaan op den ingeslagen weg van namelijk zonder de niet in kerkregering vereenigde broeders te vergaderen, en wenschen dat op een algemeene Synode alle de afgescheiden leeraars en opzieners als afgevaardigden zamenkomen,[58] om daar de gronden van vereeniging te leggen, en tot dien tijd zich van de anders gevoelende broeders niet af te scheuren'.[59]

Reeds op de volgende vergadering is 'Delft' vertegenwoordigd, zij het ook slechts door een brief, waarin wordt gemeld dat de ouderlingen door ziekte verhinderd zijn; voorts verklaart de kerkeraad 'vereenigd te zijn met 't Gereformeerd regeringsbeginsel zooals dit in de Dordtsche Kerkorde vervat is, en de Amsterdamsche Synode van 1840 en hare besluiten wettig keurt'. Zelfs vraagt Delft het oordeel van de classis in de zaak van het lidmaat W.F. Hess. Laatstgenoemde is wèl aanwezig en hij beklaagt zich te zijn gecensureerd. In de eerste plaats zegt hij zich niet te kunnen vinden in

57 NPZH I, 13 dec. 1842, art. 3.
58 In de geest van het independentisme (Scholte, Zonne c.s.): geen synode via "provinciale vergaderingen", maar één van predikanten en ouderlingen.
59 CVR, 8 juni 1843, art. 1.

de oefeningen door J. van Oel ‘omdat deze de weg der zaligheid te gemakkelijk voorstelt’. Verder:

> ‘Zijne gevoelens zijn dat elk die in waarheid bekeerd wordt eene hemelsche stem moet hooren en den Heiligen Geest op zich zien nederdalen, gelijk Ezechiël 2,

> Mattheus 3: 17 en 1 Corinthiërs 14, hetwelk hij verklaart hem te beurt gevallen te zijn. Hij zegt ook God gezien te hebben en verklaart dat ook de uitwendige leden des ligchaams in de wedergeboorte veranderd worden, en bewijst dat met 1 Corinthiërs 15. In 't algemeen wordt zijne bevatting van het werk der bekeering zeer afgekeurd. De praeses wijst aan dat Christus díe zalig spreekt die niet gezien en nogtans zullen geloofd hebben,[60] en dat dus in 't zaligmakend geloove de werking der uitwendige zintuigen niet te pas komt, en staaft dit met het mededeelen zijner eigene ondervinding, waarmede zich de vergadering vereenigt, doch niet dezen broeder... De Classe keurt dus de toepassing der Kerkelijke tucht goed, en zal hiervan aan den Delftschen Kerkeraad berigt doen toekomen.'[61]

Drie maanden later is J. van Oel aanwezig in de classicale vergadering. Hij deelt mede, dat Hess in zijn dwaalgevoelens volhardt; hij zal worden afgesneden.[62] Voorts brengt Van Oel 'de zaak' van diaken G.E. Schaeffer ter tafel - deze, zo wordt niet al te duidelijk omschreven 'verkeert in zoodanige wanhopige toestand dat hij zelfs het bloed van Christus voor hem onrein agt'. Hij is door de kerkeraad geschorst, maar de vergadering geeft de raad hem van zijn bediening af te zetten.[63]

Begin 1845 uit ds. Los ter classicale vergadering bezwaren tegen Delft. In strijd met een genomen besluit 'roept' deze gemeente predikanten die niet tot het kerkverband behoren. De reactie van de afgevaardigden wordt niet medegedeeld; we lezen slechts: 'De vergadering heeft besloten zich nauw aan de besluiten te houden'.[64]

Midden 1846 beschuldigt 'Schiedam' de gemeente te Delft ervan dat in haar classicale lastbrief, op de vorige vergadering (20 januari 1846) ingediend, uitdrukkingen zijn gebezigd 'welke van dien aard zijn dat zij [Schiedam] met zulke Kerkeraden in geene kerkelijke verbintenis willen staan, tenzij de Delftsche Kerkeraad de uitdrukkingen in dezen lastbrief voorkomende herroepe'. Het wordt uit de classicale notulen niet duidelijk wat de zaak is, waarin aanstonds zulke dreigende woorden worden gebruikt. Maar hoe dit zij, Jan van Oel - de enige afgevaardigde - legt staande de vergadering het hoofd in de schoot, 'waarin de afgevaardigde van Schiedam berust'.[65]

Op de volgende vergadering - 6 oktober 1846 - wordt opnieuw aanmerking gemaakt op de dan ingediende lastbrief van Delft. De zaak waarover het thans gaat, wordt niet direct duidelijk, maar de classis spreekt uit dat indien 'wij aan zoodanige leden zitting wilden geven, wij van onze gewone orde afweken'. Bodegraven, Rijnsburg en Katwijk verklaren dat als 'Delft' zó wordt aanvaard 'het hen dan niet noodig was geweest, de Classis van Leiden te verlaten' -

60 Christus tot Thomas - Johannes 20 vers 29. Ds. S.O. Los was praeses.
61 CVR, 9 aug. 1843, art. 1, 2, 10.
62 Idem, 2 nov. 1843, art. 6. Wij konden niet vinden, of anderen - in of buiten Delft - de gevoelens van Hess hebben gedeeld.
63 Idem, art. 7.
64 CVR, 11 maart 1845, art. 9. Uit het manuscript 'Gebruikte Texten door H.G. Klijn...' weten we dat genoemde predikant, die tot de groep-Scholte behoorde, vrijdag 27 september 1844 te Delft preekte over Psalm 130 vers 3-4. Vergelijk hoofdstuk 5.
65 CVR, 7 juli 1846, art. 7.

namelijk omdat deze vergadering in 1842 afweek van de Dordtse kerkenorde - 'dewijl die in diezelfde bandeloze geest verkeerden als nu zich de gemeente van Delft openbaarde'. De enige afgevaardigde van Delft - Jacobus van der Velde - mag de vergadering bijwonen, maar krijgt geen stem. De classis is van oordeel dat de kerkeraad in genoemde plaats 'noodzakelijk moest worden vermaant over hun ligtzinnigheid en bandeloosheid'. De scriba, ouderling W. van Harten, te Rotterdam, zal een brief zenden.[66]

Begin januari 1847 zendt Delft geen afvaardiging naar de classis Rotterdam. Er is wel een brief, waaruit blijkt dat 'deze broeders een ander kerkelijk standpunt hadden dan de vergadering'. De broeders zijn, indien zij niet van gevoelen veranderen, niet welkom op de classicale vergaderingen. Ds. S.O. Los, die een uitnodiging van Delft heeft ontvangen het avondmaal te komen bedienen, zal hieraan geen gevolg geven; wel zal hij daar gaan preken.[67] De volgende vergadering geeft in zoverre klaarheid dat we kunnen lezen dat Delft de synode 1846 gehouden te Groningen - de eerste 'normale' na 1840 - niet voor een wettige houdt, althans niet al haar besluiten erkent.[68] Deze zaak komt vervolgens op de provinciale vergadering van 9 september 1847.

> 'Daarna wordt overgegaan tot behandeling der zaken van Delft dewijl men aldaar begeerde om alle leeraars welke niet geschorst zijn te laten prediken onverschillig dan ook of zij met ons in alle andere opzichten vereenigd waren. Het oordeel der vergadering in dezen was dat Do. S.O. Los zoo lang de gemeente in zulk een afkeuringswaardige handel bleef voortgaan, zijn EW aldaar wel de prediking maar niet het Avondmaal zoude bedienen.
>
> Waren er intusschen leden dier gemeente welke zich met dusdanige handeling niet konden vereenigen en eene daaruit vloeijende begeerte openbaarden om zich aan eene naastbijzijnde gemeente waar men naar wet, orde en regel handelde te verbinden, zoo zal men genoemde leden in den schoot der gemeente opnemen en al de voorregten der gemeente doen deelen.'[69]

Uit het geheel der gegevens mogen we wel concluderen dat de bezwaren van 'Delft' zich vermoedelijk niet hebben gericht tegen de synode van 1846 als zodanig, maar tegen het door die vergadering genomen besluit dat men de predikanten 'die nog niet in alles met ons vereenigd zijn' - A. Brummelkamp, H.G. Klijn, A.C. van Raalte e.a. - niet zonder meer zou erkennen.[70] Merkwaardig is dat op de volgende classicale vergadering 'Delft' weer aanwezig is in de persoon van ouderling Van Oel, en dat óók hij verklaart te zullen handelen 'naar Gods Woord en de Synode... gehouden te Groningen 1846'.[71] Deze zaak behoort blijkbaar tot het verleden.

66 Idem, 6 okt. 1846, art. 3, 10.
67 Idem, 5 jan. 1847, art. 5-6.
68 Idem, 6 april 1847, art. 5-7.
69 NPZH I, 9 sept. 1847, art. 9.
70 *Handelingen en Verslagen* (1846), 396, 398-399 (art. 38, 49).
71 CVR, 2 nov. 1847, art. 2.

Kort daarna verschijnt de volgende controverse aan de kim. Bernardus Kappers,[72] lid van de Delftse gemeente, brengt een beschuldiging in tegen zijn

72 We vonden hem tot 1841 te Rotterdam.

kerkeraad. Een medelid, M. Smink,[73] is kort geleden hertrouwd en wel met de zuster van zijn overleden vrouw. Het huwelijk is kerkelijk bevestigd. En nu rijst ook op de classicale vergadering de vraag, of dit is geoorloofd. We schreven hierover uitvoerig in het DERDE DEEL (226-228), en zullen niet in herhaling vallen, doch stippen slechts het volgende aan. Men beriep zich op ander meer Leviticus 18 vers 16: 'Gij zult de schaamte der huisvrouw uws broeders niet ontdekken; het is de schaamte uws broeders.'. Men meende dit verbod te kunnen uitbreiden - zoals ook staat vermeld in de kanttekening op deze tekst in de Staten-Vertaling-tot: '... en eveneens een man met de eene zuster getrouwd zijnde, mag na haar dood de andere zuster niet trouwen'.

De synode van 1840 (Amsterdam) had zich in deze geest uitgesproken, hoewel niet op een absolute wijze.[74] Aan één van de afgevaardigden van Delft - J. van Oel - wordt gevraagd of hij niet overtuigd was 'onvoorzichtig gehandelt te hebben. Dewijl hij toch verpligt was geweest in zulk een geval met een leeraar beraadslaagd te hebben'. De classicale vergadering oordeelt dat het huwelijk 'niet gescheiden mag worden' (!), maar wel zal de kerkeraad te Delft op 6 februari 1848 voor de gemeente moeten schuldbelijden met de volgende woorden.

> 'De zaak onlangs voorgevallen, namelijk de bevestiging van het huwelijk van Broeder Smink met zijn vrouws zuster - daartegen zijn bezwaren ingekomen. Deze bezwaren zijn beoordeelt van de Classis. Onderrigt zijnde dat het kerkelijk oordeel, gegrondvest op Gods Woord, tegen zulke huwelijken is en dezelve ver-bied[t], zoo moeten wij kerkenraad belijden onvoorzichtig gehandelt te hebben, en hebben ons verbonden om in dezen bij den voortgang voorzigtiger te handelen, zulke huwelijken onder de gemeente [niet] alleen niet te bevestigen, maar ook nimmer toe te laten op poene van censuure.'[75]

Op 3 mei 1848 is Delft niet aanwezig. De kerkeraad schrijft dat hij niet heeft voldaan aan het lezen van de 'schuldbelijdenis', omdat hij meent daarvoor

73 Aangaande Martinus (ook: Martienis) Smink, die zoals we verder in dit hoofdstuk zullen zien met veel vrucht heeft gearbeid aan de school der Afgescheidenen te Delft, vinden we in GA Delft (huwelijken 1847, acte nr. 131) dat hij 15 dec. 1847 hertrouwt. Smink, 36 jaar oud, zoon van Martienis Smink en Johanna de Rooy is 'onderwijzer der jeugd' en weduwnaar van Catharina van Kapel. De bruid is Wilhelmina van Kapel, 33 jaar, zonder beroep. Vermeld wordt dat aan de acte is toegevoegd een afschrift van een koninklijk besluit van 16 nov. 1847, no. 86, waarin aan de huwelijks-candidaten vrijstelling wordt verleend van artikel 88 van het Burgerlijk Wetboek. Dit artikel luidde als volgt:
'Ook is het huwelijk verboden:

1°. Tusschen schoonbroeder en schoonzuster, wettige of onwettige;

2°....

De Koning kan, om gewichtige redenen, het verbod, in dit artikel vervat, door het verleenen van dispensatie opheffen. Grondwet, art. 69.'
(Uit: A.J.B. Rijke en G. van Poeteren, *Wetboek voor privaat- en fiscaal recht*, derde druk, Zwolle 1909, 80-81.)
Martinus Smink overleed 3 sept. 1892, 80 jaar, 'oud hoofdonderwijzer'; zijn tweede vrouw overleefde hem (GA Delft, overlijden 1892, acte 6 sept. 1892, nr. 529).

74 *Handelingen en Verslagen (* 1840) 237-239 (art. 11-12).

75 CVR, 1 febr. 1848, art. 8.

geen grond te vinden in Gods Woord. Bovendien wordt bekend, dat men de geschorste ds. H.A. Leenmans heeft laten preken en het avondmaal bedienen. Ds. S.O. Los zal een vermaan-brief schrijven en op de volgende vergadering zal de reactie hierop worden behandeld.[76]

Op de volgende classicale vergadering zijn er weer geen afgevaardigden van Delft. Geconstateerd wordt 'dat zij nu twee herhaalde reizen niet... gekomen zijn, zonder daarvoor een wettig bezwaar in te brengen'. Er is opnieuw een brief waarin staat dat 'de opzieners verklaren aan de vermaningen geen gehoor te kunnen geven, omdat zij hun schuld in het Woord van God niet duidelijk kunnen lezen'. De classis besluit hierop een commissie uit haar midden naar Delft te zenden 'de gemeente zamen te roepen, hun te onderzoeken of zij met de Classis wilden vereenigt blijven, en dan naar bevind van zaken te oordeelen en dezelve uit te voeren'.[77]

Het blijft nu één vergadering stil rond Delft. Maar in de volgende verschijnen de ouderlingen I. Hoogendam en J. van der Velden. Hun gemeente is 'nog niet met de classis vereenigd', maar toch wordt aan beiden vrijheid gegeven de vergadering bij te wonen. Een nieuwe complicatie is dat ds. A.H. Wessels te Rijnsburg, onlangs bij gelegenheid dat hij te Delft preekte, kinderen heeft gedoopt en een ouderling en diaken heeft bevestigd. 'Zijnde de twee laatste handelingen zonder voorweten van de classis geschied, [zoo] wordt zulks verschillend beoordeeld' - aldus de notulering van genoemde predikant. De vergadering oordeelt

> 'dat het betwist-wordende huwelijk in de Delftsche gemeente voltrokken, op grond van Leviticus 18 vers 16, vergeleken met Kap. 20 vers 21[78] bloedschendig is en besluit om de Kerkeraad van Delft... aan te zeggen, dit besluit aan de gemeente... bekend te maken. En wat de gehuwde personen betreft, deze te berigten, dat, indien zij zich onthouden, hun het avondmaal geoorloofd is'.[79]

We zien uit dit oordeel dat de zaken zich toespitsen. Maar het verwondert niet, als we hieraan aanstonds kunnen toevoegen dat dit besluit in deze vorm niet is uitgevoerd. Drie maanden later - Delft zond weer afgevaardigden - vinden we in de notulen van de classis, dat het besluit aangaande het 'betwist wordend huwelijk' buiten werking is gesteld tot aan de synode die 11 juli 1849 te Amsterdam zal bijeenkomen.[80] Deze vergadering brengt echter geen oplossing der moeilijkheden, in zoverre dat zij uitspreekt het ongeoorloofd te achten 'dat een man met de zuster zijner overleden vrouw trouwt'.[81]

76 Idem, 3 mei 1848, art. 6, 9.
77 Idem, 1 aug. 1848, art. 6, 8.
78 Leviticus 20 vers 21: "En wanneer een man zijns broeders huisvrouw zal genomen hebben, het is onreinigheid; hij heeft de schaamte zijns broeders ontdekt; zij zullen zonder kinderen zijn.".
79 CVR, 6 febr. 1849, art. 2, 5-7.
80 Idem, 24 mei 1849, art. 8.
81 *Handelingen en Verslagen* (1849) 462, IX 'Over het huwelijk'. De synode van 1857 (Leiden) maakte aan de 'misverstanden' een einde, door met verwijzing naar die van 1854 uit te spreken - zij het ook in een negatieve formulering - dat een geval zoals zich dat in de gemeente te Delft heeft voorgedaan, niet kan worden gerekend tot de bloedschendige huwelijken (*Handelingen en Verslagen* 636, 681).

Opnieuw komt dezelfde Delftse zaak aan de orde in december 1849. Het besluit dat dan wordt genomen is aanmerkelijk milder dan het vorige. Een hierna te noemen verklaring zal te Delft moeten worden voorgelezen. We vinden in de classicale notulen:

> 'De Klassis van den 5 December 1849... heeft opnieuw over het huwelijk van den bij U bekende broeder... geoordeeld, en besloten aan de gemeente alhier bekend te maken, dat de Klassis zulke huwelijken als onwettig en tegen Gods Woord, volgens Leviticus 18 beschouwt, waarom een ieder wordt opgewekt, zulke verbintenissen niet aan te gaan, tenzij men Gods oordeel op zich wil laden, alsmede dat de Kerkeraad zal gecensureerd worden, indien die zulke huwelijken door toestemming bevordert of kerkelijk inzegent, waaromtrent deze over hunne handelwijze in gemeld huwelijk wordt bestraft.
> (was get.) H. Joffers, President
> A.H. Wessels, Scriba
> P.S. Ds. Wessels is belast, om dit besluit te Delft na gehouden prediking, op den 12 dezer aan de gemeente voor te lezen.'[82]

Het slot van deze verwarde zaak geven de classicale notulen 12 maart 1850:

> 'Ds. Wessels geeft verslag van zijne komst te Delft, hoe hij zich van den hem opgelegden taak heeft gekweten... Zijn Eerw. naar omstandigheden aldaar gehandeld hebbende, hoewel niet in alles volgens het klassikaal besluit, is er eindelijk met een overgrote meerderheid van stemmen geoordeeld om de onderhavige zaak te laten rusten en dezelve als afgedaan te beschouwen, alsmede dat de gemeente van Delft nu weer met de Klassis, gelijk andere gemeenten, is vereenigd.'[83]

Het volgende conflict tussen 'Delft' en de classis Rotterdam ontstaat in 1852, als men in deze gemeente ds. J.H. Donner te Leiden 'Leeraar bij de partij van Brummelkamp' heeft laten preken 'met het doel de vereeniging te bevorderen'.[84] Er ligt over deze zaak een brief van negen leden der gemeente te Delft op de tafel van de classicale vergadering van februari 1852.[85] De afgevaardigden - I. Hoogendam en A.J. Verbeek - nemen 'de bestraffing' niet aan,[86] en hetzelfde gebeurt op de april-classis. Dan is er opnieuw een brief van bezwaarden.[87] Zij vragen behandeling van hun brief inzake het laten voorgaan van ds. Donner. Weer wil de kerkeraad niet van erkenning van schuld weten. De classis schrijft aan de verontruste leden dat de

82 CVR, 5 dec. 1849, art. 8.
83 Idem, 12 maart 1850, art. 9.
84 Zoals bekend stonden A. Brummelkamp c.s. tot 1854 buiten het verband van de hoofdstroom der Afgescheidenen. De gemeente Hooigracht te Leiden, waaraan J.H. Donner was verbonden, werd (eerst) in 1857 in het kerkverband van Zuid-Holland opgenomen.
85 Brief van B. Kappers en acht anderen (Kappers schrijft uit naam van deze niet-ge-noemden).
86 CVR, 3 febr. 1852, art. 4.
87 J.A. van der Bent. B. Kappers, A. Kuipers, Jacob Maan, C.A. van Ravesteyn, J.T. de Wilde.

zaak ‘langmoedig’ dient te worden behandeld.[88] Deze brief is voor de bezwaarden - inmiddels een groep van tien

88 CVR, 27 april 1852, art. 4.

personen - aanleiding zich te wenden tot de provinciale vergadering. Deze benoemt hierop een commissie bestaande uit de predikanten F.A. Kok (Schoonhoven) en A.H. Wessels, om met de kerkeraad over de hangende kwestie te spreken 'met last om volgens de regels der Kerk in langmoedigheid te handelen'.[89] Het wordt niet duidelijk hoe het wedervaren van de commissie is geweest, maar op de volgende provinciale vergadering dient dezelfde zaak opnieuw. Besloten wordt aan de Delftse kerkeraad te schrijven dat

> 'deszelfs leden gehouden zijn, de Dordtsche kerkenorde en andere daaraan verbondene kerkelijke bepalingen in het bestuur der gemeente te gebruiken, weshalve het noodig is, tot eene nieuwe verkiezing van de kerkenraad over te gaan, waarbij de leden van den tegenwoordigen kunnen voorgesteld worden. De Klassis van Rotterdam zal gehouden zijn, op de uitvoering dezer zaak te letten. Bij verzet of nalatigheid van den Delftschen Kerkenraad, zal de classis den kerkenraad afzetten en verdere besturing geven.'[90]

Gevraagd kan worden of de provinciale vergadering voor deze krasse besluiten gronden heeft kunnen vinden in de door haar genoemde Dordtse kerkenorde. Wij menen van neen. De hierboven genoemde brief is blijkbaar niet letterlijk zó verzonden, want in de notulen van de provinciale synode van mei 1853 wordt besloten (weer) een schrijven te richten aan 'Delft'. Men eist eerst dat 'de helft van den Kerkeraad zal afgaan en dat andere personen daartoe zullen worden verkozen' (!), maar als het blijkt dat 'geene der leeraren zich met de uitvoering [van dit besluit] wil belasten', wordt goedgevonden te schrijven

> 'dat het besluit van den 10 November 1852 niet duidelijk genoeg door den Secretaris aan U is medegedeeld. In verband daarmede en tengevolge van nieuwe klachten uit uwe gemeente tot ons gekomen, besluit de vergadering, dat het halve deel van den kerkenraad zal afgaan; dat dit gedeelte met andere personen kan voorgesteld worden, om uit het dubbeltal de vereischte personen te kiezen. Zij verlangt, dat gij dit besluit binnen zes weken uitvoert en dat gij op dit besluit binnen drie weken aan den consulent Ds. Geuchies antwoordt, of gij U daarmede vereenigt'.[91]

Er zijn geen aanwijzingen dat 'Delft' zich aan dit besluit heeft onderworpen. Wel lezen we dat kort na mei 1853 enige leden van de 'oppositie' onder censuur zijn geplaatst. Maar al spoedig wordt op dit punt verzoening bereikt.[92] Toch is de kerkeraad er blijkbaar van overtuigd geraakt, dat het niet aangaat, althans niet wijs is, ds. Donner te laten preken. Hij neemt in 1856 in deze zin een besluit. Evenwel treedt genoemde predikant in maart 1857 opnieuw op voor de Delftse gemeente. Hoe dit mogelijk is geweest, wordt in de bewaard-gebleven notulen niet toegelicht. De classicale vergadering spreekt uit, als zij van dit voorval kennis neemt, dat 'Ds. Donner niet te

89 NPZH I, 11-13 mei 1852, art. 7.
90 Idem, 9-11 nov. 1852, art. 29.
91 Idem, 18-19 mei 1853, art. 27, 33.
92 CVR, 2 aug. 1853, art. 8.

Delft mag prediken vóór de synode'.[93] Bedoeld is die van 1857 te Leiden (3 tot 17 juni), alwaar de defini-

93 Idem, 7 april 1857, art. 6.

tieve hereniging van Donners gemeente met het kerkverband tot stand komt.[94]

We komen toe aan het tijdvak, waarin H.A. de Vos te Delft stond: 29 november 1857 tot 23 juli 1867. Hij was de eerste predikant van de gemeente aldaar.[95] Reeds in 1850 had de kerkeraad, via een commissie uit zijn midden een diaconieschool opgericht; men kreeg van het gemeentebestuur na enige tijd toestemming alle kinderen van de kerk, maar ook van daarbuiten, toe te laten en van dezen 'een klein schoolgeld' te heffen. Het eerste gebouw stond aan de Nieuwe Langendijk, het eerste hoofd was de door ons reeds genoemde Martinus Smink. Over hem lezen we:

> 'Op hem was het oog van den Kerkeraad gevallen; de eenvoudige, waardige man verliet de school, waaraan hij in de stad als onderwijzer werkzaam was en aanvaardde de eer der schande. Als pionier van het Christelijk onderwijs komt ook hem een plaats der eere toe in de rij der mannen, die de hitte des daags en de koude des nachts gedragen hebben.'

Toen de eisen die aan de school werden gesteld hoger werden, gaf de kerkeraad de strijd op, en zette Smink met een jaarlijkse subsidie van de kerk, groot *f* 400, het werk voor eigen rekening voort. In 1889, op bijna 80-jarige leeftijd ging hij met 'pensioen'; van de kerkeraad ontving hij een jaargeld van *f* 500, en na zijn overlijden in 1892, de weduwe *f* 250. De instelling werd in de eerste, moeilijke jaren financieel gesteund door onder anderen mevrouw J.J. Zeelt te Baam-brugge en mr. G. Groen van Prinsterer.[96]

Welnu, deze school is in de tijd dat ds. De Vos te Delft stond, een twistappel geweest tussen predikant en andere kerkeraadsleden. In 1860 verzoekt ds. De Vos aan de provinciale vergadering een commissie te benoemen 'ten einde te Delft zoo mogelijk eene kwestie betreffende de daar bestaande Bijzondere School te vereffenen'. Benoemd worden de predikanten Donner en Geuchies, alsmede de Leidse ouderling A. Tieleman.[97] Uit het verslag van dit drietal[98] blijkt dat de schoolcommissie 'eene zeer slechte administratie over de gelden' heeft gehouden en steeds weigerachtig was geweest rekening en verantwoording te doen; dat de kerkeraad nalatig was geweest toezicht te houden op de administratie. 'Nadat veel over de zaak was gesproken, had er eene wederzijdsche schuldbelijdenis plaats gevonden.' Maar:

94 *Handelingen en Verslagen* (1857) 658-662 (art. 23-31).

95 Hendrik Antonie de Vos, geb. 20 jan. 1816 te Steenwijk, overl. 5 maart 1868 te Delft. Vóór hij in laatstgenoemde plaats kwam, stond hij te Tiel (1854-1857). Hij behoorde vóór 1854 tot de 'partij van Brummelkamp'. Men zie voor hem: *De Haas* I, 276-277; Wesseling, *Afscheiding in Friesland* I register; Wesseling, *Afscheiding in Overijssel* I register.

96 Breder over deze Delftse school: F. Kalsbeek e.a., *Van Strijd en Zegen, Gedenkboek van het Christelijk onderwijs*, Leiden 1904, 117-120 - aan welk werk wij de genoemde bijzonderheden ontlenen.

97 NPZH II, 11-12 april 1860, art. 26.

98 Idem, 8-9 aug. 1860, art. 23.

> ‘Ds. de Vos hierop den verderen loop der zaken mededeelende, blijkt hieruit op nieuw, dat aangezien de personen, die vroeger met de administratie belast waren, doch nu afgetreden zijn, weigeren de boeken af te geven en verantwoording te doen, de bezwaren niet uit den weg zijn geruimd.
> De Vergadering hierna tot overweging van al het gehoorde overgaande, oordeelt en besluit, dat de kerkeraad der Gemeente Delft gehouden is, de bedoelde personen bij volharding niet alleen kerkelijk, maar desnoods regterlijk te moeten vervolgen, om zoo de zaak in het reine te krijgen.’

Op de classicale vergadering van juli 1861 kan worden gerapporteerd dat de kwestie tussen kerkeraad en schoolbestuur geheel is weggenomen.[99] Begin 1863 vinden we: dat er weer avondmaal is gevierd; enige tijd is dit achterwege gebleven ‘uit kracht van onaangenaamheden’.[100] Toch blijven er twisten in deze gemeente. Ds. De Vos verklaart begin 1864 op de classis: ‘dat hij tegenwoordig wel geen president is van de [school-]commissie, maar dat hij vroeger als zoodanig door den ouderling Beth, zedelijk vermoord is geworden’. Hij verklaart moedeloos gestemd te zijn. Er zal opnieuw een commissie naar Delft gaan.[101] Door de ziekte van ds. De Vos - die zich kort daarna openbaart - blijft het verdere verloop van deze droeve twist voor ons verborgen. Wellicht hebben beide partijen elkaar weer gevonden. In 1867 gaat De Vos met emeritaat; hij ontvangt een toelage van *ƒ* 300 per jaar.[102] Hij overlijdt reeds het volgende jaar, op 52-jarige leeftijd ‘na langdurig smartelijk lijden’.[103]

7. Het oudst-bewaarde notulenboek (1867-1873)

De vacature, ontstaan na de emeritering van ds. De Vos, brengt de gemeente geen rust. Reeds vóór het emeritaat ingaat, worden er hulpdiensten verricht door de voormalige zendeling-leraar L. Tobi.[104] Deze had enige tijd te Amsterdam gewoond en had op 8 juni 1866 van de synode vergaderend in deze plaats het recht ontvangen in vacante gemeenten ‘in de prediking te dienen’.[105]

99 NCVR, 2 juli 1861, art. 6.
100 Idem, 6 jan. 1863, art. 7.
101 Idem, 8 jan. 1864, art. 6.
102 NPZH II, 11 mei 1865, art...., 1-2 mei 1865, art.... (de artikelen konden niet worden bepaald door beschadiging van het origineel).
103 *De Haas* I, 276.
104 Leonard Tobi werd 17 okt. 1832 te Zwolle geboren en overleed 24 febr. 1888 te Naaldwijk. Was vanaf 1859 werkzaam als zendeling in de Molukken, doch werd wegens omstandigheden en lichaamszwakte gedwongen naar Nederland terug te keren. De synode van 1866 besloot hem gedurende een jaar het recht te geven in vacante gemeenten ‘in de prediking te mogen dienen’ zonder de sacramenten te mogen bedienen. De classis Amsterdam examineerde hem 17 en 18 juli 1867 en stelde hem hierna beroepbaar. Hoewel beroepen te Delft, lezen we niet van een bevestiging aldaar. Hij vertrekt uit deze plaats in november 1868. Daarna diende hij als predikant de gemeenten te Vlissingen (1868), Serooskerke (1871), Tholen (1877), Naaldwijk (1882). Hij overleed na een ziekte van enige dagen. Men zie voor hem *De Haas* II, 338.
105 *Handelingen en Verslagen* (1866) 952-953 (art. 137).

Als tot het emeritaat van De Vos is besloten, komt op de kerkeraad het beroe-

pingswerk aan de orde - 3 juni 1867. Er wordt een drietal geformeerd: J. Alting (Maasland), L. Tobi ('hulpprediker alhier') en P. Wagemaker (Vlaardingen).[106] Maar reeds op een volgende vergadering ontstaat onenigheid over deze zaak. Het blijkt dat er 'een partij' Tobi en 'een partij' Wagemaker is. M. Hoogenraad, J.A. van der Bent en A. van den Bos maken bezwaar tegen de candidatuur Tobi; deze zou nog niet beroepbaar zijn gesteld. Een stuk 'van de Klassikale Vergadering te Amsterdam van Julij 1866' - waarvan we de inhoud niet kennen - neemt de moeiten van de bezwaarden ten aanzien van Tobi weg.[107] Twee dagen later wordt de hulpprediker beroepen met 34 tegen 17 stemmen; 14 zijn er voor ds. Wagemaker en 3 voor ds. Alting.[108] Het uitgebrachte beroep heeft als gevolg dat een lid der gemeente, C.J. van Andel, zijn 'lidmaatschap opzegt met zijn geheele huisgezin'. Hij kan zich met het verkiezen van Tobi niet verenigen, aangezien deze 'de onmagt en uitverkiezing door Gods Woord geleerd' niet recht predikt; zó worden er 'struikelblokken' neergelegd voor gelovigen en ongelovigen. De onttrekking wordt wèl, het bezwaar tegen de beroepene niet aanvaard. Het blijkt de kerkeraad dat er in deze zaak meer opposanten zijn.[109] In oktober 1867 worden ouderling L.A. Post en diaken M. Hoogenraad 'ontslagen' wegens een op onwettige wijze ageren in de zaak van het beroep.[110]

In december zien we Tobi optreden als praeses van de kerkeraad[111], maar we lezen niet van een bevestiging als predikant. Integendeel, in mei 1868 verzoekt laatstgenoemde 'om [van] het op hem uitgebragte beroep als leeraar der gemeente te worden losgemaakt, uit hoofde Zijn Edeles lichgaamstoestand te zwak is wegens de veelvuldige werkzaamheden alhier'. De kerkeraad is echter niet bereid aan de 'losmaking' mede te werken. Wel zal er een nieuwe beroepsbrief worden opgesteld, daar de classis met de reeds uitgereikte geen genoegen heeft genomen.[112] De provinciale vergadering van juni 1868 oordeelt echter dat aan Tobi 'ontslag van Delft' moet worden gegeven.[113] Nog in november dringt een aantal leden er bij de kerkeraad op aan 'den Leeraar Tobi onder ons te houden'. Maar er wordt geconstateerd dat 'hieraan niets meer is te doen', aangezien deze het beroep naar Vlissingen reeds heeft aangenomen.[114]

Bij het nu volgende beroepingswerk rijst opnieuw een kwestie. Op de provinciale vergadering protesteren enige leden van Delft er tegen dat de kerkeraad ds. W.J. Weyenberg (Zuid-Beijerland) niet op een nominatie heeft willen

106 Not. kerker. 3 juni 1867.
107 Idem, 17 juni 1867. Inderdaad werd Tobi eerst enige weken later - 17 en 18 juli 1867 - beroepbaar gesteld (vgl. noot 104). Vermoedelijk behelsde het Amsterdamse stuk de mededeling dat Tobi eerlang zou mogen staan naar het ambt van dienaar des Woords.
108 Not. kerker. ('Mansleden vergadering') 19 juni 1867.
109 Not. kerker. 1 juli 1867, art. 6-7.
110 Idem, 3 okt. 1867, art. 4.
111 Idem, 17 dec. 1867.
112 Idem, 22 mei 1868, art. 1-2.
113 NPZH II, 3-4 juni 1868 (geen artikel).
114 Not. kerker. 10 nov. 1868, art. 4.

plaatsen. Het bezwaar wordt afgewezen - zo'n besluit is het goed recht van de kerkeraad.[115] Op 31 mei 1869 wordt L. van der Valk,[116] voormalige Kruisdominee te Rotterdam, beroepen. Op 6 november 1869 doet hij intrede en pas 19 juni 1892 vertrekt hij naar Scheveningen. Onder leiding van deze begaafde predikant komt de gemeente tot rust. Zij was overigens gegroeid, tegen de verdrukking, ondanks de vele inwendige twisten en de moeiten zich in het kerkverband te voegen. Van het 'dat de gemeente slechts bestaat uit twaalf personen' in 1840, bereikte zij een omvang - zoals de statistiek leert - van 300 zielen in de jaren 1851-1864, van 333 in het tijdvak 1865-1870, en van 468 in 1871.

115 NPZH II, 1 april 1869 (geen art.).

116 Men zie voor hem hoofdstuk 22 ('De Kruisgemeenten te Rotterdam') en *De Haas* II, 339-341.

Hoofdstuk 31
Bleiswijk

Inleiding

Bleiswijk is thans één van de 'drie B gemeenten': Bergschenhoek, Berkel en Rodenrijs, Bleiswijk. Deze dicht bij elkaar liggende dorpen, ongeveer het middelpunt van de driehoek Gouda-'s-Gravenhage-Rotterdam, hebben dezelfde agrarische belangen en mogen niet uitgroeien boven een bepaald inwonertal. Bleiswijk had in 1984 circa 8300 inwoners; het middel van bestaan is voornamelijk tuinbouw.

In 1840 omvatte deze plaats het dorp Bleiswijk, de buurt aan de Kruisweg, de Overbuurtsche polder en de Hoekeindsche polder. Er stonden 175 huizen, bewoond door ruim 1300 inwoners. Dezen vonden merendeels hun bestaan in graanbouw, in een leerlooierij en een korenmolen. Godsdienstig was de verdeling als volgt: 1000 Hervormden, 300 Rooms-Katholieken en 15 Remonstranten. 'De Remonstrantsche kerk is een fraai gebouw, boven welks ingang men met groote in steen uitgehouwen... letters leest: Église des anciens amis de la liberté de la conscience (d.i. kerk der oude vrienden van de gewetensvrijheid). Onder deze woorden staat: Remonstrantsch-Gereformeerde Kerk'.[1]

De kerkelijke geschiedenis van dit kleine dorpje is betrekkelijk bewogen. De berucht-geworden Henricus Slatius (1585-1623) stond er van 1613 tot 1618; in laatstgenoemd jaar werd hij afgezet vanwege zijn remonstrantse gevoelens. Zoals bekend werd hij in 1623 te 's-Gravenhage onthoofd, omdat hij had deelgenomen aan een samenzwering tegen Prins Maurits. In 1632 bouwden de Remonstranten te Bleiswijk een schuilkerk; het gebouwtje mocht van de weg niet als kerk herkenbaar zijn; vandaar de pastorie aan de straatzijde. Zij werd afgebroken in 1926, na in 1866 te zijn aangekocht door de 'Vrienden van de Waarheid' en in 1900 door de Gereformeerde kerk te Bleiswijk. S. Huisman[2] vertelt in zijn achtste artikel dat het interieur van de 'oude kerk' aan de zijkanten bruin-geverfde banken vertoonde - daar zaten de mannen en de jongens. In het middenvak stonden stoelen met biezen-zittingen - de plaats van de vrouwen en

1 *Van der Aa* II, 471-473.

2 S. Huisman, 'Het ontstaan van de Gereformeerde Kerk van Bleiswijk' I-IV, 'De Gereformeerde Kerk van Bleiswijk na reformatie' V-VII, 'De Gereformeerde Kerk van Bleiswijk' VIII, IX, artikelen in *Mededelingenblad Gereformeerde Kerk Bleiswijk*, jaar 1971. Het archief van genoemde kerk bevat een fotocopie van deze negen artikelen.

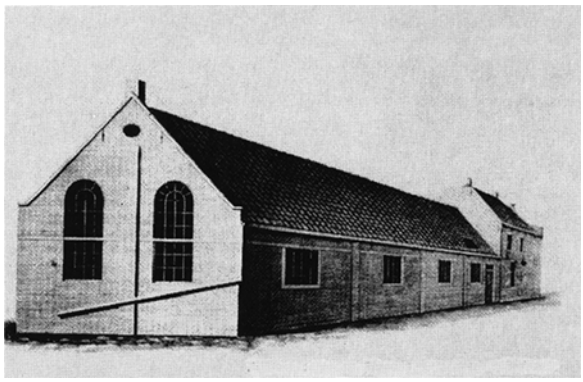

Tekening van het exterieur van de Remonstrantse kerk te Bleiswijk, met daarachter de pastorie[3]

3 Door een foutieve perspectief lijkt het kerkje langer dan het was.

de meisjes. Voor de kerk stond de pastorie, later woning van de hoofdonderwijzer van de daarnaast gebouwde school.

> 'Tussen die woning en de kerk was de ingang met aan het einde een trapje naar de orgelgaanderij. Voor in de kerk de preekstoel, mooi bewerkt maar klein met een deurtje zodat de voorganger weinig bewegingsvrijheid had... Er was een soort koorhek met lessenaar voor de voorlezer (met koper omlijst). Aan beide zijden van de preekstoel stonden banken voor de ouderlingen en de diakenen.'[4]

In de remonstrantse gemeente stond van 1792 tot 1796 Gerbrand Bruining (1764-1833). Zijn vurig patriottisme en zijn fransgezindheid hebben in Bleiswijk tot vele conflicten en moeilijkheden geleid. Zo is er onder zijn leiding en door de dwang die hij op de 'burgers' van Bleiswijk uitoefende, af en toe door het 'Vrijcorps' geëxcerceerd in het koor van de Hervormde kerk - soms des zondags na de kerkdienst. Wij kunnen op de vele verwikkelingen van het tijdvak 1792 tot 1796 niet ingaan, maar vermelden slechts dat het optreden van Bruining zijn gemeente geen goed heeft gedaan. Anderzijds moet worden opgemerkt dat haar bloeitijd in die jaren reeds een kleine eeuw achter haar lag. In 1810 telt de gemeente achttien zielen en in 1864 nog slechts tien.[5]

1. De 'Vrienden van de Waarheid' te Bleiswijk

De eerste notulen van de 'Vereeniging voor christelijke belangen te Bleiswijk', verder aan te duiden met 'Vrienden van de Waarheid',[6] zijn die van 6 maart 1866.[7] Uit het daarin vermelde blijkt, dat zeven personen, onder wie Dammes

4 De heer Huisman heeft in het gebouwtje gekerkt.

5 Breder hierover: B. Metzelaar, 'Drie Bruinings in de drie B gemeenten'. *De Hoeksteen*, Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis (Berkel en Rodenrijs), 11e jrg. (1982), 83-92. Men zie ook: Y.J. Tiemersma en R. Munniksma, 'Waar zijn de ornamenten van het 17e eeuwse remonstrantse kerkje van Bleiswijk gebleven?'. *De Hoeksteen* 14e jrg. (1985), 123-131.

6 Arch. Gereformeerde kerk te Bleiswijk: 'Notulen van de Vereeniging voor Christelijke belangen te Bleiswijk'. Men zie voor de (landelijke) vereniging 'Vrienden der Waarheid' hoofdstuk 28, noot 3.
In *Kerkelijk Tijdschrift*, uitgegeven door de Provinciale Vereeniging van Vrienden der Waarheid in Zuid-Holland, eerste jrg., 's-Gravenhage 1857 (archief wordt bewaard in GA Rotterdam), vinden we op blz. 15 een 'Staat der Afdeelingen'. De volgende plaatselijke groeperingen worden vermeld: Alblasserwaard; Berkel en *Bleiswijk*; Dordrecht; Delft; Gouda; 's-Gravenhage; Loosduinen; Maassluis; Maasland en Rozenburg; Moordrecht; Oudewater; Overschie; Rotterdam; Vlaardingen. De afdeling Berkel en Bleiswijk telt 15 leden; de bestuurders zijn: J. Biemond, president; J.A. Fillekes, secretaris; A. van den Berg, penningmeester. Genoemd archief bevat geen verdere gegevens over Bleiswijk.

7 Wij volgen in deze paragraaf, tenzij anders aangegeven de aantekeningen uit deze notulen gemaakt door S. Huisman (*a. w.*).

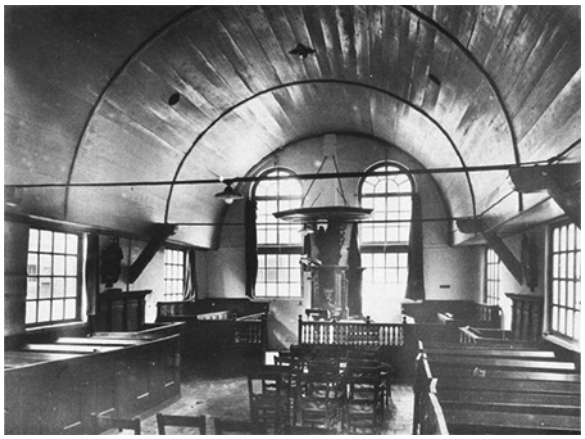

Interieur van de Remonstrantse kerk te Bleiswijk

Welle,[8] kerk en pastorie van de Remonstranten hebben gekocht; ieder van hen draagt *f* 500 in de koopsom bij. Als voorzitter van de opgerichte vereniging wordt gekozen J. Biemond, als secretaris D. Welle. In december 1867 verzoekt laatstgenoemde in het gebouw met een groep personen samenkomsten te mogen houden, geheel los van de activiteiten van de vereniging. Hem wordt het 'locaal' eens in de zeven weken afgestaan (uitsluitend) voor godsdienstige bijeenkomsten. In 1868 wordt R. van Mazijk benoemd tot 'confessioneele Evangelist', waarbij dient te worden opgemerkt dat enige oprichters lid blijven van de Hervormde kerk.

Uit een bewaard gebleven 'Kasboekje'[9] blijkt dat in de jaren 1866-1875, onder anderen de volgende sprekers zijn opgetreden (behalve R. van Mazijk): oefenaar W.J.G. Basoski, ds. J.W. van den Broek, oefenaar W. Floor, ds. P.D.M. Huet, ds. D. Klinkert, ds. F. Lion Cachet, ds. P. Los Gzn., ds. J.W.A. Notten, ds. C. van den Oever, ds. C.L.F. van Schelven, ds. W.G. Smitt, ds. L. van der Valk.[10] Ongetwijfeld een bont gezelschap: oefenaars van Hervormde en Afgescheiden signatuur, Hervormde predikanten die in 1886 zullen meegaan met de Doleantie (Lion Cachet, Van Schelven - Huet niet) en (al dan niet gewezen) kruisdominees (Van den Broek, Klinkert, Los, Notten, Van den Oever, Smitt, Van der Valk). De kruisdominees zullen ongetwijfeld zijn uitgenodigd door de groep-Welle.

Zondag 26 juni 1887 moet worden beschouwd als de datum van de Doleantie te Bleiswijk, want op deze dag wordt de eerste kerkeraad door de consulent ds. G.H.J.W.G. Geesink te Rotterdam, bevestigd. De verdere geschiedenis van deze Doleantie-gemeente ligt buiten het bestek van dit boek - op het nader te noemen punt van de vereniging met de Afgescheidenen te Bleiswijk na. Slechts herhalen we dat in 1900 de voormalige Remonstrantse kerk alsmede het 'schoolhuis' werden aangekocht. De koopprijs van het geheel bedroeg *f* 3000.

2. De Kruisgemeente, daarna Christelijke Gereformeerde kerk te Bleiswijk

Van deze gemeente die van 1868 tot 1889 zelfstandig heeft bestaan, is weinig bewaard gebleven; te Bleiswijk zèlf nagenoeg niets.[11] De voorbereiding van haar

8 Dammes Welle, koopman, bouwman (later rentenier) te Bleiswijk, werd 4 aug. 1817 te Lexmond geboren als zoon van David Welle en Cornelia de Bas. In de geboorteacte (ARA, Geboorten Lexmond 1817) staat als zijn volledige naam vermeld: 'Dammes de Bas Welle'. Hij kwam in 1857 met zijn echtgenote Catharina de Pater (geb. 1817, Lexmond) uit Lexmond naar Bleiswijk. Hij overleed te Bleiswijk 2 januari 1882 (ARA, Overlijden Bleiswijk 1882, acte 3 jan.). Dammes Welle was een halfbroer van de bekende Gorcumse Afgescheidene Pieter Welle, geb. Lexmond 21 sept. 1798 (vorige delen, register, speciaal EERSTE DEEL); diens ouders waren David Welle en Geertruijda van der Pouw.

9 Arch. Gereformeerde kerk te Bleiswijk.

10 Behalve over Wulfert Floor (1818-1876) te Driebergen - men zie voor hem VIERDE DEEL register; en over de hervormde (en hervormd gebleven) predikant Pierre Dammes Marie Huet (1827-1895) - men zie voor hem *Christelijke Encyclopedie*^{2} III, 528 - vindt men biografische bijzonderheden over de genoemde personen in *De Haas* I en II.

11 Ook het archief Ned. Herv. gemeente te Bleiswijk (ARA) biedt nagenoeg geen aanknopingspunten. In inv. no. 201 'Acta kerkeraad 1795-1886' zijn vijf briefjes geplakt, die betrekking hebben op personen die met de gemeente breken.

bestaan moet worden gezocht in de afscheiding van Ewoud Manheer.[12] Over hem vinden we dat hij in 1840 of kort daarna oefende in een gezelschap in zijn geboorteplaats Hazerswoude, op de thans nog bestaande boerderij van Jacob van Beek. Dit conventikel kreeg in 1841, vermoedelijk door de invloed van ds. Ledeboer, min of meer de status van 'gemeente', maar de Kruisgemeente aldaar werd eerst in 1864 geïnstitueerd.[13] Merkwaardig is dat in de notulen van de classis Leiden van de Afgescheiden kerken van 31 mei 1841 - Ledeboer heeft in deze tijd enige vergaderingen bezocht - wordt vermeld dat E. Manheer en zekere C. van Gent, als ouderlingen van Hazerswoude (althans zij worden zo gekwalificeerd), aanwezig zijn.[14] Zij tekenen de op deze vergadering opgestelde 'Biddagsbrief' gedateerd 1 juni 1841 - opwekking tot het houden van een 'Dank-, Vast- en Bededag' op 18 juni 1841 - hoewel dan achter hun naam staat vermeld 'Pv' (provisioneele) ouderlingen.[15] Op 5 en 6 oktober 1853 is E. Manheer aanwezig op de 'Algemeene Vergadering' van de Ledeboeriaanse gemeenten, gehouden te Bruinisse. Hij wordt dan vermeld als 'provisioneel ouderling Blijsweijk'. Als zodanig tekent hij een schrijven aan de Koning, waarin op grond van de Wet op de kerkgenootschappen 1853, kennis wordt gegeven van het bestaan dezer gemeenten.[16]

We krijgen wat meer vaste grond als we in de notulen van de Algemene vergadering van de Kruisgemeenten van 9-10 juni 1868 lezen, dat E. Manheer aanwezig is als ouderling van Bleiswijk, en:

> 'De Classis N.- en Z. Holland geeft bericht... van de opname eener gemeente te Bleiswijk, vroeger bediend door wijlen Ds. Ledeboer...'.[17]

De gemeente wordt, bij een nieuwe classiscale indeling die op deze vergadering tot stand komt, gevoegd bij de classis Rotterdam van de Kruisgemeenten.[18] Bij de vereniging van deze groep met de hoofdstroom van de Afgescheidenen - juni 1869 - gaat Bleiswijk deel uitmaken van de classis Rotterdam van de Christelijke

1. B. Vos en huisvrouw Cornelia van Gee, 20 dec. 1840; 2. J. Westerman en zijn vrouw M. van der Waal, gedateerd 1840. Geschrevene is doorgehaald; 3. D. Vos, ongedateerd; 4. Jannetje Lugtigheid en 'de weduwe Westerman', ongedateerd. Geschrevene is doorgehaald; 5. Alida Roodenburg, huisvrouw van J. Molenaar, 18 dec. 1877.

12 Ewoud Manheer werd 13 sept. 1797 geboren te Hazerswoude, hij vestigde zich als winkelier in 1841 te Bleiswijk. Gehuwd met Jannetje Lugtigheid, geboren 24 aug. 1788 te Benthuizen; zij vestigde zich te Bleiswijk in 1833. Manheer overleed te Bleiswijk in sept. 1851. Gegevens ontleend aan: GA Bleiswijk, bevolkingsregister 1850-1860, deel 1.

13 M. Heuzeveldt, *Een en ander uit de geschiedenis van de Gereformeerde kerk te Hazerswoude*, [Hazerswoude 1939] 5-6.

14 CVL, 31 mei 1841, presentie.

15 Natzijl, *Ledeboer* III, 519-520.

16 *Ibidem* 478-482.

17 *NAVGK* 507, 510. L.G.C. Ledeboer overleed in 1863. Op grond van de beschikbare gegevens, moet worden geconcludeerd dat de instituering van de Kruisgemeente (Ledeboeriaanse gemeente) valt vóór 1868 (vergelijk *Honderd vijftig jaar* 28).

18 *NAVGK* 511.

Gereformeerde kerk. In de jaren 1869 en 1870 vinden we E. Manheer (ouderling) en D. Welle (diaken) als afgevaardigden vermeld, zonder dat verdere bijzonderheden aangaande hun gemeente worden genoemd.[19]

Tot slot een enkel woord over de verdere geschiedenis van deze kleine groepering. In de jaren 1871 tot 1889 zijn afgevaardigden naar de classicale vergaderingen Rotterdam: D. Welle, eerst diaken daarna ouderling (1871-1879); S. van der Kraats, idem (1880-1884); ouderling A. Spruijt (1884-1889).[20]

In 1871 is het lid D. Buitenhuis voorlezer geworden bij de 'Vereeniging der Confessioneelen' te Bleiswijk, 'welke functie hij ook waarneemt als de gemeente vergaderd is'. Na te zijn vermaand doet hij 'van zijn verkeerde handelwijs afstand'.[21] Ook in 1873 zijn er leden die bij de 'Confessioneele Vereeniging' ter kerke gaan.

De consulent, ds. D. Klinkert te Rotterdam zal deze personen vermanen.[22] De kerkvisitatoren rapporteren in 1876: 'Te Bleiswijk niet weinig ongeregeldheid waargenomen in het houden van kerkeraad en administratie'. Hoe was het ook anders mogelijk in dit kleine groepje? Zelfs de afvaardiging naar de classicale vergaderingen in het nabije Rotterdam viel zwaar: de gemeente is in deze jaren vaker niet dan wel vertegenwoordigd.

In 1878 vinden we:

> 'Ds. Klinkert deelt aan de vergadering mede, dat de gemeente van Bleiswijk gaarne als gemeente blijft bestaan, ofschoon zij zeer klein en zwak is, en dat ZEW. daarvoor als consulent dezer gemeente den Kerkeraad weder voltallig heeft gemaakt. Broeder...[23] is benoemd als ouderling en verder twee diakenen. De vergadering oordeelt dit goed'.[24]

Begin 1882 moet ds. Klinkert melden, dat 'Bleiswijk' in kwijnende toestand verkeert. Zij bestaat uit zestien (belijdende) leden. Er is geen volledige kerkeraad 'geen ouderling zelfs'. Klinkert vraagt of deze gemeente moet blijven bestaan 'dan of het niet raadzamer was, bij een naburige gemeente te doen aansluiten'. De classicale vergadering meent dat Bleiswijk 'zoo mogelijk moet worden behouden. De naastgelegen gemeente is 2 à 3 uur verwijderd.'[25]

Op de volgende vergadering kan worden gerapporteerd dat Bleiswijk inderdaad begeert te blijven bestaan. Volgens de consulent: 'In haar heerscht een liefelijke geest van eensgezindheid en ware broederliefde'. De kerkeraad is 'weer geconstitueerd', wat in dit geval wel zal betekenen dat er minstens één ouder-

19 NCVR, 10 aug. en 9 nov. 1869, 15 maart 1870 - presentie.
20 NCVR, 1871-1889; presentie.
21 NCVR, 12 sept. 1871, art. 7; 5 dec. 1871, art. 6.
22 Idem, 27 mei 1873, art. 12; 26 aug. 1873, art. 9.
23 Er is geen naam ingevuld. Vermoedelijk is diaken D. Welle in 1878 ouderling geworden. Aangaande hem wordt eind 1879 vermeld "ziek". Zoals we reeds zagen, overleed Dammes Welle 2 jan. 1882.
24 NCVR, 26 nov. 1878, art. 11.
25 Idem, 14 maart 1882, art. 7.

ling en één diaken is benoemd.[26]

In 1884 brokkelt het kleine groepje verder af. Diaken Willem Staring legt zijn ambt neer.[27] Ouderling S. van der Kraats gaat naar de Hervormde kerk 'waar een schoolmeester oefent' en blijft 's middags thuis. Hierover vermaand, legt ook hij zijn ambt neer.[28] Eind 1887 rapporteren de kerkvisitatoren dat te Bleiswijk de godsdienstoefeningen zeer gebrekkig worden gehouden 'zoodat we haast huiveren het een geregelde Openbare godsdienst te noemen'. Maar enige predikanten vinden deze formulering te sterk en spreken uit dat de gemeente aldaar in het geloof voortgaat.[29]

De kleine schare zoekt in 1889 contact met de Doleantie-gemeente. Met de 'afgevaardigde van de Christelijke Gereformeerde gemeente' A. Spruijt, wordt op 13 april van dat jaar door de Dolerenden de 'eenwording van beide genootschappen' besproken. Hoewel de vereniging van Afgescheidenen en Dolerenden nabij is - 1892 - rijst over deze zaak onenigheid in de kleine kerkeraad. Zo lezen we in de notulen van de classis Rotterdam van eind 1889, dat is ingekomen een schrijven 'van de gemeente Bleiswijk' met verzoek deze op te heffen. De brief is ondertekend door diaken A.C. van den Akker. Maar de aanwezige ouderling Spruijt zegt dat 'dit voorstel niet van den kerkeraad is' en dat hij meent 'er nog niet in te moeten medegaan'. Het advies van de classicale vergadering luidt kort en goed: 'blijven bestaan'.[30] Evenwel, enige weken later - 30 november 1889 - wordt diaken Van den Akker in de vergadering van de kerkeraad der Dolerenden toegelaten. Hij overhandigt een lijst van zestien belijdende leden - in 1870 omvatte de groepering 33 zielen (en in de jaren 1874-1880: 39) - 'die nu wenschten over te gaan naar de Dolerenden'. Ds. C. Kuijper, predikant te Katendrecht zal 'een dienst leiden en afscheidswoorden spreken tot de leden die nu overgaan. Nadien zal de afkondiging van de attestaties plaats hebben'.[31]

26 Idem, 20 juni 1882, art. 4.
27 Idem, 29 april 1884, art. 9.
28 Idem, 29 juli 1884, art. 7. In 1887 breekt het gezin S. van der Kraats met de gemeente en wordt hervormd (8 febr. 1887, art. 7).
29 Idem, 4 nov. 1884, art. 4.
30 Idem, 12 nov. 1889, art. 9.
31 Huisman, *a.w.* VI.

B
Classis Leiden

Hoofdstuk 32
's-Gravenhage

Inleiding

In het jaar 1843 stonden er te 's-Gravenhage 8953 huizen, bewoond door 12837 huisgezinnen en 63600 personen. Godsdienstig was de verdeling als volgt: 38000 Hervormden, 3000 Evangelisch-Luthersen, 900 Remonstranten, 19000 Rooms-Katholieken en 2700 Israëlieten.[1] Bij deze aantallen worden geen Afgescheidenen genoemd. Dit behoeft niet te verwonderen, aangezien de gemeente de eerste jaren na haar instituering - 1837 - uitermate klein is gebleven. In 1839 telde zij slechts 52 zielen, van wie 31 volwassenen[2]; hierbij komt dat een gedeelte der leden te Scheveningen woonde.[3] Maar ook circa 1856 is het getal der Afgescheidenen, mede tengevolge van verdeeldheden, betrekkelijk gering. Na 1869 kan worden gesproken van opbloei, maar de grote ontplooiing van de Gereformeerde kerken te 's-Gravenhage is eerst gekomen na de Doleantie van 1886.

Evenwel bestaat er over de Afscheiding te 's-Gravenhage een groot aantal publicaties. Men kan zeggen dat deze beweging met vele daarin optredende personen - A.M.C. van Hall, J. van Golverdinge, C. Noorduin, H. Joffers, A. van den Oever, R. Veldman, W.G. Smitt en anderen - reeds is beschreven.[4] We willen niet in herhaling vallen - voor vele onderdelen zou dit betekenen een derde of vierde repetitie - maar we willen ons in dit hoofdstuk beperken tot een samenvatting van het reeds bekende met daaraan toegevoegd het aangeven van enige correcties en het noemen van een aantal niet-bekende bijzonderheden. We zullen daarbij - zonder dit steeds te vermelden - de lijn volgen van de

1 *Van der Aa* IV, 783-829.
2 HO Zuid-Holland, 29-30 aug. 1839, art. 9.
3 Na 1839 lezen we van leden te Leidschendam en Noordwijk.
4 Van de literatuur noemen we: D.H. Th. Vollenhoven, 'De Afscheiding in de residentie in het midden der 19e eeuw', in *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, zesde reeks VI (1927/1928) 95-112, 265-296, VII (1927/1928) 113-123. G. de Braai, *Gedachtenis - Twintigtal nagelaten toespraken door J. van Golverdinge* (met een levensschets), 's-Gravenhage [1889]. Bos, *Archiefstukken* IV, 118-132. Bos, *Kruisdominees* (register onder: C. Noorduin, A. van den Oever e.a.). J. Schipper, *Eben-Haezer - Geschiedenis van de Gereformeerde Gemeente van Den Haag en Scheveningen*, Utrecht 1982 (met name hoofdstuk 2: 'De Afgescheidenen der negentiende eeuw'). VIJFDE DEEL (hoofdstukken 17-20: briefwisseling H.P. Scholte met A.M.C. van Hall en met H.S. van Hall-van Schermbeek). Verder: *Handelingen en Verslagen; NAVGK* register onder 's-Gravenhage.

artikelen van de latere hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, D.H. Th. Vollenhoven ‘De Afscheiding in de residentie in het midden der 19e eeuw’.[5] We merken hierbij op dat wij in ons VIJFDE DEEL een korte schets gaven van de beginjaren - 1837-1838 - van de Afgescheiden gemeente te 's-Gravenhage alsmede een lijst van de eerste leden; de volgende paragraaf vat wat daar is geschreven samen.

1. Het tijdvak februari 1837 tot oktober 1842

Nadat mr. A.M.C. van Hall zich 7 september 1836 te 's-Gravenhage heeft gevestigd, gaan de Afgescheidenen aldaar zich organiseren. Zij vinden dan voor hun samenkomsten, aanvankelijk gehouden ten huize van H.J. Nieuwenhuizen in de Raamstraat - hij overleed begin 1837 - een onderkomen bij het echtpaar Van Hall-van Schermbeek aan de Amsterdamsche Veerkade. Deze godsdienstoefeningen leiden tot een drietal vonnissen van de rechtbank van eerste aanleg te 's-Gravenhage.[6] Van 1834 tot 1844 heeft Cors Noorduin te Noordwijk aan Zee aanvankelijk geoefend, later gepreekt bij de familie Nieuwenhuizen.[7] Al spoedig kwam er een kloof met de overige Afgescheidenen. In dit optreden van Noorduin moet het begin van de Kruisgemeente te 's-Gravenhage worden gezocht.

Volgens de ‘Lijst der texten’ werd de Afgescheiden gemeente woensdag 8 februari 1837[8] geïnstitueerd. Immers op die dag werd onder leiding van ds. Scholte ‘met de gemeente kerkeraad verkoren’, tevens werd er gedoopt en het heilig avondmaal bediend. J. van Golverdinge, hoewel gekozen tot ouderling, nam de benoeming niet aan. In zijn plaats kwam Jacob Toet te Scheveningen; A.M.C. van Hall werd diaken. Toet wordt al spoedig gecensureerd. Op 7 maart 1838 wordt Van Hall ouderling en A. Monteba diaken. Als eerstgenoemde 15 augustus 1838 overlijdt, is A. Monteba de enige ambtsdrager. Over het tijdvak augustus 1838 tot oktober 1842 is van de kleine gemeente, tengevolge van het ontbreken van archiefstukken, nagenoeg niets bekend. In 1839 zegt diaken Monteba op de provinciale vergadering te verlangen dat er een ouderling

5 Zoals reeds vermeld in VIJFDE DEEL (271) troffen wij het archief van de Gereformeerde kerk te 's-Gravenhage - thans in GA 's-Gravenhage - in 1979 in zeer slechte staat aan. Toch blijkt uit de artikelen van Vollenhoven dat reeds in 1928 de notulen van vóór 6 oktober 1842 niet (meer) aanwezig waren. Wellicht zijn deze onder berusting gebleven van de kleine groep-Scholte te 's-Gravenhage. Het eerste (of oudst-bewaarde) ledenregister is onzes inziens aangelegd in juni 1849, kort na de komst van ds. H. Joffers; deze conclusie is gebaseerd op het feit dat laatstgenoemde onder de letter J als eerste wordt vermeld, zijn eerste vrouw - Anje Oosterhuis - onder de O als tweede.

6 GA Den Haag. Vonnissen rechtbank van eerste aanleg 1837-1838. Op 25 mei 1837 wordt de weduwe Nieuwenhuizen (Alida Catharina Portielje) veroordeeld tot *f* 25 boete, 19 juni Van Hall *f* 50, 24 juli eveneens Van Hall *f* 75. De vonnissen betroffen samenkomsten op respectievelijk 7 mei, 28 mei en 9 juli 1837.

7 ARA, archief Gereformeerde kerk Noordwijk. Inv. no. 1: ‘Notulen kerkeraad 1835-1856’, maart 1844.

8 Vollenhoven, *a. w.*, VI, 103 vermeldt nog als mogelijk jaar van instituering ‘1834?’.

zal worden gekozen. Maar hij vermeldt tevens ‘dat eenige leden daartegen zijn’. De ‘President’ - ds. Scholte - stelt dan voor

> ‘alle de lidmaten hoofd voor hoofd te onderzoeken in hunne belijdenis, om aldus te zien of allen vereenigd zijn in het geloof der kerke, zooals dit door hare belijdenisschriften wordt uitgedrukt. Dit wordt algemeen goedgekeurd, en tot die onderzoeking benoemd de ouderlingen W. Bergmann, van Naaldwijk en J. de Gorter, van Schiedam’.[9]

In de daarop volgende notulen van de provinciale vergaderingen - van het jaar 1840 - lezen we echter niets van de bevindingen van deze beide ouderlingen; 's-Gravenhage wordt zelfs niet genoemd en heeft geen afgevaardigden gezonden naar de twee in genoemd jaar gehouden samenkomsten. De verklaring hiervan moet ongetwijfeld worden gezocht in onderlinge verdeeldheid. Op 26 augustus 1839 schrijft Suze van Hall aan Scholte:

> ‘In de Haagsche gemeente was alles nog hetzelfde, de eene verdeeld tegen de andere en allen klagen dat er bij den anderen geene liefde gevonden werd. Bij (van) Golverdinge was alles ook al zoo.’[10]

Eerst in 1842 duikt de gemeente als het ware weer op. Zij kiest in dit jaar voor het kerkverband en tegen Scholte. De kerkeraad bestaat uit J. van Golverdinge,[11] ouderling en T.J. Beeuwkes, J. van der Spek, diakenen. De groep-Scholte bestaat als een afzonderlijk geheel. Haar leiders: P. Hoogendoorn, A. Monteba en J. Toet.

2. Tijdvak oktober 1842 tot juni 1849 (komst van ds. H. Joffers)

In de eerste vergadering van de kerkeraad (J. van Golverdinge c.s.) waarvan de notulen zijn bewaard - die van oktober 1842 - wordt mededeling gedaan van een

9 HO Zuid-Holland, 29 en 30 aug. 1839, art. 9.

10 VIJFDE DEEL 494.

11 Jan van Golverdinge, door Vollenhoven ‘de plaatselijke leider’ genoemd, werd geboren te Amsterdam 28 nov. 1813 en overleed te 's-Gravenhage 12 dec. 1888. In Den Haag was hij boekverkoper en uitgever. Hij is driemaal gehuwd geweest: met Johanna Beeuwkes (overl. 1847), met Anna Siesken Lippinghof (overl. 1851) en met Evertje van Soest (overl. 1880). Sedert 1842 ging hij in Afgescheiden gemeenten als oefenaar voor: behalve in Den Haag, in onder meer Leiden, Haarlem, Doorn, Hoofddorp en Scheveningen. In 1857, tijdens het predikantschap van H. Joffers, voltrok zich in Den Haag een scheuring, waardoor Van Golverdinge met ongeveer 300 anderen buiten het kerkverband kwam te staan. Het grootste gedeelte van zijn groep ging na 1860 over naar de Gereformeerde gemeente onder het kruis (predikant R. Veldman). Na 1877 behoorde Van Golverdinge (weer) tot de Christelijke Gereformeerde kerk, en had opnieuw de bevoegdheid van oefenaar. In genoemd jaar werd hij aangesteld tot vaste voorganger van de Chr. Geref. kerk te Scheveningen. Zijn arbeid aldaar werd beëindigd in 1880, toen deze gemeente in ds. J. Schotel haar eerste predikant ontving. Van Golverdinge was één van de sprekers op de begrafenis van ds. L.G.C. Ledeboer te Benthuizen in 1863. Gedurende de jaren 1858 tot 1877 was hij ‘thuiszitter’ d.w.z. hij was in dit tijdvak niet aangesloten bij enige gemeente. Eén en ander typeert zijn enigszins vaag kerkelijk standpunt.
Men zie verder voor hem: *De Haas* I, 126-127.

brief, geschreven namens ‘de zich noemende leden der Christelijke afgescheiden gemeente te 's Hage, en onderteekend door P. Hoogendoorn Schriba’. Besloten wordt het schrijven niet te beantwoorden ‘omdat die leden blijken genoeg aan den dag leggen van zichzelven van de gemeente af te scheuren’. Uit deze formuleringen komt duidelijk naar voren dat op genoemd tijdstip de breuk tussen de anti-Scholte-groep (Van Golverdinge c.s.) en de pro-Scholte-groep definitief is geworden. Op 24 oktober 1842 houdt de kerkeraad-Van Golverdinge - verder aan te duiden met ‘de kerkeraad’ - een gemeente-vergadering. Aanwezig is slechts een handjevol leden (evenwel de meesten!): L. Beeuwkes, A.B. Beeuwkes, J. Gezon, H. Koster, D. Moos en G.W. van Rijn. Besloten wordt een brief te schrijven aan ouderling A. Cz. Kuijper te Rotterdam waarin wordt verklaard dat ‘'s-Gravenhage’ vanaf heden slechts zal deelnemen aan kerkelijke vergaderingen, waarin de orde der kerk en de schorsing van ds. Scholte worden erkend en geëerbiedigd. Zoals we reeds zagen in de hoofdstukken 8 en 9 gaat ‘'s-Gravenhage’ in deze maanden krachtig medewerken aan de reconstructie van het kerkverband in Zuid-Holland.

Wat de groep-Scholte betreft: we moeten aannemen dat zij circa 1844 ontbonden is. In de notulen van de kerkeraad van 14 augustus 1844 lezen we dat Izaäk Hoogendoorn, Eva Versteegh en Pieter Hoogendoorn (de scriba van 1842), ‘leden die zich ongeveer twee jaren geleden van de gemeente hebben afgezonderd’, met een volledige schuldbelijdenis terugkeren. Wij weten niet wat er kerkelijk is gebeurd met de beide andere Scholte-gezinde leiders: A. Monteba[12] en J. Toet. In ieder geval verdwijnen zij uit de bewaardgebleven annalen van de Afgescheiden gemeenten.[13]

Na het overlijden van Maurits van Hall vindt de gemeente een onderdak in de ‘ververswinkel’ van het lid R.B. Beeuwkes op de Visschersdijk. Zij zal daar gehuisvest blijven tot in 1850 een eigen kerkgebouwtje aan de Nobelstraat in gebruik kan worden genomen.

In 1843 besluit de kerkeraad - hierin gesteund door een aantal leden der gemeente - geen ‘vrijheid’ te vragen aan de landsoverheid. Het zal 1853 worden aleer de gemeente wordt erkend. Midden 1844 kondigt diaken J. van der Spek aan met enige leden der gemeente een avond in de week te zullen samenkomen tot onderlinge stichting door het lezen van een preek of door het spreken met

12 Op 30 januari 1844 schrijft Abraham Monteba een condoleantiebrief aan ds. Scholte (VIJFDE DEEL 246-247). Hij tekent: ‘A. Monteba - In gelijks van al (!) de Broeders en mijn vrouw.’.

13 Vollenhoven, *a.w.*, VI, 109, 269, veronderstelt ten onrechte dat er in (of tot) 1845 ook een ‘groep-Budding’ in 's-Gravenhage was, aangezien in de notulen van de kerkeraad van 3 nov. 1845 wordt gehandeld ‘over de voorgeslagen vereeniging met de Zeeuwsche broeders’. Ds. H.J. Budding had - inderdaad in Zeeland - reeds in 1839 met de Afgescheiden kerken gebroken (evenwel: van 1844 tot 1848 was hij afgescheiden predikant te Groningen). Met de ‘Zeeuwsche broeders’ zijn echter bedoeld de Afgescheiden gemeenten in de provincie Zeeland die in deze tijd - 1843 tot 1851 - buiten het kerkverband stonden (zie hiervoor hoofdstuk 8 en hoofdstuk 9).

elkaar. Maar in augustus 1845 constateert de kerkeraad dat Van der Spek is overgegaan tot ‘oefenen’. Aangezien hij, ondanks vermaan, met zijn activiteiten doorgaat, wordt besloten zijn zaak aan de september-classis voor te leggen. Deze vergadering stelt de kerkeraad in het gelijk,[14] maar reeds daarvóór blijkt dat Van der Spek zijn ambt heeft neergelegd; kort daarna komt hij niet meer in de godsdienstoefeningen. Uit het vervolg zal blijken dat circa 1846 Van der Spek zich verenigt met de groep-Noorduin te 's-Gravenhage. In dit jaar of in 1847 is de eerste Kruisgemeente aldaar geïnstitueerd.[15]

In ieder geval: de Kruisgezinden zijn vanaf begin 1847 in Den Haag actief geweest. Zo lezen we in de notulen van 14 januari 1847 dat ‘onderscheidene leden der gemeente zich hebben bevonden onder het gehoor van C. van den Oever, die zich verklaart predikant te zijn, doch door de afgescheidene gemeenten niet... erkend wordt...’. Onder 14 november 1848 vinden we dat twee leden die door C. van den Oever zijn gecensureerd ‘omdat zij weigeren onder 't gehoor van van der Spek te komen’, begeren over te komen tot de Afgescheiden gemeente.

Begin 1848 heeft de kerkeraad de volgende samenstelling: J. van Golverdinge, L. Beeuwkes ouderlingen; C. Valstar, L.J. Kleijn diakenen.[16]

Ondanks alle moeilijkheden waarmede de gemeente heeft te kampen, breidt zij zich geleidelijk uit. Wij vinden de neerslag daarvan in de notulen van de kerkeraad over de jaren 1847 en 1848, waar bij herhaling wordt gewag gemakt van personen die zijn ‘opgenomen in den schoot der Kerk’. Door deze groei en door ‘de voortdurende ongesteldheid’ van Van Golverdinge, wordt de begeerte sterker een predikant te beroepen. Uit het tweetal H. Joffers (Uithuizen) - H. Wiersma (Giessendam) wordt eerstgenoemde op 5 april 1849 met 31 tegen 4

14 CVR, 16 sept. 1845, art. 8.

15 Door het ontbreken van archiefstukken van deze Kruisgemeente was het niet mogelijk de precieze datum van instituering te achterhalen. In CVR, vergadering van 5 jan. 1847, art. 13 vinden we, dat 's-Gravenhage het advies ontvangt, met Van der Spek te handelen overeenkomstig art. 90 van de synode Groningen 1846. In dit artikel staat onder meer uitgedrukt dat aan leden der gemeente die zich aansluiten bij Ledeboer of bij de Kruisgezinden ‘wanneer er overigens op hunne leer en wandel niet te zeggen valt’ een verklaring zal worden gezonden dat zij ‘niet meer bij de gemeente erkend worden’, zonder ‘het gewone formulier van afsnijding op hen toe te passen’. (*Handelingen en Verslagen* 409)
De Kruisgemeente te 's-Gravenhage zendt voor het eerst een lastbrief naar de ‘Algemene Kerkvergadering’ van 28 maart 1848. (*NAVGK* 71)

16 Van dit viertal staan L. Beeuwkes en C. Valstar niet vermeld op het hiervoor in dit hoofdstuk genoemde ondertekeningsformulier; dit werd, zoals we zagen, aangelegd in 1849.

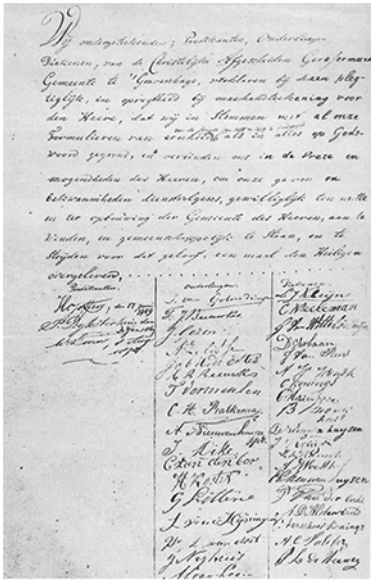

Hiernaast is afgebeeld het ondertekeningsformulier voor predikanten, ouderlingen en diakenen van de Afgescheiden gemeente te 's-Gravenhage over het tijdvak 1849 tot circa 1870 (dit laatste althans voor wat de predikanten betreft). Het blad is het eerste in het notulenboek 1842-1864.

De namen van de predikanten zijn: H. Joffers (zondag 17 juni 1849), P. (M.) Dijksterhuis (3 januari 1869), W. Doorn (8 augustus 1875).

Die der ouderlingen: J. van Golverdinge, T.J. Beeuwkes, J. Gezon, A. Zelisse, Job Knoester, R.B. Beeuwkes, T. Vermeulen, C.H. Balkema, A. Nieuwenhuijsen, J. Dike, C. van den Bor, H. Koster, G. Letterie, L. van H(e)ijningen, W.L. van Dort, J. Nijhuis, A.C. van Loo, J. Kruijer.

Die der diakenen: L.J. Kleijn, C. Neeleman, G. van Witteloostuijn, D. Verbaan, J. van Rees, A.W. Wendte, C. Konings, C. Hazenboom, B. Bronkhorst, D. Nieuwenhuijsen, J. Kruijer, J.W. Ransch, A. Woesthof, E.C. Nieuwenhuijsen, P. van der Ende, A.D. Aldewereld, C. Verschoor Konings, A.C. Valstar, P.L. de Weever.

stemmen gekozen. Ds. Joffers[17] doet zondag 17 juni 1849[18] zijn intrede in de vanaf haar instituering - in 1837 - herderloze gemeente.

3. Ds. H. Joffers te 's-Gravenhage 17 juni 1849 tot 28 juni 1868

17 Hendrik Joffers werd 16 juni 1807 te Assen geboren en overleed te Smilde 11 maart 1874. Zijn eerste huwelijk was met Anje Oosterhuis (geb. 1819, overl. 1861), zijn tweede met Mijke Hazenberg (geb. 1835) die hem overleefde. Uit het eerste huwelijk werden drie kinderen geboren, uit het tweede twee (deze vijf kinderen gingen in 1868 met de ouders naar Smilde - Eerste ledenregister Afgesch. gem. 's-Gravenhage). Joffers was aanvankelijk veenboer en schipper te Smilde. Op 29 april 1834 richtte hij zich met vele anderen tot de Koning, teneinde vrijheid van godsdienstoefening te vragen (Bos, *Archiefstukken* I, 335-337). Hij werd opgeleid door F.A. Kok, destijds te Dwingeloo. In 1841 werd Joffers predikant te Beilen en Borger; in 1842 te Uithuizen en Uithuizermeeden; Uithuizen alleen 1844; 's-Gravenhage 17 juni 1849; emerit. 28 juni 1868, waarna hij zich te Smilde vestigde. Zijn leven was moeilijk, mede door het voeteuvel waaraan hij vele jaren leed. Hij staat bekend als één der voormannen van de 'Drentse richting' onder de Afgescheidenen. Deze groep stond in sterke mate tegenover de richting-Brummelkamp. Wij menen ons in deze publicatie te moeten onthouden van een oordeel over dit standpunt van Joffers c.s. Zonder voldoende feitenmateriaal is het moeilijk aan te tonen dat de meningen van zijn critici - 'hard, soms brutaal, lomp en fanatiek optreden'; '...door zijn rationalistische inslag, zijn hardheid en gemis aan wijsheid en zachtmoedigheid heeft hij de Afgescheiden Kerken zeer veel kwaad berokkend' etc. (vgl. *De Haas* I, 146) - juist zijn geweest. Wellicht dat een hernieuwde studie aangaande A. Brummelkamp (1811-1888) de vraag zal beantwoorden: Had Joffers niet gelijk met zijn verzet tegen de benoeming en het optreden van Brummelkamp aan de in 1854 gestichte Theologische School te Kampen? En eveneens blijft bij gebrek aan gegevens de vraag onbeantwoord: was het de schuld van Joffers dat tijdens zijn predikantschap te 's-Gravenhage, velen - zoals we nog zullen zien - de Afgescheiden gemeente aldaar verlieten; of kwam dit doordat deze personen de voorkeur gaven aan de meer mystiek-getinte prediking van de Kruisgezinden?
Men zie voor Joffers: *De Haas* I, 146-147 en de daar genoemde literatuur.

18 *Honderd vijftig jaar* 65, vermeldt: [maandag] 4 juni 1849. Dit lijkt ons onwaarschijnlijk. Wij houden het op zondag 17 juni 1849, de dag waarop Joffers het eerder genoemde formulier voor predikanten etc. ondertekende.

‘Aanvankelijk ging alles goed’, schrijft Vollenhoven.[19] In de notulen lezen we over nieuwe leden en jonge mensen die belijdenis doen. De kerkeraad wordt

19 Vollenhoven, *a.w.* VI, 271.

uitgebreid: behalve de predikant omvat dit college dan drie ouderlingen en drie diakenen. De ververswinkel aan de Visschersdijk werd spoedig te klein. Reeds in het najaar 1849 gaat de kerkeraad over tot de aanbesteding van de bouw van een eenvoudig kerkje aan de Nobelstraat.[20] Het wordt 10 maart 1850 in gebruik genomen.[21]

Het bezit van een eigen kerkgebouw maakt de zaak van de erkenning door de overheid actueel; immers de gemeente had deze tot nu toe niet willen vragen; naar aanleiding van het ingebruiknemen van het kerkgebouw noteert het ministerie van eredienst: 'Van het bestaan dier gemeente bij dit Departement niets bekend'.[22] Eerst wordt een request ingediend waarin toelating en erkenning wordt gevraagd als 'Christelijke Afgescheidene gereformeerde gemeente', waaraan echter 'geen gevolg kan worden gegeven, dewijl de aangegeven titel behoort tot diegenen, waarop het Hervormd of gereformeerd Kerkgenootschap uitsluitend aanspraak heeft'.[23] Een nader adres - waarbij het woord 'gereformeerde' in de naam wordt weggelaten, en waarbij het reglement van Rijnsburg wordt overgelegd - heeft het gewenste resultaat: de gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 11 juni 1853, no. 53.[24]

Omstreeks 1855 begint de afbrokkeling. De Kruisgemeente blijft trekken, waarbij het vragen van vrijheid aan de landsoverheid door Joffers c.s., één van de oorzaken is geweest. Diaken J. van Rees legt zijn bediening neer en kerkt terwille van zijn vrouw bij de Kruisgezinden. In 1855 blijkt dat Van Rees tijdens de kerkdiensten te Scheveningen gezelschap houdt.[25]

In 1857 ontstaat een openlijk conflict in de kerkeraad.[26] Op 24 februari is er een brief ingekomen van het lid J. Haas; deze heeft bezwaren tegen de predikant. Ds. Joffers verklaart dat de 'tegenstand' van Haas hieruit voortkomt 'dat ZEW. geen hosannah over zijne ondervondene werkzaamheden had willen uitroepen'. Hierbij voegt zich dat Joffers zegt, dat de brief uit de mond van Van

20 Schipper, *a.w.* 71, schrijft - in 1982 - dat dit perceel thans in handen is van de stichting Haagse Jeugdactie (HAJA). Op blz. 72 van zijn boek vinden we een afbeelding van het interieur van het kerkje.

21 Bericht in de *Haarlemsche Courant* van 15 maart 1850.

22 Herv. Ered. inv. no. 1859. Zuid-Holland, 's-Gravenhage.

23 Herv. Ered. 25 febr. 1853, no. 7.

24 Herv. Ered. 7 juni 1853, no. 13 en 17 juni 1853, no. 2. Het tweede request werd slechts getekend door de kerkeraad: H. Joffers, predikant; Teunis Johannes Beeuwkes, Reinier Bertus Beeuwkes, Johannes Gezon, Job Knoester, Teunis Vermeulen, ouderlingen; Cornelis Konings, Cornelis Neeleman, Jan van Rees, Arend Willem Wendte, Gerrit van Witteloostuijn, diakenen. Een verzoekschrift 14 april 1853 aan de Koning gezonden in het kader van de 'April-beweging' van genoemd jaar, bevat 54 handtekeningen (ARA, Arch. Kabinet des Konings, inv. no. 4241, onder s-Gravenhage).

25 'Boek van Kerkvisitatie' (classis Leiden) 1856. Geciteerd door Vollenhoven, *a.w.*, VI, 275.

26 We gaan voorbij aan de controversen waarin Joffers werd betrokken op de synoden van 1854 (hereniging met Brummelkamp; oprichting Theologische school), 1857 (aanvaarding van de gemeente ds. J.H. Donner te Leiden), 1863 (Joffers verlaat de vergadering na algemene afkeuring van uitdrukkingen door hem gebezigd tegen praeses en adjunct-scriba). Men zie voor deze zaken *Handelingen en Verslagen* register onder de genoemde jaren en naam Joffers.

Golverdinge is opgeschreven. Laatstgenoemde reageert hierop met te zeggen: ‘Dominee liegt’; hij verklaart tevens dat de brief is geschreven door een achtenswaardig mens en het zó geheel met de inhoud eens te zijn dat hij zijn handtekening er wel onder zou durven plaatsen. De predikant: ‘de brief is door een spotter geschreven’. Hoewel op de volgende vergadering Van Golverdinge schuld belijdt over enige uitdrukkingen en het blijkt dat J. Haas zijn brief heeft ingetrokken, komt er toch geen verzoening tot stand, maar Joffers verzoekt laatstgenoemd tweetal ‘met den brief op de Classe’. Hij heeft blijkbaar begrepen dat er in zijn gemeente fundamentele verschillen over de wijze van prediken waren: de Woordbediening van Joffers werd door velen gesteld tegenover het oefenen van Van Golverdinge (wanneer de predikant elders vertoefde). Als in april 1857 de classis bijeenkomt, liggen er brieven van de ouderlingen J. van Golverdinge en T.J. Beeuwkes, waarin zij ontslag vragen uit hun bediening. De classicale vergadering verleent(!) dit ontslag.[27] Naar aanleiding van de vele censuurgevallen, legt diaken F.G. Keijzer kort daarna zijn ambt neer; hij verklaart niet de tucht te willen uitoefenen ‘over zijn lieve vrienden’. In juni bedankt diaken L.J. Kleijn - hij kiest min of meer de partij van Van Golverdinge en Beeuwkes. Tegelijkertijd protesteren 30 leden van de gemeente tegen de verkiezing van opvolgers der ‘dissidenten’, 38 tegen hun voorgenomen bevestiging. In plaats van de kerkelijke weg te gaan, blijft Van Golverdinge weg uit de godsdienstoefeningen, weigert voor de kerkeraad te verschijnen en oefent aan huis. In juli 1857 besluit de classicale vergadering een commissie te benoemen, bestaande uit de predikanten J. Alting, J.H. Donner, J. Ph. Sluijter en de diaken N. Haasnoot (Katwijk) teneinde zó te trachten te 's-Gravenhage verzoening te weeg te brengen.[28] Op 1 juli verschijnt de commissie ter plaatse; er wordt vergaderd van half negen 's avonds tot twee uur in de nacht. Volgens de notulen van de kerkeraad heeft de commissie de leraar, de kerkeraad en die het met de kerkeraad eens zijn ‘in het volkomen gelijk gesteld en tegen de andere partij die protesterende waren, gezegd dat hun protest van alle goede gronden ontbloot was en dat hun onttrekken... tegen Gods Woord was...’. Deze ‘partij’ is toornig weggelopen; wilde zich niet beroepen op de ‘hoogste vergadering’.[29] In de classicale notulen vinden we, dat volgens de commissie de gehele twist haar ‘grond heeft in de voorliefde van dat deel der gemeente voor de prediking van Van Golverdinge en vooringenomenheid tegen de prediking van Ds. Joffers...’ - de predikant ‘heeft niet tegen het recht, wel onvoorzichtig gehandeld’.[30]

Volgens Vollenhoven behaalde de predikant een Pyrrhus-overwinning. Op 1 januari 1857 telde de gemeente 525 leden, in 1858 daalde dit aantal tot 419 en in 1859 tot 250. ‘Van Golverdinge had... een aanhang van 'n kleine 300 leden.’[31]

Gedateerd 28 juli 1857 ontvangt de kerkeraad een schrijven van 73 leden der

27 NCVL, 7 april 1857, art. 12.
28 Idem, 7 juli 1857, art. 11.
29 Not. kerker. 16 juli 1857.
30 NCVL, 6 okt. 1857, art. 16.
31 Vollenhoven, *a. w.*, VI, 279.

gemeente - het aantal kinderen van deze personen wordt niet vermeld - van de volgende inhoud.

> Eerwaarde Broeders!
> De ondergetekenden verklaren zich van wege de tegenwoordige spanning in de gemeente van dezelve af te zonderen, blijvende wat zij zijn, zich noemen Christelijk afgescheiden Gereformeerden, welke zich op heden ontbinden van bovengenoemde gemeente.

Dit stuk was ondertekend door:

A. Beeuwkes
G. Beeuwkes
H. Beeuwkes
J. Beeuwkes
R.B. Beeuwkes
T. Beeuwkes
W. Beuker
B. Bronkhorst
H. Demper
C. Hazenboom
J. Knap
G. Letterie
P. Lokmans
H.C. van Randwijk
H. Seriese
D. Terlaak
A. Tewis
H.J.E. Utermark
P. Velders
J.P. van der Voet

Bij de hierboven genoemde twintig personen staat vermeld: ‘en zijn Echtgenoot[e]’.

Joh. Beeuwkes
L. Beeuwkes
P.J. Beeuwkes
T.J. Beeuwkes
W. Beeuwkes
W.F. Beeuwkes
K. van Beijeren
J. Corporaal
W. Dekker
Willem den Dulk
C. Eikendal
weduwe Hes

L. van Heyningen
J. Jongejan
L. Jongejan
H.W.J. Kaspers
F.G. Keijzer
J. Knoester
A. de Lange
A. den Langen
J.C.E. van Meerendonk
J. Nijhuis
J. Plug
A. van Scharenburg
J. Schotel
Cornelia Smits
weduwe Susanna Staats
E. Straub
D. Terlaak
weduwe Terlaak
weduwe Tewis
H. Verschuur
D. van der Zwan

Op voorstel van de predikant worden deze personen verklaard niet meer in de gemeente te zijn, met uitzondering van T.J. Beeuwkes en L.J. Kleijn - dezen worden ‘onder de censure gezet’. De eerste ‘om zijn lasterlijke brief tegen den leeraar en kerkeraad; de laatste om zijn mondeling en schriftelijk gedrag tegen zijn leeraar en Classis’. Het voorstel wordt aangenomen met de stemmen van ouderling T. Vermeulen en diaken C. Konings tegen; beiden hebben zowel bezwaar tegen het buiten de gemeente plaatsen als tegen de censuur. Vermeulen en Konings leggen kort daarna hun ambt neer.[32]

32 Not. kerker. 6 aug. en 22 dec. 1857. In 1859 wordt C. Konings opnieuw gekozen tot diaken. Maar uit de gemeente rijst bezwaar tegen zijn bevestiging, aangezien ‘hij bij de scheurmakers heeft behoord’; hij wordt niet bevestigd (Not. kerker. 13, 27 dec. 1859; 5 jan. 1860).

De grote teruggang van het aantal leden der gemeente heeft een tweetal nog niet genoemde gevolgen. In de eerste plaats: het bescheiden kerkgebouw in de Nobelstraat bleek op den duur veel te ruim - halverwege het schip hing men een gordijn om de ledige banken aan het oog te onttrekken; in de tweede plaats: de gemeente kan het tractement van ds. Joffers niet meer opbrengen. Zonder dat ‘'s-Gravenhage’ er om vraagt, besluiten zowel de classis Leiden als de provincie Zuid-Holland financiële hulp te bieden.[33]

In oktober 1858 wenden de leiders van de ‘oppositie’ - T.J. Beeuwkes en J. van Golverdinge - zich tot de classicale vergadering met het verzoek met 300 zielen ‘als eene onder het opzigt der Klassis staande gemeente gesticht’ - geïnstitueerd - ‘te worden, zonder de vereeniging met Ds. Joffers en zijnen kerkeraad te willen’. De vergadering verwerpt dit verzoek ‘als uit eenen mond’.[34] Daarop richten de ‘losgescheurden’ zich tot de provinciale vergadering, maar ook deze wijst hun verzoek af. Van Golverdinge c.s. ontvangen het volgende antwoord.

> Vrede en Zaligheid
> In antwoord op uw verzoek... om als afzonderlijke Gemeente te 's-Gravenhage geërkend te worden en van de Leeraars der Provincie bij voorkomende gelegenheden bediend te worden, verklaart de Vergadering zulks niet te kunnen inwilligen; waar is toch voor zulke eene handelwijze grond in Gods Woord of in onze Kerke-orde?
> Hoe kunt gij dit van ons vorderen? Zouden wij zoo iets mogen doen? Hadt gijlieden willen hereenigen, verzoenen en tot de Gemeente terug keeren, dan zouden wij alles wat in ons vermogen was, gedaan hebben om hierin te slagen; maar nu gij uwen wettigen Leeraar, waarvan gij zelve verklaart dat hij regtzinnig is, verguist en miskent, sluit ge zelve den weg om met Ulieden te kunnen handelen; nu maakt gij het ons onmogelijk, hoe gaarne wij het ook wenschten, Ulieden in eenen wettigen weg te behouden.
> Och! dat ge tot de Gemeente wederkeerdet, waarvan Ge U zoo trouweloos hebt afgescheiden.
> (was get.) H. Joffers, Praeses
> E.F. Smit, Scriba[35]

Van Golverdinge c.s. gaan daarna - in 1860 - naar de ‘meeste vergadering’. De synode van Hoogeveen neemt na ampele discussie het ‘eindbesluit... bedoelde personen ten ernstigste aan te raden zich met de Gemeente weder te vereenigen, en den Kerkeraad op te wekken bij voortduring zijnerzijds pogingen aan te wenden om de afgekeerden in den schoot der Gemeente terug te brengen’.[36]

Al spoedig is de groep-Golverdinge, die samenkwam in de reeds genoemde ververswinkel van R.B. Beeuwkes aan de Visschersdijk, uiteengevallen.

33 NPZH II, 25 aug. 1857, art. 16; 4 mei 1859, art. 20.
34 NCVL, 6 okt. 1858, art. 5.
35 NPZH II, 10-11 mei 1859, art. 9.
36 *Handelingen en Verslagen* 789 (art. 150).

‘a. Een zeer klein gedeelte keerde terug naar de Afgescheidenen, de eersten reeds Mei 1859.

> b. Een grooter aantal verspeelde Van Golverdinge aan de Kerk onder 't Kruis, sinds 1858 scherp te onderscheiden van de groep-Van den Oever.[37]
>
> ...
> c. Nog anderen verspeelde de ex-ouderling aan Ds. Ledeboer... Chrisje Coeland,[38] de door Ds. Joffers gecensureerde loopster, en L.J. Kleijn verzochten met vele anderen Ds. Ledeboer ook te 's-Gravenhage op te treden. Deze kring hield geregeld samenkomsten op den Zuidwal waar onlangs[39] de nieuwe vleugel van het Ziekenhuis verrees. Na Ledeboer's dood (October 1863) gingen z'n volgelingen uiteen in aanhangers van Pieter van Dijke en Daan Bakker. In Den Haag hield men zich bij laatstgenoemde...
> d. Zoo bleef Van Golverdinge vrijwel alleen over. De persoonlijke verhouding tot Ledeboer bleef goed; hij sprak nog als vriend op diens graf. Tot 1877 bleef Van Golverdinge 'thuiszitter'. In dat jaar heeft hij zich bij de [voormalige] gemeente onder het Kruis gevoegd en sindsdien nog veel in Scheveningen geoefend.'[40]

Over het tijdvak 1860-1868 is er - afgezien van de strijd van Joffers op landelijk niveau tegen de richting Brummelkamp - niet veel te melden van de Haagse gemeente. In 1868 telt zij 412 zielen. Begin juni van laatstgenoemd jaar komt de emeritaatsaanvrage van Joffers onder meer op de provinciale vergadering van Zuid-Holland. 's-Gravenhage zal aan hem *f* 500 per jaar uitkeren, de provincie voegt daar *f* 50 bij. We lezen dat de bijna 61-jarige predikant zijn dienstwerk niet meer kan verrichten 'vooral door het gebrek aan zijn linkerbeen, waaraan hij in de laatste acht maanden meer dan in de laatste dertig jaren geleden heeft'.[41] Op zondag 28 juni 1868 preekt hij afscheid over 1 Corinthiërs 2 vers 1-3:

> En ik, broeders, als ik tot u ben gekomen, ben niet gekomen met uitnemendheid van woorden, of van wijsheid, u verkondigende de getuigenis van God.
> Want ik heb niet voorgenomen iets te weten onder u, dan Jezus Christus en Dien gekruisigd. En ik was bij ulieden in zwakheid, en in vreze, en in vele beving.

Met vrouw en vijf kinderen vertrekt hij naar Smilde en overlijdt aldaar 11 maart 1874.

37 Men zie de volgende paragraaf.
38 Haar volledige naam was: Christ jane Caroline Coeland; zij schreef *Het verborgen leven met God, voorgesteld in een eenvoudig verhaal harer bekeering tot God*, 's-Gravenhage (J. van Golverdinge en Zoon) 1876. Zij wordt 'loopster' genoemd, daar zij te Delft Ledeboer ging horen. Uitvoerig over 'De Ledeboerianen in Den Haag': Schipper *a. w*. 108-113.
39 Namelijk in 1928.
40 Vollenhoven, *a.w.*, VI, 280-281.
41 NPZH II, 3-4 juni 1868 (geen artikel).

Zijn opvolger is de levenswijze Pieter Meinderts Dijksterhuis.[42] Onder hem komt de gemeente verder tot rust en beleeft in 1869 de vereniging met de Kruisgezinden van de ‘Wagenstraat’.[43] Dijksterhuis staat te 's-Gravenhage van 3 januari 1869 tot 28 september 1873.

42 Men zie voor hem TWEEDE DEEL register. Wij droegen dit boek aan hem op.
43 Men zie de volgende paragraaf.

4. De Kruisgemeenten te 's-Gravenhage

Zoals we reeds in dit hoofdstuk zagen, kwamen circa 1847 de Kruisgezinden te 's-Gravenhage, geleid door de ex-diaken van de Afgescheidenen J. van der Spek, Cors Noorduin en C. van den Oever tot meerdere activiteiten en - hoewel de datum niet bekend is - tot instituering.[44] Waarschijnlijk vergaderde men vóór 1850 ‘in de Roode Poort, Boekhorststraat 83a, ten huize van den oefenaar [J. van der Spek]’.[45] Op de Algemene vergadering van de Kruisgezinden van maart 1848 is voor het eerst een lastbrief van 's-Gravenhage aanwezig.[46] De godsdienstoefeningen van deze groep zijn niet ontgaan aan het gemeentebestuur en aan de minister van justitie, maar het advies van de commissaris des konings wordt opgevolgd, namelijk de kerkdiensten niet te verbieden en te beletten ‘vanwege de ongunstige indruk, die dit zou wekken’.[47] We bemerken dat we in 1850 zijn, en niet meer in de jaren 1834 tot 1839!

In 1854 liet de consulent, ds. C. van den Oever te Rotterdam ‘een kerk zetten aan de evenzijde van het Hoogezand’.[48] Vervolgens werd op het sterke aandringen van laatstgenoemde, diens zoon Adrianus van den Oever, dan te Oosterland, beroepen. Zoals we reeds in hoofdstuk 22 - ‘De Kruisgemeenten te Rotterdam’ - zagen, werden dit beroep en het aannemen ervan, de aanleiding, dat Van den Oever c.s. buiten het verband van de Kruisgemeenten kwamen te staan en dat de Kruisgezinden te 's-Gravenhage in twee groepen uiteengingen.

Ds. A. van den Oever stond in Den Haag van zondag 20 november 1855 tot zijn vertrek naar Leiden 28 april 1864. *Het Dagblad van 's-Gravenhage en Zuid-Holland*[49] van 21 november 1855 vermeldde over de intree-diensten aan het Hoogezand:

> ‘Zondag morgen Jl. heeft bij de Gereformeerde gemeente onder het kruis alhier, door Ds. Wedemeijer van Dordrecht,[50] de plegtige inzegening plaats gehad van den nieuw beroepen leeraar en herder bij die gemeente, Ds. A. van den Oever van Oosterland. In de avond godsdienstoefening aanvaardde de nieuw beroepene zijn herders- en leeraarsambt. De opkomst was bij beiden zeer talrijk.’

In de dossiers van het Departement van eredienst werd aangetekend: ‘Deze gemeente heeft geen erkend bestaan, hebbende zij de toelating des Konings niet

44 Reeds in 1928 waren er geen kerkeraadsnotulen te vinden van de (toenmalige) Kruisgemeente Wagenstraat van vóór 1873 (Vollenhoven, *a.w.*, VI, 285).
45 Vollenhoven, *a.w.*, VI, 286.
46 *NAVGK* 71. De lastbrief is niet bewaard-gebleven. Op de Algemene vergadering van september 1853 is voor het eerst een afgevaardigde van 's-Gravenhage aanwezig - zijn naam wordt niet genoemd (*NAVGK* 199); op die van aug. 1854 is J. van Putten afgevaardigde (*NAVGK* 216).
47 Men zie hiervoor Bos, *Archiefstukken* IV, 488-492.
48 Vollenhoven, *a.w.*, VI, 288.
49 GA 's-Gravenhage.
50 Nicolaas Wedemeijer (1814-1888), van 1868 tot aan zijn overlijden predikant van een nog te noemen vrije gereformeerde gemeente te 's-Gravenhage. Men zie voor hem TWEEDE DEEL register.

verkregen, noch verzocht (26 Nov. 1855).'[51]

Zoals we reeds zagen, werden F. Boers[52] en P. Taal door de Algemene vergadering van de Kruisgezinden in hun ambt hersteld, nadat zij door de groep-Van den Oever eind 1855 waren gecensureerd en in mei 1857 afgesneden. Zij en hun aanhang vormden de wettige voortzetting van de Haagse kruisgemeente.[53]

De opvolger van ds. A. van den Oever werd ds. J. de Haan (1840-1871). Reeds in 1865 - hij stond toen ongeveer een jaar in Den Haag - vroegen hij en zijn gemeente opneming in het kerkverband van de Kruisgezinden, maar aan de predikant werden enige voorwaarden gesteld waaraan hij niet kon voldoen.[54] In 1869 gelukte het De Haan door de Kruisgemeenten weer te worden aanvaard als proponent; van zijn gemeente werd niet gerept.[55] Na de vereniging van 1869 diende hij van 1870 tot 1871 nog de kleine Christelijke Gereformeerde kerk te Hellevoetsluis, zoals we in hoofdstuk 15 zagen. De Haagse Kruisgemeente die we hier op het oog hebben, bleef dus buiten alle kerkverband staan. In 1870 kwam zij in contact met de door de Afgescheidenen afgezette ds. J.A. Donkers (1824-1890)[56]; hij werd de opvolger van ds. De Haan. De kring werd echter steeds kleiner, vergaderde al spoedig ten huize van Donkers en ging in 1871 te niet.

De groep-Boers gold voor de wettige voortzetting van de gemeente onder 't kruis te 's-Gravenhage. Beroofd van haar plaats van samenkomst op het Hoogezand, was zij genoodzaakt een nieuw onderkomen te zoeken. Zij vond dit - evenals andere al genoemde groepen - in de ververswinkel van R.B. Beeuwkes aan de Visschersdijk. Vóór 1860 hebben Boers c.s. de stichting ondervonden van de ex-ouderling J. van Golverdinge, zoals we al vermeldden. In 1862 wordt de jeugdige Reinder Veldman (1830-1869) de predikant van deze gemeente. Maar hij heeft haar niet tot bloei gebracht. Het enige goede dat van hem kan worden gezegd is, dat hij gezorgd heeft voor een kerkgebouw; dit was gelegen aan de Wagenstraat en onder deze naam zal zijn gemeente de geschiedenis ingaan, zij het ook dat het 'bezitten' van het gebouw - er was een hoge hypothecaire schuld - vele financiële zorgen heeft opgeroepen. Eind 1864 vertrekt Veldman naar Zwolle, maar de nasleep van zijn optreden in Den Haag

51 Herv. Ered. inv. no. 1859, onder Zuid-Holland en 's-Gravenhage. De *'s-Graven-haagsche Nieuwsbode* van 20 nov. 1855 (no. 1771) meldde dat ds. N. Wedemeijer als tekst had gekozen Titus 2 vers 15. Van den Oever deed intrede met Colossenzen 4 vers 3. 'Zoo in de morgen- als avondgodsdienstoefening was de opkomst der schare zoo buitengewoon talrijk, dat het kerkgebouw allen niet kon bevatten.'

52 Men zie voor hem de hoofdstukken 22 en 28.

53 Men zie hierna.

54 *NAVGK* 440-441.

55 *Ibidem* 525, 528, 533-534. Ook deed De Haan zowel in 1867 als in 1868, pogingen, al dan niet mèt zijn gemeente, te worden opgenomen in het verband van de Afgescheiden kerken. De 'onderhandelingen' liepen echter op niets uit. Not. Class. Vergad. Delft 12 nov. 1867, art. 7; idem 11 febr. 1868, art. 6. NPZH II, 3 juni 1868 (geen artikel).

56 *De Haas* I, 88-90.

duurt tot 1866; de beschrijving hiervan valt echter buiten het bestek van dit boek.[57]

Van 1 juni 1865 tot 12 juni 1878 wordt de gemeente Wagenstraat bediend door Willem Gerrit Smitt, geboren te Zwolle 7 juni 1842 als zoon van de bekende Kruisdominee Wolter Wagter Smitt; hij overleed te 's-Gravenhage 2 augustus 1912. Maar reeds in 1878 is hij door toenemende ziekte genoodzaakt emeritaat te vragen.[58] Als Smitt te 's-Gravenhage zijn arbeid aanvangt, vindt hij daar de volgende leden van de kerkeraad: T.J. Beeuwkes, F. Groeneveld ouderlingen; M. Coenraads, H. Verschuur diakenen; J. van Golverdinge Jr. fungeert als scriba.

Tijdens het predikantschap van Smitt verenigt ook deze Kruisgemeente zich met de hoofdstroom der Afgescheidenen (1869). Jarenlang zullen er dan in Den Haag twee Christelijke Gereformeerde kerken zijn: die van de Nobelstraat en die van de Wagenstraat.

Onder leiding van Smitt heeft zich met betrekking tot het kerkverband een incident voorgedaan, met de beschrijving waarvan we dit hoofdstuk besluiten. Bij gebrek aan notulen over de jaren, waarin deze kerk als Kruisgemeente bestond, geeft het enig inzicht in de samenstelling der gemeente.

In september 1865 richten W.G. Smitt c.s. zich tot de Koning met een request, waarin zij zich noemen ‘Oud-Gereformeerde Gemeente te 's-Gravenhage’. Het verzoekschrift heeft tot doel ‘kennisgeving van het bestaan van die gemeente, en verzoek om de bij de Grondwet verzekerde regten en vrijheden te bestendigen’. De achtergrond van het zenden van het request is het verkrijgen van de mogelijkheid tot het op naam der gemeente plaatsen van het kerkgebouw en het ontvangen van vrijstelling van grondbelasting. Het verzoekschrift wordt afgewezen aangezien het niet voldoet aan de wettelijke bepalingen.[59] Ook een volgend adres, waarin de kerkeraad-Smitt uitsluitend vraagt de gemeente als rechtspersoon te erkennen - let wel: er wordt geen vrijheid van godsdienstoefening gevraagd - wordt om dezelfde reden van de hand gewezen.[60] Op 10 januari 1866 richt de gemeente zich voor de derde maal tot de Koning met een request, dat als volgt luidt.[61]

> ‘Aan den Koning
> Geven met den meesten eerbied te kennen, de ondergeteekenden, gezamenlijke leden der godsdienstige Vereeniging, welke wenscht regtspersoonlijkheid te er-

57 Men zie voor R. Veldman: *De Haas* I, 262-263; J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel* I register. Een dissidente groep in Den Haag die bleef vasthouden aan Veldman, werd gedurende de jaren 1866 tot 1868 verzorgd door ds. A.H. Geerts en van 1868 tot 1888 door ds. N. Wedemeijer (deze was buiten elk kerkverband komen te staan). De naam van de groep: Oud-Gereformeerde Gemeente.

58 Voor W.G. Smitt: *De Haas* II, 322-324; hij was gehuwd met Maria Sillevis.

59 Herv. Ered. 29 sept. 1865, no. 9; 3 okt. 1865, no. 14.

60 Idem 22 dec. 1865, no. 11; 29 dec. 1865, no. 21.

61 Het request met bijgevoegd ‘Reglement’ wordt vermeld in Herv. Ered. 9 febr. 1866, no. 9, maar *bewaard* in het archief van het Ministerie van Justitie, dossier ‘Naamlooze Maatschappijen’, no. 1181.

langen, als Oud-Gereformeerde Gemeente te 's-Gravenhage,
Dat de godsdienstige Vereeniging, van welke zij leden zijn, ofschoon vasthoudende aan de Gereformeerde Belijdenisgeschriften, echter een godsdienstig Genootschap vormt, afzonderlijk van het bestaand Hervormd Kerkgenootschap, Dat zij, onder overlegging hunner huishoudelijke reglementen, welke bij hun vroeger ingediend verzoekschrift zijn gevoegd, en er belang bij hebbende, regtspersoonlijkheid te verkrijgen, zich thans wenden tot Uwe Majesteit met eerbiedig verzoek
dat het Uwe Majesteit moge behagen de Oud-Gereformeerde Gemeente te 's-Gravenhage, te willen erkennen als regtspersoon.
't Welk doende, enz.
's Hage, den 10 January 1866.'

Ongetwijfeld kan worden gezegd dat enige termen - 'godsdienstige Vereeniging', 'godsdienstig Genootschap' - verschillen van die, welke worden gebezigd in andere requesten van Afgescheidenen van het Hervormd Kerkgenootschap. Het voert te ver hier het gehele 'Reglement der Oud-Gereformeerde Gemeente te 's-Gravenhage', van negen artikelen, af te drukken; wij vragen slechts aandacht voor het tweede artikel:

'De vereeniging of gemeente, als burgerlijk regtspersoon beschouwd, wordt gevestigd voorloopig voor den langstmogelijken termijn, dien de wet als zoodanig gedoogt, bij koninklijke erkenning.'

Ook in dit artikel vinden we een formulering, die afwijkt van die voor een kerkelijke gemeente wenselijk en gebruikelijk.

De ondertekening omvat 72 namen, en wel van *alle* belijdende leden; zij luidt als volgt.

W.G. Smitt, V.D.M.
T.J. Beeuwkes, ouderling
F. Groeneveld, ouderling
H. Coenraads, diaken
H. Verschuur, diaken
C.J. van Beemen
H. Beeuwkes Rz.
J. Beeuwkes[62]
J. Beeuwkes[62]
R.B. Beeuwkes
T. Beeuwkes
W.F. Beeuwkes
N. van Beijeren
C. van Bommel
J.G. Boonstoppel
P. Boonstoppel
W. Boonstoppel

62 Naam komt tweemaal voor; handtekeningen verschillen.
62 Naam komt tweemaal voor; handtekeningen verschillen.

J.C.J. Bouillon
J. Coenraads
J. Demper
A. van Duine
J. van der Dungen
P.J. Eijsen
A.J. de Gelder
W.A. de Gelder
E. Goedhart
J. van Golverdinge Jr.
M. van de Grient
L. Groeneveld
H.C. Hepp
H. Heijnen Jr.
A. Hijman
J. Joosten
J.H. Klasen
A. de Klerk
C. Kors
J.G. Krieger
A. van Langeveld
S.J. van Leeuwen
J.A. Luberti
C.W. Mallee

J. Maree
B. Nieuwenhuysen
J.B. Nieuwenhuysen
J. van der Post
W.L. van Putten
J. van Rees
J.J. Sanders
L. [M.A.] Scheps[63]
J. Schipper
H.J.J. Schlahmilch
C.H. Schoemaker
J.G.A. Schoemaker
J. Siliakus
L.J. Siliakus
A. van Sisseren
H. Sluiter
J.G. Smitt
J. Steunebrink
H.P. Steijn
B. Uiterwijk
P. Velders[64]
P. Velders[64]
J.F. Verleg
Ch. S. van der Voet
J.P.G. van der Voet
P. van der Voet
J. van der Wal
P. Weimar
J. Westerhout
J. van den Wijngaarde
C.L. Zijnen

Op 3 maart 1866 wordt door de regering een beschikking gemaakt, waar ‘het bestaan van eene Oud Gereformeerde gemeente te 's-Gravenhage... als kennisgeving wordt aangenomen’; verder ‘dat omtrent de aanvrage van erkenning als regtspersoon nader zal worden beschikt’.[65] Bij koninklijk besluit van 26 april 1866, no. 74 wordt aan de gemeente ook de rechtspersoonlijkheid verleend.[66]

Het laatste geeft enige deining op de Algemene vergadering van de Kruisgemeenten gehouden juni-juli 1866. Ds. W.G. Smitt en F. Groeneveld zijn afgevaardigden. Er ligt een bezwaarschrift van de zusterkerk te Zwartsluis, tegen het feit dat door ‘W.G.

63 Louis Marie Albert Scheps, geb. Den Haag 1843, overl. Deventer 1925. In 1872 werd hij predikant te Wezep, in 1873 te Deventer. Met emeritaat 1917. Men zie voor hem *De Haas* II, 303-304.
64 Als noot 62.
64 Als noot 62.
65 Herv. Ered. 3 maart 1866, no. 14.
66 Arch. Ministerie van Justitie, dossier ‘Naamlooze Maatschappijen’, no. 1181 (vgl. noot 61).

Smitt en 71 leden der Gemeente... erkenning is aangevraagd...'. De commissie die over deze zaak moet rapporteren, verklaart onder meer, dat de omstandigheden - van zuiver-financiële aard - geen genoegzame reden kunnen vormen, de handeling te wettigen; dat de kerkeraad niet eigenmachtig het woord 'Oud' aan de naam der gemeente had mogen toevoegen; dat de aanvraag ook verkeerd is, omdat 'de erkenning vragende personen, bij de erkenning als *ont*- en niet *bestaande* gemeente worden beschouwd'.[67] De vergadering besluit dat de kerk te 's-Gravenhage de aanvraag om erkenning zal dienen in te trekken 'wil zij kerkelijk met ons vereenigd blijven. De afgevaardigden van 's-Gravenhage berusten hierin gaarne...'.[68] Op de Algemene vergadering van juni 1867 wordt het bewijs geleverd - hoe wordt niet vermeld, en ook de archieven van Eredienst en Justitie zwijgen hierover - dat aan bovengenoemd besluit is voldaan.[69] Maar dan nadert reeds het jaar 1869, dat van de vereniging met de andere Afgescheidenen die wel erkenning hebben gevraagd.

67 Bedoeld is: de gemeente wordt beschouwd als niet bestaande, maar als één die nog moet ontstaan.
68 *NAVGK* (1866) 451-453.
69 *NAVGK* (1867) 496.

Hoofdstuk 33
Leiden

Inleiding

In het jaar 1846[1] stonden te Leiden 6500 huizen, bewoond door 7839 huisgezinnen en 39000 inwoners. Er waren 24400 Hervormden, 800 leden der Waalse gemeente, 600 Christelijke Afgescheidenen[2] (van wie 250 belijdende leden), 200 Remonstranten, 160 Doopsgezinden, 1200 Evangelisch-Luthersen, 10000 Rooms-Katholieken en 430 Israëlieten. Het jaar 1685 is voor de stad Leiden van vèr-reikende betekenis geworden: na de opheffing van het Edict van Nantes werd zij als overstroomd met franse emigranten. Ook onder de Afgescheidenen zullen we een aantal onvervalste of van oorsprong franse namen vinden: Amiabel, Chaudron, Scherjon, Wijnnobel etc.

Hoewel niet in die mate als geldt voor de Afscheiding te 's-Gravenhage - waarover, naar we zagen, reeds uitgebreide publicaties zijn verschenen - mag worden gezegd dat genoemde beweging te Leiden grotendeels is beschreven, namelijk door J. de Lange in zijn *De Afscheiding te Leiden.*[3]

In dit hoofdstuk zullen drie gemeenten onze aandacht vragen. In de eerste plaats de 'moedergemeente', geïnstitueerd 28 januari 1836,[4] aanvankelijk gehuisvest op de Oude Vest, daarna (1859) aan de Hooigracht. Van deze gemeente scheidde zich in 1848 een groep af die samenkwam 'Op den Vliet' (thans: Vliet) en die in 1854 een kerkgebouw aan de Heerengracht betrok. De moedergemeente stond van 1843 tot 1857 buiten het Zuidhollandse kerkverband - zij bezocht in die jaren de provinciale vergaderingen van Gelderland -, terwijl de gemeente Heerengracht vanaf haar instituering heeft behoord tot de hoofdstroom der Afgescheidenen. Als derde gemeente moeten we noemen: de Gereformeerde kerk onder 't kruis, geïnstitueerd circa 1862[5]; thans Gereformeerde

1 *Van der Aa* VII, 210-280.
2 We kunnen het aantal van 600 niet controleren. In 1840 telde de gemeente 350 zielen (J. de Lange, in te noemen werk, 51). *Van der Aa* vermeldt: het kerkgebouw staat aan de Oude Vest, het heeft toren noch orgel.
3 J. de Lange, *De Afscheiding te Leiden historisch geschetst*, Rotterdam 1934 (101 bladzijden).
4 Ook kan men verdedigen: 29 mei 1836; wij komen op deze data terug.
5 Dit jaartal staat niet vast. *Het Kerkelijk Jaarboek van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika*, Woerden 1983, 94 vermeldt '± 1860'. Doordat deze gemeente tot de groep C. van den Oever behoorde (breuk met de andere Kruisgemeenten in 1858) wordt zij niet vermeld in *NAVGK*. Zij brak in 1870 met Van den Oever c.s. en ging over naar de Ledeboerianen.

gemeente te Leiden - vanaf het begin van haar bestaan tot heden heeft zij haar godsdienstoefeningen gehouden in het kerkgebouw Oude Rijn; nu nummer 76.[6]

Als we onze aandacht richten op het begin van de Afscheiding te Leiden, dienen we ons allereerst bezig te houden met het archief van de Hervormde gemeente en moeten we daarna spreken over het reilen en zeilen van de moedergemeente Oude Vest.

1. De eerste Afgescheidenen

We willen beginnen met het opsommen van de namen van de eerste Afgescheidenen. Hoewel de registratie in het oudste ledenregister Oude Vest verre van volkomen is[7] - de data van aansluiting ontbreken bijvoorbeeld - mogen we, op grond van vergelijking van alle gegevens, zeggen dat we hierna hebben genoemd degenen die zich van eind 1835 tot ongeveer eind 1840 hebben afgescheiden en zich in het tijdvak 1836-1840 bij de gemeente Oude Vest hebben gevoegd. We meenden niet verder te moeten gaan - onderstaande lijst bevat 130 namen.[8] Als maatstaf voor het opnemen hebben we genomen: het worden genoemd in één van de archiefstukken van de Afgescheiden gemeente.

De notulen van de hervormde kerk bevatten hiaten in de lijst van degenen die zich afscheidden, zoals de volgende passage ons moge leren.

> 'Leden die niet ter kerke komen noch ten avondmaal willen komen, maar die zich niet afscheiden, zullen aan den kerkeraad worden bekendgemaakt opdat deze met hen handele naar Kerkenorde...'.[9]

Anderzijds: we missen in het ledenregister Oude Vest enige personen die zich afscheidden. Wellicht heeft een aantal van hen - na 1840 - zich aangesloten bij de gemeente van ds. Ledeboer in het naburige Benthuizen of te Leiden een

6 In *De Reformatie* (Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven), jrg. 51, blz. en 684-685, 717-718 (1976) is een discussie gevoerd over de aard van de Leidse gemeenten. Ds. H. Bouma (Assen) wees daarbij terecht de gedachte af dat òf 'Hooigracht' òf 'Heerengracht' als kruisgemeente zou zijn ontstaan. Maar zijn opmerking dat er geen organisatie van de Kruisgezinden te Leiden is geweest, dient te worden gecorrigeerd; vanaf circa 1862 heeft er een 'buitenverbandse' kruisgemeente (groep Van den Oever) bestaan. Men zie ook *De Haas* I. 206.

7 Hierbij is een factor het voorkomen van uitheemse namen, door ons reeds aangestipt. We vonden drie spellingen van één familienaam: Philippo, Filippo, Flippo; etc.

8 Voor geïnteresseerden in *alle* namen (met bijzonderheden als jaar van geboorte, adres etc.) menen we naar de hieronder te noemen stukken te moeten verwijzen.
Archief (kerkeraad) Hervormde gemeente, GA Leiden, inv. no. 16 'Actenboek kerkeraad 3 april 1812-3 aug. 1849' (van 1835 tot 1841; 146 namen); De Lange, *a.w.* 54, 58-59 (lijst van 295 namen - het origineel wordt bewaard Herv. Ered. 3 sept. 1840, nr. 7); Archief Gereformeerde kerk te Leiden, inv. no. 1: 'Naamlijst der Leden van de Gemeente Jesu Christi te Leijden'; Herv. Eredienst 18 juni 1840, no. 16: request Afgescheiden gemeente te Leiden van 17 mei 1839 (54 namen).
N.B. Het archief van de Gereformeerde kerk te Leiden (gemeenten Hooigracht en Heerengracht) zal eerlang worden (of: is reeds) overgebracht naar GA Leiden.

9 Not. kerker. 3 dec. 1841.

conventikel gevormd; gegevens hierover kunnen niet worden achterhaald.

In genoemd ledenregister vinden we de namen van tien te Rijnsburg woonachtige personen. Vermeld wordt dat dezen 'naar Rijnsburg gaan, als daar een gemeente wordt geïnstitueerd'.[10] Evenzo: zeventien inwoners van Noordwijk; dezen sluiten zich te zijner tijd bij Noordwijk aan Zee (gemeente Noorduin), Katwijk of Rijnsburg aan.[11]

('en' = en zijn echtgenote)

weduwe Arieke Amiabel geboren
van Velzen
Johanna C. Amiabel
Wilhelmina Amiabel
Jacobus Batteljee
Geertruid van den Berg,
huisvrouw van P. van Dorp
Jan van den Berg
Lodewijk van den Berg
Hendrik J. van Beymelwaard
J.M. van Beymelwaard en
Lena M. Tasseron
Willem van Booma
Simon van den Bosch en
Catharina M. Wolters
Arie de Bruin
Martinus Bulleman
Johanna Chaudron
Johannis Dee en Wilhelmina Collet
Cornelis Dros
Johan C. Dulfer
Johannis Th. Dulfer
Lodewijk van Dijk en Johanna Pina
Rechts Egginck en
Geertrui C. Hagemans
Jannetje van Es
Johannis van Es en
Maria C. van der Kaay
Gerrit Jan Florijn
Aafjen Fransen
Frans Geben en Dina Kettenis
Arie van Gessel en
Louisa van Gelderen
Geertruida M. Haak
Daniel Hagemans
Johannes P. Hemerik
Bartholomeus Herfst

10 Instituering Rijnsburg: 18 dec. 1839. We zullen deze personen in het hoofdstuk 'Rijnsburg' noemen.

11 Men zie voor hun namen de hoofdstukken 34 (Rijnsburg) en 35 (Noordwijk).

Johannis C. van der Heijden
Nicolaas W. Hoed
Johannes van 't Hooft
Pieter Jasperse en
Johanna E. Chaudron
Johannis A. Kettenis en Judik Hannys
Alinda Kindinger
J. Kindinger
Hendrik Klein en Lena van Es
Teunis van der Knijff
Victor Koningsberger
Pieter Kooreman en Elisabeth Collet
Jaantje Krispijn
Dirk Kruit en Maria de Bruin
Johanna M. Kruit
Wilhelmina C. Lagelie
Jannetje Landa
Frederika L.W. van Leeuwen
geboren van der Hengst
Pieter van Leeuwen
Lena Lelyveld
Antonia Looye
Johannis Lut en
Petronella van den Eykel
P. Lut
Peter Maat
Pieter J. Malade
Elisabeth Meerburg
Carel G. de Moen en
Agatha S. van Voss
Abraham M. Molenaar en
Elisabeth M. Toepoel
Pieter Moorman
Marrigje Neut
Johannis Nieuwendorp
Abraham Nieuwenhuijzen
Adrianus Nieuwenhuijzen
David Nieuwenhuijzen en
Janette Arbouw
Wilhelmina Nieuwenhuijzen,
weduwe van der Kaaij
Willem Nooteboom
Catharina E. Pauw, weduwe
Hendrik Montagne
Jacobus C. Pauw en
Margaretha J. Holtz
M.J. Pauw

C.C. Philippo
Jacobus Philippo
Willem Philippo en Elisabeth Litman
E. de Prouw
Theodorus J.W. de Prouw en
Geertrui Pokel
Hendrik de Puijt
Gerrit Richter en Christina Boesaart
Leendert Rodenburg
Jan Rosie
Johannis J. Scherjon en
Maria Th. Molenaar
Mt. Scherjon
C. Schuchmann
Johan A. Schuchmann en
Cretienne Pappino
D. Schut
Jan Sloot en
Johanna K. van der Heijden
Jan Taverne en
Johanna C. van Leeuwen
Adrien Tieleman en
Johanna M. Veefkind
Cornelis G. van Toorn en Maria Bink
M. van Toorn
Dirk Tuijl en
Maria Verheul (Zoeterwoude)
Jan Tuijl
Philippus Verstraten en
Johanna Vooys
Cornelis Wagemaker
Margaretha van de Water
Jacobus C. Wendel
Johannis C. Wendel
Jan van Werkhoven en Maria Miog
Paulus J. Wetselaar
Cornelis Wijnnobel
Pieter Wijnnobel
Willem van Zuijlen en
Hillegien Verhoef

2. Instituering; vervolging; erkenning

Op 28 januari 1836 wordt er te Leiden een vergadering van een dertien-tal Afgescheidenen gehouden, waarin Jacobus Cornelis Pauw rapporteert dat hij de vorige dag te Gorinchem ds. H.P. Scholte heeft gesproken en van hem enige raad heeft ontvangen, inzake de wijze waarop een gemeente kan worden geïnstitueerd. Eén van de adviezen die laatstgenoemde heeft gegeven is ‘twee leden te verkiezen welke provisioneel het ambt van Ouderlingen waarnemen’. De zakelijk-ingestelde Scholte heeft ook het advies gegeven ‘Om binnen de twee eerstvolgende jaren geenen armen’ in de Gemeente op te nemen, die van haar moeten ondersteund worden, en, bij bijzondere behoefte, eene afzonderlijke Collecte te doen'. Volgens de ontvangen raadgeving worden tijdens de vergadering Johannes Petrus Hemerik en Victor Koningsberger[12] tot ouderling gekozen.[13]

Ruim twee maanden later worden twee diakenen gekozen, namelijk Jacobus Cornelis Pauw en Philippus Verstraten.[14] De vier gekozenen met uitzondering van Koningsberger, worden 29 mei 1836 door ds. H.J. Budding in de schuur

12 Men zie voor hem ZESDE DEEL 187-223 en register, alsmede de daar genoemde literatuur. Koningsberger werd in 1800 te 's-Gravenhage geboren en overleed in 1863 te Fijnaart en Heiningen. Reeds op 13 september 1836 vertrekt hij uit Leiden - waar hij, van huis uit zakenman, zich voorbereidde op de theologische studie aan de universiteit - naar Genève, teneinde zijn studie voort te zetten aan de Ecole de Théologie aldaar. In 1839 verhuist hij echter naar Berlijn en sluit in deze plaats zijn theologische opleiding af. Losgeraakt van de Afgescheidenen in Nederland, wordt hij in 1842 predikant van een gemeente te Maria-Horebeke in België; in 1851 Nederlands Hervormd predikant te Koudekerke, 1854 te Hedel, 1857 te Fijnaart en Heiningen.

13 ‘Handelingen van de Gemeente Jesu Christi te Leijden’, 28 jan. 1836-13 mei 1840, 28 jan. 1836. De ‘Handelingen’ (van de gemeente Oude Vest) worden in deze paragraaf verder aangehaald als ‘Not. kerker....’.

14 Not. kerker. 4 april 1836.

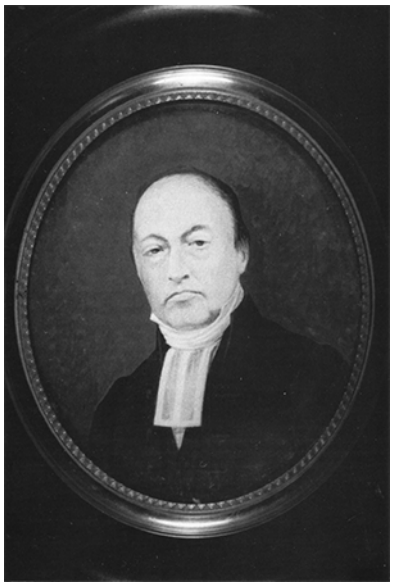

Victor Koningsberger (1800-1863)

van landbouwer Dirk Tuijl, onder de gemeente Zoeterwoude, bevestigd. We vinden over deze dienst de volgende bijzonderheden. Budding had als tekst gekozen Esther 3 vers 8: '...Er is een volk, verstrooid en verdeeld onder de volken in al de landschappen uws koninkrijks; en hunne wetten zijn verscheiden van (de wetten) aller volken; ook doen zij des konings wetten niet; daarom is het den koning niet oorbaar hen te laten blijven.'. Gezien de positie van de Afgescheidenen en de vervolging die zij in die dagen ondervonden, mag de tekstkeuze toepasselijk worden genoemd. Verder:

> '... bij welke gelegenheid door de [gemeente] bode Franken in naam zijner hooge regering aan ZEw verzocht werd de vergadering uit een te late gaan, hetwelk ZEw deftig en kragtvol beantwoord(d]e door hem de last van zijne hooge Zender te kenne te geven en liet daarop zingen Psalm 46: 2 en vervolgde daarop zijn werk...'.[15]

Wat Koningsberger betreft: in de handelingen van de synode gehouden te Amsterdam van 2 tot 12 maart 1836 staat hij vermeld als ouderling; hij was afgevaardigde van Zuid-Holland, maar in de notulen van de provinciale vergadering van Zuid-Holland, gehouden 22 april 1836 lezen we: 'In de vergadering was mede tegenwoordig... V. Koningsberger, vroeger ouderling te Leyden'.[16] Zijn ouderlingschap - hij werd nimmer bevestigd - heeft zich dus hoogstens uitgestrekt van 28 januari tot 21 april 1836. Aangezien hij in september 1836 naar Genève vertrok, heeft hij zich wellicht in de maanden daarvóór op zijn vertrek en zijn studie aldaar, voorbereid. Uit de classicale notulen van 1837[17] blijkt dat de kerkeraad al spoedig versterking heeft gezocht, dat Dirk Tuijl werd gekozen tot ouderling, maar dat deze geen vrijmoedigheid bezat dit ambt te aanvaarden.[18] Eind 1837 is Pieter Wijnnobel als ouderling van Leiden aanwezig op de classicale vergadering.[19] Maar in april daaraanvolgende wordt hij nog 'beroepen ouderling' genoemd. Er bestaan in de gemeente bezwaren tegen hem wegens 'Sabbath-schending, onder het voorwendsel van werken der noodzakelijkheid'.[20]

15 Het Notulenboek Heerengracht (1848-1857) bevat voorin de aantekening: '29 Mei 1836 is de Afgeschijde Gemeente bevestigd door Ds. Budding in de koeijestal van [Dirk] Tuijl te Leiderdorp'. De genoemde bijzonderheden worden in hetzelfde boek vermeld onder 2 juni 1861 ('Eben-Haëzer') - het 25-jarig bestaan van de gemeente werd op deze datum herdacht.
Wij merken op dat men 29 mei 1836 ook zou kunnen noemen als datum van de instituering - en niet 28 januari 1836.

16 HO Utrecht en gedeelte Z.-Holl., 22 april 1836, art. 2.

17 In de notulen van de kerkeraad is een hiaat van 4 april 1836 tot 27 juli 1838.

18 NCL, 7 juni 1836.

19 Idem, 8 nov. 1837.

20 HO (als voren), 19-20 april 1838, art. 12. In NCL, 3 aug. 1838, art. 10, vinden we dat diaken J.C. Pauw enige tijd is geschorst geweest (de reden wordt niet duidelijk) maar dat de kerkeraad hem in zijn ambt zal herstellen. Art. 11 van dezelfde vergadering luidt:
'Betrekkelijk de verkoren ouderling Wijnnobel wordt bepaald dat de mansledematen zullen opgeroepen worden ten einde te onderzoeken, ten eersten hoe de roeping der gemeente geschied is; ten tweeden welke redene de gemeente nu heeft om den verkoorne ouderling te verwerpen.'

Uit de bewaard-gebleven annalen blijkt niet, hoe deze zaak is afgelopen, maar we vinden Wijnnobel na augustus 1838 niet meer als ambtsdrager vermeld. Van mei 1839 tot mei 1840 fungeert de latere predikant, Leidenaar van geboorte, Carel Godefroi de Moen (1811-1879)[21] als ouderling naast J.P. Hemerik.

Wie spreekt over de belemmeringen die de Afgescheidenen te Leiden van de zijde van de overheid ondervonden, kan de naam Jo(h)annes le Feburé (1776 of 1777-1843) niet verzwijgen. Deze man, van beroep greinwasser en -droger, heeft enige invloed uitgeoefend op sommige leiders der Afscheiding, hoewel hij nimmer met de Hervormde kerk heeft gebroken. Met name op hen die behoorden tot de 'club van Scholte': C.D.L. Bähler,[22] Brummelkamp, Gezelle Meerburg, Scholte, Van Velzen.[23]

Op 23 januari 1833 wendde Le Feburé zich tot de Koning met een verzoekschrift, waarin onder meer werd gesteld dat hij iedere zondag en maandag sedert *meer dan dertig jaren*, en op iedere donderdag sedert twee volle jaren, oefeningen heeft gehouden te zijnen huize. Maar nu, aldus de requestrant, is hij ontboden geworden bij de directeur der politie 'die hem op hoog gezag verbood meerdere zoodanige bijeenkomsten te houden boven het getal van twintig personen...'.[24] Hij verzoekt de Koning hem te vergunnen 'zijne godsdienstige bijeenkomste op denzelfden voet... als hij nu meer dan dertig jaren gedaan heeft, voort te zetten ook boven het... getal van twintig personen'.[25] Na veel correspondentie tussen de minister van eredienst, die van justitie en andere magistraten, wordt het verzoek van de hand gewezen.[26]

Wellicht zijn de oefeningen van Le Feburé daarna oogluikend toegestaan. In de classicale notulen van 15 februari 1838 wordt vermeld, dat laatstgenoemde kort daarvoor was bezocht door de commissaris van politie en dat deze hem daarbij had gelast met niet meer dan twintig personen te vergaderen.[27] Le Feburé c.s. zouden zich daaraan hebben onderworpen.[28] Maar hoe dit ook zij: tot een veroordeling van leden van deze groep door de rechtbank te Leiden is het niet gekomen.

21 Men zie voor hem *De Haas* I, 196-197; voor De Moen te Leiden: De Lange, a.w. 20-21.
22 Christiaan Daniel Louis Bähler (1806-1857) bleef hervormd; hij was onder meer predikant te Aalst (Gld.). Men zie voor hem ZESDE DEEL register.
23 Men zie voor J. le Feburé: ZESDE DEEL register; *Schat in aarden vaten* I, 17; De Lange, *a.w.* 43; Bos, *Archiefstukken* I, 206-216; *Chr. Encyclopedie*^{2} III, 24.
24 Bos, *Archiefstukken* I, 208.
25 *Ibidem* 209.
26 *Ibidem* 216.
27 Reeds vijf jaren daarvóór meldt de procureur generaal A.W. Philipse aangaande Le Feburé: '...reeds hoog bejaard' - hij was toen 56 jaar! - 'zoodanig aan doofheid laboreerende, dat hij zich van een hoorn bedienen moet...'. Bos, *Archiefstukken* I, 213.
28 De Lange, *a.w.* 43.

De Afgescheidenen te Leiden zijn zevenmaal veroordeeld door de rechtbank van eerste aanleg aldaar.[29] We geven de hoofdzaken uit de desbetreffende vonnissen hieronder weer.

datum vonnis	*plaats en datum samenkomst*	*beklaagden*	*boete*[30]
1. 24 juni 1836	t.h.v. Dirk Tuijl	ds. H.J. Budding	*ƒ* 50,-
	(Zoeterwoude) 29 mei	D. Tuijl (43, geb. Sluipwijk), bouwman	*ƒ* 50,-
2. 25 aug. 1837	t.h.v. Catharina	ds. G.F. Gezelle Meerburg	*ƒ* 50,-
	Elisabeth Pauw, 23 juli[31]	C.E. Pauw (47, geb. Leiden), koopvrouw	*ƒ* 25,-
3. 22 sept. 1837	t.h.v. Catharina E. Pauw, 13,20 en 27 aug.	Johannes Petrus Hemerik (39, geb. Leiden), machinewerker; is opgetreden als voorganger	*ƒ* 25,-
		C.E. Pauw (alsvoren), turfverkoopster	*ƒ* 50,-
4. 8 dec. 1837	t.h.v. Catharina E. Pauw, 15, 22 en 29 okt.	Pieter Wijnnobel (38, geb. Leiden), warmoezenier; is opgetreden als voorganger	*ƒ* 25,-
		C.E. Pauw (alsvoren)	*ƒ* 60,-
5. 17 aug. 1838	t.h.v. Cornelis	ds. A. Brummelkamp	*ƒ* 25,-
	Dros, 29 juli	C. Dros (38, geb. Nigtevecht), zeepzieder	*ƒ* 25,-
6. 14 sept. 1838	in lokaal toebe-	ds. A.C. van Raalte	*ƒ* 50,-
	horende aan	C. Dros (als voren)	*ƒ* 50,-

29 Men zie voor de vonnissen De Lange, *a.w.* 36-45.

30 De beklaagden werden tevens veroordeeld in betaling der kosten, waarvan het totaal bij deze zeven vonnissen varieerde van *ƒ* 2,68 tot *ƒ* 5,40.

31 De vonnissen 2 t/m 7 betreffen samenkomsten gehouden binnen Leiden.

	Cornelis Dros en Adrien Tieleman, 12 aug.	A. Tieleman (30, geb. Leiden), zeepzieder	*f* 25,-
7. 14 sept. 1838	in lokaal toebe-	ds. H.P. Scholte	*f* 25,-
	horende aan	C. Dros (als voren)	*f* 50,-
	C. Dros en A. Tieleman, 19 aug.	A. Tieleman (als voren)	*f* 25,-

Het is wenselijk bij deze vonnissen enige kanttekeningen te maken.[32] De gemeente is blijkbaar in de eerste tijd bij enige leden samengekomen: bij Dirk Tuijl 'aan den Hoogen Rijndijk' onder Zoeterwoude; bij Catharina Elisabeth Pauw, weduwe Hendrik Montagne op de Lange Gracht; ten huize van Cornelis Dros; in de zeepziederij (of het pakhuis) van Dros en Tieleman op de Nieuwe Rijn; en wellicht op andere plaatsen.[33] 'Kaatje Pauw', turfverkoopster, wordt in 1837 enige tijd gegijzeld op Gravenstein wegens niet betalen van boete. We lezen hierover in *De Reformatie*, het tijdschrift van Scholte:

32 Men zie voor de vervolging te Leiden in het jaar *1838* ook Bos, *Archiefstukken* IV, 319-329.

33 De Lange, *a.w.* 59. Midden 1838 lieten Dros en Tieleman hun pakhuis '...inrigten tot eene formeele kerk, voorzien van predikstoel, banken, stoelen en sluithek...'. (Bos, *Archiefstukken* IV, 321-322)

> ‘Eene vrouw, lidmaat van onze gemeente te Leyden, is wegens het niet betalen der boete, waartoe zij veroordeeld was, op den 31sten October I.I. in de gevangenis aldaar geleid, maar na gedurende 14 dagen in hechtenis te hebben doorgebragt, wederom ontslagen.’[34]

Na het vierde vonnis vragen sommigen in de gemeente zich af, of het wel goed is met meer dan twintig personen te blijven vergaderen. Ouderling Hemerik wil met deze bezwaarden afzonderlijk gaan vergaderen ‘uit hoofde hij dagt die anders zoude[n] verstrooyen’. Maar op de classicale vergadering wordt hij hierover vermaand, aangezien hij en zijn medestanders ‘zich Christus en Zijne zaak schamende, hunne voorgangeren[35] bedroefde, die nu door de vijanden vervolgd wierde om hunne getrouwigheid...’.[36]

Op 14 september 1838 werd het laatste vonnis over de Afgescheidenen te Leiden uitgesproken. Dit betekende echter niet dat daarmee aan de vervolging door de overheid een einde was gekomen. Trouwens, ook het ‘gemeen’ bleef actief. Toen Scholte zondag 14 oktober 1838, 's morgens te Leiden preekte, moesten de deuren van het pakhuis op de Nieuwe Rijn worden gesloten op de nadering van ‘een sterk detachement gewapende magt met de politie’. Na het beëindigen van de dienst betraden twee politiemannen het gebouw, maar tot een vervolging van deze samenkomst door de rechtbank is het niet gekomen. Bij het naar huis gaan van de kerkgangers werden dezen door het samengestroomde publiek ‘beleedigd en beschimpt’, 's Middags werden door een tweetal schildwachten niet meer dan veertig personen toegelaten. Na de dienst verlieten de aanwezigen het gebouw.

> ‘onder menigvuldige beleedigingen van het gemeen... Onze Herder en Leeraar werd, benevens de eigenaar van het gebouw, door eene groote menigte onder een luid gejuich en gedurig werpen van steenen en vuiligheid in het naar huis gaan begeleid. De Heere heeft echter de steenen alzoo bestuurd, dat geen van beiden eenig letsel gekregen hebben.’[37]

Begin 1839 vermeldde Scholte in *De Reformatie* dat kort daarvóór een moeder met haar kind op de arm de plaats van samenkomst niet mocht binnengaan - er waren ‘reeds’ negentien personen bijeen - ‘tenzij zij haar kind terugzond’. In het volgende nummer schreef hij dat een melkverkoper te Leiden die, zoals hiervoor vermeld, met stenen had gegooid naar Scholte c.s., was veroordeeld tot *f* 4 boete. ‘Het openbaar schandaal geven is dus, te rekenen naar de veroordeeling veel geringer kwaad dan God te dienen met meer dan twintig personen; want dit wordt door dezelfde Regtbank gestraft met boeten van *f* 50 en *f* 100’. Ook enige andere baldadigen werden gestraft.[38]

34 *Ref. 1e S.* II (1837) 409.
35 Met “voorgangeren” kunnen zijn bedoeld de ambtsdragers te Leiden, maar ook de predikanten Budding, Brummelkamp etc. die reeds zo vele malen waren beboet.
36 NCL, 12 dec. 1837.
37 *Ref. 1e S.* IV (1838) 337-341. Voor andere baldadigheden van het publiek zie men *ibidem* 389-390.
38 *Ref. 1e S.* (1839) 56, 112-113.

Op 17 mei 1839 wordt door de gemeente een request gezonden aan de Koning, waarin toelating en erkenning werd gevraagd.[39] De gemeente is over deze zaak niet eenparig; zo tekent diaken Ph. Verstraten het verzoekschrift niet. Dezelfde had hierover op de provinciale vergadering van maart 1839 enige vragen gesteld. Namelijk:

> '1°. Waarom de gemeente van Utrecht dit afzonderlijk heeft gedaan, en niet in vereeniging met andere gemeenten?
> 2°. Daar in het adres[40] voorkomt een verzoek tot erkenning, of wij in het vervolg afhankelijk zijn van het gouvernement ter uitoefening onzer gemeenschappelijke Godsdienst?
> 3°. Of er geene bezwaren bestaan in het besluit van Z.M. daar in aangehaald wordt, dat er in Utrecht een genoegzaam getal leden bestaat tot eene gemeente, of het gouvernement daarover te beschikken heeft?
> Nadat door den President, naar genoegen der geheele vergadering, inlichting gegeven was, zijn deze bezwaren vervallen.'[41]

De inlichtingen gegeven door 'President' Scholte hebben blijkbaar Verstraten uiteindelijk niet overtuigd. Het door 54 personen getekende request wordt (eerst) 6 juni 1840 van de hand gewezen. In het bijzonder, omdat de requestranten niet ten genoege van de regering hebben doen blijken 'tot het onderhoud hunner armen, en het dragen der kosten van hunne Eeredienst (welke zij verklaard hebben op zich te nemen) werkelijk in staat te zijn'.[42]

Reeds 23 juli 1840 wordt een tweede verzoekschrift aan de Koning gericht. We vinden hierin onder meer dat, alhoewel het eerste request door slechts 50 personen werd ondertekend, het getal zielen in de stad zelve, reeds ongeveer 160 bedraagt; 'terwijl hetzelve tegenwoordig is aangegroeid tot nagenoeg 300 binnen en meer dan 50 zielen buiten de gemeente Leyden, in de nabijheid der stad woonachtig...'. Verder, dat de supplianten (verzoekers) zich een kerkgebouw hebben 'aangeschaft', waarin plaats is voor meer dan 600 toehoorders en dat zij gemakkelijk - na verkregen erkenning - 'een nog veel ruimer en uitgestrekter kerkgebouw zouden kunnen daarstellen, zoodra haar Gemeente daaraan behoefte mocht gevoelen...'. Wat de financiële draagkracht van de Leidse Afgescheidenen betreft, lezen we dit opmerkelijke:

> '...dat er onder hen zijn, die tot de hoogst belasten behooren, gelijk uit hunne opbrengsten aan directe- en indirecte belastingen boven allen twijfel verheven is; terwijl eindelijk een groot aantal der supplianten tot de middelbare burgerstand behoort, en er zich onder hunne buitenleden welgestelden bevinden...'

39 Herv. Ered. 18 juni 1840, no. 16.
40 Van Utrecht, 27 dec. 1838. De Utrechtse gemeente werd 14 februari 1839 door de Koning erkend. VIERDE DEEL 247-253.
41 HO (Utrecht en ged. Z.-Holland) 7 maart 1839, art. 22.
42 De Lange, *a.w.* 50. De inhoud van de volgende pericoop ontlenen we voor een deel eveneens aan De Lange, *a.w.* en wel 50-59.

B. en W. van Leiden moeten enigszins retireren ten opzichte van een eerder gegeven advies. Zij schrijven 5 augustus 1840 aan de gouverneur van Zuid-Holland

> 'Wij hebben echter als zich daarop ten requeste beroepende eene lijst overgelegd der door de requestranten in eigendom bezeten wordende onroerende goederen, en vermits het getal van hen die zoodanige goederen bezitten, grooter is dan dat zich in het vorige jaar heeft aangemeld, gelooven wij hierin alzoo eene meerdere waarborg tot zekerheid voor de nakoming der hun op te leggen verpligtingen te mogen veronderstellen. Wij hebben tot op heden geene redenen om ons over deze aldus afgescheidene kerkgenootschappen te beklagen, en zouden alzoo meenen hun verzoek te kunnen ondersteunen...'.

Het blijkt uit bovenbedoelde lijst dat een groep van ruim twintig leden der gemeente goed is voor 82 percelen en aan hiervoor verschuldigde jaarlijkse belasting van *f* 2621,-. W. Philippo bezit 28 percelen; C. Dros, A. Tieleman 'en consorten' 22. In het verzoekschrift, waarvan het niveau boven vele andere requesten van Afgescheiden gemeenten uitsteekt, wordt aan het slot vermeld:

> 'Het was den supplianten... een balsem voor de langdurige teleurstelling hunner vorige wenschen, hangende het vorige request, hun Godsdienst rustig en stil in hun kerkgebouw, onder de leiding van een Leeraar,[43] als bij vergunning, te mogen uitoefenen...'.

Deze zinsnede verklaart het feit dat de Leidse gemeente in 1839 en 1840 niet meer door de rechtbank is beboet geworden.

Bij koninklijk besluit van 6 oktober 1840, no. 223, wordt de gemeente erkend.[44] Bij het door een gedeelte der belijdende leden ondertekende request, is gevoegd een reeds door ons genoemde lijst met 295 namen van 'personen wonende in Leiden, welke zich hebben afgescheiden van het Nederlandsch Hervormd, en andere kerkgenootschappen'. Het overgelegde reglement is dat van 'Utrecht'.[45] Geconstateerd wordt dat de kerkeraad als samenstelling heeft ouderlingen: J.P. Hemerik, C.G. de Moen; diakenen: J.C. Pauw, Ph. Verstraten.

De openbare eredienst zal - zo lezen we - worden uitgeoefend 'in het gebouw staande en gelegen op de (Oude) Vest te Leyden, geteekend wijk 6 nr. 574'. In de notulen van de kerkeraad van 24 januari 1840 staat dat A. Tieleman en C. Dros dit gebouw voor *f* 300,- per jaar aan de gemeente zullen verhuren. Aangezien er één en ander moet worden verbouwd, zal Jan Sloot een bestek maken; de kosten worden begroot op *f* 625,-.[46] 'Het kerkgebouw stond op de plaats, waar nu [1934] staat een gebouw, die voor korten tijd diende als bewaarschool van de burgerlijke gemeente (Oude Vest hoek van der Werfstraat).'[47]

43 Zoals we zullen zien, vertoefde ds. R.W. Duin van circa 3 mei tot 21 okt. 1840 te Leiden, maar ook andere predikanten zullen in 1839 en 1840 zijn voorgegaan.
44 Herv. Ered. 3 sept. 1840, nr. 7; 23 okt. 1840, no. 37.
45 EERSTE DEEL 405-411.
46 Not. kerker. 26 febr. 1840, art. 4.
47 De Lange, *a.w.* 59.

3. Gemeentelijk leven 1839 tot 1841[48]

In maart 1839 wordt ds. G.F. Gezelle Meerburg, te Almkerk, beroepen, maar hij bedankt.[49] Voor de betaling van de boete Kaatje Pauw opgelegd bij vonnis van 8 december 1837 - paragraaf 2; *ƒ* 60,- - was er in 1838 een collecte gehouden, welke *ƒ* 80,- opbracht. Maar terwijl zij een vorige maal al gauw werd gegijzeld wegens niet betalen, blijkt in 1840 dat de boete niet is 'ingevorderd'. De opbrengst van de collecte wordt nu bestemd voor de kerk.[50]

Ondanks waarschuwingen van de zijde der classis, wil men begin 1840 de in Friesland geschorste ds. R.W. Duin, beroepen. Men krijgt de raad 'de zaak liever nog wat te laten berusten'.[51] Genoemde predikant woont van 3 mei tot 21 oktober 1840 te Leiden, maar zijn positie en werkzaamheden aldaar worden uit de stukken niet duidelijk. In deze tijd bedankt Ph. Verstraten als diaken. Hij verklaart geen 'inwendige roeping' tot het ambt te gevoelen; bovendien acht hij zich onbekwaam.[52] A. Tieleman volgt hem op. In april 1841 wordt met 67 van de 75 uitgebrachte stemmen ds. C.C. Callenbach te Nijkerk - een zwager van G.F. Gezelle Meerburg - beroepen. Hij bedankt en noemt als reden 'dat hij niet afgescheiden is en meent daartoe ook nog niet te mogen overgaan'. Enige maanden later volgt een tweede beroep, maar ook dit heeft niet het gewenste resultaat.[53] Ingrijpend voor het leven der gemeente is eveneens dat begin 1841 P. Wijnnobel - één van de voortrekkers - verklaart, dat voor het kerkelijk leven 'de Bijbel alleen genoeg is, en dus geen formulieren nodig zijn'.[54] Het blijkt dat hij niet alleen staat in dit gevoelen: C. Dros, P. Maat, Johannis C. Wendel en wellicht anderen zullen zich aan zijn zijde scharen. Wijnnobel verklaart dan 'dat hij zich allang van ons had afgescheiden'; wat er met de andere dissidenten gebeurt, wordt niet duidelijk.[55] In oktober 1841 legt ouderling J.P. Hemerik zijn bediening neer. Na verkiezing is de samenstelling van de kerkeraad korte tijd later als volgt. Ouderling zijn Jan Eigeman, Harmen Hasselman en P. Kooreman; diaken: Willem van Dorp, J.C. Pauw en A. Tieleman.

Zoals het bovenstaande duidelijk laat zien, had in het tijdvak 1839 en 1841 de Leidse gemeente te kampen met vele moeilijkheden en crisisverschijnselen:

48 Tijdens de periode van ons onderzoek - 1983-1985 - was notulenboek kerkeraad (inv. no. 2) Oude Vest 1840-20 nov. 1844 onvindbaar. In 1934 constateerde De Lange (*a.w.* 66) een hiaat in de notulen van 20 nov. 1844 tot 13 mei 1846.

49 Eveneens onder 1839 (24 juli) vinden we in de not. kerker, dat Garrit Wissink (1812-1888) bedankt 'voor de liefdegave, hem door de gemeente toegezonden'. Deze latere predikant wordt bij J.F. Haastert te Wertherbruch bei Rees (ZESDE DEEL register) opgeleid. Reeds in 1840 wordt Wissink te Genemuiden en Mastenbroek bevestigd. Ook deze vermelding weerspreekt de 'legende' dat Wissink in Genève zou hebben gestudeerd. Vgl. *De Haas* I, 292.

50 Not. kerker. 12 febr. 1840, art. 4.

51 NCL, 16 maart 1840, art. 6.

52 Idem, art. 3-5.

53 De Lange, *a.w.* 61.

54 NCL, 5 febr. 1841, art. 6; vergelijk hoofdstuk 7.

55 Idem, 31 mei 1841, art. 5-6, 15.

beroepen van een geschorste predikant en daarna van een hervormde, verdeeldheid over de leer, ontijdig aftreden van ambtsdragers. De zwarigheden werden niet minder, toen de Leidse kerkeraad werd geroepen te kiezen in het conflict over de Dordtse kerkenorde en het al dan niet erkennen van de schorsing van Scholte. Zoals we in de hoofdstukken 7 en 8 uitvoerig bespraken, valt de classis Leiden in 1843 uiteen: 5 juli van dit jaar wordt haar laatste vergadering gehouden. De kerken die vóór kerkenorde en kerkverband kiezen, verenigen zich in de classis Rotterdam. Deze 'meerdere vergadering' zal tot het jaar 1850 (splitsing) bijna al de gemeenten van de oorspronkelijke classis Leiden omvatten. Leiden komt in het isolement, en blijft - althans wat de gemeente Oude Vest betreft - tot 1857 buiten het Zuid-Hollandse kerkverband. Ds. H.A. Leenmans zal de situatie echter in 1846 als volgt typeren '...dat de classis ons heeft verlaten...'![56]

4. De periode ds. H.A. Leenmans 1846-1850

Ds. H.A. Leenmans - geboren 3 februari 1822 - over wie we in de hoofdstukken 9 (classis Rotterdam 1843-1850) en 23 (Schiedam) reeds uitvoerig handelden, stond te Leiden van 1 mei 1846 tot 25 juli 1850. Als de 24-jarige zijn bediening te Leiden aanvaardt, zonder aldaar te zijn bevestigd, heeft hij - zoals we zagen - slechts ternauwernood het gebruikelijke attest van de classis Rotterdam ontvangen. Zijn ambtsperiode te Schiedam, waar hij 17 december 1843 - op 21-jarige leeftijd - door A.C. van Raalte werd bevestigd, was zeer bewogen geweest. Volgen we thans zijn predikantschap te Leiden in de notulen van de kerkeraad (Oude Vest), provincie Zuid-Holland en synode.[57]

De jaren 1846 tot 1849 kenmerken zich door correspondentie tussen de kerkeraad-Leenmans en classis Rotterdam alsmede de provinciale vergadering. Midden 1846 wordt de Leidse kerkeraad door ds. Los q.q. uitgenodigd 'provinciaal te vereenigen'. Maar ds. Leenmans schrijft dat Leiden steeds is blijven protesteren tegen de in 1842 en 1843 aangevangen *scheuring*.[58] In 1847 volgt een dergelijk schrijven aan ds. Los.[59] De provinciale vergadering, de brief overwegende, meent dat 'Leiden' handelt 'op zulk eene wijs dat daarin niet de allerminste verbindtenis aan de kerk naar aangenomen regels of bepalingen werd gevonden'. De Leidse kerkeraad zal opnieuw worden vermaand. Bij weigering hieraan gehoor te geven zal de provincie 'niet ophouden gemeenschap te oefenen met al degenen onder hen die met ons in de regte paden willen wande-

56 Not. kerker. 9 juli 1846, art. 3.

57 Van 1846 tot 1857 bezocht de gemeente Leiden (Oude Vest) - geheel losstaande van het Zuidhollandse kerkverband - de provinciale vergaderingen van Gelderland-Overijssel. Over het tijdvak van 25 juni 1846 tot 10 maart 1850 zijn er echter geen notulen van de desbetreffende vergaderingen (GA Arnhem, Arch. Gereformeerde kerk Arnhem, 'Handelingen der Vereenigde Gemeenten in de Provincie Gelderland Boven. October 1835 [etc.]') Men zie voor het volgende ook (uitvoerig) De Lange, *a.w.* 67-72.

58 Not. kerker. 9 juli 1846, art. 3.

59 NPZH I, 7 jan. 1847, art. 2.

len...'.[60] De onttrekking aan het kerkverband en de oorzaken hiervan brengen een aantal leden er toe, in maart 1848 de volgende brief aan de kerkeraad te schrijven.[61]

> 'Wij ondergeteekenden leden van de christelijke afgescheiden Gereformeerde kerk alhier, geven door dezen te kennen, dat, daar zij vernomen hebben, en het ons door daadzaken bewezen is, dat Gijlieden die als Opzieners gesteld zijt om dit bovengenoemd kerkelijk ligchaam te leiden en te besturen, volgens onze afscheiding van het Hervormd Kerkgenootschap, tot de leer en regels onzer Dordsche Vaderen volgens 's Heeren heilig Woord, *U hebt onttrokken van die bepaalde orden en regels aan die Kerk verbonden*, en dus losbandig, naar eigen genoegen kunt wandelen, wij ons dus verbonden achten van wege onze afgelegde belijdenis en verklaring met en in onze afscheiding tegen Uwe handelingen te protesteren, en wij ons door Gods genade blijven verbinden (in onze afscheiding) aan dat ligchaam dat zich aan genoemde orden op grond van 's Heeren heilig Woord stiptelijk houdt.
>
> (was getekent) H. Overdijk
> M. Sieval met kinderen
> N. Pracht met kinderen
> C.J. van Hoeken met kind
> J.C. Wendel en kinderen
> M. Heyboer en vrouw
> Joh.s van 't Hooft en dochter
> P. Verstraten en kinderen
> J. Philippo en kinderen
> P. Kooreman met vrouw en kinderen
> H. Klein en vrouw en dochter
> Dirk Kruit met vrouw en kinderen
> J. van Dijk met vrouw en zoon
> Catharina [E.] Pauw weduwe Montagne en zoon
> Wed. de Munnik
> J. Moene met kinderen
> J. Koet met vrouw en kinderen'

Het antwoord van de kerkeraad bevat de volgende elementen. Hij acht zich verplicht de aantijging 'die zonder eenig bewijs daarheen geworpen wordt, van zich af te werpen'; hij heeft plechtig verklaard, Gods Woord, de belijdenis der kerk en de Dordtse kerkenorde te aanvaarden; hij beschouwt derhalve de handelingen der ondertekenaars als scheurmakerij en zal hen niet meer beschouwen als leden der gemeente.

Op advies van ds. T.F. de Haan, die te Rijnsburg heeft gepreekt, zal ds. Leenmans met twee andere leden van de kerkeraad de provinciale vergadering te Rotterdam bezoeken. Leenmans verklaart niet tegen vereniging te zijn, maar niet onvoorwaardelijk 'noch met uitsluiting van andere Leeraren en gemeenten om het

60 Idem 9 sept. 1847, art. 10.
61 Not. kerker. 16 maart 1848, art. 2.

niet-dragen van het ambtsgewaad of eenig verschil van inzien in kerkregering...'.[62]
Bedoelde vergadering kwam na vele beschouwingen tot de con-

62 Idem 10 april 1848, art. 2-3.

clusie ‘dat de oorzaak van alle verwarring (te Leiden] aan den kerkeraad en Ds. Leenmans lag...’.[63] Preciezer:

> ‘De Kerkenraad benevens de Leeraar... zijn gebleken, door hunne handelingen te staan tegen over de Afgescheiden Kerk in de Prov. Zuidholland, dat zij ofschoon in naam belijdende de aanneming van de Dordsche Kerkorde van 1840, gene vereeniging vonden met de Kerkregering in onze Prov. algemeen aangenomen en erkend. De daadzaken waaruit dit vooral duidelijk is geworden, zijn
> 1. De aan Ds. Los toegezonden brieven,
> 2. De onttrekking van de Vergaderingen,
> 3. Het toelaten van prediken van Leeraren, die zich met de Afgescheidene gemeente in de regering en leer niet vereenigen.
>
> ,

De vergadering besluit dat de Leidse kerkeraad geheel zal moeten aftreden - verkiezing voor een nieuw college zal moeten geschieden door alle mansleden der gemeente (dus ook door de ‘afgescheidenen’); verder zal de predikant ‘zijnen dienst moeten onderlaten voor den tijd van zes weken’.[64] Volhardt de kerkeraad Leenmans echter in de aangenomen houding ‘dan zal... de Classis de tucht verder moeten vervolgen, en in het goede deel der gemeente een kerkeraad verkiezen.[65] Aangezien ‘leeraar en gemeente’ inderdaad bij hun houding blijven en zich niet ‘onderwerpen’, worden - zoals we reeds in hoofdstuk 9 zagen - Leenmans en zijn kerkeraad door de classicale vergadering Rotterdam van 10 oktober 1848, afgezet. De ‘provisioneele opzieners’ van wat daarna de gemeente Op den Vliet/Heerengracht zal zijn, kunnen worden bevestigd.

Reeds vóór het einde van het jaar 1848 moet de kerkeraad constateren dat er door de onttrekkingen etc. een sterke achteruitgang is gekomen in de inkomsten voor de kerk. Er is ‘geen verwachting of vooruitzigt om op de tegenwoordige voet te kunnen voortgaan’, voor wat betreft het tractement van de predikant.[66] De gedachte wordt gelanceerd ds. Leenmans met mei 1849 te laten ‘vertrekken’.[67] Maar voor het zover is, komen de zaken van Leiden op de synodale vergadering van 1849. Bij de aanvang van haar zittingen zijn ook Leenmans, J.C. Pauw (ouderling) en W. van Dorp (diaken) aanwezig. Aanstonds wordt aan eerstgenoemde gevraagd ‘of hij bereid was zich aan de uitspraak der Vergadering te onderwerpen’. Zijn antwoord luidt: ‘...indien deze uitspraak naar zijne beschouwing niet streed tegen Gods Woord’. Nadat de nodige informatie gevraagd en gegeven is, komt de synode tot een uitspraak waarin zij zich achter de besluiten van de classis Rotterdam en de provinciale vergadering van Zuid-Holland stelt. Nieuwe gezichtspunten opent deze behandeling niet.[68]

63 NPZH I, 12-13 april 1848, art. 9.
64 Idem, art. 19.
65 Idem, art. 29.
66 Not. kerker. 14 dec. 1848, art. 7.
67 Idem 21 dec. 1848, art. 4.
68 *Handelingen en Verslagen* 472-476.

Nog eenmaal bezoeken ds. Leenmans c.s. - zoals we zagen in hoofdstuk 9 - de classicale vergadering, en wel op 8 augustus 1849. De toestand der gemeente

verslechtert ook nadien verder, wat het financiële betreft. Het tractement wordt eerst verlaagd van *ƒ* 1000 tot *ƒ* 900, en daarna - begin 1849 - tot *ƒ* 800.[69] Op 25 juli 1850 deelt de predikant mede 'dat hij op dit oogenblik zijne bediening als herder en leeraar in de gemeente voorloopig nederlegt, voorloopig zegt hij, omdat hij genegen is tot den 15e September de gemeente te blijven dienen indien de kerkeraad zulks goed vindt...'. Als reden geeft Zijn Eerwaarde op 'dat onder andere zijne beschouwingswijze van de scheiding zelf veranderd is'.[70] Op een vergadering waar 34 mannelijke leden aanwezig zijn, zijn 27 personen tegen de voorslag van ds. Leenmans, 4 willen 'voorloopig nog voortgaan', 3 blijven buiten stemming. 'Veele leden geven bij die gelegenheid hun verlangen te kennen naar een Vereeniging met de Broeders die zich van ons hebben afgescheiden'.[71] Enige dagen nadien besluit de kerkeraad ds. Leenmans niet langer te laten voorgaan.[72] Laatstgenoemde verlaat kort daarna Leiden. Op 13 september 1850 wordt hij ingeschreven als student in de theologie aan de Utrechtse universiteit; 12 november 1854 wordt hij bevestigd als predikant van de Hervormde gemeente te Aalst (Gld.).

5. Ds. J.H. Donner te Leiden (Oude Vest/Hooigracht)

Na het vertrek van ds. Leenmans bezoeken afgevaardigden van 'Leiden' de provinciale vergaderingen van Gelderland-Overijssel; ook daarvóór was dit gebeurd. Zo op 28 januari 1851: naar Arnhem gingen de ouderling J. van der Tas en de diakenen W. van Dorp en A. Tieleman.[73] Zij ontmoeten daar uiteraard de 26-jarige Johannes Hendrikus Donner,[74] predikant van de kleine Afgescheiden gemeente te Ommeren. Hij preekt enige malen 'tijdens de vacature' en 13 mei 1851 wordt hij beroepen op een tractement van 'minstens *ƒ* 900 à *ƒ* 1000 's jaars'.[75] Eind juni neemt Donner het beroep aan; hij schrijft aan de kerkeraad onder meer: 'Wij hebben in uwen vorige predikant een treurig, maar daarom ook waarschuwend voorbeeld; het leide ons tot afhankelijkheid en gebed...'.[76]

69 De Lange, *a.w.* 74.
70 Not. kerker. 25 juli 1850, art. 3.
71 Idem 1 aug. 1850, art. 2-4.
72 Idem 8 aug. 1850, art. 1. Er volgt nu een hiaat in de notulen tot 12 dec. 1850.
73 Not. kerker. 28 jan. 1851, art. 1. Ook nadat J.H. Donner predikant is geworden, blijft Leiden behoren tot het Gelderse kerkverband.
74 J.H. Donner werd 18 okt. 1824 te Arnhem geboren en overleed te Leiden 31 aug. 1903. Hij huwde juni 1851 Huiberdina Gijsbertha de Hoogh geboren te Echteld; zij overleed te Leiden 17 jan. 1903. Donner ontving zijn opleiding te Arnhem bij Brummelkamp en Van Raalte; werd in 1848 candidaat en 21 mei 1848 te Ommeren (bij Tiel) bevestigd. Te Leiden stond hij van 27 aug. 1851 tot 10 sept. 1877. Daarna trad hij op als zendingsleraar/director tot 1900, in welk jaar hij met emeritaat ging. Van 1880 tot 1901 was hij lid van de Tweede Kamer. Men zie voor hem, bibliografie en literatuur: *De Haas* I, 92-93.
75 Not. kerker. 13 mei 1851, presentie en art. 3.
76 Idem 2 juli 1851; daarna is er een hiaat in de notulen tot 11 mei 1852. Donner werd te Leiden bevestigd door ds. G.F. Gezelle Meerburg. De gemeente Op den Vliet berichtte deze gang van zaken aan de classicale vergadering, welke besloot ds. Meerburg 'te bestraffen'. (NCVL, 7 okt. 1851, art. 6)

Midden 1852 is de samenstelling van de kerkeraad als volgt: W. van Dorp, J.H. Meerburg, J. van der Tas en A. Tieleman (scriba) zijn ouderling; F. van Dorp, J.J. Hagemans, J.C. van der Tas, C. Wagemaker en M. van Weeren, diaken.

Aanstonds gaat ds. Donner ijveren voor het herstel van de eenheid. In november 1852 bezoekt hij, vergezeld van twee ouderlingen de provinciale vergadering te Rotterdam. Maar de tijd voor 'kerkelijke vereeniging' is nog niet rijp. Een deel van de provincie wenst de 'afgezette' kerkeraad Oude Vest niet te 'herstellen' en ds. Donner niet als leraar 'aan te merken'.[77] De provinciale vergadering te Arnhem, kort daarna gehouden, wordt door Donner gepresideerd. Ds. S. van Velzen, die daar aanwezig is, 'ontwerpt' drie artikelen die naar onze mening de definitieve hereniging met Brummelkamp c.s. - in 1854 - in sterke mate naderbij hebben gebracht en mogelijk gemaakt. De bedoelde artikelen bevatten de volgende elementen: van de zijde der Geldersen wordt uitgesproken dat men zich verenigt met de (andere) Afgescheiden gemeenten; men verlangt 'dat degenen onder ons, op wie eenig wettig bestuur der kerk de tucht heeft toegepast, ook weder door het bevoegde bestuur van de tucht wordt ontheven'; wanneer iemand onder de kerkelijke tucht is gekomen, alleen tengevolge van de scheuring die bestaan heeft, en 'nochtans het kerkbestuur bezwaar maakt hem te ontheffen, behouden wij ons de vrijheid voor dat hij blijve dienen, tot eene algemeene Synode... uitspraak zal doen'.[78]

Op grond van deze uitspraken wordt eind 1852 een poging gedaan plaatselijk tot 'vereeniging' te komen. Na een samenspreking tussen de beide Leidse kerkeraden blijkt dat er in de gemeente Op den Vliet bezwaren bestaan. Maandag 18 december preekt daar ds. P.J. Oggel (Utrecht). We lezen hierover in de notulen van de 'Oude Vest':

> 'Ds. Oggel verhinderd op den rustdag te komen, heeft den volgenden avond bij de gemeente aan de andere zijde gepredikt. ZWEW benevens Ds. Donner hebben dien avond gepoogd de gemeente aldaar te leiden tot hereeniging, doch alles vrugteloos. Op eenige ongegronde aanmerking en oude opgehaalde aanmerkingen, is de zoo hoop-gevende zaak afgesprongen, en de vereeniging voorals nog verijdelt.'[79]

Inmiddels gaat, onder leiding van ds. Donner, de gemeente Oude Vest zich uitbreiden. Zo worden eind 1852 twaalf personen 'tot leden der gemeente aangenomen'.[80] Na 1853 zijn er enige contacten met de classicale vergadering,

77 NPZH I, 9-11 nov. 1852, art. 9.

78 Volledig geciteerd in De Lange, *a.w.* 77; men zie ook VIERDE DEEL 336. De prov. vergad. te Arnhem werd gehouden 17 nov. 1852.

79 Not. kerker. 13 dec. 1852, art. 9.

80 Idem 21 dec. 1852, art. 3. Begin 1853 wordt door B. en W. van Leiden aan de kerkeraad toegestaan 'het oprichten van eene vrije school van de eerste klasse'. De school werd 1 mei 1854 geopend; hoofd werd W.L.M. van Heiten. Het aantal leerlingen bedroeg in 1854: 80; in 1855: 127; 1856: 196; 1857: 279; 1858: 279. In 1858 werd de school verplaatst naar de Hoogewoerd. (De Lange, *a.w.* 78-79)

maar deze brengen de vereniging tussen de beide Leidse gemeenten niet.[81] Zelfs niet, als op de synode te Zwolle in 1854 de vereniging tussen de 'Geldersen' en de andere Afgescheidenen tot stand komt.[82] Op de provinciale vergadering van november 1855 komt de zaak Leiden opnieuw aan de orde.[83] Een commissie op de vorige bijeenkomst benoemd rapporteert dat zij 'in vereeniging met de Klassis Leijden' aan ds. Donner en enige van zijn kerkeraadsleden heeft gevraagd of zij wilden verenigen? 'Waarop het antwoord van Ds. Donner c.s. was: dat deze vraag niet te pas kwam.' Wij menen dat dit inderdaad de enige juist repliek was, aangezien op de synode van 1854 de vereniging definitief was geworden.

> 'Verder werd gevraagd: of zij voorwaarden van vereeniging hadden? Waarop het vorengemelde antwoord herhaald werd. Of zij de tucht in der tijd op dien kerkeraad toegepast,[84] van welke sommigen nog in de bediening zijn, wilden erkennen, en tevens belijden verkeerd te hebben gehandeld, door zich tegen dezelve te verzetten? Hierop werd ontkennend geantwoord... Van de zijde van Ds. Donner werd verder gezegd, dat de scheur van de zijde der Kerk gemaakt is, in Klassis en provinciale kerkvergadering en men hun heeft uitgeworpen, niettegenstaande dat zij naar hun voorgeven aan de Dordtsche Kerkeorde zijn getrouw gebleven. De commissie heeft... geoordeeld, dat de vereeniging niet tot stand kan komen. Hierop oordeelt deze vergadering dat de commissie regt gehandeld heeft en er niets meer in de zaak der vereeniging te doen is.'

Onjuist was de bewering van de kerkeraad Donner, dat hij getrouw was gebleven aan de Dordtse kerkenorde en dat de gemeente was 'uitgeworpen'; uit het voorgaande kan dit genoegzaam blijken. Maar even onjuist was het van de provinciale vergadering - nu er te Zwolle op moeizame wijze een vrede was tot stand gekomen - enige zaken uit het verleden op te halen. Het besluit dat de vergadering daarop neemt, luidt als volgt.

> '1°. Aan Ds. Donner en deszelfs kerkenraad te schrijven, dat zij de beschuldiging in het vorige artikel vermeld en tegen de geheele kerk ingebragt, herroepen, de gevraagde belijdenis niet langer te weigeren, zich van de inlijving in Gelderland terug te trekken en bij weigering hen in het geheel niet in de hereeniging te begrijpen.
>
> 2°. Aan de provinciale Kerkvergadering van Gelderland te schrijven, hetgeen aan Ds. Donner c.s. is aangeschreven, als ook dat zij hare tot hiertoe standgehoudene vereeniging met Ds. Donner en diens kerkenraad afbreken en na bekomen weigering ook Gelderland door de provincie Zuid-Holland als niet kerkelijk met haar vereenigd zal geacht worden.

81 Uitvoerig hierover De Lange, *a.w.* 81-86.
82 *Handelingen en Verslagen* (Zwolle 1854) 563-578.
83 NPZH I, 9-11 nov. 1855, art. 7-8.
84 Namelijk ten tijde van ds. H.A. Leenmans; vgl. paragraaf 4. Zoals we zagen werd de "tucht" uitgeoefend op de kerkeraad Oude Vest, door de synode 1849 bevestigd.

3°. Aan de Synodale commissie[85] zal hiervan kennis worden gegeven met deze opmerking dat zij zelve nu eens over het door haar verrigte te Leijden oordeele

85 Bedoeld is een commissie benoemd door de synode 1854: 'Verder wordt besloten, om twee Commissiën te benoemen, eene die de zaken te Leyden en Loosdrecht, en eene die de zaken te Apeldoorn en Assen zal behandelen.' (*Handelingen en Verslagen* 630).

> hoe zij zulke wettig gecensureerde en afgezette kerkeraadsleden die nu de kerk zelfs beschuldigd hebben zonder belijdenis van de censuur hebben willen ontheffen.'

Met dit besluit wordt het duidelijk - maar dit blijkt ook op bijna iedere bladzijde van de *Handelingen* van de synode 1854 - dat 'Zuid-Holland' eerder een tegendan een voorstander was van de hereniging met de Geldersen.

De synode van 1857-3 tot 17 juni - werd wijselijk te Leiden gehouden, waardoor beide gemeenten aldaar bij haar voorbereiding en zittingen werden betrokken.[86] Ds. Donner is aanwezig als afgevaardigde van... Gelderland. Hoewel ook op deze vergadering verzet is tegen het opnemen van de gemeente Oude Vest, meent de meerderheid - hierin voorgegaan door ds. S. van Velzen - dat de vrede moet worden getekend. Na een uitgebreide discussie doet de praeses ds. W.A. Kok het volgende voorstel.

> 'Dewijl de Vereeniging in 1854 is getroffen, en de synodale commissie... na onderzoek te Leiden, heeft geoordeeld, dat de schorsing, door de Synode van 1849 bekrachtigd, betrekkelijk sommige Kerkeraadsleden moest opgeheven worden, hetwelk thans geapprobeerd wordt, en Ds. Donner dientengevolge reeds zitting heeft in deze Vergadering: dat de geschiedenis der scheur te Leiden niet moet opgehaald worden; maar dat de gemeente van Ds. Donner met ZEw. van nu af tot Zuid-Holland behoort. De ineensmelting van de beide gemeenten te Leiden wordt aan haar zelve gelaten, en zoo noodig, aan de betrokkenen Kerkbesturen.'

Verder lezen we over deze zaak:

> 'Over dit en het vorige voorstel[87] wordt veel gesproken, en besloten dat de voorstellen in stemming zullen gebragt worden. De stemming is over de voorstellen uitgebragt, en het laatste bij meerderheid van stemmen aangenomen, waartegen Ds. H. Joffers protesteert.'[88]

Door dit besluit wordt Leiden (Oude Vest) in het Zuidhollandse kerkverband opgenomen. Tot 1905 zullen de 'moedergemeente' en de daarvan afgescheidene afzonderlijk voortbestaan, ieder met een eigen kerkeraad. We zien ds. Donner al spoedig daarna optreden als praeses van classicale en provinciale vergaderingen; in 1866 vervult hij deze functie tijdens de generale synode te Amsterdam.

Reeds in 1856 maakt de gemeente Oude Vest plannen te komen tot kerkbouw. Het bedehuis verrijst aan de Hooigracht; het wordt in 1859 in gebruik genomen. De *Leidsche Courant* vermeldt hierover in het nummer van 5 oktober 1859:

> 'Zondagmorgen 2 October 1.1. hield de Christelijke Afgescheidene Gemeente alhier, die tot hiertoe in een zeer ongeschikt gebouw op de Oude Vest bijeenkwam, voor het eerst hare godsdienstoefening in haar nieuw

86 De Lange, *a.w.* 89.
87 Een variant op het hier weergegevene.
88 *Handelingen en Verslagen* 661-662, art. 31.

kerkgebouw, tusschen de Middelste gracht en Hooigracht opgericht, dat door netheid uitmunt en zeer doelmatig is ingericht.

> De leeraar der gemeente, Ds. J.H. Donner, sprak bij die gelegenheid voor een talrijke schaar, waaronder ook eene commissie uit het gemeentebestuur... eene rede uit, waarin hij naar aanleiding van Handelingen 24 vers 14 eene apologie hield der Afgescheidene Gereformeerde Gemeente, en het standpunt aanwees, dat door deze in de Algemeene Christelijke Kerk wordt ingenomen. De spreker meende op geen betere wijze, dan door de behandeling van dit onderwerp, na een twintig-jarig bestaan der gemeente, aan de behoefte van het oogenblik te kunnen voldoen.'

De notulen van de kerkeraad geven ons over het tijdvak 1858 tot 1869 geen bijzonderheden, die in het bestek van deze publicatie dienen te worden vermeld. Tot slot vermelden we de typering die in 1903 ds. H.J. Kouwenhoven (1862-1931) - destijds predikant te Leiden - aan het graf van ds. Donner gaf.

> 'Lief en leed heeft hij met de gemeente genoten en doorworsteld. Ik heb de ouden hooren spreken van wat er geschied is in de schrikkelijke dagen der cholera-epidemie, hoe hij toen niet alleen de lijders aan de ziekbedden troostte en met hen bad, maar zijn eigen leven in de waagschaal stelde om aan de aangetasten nog eene verzachting te geven... Hij was dienaar des Woords, hij was catecheet als weinigen, hij was bidder voor de kerk, hij was vriend zooveel mogelijk van allen, maar allermeest van wie God vreesden, aanzienlijken en geringen, volwassenen en kinderen, volk en vaderland. Hij kon streng zijn, maar zijn ernst heiligde, en zijn liefde verzachtte deze karaktertrek.'[89]

6. De gemeente Op den Vliet/Heerengracht

Zoals we reeds zagen - paragraaf 4 - scheidde zich in 1848 een aantal leden van de gemeente Oude Vest af; aanvankelijk kerkte men in een 'koepel' staande aan de Vliet, toebehorende aan Johannis Dee. We moeten ons de omvang van de gemeente Op den Vliet in de eerste jaren niet te groot voorstellen. Naar raming omvatte zij toen 110 zielen - 50 volwassenen en 60 kinderen; exacte gegevens ontbreken.[90] In het eerste notulenboek[91] vinden we het volgende 'Voorwoord'.

> 'Daarom gaat uit het midden van haar en scheid u af, zegt de Heere 2 Cor. 6:17. Tot opvolging van dit uitdrukkelijke bevel, mogten velen (ook in

89 De Lange, *a.w.* 96. De schrijver die ds. Donner heeft gekend, geeft meer bijzonderheden aangaande persoon en dienstwerk van laatstgenoemde (95-101).

90 Behalve de personen, genoemd in paragraaf 4 vonden we (in het eerste lidmatenregister) de namen: Dirk van Beveren en Maartje van Wijk, Jan H. Carlier en Johanna de Jong, Cornelis Coppij en Maria van der Heiden, Johannis Dee en Wilhelmina Collet, Barend Gerritsen en Gerritje de Bruin, Arie van Gessel, Teunis J. van 't Hooft en Niesje van Beveren, Izaäk Koet en Maria C. Rauret.

91 Arch. Geref. kerk Leiden. Inv. no. 11 'Notulen kerk Heerengracht (B) aug. 1848 tot 17 Dec. 1857'.

onze stad) in het begin der afscheiding van het Hervormd genootschap, en vervolgens, verwaardigd worden, welke daarna het voorregt ontvingen om zich op het voetspoor der vaderen als de gemeente des Heeren te openbaren, en daar waar waarheid en vrede als hand aan hand mogten gaan, mogt de gemeente de vervulling dier belofte genieten: Ik zal bij hun wonen en onder haar wandelen. Doch niet lang mogt de gemeente in dit voorregt deelen. Hoogmoed, de gewisse voorbode van den val,

gepaard bij het terugzetten van de palen,[92] die onze vaderen gemaakt hebben, waren oorzaak dat onze vrede weggenomen werd, en de Heere verre van ons kwam te wijken, hetwelk al spoedig plaats maakte voor eene eigendunkelijke leer en kerkregering, hetwelk ten gevolge had, dat velen, den een vroeger, den ander later, welke hunnen belijdenis wenschten getrouw te blijven, na menigvuldig voorafgaand, doch te vergeefs protesteren, zich van de gemeente verwijderden. Enkele der zoodanigen kwamen op den dag des Heeren bijeen, om gezamenlijk eene predikatie te lezen, welker getal van tijd tot tijd toenam, zoodat er behoefte kwam, aan eene ruimere vergaderplaats en bediening der Bondszegelen enz. Doch hoe in dezen behoefte zoude voorzien worden, was ons zeer duister. Doch de Heere wiens Naam en doen wonderlijk is, en die het licht uit de duisternis kan doen te voorschijn komen, neigde het hart van deze en gene om een voorstel tot vereeniging en vernieuwde aansluiting aan het ligchaam der kerk voor te stellen, tot welk einde eene vergadering werd belegd, waarop besloten werd eene schriftelijke verklaring aan onze vroegere gemeente te zenden,[93] behelzende, dat wij ons, bij onze eenmaal gedane belijdenis wenschten te houden en mitsdien met hen in geene gemeenschap meer konden leven. Ook werd mede besloten onderzoek te doen hoe en op welke wijze, wij weder met het ligchaam der kerk konden vereenigen. Welke zaak op een provinciale vergadering behandeld is en daar besloten werd twee afgevaardigden namelijk Do. S.O. Los en Do. F.A. Kok tot ons te zenden om de bestaande gemeente en onze zaken te behandelen. De Leeraar der gemeente Leenmans werd zijne schorsing aangezegd, deszelfs kerkeraad afgezet, en onder ons werden vier provisioneele voorgangers en twee verzorgers verkozen en wij werden verder aan het toezigt der kerkeraad van Rijnsburg aanbevolen, tot dat eindelijk na verloop van eenigen tijd, uit ons midden tot ouderling werd verkozen Jan van Dijk en tot diakenen Mattheus Heyboer en Marcus Sieval; welke op den 26 October 1848 door den Eerw. Broeder S.O. Los in hunne bedieningen zijn bevestigd geworden...'.

Na enige jaren worden Heyboer en Sieval ouderling; in 1853 zijn diaken: J. Gabes, P. Jasperse en J.F. Wagemaker. Over het leven van deze gemeente behoeft niet zo veel te worden vermeld.

Begin 1852 wenst Dirkje Boon, weduwe Willem Lodewijk Uneser, zich bij de gemeente aan te sluiten. Zij heeft behoord bij de Ledeboerianen, te Benthuizen of elders. Maar zij kan zich daarbij niet langer vinden op de volgende gronden: de vergadering onder opzicht van ds. L.G.C. Ledeboer staat op zichzelf en 'voegt zich niet bij de ware kerk'; Ledeboer mist de eigenschappen van een herder; ook de opzichters missen de eigenschappen die voor hun ambt noodzakelijk zijn; de vergadering van Ledeboer bezit een dode vorm 'waaruit het leven gemist wordt'; er heerst conscientie-dwang - 'verbiedende eenige gemeenschap met degenen die buiten hun ligchaam zijn'. De kerkeraad heeft geen vrijheid haar op deze gronden als lid

92 Palen = grenzen; hier: bepalingen. Deze passage slaat op het zich stellen buiten het kerkverband, zoals we in het voorgaande zagen.

93 Maart 1848, vgl. paragraaf 4.

aan te nemen.[94] Maar de classicale vergadering vindt geen reden haar aansluiting te verhinderen 'zoo er overigens geene andere bezwaren bestonden'.[95]

In 1852 moet men, door uitbreiding der gemeente, naar een ander gebouw omzien. In oktober wordt een pand op de Heerengracht aangekocht voor *ƒ* 1520,-.

94 Notulen kerker. 14 jan. 1852, art. 5.
95 Idem 13 april 1852, art. 5.

Het kan 1 mei 1853 worden aanvaard.[96] Er moet wel één en ander aan het gebouw worden veranderd. Daartoe komt zekere Van der Waals, timmerman, in de vergadering van de kerkeraad 'met eene teekening als bestek van de voorgenomene vernieuwing van het... gebouw tot eene kerk'.[97] In die tijd acht men het verstandig zich tot de Koning te wenden met het verzoek 'behalve het gebouw op de Oude Vest... bij een deel der gemeente [!] in gebruik' tot uitoefening van hun openbare eredienst te mogen inrichten en bestemmen 'een lokaal staande en gelegen op de Heerengracht wijk 7 nr. 134 en 135, bij het kadaster bekend onder Sectie J nr. 1177'. Bij koninklijk besluit van 6 juni 1853, no. 47, wordt de gevraagde autorisatie verleend.[98] Zondag 5 februari wordt het gebouw in gebruik genomen. We lezen hierover in de notulen[99] het volgende.

> 'Hedenmorgen werd ons nieuw kerkgebouw plegtig godsdienstig ingewijd door den WelEerw Heer H. Joffers, welke daarbij de woorden uit Jesaia 14 vs. 32[100] tot grondslag zijner predikantie leidde, na zijne voorafspraak genomen te hebben uit Numeri 10 vs....[101] In het toepasselijke gedeelte wendde Zijne Eerw. zich tot de tegenwoordig zijnde E.A.H.H. Burgemeester en Wethouder dezer stad tot deze plegtigheid ter bijwoning hiertoe beleefdelijk uitgenoodigd, Hunne E.A uit naam van kerkeraad en gemeente bedankende voor de welwillendheid waarmede zij medegewerkt hadden tot het voltrekken en daarstellen van het gebouw, en hunne betoonde goedwilligheid in het verkrijgen der noodige koninklijke en gemeentelijke approbatie en authorisatie en verder de gemeente aan Hunne E.A. bescherming en verzorging in alle voorkomende zaken, bij voortduring aanbevelende. Verder werden er aan de broeders ouderlingen en diakenen benevens aan de gemeente-leden toepasselijke aanspraken gerigt.'

Het volgende artikel in de notulen kan vermelden dat ds. Theeuwis de With,[102] na voor de tweede maal te zijn beroepen, schrijft naar Leiden te zullen overkomen.[103] Hij staat aldaar van 5 maart 1854 tot 1 juni 1856.

Ter dekking van 'de buitengewone uitgaven ten behoeve der kerk' - aankoop, verbouwing, installatie gebouw Heerengracht, aankoop/huur pastorie - wordt eind februari 1854 van Johannes van 't Hooft, 'fabrikeur', een bedrag van *ƒ* 3000,- geleend. Het bedrag moet in zes gelijke termijnen uiterlijk in 1868 zijn terugbetaald. Enige andere leden der gemeente schieten in totaal *ƒ* 1385,- voor. Na het vertrek van ds. De With naar Utrecht wordt de gemeente bediend door H. Wiersma (6 juli 1856 tot aan zijn overlijden te Leiden 23 november 1856); C. Roobol (20 juni 1858 tot aan -

96 Idem 12 okt. 1852, art. 2.
97 Idem 24 mei 1853, art. 7.
98 Herv. Ered. 2 juni 1853, no. 7; 9 juni 1853, no. 1. De Lange, *a.w.* 79-81.
99 Not. kerker. 7 febr. 1854, art. 4.
100 Deze tekst luidt: "Wat zal men dan antwoorden den boden des volks? Dat de HEERE Zion gegrond heeft, opdat de bedrukten Zijns volks eene toevlucht daarin hebben gevonden."
101 Niet ingevuld. Het meest in aanmerking komen de verzen 35 en 36, het slot van de pericoop "Israëls vertrek uit de woestijn Sinaï".
102 Geboren te Birdaard 13 juni 1814, overleden Giessendam 27 maart 1868. Men zie voor hem *De Haas* I, 294-295: EERSTE en TWEEDE DEEL register.
103 Not. kerker. 7 febr. 1854, art. 5.

eveneens! - zijn overlijden 10 juni 1864); J. Holster (13 november 1864 tot 31 augustus 1902).

7. De Kruisgemeente te Leiden sedert circa 1862

Mede door het optreden van ds. L.G.C. Ledeboer moet er te Leiden al spoedig na 1840 een gezelschap zijn ontstaan, waar laatstgenoemde voorging. De geschiedenis van dit conventikel ligt - evenals in zoveel andere gevallen - in het duister. Circa 1862 is - vermoedelijk uit het gezelschap - een Kruisgemeente ontstaan. Ds. C. van den Oever koopt dan, namelijk 17 mei 1862, een pand aan de Nieuwe Rijn (nu: nummer 76) dat ook heden ten dage als kerkgebouw van de Gereformeerde gemeente (in Nederland en Noord-Amerika), dienst doet. De gemeente werd in het verleden bediend door A. van den Oever (1864-1866), P. Los Gzn. (1869-1888), K. Werner (1889-1893).[104]

Hoewel het archief van deze gemeente, voorzover het de eerste jaren betreft, zeer onvolledig is, bezitten we een tamelijk volledige ledenlijst van begin 1870. Eind 1868 richt de kerkeraad zich namelijk tot de Koning met het verzoek ‘eenige ondersteuning’ te mogen ontvangen. Verklaard wordt dat de gemeente een kleine drie jaar herderloos is - na het vertrek van ds. A. van den Oever naar Amsterdam - en ‘in eene kwijnende toestand verkeert’. Het verzoek wordt afgewezen, in de eerste plaats daar de gemeente ‘geen wettig bestaan heeft’.[105] Het request is ondertekend door J.H. Kettenis, ouderling[106]; J.D. de Vroede, diaken; R. Fuik, P.P. Metscherd.[107]

Bij een nieuw verzoekschrift - 31 maart 1870 - vraagt de gemeente te worden erkend als rechtspersoon. Pieter Los Gijsbertuszoon[108] treedt reeds sedert 3 mei 1869 als predikant te Leiden op, maar hij is aldaar nog niet bevestigd; dit zal gebeuren te Benthuizen 5 juni 1870 door ds. P. van Dijke.[109] Kort daarvoor hadden Los en zijn gemeente zich namelijk gesepareerd van de Van den Oever-groep en zich aangesloten bij de Ledeboerianen.[110]

104 De foto's in de huidige kerkeraadskamer vermelden deze gegevens. Kasper Werner (overleden 1894) was aanvankelijk oefenaar te Middelburg. Hij vertrok - vanuit Leiden - 12 juli 1893 - naar de Verenigde Staten, waar hij reeds 28 okt. 1894 overleed, na ruim een jaar te Grand Rapids, Michigan, een gemeente te hebben gediend. Men zie voor hem *De Haas* II, 366-367.

105 Men zie voor request en zijn afwijzing: Herv. Ered. 11 nov. 1868, no. 8; 17 nov. 1868, no. 16.

106 Volgens not. kerker. Oude Vest, 16 jan. 1855, art. 5, wordt Johannes Hendrik Kettenis niet als lid aangenomen, aangezien hij ‘geheel onbekend is met hen die God vreezen’.

107 Wellicht waren de laatstgenoemde ‘kerkmeesters’. Paulus Petrus Metscherd breekt ongeveer een jaar later met de gemeente; in not. kerker. Oude Vest, 2 nov. 1869, art. 4 lezen we dat hij en zijn echtgenote Antje Brussée tot leden worden aangenomen.

108 Pieter Los werd 24 nov. 1815 te Schiedam geboren en overleed te Leiden 27 okt. 1888. Op 11 febr. 1869 werd hij door de groep-Van den Oever tot het predikambt toegelaten. Daarna was hij enige maanden hulpprediker te Zwolle tijdens de ziekte van ds. R. Veldman. Men zie voor hem *De Haas* I, 184-185.

109 Archief Gemeente onder 't kruis Leiden; eerste ‘Ledematenboek’.

110 Not. kerker. Gereformeerde gemeente onder 't kruis Rotterdam (Raampoortlaan/Weenaplein) 8 en 25 juni 1870. Eind 1875 scheidde Los zich ook van de Ledeboerianen af en ‘bleef van die tijd af op zichzelf staan’. (*De Haas* I, 185) Men zie verder voor P. Los: J.M. Vermeulen, *Toen hij 't ambt ontvangen zou* register.

Het zojuist genoemde request[111] wordt pas in 1873 gehonoreerd, dat wil zeggen dat ‘het bestaan der gemeente bij de Regering voor kennisgeving wordt aangenomen’. Meer is niet nodig, volgens de wet op de kerkgenootschappen van 10 september 1853.[112]

Het verzoekschrift leert ons dat de kerkeraad maart 1870 de samenstelling heeft: ds. P. Los Gzn.; Johannes Hendrik Kettenis, Johannes Beatus Meeder (ook ‘fungerend kerkmeester’), ouderlingen; Johannes Daniel de Vroede, Reijer Fuik, diakenen. Naast Meeder wordt A. de Zwart als kerkmeester genoemd. Behalve door deze personen is het request getekend door de onderstaanden.

M. Bavelaar
J. Beerenvinger
W. van Berkel
I.J. Berlemont
J.C. van den Brander
Johannes Crama
J. Crama Jr.
J. Dick
L. Dick
W.A. Dick
E. van Dokkum
A. Eikerbout
P. Eikerbout
J. Franckhuizen
S.M. Franckhuizen
J. Fuik
J. Groen
P. van Haarlem
F.J. de Haaij
J. de Haaij
J. Hakkenberg
W. van Heeveren
D. van den Hoorn
L.J. de Jager
R.H. de Jonge
J.C. Kettenis
S. van Kooten
W. Kruithof
J. Labordes
P. Labordes
J. Laman
S.M. Leenmans
C. van der Linden
J. Maat
C.J. de Meij
J. de Meij

111 Herv. Ered. 26 april 1870, no. 16.
112 Idem 14 nov. 1873, no. 6.

J. van der Nat
F. Nieboer
C. Onvlee
M. Onvlee
G. Planjer
B. Smit
M. Spanjaard
J. Verhoog
J. Verwer
C. Wakkee
J. van Weeren
W. Weethoeve
C. van der Weijden
E. Wolff
M. Zaalberg
A. Zandvliet
F.M.J. Zandvliet
P. Zierkzee

De lijst laat zien dat er tussen de Kruisgemeente en de beide Afgescheiden kerken nagenoeg geen verband (overgangen etc.) heeft bestaan.[113]

113 In Vermeulen, *a.w.* (478-489) vinden we, dat in het tijdvak 1870 tot 1875 tenminste zeven classicale, provinciale of algemene vergaderingen van de Ledeboerianen (P. van Dijke c.s.) zijn gehouden, waar P. Los òf aanwezig was òf als praeses optrad. Uit 'Zuid-Holland' verschenen op deze vergaderingen afgevaardigden van gemeenten te Alphen, Benthuizen, Leiden, Moerkapelle, Oudewater, Overschie en Rotterdam.

Hoofdstuk 34
Rijnsburg

Rijnsburg is, wat grondoppervlak betreft, een betrekkelijk kleine plaats. Zij bestaat slechts uit het dorp van die naam. In 1847 stonden er 223 huizen, bewoond door 362 huisgezinnen en 1680 inwoners. Het voornaamste middel van bestaan was de landbouw. Men verbouwde vlas; daarnaast teelde men bloemkool, aardbeien en aardappelen. Er woonden 1220 Hervormden, 240 Rooms-Katholieken en 200 Afgescheidenen.[1]

Als we de Afgescheiden gemeente te Rijnsburg over het tijdvak 1839 (instituering) tot 1869 en ook daarna, met een enkel woord willen typeren, kunnen we zeggen dat zij - in tegenstelling tot zo menige andere die door ons werd of wordt beschreven - haar weg heeft mogen gaan in een vaste, gereformeerde houding, niet bezocht door onderlinge verdeeldheid over leer of kerkregering, en niet verscheurd door twisten van persoonlijke aard. Rijnsburg wordt, ten gevolge hiervan, uiterst weinig genoemd in de notulen van de classicale en provinciale vergaderingen. Zij kiest ook aanstonds bij het conflict van de jaren 1842-1843 vóór het kerkverband, en binnen de classis Leiden neemt zij - zoals we zagen in hoofdstuk 7 - het initiatief de provinciale vergadering in Zuid-Holland die de Dordtse kerkenorde handhaaft, te bezoeken.[2]

Wat de toestand van het, ter plaatse bewaarde, archief van 'Rijnsburg' betreft, het volgende. Hoewel de gemeente eind 1839 werd geïnstitueerd, begint het oudst-bewaarde notulenboek met een vergadering van de kerkeraad van 16 januari 1863. Dit betekent een verslechtering ten opzichte van een halve eeuw geleden. De Rover deelt mede dat - in 1939 - 'de notulenboeken van de eerste negen jaar ontbreken',[3] dat wil zeggen ongeveer tot de komst van de eerste predikant (17 april 1848). Eveneens ontbreken de eerste ledenregisters, maar desondanks kunnen we, zoals we zullen aantonen, uit andere bronnen, een nagenoeg volledig inzicht krijgen in de samenstelling der gemeente gedurende de eerste tijd.

Rijnsburg wordt, in de tijd rond 1834, beschreven als een plaats, waar dronkenschap veelvuldig voorkwam. Na de kerkdiensten gingen velen kolven. Er waren

1 *Van der Aa* IX, 510-511.
2 Literatuur: L.J. de Rover, *Gedenkboek der Gereformeerde Kerk te Rijnsburg* 1839-1939, [Rijnsburg 1939].
3 De Rover, *a.w.* 40.

in dit kleine dorp minstens drie kolfbanen: in de Koestraat, in de Kerkstraat en ‘bij het Wissel’.

> ‘Zondagsarbeid kwam veel voor. Vooral in de tijd van den vlasoogst en wanneer de kool binnengehaald moest worden. Ook de winkels waren des Zondags open. 's Avonds zaten velen in de kroeg. ‘[4]

Hendrik van der Meij (geboren 1792), Gerardus Pieter van der Tak (1795) en Gijsbertus van der Perk (1814) behoorden tot op de voorgrond-tredende personen bij het begin van de Afscheiding.

1. Voorgeschiedenis

In de ‘Acta van den Kerkeraad der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Rijnsburg Mei 1813-December 1881’, lezen we dat eind 1836 H. van der Meij aftredend is als ouderling. In zijn plaats wordt G.P. van der Tak benoemd.[5] Maar deze, van beroep kruidenier wonende in de Smidstraat, neemt de benoeming niet aan. Hij verklaart zich niet te kunnen onderwerpen aan de reglementen van het Hervormd kerkgenootschap en de Evangelische gezangen niet te willen zingen. Merkwaardig is dat hij zich in deze zaak wendt tot het classicaal bestuur van Leiden, waarop dit college hem 13 februari 1837 schorst als ouderling.[6] Maar, het Provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland van deze procedure op de hoogte gesteld, meent dat er geen bezwaren zijn ‘zoo er geen andere redenen tot weigering van het verzocht ontslag bestaan dan de bekende verklaring van onwil om zich te onderwerpen aan de Reglementen’, hetzelve aan Van der Tak te verlenen

> ‘evenwel met uitgedrukte bepaling, welke hem bij het ontslag door den kerkeraad schriftelijk zal worden medegedeeld, dat hij niet weder tot ouderling der gemeente zal kunnen worden ingekozen, voor en aleer hij zijne bereidwilligheid tot onderwerping aan alle bestaande kerkelijke reglementen met woord en daad zal hebben betuigd en bewezen’.[7]

De kerkeraad echter weigert het ontslag te verlenen, aangezien hij stelt de ouderling niet te hebben geschorst ‘en de zaak aan de auteuren dezer schorsing overliet voor verdere behandeling’.[8] Hoewel niet kan worden gezegd, dat de redenering van de kerkeraad was ontbloot van logica, mocht niet worden verwacht dat het provinciaal bestuur met dit besluit genoegen zou nemen. Op 26 september 1837 verschijnt in de vergadering van de kerkeraad een afgevaardigde van laatstgenoemd college, en geeft enige toelichting (‘elucidatiën’) ‘in de zaak van den gesuspendeerden ouderling... Ook stond in deze vergadering binnen de Heer G.P. van der Tak, welke... om zijn ontslag aan deze vergadering vroeg’. De kerkeraad besluit dan aan het verzoek te

4 *Ibidem* 21.
5 Acta 14 dec. 1836 (geen art.).
6 Idem 22 febr. 1837, art. 3; uitvoerig De Rover, *a.w.* 22-24.
7 Acta 16 aug. 1837, art. 2; De Rover, *a.w.* 24-25.
8 Acta 16 aug. 1837, art. 3.

voldoen; de bepaling gemaakt door het provinciaal bestuur, hierboven genoemd, zal aan Van der Tak

schriftelijk worden bekendgemaakt.[9] De datum van afscheiding van Van der Tak is niet bekend, evenals van een aantal van zijn medestanders, zoals we zullen zien. Hij is ouderling geweest van de Afgescheiden gemeente van circa 1849 tot aan zijn overlijden in 1872.[10]

De tweede persoon die we bij de 'voorgeschiedenis' willen noemen, is Hendrik van der Meij, destijds in Rijnsburg bekend onder de bijnaam 'Lange Hendrik'; zijn beroep was landbouwer. Hij was gehuwd met Kaatje Hogewoning. We gaan hier voorbij aan de anecdoten die aangaande hem door De Rover worden vermeld. Ongetwijfeld zal hij een man van grote lichaams- en wilskracht zijn geweest.[11] Ook Van der Meij is vele jaren ouderling geweest. Hij overleed, evenals Van der Tak in 1872 (27 januari).

Aanvankelijk sloot een aantal Afgescheidenen uit Rijnsburg zich aan bij de in 1836 geïnstitueerde gemeente te Leiden. In het eerste ledenregister van deze kerk vinden we de volgende vermeldingen.

Gideon van der Gust geb. 1812 en zijn echtgenote Annetje Hus 1813
Hendrik van der Meij 1792
Willem Oudshoorn 1817
Jacobus Pauw 1803
Gijsbert van der Perk 1814
Gijsbertus Ravensbergen 1801
Matthijs Ravensbergen 1807
Samuel Werkhoven 1806
Cornelis Zwaan Jzn. 1811[12]

Maar in het jaar 1839 werden door enige Afgescheidenen uit Rijnsburg ook de diensten van ds. L.G.C. Ledeboer te Benthuizen bezocht. Zoals bekend was deze toen nog predikant in de Hervormde kerk. We lezen bij De Rover over dit kerken bij Ledeboer:

9 Idem 26 sept. 1837, art. 2; De Rover, *a.w.* 26-27.

10 In *De Wekstem* van 1 november 1872 verscheen de volgende advertentie:
'Gisteravond, te negen uren, overleed alhier onze medebroeder Gerardus Pieter van der Tak in den gezegenden ouderdom van ruim 77 jaren. Sedert jaren ouderling, is hij eindelijk, na een toenemende verzwakking, in de hope des eeuwigen levens blijmoedig ontslapen. Door zijn vrienden geacht en bemind, zal zijne gedachtenis bij hen in zegening blijven. Namens den Kerkeraad:
A.H. Wessels. predikant
G. van der Perk, ouderling
Rhijnsburg 28 October 1872.' (De Rover, *a.w.* 27)

11 We noemen slechts: toen hij opgeroepen werd voor de militaire dienst en ingedeeld bij de infanterie, waarmee 'hij zich niet kon vereenigen', zou hij zijn gedeserteerd en naar Frankrijk gegaan. Daar nam hij dienst bij de veldartillerie. Bij zekere gelegenheid werd het geschut opgesteld in een richting tegenovergesteld aan die van waaruit 'de vijand' mocht worden verwacht. Na enige discussie schoot Van der Meij de commanderende officier dood. 'Na afloop van den strijd werden de bewijzen van het verraad op den dooden Commandant gevonden.' (De Rover, *a.w.* 29-30)

12 G.P. van der Tak wordt niet genoemd.

‘'s Morgens vijf uur stond men op. De broodzak lag al klaar om meegenomen te worden. Onder hen [die op weg gingen] waren ook Hendrik van der Meij, Cornelis

> de Mooy, bijgenaamd Kees Punt en Geertje de Leeuw...
> Op de kerkeraadsvergadering van Leiden werd deze kwestie besproken en toen men het er niet over eens kon worden, bracht men de zaak op de Classis. Door de Classis werd dit gaan naar Benthuizen afgekeurd, met de vermaning dat niet meer te doen.'[13]

2. Ontstaan der gemeente; eerste leden

In de tweede helft van 1839 achtte men de tijd gekomen te Rijnsburg een gemeente te institueren. De classicale notulen geven dienaangaande de simpele mededeling:

> 'Wordt overgegaan om te spreken over het beroepen van twee ouderlingen en [een] diaken in de gemeente te Rhijnsburg, waartoe door de Classis consent gegeven werd. Zullende de gemeente worden opgewekt om daartoe eerstdaags overtegaan.'[14]

Woensdag 18 december 1839 werd de gemeente te Rijnsburg geïnstitueerd door ds. S. van Velzen te Amsterdam; deze had ook de zojuist genoemde vergadering van de classis Leiden gepresideerd. Tot ouderlingen werden gekozen: H. van der Meij en G. van der Perk; tot diaken: W. Oudshoorn. Ds. Van Velzen had als tekst gekozen Lucas 12 vers 32: 'Vreest niet, gij klein kuddeken, want het is uws Vaders welbehagen, ulieden het Koninkrijk te geven.'.[15]

Aanvankelijk werd vergaderd in het Moleneind in het huis van zekere Glasbergen, een halfbroer van Van der Meij; deze behoorde niet tot de gemeente. In 1841 moest worden omgezien naar een ruimere vergaderplaats; een overdekte kolfbaan staande op de hoek van de Koestraat bij de Vliet, werd aangekocht en tot kerk ingericht. Na de komst van de eerste predikant - A.H. Wessels 1848 - werd ook dit gebouw te klein. Besloten werd het af te breken en op dezelfde plaats een nieuw bedehuis te bouwen - het heeft dienst gedaan tot 1882.[16]

Wat de eerste leden betreft: we beschikken - bij gebrek aan een oudste ledenregister - over twee bronnen: een alphabetische lijst van Afgescheidenen bewaard in het archief van de Hervormde gemeente[17] met 64 namen (er zijn geen *data* van afscheiding vermeld); de ondertekening door 42 personen van een nader te noemen request aan

13 De Rover, *a.w.* 31-33.
14 NCL 11 okt. 1839, art. 13.
15 De Rover, *a.w.* 38-40. De schrijver vermeldt op deze bladzijden tevens dat 'Lange Hendrik' (Van der Meij) eens, toen de burgemeester 'de hulp van de militaire macht inriep' teneinde een andere, door ds. Van Velzen geleide, godsdienstoefening te verstoren en zonodig uiteen te drijven, de bevelvoerende officier 'als een veertje omhoog tilde en hem buiten de deur zette'. De militairen zouden daarna zijn afgedropen. Gezien de houding van de overheid in die tijd tegenover de Afgescheidenen, kan dit verhaal niet als geloofwaardig worden beschouwd.
16 De Rover, *a.w.* 39,41,68.
17 Inv. no. 42: 'Ledematen-boek bevattende de naamlijst der ledematen van de Gereformeerde gemeente te Rijnsburg, aangelegd Anno 1844'.

de Koning 18 maart 1841. Dit verzoekschrift bevat de mededeling dat de gemeente 99 zielen telt, onder wie 42 ‘lidmaten’ - blijk-

baar hebben *alle* belijdende leden getekend.[18] We laten hier de verzameling van de gevonden 78 namen volgen.

(n voor een naam = wordt niet genoemd in lijst der Afgescheidenen van de Hervormde gemeente; r = tekent request 1841, tevens: = belijdend lid der gemeente)

	Cornelia Boekee
	Engeltje Boekee
	Marijtje Boekee
	Pieter Boekee
	Cornelis de Bruin
n	W. Brusse r
	Trijntje van den Burg
	Maartje Driebergen r
	Cornelia van Egmond[19]
	Cornelia van Egmond[19]
	Dirk van Egmond Jzn.
	Hermanus van Egmond
	Jan van Egmond Tzn.
	Willem van Egmond
n	Hs. van Essen r
	Willem L. van der Guchten r
	Adriana van der Gust r
	Dieuwertje van der Gust r
	Gideon van der Gust r
	Neeltje van der Haak
	Teunis van der Haak r
	Dirk Haasnoot
	Anthonie Heemskerk r

18 Het verschil in de aantallen 64 en 42 kunnen we niet verklaren. Het wordt nog groter, als we bedenken dat veertien personen die het request tekenen niet in de lijst van Afgescheidenen van de Hervormde kerk worden genoemd. Ongetwijfeld hebben enigen van laatstgenoemde categorie zich als doopleden afgescheiden. Het verschil is feitelijk (64 + 14) - 42 = 36. Niet onmogelijk is dat enige Rijnsburgers zich hebben aangesloten bij de gemeente van Ledeboer te Benthuizen (geen archief over 1840 tot 1869), bij een Ledeboeriaans gezelschap, of dat enigen van de genoemden zich na 1841 hebben afgescheiden.

19 Naam komt tweemaal voor.

19 Naam komt tweemaal voor.

	Hubertus Heemskerk
	Jacob Heemskerk r
	Janus Heemskerk
	Maria Heemskerk
	Marinus Heemskerk
	Pieter Heemskerk
	Hendrik Hogewoning Hz.
	Kaatje Hogewoning r
n	Annetje Hus r
	Adrianus van Klaveren
	Cornelis van Klaveren r
	Sara Knotter
n	Rijna Koekebakker r
	Grietje de Koning
	Mijntje de Koning
n	J. Kranedonk r
	Geertje de Leeuw r
	Anna Sara de Mare
n	A. van der Meij r
n	Dientje van der Meij r
	Hendrik van der Meij r
n	Jannetje van der Meij r
	Abram de Mooij Szn. r
n	Corn. de Mooij r
n	Samuel de Mooij r
n	Dirkje Mulder r
n	Willem Oudshoorn r
	Jacobus Pauw Jz. r
	Gijsbertus van der Perk r
	Grietje Ravensbergen r
	Gijsbertus Ravensbergen r
	Jan Ravensbergen r
n	Matthijs Ravensbergen r
	Willem Ravensbergen
	Gerritje van der Reijden

Jan Rijnsburger

Neeltje Schaap

Adriana Schoneveld r

Jan Schoneveld r

Klaas Senger r
Clasina Staalman
Gerardus P. van der Tak r
Jannetje van Velzen r
Marijtje van Velzen
Mietje van Velzen
Willem van Velzen
Cornelis Voois
Jannetje Warmerhoven r
Neeltje Wassenberg r
Samuel Werkhoven r
Leuntje Zandbergen
Gerrit van Zuilen r
Cornelia Zwaan
Cornelis Zwaan Czn. r
Cornelis Zwaan Jzn. r

3. Erkenning

Zoals reeds aangeduid, zendt de gemeente 18 maart 1841 een request aan de Koning waarin wordt gevraagd haar 'te erkennen en toe te laten als Christelijke afgescheidene *gereformeerde* gemeente te Rijnsburg'.[20] Verklaard wordt: 'Dat zij allen te zamen ten getale van Negen en Negentig personen, mannen, vrouwen en kinderen, waaronder twee en veertig lidtmaten, afgescheiden zijn van het Hervormd Kerkgenootschap'. Bijgevoegd wordt het 'Reglement van Rijnsburg', dat - zoals we zagen - door enige gemeenten werd overgenomen bij hun vrijheidsaanvrage (bijlage III). Maar in het request wordt dit stuk het 'huishoudelijk reglement' genoemd; daarnaast aanvaardt men de Dordtse kerkenorde. Reeds na korte tijd wordt de gemeente erkend, en wel bij koninklijk besluit van 10 mei 1841, no. 79. Maar het woord *gereformeerde* wordt niet in het besluit van erkenning opgenomen.

4. Gemeentelijk leven na 1840; schoolstrijd; ds. A.H. Wessels

20 Herv. Ered. 24 april 1841, no. 7. Het request en het daarop gevolgde koninklijk besluit zijn in hun geheel afgedrukt in De Rover, *a.w.* 43-49.

In het tijdvak 1837 tot 1843 is, behalve de reeds genoemde W. Oudshoorn, W. van der Guchten diaken geweest. Van 1843 tot 1848 zijn onder anderen M. Ravensbergen en C. Zwaan Jzn. ouderlingen; L. Noort is enige tijd diaken. In april 1848 heeft de kerkeraad als samenstelling: G. van der Perk, C. Zwaan Jzn., ouderlingen; G. van der Gust, W. Oudshoorn, D. Wasserbach, diakenen.[21] Begin 1863 is tevens G.P. van der Tak ouderling; diakenen zijn dan J. van Egmond, J. van der Haak en P. van der Haak.[22] Begin 1841, als de gemeente enigszins groeit en erkenning wordt gevraagd, komt ook de wens een eigen herder en leraar te mogen ontvangen, naar voren. Een beroep wordt uitgebracht op de Amsterdamse ouderling J.C. Couprie, iemand die ds. Van Velzen terzijde heeft gestaan bij zijn strijd in de Amsterdamse gemeente.[23] Op 22 maart 1841 neemt Couprie het beroep aan, maar hij overlijdt voor hij zijn arbeid kan beginnen, namelijk 20 mei 1841. Na hem worden P. Schaap (Urk),

21 De Rover, *a.w.* 66.
22 Not. kerker. 16 jan. 1863, presentie.
23 Voor J.C. Couprie: Van der Does, *Afscheiding* 331-332; DERDE en VIJFDE DEEL register; De Rover, *a.w.* 57-58.

H. Joffers (Uithuizen c.a.), Th. de With ('t Zandt) en H.J. Budding (Groningen) beroepen, doch zij bedanken.[24]

Aangezien we de 'schoolstrijd' van de vorige eeuw in dit boek buiten beschouwing laten, slechts een enkel woord hierover, voor zover het Rijnsburg betreft.[25] In 1842 richtte de kerkeraad een verzoek tot het gemeentebestuur verlof te ontvangen tot het oprichten van een christelijke school. De gevraagde toestemming werd niet verleend. Evenwel begint Dirk Haasnoot, die de vierde rang van schoolmeester had behaald, met het geven van onderwijs 'voor zijn eigen geloofsgenooten'. Of dit al dan niet onder leiding van de kerkeraad is gebeurd, werd niet gevonden. Ondanks herhaald verbod van de burgemeester blijft Haasnoot met zijn kinderen werken. Als gevolg daarvan wordt hij meermalen beboet en, als hij de boeten niet kan betalen, gegijzeld. Op een vraag om inlichtingen van de officier van justitie van de rechtbank te Leiden, antwoordt de burgemeester 28 juni 1844 als volgt.

> '...heb ik de eer U Ed. Achtb. te informeeren, dat de thans gegijzelde Dirk Haasnoot is opgevoed in het armenweeshuis te Katwijk aan Zee en na eenige opleiding in het onderwijs te Oegstgeest te hebben genoten ter verkrijging van den vierden rang in de betrekking van ondermeester, op de Dorpsschool alhier een geruimen tijd is werkzaam geweest, waarvoor hij een klein loon heeft getrokken. Later heeft hij uit Godsdienstige beginselen de school verlaten en onwettig onderwijs gegeven aan kinderen zijner geloofsgenooten, tengevolge waarvan hij eerst bij het kantongerecht en later bij de arrondissementsregtbank is veroordeeld geworden.
> Sedert de laatste veroordeeling echter in het vorige jaar, heeft hij opgehouden onderwijs te geven en in deszelfs nooddruft zooveel mogelijk trachten te voorzien als inlandsch Kramer[26] met garen en band, waarvoor hij dan ook gedurende dien tijd, uit hoofde van deszelfs armoede in de laagste klasse is aangeslagen, als zijnde deszelfs geheele handel bij inkoop geschat op een waarde van *f* 3,-.
> Op grond van het bovenstaande durve ik u Ed. Acht. verzekering te geven, dat Dirk Haasnoot geheel onvermogend is de boete van *f* 100,- aan den lande te voldoen, en zooveel mij bij informatie gebleken is, geen betrekkingen heeft, welke in staat zouden zijn, de somma, waartoe hij veroordeeld is en waarvoor hij thans in gijzeling zich bevindt, te kunnen opleggen.'[27]

Haasnoot heeft zes weken in gijzeling doorgebracht. Dat hij daarna nog onderwijs heeft gegeven, is niet waarschijnlijk. Hij is blijkbaar in de handel gegaan. Gevraagd kan worden of zijn schooltje wel een centrale plaats heeft ingenomen in de Rijnsburgse gemeente, want de ouders van de schoolgaande kinderen hebben de boeten niet betaald. Haasnoot overlijdt 25 december 1869.

24 De Rover, *a.w.* 59.
25 We ontlenen de inhoud van deze pericoop aan De Rover, *a.w.* 52-54.
26 Marskramer in een al dan niet wijde omgeving van zijn woonplaats.
27 opleggen = betalen, voldoen.

Herhaalde pogingen een Christelijke school op te richten, mislukken. Bijvoorbeeld in 1849, 1851 en 1858. Eerst tijdens het predikantschap van ds. W.B. Renkema (1889-1907) komt er te Rijnsburg een bijzondere school.[28]

28 De Rover, *a.w.* 68-69.

Op 28 September 1847 werd Arent Hiddo Wessels,[29] geboren Uithuizen 21 november 1814, te Rijnsburg beroepen. Zijn vader was te Uithuizen hoofd van de openbare school en voorlezer in de Hervormde kerk, hijzelf was in laatstgenoemde plaats ondermeester en schrijver op het gemeentehuis geweest. Door afkomst en opleiding was zijn handschrift uitstekend; daarbij voegde hij een uitstekende beheersing van de Nederlandse taal en een bondige stijl. Het is een lust de door hem geschreven notulen van de classis Rotterdam (tot 1850) en daarna van de classis Leiden te lezen. Sedert 1843 was Wessels oefenaar van de Afgescheiden kerk te Stedum. Het heeft enige tijd geduurd voor hij het beroep aannam; dit gebeurde 21 oktober 1847. Uit de brief, waarin hij zijn aannemen berichtte, blijkt dat de 32-jarige vrijgezel pas na veel strijd tot klaarheid is gekomen. Hij schrijft, na reeds enige malen heen- en weer geslingerd te zijn:

> 'Twee mijner dierbaarste vrienden en leden onzer gemeente verklaarden uit hunne werkzaamheden te moeten besluiten, dat de aanneming der roeping Gods weg is. De eene, eene weduwe van ruim 60 jaren, verklaart, dat de Heere haar zulks, toen ik nog bij U was,[30] reeds geopenbaard heeft, en tot nu toe door het geloof gesterkt wordt om Gods weg te aanbidden. Niemand bemint mij echter meer dan zij en als wij moeten scheiden, dan verliezen wij onuitsprekelijk veel aan elkander. Doch zoo gaat het in deze wereld, met recht door den Catechismus een jammerdal genoemd.'

In de brief spreekt Wessels er ook over dat hij pas in maart of april 1848 te Rijnsburg zal kunnen worden bevestigd. In de maanden die komen, wil hij zijn studie bij prof. T.F. de Haan te Groningen, 'onzen leermeester', voortzetten. Na voorbereidend examen voor de provinciale vergadering van Groningen (1847) werd hij beroepbaar verklaard. Het peremptoir examen legde hij 12 en 13 april 1848 af voor de provinciale vergadering van Zuid-Holland.[31] Reeds de zondag daarna werd hij door prof. De Haan bevestigd.

Ds. Wessels heeft 32 jaar te Rijnsburg gestaan. Hij huwde Geertje Jongkind, geboren te Warmond. Op 1 augustus 1880 ging de toen 65-jarige predikant met emeritaat. Hij vestigde zich metterwoon te Leiden, later te Dwingeloo waar zijn zoon C.J. Wessels (1853-1915) predikant was. In het jaar 1888 is hij in laatstgenoemde plaats overleden en begraven. Zijn vrouw stierf in 1913. Ds. Wessels wordt getypeerd als een man van wetenschappelijke aanleg. Hij is de auteur van enige gedegen werken.[32] Bij de emeritering van ds. Wessels schreef de kerkeraad in een attest onder meer:

29 Men zie voor hem: De Rover, *a.w.* 59-77, 96-100; Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* II, 114-116; *De Haas* I, 287.

30 Wessels had blijkbaar enige dagen (of weken) te Rijnsburg vertoefd.

31 NPZH I, 12-13 april 1848, art. 4-6, 13-17, 21-22, 26-28, 34.

32 *Onderwijs in de Bijbelsche Geschiedenis voor de jeugd*, Amsterdam 1851; *Geschiedenis der Christelijke Kerk in de Nederlanden*, Amsterdam 1860; *Spel- en Lesboekje voor de Nederlandsche jeugd, behelzende een kort begrip van den Weg der Zaligheid*, Groningen, vierde druk 1863; *Neerlands bevrijding in 1813*, Doesburg 1864; *1574-1874 of Leidens derde eeuwfeest*, Leiden 1874; *Voor driehonderd jaren. Oorspronkelijke Acte van de Afzwering van Philips II met historische aanteekeningen*, Leiden 1881.

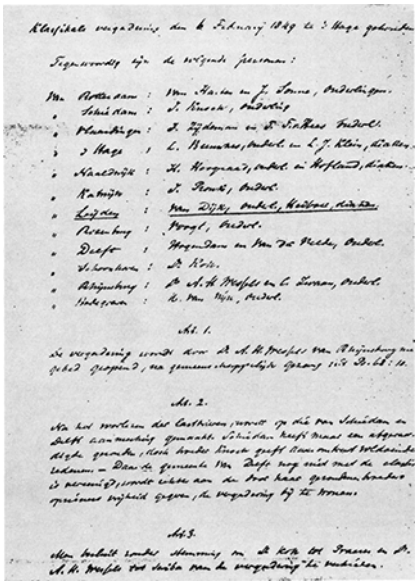

Klassikale vergadering den 6 Februarij 1849 te 's Hage gehouden.

Tegenwoordig zijn de volgende predikanten:

Van Rotterdam: Van Harten en J. Loens, Ouderlingen.
" Schiedam: J. Kneppelhout, Ouderling
" Vlaardingen: J. Zijdeman en D. Lukkien, Ouderl.
" 's Hage: L. Beumer, Ouderl. en L. J. Klein, Diaken.
" Naaldwijk: H. Hoogvaart, Ouderl. en Hofland, Diaken.
" Katwijk: J. Rook, Ouderl.
" Leijden: Van Dijk, Ouderl., Hoedeman, Diaken.
" Rotterdam: Voogt, Ouderl.
" Delft: Hoogendam en Van de Velde, Ouderl.
" Zevenhuizen: D. Kole.
" Rijswijk: D. A. H. Meijboom en C. Leenman, Ouderl.
" Sliedrecht: R. Van Wijk, Ouderl.

Art. 1.

De vergadering wordt door D. A. H. Meijboom van Rijswijk met gebed geopend, na gezongen psalm 119 D. 66: 11.

Art. 2.

Na het voorlezen der Acta wijst op die van Schiedam en blijft aanmerking gemaakt. Schiedam heeft binnen een afgezonderde gemeente; deze handelt steeds zoo met het Kerkenraad Vlaardingen. — Daar de gemeente Van Dijke nog niet met de eenheid is vereenigd, zoude willen van de door haar gezonden broeders spreken wijl zij tegen de vergadering bij te wonen.

Art. 3.

Van behalve zoude stemmig in de Kerk der Franse te D. A. H. Meijboom het recht van de vergadering te onderzoeken.

> Vergadering van de classis Rotterdam 6 februari 1849.
> ‘Art. 3. Men beslist zonder stemming om Ds. [F.A.] Kok tot Praeses en Ds. A.H.
> Wessels tot Scriba van de vergadering te verkiezen.’
> Ds. Wessels was scriba van menige classicale vergadering. Zijn handschrift is duidelijk, zijn stijl kort en bondig.
>
> ‘...dat Z. Eerw. tot op heden het Evangelie volgens Gods Woord, in overeenstemming met de formulieren van eenheid, getrouw en met ijver heeft verkondigd en door eenen Christelijken wandel beleefd, zoo tot aanmerkelijke uitbreiding der gemeente, als tot bekeering van zondaren en opbouwing in het allerheiligst geloof’.

De gemeente was inderdaad tijdens zijn bediening sterk gegroeid: in 1851 telde zij 250 zielen, in 1858: 360, in 1866: 450, in 1872: 600 en in 1880: 750. De Rover voegt aan deze aantallen toe: ‘En wie zal zeggen, voor hoevelen Ds. Wessels in al die jaren tot een persoonlijken zegen is geweest, niet alleen door zijn ernstig en vermanend woord, maar ook door zijn vromen en ingetogen levenswandel?’ Verder vermeldt hij dat Wessels lief en leed met de Rijnsburgers heeft gedeeld. Dit kwam in het bijzonder tot uiting tijdens een tweetal cholera-epidemieën. Zijn vrouw was niet alleen een moeder in haar gezin, maar ook een moeder in Israël. ‘Vijfmaal was de doodsengel haar woning binnengetreden, om telkens een geliefd kind weg te nemen. Hoe teer kon zij, die zelf in haar gezin zooveel leed ondervonden had, troosten en bemoedigen, wanneer er rouw was in gezinnen van gemeenteleden.’[33]

33 De Rover, *a.w.* 73.

Hoofdstuk 35
Noordwijk

Inleiding

Zowel Noordwijk aan Zee (vroeger ook: Noordwijk-Buiten) als Noordwijk Binnen behoren tot de burgerlijke gemeente Noordwijk. In de eerste helft van de vorige eeuw was de naam: 'Noordwijk-Binnen-en-Buiten-Langeveld-en-Offem'.

In Noordwijk aan Zee stonden in 1846 ongeveer 150 huizen, bewoond door 1000 inwoners; de bevolking vond in de kust- en haringvisserij een sober bestaan - zelfs moest worden gesproken van grote armoede. Er waren 700 Hervormden, 200 Afgescheidenen en een aantal Rooms-Katholieken; laatstgenoemden kerkten in Noordwijk Binnen. Het dorp Noordwijk Binnen (met de gehuchten Langeveld en Offem) was van een geheel ander karakter; het lag temidden van 'eene aangename landouw van wei- en korenlanden'. De voornaamste middelen van bestaan waren de landbouw en de tuinderij. Ook werden er 'vele kruiden en planten, zoo voor de gezondheid van den mensch als andere nuttige gebruiken geteeld en aangekweekt' - deze 'staan bij de Geneeskundigen in groote achting'. Er woonden 700 Hervormden en circa 1200 Rooms-Katholieken op een totale bevolking van 1900 zielen. Voor het culturele niveau - wellicht mede bepaald door het naburige Leiden - is typerend dat er in 1846 een Franse kostschool werd in stand gehouden met 40 leerlingen, alsmede één voor 'Jonge-jufvrouwen' met 20 pupillen. Vond men te Noordwijk aan Zee merendeels slechts armelijke woningen en schuren, te Noordwijk Binnen stond een aantal fraaie gebouwen en huizen.[1] Het dorp Noordwijk Binnen heeft het karakter van zijn bebouwing tot op heden voor een deel bewaard.

Wat de volgorde der hoofdstukken in dit boek betreft: zuiver geografisch gezien zou het meer verantwoord zijn geweest, eerst Katwijk te behandelen en daarna Noordwijk. Wij zijn van deze lijn afgeweken, aangezien de Kruisgemeente te Noordwijk aan Zee reeds 23 augustus 1835 is ontstaan, en nadat een aantal inwoners van Katwijk met haar had gebroken, de Afgescheiden gemeente in laatstgenoemde plaats (instituering 1838[2]).

De geschiedenis van de Kruisgemeente te Noordwijk aan Zee is reeds beschre-

1 We ontlenen het vorenstaande aan *Van der Aa* VII, 296-303.
2 De precieze datum staat niet vast, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien.

ven door dr. F.L. Bos in zijn *Kruisdominees*,[3] en wel aan de hand van de notulen van de kerkeraad. In dit hoofdstuk willen ook wij genoemde notulen volgen - zij het op beknopte wijze - en tevens enige door Bos niet-genoemde bijzonderheden vermelden.

De gemeente te Noordwijk Binnen werd begin 1861 geïnstitueerd.[4]

1. Het ontstaan van de Kruisgemeente te Noordwijk aan Zee

De enigszins-kroniekachtige notulen van deze gemeente[5] beginnen met een inleiding, waarin wordt gerept van het diepe verval dat 'in vorige tijden' in de kerk is geslopen. De getrouwen werden 'uitgekreten voor weetnieten, stijfkoppen, dweepers en wat niet al'. Het 'eedformulier der predikanten' werd veranderd. Het 'vrije liberalismus' brak overal door zodat oprechte godsdienst en ware vroomheid werden verbannen. Vervolgens wordt gewezen op de strijd van de predikanten De Cock en Scholte. Maar ook het optreden van anderen: H. Borneman,[6] A. Brummelkamp, W.W. Smitt; hun geschriften zijn tot Noordwijk doorgedrongen. Deze pennevruchten, die een verdediging van de zuivere leer bevatten, 'werden een middel ons af te scheiden van het Hervormd kerkbestuur. Ondanks de geringheid van onze woonplaats werden er veel van Gods volk gevonden'.[7] Reeds sedert 1790 worden er oefeningen gehouden, maar op 28 juni 1835 krijgen deze een vastere vorm. Cors Noorduin[8] die al gedurende

3 Hoofdstuk 'Visser der mensen van Noordwijk' 11-20. Als literatuur over Noordwijk noemen we verder: J. Kloos, *Noordwijk in den loop der eeuwen*, Noordwijk 1973 (tweede, ongew. druk); H. van der Niet, *De Nederlandse Hervormde Kerk van Noordwijk aan Zee*, Noordwijk 1984; VIJFDE DEEL 105-108, 302, 376.

4 Het archief van de Kruisgemeente te Noordwijk aan Zee en van de Afgescheiden gemeente te Noordwijk Binnen is gedeponeerd in ARA. Dat van 'Zee' bevat de notulen van de kerkeraad vanaf 1835, dus van het begin, hetgeen t.o.v. andere gemeenten een gunstige uitzondering mag worden genoemd. Het eerste notulenboek (1835-1856) is tevens gebruikt als ledenregister, dat wil zeggen het bevat losse aantekeningen van personele aard. Mede door het voorkomen van een beperkt aantal autochthone namen is analyse van het ledenbestand niet eenvoudig. Het eerste notulenboek van 'Binnen' begint met 1867.

5 We putten in deze paragraaf uit het reeds genoemde eerste notulenboek (1835-1856).

6 Nicolaas Borneman (1794-1865) één van de eerste Afgescheidenen te Sneek, schreef zeven vlugschriften; men zie voor hem Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland* III register.

7 Eind 1834 omvatte de Hervormde gemeente te Noordwijk aan Zee 257 'lidmaten'; in aug. 1835 scheidden zich negentien personen af - deze werden al na korte tijd door enige tientallen gevolgd.

8 We houden ons aan de spelling Noorduin (niet: Noorduyn) zoals wordt gevonden in de acta van de Burgerlijke Stand van Noordwijk. Cors Noorduin werd 5 mei 1780 te Noordwijk geboren als zoon van Klaas Noorduin en Grietje Overduijn. Aanvankelijk was hij visser. Hij overleed te Noordwijk aan Zee 31 december 1852, na een korte ziekte. Zijn eerste echtgenote Martijntje den Hollander, overleed bij de geboorte van haar eerste kind; ook het kind stierf na enige dagen. Zijn tweede vrouw, IJda van der Werf schonk hem drie zonen en een dochter. Met zijn derde vrouw Jaapje van Beelen is hij slechts één jaar gehuwd geweest. Hij bracht twee van zijn zonen en zijn dochter naar het graf.
Noorduin heeft sedert 1816 geoefend; gedurende de jaren 1815-1823 en 1826-1827 was hij ouderling van de Hervormde gemeente. Op 20 nov. 1836 verbond hij zich als predikant aan de Kruisgemeente te Noordwijk. In 1846 bedankte hij voor een beroep naar Den Helder, 1849 voor één naar Zwartsluis. Hij heeft J.C. Plug (1824-1869), P.J. Korbee (1832-1868) en J. Passchier (1834-1901), allen geboren te Noordwijk, tot predikant opgeleid.

negentien jaar te Noordwijk had geoefend, wordt geroepen tot ‘herder en leeraar’. Voor dat de beroepene als zodanig wordt ‘bevestigd’

Na zijn overlijden verschenen twee door hem geschreven boekjes: *De heerlijkheid der kerk, verhandeling over Jesaja 4 vers 5b*, Rotterdam 1853; *Het wijze Godsbestuur, of het leven van* [*zijn vader*] *Klaas Noorduin 1753-1830*, Leiden 1899.

stroomt er heel wat water door de Rijn. Maar enige maanden daarna zegt Noorduin zijn beroep van visser vaarwel, en gaat het werk van ‘voorganger’ verrichten. Hij verklaart op zondag 's morgens een tekst en 's middags een afdeling van de Heidelbergse Catechismus.

Op 23 augustus 1835 wordt een acte van afscheiding gezonden aan de Hervormde kerkeraad.[9] Negentien personen[10] tekenen het stuk, mede voor zeventien kinderen. Men scheidt zich niet slechts af, maar wenst zich tevens ‘aan de waarheyd aan tesluyte...’, wat betekent dat men een brief ‘van aansluytinge’ aan ds. H.P. Scholte zendt.[11] Ook kiest men naast ‘voorganger’ Noorduin, als ouderlingen Pieter Barnhoorn en Cornelis Waasdorp; als diaken Cornelis van der Wiel. Vergaderd wordt ten huize van Waasdorp. Onderwijl scheiden enige andere personen zich af en neemt de toeloop van mensen dagelijks toe ‘schoon [voor een deel] geen Afgescheydenen, afkomstig zowel uit Noordwijk als uit andere plaatsen’. Zo wordt er 21 september 1835 met 60 à 70 personen godsdienstoefening gehouden, en dit geeft de burgemeester van Noordwijk aanleiding C. Waasdorp bij zich te ontbieden en hem er op te wijzen, dat hij bij vergaderen boven de twintig personen - zonder daartoe ontvangen toestemming - in strijd handelt met de landswetten. Cors Noorduin bevindt zich in die dagen op zee, om onder de Engelse kust de visserij uit te oefenen, maar na zijn thuiskomst tekent hij aan, dat men wil trachten voorshands met niet meer dan twintig personen samen te komen.

Op 21 oktober 1835 wordt een tweede brief aan Scholte gezonden. Gevraagd wordt Noordwijk te willen bezoeken teneinde de ouderlingen en de diaken te bevestigen. Vrijdag 27 november komt Scholte. Ten huize van Waasdorp worden de ambtsdragers bevestigd en een kind gedoopt.[12] Maar de predikant verklaart geen vrijmoedigheid te hebben Noorduin te bevestigen als dienaar des Woords. Laatstgenoemde zal eerst dienen te worden geëxamineerd en ‘men moet de gelegenheid daartoe afwachten’. De samenkomst wordt door het publiek in hoge mate gestoord:

9 We vinden in het archief van de Hervormde gemeente van ‘Zee’ weinig meer dan de namen van de eerste Afgescheidenen. In de zeer summiere notulen van de kerkeraad lezen we een bijzonderheid aangaande een tweetal voormannen onder hen: 1 jan. 1832 treedt Cornelis Waasdorp af als ouderling; hij wordt vervangen door Pieter Barnhoorn.

10 Men zie voor hun namen hierna.

11 Scholte verhuisde in die tijd van Genderen naar Gorinchem; vgl. EERSTE DEEL 62.

12 Deze eerste dopeling was Engel van Roon, zoon van Leendert van Roon en Geertruy van Beelen.

> ‘de vijandschap der wereld was zoo groot dat er veelen oud en jong het huys omsingelde, bij de vensters opklomme, met steene tegen het huys en boven op gooyde. En schreeuwde met vloeke zoo dat men naauwelijks den leeraar verstaan konde.’

Aldus Noorduin in de notulen van de kerkeraad. Begin 1836 wordt een tweede diaken gekozen: Leendert van Roon; de gemeente omvat 58 zielen. Enige maanden later sluiten Cornelis Aangeenbrug en zijn vrouw Alida de Jong, met hun twee kinderen Johannes en Pieter, wonende te Katwijk aan den Rijn, zich aan. Veertien dagen later worden zij gevolgd door acht inwoners van Katwijk aan Zee.[13]

De groei van de gemeente brengt met zich, dat men opnieuw wordt gewaarschuwd door de burgemeester zich te houden aan de wettelijke bepalingen inzake het vergaderen. Op 15 augustus 1836 wordt aan het gemeentebestuur van Noordwijk een request gezonden, waarin wordt verzocht met meer dan twintig personen te mogen samenkomen.[14] Het verzoek wordt aanstonds toegestaan; vergund wordt ‘in stille afzondering’ te vergaderen, echter zonder het verrichten van kerkelijke handelingen. F.L. Bos merkt op: ‘als echter blijkt, dat ze onder de oogluikende toelating van het plaatselijk bestuur ten aanzien van het karakter van hun samenkomsten hun gang kunnen gaan... besluiten zij voort te varen met de zelfstandige opbouw van hun kerkelijk leven.’[15] De Afgescheidenen te Noordwijk zijn nimmer door een rechtbank vervolgd.

De ondertekening van het request maakt het ons mogelijk de samenstelling der gemeente per 15 augustus 1836 te beschrijven - zij het wellicht onvolkomen en zonder de reeds genoemde leden uit Katwijk.

(een L achter de naam betekent: enige tijd lid van de Afgescheiden gemeente te Leiden; cursief = afscheiding reeds 23 augustus 1835)

Cornelis Barnhoorn Pzn. L
en zijn vrouw Jaapje Plug L
Jan Barnhoorn
Leuntje Barnhoorn, vrouw
van Engel Smit
Pieter Barnhoorn en zijn
vrouw Neeltje Kruijshoek
Jaapje van Beelen
Grietje van der Deijl
Aaltje van Duijn, vrouw van
Maarten Plug L
Leendert Haak L
Trijntje Jacobsd. Haak L
Maarten den Hollander L

13 Evert Corstiaans, Nelletje Parlevliet, Maartje Teunisd. van der Plas, Jacob Willems Pronk, Klaas Schaap, Teunis Klaassens Schaap, Cornelis van der Zwan en zijn vrouw Alida van der Rijver. Begin 1837 sluiten zich ook aan de latere ouderling van de Afgescheiden gemeente te Katwijk aan Zee, Nicolaas Haasnoot, en Cornelis de Best.

14 GA Noordwijk, inv. no. 1675, Copieboek van ingekomen en uitgaande stukken 1835 etc., no. 120.

15 Bos, *Kruisdominees* 13.

Johannes Jacobus Korbee en zijn
vrouw Jaapje Plug
IJda de Lang, vrouw van
Klaas den Hollander
Cors Noorduin
Dirk Noorduijn en zijn
vrouw Arijaantje Haasnoot
Cornelis Onderwater en zijn
vrouw Antje Schilpzand
Dirkje Onderwater L
Jacob Onderwater Lzn. L
Leendert Onderwater L en zijn
vrouw *Trijntje Jans Barnhoorn* L
Engel van Roon en zijn
vrouw Leuntje Meeuwenoord
Leendert van Roon en zijn
vrouw *Geertrui van Beelen*
Lijsbet van Roon

Leendert van Rooijen
(Noordwijk Binnen)
Trijntje Smit L
Cornelis Waasdorp en zijn
vrouw *Arijaantje Onderwater*
Pieter Waasdorp Cz.
Neeltje Jacobsd. van der Werf L
Cornelis van der Wiel Jz.
Jacob van der Wiel Ez.
Jacob van der Wiel Jz. L
Jannetje van der Wiel

De gemeente omvat op het reeds genoemde tijdstip - 15 augustus 1836 - circa 46 belijdende leden en 37 kinderen; totaal 83 zielen.

Noordwijk ontvangt geen antwoord op een schrijven aan Scholte, waarin wordt gevraagd Noorduin alsnog te bevestigen als predikant. Een schrijven aan de synode in maart 1836 te Amsterdam gehouden, ondergaat hetzelfde lot.[16] De kerkeraad concludeert dat de bevestiging 'door hun stilzwijgene geweygerd wier'. Scholte zal in 1838 schrijven: 'De opzieners hadden geweigerd, om hem tot die bediening toe te laten, dewijl zij de overtuigendste bewijzen in handen hadden van zijne onbekwaamheid'.[17]

Op 15 november 1836 wordt Noorduin door zijn gemeente officieel beroepen. Drie dagen later neemt hij het beroep aan, 20 november wordt hij bevestigd en doet zijn intrede, met een preek over Jeremia 6 vers 27: 'Ik heb u onder Mijn volk gesteld tot een wachttoren, (tot) een vesting; opdat gij hun weg zoudt weten en proeven.'

Acht dagen later wordt het huis van samenkomst - dat van Pieter Waasdorp - door storm nagenoeg verwoest. Het door Noorduin bewoonde huurhuis wordt dan voorlopig voor de godsdienstoefeningen gebruikt. Op 8 januari 1837 bedient de 56-jarige predikant voor het eerst het heilig avondmaal. Er wordt nog een ouderling gekozen: Leendert Onderwater; Leendert van Roon wordt kerkmeester.

De bevestiging van Noorduin veroorzaakt in het kerkverband van de Afgescheidenen geen geringe deining. Door de provinciale vergadering van Utrecht (en een deel van Zuid-Holland) worden de handelingen van de Noordwijkse gemeente, als zijnde in strijd met Gods Woord - 'Leg niemand haastelijk de handen op...' (1 Timotheus 5 vers 22) - verworpen.[18] De roeping van Cors Noorduin wordt voor

16 In de acta van deze synode wordt Noordwijk niet genoemd.

17 *Ref. 1e S*. III (1838), 363. Naar wij menen had Scholte hierin gelijk. Noorduin moet een welsprekende en innemende man zijn geweest, maar studie en examen waren ten aanzien van hem wel noodzakelijk. In de door hem geschreven notulen vinden we een onbeholpen Nederlands. Bovendien had de synode 1836 duidelijk uitgesproken, geheel in overeenstemming met een gebruik van twee à drie eeuwen, dat de toelating tot het 'herders- en leeraarambt, zou zijn gebonden aan het slagen voor een examen' (*Handelingen en Verslagen* 40-42). Merkwaardig is dat de eerste indruk die mr. A.M.C. van Hall van Noorduin kreeg, zeer gunstig was. Hij schrijft 14 sept. 1836: 'Moet Noorduin niet de oplegging der handen ontvangen? Ik heb dien man met zielsgenoegen leeren kennen. Hij is waarlijk geroepen dunkt mij...'. (VIJFDE DEEL 302) Al spoedig sloeg het oordeel van Van Hall echter in het tegendeel om (*Ibidem* 326, 377).

18 HO Utrecht, 16 maart (art. 12), 17 maart (art. 2) 1837.

onwettig verklaard; gemeente en kerkeraad worden vermaand tot terugkeer en verootmoediging. In de provinciale vergadering van 2

Ds. Cors Noorduin

en 3 augustus 1837 wordt opnieuw gesproken over Noordwijk aan Zee. Aan de ‘opzieners’ van de gemeente te Leiden en te 's-Gravenhage wordt verzocht een commissie naar Noordwijk te zenden

> ‘ten einde, zoowel de Gemeente als Cors Noorduin, nogmaals te vermanen om terug te keeren van hunne eigenmagtige scheurzieke handelwijs, en tevens... hun aan te zeggen, dat, bijaldien zij mogten voortgaan en volharden, de kerkvergadering betrekkelijk Cors Noorduin zoowel als betrekkelijk de geheele Gemeente, de sleutelen des Hemelrijks zal moeten gebruiken’.[19]

De classis Leiden zendt hierna A.M.C. van Hall ('s-Gravenhage) met de Leidse ouderling J.P. Hemerik naar Noordwijk, maar hun bezoek - 11 september 1838 - brengt geen verandering teweeg.[20] De provinciale vergadering van 19-20 april 1838 verklaart Noorduin voor een indringer en scheurmaker.[21] En die van 7 maart 1839 is de laatste waarin over ‘Noordwijk’ wordt gehandeld; ook deze bijeenkomst constateert de algehele breuk. De gemeenten te Katwijk aan Zee en Leiden ontfermen zich over de ‘terugkeerenden’.[22] Op 20 augustus 1838 had de gemeente van Noorduin reeds definitief met het verband der Afgescheiden kerken gebroken.[23] De gang van zaken wordt uitvoerig gepubliceerd in het tijdschrift *De Reformatie*.[24] We lezen onder meer:

> ‘Nadat nu alle zoo mondelinge als schriftelijke vermaningen der broeders vruchteloos bevonden zijn, zoo is op de... provinciale Kerkvergadering van 19 en 20 April [1838] eindelijk besloten in den naam des Heeren: om 1°. Cors Noorduyn te verklaren als een *indringer* en *scheurmaker*; 2°. den Kerkeraad van Noordwijk te vermanen, hem te verwerpen en voortaan niet meer als leeraar te erkennen, en zoo die Kerkeraad zich mede verhardt, denzelven voortaan niet meer als opzieners te erkennen; 3°. de gemeente van Noordwijk te vermanen, om niet in de scheuring te volharden.

2. Gemeentelijk leven 1837 tot 1869

De gemeente te Noordwijk aan Zee staat van 1838 tot 1844 nagenoeg los van alle kerkverband. Wel zijn er leden die *buiten* Noordwijk wonen. In hoofdstuk 26 hebben wij vermeld dat een aantal personen te Maasland enige jaren bij de gemeente van Noorduin is aangesloten geweest en dat laatstgenoemde aldaar op gezette tijden ambtelijke arbeid verrichtte. Hetzelfde geldt voor 's-Gravenhage en Scheveningen.

19 Idem 2-3 aug. 1837, naschrift.
20 NCL, naschrift bij notulen van 7 juni 1837.
21 HO Utrecht, 19-20 april 1838, art. 16.
22 Idem, 7 maart 1839, art. 4.
23 VIJFDE DEEL 107. Bos, *Kruisdominees* 16 geeft onzes inziens abusievelijk als datum 10 november. Men zie de bladzijden 14-17 van dit werk voor een meer uitvoerige uiteenzetting, alsmede VIJFDE DEEL 105-108.
24 *Ref. 1e S.* III (1838) 363-365.

Daarentegen scheiden enige leden te Katwijk zich reeds in mei 1837 af - zij verklaren geen vrijmoedigheid te hebben de enige maanden geleden bevestigde Noorduin onder hen te laten arbeiden. Begin 1838 wordt

daar een gemeente geïnstitueerd, zoals we in het volgende hoofdstuk nader zullen zien.[25]

Op 15 november 1837 wordt door Noorduin voor het eerst de doop bediend. De dopeling: Pieter Cornelis Waasdorp; de doopouders: ouderling Cornelis Waasdorp en Jaapje Plug. Het leven der gemeente gaat in de eerste jaren zijn gang, zonder dat er voorvallen zijn die hier dienen te worden opgetekend. Trouwens dit geldt tot op zekere hoogte ook voor de tijd daarna. Begin 1840 heeft de kerkeraad als samenstelling: C. Noorduin; P. Barnhoorn, Klaas den Hollander, Leendert van Rooyen,[26] ouderlingen; Johannes Jacobus Korbee, L. van Roon, diakenen.

In het tijdvak 1840-1844 worden er enige pogingen gedaan, een kerkverband van 'Kruisgemeenten' te stichten, maar Noordwijk blijft tot laatstgenoemd jaar op zich zelf staan. De gemeente wijst in 1840 een uitnodiging een vergadering van 'Dordtsche Gereformeerde Gemeenten' te Mastenbroek (11 juni) bij te wonen van de hand, aangezien 'de bevestiging van Noorduin als predikant door de overige gemeenten niet werd erkend'.[27]

Het volgende jaar gaan Noorduin en ouderling L. van Rooyen wel naar een vergadering in Kampen, op uitnodiging 'van den leeraar A. Flier te Woerden'. Zij vinden daar op 1 en 2 juni onder anderen de predikanten W.W. Smitt en A. Schouwenburg, Zwolle; D. Hoksbergen, Kampen; A. Flier, Woerden en W.C. Wüst, Den Helder. Hoewel de gemeenten en predikanten aldaar aanwezig, elkaar wederkerig erkennen, moet Noorduin toch 25 december 1841 in zijn kroniek-notulen schrijven, dat Noordwijk zich aan deze gemeenschap onttrekt 'daar wij uijt de daden en handelinge van de erkende leeraars in de vergadering te Kampen zagen dat zij zich niet hielde aan de leerregels en kerkordening van Dordrecht'. Nu zijn wij weer, aldus Noorduin 'alleen op ons zelve staande met onze gemeente te Maasland'.[28]

In juni 1843 wordt een brief ontvangen van Cornelis van den Oever te Rotterdam, nog oefenaar aldaar. Deze wil trachten tot een kerkverband te komen, van tot dan op zich zelf staande afgescheiden gemeenten. De kerkeraad antwoordt dat zij geen behoefte aan verandering heeft. Als men in Rotterdam 'vereeniging' wenst, dan kan men zich bij Noordwijk aansluiten.

Maar reeds het volgende jaar nodigt Van den Oever de Noordwijkse kerkeraad opnieuw uit, thans voor een vergadering te Linschoten. Zoals bekend wordt dit de eerste (algemene) samenkomst van de Kruisgemeenten. Er zijn 4 en 5 juni twaalf kerken in laatstgenoemde plaats vertegenwoordigd: Giessendam, Har-

25 In 1850 sluiten zich enige personen te Oude en Nieuwe Wetering aan; er wordt aldaar 12 maart van genoemd jaar een Kruisgemeente geïnstitueerd. Men zie hiervoor hoofdstuk 44.

26 Op 3 juni 1840 huwt hij Alida Catharina Portielje, weduwe H.J. Nieuwenhuizen (vgl. hoofdstuk 32). Laatstgenoemde overlijdt 23 dec. 1841 'na de bevalling van een welgeschapen zoon'. In juli 1842 hertrouwt Van Rooyen met Adriana Boelen, en in oktober 1844 overlijdt hij.

27 *NAVGK* 10.

28 Men zie ook *NAVGK* 13-14.

dinxveld en Sliedrecht, Den Helder, Krabbedam, Linschoten, Noordwijk aan Zee, Rotterdam, Rouveen, Spijk (Gr.), Uithuizermeeden, Woerden, Zalk. Hoewel Noorduin en ouderling Waasdorp met ‘een bezwaard gemoed’ naar Linschoten gaan, kunnen zij bij thuiskomst met blijdschap verhalen ‘alles wat er gebeurd was en hoe de Heere in het midden der vergadering geweest was’.[29] Het jaartal 1844 is dat van de formering van het kerkverband der Kruisgemeenten. Noordwijk aan Zee zal er tot het jaar der vereniging 1869 toe behoren.

Op 23 augustus 1844 - als de gemeente precies negen jaar bestaat - wordt een nieuwe vergaderruimte in gebruik genomen. Het geheel, staande in het Gasthuisslop, wordt gevormd door drie tot één kerklokaal verbouwde bokkinghangen,[30] alsmede een woonhuis dat tot pastorie wordt bestemd.[31] Een ruimere huisvesting is nodig, ‘van wege den toevloed van menschen die er dagelijks bij kwamen...'.[32]

Begin 1847 sluiten zich aan Johannes F. Kogenhop en zijn zoon Frederik J. Kogenhop, wonende te Hillegom. We vinden beiden later onder de eerste leden van de Kruisgemeente in genoemde plaats.

Vermoedelijk eind 1851 begint Noorduin met het opleiden tot predikant van de 17-jarige Jan Passchier[33] uit Noordwijk Binnen. Op 7 juli 1852 wordt deze door een classicale vergadering te Rotterdam als proponent toegelaten. Aanstonds daarna gaat hij Noorduin bij zijn dienstwerk helpen, maar als deze in december verklaart door ‘zwakheid en ouderdom’ niet meer in staat te zijn ‘het gehele dienstwerk te vervullen’, wordt hij aangesteld als hulpprediker. Eind december 1852 wordt Cors Noorduin getroffen door een ernstige ziekte en 31 december overlijdt hij, oud 72 jaar. Op 3 januari 1853 wordt hij begraven. Ds. C. Kloppenburg, dan te Amsterdam, leidt de begrafenis en aan de avond van dezelfde dag spreekt C. van den Oever een ‘lijkpredikatie’ uit.[34]

29 Voor het verslag van de samenkomst te Linschoten: *Notulen van de Algemeene kerkelijke vergadering, gehouden op den 4den en 5den Junij 1844 etc.*, Zwolle 1844, in *NAVGK* 15-26.

30 Een bokkinghang was een schuur waarin de bokkingen werden opgehangen; Noorduin spreekt van ‘drie verbouwde en aaneengemaakte hangen’.

31 Kloos, *a.w.* 322.

32 Noorduin noemt als afmetingen van het kerkzaaltje: lengte 36 voet, breedte 21½ voet, hoogte ‘tot de zolder’ 9 voet. Eén (rijnlandse) voet = 0,314 meter. We komen dan tot een lengte van circa 11, 3 meter, breedte 6,8 meter en hoogte 2,8 meter. Hoewel de nieuwe huisvesting een verbetering zal hebben betekend t.o.v. de vorige - een woonhuis - zal zij een tamelijk benauwde vergaderruimte zijn geweest.

33 Jan Passchier werd 15 april 1834 te Noordwijk Binnen geboren als zoon van Jan Passchier en Grietje van Heiningen. Hij huwde 6 aug. 1854 te Noordwijk Immetje Plug. Overleden te Noordwijk aan Zee 15 maart 1901). Na Noordwijk diende hij 's Gravenmoer (N.-Br.) van 17 okt. 1858 tot 1887. In laatstgenoemd jaar ging hij na 29-jarige dienst aldaar, met emeritaat. Van 1887 tot 1898 heeft hij als emeritus-predikant de kleine gemeente te Numansdorp verzorgd. Men zie voor hem: Kloos, *a.w.* 323-324; *De Haas* II, 274-275.

34 Het origineel van het in dit hoofdstuk opgenomen portret van Cors Noorduin is een lithografie gemaakt in 1850. De beeltenis werd verrijkt met een kreupeldicht van achttien regels, waarvan de laatsten luiden:

> ‘Door Godes Geest bewerkt weet hij te wederleggen
> Den geest des Anti-Christ en - alle die daar zeggen:
> “Hij is geen Godsgezant, hij heeft niet gestudeert!”
> Maar mensch! geloof het vrij: hij is van God geleerd.

Jan Passchier wordt in september 1853 beroepen als predikant. Maar eerst 22 en 23 april 1854 wordt hij door een bijzondere vergadering te Amsterdam peremptoir geëxamineerd, waarna hij 21 mei 1854 door C. Kloppenburg wordt bevestigd; hij heeft dan de leeftijd van twintig jaar. Op 10 oktober 1858 vertrekt Passchier naar 's Gravenmoer. De vacature duurt tot 28 september 1873, als Jacobus Verhave (1838-1906),[35] gekomen van Heinkenszand, zijn intrede doet. Tot 21 juni 1874 is deze predikant tevens verbonden aan Noordwijk Binnen. Verhave blijft te Noordwijk aan Zee tot 19 oktober 1879. Als hij komt - in 1873 - is de gemeente reeds vier jaren opgenomen in het verband van de Afgescheiden gemeenten, zoals bekend 'Christelijke Gereformeerde kerk' geheten. De aansluiting in 1869 van deze, in vorige jaren op de voorgrond tredende Kruisgemeente, is blijkbaar 'zonder slag of stoot' gegaan. In de notulen van de kerkeraad[36] wordt hierover niets vermeld.

3. De Afgescheiden gemeente te Noordwijk Binnen

Na het vertrek van ds. J. Passchier te Noordwijk aan Zee, zoals we zagen in oktober 1858, meenden enige Afgescheidenen te Noordwijk Binnen dat het op hun weg lag ook in dit dorp een gemeente te stichten.[37] Hoe deze gang van zaken precies is geweest, kan niet worden achterhaald. De notulen van de kerkeraad beginnen namelijk eerst met die van 23 januari 1867, terwijl de gemeente vermoedelijk is geïnstitueerd in januari 1861.[38] Wij wagen de veronderstelling dat enige leden van de Kruisgemeente te 'Zee' hebben overlegd met enige inwoners van 'Binnen' die behoorden tot een Afgescheiden kerk in

O wonder van Gods magt! hij blaast nog de bazuin,
Hij is ruim zeventig jaar, zijn naam is **Cors Noorduin**.'

We ontlenen dit fragment aan Kloos, *a.w.* 323.

35 *De Haas* II, 348.

36 'Notulen van de Gereformeerde Gemeente onder 't kruis te Noordwijk aan Zee [1856-1883]'.

37 Kloos, *a.w.* 329.

38 We putten in deze paragraaf onder meer uit 'Handelingen van de Kerkeraadsvergaderingen der Christelijk Afgescheiden Gereformeerde Gemeente te Noordwijk-binnen van 23 January 1867 tot 9 Juny 1874'. Voorin dit boek is een verklaring geplaatst aangaande het vorige notulenboek. Verwezen wordt naar art. 7 van de notulen van 6 mei 1868. Kort na deze datum werd de combinatie met de 1 juli 1863 geïnstitueerde kerk te Sassenheim beëindigd. Genoemd artikel luidt: 'Daar het notulen boek der gecombineerde vergaderingen ter tafel ligt, zijn de broeders niet eenstemmig hoe men met dit boek moet handelen nu de gemeente van Noordwijk en Sassenheim niet meer gecombineerd zijn. Er wordt besloten dit boek bij de Archiven te sluiten tot dat het oordeel der Sassenheimsche broeders gevraagd is.' Hoewel dit artikel geen uitsluitsel geeft inzake het niet meer aanwezig-zijn van het eerste notulenboek, is het toch een aanduiding dat zich met dit document iets bijzonders heeft voorgedaan.

naburige plaatsen als Katwijk, Rijnsburg en Hillegom.[39] Hoe dit ook zij, te Noordwijk Binnen ontstaat een gemeente die aanstonds gaat behoren tot het verband van de Afgescheiden kerken.

Bij voorbaat kopen op een veiling van 25 augustus 1859 enige toekomstige leden het kerkgebouw van de opgeheven Remonstrantse gemeente.[40] Enige maanden later bezoeken de broeders Pieter Hendriks en Johannes Vegt de vergadering van de classis Leiden en verzoeken met zeventien andere 'lidmaten' te Noordwijk Binnen een gemeente te doen institueren. Er wordt een commissie benoemd, die deze zaak zal onderzoeken alsmede eventueel een ouderling en een diaken zal doen verkiezen.[41] In de volgende vergadering wordt door de commissie gerapporteerd dat 'omstandigheden en personen nog niet toelaten dat aldaar een gemeente wordt gesticht'. Wel is P. Hendriks gekozen 'hen des Zondags als voorganger te stichten...'.[42] De Noordwijkers houden echter vol. In september 1860 verschijnen P. Hendriks en Hendrik Jan Kruijswijk op de classis en herhalen het verzoek tot instituering. De vergadering meent dat een nieuwe poging op haar plaats is.[43] Blijkbaar heeft een ingesteld onderzoek een positief resultaat opgeleverd, want in de notulen van 22 januari 1861 lezen we dat te Noordwijk [Binnen] een gemeente is gesticht; P. Hendriks is bevestigd als ouderling, H.J. Kruijswijk als diaken.[44] Al met al staat de *datum* van instituering niet vast. Niet onwaarschijnlijk is dat deze moet worden gezocht tussen 25 september 1860 en 1 januari 1861. De kerkelijke jaarboekjes noemen echter als jaartal *1861* en daarbij willen we ons, bij gebrek aan exacte gegevens, aansluiten. Aanstonds vaart de jonge gemeente voort. Op 26 maart 1861 wordt een request aan de Koning gezonden waarin erkenning wordt gevraagd. Men verklaart te aanvaarden de kerkenorde van Dordrecht alsmede het reglement van Rijnsburg (bijlage III). Gekerkt zal worden in het reeds genoemde voormalige gebouw van de Remonstranten, staande in het Achterom, Sectie F no. 258. Het zielental van de gemeente bedraagt 60. Het request is ondertekend door de volgende 27 personen.[45]

'Mansledemaaten':	**'Vrouwe Ledemaaten':**
Pieter Hendriks, ouderling	Dirkje van den Burg
Hendrik Jan Kruijswijk, diaken	Geertruida Colijn
Johannes Vegt, kerkvoogd	Anna van Doorne
Abram Bakker	Aplonia Groeneveld
Pieter Boesaard	Lydia Groeneveld

39 Zo vinden we in NCVL, 5 jan. 1860, art. 5, dat leden van de gemeente te Hillegom die wordt ontbonden, zich te Noordwijk Binnen kunnen aansluiten, indien daar een gemeente wordt gesticht. En in die van 14 jan. 1862, art. 9, dat de classis het desgevraagd onjuist acht, dat A. Bakker 'aanzienlijk landbouwer', wonende onder de burgerlijke gemeente Noordwijk 'opnieuw als diaken te Rijnsburg is gekozen'.

40 Kloos, *a.w.* 329; ook in een preambule in het reeds genoemde notulenboek 1867-1874 wordt over deze koop gesproken.

41 NCVL, 5 jan. 1860, art. 5.

42 Idem, 17 april 1860, art. 3.

43 Idem, 25 sept. 1860, art. 8.

44 Idem, 22 jan. 1861, art. 5.

45 Herv. Ered. 30 april 1861, no. 4.

Cornelis van Delft	Louiza Lindhout
Maarten van Delft	Anna van der Mark
Jacobus van Duivenboden	Neeltje van der Mark
Pieter Hendriks Jr.	Anna Maria Rempe
Dirk Hoogstraaten	Lijpje van Roon
Arie van der Knaak	Leentje Schaap
Pieter Lindhout	Mina Wassenaar
Cornelis Vegt	Cornelia Zuilhof
Johannes Vegt Jz.	

De gemeente wordt toegelaten bij koninklijk besluit van 2 mei 1861, no. 65.[46] Het bereiken van deze mijlpaal is een aansporing het beroepingswerk ter hand te nemen. We lezen in de notulen van de januari-classis 1863, dat Noordwijk Binnen 'hoewel nog zeer zwak' (immers circa 60 zielen) wenst te beroepen. De kerkeraad verbindt zich te zullen zorgen voor *f* 500 tractement en vrije woning.[47] Zondag 25 oktober 1863 doet de eerste predikant zijn intrede: candidaat Evert van de Kamp. Hij vertrekt 22 december 1864 naar Puttershoek. Van zijn dienstwerk te 'Binnen' is nagenoeg niets bekend. In een 'In memoriam' gaf de predikant J.J. Berends (dan te Maasland) over hem een loffelijk getuigenis.[48] De tweede predikant is Evert Diemer die te Noordwijk Binnen in combinatie met Sassenheim stond van 22 oktober 1865 tot 19 april 1868.[49] De bewaardgebleven notulen beginnen tijdens zijn ambtsperiode. Wij lezen in dit tijdvak van de ouderlingen A. Bakker, D. Hoogstraten, H.J. Kruijswijk, Johs. Vegt; en van de diakenen P. Hendriks Jr., P. Lindhout, C. Vegt. De derde predikant wordt Jan Hendrik Donker, gekomen van Haarlem 24 mei 1868; hij vertrekt naar Ierseke 8 juni 1871.[50] Reeds voor hij te 'Binnen' zijn intrede doet, is de combinatie met Sassenheim verbroken.

46 Idem 7 mei 1861, no. 18.

47 NCVL, 6 jan. 1863, art. 9.

48 Evert van de Kamp werd 28 okt. 1827 te Putten geboren; hij overleed te Maasland 12 mei 1912. Huwde 17 okt. 1863 Jacobje van de Kamp, geb. 2 nov. 1837 te Ermelo. Van de Kamp werd opgeleid tot godsdienst-onderwijzer; daarna onderwezen door enige gereformeerde predikanten en proponent op grond van artikel 8 van de Dordtse kerkenorde. Hij stond te Noordwijk Binnen, Puttershoek 1864, Noordeloos 1870, Maasland 1877, emeritus 1900. Hij bleef te Maasland wonen. Ds. J.J. Berends schreef in het *Jaarboek van de Gereformeerde kerken in Nederland*, Nijverdal 1913, een 'In memoriam' (308-310). *De Haas* I, 151-152.

49 Evert Diemer werd 2 nov. 1834 te Borger geboren en overleed te Hoogeveen 8 maart 1921. Hij was 17 okt. 1865 gehuwd met Annigje Kerssies, geboren 10 april 1837 te Dwingeloo. Diemer stond achtereenvolgens te Noordwijk Binnen in combinatie met Sassenheim, Maasland 1868. Meliskerke 1871, (losgemaakt 1873), Scharnegoutum 1874, Hollandscheveld 1881, (losgemaakt 1893). Hulpprediker te Schoonoord 1895-1909. *De Haas* I, 84-85.

50 Jan Hendrik Donker werd geboren te Gorinchem 29 sept. 1823 en overleed te Doesburg 6 april 1875. Huwde 9 juli 1863 Sieuwertje W. Engels, geb. 1819. Hij werd opgeleid door ds. A. Brummelkamp te Arnhem; daarna studeerde hij te Kampen. Candidaat 12 juli 1861. Predikant te Siddeburen 1861, Haarlem 1864, Noordwijk Binnen 1868, Ierseke 1871. Eervol ontslag wegens ziekte van zijn echtgenote 4 aug. 1873. Predikant te Doesburg 19 okt. 1873. De *Haas* I, 88.

Nadat korte tijd, namelijk van 28 september 1873 tot 21 juni 1874, Jan Verhave[51]

51 De *Hass* II, 348.

in combinatie met 'Zee' predikant is geweest, gaat het met de gemeente bergafwaarts. De kerkeraad laat gedurende enige maanden optreden Jean Conrad Becking, godsdienstleraar te Brussel 'die in het voorjaar 1875 tijdelijk vertoefde bij zijn zuster te Katwijk aan Zee'. Doch 'toen men gewaar werd dat Becking in het Bevolkingsregister stond ingeschreven als Remonstrantsch godsdienstleeraar, ingekomen... uit Molenbeek (Brussel), werd de betrekking spoedig afgebroken...'.[52]

Tenslotte: de gemeente werd 7 december 1880 ontbonden en de resterende kerkeraad gemachtigd de vaste en roerende goederen te verkopen. Op 1 februari 1881 werd het uit de zeventiende eeuw daterende kerkgebouwtje verkocht.

> 'De oude kerk werd... afgebroken en haar kelderbodem uit den kloostertijd verkocht ten dienste der in 1885 geopende trambaan... De mooie preekstoel met twee gebeeldhouwde engelen, doophek, kronen enz. zijn verkocht aan de Christelijke Gereformeerde gemeente te Ouderkerk aan den Amstel, als oud meubilair uit de Remonstrantsche periode.'[53]

Bij de ontbinding der gemeente is een deel van het kleine aantal leden overgegaan naar de zusterkerk te Noordwijk aan Zee; enigen werden Hervormd. Op 27 augustus 1925 werd de Gereformeerde kerk te Noordwijk Binnen geïnstitueerd.

52 KIoos, *a.w.* 332.

53 De gegevens in deze alinea zijn ontleend aan Kloos, *a.w.* 332.

Hoofdstuk 36
Katwijk aan Zee

Katwijk aan Zee behoorde in 1845 tot de burgerlijke gemeente 'Beide-Katwijken-en-het Zand'. Er stonden in dit dorp 194 huizen, 'elf bokkingrookerijen' en er woonden 3200 personen - dezen waren Nederlands Hervormd op een klein getal Afgescheidenen na.[1] De middelen van bestaan waren voornamelijk de visvangst en de schelpenvisserij. Er woonde een flink aantal zeelieden ter koopvaardij.[2]

Over de eerste jaren van de in 1838 geïnstitueerde Afgescheiden gemeente, is uiterst weinig bekend.[3] In het boekje 75 *jaar Vredeskerk*[4] vinden we: 'In ons kerkelijk archief is geen enkel stuk te vinden uit de jaren van voor 1850, zodat we voor de ontstaansjaren van onze kerk zijn aangewezen op de mondelinge overlevering en op een enkele spaarzame aantekening elders'.(7)

1. Ontstaan der gemeente; plaatsen van samenkomst

Zoals we in het vorige hoofdstuk zagen sloten de eerste Afgescheidenen zich aanvankelijk aan bij de gemeente van Noordwijk aan Zee. Maar toen Cors Noorduin daar eigenmachtig werd bevestigd tot dienaar des Woords, brak een deel van de Katwijkers met deze groepering.[5] Op 4 mei 1837 schreef Nicolaas Haasnoot mede namens anderen:

> 'Zoo is het dan noodzakelijk dat de bevestiging plaats vind volgens het schrijven van Brakel[6] en de instelling onzer formulieren van eenheid door gewettigde leeraars moet geschieden met oplegging der hande... Neen, mijne broeders, niet

1 In 1851 omvatte de Afgescheiden gemeente 160 zielen. Men bedenke echter dat een deel van hen te Valkenburg en wellicht te Noordwijk woonde.
2 We ontlenen het bovenstaande aan *Van der Aa* VI, 349-352.
3 Ook het archief van de Hervormde gemeente èn te Katwijk aan Zee èn te Katwijk aan den Rijn, bewaard in het archief van de (burgerlijke) gemeente Katwijk, bevat nagenoeg geen gegevens over de Afscheiding. In het 'Lidmatenregister 1761-1864' van Katwijk aan Zee, vinden we dat in 1838 Jacoba Haasnoot zich afscheidt, in 1845 Floris Parlevliet. Verder wordt er over de jaren 1836-1838 weliswaar vermeld dat een klein aantal leden met de Hervormde kerk breekt, maar er worden geen namen genoemd.
4 P. van der Horst e.a., 75 *jaar Vredeskerk* s.l.e.a [Katwijk 1980], uitgegeven 'ter gelegenheid van de ingebruikneming van de gerenoveerde Vredeskerk 31 oktober 1980'.
5 Men zie ook VIJFDE DEEL 340, 343, 350.
6 Wilhelmus à Brakel, *Redelijke Godsdienst* I, Rotterdam 1700, hoofdstuk 27 "Van de regeringe der Kerke, ende bijzonder van de sendinge der Dienaren" (wij raadpleegden de 17e druk, 648-649).

> alzoo. Og dat de almagtige God mogte geven, dat gij tog in deze uwe handeling terug moog keeren... maar zoo dit de weg niet is dan zoude wij u alle verzoeken dat gijliede onzer aller aansluyting terug bezorgde...'.[7]

Het is niet duidelijk hoe deze briefschrijvers kerkelijk hebben geleefd tussen mei 1837 en de instituering van hun gemeente circa 1838. Wellicht hebben zij af en toe de godsdienstoefeningen te Leiden bezocht. In de notulen der vergadering van de classis Leiden van 7 februari 1838 lezen we:

> 'Daar waaren Broederen van Katwijk die wilde daar eene gemeente stigten en vraagde daar eenig onderrigt en zoude nader aan dominee H.P. Scholte daarover schrijven...'.[8]

We kunnen uit deze formulering niet met zekerheid vaststellen of de 'Broederen' ter vergadering waren, of dat dit namens hun werd medegedeeld. 'Katwijk' zendt vervolgens een brief naar de provinciale vergadering, gehouden te Utrecht 19 april 1838:

> 'Is ingekomen een brief uit de Gemeente van Katwijk, waaruit bleek, dat de broeders door voorkomende omstandigheden verhinderd zijn ter vergadering te komen'.[9]

Wij menen uit deze regels te mogen concluderen dat er 19 april 1838 te Katwijk een gemeente *bestond*, want indien dit niet het geval zou zijn geweest, zou men niet hebben gemeld te zijn verhinderd. Evenwel lezen we niet dat Katwijk vertegenwoordigd is op de eerste classicale vergadering, gehouden na 19 april 1838, maar wel:

> 'Te Katwijk is niet[s] voor te stellen dat alhier behandelt moet worden. De aldaar verkoren ouderling en diaken zijn door de WelEerwaarde do. A. Brummelkamp in hunne bedieninge bevestigd.'[10]

De eerste ouderling was Nicolaas Haasnoot, van beroep schipper; de eerste diaken Jacob (Willems) Pronk, kleermaker. Beiden hadden behoord tot de gemeente van Cors Noorduin te Noordwijk aan Zee.[11] Haasnoot is voor het eerst aanwezig op de classicale vergadering van 13 oktober 1838. Uit het bovenstaande kan geen andere gevolgtrekking worden gemaakt dan dat de Afgescheiden gemeente te Katwijk aan Zee is geïnstitueerd tussen 7 februari en 19 april 1838.[12]

7 Van der Horst, *a.w.* 14.
8 NCL, 7 febr. 1838, art. 5.
9 HO Utrecht en gedeelte Zuid-Holland, 19 april 1838, art. 7.
10 NCL,3 aug. 1838, art. 12.
11 Door het ontbreken van de eerste ledenregisters kan, behalve van deze twee personen, nog slechts van Cornelia de Best, Neeltje Parlevliet en Cornelis van der Zwan met zekerheid worden gezegd dat zij hebben behoord tot de gemeente van Cors Noorduin.
12 Van der Horst, *a.w.* 7-8, 14 komt tot ongeveer dezelfde conclusie. Hij vermeldt dat in de notulen van een kerkeraadsvergadering van 1868 vaag staat aangegeven dat het 'stichtingsjaar' 1837 was en dat in 1891 wordt gesproken van instituering in 1839. Beide jaartallen - 1837 en 1839 - worden door Van der Horst van de hand gewezen.

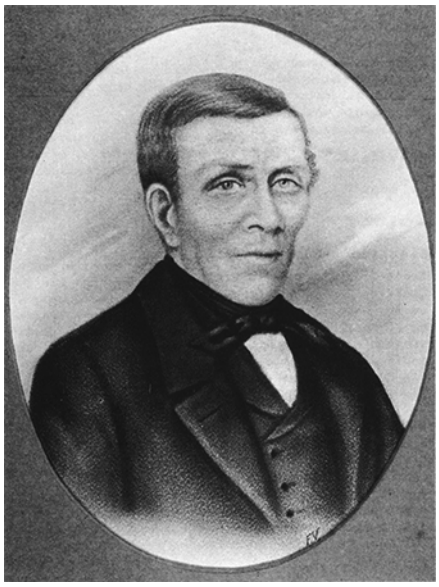

Nicolaas Haasnoot (1809-1868)

'Aanvankelijk' - zo lezen we - 'was het groepje nog erg klein, niet meer dan 20 à 30 man'. Men kerkte in de schuren van Haasnoot. Daarna verhuisde men naar de werkplaats van mandenmaker Varkevisser, vervolgens naar de Noordstraat, tot men circa 1850 een schuur kocht aan de Baljuwstraat.[13] Door uitbreiding van de gemeente werd het circa 1855 gewenst een grotere, maar ook 'echte' kerk te bouwen. Na het overlijden van Teunis van Duijvenbode in 1855 deed zich een goede gelegenheid voor, van de erfgenamen grond te kopen die aansloot op die van de schuur aan de Baljuwstraat. De koopsom bedroeg *ƒ* 3.000,-. Het bestaande huis op dit terrein, aan de Voorstraat gelegen, werd bestemd voor pastorie. De bouwkosten van de kerk bedroegen *ƒ* 2.000,-. De voor het gehele project benodigde gelden werden geleend van Nicolaas Haasnoot.[14]

2. Gemeentelijk leven 1841-1869; erkenning (1856)

Door groei van de gemeente na 1840, en ook wellicht vanwege de vele afwezigheid van de enige ouderling, schipper Haasnoot, is er blijkbaar begin 1841 behoefte geweest aan het benoemen van een tweede ouderling. Tegen de verkiezing van diaken Jacob Pronk tot dit ambt is er verzet gerezen van de zijde van enige gemeenteleden onder leiding van schipper Willem Geervliet. Maar de classicale vergadering adviseert voort te varen[15] en we zien Pronk daarna gedurende vele jaren als ouderling vermeld. Vermoedelijk is Cornelis van der Zwan hem opgevolgd als diaken.[16]

Voor zover we kunnen nagaan, kiest 'Katwijk' in de jaren 1842-1843, bij de breuk in de gemeenschap der Afgescheiden gemeenten in Zuid-Holland (en in enige andere provincies) aanstonds voor het kerkverband. Maar het duurt tot 17 juni 1845, aleer we afgevaardigden van deze gemeente zien verschijnen in de vergaderingen van de gereconstrueerde classis Rotterdam, waartoe - zoals we zagen - tot 1850 ook de kerken van de voormalige classis Leiden behoorden. Zal deze absentie moeten worden verklaard uit aarzeling, of uit het ontbreken van gelegenheid de vergaderingen te bezoeken?

In de jaren 1841 tot 1857 - en ook daarna - doen zich in de gemeente weinig moeilijkheden voor: in de classicale notulen lezen we slechts van een enkele tuchtzaak en een paar zaken van grensafbakening met de gemeente te Rijnsburg. Als praeses ds. S.O. Los in oktober 1846 aan ouderling Jacob Pronk vraagt, hoe de gemeente te Katwijk reilt en zeilt, antwoordt laatstgenoemde:

> '...dat alles wel gaat, maar dat hij in het huisbezoek onvrijmoedig is en er leden zijn die hem wel konden leeren. De Praeses zegt dat zijn kleinheid hem niet mag terughouden om den last die hij van den Heere ontvangen heeft uit te voeren, te

13 Van der Horst, *a.w.* 14.
14 *Ibidem* 21-23.
15 NCL, 5 febr. 1841, art. 17.
16 In NCL, 1 sept. 1841 vinden we echter bij de presentie C. van der Zwan vermeld als ouderling, maar dit lijkt ons een verschrijving.

meer daar de Heere hem een bijzondere mate van Zijn genade had mede gedeelt'.[17]

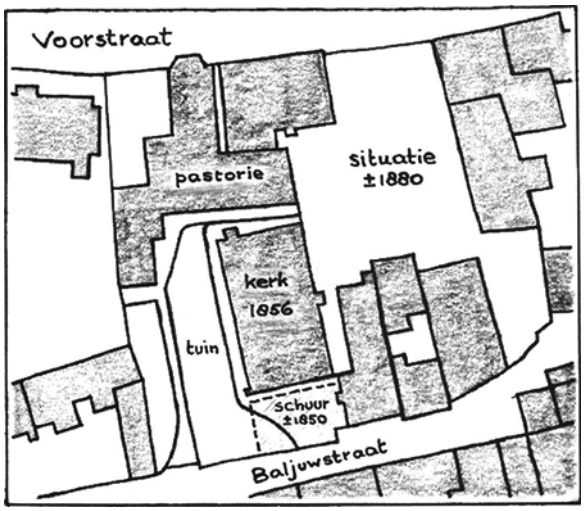

Situatieschets circa 1880

Eind 1849 zijn er geen diakenen. De classicale vergadering wekt de ouderling Pronk op 'daarin te voorzien hetwelk door hem is aangenomen' en hij belooft 'met zijn medebroeder Haasnoot daarin naar Gods Woord werkzaam te zijn'.[18] Deze belofte is blijkbaar gestand gedaan, want de eerste notulen - die bewaard zijn gebleven[19] - namelijk van een vergadering gehouden 12 augustus 1850, vermelden als samenstelling van de kerkeraad: N. Haasnoot, J. Pronk, ouderlingen; Pieter Berkheij, Nicolaas Hazebroek, Willem Spierenburg, diakenen.

In het tijdvak 1850 tot 1870 zien we verder, onder anderen, als ambtsdrager optreden: Dirk Dorrepaal, Jacob Vooijs, ouderlingen; Arie van der Horst en Cornelis de Jong, diakenen.[20] In 1850 ontvangt N. Haasnoot van de classis Leiden toestemming te oefenen, doch uitsluitend in eigen gemeente.[21] Hij heeft

17 NCR, 6 okt, 1846, art. 15.
18 NCR, 5 dec. 1849, art. 8.
19 'Notulen van de kerkeraad 1850-1872'.
20 NCVL, presentie gedurende de jaren 1850-1870.
21 NCVL, 27 aug. 1850, art. 10.

dit gedaan tot begin 1857 toen ademhalingsmoeilijkheden hem dit onmogelijk maakten.[22]

Met een request gedateerd 30 juni 1856 vraagt de gemeente erkenning aan de Koning.[23] Als 'huishoudelijk reglement' wordt dat van Rijnsburg overgelegd (bijlage III). B. en W. van Katwijk verklaren op 23 juni 1856 dat het gebouw dat 'de Christelijk Afgescheidenen voornemens zijn tot de uitoefening hunner openbare eeredienst op te rigten, en waarvan de grond nu kortelings in eigendom bij hun is verkregen..., te plaatsen op het perceel bij het Kadaster bekend in Sectie A no. 433, wat deszelfs ligging aangaat, geschikt zal zijn voor de openbare eeredienst...'. De gouverneur van Zuid-Holland voegt hieraan toe dat de gemeente leden telt gedeeltelijk te Katwijk aan Zee en gedeeltelijk te Katwijk aan den Rijn woonachtig; zij omvat 260 zielen. Hoewel de godsdienstoefeningen nimmer door de overheid werden gestoord, is het duidelijk dat thans erkenning wordt gevraagd met het oog op de wenselijkheid het kerkgebouw op naam der gemeente te plaatsen. Het verzoekschrift wordt gehonoreerd bij koninklijk besluit van 3 augustus 1856, no. 75.[24] Onzes inziens hebben niet alle belijdende leden getekend, want het request bevat slechts de volgende 22 namen.[25]

N. Haasnoot, ouderling
J. Pronk, ouderling
J. Vooijs, ouderling
P. Berkheij, diaken
A. van der Horst, diaken
C. de Jong, diaken
weduwe J. van Delft
Dirk Dorrepaal
Gijsbert van Duijn
Dirkje van Duijvenbode (vrouw van Nicolaas Haasnoot)
K. van Egmond
Naatje van Egmond
Jan de Groot
Klaas Haasenoot
Cornelis van Hoek
P. Houweling
Justus Hendrik Imthoven
A. de Jong
Dirk de Jong

22 Van der Horst, *a.w.* 19.
23 Herv. Ered. 1 aug. 1856, no. 6.
24 Idem 9 aug. 1856, no. 10.
25 Immers, de gouverneur noemde een omvang van de gemeente van 260 zielen. Ook met deze lijst van 22 namen krijgen we niet een goed inzicht in haar samenstelling midden 1856. Daarom voegen we aan de ondertekenaars toe enige personen die onder de eerste 24 leden worden vermeld in het 'Lidmatenboek 1850-1870' en die in dit hoofdstuk verder niet worden genoemd: Adriana van Beelen (vrouw van Jacob Pronk), Teunis van Beelen, Neeltje Boon, Neeltje van der Boon (vrouw van Willem Spierenburg), Jan Dorrepaal en zijn vrouw Maartje van Velzen, Teunis Dorrepaal, Jeroen den Hollander, Leuntje Hus, Bertus van der Meij, Gerrit Spierenburg en zijn vrouw Neesje Meurs, Heiltje Stokram (vrouw van Pieter Berkheij), Jansje Wiel (vrouw van Gijsbert van Duijn).

C. Kromhout
Hendrik van Tongeren
Hendrik van der Werf

De eerste predikant was Hermannus op 't Holt; deze stond te Katwijk aan Zee van 27 november 1857 tot 30 november 1861.[26] Hij heeft te Katwijk veel vrucht op zijn arbeid mogen zien; tijdens zijn ambtsperiode steeg het aantal belijdende leden van 100 naar 200.[27]

Op 't Holt werd opgevolgd door Jan Hendrik Schoemakers; hij stond te Katwijk van 15 december 1861 tot 30 april 1865.[28] De derde predikant Jan Hendrik Vos werd 1 oktober 1865 bevestigd en vertrok naar Lutten 27 september 1870.[29] Tijdens zijn predikantschap overleed Nicolaas Haasnoot. We lezen over deze in de notulen van de kerkeraad van 5 februari 1868 (art. 5):

> 'Wordt in herinnering gebragt dat onze broeder en ouderling *Nicolaas Haasnoot* den 25 January jl. in den Heere is ontslapen in den ouderdom van ruim 58 jaren. De kerkeraad beseft eenigermate wat hij in de Gemeente in broeder Haasnoot heeft verloren. Van zijne jeugd, het 18e jaar zijns levens af, wijdde hij zich den Heere. In het jaar 1836 was hij alhier onder de eersten die zich van het Hervormde genootschap afscheidden en toen er in het volgende jaar[30] onder leiding van Do. A. Brummelkamp te Katwijk een Gemeente werd gesticht, werd Haasnoot tot ouderling benoemd. In die betrekking is hij steeds gebleven en schoon de Gemeente in de laatste jaren wegens zwakheid minder dienst van hem kon trekken, werd hij evenwel in December 1867 met algemene stemmen herkozen. Bijzonder was hij in gezonde dagen en toen de gemeente nog herderloos was nuttig als oefenaar...'.

3. Valkenburg (Z.-H.)

Tenslotte: in de notulen van 4 oktober 1869 (art. 5) lezen we

26 Hermannus op 't Holt werd geboren te Borger 20 dec. 1830; hij overleed te Stadskanaal 6 dec. 1890; opgeleid door J. Bavinck en W.A. Kok (te Hoogeveen). Predikant te Dalfsen 1855, Veldhausen (Bentheim) 1856, Katwijk aan Zee 1857, Den Helder 1861, Leeuwarden 1864, Heemse 1870, Stadskanaal 1875.
In Veldhausen werd Op 't Holt aangeklaagd wegens kritiek op de organisatie van de staatskerk in het koninkrijk Hannover. Het proces leidde er toe dat hij te Osnabrück de doodstraf tegen zich hoorde uitspreken wegens majesteitsschennis ten opzichte van koning George V. Hij werd echter veroordeeld tot verbanning. Hij huwde 2 mei 1855 Hendrikje ten Cate; uit het huwelijk zijn elf kinderen geboren. Men zie verder voor zijn leven en arbeid: *De Haas* I, 138-139.

27 Van der Horst, *a.w.* 23.

28 Jan Hendrik Schoemakers werd geboren te Haftenkamp (Bentheim) 14 okt. 1826; overleden te Hillegersberg 7 sept. 1855. Stond te Wilsum (Bentheim) 1855, Apeldoorn 1857, Katwijk aan Zee 1861, Pernis 1865, Dedemsvaart 1870. Men zie voor hem *De Haas* I, 230.

29 Jan Hendrik Vos werd geboren te Oosterwald, bij Veldhausen (Bentheim) 18 maart 1826 en overleed te Graafschap, Michigan 17 febr. 1913. *De Haas* I, 275. Hij werd te Katwijk aan Zee opgevolgd door Abraham Verheij (25 juni 1871-29 aug. 1875); men zie voor hem *De Haas* I, 270-271 en TWEEDE DEEL register.

30 Moet zijn 1838; vgl. noot 12.

‘Daar door de vereeniging met de vroegere Kruis- of Gereformeerde Gemeente te Valkenburg een Gemeente onzer Kerk is ontstaan, wordt besloten de lidmaten

> dezer Gemeente die in de burgerlijke Gemeente Valkenburg wonen, hunne Attestatie aan te bieden om die aldaar af te geven. In geval echter onder hen zijn die bezwaar mogten hebben met hun lidmaatschap zich aldaar te begeven zal men hen, volgens het besluit der Klassis j.l. daarover niet moeijelijk vallen.[31]

In het naburige Valkenburg[32] werd in 1866 een Kruisgemeente gesticht door ds. J.W.A. Notten, dan te Hazerswoude.[33] In het volgende jaar schrijft de kerkeraad te Valkenburg een lastbrief voor de algemene vergadering van de Kruisgezinden ondertekend door C.F. Daudeij,[34] ouderling en W. van Egmond, N. Hoogstraten, diakenen; in 1869 en 1870 verschijnen in de vergadering van de classis Leiden de eerstgenoemde en B. van Smalen.[35] In 1868 wordt 'Valkenburg' ingedeeld bij de classis 's-Gravenhage.[36] Nadat ook deze gemeente is meegegaan met de vereniging van 1869, wordt zij vermeld in het *Jaarboekje van de Christelijke Gereformeerde Kerk.* Valkenburg telt van 1870 tot 1874 vijftig zielen.[37]; zij wordt in 1875 opgeheven.[38] Door het verloren-gaan van haar archief zijn aangaande deze gemeente geen verdere bijzonderheden bekend.

In de jaren 1863-1866 heeft er vermoedelijk te Katwijk een Kruisgemeente bestaan - of was het slechts een gezelschap van Kruisgezinden? - waar ds. W. Eichhorn af en toe zou zijn voorgegaan.[39]

Te Katwijk aan den Rijn wordt 30 maart 1891 een afzonderlijke Christelijke Gereformeerde gemeente geïnstitueerd.

31 In het 'Ledenregister 1850-1870' vinden we slechts dat Jacob Borst in januari 1870 een attestatie ontvangt naar Valkenburg.

32 Volgens *Van der Aa* XI, 508-511, telde Valkenburg bestaande uit 'het dorp en eenige verstrooid liggende huizen', in het jaar 1848 ongeveer 80 huizen, bewoond door 107 huisgezinnen, uitmakende een bevolking van 460 personen 'die meest in fabrijken en landbouw hun bestaan vinden'. Er waren 440 Hervormden en 20 Rooms-Katholieken.

33 *NAVGK* (1866), 449, art. 9: '... Ds. Notten bericht, dat ZEerw. eene Gemeente te Valkenburg... heeft gesticht... deze is reeds opgenomen in de Klassis N. en Z. Holland...'.

34 We vinden Carel Frederik Daudeij en zijn vrouw in 1866 onder de leden van de Kruisgemeente te Lisse (hoofdstuk 38).

35 RA Utrecht, Synodale archieven van de Gereformeerde kerken in Nederland; inv. no. 77, 'Credentiebrieven etc.', jaar 1867; NCVL 22 sept. 1869 en 12 jan. 1870, presentie.

36 *NAVGK* (1868), 511.

37 Kwantes, *Jaarboekje 1869*, 24; *Jaarboekje Christ. Geref. kerk 1870-1874* (onder classis Leiden).

38 *Honderd vijftig jaar* 175.

39 Vermelding in C. Streefkerk, 'De archieven van de Gereformeerde kerk te Katwijk aan Zee 1850-1974', Katwijk 1981, 6. Men zie voor Willem Eichhorn: *De Haas* I, 105.

Hoofdstuk 37
Sassenheim

In Sassenheim - 'het dorp en eenige verstrooid liggende huizen' - staan in 1847 ongeveer 210 woningen; er zijn circa 1000 inwoners - dezen vinden hun bestaan voor een deel in de landbouw. Ook kweekt men er vruchtbomen en bloemen. 'Men treft er heerlijke buitenplaatsen en zeer schoone boerenwoningen aan.' Er wonen 380 Hervormden en 560 Rooms-Katholieken.[1]

1. Ontstaan der gemeente

Reeds vóór 1863 wonen er circa vijftien[2] Afgescheidenen te Sassenheim. In het begin van genoemd jaar achten zij het tijdstip gekomen, een eigen gemeente te stichten. We lezen hierover in de notulen van de classis Leiden van april 1863 dat in de vergadering komen Leendert van Leeuwen, behorende tot de gemeente te Rijnsburg en Dirk Roosa, lid van de gemeente Hooigracht te Leiden, beiden wonende te Sassenheim. Zij begeren dat aldaar een gemeente worde geïnstitueerd. Maar zowel 'Rijnsburg' als 'Leiden' hebben hiertegen bezwaar. Van Leeuwen en Roosa verklaren dan zich te zullen beroepen op de provinciale vergadering.[3]

Het vervolg vinden we in de desbetreffende handelingen:

> 'Komen in de vergadering twee lidmaten der gemeente, wonende te Sassenheim, met verzoek om door de vergadering geregtigd te worden tot het constituëeren eener gemeente aldaar. Uit een schrijven door hen aan deze vergadering overgelegd en door 13 lidmaten onderteekend, en door de toelichting der afgevaardigden der Classis Leiden blijkt:
>
> a. Dat zij eenparig zijn in hun begeeren.
> b. Dat zij aan hun Kerkeraden en Classis behoorlijk daarvan hebben kennis gegeven, met blootlegging der gronden.
> c. Dat Kerkeraden en Classis hun hebben afgewezen.
>
> Na deliberatie oordeelt de vergadering dat hun verlangen wettig is, en besluit tot vergunning.'[4]

Het vervolg van deze ontwikkeling geven de classicale notulen van 7 juli 1863, waarin we lezen dat te Sassenheim een gemeente *zal worden* geïnstitueerd,[5] en

1 *Van der Aa* X (1847) 66-68.
2 We bedoelen met dit aantal: belijdende leden.
3 NCVL, 7 april 1863, art. 6.
4 NPZH II, 6-7 mei 1863, art. 8.
5 NCVL, 7 juli 1863, art. 9.

die van 22 September 1863, welke vermelden dat te Sassenheim een gemeente *is* geïnstitueerd en dat de kerkeraad is bevestigd.[6]

Als we hierbij voegen dat de eerste kerkeraadsvergadering - vermeld in het oudste notulenboek[7] - werd gehouden 14 augustus 1863, dan kunnen we niet anders dan besluiten, dat de Afgescheiden gemeente te Sassenheim werd gesticht tussen 7 juli en 14 augustus 1863.[8]

De eerste leden van de kerkeraad waren: Leendert van Leeuwen, Hendrik van Zonneveld, ouderlingen; Waander J. van der Bruggen, Dirk Roosa, diakenen.

2. Erkenning; eerste leden; plaatsen van samenkomst etc.

Op 18 april 1866 richt de gemeente zich met een adres tot de Koning 'verzoekende erkenning als Christelijke Afgescheidene gemeente'.[9] Het stuk is door zestien personen ondertekend; naar we mogen aannemen door alle of nagenoeg alle belijdende leden - althans voor zover zij op het grondgebied van Sassenheim woonden. Heel nederig 'stellen zij voor als Leeraar: E. Diemer, v.d.m. bij de Christelijke Afgescheidene Gemeente te Noordwijk-binnen'.[10] Het 'huishoudelijk reglement' is dat van Rijnsburg (bijlage 111).[11] Bij 'dispositie' van 22 mei 1866 wordt het bestaan der gemeente voor kennisgeving aangenomen.

De eerste leden, van wie er zestien - zoals we reeds schreven - het request tekenden,[12] waren de volgenden.[13]

(een R achter de naam = tekent request april 1866)

Christiaan F. Beerhorst R en zijn vrouw Niesje van der Niet R
Hendrik J. Brinkerhof R en zijn vrouw Neeltje Schouten R
Hendrikus Brinkerhof
Waander J. van der Bruggen R en zijn vrouw Wilhelmina Verheul
Martinus Grootegoed R en zijn vrouw Maria S. Pontvuist
Helena in 't Hout R
Jan Jonker en zijn vrouw Sietske van der Hoeve
Arie Klomp R en zijn vrouw Gerritje Koekebakker

6 Idem 22 sept. 1863, art. 8.
7 'Notulen der Christelijke Afgescheiden Gemeente te Sassenheim 14 Augustus 1863 tot 31 December 1866'.
8 De kerkelijke *Jaarboekjes* en *Honderd vijftig jaar* geven als datum 1 juli 1863. Dit moet worden gecorrigeerd. Wij veronderstellen dat de eerste kerkeraadsvergadering - vrijdag 14 aug. 1863 - korte tijd na de instituering is belegd geworden. We zullen de stichtingsdatum dichter bij 1 augustus dan bij 1 juli 1863 moeten zoeken.
9 Herv. Ered. 22 mei 1866, no. 21.
10 Zoals we zagen werd Noordwijk Binnen reeds in 1861 erkend. Voor E. Diemer zie hierna.
11 Er Staat: 'dat van 's-Gravenhage', maar in hoofdstuk 32 zagen we dat 's-Gravenhage (gem. ds. H. Joffers) het reglement van Rijnsburg aannam.
12 De anderen sloten zich wellicht na 18 april 1866 aan, of woonden niet in de burgerlijke gemeente Sassenheim. Op laatstgenoemde datum was de samenstelling van de kerkeraad als volgt: L. van Leeuwen, H. van Zonneveld, ouderlingen; C.F. Beerhorst, D. Roosa, diakenen.
13 Wij beperken ons tot de eerste 28 namen in het 'Lidmatenboek der Christelijke Gereformeerde Gemeente te Sassenheim 1863'.

Leendert van Leeuwen R en zijn vrouw Jannetje E. van der Bruggen R
Johannes Ph. Moolenaar[14]
Gerrit Mijnders en zijn vrouw Elisabeth M. Mudblée[15]
Jan Oldenhage en zijn vrouw Neeltje Jonker[16]
Arie Onderwater
Jacomijntje Polder
Dirk Roosa R en zijn vrouw Catharina van Zonneveld R
Geertruida H. Roosa
Hendrik van Zonneveld R en zijn vrouw Johanna Reekers R[17]

In het adres aan de Koning wordt geen nadere omschrijving gegeven omtrent de ligging van 'het huis waarin Godsdienstoefeningen' zullen worden gehouden. Maar uit de notulen weten we dat er tamelijk veel moeite is geweest, alvorens men een geschikte huisvesting vond. Bij herhaling heeft de kleine gemeente een vergeefse poging gedaan een stuk grond voor kerkbouw te kopen.[18] In de eerste tijd vergaderde men ten huize van W.J. van der Bruggen.[19] Daarna verhuisde men naar een gebouwtje dat aanvankelijk toebehoorde aan Van der Bruggen en L. van Leeuwen, maar dat in 1868 op naam van de gemeente kon worden gesteld; de koopsom bedroeg *ƒ* 3000,-.[20] Het werd verbouwd voor circa *ƒ* 2500,-. Het stond eveneens aan de Hoofdstraat.[21]

De eerste predikant was de reeds in hoofdstuk 35 genoemde E. Diemer, die te Sassenheim, in combinatie met Noordwijk Binnen, stond van 22 Oktober 1865 tot 19 april 1868. Daarna kwam candidaat Lubbert van Dellen[22]; hij was predikant te Sassenheim van 22 Oktober 1868 tot 15 Oktober 1871.

Het gemeentelijk leven heeft gedurende de eerste jaren - wij behandelen, zoals reeds één en andermaal gezegd, slechts de ontwikkeling tot 1869 - een rustig verloop gehad. Er is gedurende deze tijd sprake van enige groei. Zo in 1866; we lezen daarover in de notulen 'daar het schijnt dat de Heere met Zijn Geest begint te werken en het Woord der waarheid ingang vindt...'.[23] Daarentegen

14 Sluit zich in 1865 aan bij de dan geïnstitueerde Kruisgemeente te Lisse; vgl. hoofdstuk 38.
15 Ook dit echtpaar wordt lid van de Kruisgemeente te Lisse.
16 Als vorige noot.
17 Het request van 18 april 1866 werd eveneens getekend door D. de Bruijn en A. Colijn.
18 Notulen kerkeraad 14 aug. 1863, art. 3; 6 okt. 1865, art. 3; 26 febr. 1867, art. 4 etc.
19 Not. kerker. 1 jan. 1866, art. 5. Dit eerste 'kerkje' bestaat nog; het is nu 'de Winkel van de dames Roosa', gelegen aan de Hoofdstraat naast 'De Oude Tol' (mondelinge mededeling 1985).
20 Not. kerker. 8 okt. 1868, art. 4; 22 maart 1869, art. 3.
21 Het gebouw is er nog; het Staat - zoals gezegd - aan de Hoofdstraat, naast de woning van familie Bakker en is thans in gebruik als deel van een kistenfabriek van de firma van dezelfde naam. 'De gevel met het ronde kerkraam is nog duidelijk vanaf de weg te zien' (mondelinge mededeling 1985). Het heeft tot 1911 dienst gedaan. Het is, evenals het in noot 18 genoemde woonhuis, geschilderd door Casper J. Verlint. Beide schilderijen bevinden zich in het kerkgebouw Julianalaan 6.
22 Lubbert van Dellen werd 17 mei 1842 te Kollum geboren en overleed te Chicago, Illinois 5 sept. 1919. Hij kwam als candidaat te Sassenheim, en diende daarna de gemeenten te Hoogkerk, Veenwoudsterwal, Kollum. Nieuwe Pekela, alsmede drie kerken in de Verenigde Staten. Men zie verder voor hem *De Haas* II, 71.
23 Not. kerker. 11 sept. 1866, art. 5.

heeft men te kampen met ‘overlopers’ naar de in 1865 geïnstitueerde Kruisgemeente te Lisse. We noemden in dit verband reeds: J.P. Moolenaar, G. Mijnders en echtgenote E.M. Mudblée, Jan Oldenhage en echtgenote N. Jonker.[24]

Er zijn leden die ‘ver weg wonen’. We horen van personen te Voorhout, in de richting van Nieuw Vennep en te Hillegom; in laatstgenoemde plaats bestond van 1865 tot 1869 een Kruisgemeente (daarna Christelijke Gereformeerde kerk) - de Afgescheidenen te Hillegom waren in die jaren bij Sassenheim aangesloten. In augustus 1866 wil men bij het kerkgebouwtje ‘gelegenheid maken tot uitspanning der paarden’.[25] Pas in de Doleantie-tijd groeit de gemeente duidelijk uit.

24 Over deze personen wordt ook gehandeld in not. kerker. 1 april 1864, art. 2; 19 Jan. 1866, art. 3; 12 febr. 1866, art. 3.

25 Idem 14 aug. 1866, art. 4.

Hoofdstuk 38
Lisse

De 1500 inwoners die Lisse in 1846 telde, behoorden tot 296 huisgezinnen. Er stonden 205 huizen. De bevolking vond haar bestaan in de produktie van kaas, 'het kweeken van groenten, aard- en boomvruchten, kruiden, bloemen en zaden', terwijl 'het bebouwen der duinen met hout en aardappelen met goed gevolg toeneemt'. Er woonden 490 Hervormden en ongeveer 1000 Rooms-Katholieken.[1]

De Afscheiding te Lisse, beter gezegd: de geschiedenis van de Kruisgemeente aldaar, is op uitputtende wijze beschreven door C.J. Segers Sr., geboren en overleden te Lisse, in het gedenkboekje: *Honderd jaar Gereformeerde Gemeente te Lisse 1865-1965*.[2]

1. Het ontstaan der Gereformeerde gemeente te Lisse (1840-1865)[3]

In 1840 huurde Hendrik van Voorst, geboren 24 februari 1807 te De Bilt, van beroep landbouwer, een boerderij van het landgoed 'Keukenhof' te Lisse. Hij woonde een aantal jaren te Maartensdijk, waar hij 31 maart 1837 in het huwelijk trad met Cornelia Floor. Van Voorst moet een bekwaam landbouwer zijn geweest, die met veel moeite en zorg heeft getracht van de arme zandgronden vruchtbare akkers te maken. Al spoedig ging hij kerken bij Cors Noorduin te Noordwijk aan Zee. In 1848 brak Van Voorst met de Hervormde kerk en sloot zich aan bij de Kruisgezinden. Van 1852 tot 1855 is hij te Noordwijk ouderling geweest.

Gerrit Segers werd 30 mei 1805 te Beverwijk geboren. Hij werd eerst tuinbaas te Heemskerk en kwam in 1847 in dezelfde betrekking op de 'Keukenhof' te Lisse. Kort na zijn vestiging aldaar leerde hij Van Voorst kennen alsmede een gelijkgezinde vriend van deze, J. Aangeenbrug, te Hillegom. Ook Segers ging de kerkdiensten van de Kruisgemeente te Noordwijk aan Zee bezoeken. Dit leidde er toe dat hij in 1850 door de eigenaar van de 'Keukenhof', C.A.A.

1 *Van der Aa* VII (1846), 360-362.
2 C.J. Segers Sr., *Honderd jaar Gereformeerde Gemeente te Lisse 1865-1965*, Lisse 1965, 94 bladzijden. Met toestemming van een zoon van de schrijver, C.J. Segers Jr. te Lisse, nemen wij enige gedeelten uit dit boekje over, want aan de beschrijving van de geschiedenis van genoemde gemeente behoeft weinig te worden toegevoegd. Wij zullen de inhoud volgen op de bladzijden 12 tot 32 (tijdvak 1840-1882).
3 Segers, *a.w.* 12-21.

baron van Pallandt,[4] werd ontslagen. Hij betrok met zijn vrouw Alida Bierman en zijn negen kinderen een huisje aan de Heereweg en begon voor zich zelf. Het gezin Segers scheidde zich in deze tijd af en voegde zich bij de gemeente te Noordwijk aan Zee. Ruim twee maanden daarna breekt Elizabeth M. Mudblée, huisvrouw van Gerrit Mijnders,[5] met de Hervormde kerk. We vinden hierover in een notulenboek van de Hervormde gemeente te Lisse:

> ‘Anno 1851
> Bij den kerkeraad ingekomen zijnde een schriftelijk verzoek van Gerrit Segers en zijn huisvrouw Alida Bierman, als ook van Elizabeth Mudblee huisvrouw van G. Mijnders, die tot het Luthersche Kerkgenootschap behoort, waarbij zij te kennen geven, dat zij mogen uitgeschrapt worden uit het lidmatenboek aangezien zij zich van de Gemeente hebben afgescheiden, zoo is aan hun verlangen terstond voldaan op den 12 Augustus 1851 en op den 20 October 1851’

Gerrit Segers (1805-1882)

In de tijd dat de families Segers en Van Voorst te Noordwijk kerkten, kwamen

4 Carel Anne Adriaen baron van Pallandt (1810-1883), zoon van mr. F.W.F.T. baron van Palland die van 1818-1841 minister van eredienst was (Bos, *Archiefstukken* register). De ‘Keukenhof’ was eigendom van zijn echtgenote jonkvrouw Cecilia Maria Steengracht.

5 Men zie voor hem ook hoofdstuk 37.

zij zondagsavonds met enige anderen bijeen om een preek te lezen en godsdienstige gesprekken te houden. Maar toen het bezwaarlijk werd, zondags zo ver van huis te gaan, besloot men op die dag tweemaal in 'leesdienst' bijeen te komen. De samenkomsten werden bij familie Segers gehouden, omdat deze midden in het dorp woonde en een 'grote' kamer had. De vriendenkring breidde zich echter steeds uit; het vertrek werd te klein. Bovendien gevoelde men dat de bijeenkomsten te besloten van aard waren. Het was noodzakelijk ook anderen die weerhouden werden een particulier huis binnen te gaan, tot de diensten toe te laten, zo meende men.

Men besloot een kerkje te bouwen aan de Kanaalstraat (toen Broekweg) van een zodanige constructie dat men er indien nodig twee kleine woningen van kon maken. Dit eerste kerkje werd 25 mei 1865 in gebruik genomen, waarbij als voorganger optrad Willem Eichhorn (1828-1872), kruisdominee te Haarlem. Al spoedig werd behoefte gevoeld aan bediening van Woord en sacramenten. De gemeente werd 6 September 1865 geïnstitueerd door ds. C. Kloppenburg (1813-1876) te Amsterdam. De inleiding voor in het eerste notulenboek van de kerkeraad bevat over het begin de volgende bijzonderheden.

> 'Wanneer, door wien, en hoe de Gereformeerde Gemeente te Lisse is zamengesteld en openbaar geworden.
>
> Art. 1
> Sedert een geruimen tijd woonden alhier eenige leden, behoorende tot de Gemeenten van Noordwijk aan Zee en van Haarlem.
>
> Art. 2
> Deze leden hielden in vereeniging met eenige andere vrienden gemeenschappelijke Godsdienstoefening.
>
> Art. 3
> In het voorjaar dezes jaars[6] kwam men met elkander overeen, eene kerk te bouwen, waarin op den 25 Mei l.l. door Ds. W. Eichhorn van Haarlem het eerst Gods Woord werd verkondigd.
>
> Art. 4
> Intusschen was bij de leden en die andere vrienden den wensch en de behoefte ontstaan, om tot eene Gemeente gevormd te mogen worden.
>
> Art. 5
> Op den 4 September dezes jaars Ds. Kloppenburg gekomen zijnde om te prediken, werd Z.E. verzocht de Broeders tot eene Gemeente te vereenigen, hetwelk Z.E. weigerde als zijnde geen Consulent.
>
> Art. 6
> Den volgenden dag evenwel vertrok Ds. Kloppenburg met een der leden naar Haarlem om met den consulent Ds. Eichhorn te raadplegen, welke

6 1865.

toen aan Ds. Kloppenburg vrijheid en volmacht gaf om alles te doen wat er tot stichting der Gemeente te Lisse noodig zou worden geacht.

Art. 7
Op den 6 September, Ds. Kloppenburg zijnde teruggekeerd, heeft Z.E. de leden te zamen geroepen en degenen die zich tot leden hadden aangemeld onderzocht in hunne belijdenis.

Art. 8
Twee leden namelijk G. Mijnders en huisvrouw[7] deden schuldbelijdenis als hebbende vroeger behoord tot de Gemeente van Noordwijk aan Zee maar later overgegaan zijnde tot de Christelijk Afgescheidenen.

Art. 9
Vervolgens overgaande tot de verkiezing van ouderlingen en diakonen zijn met volstrekte meerderheid van stemmen gekozen tot ouderlingen G. Segers en H. van Voorst en tot diakonen J. van Aalst en G. Mijnders Gzn.

Art. 10
Des avonds predikte Ds. Kloppenburg over 2 Corinthe 1 vers 21, 22 en werden de leden der nieuwe gemeente na het eindigen der Predikatie openlijk bevestigd.'

In de eerste kerkdienst werden twee kinderen gedoopt namelijk J. van Aalst en G. Mijnders Gzn. De eerste leden waren:[8]

Johannes van Aalst en zijn vrouw Petronella Veldhuizen
Abram Faas
Johannes Ph. Moolenaar[9] en zijn vrouw Johanna van Opzeeland
Gerrit Mijnders Jr. en zijn vrouw Josina Beyer
Gerrit Mijnders Sr. en zijn vrouw Elizabeth M. Mudblée
Gerrit Segers Jr. en zijn vrouw Martijntje van Heyningen
Gerrit Segers Sr. en zijn vrouw Alida Bierman
Henriette Maria Segers
Johannes Segers
Thomas Venekoert
Cornelis van Voorst
Hendrik van Voorst Jr.
Hendrik van Voorst Sr. en zijn vrouw Cornelia Floor
Marretje van Voorst
Neeltje van Voorst

7 Zoals we zagen Elizabeth M. Mudblée; beiden waren lid geweest van de Afgescheiden gemeente te Sassenheim.
8 Wij kozen de lexicografische rangschikking; Segers, *a.w.* 19, de volgorde zoals vermeld in het eerste ledenregister.
9 Daarvóór lid van de Chr. Afgesch. gemeente te Sassenheim.

Als naam werd gekozen, zoals we zagen: Gereformeerde gemeente [te Lisse]; zij sloot zich aan bij het verband van de Gereformeerde kerk onder het kruis.[10] Met toestemming van de consulent W. Eichhorn werd eind 1865 proponent

10 We vinden haar enige malen vermeld in *NAVGK*; men zie register.

Gerrit Jan Meulenbrugge[11] als voorganger beroepen. Hij deed 13 december 1865 zijn 'intrede'.

2. De jaren 1865-1869[12]

Eerst 9 juni 1869 wordt Meulenbrugge op de Algemene vergadering van de Kruisgezinden geëxamineerd.[13] Maar reeds 24 juni daaraanvolgende wordt de vereniging met de Afgescheidenen, in principe te Middelburg 17 juni tot stand gekomen, door de Kruisgezinden bekrachtigd.[14] Lisse gaat niet met deze vereniging mede, Meulenbrugge wel. Hij neemt 11 juli afscheid, en vertrekt naar de (nu) voormalige Kruisgemeente te Bierum (Gn.).

Keren we nu terug tot het gemeentelijk leven. Tengevolge van uitbreiding van het ledental werd de vergaderruimte reeds na korte tijd te klein. Op 25 mei 1866 werd een groter kerkgebouw in gebruik genomen, precies één jaar na het eerste. G. Segers verkocht een stuk bouwgrond aan de gemeente voor *f* 250,-. G. Mijnders plaatste het kerkje voor *f* 1218,-. Van het eerste gebouwtje werd een pastorie en kosterswoning gemaakt. Mede door de uitgaven die deze transacties medebrachten, bedroeg de schuld op 31 december 1867 ruim *f* 3600,-. Behalve een hypothecaire lening groot *f* 1500,-, werd voor een bedrag van *f* 2000,- aan obligaties uitgegeven. Als borgen voor dit laatste bedrag traden op:

Johannes van Aalst	Lisse
Pieter Baartman	Haarlemmermeer
Dirk de Graaf	Lisse
Arij Lugtigheid	Haarlemmermeer
Gerrit Segers	Lisse
Cornelis Roos	Haarlemmermeer
Cornelis Tromp	Lisse
Thomas Venekoert	Lisse
Hendrik van Voorst	Lisse

Uit dit lijstje zien we dat de gemeente ook een aantal leden telde, in de Haarlemmermeer woonachtig. Het nieuwe kerkgebouw bleek op tijd gereed te zijn, want in 1866-1867 kwam een groot aantal personen uit de Hervormde kerk te Lisse

11 Gerrit Jan Meulenbrugge werd 10 juli 1836 te Vorden geboren en overleed te Bierum (GN.) 16 dec. 1886. Hij was gehuwd met Magdalena Slottje die hem overleefde. Hij diende als proponent de Gereformeerde gemeente te Lisse van 13 dec. 1866 tot 11 juli 1869; als predikant de Christelijke Gereformeerde kerk te Bierum vanaf 25 juli 1869. *De Haas* II, 246.

12 Segers, *a. w*. 22-28.

13 *NAVGK* 533-534 (1869), art. 43-48.

14 *Handelingen en Verslagen* 996; *NAVGK* 537-548.

over. In maart van dit jaar ontving de raad van deze gemeente het navolgende schrijven.

> ‘Mijne Heeren,
> Wij ondergetekende verlangen als leden der Nederlandse Hervormde Kerk gegrond op de Haagse Synode 1816 geschrapt te worden teneinde weder te keren tot

de Gereformeerde Kerk, gegrond op de Dordtsche Synode 1618 en 19.

Lisse 24 Maart.
Is getekend:
Gerrit Balkenende P. zoon[15]
Jakob Balkenende
Leentje Bout
Arie de Graaff
Geiske Slottje
Maria Vastenouw
Teunis Visser'

Enige tijd daarna ontving de hervormde kerkeraad een dergelijke brief, zonder datum of jaartal, - maar opgenomen onder '1866' - getekend door
Wilhelmina Elisabeth de Graaff
Jansje Marseille
Susanna Wilhelmina Franciska Koppeschaar
Abraham Moolenaar
Diedericus Wijting[16]
Simon van der Zaal

Eveneens in 1866 vinden we in de hervormde notulen dat
Carel Frederik Daudeij en zijn vrouw Cornelia Balkenende[17]

tot de Afgescheidenen zijn overgegaan. Op 13 juli 1867 braken met de Hervormde kerk en sloten zich vervolgens aan bij de Kruisgemeente te Lisse:
Cornelis van der Beek
Jakob Faas
Petronella Faas
Pieter Faas
Willem Faas
Elizabeth van Loon
Hendrick Meekes
Trijntje Nieuwenhuijzen
Jan van Rossem
Antje Slottje
Maartje Snijders
Maria Teunis
Govert Cornelis Tromp

Zoals reeds aangestipt, kwam op 17 en 24 juni 1869 de vereniging van de Afgescheidenen met het merendeel van de ruim 50 Kruisgemeenten tot stand. Drie

15 Wij maakten de rangschikking lexicografisch.
16 Geboren te Lisse 23 juli 1844, overleden te Zeist 29 jan. 1892; oefenaar te Lisse 3 jan. 1872 tot 1876. *De Haas* II, 383-384.
17 We vonden C.F. Daudeij in 1867 onder de leden van de Kruisgemeente te Valkenburg (hoofdstuk 36).

gemeenten: Enkhuizen, Lisse en Tricht, alsmede enige kleine groepen, bleven buiten dit samengaan. De notulen van de Kruisgemeente te Lisse zijn

uiterst sober over haar standpunt in deze zaak. In die van 13 oktober 1869 werd aangetekend: 'Wordt gehandeld over de plaats gehad hebbende vereeniging tusschen de Christelijke Afgescheidenen en Gereformeerde gemeenten. Wordt besloten de gemeente bijeen te doen komen en dezelve er over te hooren'. Blijkbaar zijn deze notulen geschreven nadat op gemelde datum een 'Christelijke Gereformeerde Afgescheiden Commissie' tevergeefs had getracht Lisse tot aansluiting te bewegen. Aangaande een vergadering van 3 november 1869 lezen we slechts: 'De gemeente bijeen wordt besloten met meerderheid van stemmen tot de vereeniging niet toe te treden'.[18] In de notulen van de classis Leiden van 12 januari 1870 (art. 5) Staat, dat ds. J. Holster rapporteert over het bezoek van de commissie te Lisse, dat gedurende drie uur met kerkeraad en gemeente is gesproken

> 'maar dat het doel, bij gebrek aan genoegzame overeenstemming, nog niet is bereikt, waarom de Commissie wordt opgedragen, om al het mogelijke bij gelegenheid aan te wenden'.

We lezen bij Segers: 'Zo eindigde het jaar 1869, waarin onze gemeente zowel haar voorganger als het kerkelijk verband kwijtraakte.'

3. De jaren 1870-1882[19]

De kruisdominee J.W. van den Broek (1820-1880) die van 1869 tot 1880 te Enkhuizen stond,[20] heeft in het tijdvak 1869-1874 te Lisse Woord en sacramenten bediend. Toch gevoelde men behoefte aan een eigen voorganger. Als zodanig werd de 'kerkmeester' Diedericus Wijting, die - zoals we zagen - zich in 1866 aansloot, in januari 1872 tot 'oefenaar' aangesteld. Hij vertrok in 1876 naar Goes, waar hij in 1883 predikant werd van de Oud Gereformeerde gemeente. Na 1876 is Lisse enige jaren bediend geweest door ds. Abraham Verheij (1821-1913); deze woonde in de jaren 1877-1883 te Woerden.[21]

Op 28 mei 1876 overleed voortrekker, ouderling Hendrik van Voorst op 69-jarige leeftijd; 24 december 1882 'ontsliep zacht in den Heere onze geliefde ouderling Gerrit Segers in de ouderdom van 77 jaren'.

18 Segers, *a. w*. 28 schrijft: 'Lisse wilde dus het eerstgeboorterecht niet verkopen voor een schotel linzen en wenste te blijven wat zij was: Gereformeerde Gemeente.' Ook: 'Men hoorde niet bij elkaar! Er was in leer en ligging een groot verschil tussen de Kruiskerken en de Afgescheidenen.' (26) Etc.
Wij verschillen hierin van mening met de schrijver. De Afgescheidenen en de Kruisgezinden Spraken in 1869 onder meer uit: '...Dat er... op dit oogenblik geen enkele grond bestaat, die, volgens onze Gereformeerde leer of kerkregeering, ons gescheiden blijven zou kunnen rechtvaardigen.' (*Handelingen en Verslagen* 990). Indien twee gereformeerde kerkengroepen niet zouden kunnen verenigen als zij beiden uitspreken de Heilige Schrift, de Drie formulieren van enigheid en de Dordtse kerkenorde van harte te aanvaarden, kan worden gevraagd, onder welke omstandigheden dit wèl zou kunnen.

19 Segers, *a.w*. 29-32.

20 *De Haas* I, 49.

21 *Ibidem* 270-271; TWEEDE DEEL register.

Hoofdstuk 39
Hillegom

In 1844 staan er te Hillegom 182 huizen, bewoond door 256 huisgezinnen en 1600 inwoners; dezen vinden voor het merendeel hun bestaan in de tuinderij. Er wonen 800 Hervormden, circa 800 Rooms-Katholieken en 16 Evangelisch Luthersen.[1]

1. De Christelijke Afgescheiden gemeente 1856-1860

Over deze gemeente, die circa vier jaar heeft bestaan, zijn slechts gegevens te vinden in de notulen van de classis Leiden over bovengenoemde jaren, alsmede in de kerkelijke jaarboekjes; deze laten zien dat zij zeer klein is geweest; zo wordt in 1859 gesproken van 47 zielen, in 1860 van 39.[2]

In de classicale notulen wordt nu eens gesproken over ‘Lisse’, dan weer over ‘Hillegom’. Wij menen dit te kunnen verklaren uit de omstandigheden dat de leden in beide plaatsen woonden. Op 22 januari 1856 zijn voor het eerst als afgevaardigden aanwezig: ouderling W. de Poorter, en diaken G. Mijnders.[3] Wellicht is de gemeente dus reeds eind 1855 geïnstitueerd; maar naar de juiste datum kunnen we slechts gissen. Begin 1857 zien we op de classicale vergadering verschijnen ouderling C. Veldhuyzen van Zanten en diaken J. Aangeenbrug. Naar we veronderstellen maakten beiden de kerkeraad uit. Van 1858 tot 1860 blijkt laatstgenoemde ouderling te zijn; in 1858 is J.M. Krösschell diaken.

Midden 1856 lezen we dat er te Lisse-Hillegom ‘verdeeldheid’ is tussen ouderling Van Zanten en diaken Mijnders.[4] Drie maanden later wil Mijnders lid worden te Rijnsburg. Zijn verzoek wordt afgewezen.[5] Er is blijkbaar weinig eenstemmigheid geweest tussen Van Zanten en enige andere leden der gemeente, want nadat G. Mijnders een goed heenkomen heeft gezocht naar een naburige kerk, klaagt diens opvolger J. Aangeenbrug over het optreden van zijn ouderling. Als daarop de aanwezige predikanten vragen stellen aan Van Zanten ‘getuigen zijn antwoorden van groote onkunde en ook van dwaling’. Hoewel hij verklaart geen ‘ontslag’ te willen nemen, aangezien hij zich ‘van God

1 *Van der Aa* V (1844), 588-590.
2 Bijlage II.
3 Deze woonde te Lisse; we vonden hem reeds in de hoofdstukken over Sassenheim en Lisse.
4 NCVL, 15 juli 1856, art. 9.
5 Idem, 14 okt. 1856, art. 8.

geroepen' acht, spreekt de vergadering uit, dat het 'bedanken', dat reeds is geschied, moet worden aanvaard - het herroepen niet.[6] Enige maanden later moeten de kerkvisitatoren, na hun bezoek aan Hillegom, constateren dat de 'gewezen ouderling Van Zanten... aan buitensporige dwalingen schijnt te zijn overgegeven'.[7] Het precieze van deze zaak wordt niet medegedeeld en enige jaren later vinden we hem terug als lid van de Kruisgemeente te Hillegom. Afgezien van de presentie noemen de classicale notulen 'Hillegom' eerst in 1860 opnieuw. We vinden begin van dit jaar, dat de gemeente zal worden ontbonden 'dewijl zij geene middelen van bestaan heeft en het getal leden in de vergadering[8] onbeduidend is geworden'. Wordt te Noordwijk Binnen een gemeente gesticht, dan zal men zich aldaar kunnen aansluiten.[9]

2. De Kruisgemeente 1865-1869

Voor de beschrijving van deze gemeente zijn we uitsluitend aangewezen op de notulen van de kerkeraad over bovengenoemd tijdvak.[10]

Het notulenboek begint met een preambule die als volgt luidt.

> 'In het najaar van het jaar onzes Heeren 1863 wend(d)e zich de Heere tot ons, weinige menschen in getal, met Zijnen goedertierenheid, geevende eenige in het hart Den Eerw. Heer Ds. W. Eichhorn te verzoeken om aan dezen plaats eens te prediken; het welk door Zijn Eerw. gewillig aangenomen werd te doen, en gedurende den wintertijd alle maanden vervolgden, ook in het volgende jaar, het welk de Heere genadiglijk zegende door de Harten in een te binden, waardoor meer en meer het verlangen ontstond om elken dag des Heeren met elkander te vergaderen, ten aanhooren van Gods Woord. Hiertoe de gelegenheid tot zamen komst ontbreekende, wekte de Heere de harten op om een gebouw ter zamenkomst te stigten, het welk naar kort beraad ook tot stand werd gebragt, waar in op den 25 Junij 1865 de eerste predicatie werd gedaan door den Eerw. Heer Do. Eichhorn naar aanleiding van Exodus 40 vs. 34 tot 38. Kennelijk mogten wij des Heeren zegen ondervinden daar de Harten meer en meer in een smolten en wij die waarheid mogten ondervinden van Ps. 133 Waar Liefde woont gebied den Heer den Zegen. Hoe wel nog altijd

6 Idem, 7 april 1857, art. 11.
7 GA Leiden, Arch. classis Leiden: 'Aanteekeningen van Kerkvisitatoren van 9 Sept. 1850 tot 5 Aug. 1873', 1875 (Hillegom).
8 Bedoeld is: in de godsdienstoefening.
9 NCVL, 5 jan. 1860, art. 12. Zoals we zagen, werd te Noordwijk Binnen eind 1860 of begin 1861 een gemeente geinstitueerd.
10 'Notulen der Gereformeerde Kerk te Hillegom [1865-1877]'. H. Hylkema Sr., *Kroniek Gereformeerde Kerk Hillegom 1865-1965* [Hillegom 1965] bevat uitsluitend gegevens aan deze notulen ontleend. De schrijver heeft verzuimd de handelingen van de classis Leiden over het tijdvak 1850 tot 1870 te raadplegen. Daardoor zijn hem twee essentiële zaken ontgaan: 1°. dat er van 1856 tot 1860 te Hillegom een Christelijke Afgescheiden gemeente heeft bestaan; 2°. dat er in 1865 een Kruisgemeente werd geïnstitueerd die in 1869 werd opgenomen in het verband van de Christelijk Gereformeerde kerk.

in onderscheidene Reliege genootschappen,[11] Stelde Do. Eichhorn voor eene gemeente te stigten

11 Vermoedelijk is bedoeld dat de leden van het ‘gezelschap’ tot verschillende gemeenten behoorden. We zullen hierna namelijk zien dat van de eerste dertien ‘mansleden’ twee personen waren aangesloten bij de Kruisgemeente te Noordwijk aan Zee, drie bij de Kruisgemeente te Haarlem; de positie van de acht anderen is niet duidelijk.

waartoe reeds de Heere de harten geopend had, het welk dan ook kort daarna geschied(d)e.'

Het eerste kerkgebouwtje waarvan hier sprake is, stond aan de Van de Endelaan, op de plaats van de huidige Boaz-school.

De gemeente wordt 20 Oktober 1865 geïnstitueerd door de reeds genoemde W. Eichhorn, Kruisdominee te Haarlem; het spreekt vanzelf dat hij consulent wordt. De volgende, alle te Hillegom wonende personen sluiten zich aan:

A. Brusman
E. Brusman
J.M. Krösschell
H. Mijnders
J. Mijnders
M. Plessius
E. Schoen
C. Veldhuyzen van Zanten

Van de Kruisgemeente te Haarlem:

J. Aangeenbrug
C.H. Brusman
J.R. Mijnders

Van de Kruisgemeente te Noordwijk aan Zee:

J.F. Kogenhop
E. Plessius

Tot ouderling worden gekozen: J. Aangeenbrug, J.F. Kogenhop; tot diaken: H. Mijnders, Joh. Mijnders.[12]

Aangezien, zoals reeds gezegd, het eerste ledenregister ontbreekt, geven we de namen van de personen die in het tijdvak 1865-1870 in de notulen worden vermeld.

J. Arps (1867)
A. Breedveld (wordt in 1868 diaken in plaats van Joh. Mijnders)
P. de Knijff (wordt in 1873 diaken in plaats van A. Breedveld die verhuist)
C. Rus en zijn vrouw A. van Smeerdijk (verhuizen in 1866 van Hazerswoude naar de Haarlemmermeer)
B. Wielenga(1870)

De notulen zijn uiterst sober aangaande het gemeentelijk leven en wellicht viel er ook weinig te vermelden. Over de 'Vereeniging van 1869' vinden we niets opgetekend. Nadat deze tot stand is gekomen, lezen we:

12 Not. kerker. 20 okt. 1865, presentie en de artikelen 2-7. Opgemerkt dient dat J. Aangeenbrug aanvankelijk wordt genoemd 'vice-ouderling' en Joh. Mijnders 'vicediaken'; bijvoorbeeld not. kerker. 22 nov. 1865, art. 5.

> ‘De ouderling heeft aanschrijving van de Klassicale vergadering die op 22 Sept. gehouden Staat te worden te Leijden, waartoe de Kerkeraad besluit 2 afgevaardigden te zenden, en de belangen der gemeente voor te dragen, inzonderheid te verzoeken dat het Heilig Avondmaal ten spoedigste hier bediend wordt.’[13]

De inlijving van ‘Hillegom’ in de classis Leiden, is blijkbaar geruisloos verlopen - geheel anders dan te Lisse. De gemeente wordt op 22 September 1869 te Leiden vertegenwoordigd door de ouderlingen J. Aangeenbrug en J.F. Kogenhop; op 12 januari 1870 is tevens diaken H. Mijnders naar de classicale vergadering getogen.

Reeds in 1872 neemt de kleine groep het beroepingswerk ter hand.[14] De classis gaat hiermee accoord, mits aan een predikant een tractement van *f* 650,- à *f* 700,- en vrije woning zal worden toegekend.[15] Al spoedig wordt - met dertien stemmen - een beroep uitgebracht op candidaat C. Kuijper (1847-1901), maar deze bedankt en gaat naar Zegwaard en Zoetermeer.[16]

De eerste predikant was Hubertus Elffers (1833-1912); deze kwam uit de gemeente Herwijnen (1873-1876), waar hij als candidaat was gekomen. Hij werd 16 juli 1876 te Hillegom bevestigd en stond aldaar tot zijn vertrek naar Wolphaartsdijk op 27 September 1885. Na zijn emeritaat op 5 april 1908 vestigde hij zich opnieuw te Hillegom, waar hij 17 September 1912 overleed.[17]

13 Not. kerker. 5 sept. 1869, art. 3.
14 Idem, 3 juni 1872, art. 3.
15 Idem, 2 juli 1872, art. 3.
16 Idem, 12 aug. 1872, art. 3; 2 sept. 1872, art. 3. Men zie voor C. Kuijper: *De Haas* II, 212.
17 *De Haas* II, 88-89. We vinden op deze bladzijden de bijzonderheid: ‘Zijn verblijf te Hillegom was niet gemakkelijk. Er waren in de gemeente mensen, die zijn schriftuurlijke prediking niet konden verdragen en naar de valse mystiek overhelden. Later werd de verhouding echter beter en begon men hem meer te waarderen.’

Hoofdstuk 40
Zoetermeer (Zegwaard)

Rond 1850 staan er te Zegwaard[1] 167 huizen, bewoond door 314 huisgezinnen en 1400 inwoners. Verbouw van graan is het belangrijkste bestaansmiddel. Er zijn 770 Hervormden, 600 Rooms-Katholieken en 20 Remonstranten.[2]

In de naburige burgerlijke gemeente Zoetermeer vinden we in dezelfde tijd 122 huizen, 174 huisgezinnen en een bevolking van 1010 personen. Ook hier wordt graan verbouwd, maar daarnaast is er veeteelt. Wat het godsdienstige betreft: Hervormden vindt men er 480, Rooms-Katholieken 500, Remonstranten 10.[3]

De Hervormden van beide plaatsen behoren tot één kerkelijke gemeente, die te 'Soetermeer-en-Zegwaard'; het kerkgebouw Staat in laatstgenoemd dorp. Haar archief bevat geen gegevens over de Afscheiding; in de eerste jaren na 1834 is de aanhang van deze beweging in het tweeling-dorp zeer gering geweest. Het enige wat we weten is dat zich kort voor 25 mei 1836 te Zoetermeer vier personen hebben afgescheiden.[4]

1. De Kruisgemeente[5]

Het enige dat we in gedrukte stukken van deze gemeente 'te Zegwaart' vinden betreft het tijdvak 1850-1852. Zeer waarschijnlijk heeft zij niet langer bestaan dan gedurende deze drie jaren. In 1850 is een 'lastbrief' geschreven voor de Algemene vergadering van de Kruisgezinden; voor 1851 en 1852 geldt hetzelfde; in 1851 wordt de gemeente ingedeeld bij de classis Haarlem.[6] We zouden gaarne de samenstelling van de kerkeraad hebben leren kennen, maar de lastbrieven van vóór 1855 zijn niet bewaard.

De gegevens, door A. van der Spek[7] genoemd, wijken enigszins af van het hier boven vermelde. Opgemerkt zij dat laatstgenoemde in 1878 werd geboren en

1 We vinden ook de schrijfwijze 'Zegwaart'.
2 *Van der Aa* XIII, 130-133.
3 *Ibidem* X, 552-556, onder 'Soetermeer'.
4 ARA, Archief (Hervormde) classis 's-Gravenhage, inv. no. 13 'Handelingen van het Klassikaal bestuur der Klassis van 's-Gravenhage 1816-1843', vergad. 25 mei 1836, art. 5.
5 Literatuur over Zoetermeer-Zegwaard: A. van der Spek, *Herinneringen uit ons kerkelijk leven van 1854 tot 1932*, Zegwaart 1933; G.L. Peels en J. van der Spek, *De Gereformeerde Kerk van Zoetermeer 1862-1962*, s.l.e.a. [1962]; A. Sonneveld, *Vijftig jaar Gereformeerde Kerk te Berkel en Rodenrijs*, Berkel en Rodenrijs 1974.
6 *NAVGK*, (1850), 115; (1851), 135, 144; (1852), 169.
7 A. van der Spek, *Herinneringen, a.w.* 5-6.

zich beroept op mededelingen van Pieter Koster (1852-1931) die van 1887 tot 1899 te Zoetermeer oefenaar is geweest.[8] Van der Spek dan, schrijft dat er in *1854* (dit jaartal lijkt ons onjuist) te Zoetermeer-Zegwaard een 'zeer klein hoopje' was dat zich van de Hervormde kerk had afgescheiden. Ongeveer gedurende tachtig jaar stonden er predikanten van de Groninger richting.[9] Pieter van Dijke zou meer dan eens zijn 'opgetreden' in een huis in de Vlamingstraat (Zoetermeer).[10] Enkelen 'zochten voedsel onder de prediking van Ds. Ledeboer te Benthuizen'. Toen een kind dat bijna een jaar oud was, door de vele werkzaamheden van Ledeboer - Van Dijke werd pas in 1851 predikant - nog niet gedoopt was, werd contact gezocht met ds. C. van den Oever te Rotterdam. 'Deze kwam enkele malen, totdat van hem... minder goede dingen ter oore kwamen. Nu besloot men aan Ds. van den Oever te schrijven, dat hij niet meer behoefde te komen, en dat men zich als leden bij de afgescheiden gemeente te Leiden had laten inschrijven'. De afstand naar deze plaats was echter twee en een half uur gaans. 'Dientengevolge begon men zelf geregeld godsdienstoefeningen te houden.'

Naar wij menen is wellicht *de volgorde* van het door Van der Spek beschrevene anders geweest. In de jaren 1850-1852 was men verbonden met de Kruisgemeenten (C. van den Oever). Mogelijk is daarna ds. P. van Dijke voorgegaan. Een feit is dat, als Zoetermeer wordt geïnstitueerd, de Afgescheidenen aldaar lid zijn van de gemeente Hooigracht te Leiden.

2. De Afgescheiden gemeente (vanaf 1862)

Hoewel het archief van deze gemeente over de eerste tijd klein van omvang is - het belangrijkste ervan is door A. van der Spek in zijn *Herinneringen* verwerkt, kunnen we zeggen dat we met 1862 grond onder de voeten krijgen. In de classicale notulen (Leiden) van dit jaar lezen we

> 'Er zijn leden te Leiden (Hooigracht) die te Zegwaard en Zoetermeer wonen. Op verzoek van deze leden zal er een gemeente te Zoetermeer worden gesticht.'[11]

De gemeente werd in opdracht van de classis geïnstitueerd 29 mei 1862 door de predikanten C. Roobol (Leiden) en W.J. Weijenberg (Alphen aan den Rijn); eerstgenoemde hield een predicatie.[12] J. van Kempen was de eerste ouderling, J. van Os werd diaken.

8 Koster werd te Middelburg geboren in 1852; hij kon dus door eigen waarneming geen weet hebben van de jaren rond 1852. Men zie voor hem *De Haas* II, 188-189.
9 J.J. van Sittert (1808-1840) en zijn zoon (eveneens) J.J. van Sittert (1840-1886).
10 A. van der Spek schrijft (6): '...op het erf waar thans broeder J. van den Berg woont'. Dit was in 1933. Op blz. 7 Staat een afbeelding van het huis.
11 NCVL, 22 april 1862, art. 5.
12 A. van der Spek, *a. w*. 9.

Het eerste wat de gemeente doet, is het vragen van erkenning aan de Koning.[13] In een verzoekschrift, gedateerd 8 mei 1862, wordt onder meer verklaard dat

13 Herv. Ered. 13 juni 1862, no. 15.

het reglement van Rijnsburg (bijlage III) ‘als het hunne wordt aangenomen’.
Het is door de volgende 21 personen ondertekend.

(Een B voor de naam betekent: woont te Berkel en Rodenrijs)
J. van Kempen, ouderling
J. van Os, diaken

B	Antonie Batenburg
	Cornelis Benschop
	D. Berkel
	J. Berkelaar
	Gijsbert Dieteweg
	Antje van Gent
B	Cornelis van Gent
B	Dirk Groeneveld
	Maria Groenheyde
B	Jacoba Havenaar (weduwe D. van Heyzeldoorn)
	A. Hoendervanger
B	Willem van Heyzeldoorn[14]
B	N. Kersbergen
B	P. Korevaar
B	Jan Schouten
	Adriana Sjardijn
	E. van Smeerdijk
B	Krijn Vogelaar
	Aaltje Vos

Hieruit zien we dat van de 21 ondertekenaars - naar we aannemen alle belijdende leden van mei 1862 - er negen te Berkel en Rodenrijs woonden.[15] Krijn Vogelaar had acht kinderen. De gemeente zal in dit jaar, evenals in 1865, circa 50 zielen hebben omvat.

14 We vinden ook de spelling: van Heyzelendoorn.

15 Sonneveld, *Vijftig jaar, a.w.* 11-12. We lezen in dit boekje, dat Krijn Vogelaar, bij de doop van zijn dochtertje Maartje (geboren 26 dec. 1845) in januari 1846 op de vragen van het doopsformulier als volgt antwoordde: ‘Ik beloof mijn kind op te voeden naar de eisch van de Heilige Schrift, in dit Formulier vervat, maar niet volgens de leer, die in deze kerk wordt gebracht.’
Volgens Sonneveld ‘was met deze gebeurtenis de teerling geworpen’. Vogelaar kerkte daarna veelal te Rotterdam bij de Afgescheidenen. In 1862 sloten hij en anderen zich, zoals we zagen, te Zoetermeer aan.

De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 16 juni 1862, no. 74.[16] Hierin vinden we vermeld dat zij haar openbare eredienst zal uitoefenen 'in het gebouw aan de Dorpsstraat te Zegwaart, gequoteerd No. 42'. Aangaande dit eerste kerkje vermeldt A. van der Spek dat het met geleend geld in april 1862 werd gekocht voor *ƒ* 1800. Het werd tot pastorie ingericht toen in 1867 op een aangrenzend terrein een groter kerkgebouw werd gesticht. In de voorgevel van het tweede kerkje werd een gedenksteen aangebracht, waarop staat:

'De eerste steen gelegd door Cornelis Veldhuyzen. - Hoe lieflijk zijn uw woningen o Heere der Heirscharen.'[17]

In april 1863 wil de kleine gemeente de 34-jarige ongehuwde Jan Stadt te Nijeveen bij Meppel, die 'te Zegwaard door in het openbaar te spreken, heeft

16 Herv. Ered. 23 juni 1862, no. 9.

17 A. van der Spek, *a.w.* 13-19. Op blz. 21 vinden we een afbeelding van het tweede gebouwtje 'aan het Lage Einde' - hiermee is bedoeld het zuidoostelijke einde van de Dorpsstraat. De gevelsteen wordt bewaard in het Oudheidkundig museum te Zoetermeer.

gesticht, in haar midden hebben'. Het tractement zal bestaan uit 'kost, inwoning en *f* 50 per jaar'. De bedoeling is dat hij zich verder zal bekwamen tot het leraarsambt. De classicale vergadering aan wie dit begeren wordt voorgelegd, gaat met één en ander accoord.[18] Stadt oefent te Zoetermeer van april tot december 1863; daarna te Hasselt tot eind 1867, waarna hij naar de Verenigde Staten vertrekt.[19] De notulen van de classis Leiden, die van de classis Delft (vanaf 1865) leren ons dat in het tijdvak 1862-1870 (onder anderen) de volgende personen ouderling waren - chronologisch: J. van Kempen, C. van der Spek en K. Vogelaar. Diaken: J. van Os, K. Vogelaar, C. Veldhuyzen. In 1865 ontvangt de gemeente haar eerste predikant: J.P. van der Maas; deze Staat te Zoetermeer van 29 Oktober 1865 tot 5 mei 1867. Hij wordt opgevolgd door G. Lampen (13 Oktober 1867 tot 27 maart 1870).

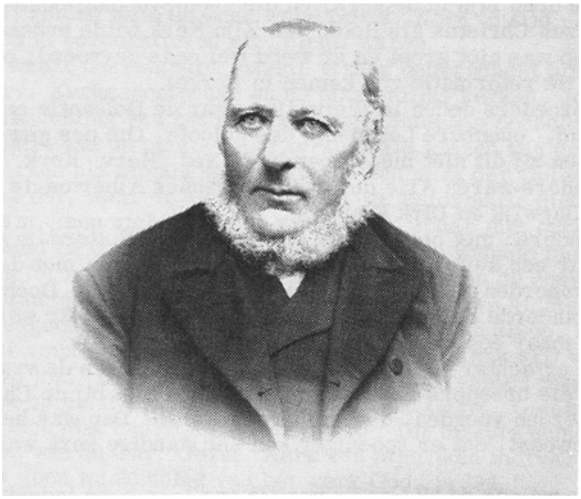

Krijn Vogelaar (1819-1897)

18 NCVL, 7 april 1863, art. 10.

19 *De Haas* I, 249. Jan Stadt werd 25 okt. 1828 te Nijeveen geboren en overleed 17 april 1900 te Harrison, South Dakota. Hij werd te Graafschap, Michigan, door ds. D.J. van der Werp opgeleid tot predikant en diende zes gemeenten van de Christian Reformed Church. In 1887 werd hem emeritaat verleend. Men zie voor hem ook Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel* I register onder J. Stad[t].

Hoofdstuk 41
Benthuizen

In het jaar 1840, als de afscheiding van de Hervormde kerk te Benthuizen een aanvang neemt, bestaat deze plaats uit het dorp en enige verspreide huizen. Wat de ligging betreft: 'Op een uur afstand van Hazerswoude, langs de weg die naar Zoetermeer en Zegwaard leidt'. In totaal stonden er slechts 49 huizen, bewoond door circa 500 personen die nagenoeg allen Hervormd waren. De middelen van bestaan: landbouw (graan), veeteelt en tuinderij. In 1798 was er een nieuw kerkje gebouwd.[1]

De Afscheiding te Benthuizen is op essentiële wijze verweven met de persoon van ds. Lambertus Gerardus Cornelis Ledeboer (1808-1863). Bij herhaling werd hij in dit boek reeds genoemd, al dan niet met vermelding van biografische bijzonderheden.

Aangezien deze publicatie merendeels het karakter draagt van een bronnenstudie en over Ledeboer uitputtend is geschreven, menen we in dit hoofdstuk te moeten volstaan met een korte samenvatting. Het werk van H. Natzijl[2] bevat alles wat aangaande Ledeboer in archieven en geschriften wordt bewaard of werd gepubliceerd.[3] Van belang is dat Natzijl heeft opgenomen wat *over* Ledeboer is geschreven. Inzonderheid dient hierbij te worden genoemd het (door Natzijl geannoteerde) werk van J.H. Landwehr dat in 1900 voor het eerst verscheen.[4]

Anderzijds is het zó, dat aangaande de *gemeente* van Ledeboer te Benthuizen uitermate weinig bekend is; we kunnen ook zeggen: is bewaard gebleven. Van vóór 1870 zijn er geen archiefstukken aanwezig bij de erfgename van de Ledeboeriaanse, dat is de Gereformeerde gemeente in genoemde plaats.[5]

1 *Van der Aa* II,280, 281.
2 H. Natzijl, *Verzamelde geschriften van* [*en over*] *Ds. L.G.C. Ledeboer* I-III, Utrecht 1977-1980.
3 Inclusief: de uitgebreide correspondentie over hem van de departementen van Hervormde eredienst en justitie, alsmede van andere regeringsorganen en kerkelijke besturen; notariële transacties, bezittingen, nalatenschap, bibliotheek etc.
4 J.H. Landwehr, *L.G.C. Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst*, tweede veel vermeerderde druk, Rotterdam 1910; deze druk omvat 254 bladzijden.
5 Wel enige notulen van classicale vergaderingen uit de jaren 1865 tot 1870; vgl. J.M. Vermeulen, *Toen hij 't ambt ontvangen zou* 445.

Aangezien het eigenaardige standpunt van Ledeboer[6] met zich bracht, dat hij en zijn aanhangers niet wilden scheiden van de Hervormde kerk - 'de afscheiding ligt niet aan onze, maar aan der anderen zijde'[7] - kwamen zijn volgelingen, althans de meesten, er niet toe hun lidmaatschap van de Hervormde kerk officieel te doen beëindigen. Daardoor ontbreken aantekeningen inzake afscheiding in het archief van de Hervormde gemeente te Benthuizen. Ook bestaan er geen ledenregisters van de gemeente van Ledeboer over de eerste jaren. De burgemeester van Benthuizen meldt weliswaar, dat, nadat Ledeboer de facto met de Hervormde kerk had gebroken, hij zondag 15 november 1840 een dienst belegde in een door hem kort daarvoor gekocht huis en dat daarbij circa driehonderd van zijn geestverwanten aanwezig waren,[8] doch onder hen moeten er velen zijn geweest die niet te Benthuizen woonachtig waren. Ook later kwamen velen, soms uit verre omgeving, naar dit dorp teneinde Ledeboer te horen.[9] Het verwondert niet dat zijn gemeente *leden*, zelfs ambtsdragers telde uit andere plaatsen (Boskoop, Moerkapelle etc.); in de jaren rond 1850 moet evenwel haar omvang worden geschat op ten hoogste 150 zielen,[10] van wie circa 100 uit Benthuizen.[11] De betekenis van Ledeboer moet voor het overgrote deel buiten Benthuizen worden gezocht. 'Behalve in Zuid-Holland, had hij in Zeeland, Gelderland, Overijssel en Drenthe de meeste volgelingen.'[12]

Samenvatting

Op 29 juli 1838 werd Ledeboer, als hervormd predikant te Benthuizen, door zijn familielid dr. P.H. Hugenholz te Rotterdam, bevestigd.

Zondag 8 november 1840 begroef hij na de morgendienst, in tegenwoordigheid van een groot gedeelte van zijn gemeente, de Reglementenbundel van de Hervormde kerk en het Gezangenboek in de tuin van een door hem gekochte woning, na reeds tijdens de dienst het 'samenstel der wetten' van de kansel te

6 Ledeboer bezat vele eigenaardigheden, zoals uit de vermelde literatuur overvloedig blijkt. Wij noemen inzonderheid het merkwaardige en niet-verklaarde verschijnsel, dat hij, die als leerling der hoogste klasse van het Erasmiaans gymnasium te Rotterdam een prijs ontving 'in het vak der oude letteren... nadat door hem een Latijnsche redevoering was uitgesproken' (Natzijl, *a.w.* III, 32), als predikant een erbarmelijk Nederlands ging schrijven. In 1842 liet hij te Leiden het grootste gedeelte van zijn bibliotheek verkopen - geenszins uit geldgebrek; hij was vermogend - want 'hij walgde van dit lichte brood'. (*Ibidem* 57) 'Ledeboers stijl is doorgaans siecht... Ledeboers taal is evenzeer jammerlijk. Men zou haast zeggen; hij drijft den spot met alle taalregels'. (Landwehr; men zie: *Ibidem* 191). Zoals we reeds schreven in hoofdstuk 7, heeft Ledeboer het slechts korte tijd bij de Afgescheidenen uitgehouden; zijn kleine groep gemeenten stond 'apart'.

7 Natzijl, a.w. 111,90.

8 Rapport burgemeester van Benthuizen, 16 november 1840 (Natzijl, *a.w.* III, 446).

9 Bijvoorbeeld uit Boskoop (VIJFDE DEEL 511), Hazerswoude, Leiden, Moerkapelle, Rotterdam, Rijnsburg.

10 Mededeling (1985) van W. Bogers, archivaris Gereformeerde gemeente te Benthuizen.

11 Mededeling (1985) van drs. K. Exalto, hervormd predikant te Benthuizen.

12 Natzijl, *a.w.* III, 130.

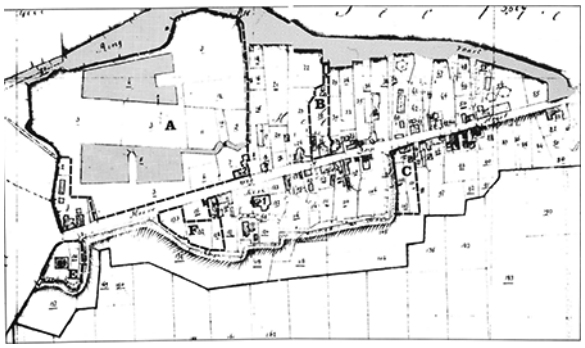

Kadastrale plattegrond Benthuizen omstreeks 1840.
1. Nederlandse Hervormde kerk. 2. Burgemeesterswoning tegenover de kerk. A. Moestuinen, boslanden, boomgaarden enz. behorende bij 2. B. Woning van Ledeboer (na 1844) met (-later-) kerkgebouw.

hebben geworpen. Uiteraard hadden deze handelwijzen symbolische betekenis. Bij zijn 'verhoor' door het Classicaal bestuur van Leiden, verklaarde Ledeboer genoemde boeken 'te beschouwen als uitvloeisels van nieuwigheden strijdig tegen oude Reglementen [lees: Dordtse kerkenorde] en formulieren van eenigheid'.[13] Twee ouderlingen, C. Veldhuizen en A. Koorenwinder, volgden hun predikant in zijn optreden.

Zowel Ledeboer als deze beide ambtsdragers werden eerst geschorst door het Classicaal bestuur van Leiden en daarna - 26 januari 1841 - afgezet door het Provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland.

Tot goed begrip van het volgende zij vermeld dat Ledeboer op 6 november 1840 - dus twee dagen voor de definitieve breuk - de 'burgemeesterswoning' recht tegenover de Hervormde kerk gelegen, kocht bij voorlopig koopcontract. De transactie omvatte 'een huis en erve, verdere getimmerten met moestuinen, boomgaarden, boschlanden etc.', samen ongeveer drie en een halve hectare. Deze oppervlakte was ruim een kwart van die van de dorpskern![14]

Toen aan Ledeboer met ingang van zondag 15 november 1840 de toegang tot het kerkgebouw werd ontzegd, begaf hij zich met zijn volgelingen - zoals reeds aangestipt - naar genoemd huis, teneinde daar een godsdienstoefening te houden. Ook in de komende maanden gebeurde dit; volgens de autoriteiten tot grote hinder van de diensten in de Hervormde kerk. En inderdaad de toevloed van hoorders in de Ledeboeriaanse gemeente, van wie menigeen per rijtuig kwam, zal een ongewone drukte en enige opschudding hebben teweeg gebracht. Bij de soms wekelijkse veroordelingen door de rechtbank te Leiden werd niet alleen de predikant, maar werden ook zijn ouderlingen tot hoge boeten veroordeeld. Ledeboer betaalde niet, en toen ook zijn familie niet meer voor hem in de bres sprong, werd hij te Leiden gegijzeld. De eerste maal duurde zijn gevangenschap van 22 april tot 29 mei 1843, de tweede maal van 1 Oktober 1843 tot 9 maart 1845!

Van de leden van Ledeboers gemeente zat Izaak Johannes Cinjee, zonder beroep, wonende te Benthuizen, in gijzeling van 16 September 1843 tot 14 maart 1844 (hij was óók veroordeeld wegens 'het geven van lager onderwijs bij herhaling'); Abraham Havenaar, winkelier, te Hazerswoude, van 19 Oktober 1843 tot 14 april 1844; Johannes Nieuwendorp, onderwijzer, te Hazerswoude gedurende hetzelfde tijdvak.[15]

Na maart 1845 (einde tweede gijzeling) is Ledeboer niet meer vervolgd. Vermoedelijk is dit het gevolg geweest, zowel van de veranderde houding van de landsregering, als van een verzoekschrift gedateerd 24 augustus 1845 dat zijn ouders en andere familieleden - merendeels vooraanstaande personen, wonende te Rotterdam en 's-Gravenhage - aan de Koning zonden. In dit request verzochten de ondertekenaars Zijne Majesteit aan L.G.C. Ledeboer 'goedgun-

13 *Ibidem* 418.
14 *Ibidem* 309. Op de kadastrale kaart 2 en A.
15 *Ibidem* 473.

stelijk kwijtschelding van alle te zijnen laste openstaande geldboeten en kosten wegens religie zaken tegen hem gewezen'.[16] Landwehr schrijft:

> 'Na dien tijd is Ledeboer niet meer lastig gevallen, hoewel de bepalingen van de overheid toch niet veranderd waren. Heeft men van verdere vervolging afgezien, omdat men overtuigd was dat het toch niet baatte? Ledeboer ging toch telkens op den ouden ingeslagen weg voort. Hoogstwaarschijnlijk heeft Ledeboer door tusschenkomst en voorspraak van hooggeplaatste personen de noodige vergunning verkregen tot het houden zijner godsdienstoefeningen. Na 1844 [lees: na 9 maart 1845] heeft hij geen vervolging meer te verduren gehad.'[17]

Ledeboer is daarna - namelijk eind 1849 - in staat voor zichzelf een andere woning te kopen; de 'burgemeesterswoning' - doorn in het oog van de Hervormde gemeente - was 21 januari 1845, tijdens de tweede gijzeling, verkocht.[18] In de tuin van de 'nieuwe' woning liet Ledeboer een houten gebouw plaatsen, dat als kerk werd ingericht.[19]

Tenslotte, het weinige dat we weten van de gemeente van Ledeboer te Benthuizen, gedurende de begintijd, is iets aangaande de samenstelling van de kerkeraad in de jaren 1841 en 1843.

Op 13 juli 1841 schrijft Ledeboer een brief aan Koning Willem II. Hij is getekend 'Mede uit naam der provisioneel aangestelde ouderlingen: Ewoud Manheer [Hazerswoude, later Bleiswijk], Cornelis van Gent [Hazerswoude], Hendrik van Tol [Boskoop], Arie Schouten [Benthuizen?]'.[20]

Op 16 februari 1843 schrijft de kerkeraad een 'Biddagbrief' - een opwekking tot het houden van een 'Dank-, Vast- en Bededag' in de andere Ledeboeriaanse gemeenten. Dit stuk is getekend door L.G.C. Ledeboer (predikant), H. van Tol, ouderling [Hazerswoude], A. Schouten, ouderling [Benthuizen?], H. Schoenmaker, diaken [Boskoop], C. Schouten, diaken [Moerkapelle] en H. van der Wal, diaken [Hazerswoude].[21]

16 *Ibidem* 474-477.
17 *Ibidem* 130.
18 *Ibidem* 309-311; opstal en grond van de 'tweede' woning zijn op de kadastrale kaart aangegeven met 'B'. We merken op dat Ledeboer ongehuwd was; tijdens een deel van de tijd in gijzeling doorgebracht, bezat hij geen domicilie te Benthuizen.
19 Het houten kerkgebouw heeft dienst gedaan tot 1921. Op dezelfde plaats staat thans de kerk van de Gereformeerde gemeente te Benthuizen.
20 Natzijl, *a. w*. 11,495-501.
21 *Ibidem* 544-546.

Hoofdstuk 42
Moerkapelle

Het *Kerkelijk Jaarboek van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika* bevat de mededeling[1] dat de gemeente te Moerkapelle 15 juni 1842 werd geïnstitueerd. Deze simpele vermelding vormt voldoende grond aan haar een hoofdstuk te wijden en niet te volstaan haar in een noot te noemen. Te meer daar haar bestaan zich continu uitstrekt van 1842 tot heden en zij thans meer dan duizend zielen omvat.[2]

In 1846 telde de burgerlijke gemeente Moerkapelle 500 inwoners; er stonden 60 huizen; de middelen van bestaan waren landbouw en veehandel. Merkwaardig is de godsdienstige samenstelling die *Van der Aa* noemt: 370 Hervormden, 80 Rooms-Katholieken en 50 Afgescheidenen![3] Dit laatste gegeven kan niet worden bevestigd uit een andere bron, want het archief van de Hervormde gemeente bevat geen mededelingen aangaande een bedanken als lid circa 1842 en dat van de Gereformeerde gemeente vangt pas aan met het jaar 1900. Volgens de overlevering - en deze is vastgelegd in 1908 - werd de gemeente op de hierboven genoemde datum 15 juni 1842 geïnstitueerd. Dit geschiedde door ds. L.G.C. Ledeboer uit het naburige Benthuizen.[4] Eveneens volgens de overlevering werd in de jaren rond 1842 door een aantal personen uit Moerkapelle te Benthuizen gekerkt; 'binnendoor' bedroeg de afstand circa vijf kilometer.

1 Bijvoorbeeld: *1983*, Woerden 1983, 100.
2 *Ibidem* 100; in 1983 omvatte zij 1067 zielen.
3 *Van der Aa* VII, 995-996.
4 Het archief van de Gereformeerde gemeente bevat een afschrift van een schrijven aan Hare Majesteit de Koningin, gedateerd 12 november 1908. Naar archivaris J.S. Bakker, ons mededeelde is deze copie van de hand van ds. G.H. Kersten (1882-1948). Geschreven wordt dat de gemeente 15 juni 1842 werd geïnstitueerd; 'doch dat steeds door den Kerkeraad dier Gemeente werd verzuimd van haar bestaan aan Uwe Majesteit kennis te geven'. De samenstelling van de kerkeraad is op dit tijdstip als volgt: Pieter Molenaar, landbouwer te Waddinxveen, Jacob van der Spek Az., landbouwer te Moerkapelle, ouderlingen; Jan de Graaff, winkelier te Moerkapelle, Arie Bac, landbouwer te Bleiswijk, diakenen. Het stuk was getekend in een 'ledenvergadering' door de volgende personen; A. Bakker, G. van de Bogerd Fz., M. Bontebal, J. Breedijk, Joh. Breedijk, P. Cammeraad, J. Cammeraat, G. van den Dool, G. de Graaff, J. van Helden, P. van Helden, A. den Hertog, M. Jongeneelen, C. van der Knijff, P. Molenaar Pz., Adr. den Ouden, H. Pols, G. Roos, A. van der Spek, A. van der Spek Az., A. van der Spek Jr., D. van der Spek, H. van der Spek Jbz., J. van der Spek Az., Jb. van der Spek Az., J. van Tol, K.A. van Tol, J. Troost, J. Troost, A. de Vos, C. de Vos, J. de Vos (32 personen).

Het ‘schapekerkje’ aan het Kerkdijkje, nu Kerkstraat dat van circa 1850 tot 1910 als kerkgebouw diende (schilderij J. Huisman - 1913)[5]

De gemeente heeft vóór 1907 bekend gestaan als Ledeboeriaanse.[6] Wellicht is zij gedurende de eerste jaren van haar bestaan feitelijk niet uitgekomen boven de status van conventikel. Bovendien zochten de Ledeboerianen in het algemeen, niet hun kracht in kerkelijke organisatie, het maken van notulen etc. De bewaard-gebleven archiefstukken van deze kerkengroep, alsmede andere - bijvoorbeeld die van de burgerlijke gemeente Moerkapelle - bevatten helaas geen gegevens over de Ledeboerianen in laatstgenoemde plaats.

We kunnen nog slechts mededelen dat men aanvankelijk - vermoedelijk met het oog op de vervolging - vergaderde ten huize van W. de Graaff en C. Schouten.[7] Verder: ongeveer 1850 heeft W. de Graaff op zijn grond drie arbeiderswoningen laten bouwen, met de bedoeling er twee te gebruiken als kerkgebouwtje - zoals reeds genoemd: aan het Kerkdijkje, nu Kerkstraat - en de derde voor kosterswoning. Behalve Ledeboer trad in de eerste jaren voor het gezelschap E. Man-

5 Overgenomen uit De Jongste, *Klachten Jubel* 160. De schrijver gebruikt de benaming ‘schapekerkje’, maar deze is te Moerkapelle niet bekend. Het schilderij bevindt zich in het gebouw van de Gereformeerde gemeente.
6 *Klacht en Jubel* 158-169.
7 A. Verheul Azn., *Moerkapelle voorheen en thans*, s.l. 1925, 35.

heer (Hazerswoude/Bleiswijk) op.

In de vorige eeuw zijn verscheidene leden van het geslacht Van der Spek - met als eerste A. van der Spek - lid van de gemeente geweest.[8] Andere voormannen waren A. Schouten[9] en zijn broer C. Schouten.[10]

8 *Klacht en Jubel* register; Vermeulen, *Toen hij 't ambt ontvangen zou* 445, noemt A. van der Spek als diaken, wonende te Moerkapelle (in 1866).

9 Vergelijk hoofdstuk 7 (blz. 56).

10 Vermeulen, *a.w.* (register) noemt: diaken C. Schouten (in 1866). Een deel van de gegevens in deze pericoop is ontleend aan een klein manuscript van J. van der Spek Azn. (overleden 1982), zoals ons werd medegedeeld door J.S. Bakker (vergelijk noot 4).

Hoofdstuk 43
Hazerswoude

Met Hazerswoude blijven we in de sfeer van de Ledeboerianen. Dit behoeft niet te verwonderen; immers ook in de vorige eeuw gold dat deze plaats was ‘palende aan Benthuizen, Moerkapelle’ - men zie de vorige hoofdstukken - en enige andere burgerlijke gemeenten.

In 1844 stonden er te Hazerswoude 350 huizen, 20 bewoonde en 3 onbewoonde watermolens. Men vond er 542 huisgezinnen, uitmakende een bevolking van 2800 personen. De bestaansmiddelen waren: veenderij, landbouw (graan en vlas), veeteelt, visserij en kaasmakerij. Het vlas werd verwerkt in spinnerijen. Verder stonden er twee scheepstimmerwerven, twee aardewerkfabrieken en een steenbakkerij. Een deel van het dorp stond op klei, het overige op veen. Godsdienstig was de opbouw als volgt: 1600 Hervormden, 1100 Rooms-Katholieken en 70 Remonstranten.[1]

Gedurende de jaren circa 1840 tot 1864 heeft te Hazerswoude een conventikel bestaan - wellicht moeten we in het meervoud spreken - waarover in zekere zin een sluier ligt. Deze wordt dit keer niet veroorzaakt door een algeheel ontbreken van gegevens, zoals bij vele andere gezelschappen het geval is, maar door een niet te omschrijven godsdienstige richting, zoals we nader zullen zien. Leek het de eerste tijd dat het conventikel ds. Ledeboer zou volgen, al spoedig keerde men zich van hem af; ook bij de Kruisgezinden kon men het aanvankelijk niet vinden; ‘ons hoopje volk kon zich daarmee niet vereenigen’. Evenwel wordt er in 1864 te Hazerswoude een Kruisgemeente gesticht door ds. R. Veldman te 's-Gravenhage.

In nauw verband met het bovengenoemde staat onzes inziens, dat we in latere jaren enige namen uit de begintijd niet meer zien genoemd; waarschijnlijk hebben een paar ‘voortrekkers’ zich gevoegd bij de gemeente van Ledeboer te Benthuizen.

1. ‘Hazerswoude’ in de hervormde notulen

Deze notulen bevatten summiere gegevens over wat in hervormd Hazerswoude is gebeurd met betrekking tot de Afscheiding.[2]

1 *Van der Aa* V, 244-247.

2 Het archief van de Hervormde gemeente te Hazerswoude bevindt zich in ARA. Wij raadpleegden ‘Notulen kerkeraad 1664-1880’ (inv. no. 1). Andere bescheiden, bijvoorbeeld ‘Register der Ledematen van den jare 1805 af' (inv. no. 9), lopende tot circa 1871, bevatten geen gegevens over afscheiding van gemeenteleden.

In november 1838 scheiden zich schriftelijk af Johannes Marseille en echtgenote; eveneens Jacob van Beek en zijn vrouw Pietje van den Bosch. Vorm en inhoud van de desbetreffende brieven zijn 'hoogst gebrekkig'.[3] In 1840 volgt Js. van den Toorn als vijfde hun voorbeeld.[4] Eind 1841 scheiden zich elf personen af. Zij worden slechts aangeduid met de nummers '6-16'; hun namen worden niet genoemd, met uitzondering van 'no. 13: Vrouw Opmeer'.[5] In 1842 lezen we van 'no. 17 en 18'. No. 18 is J. de Roos.[6]

Van de hierboven vermelde namen vinden we slechts die van Jacob van Beek en zijn vrouw terug in de bewaard-gebleven stukken van het conventikel.[7] Op grond van nog te noemen gegevens moeten we concluderen dat meer dan achttien personen de facto met de Hervormde kerk hebben gebroken. Maar dat we niet een groter getal in de hervormde notulen aantreffen, behoeft niet te verwonderen, als we bedenken dat gedurende de eerste tijd werd gevaren op het kompas van Ledeboer,[8] en dat men ook daarna zal verklaren zich van de Hervormde kerk niet te willen afscheiden, maar slechts 'tijdelijk afzonderlijke godsdienstoefening' te zullen houden.

2. Het manuscript: Van Beek, 'Geschiedenis'

We willen in deze paragraaf enige zaken beschrijven, vermeld in een omstreeks 1911 door H. van Beek vervaardigd manuscript.[9] We beperken ons tot het tijdvak voor de instituering der gemeente.

De schrijver noemt als datum van instituering 11 september 1864 'toen we voor het eerst een eigen leeraar hadden'. Deze datum kan niet juist zijn. Op genoemde dag deed candidaat J.W.A. Notten[10] zijn intrede en werd het eerste notulenboek aangelegd. Het is duidelijk dat het beroepingswerk daarvóór

3 Not. kerker. 20 nov. 1838, art. 3.
4 Idem 30 nov. 1840, art. 3.
5 Idem 9 dec. 1841, art. 4. Wij vonden hun acten van afscheiding niet bij de ingekomen stukken.
6 Not. kerker. 8 dec. 1842, art. 3.
7 Ook de naam Ewoud Manheer (Hazerswoude, daarna te Bleiswijk) wordt niet anders vermeld dan als oefenaar uit Bleiswijk. Cornelis van Gent die namens Benthuizen/Hazerswoude in 1841 de brief aan Koning Willem II tekende (vgl. hoofdstuk 41 en register) zullen we in dít hoofdstuk niet vinden.
8 Ledeboer wilde zich ten diepste niet afscheiden, hij hoopte op het herstel van de oude Hervormde (Gereformeerde) kerk - vgl. hoofdstuk 41. We noemen ook: 'Geen kerken naast de Kerk, maar vastklevende, onder beding van genade, aan het puin en de fundamenten van de aloude Gereformeerde Kerk in Nederland, was zijn leuze.' (Natzijl, *Ledeboer* III, 501).
9 We zullen in het volgende putten uit een manuscript, thans bewaard door familie G. Knibbe te Hazerswoude. Het is vervaardigd door H. van Beek, een kleinzoon van de te noemen Jacob van Beek. Dit handschrift bevat in het kort en met enige onduidelijkheden de geschiedenis van gezelschap en gemeente van circa 1840 tot 1911. Het zal door ons worden aangehaald als: Van Beek, 'Geschiedenis'.
Ook verscheen: M. Heuzeveldt, *Een en ander uit de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk te Hazerswoude*, Hazerswoude 1939. Ds. Heuzeveldt heeft gebruikgemaakt van het manuscript van H. van Beek.
10 *De Haas* 11, 266.

slechts kan zijn verricht door een geïnstitueerde gemeente. In de notulen van de Algemene vergadering van de Kruisgezinden 1864, gehouden 28 tot 30 juni, vinden we dat ds. R. Veldman van 's-Gravenhage mededeelt te Hazerswoude een gemeente te hebben gesticht.[11] Bij deze vergadering werd door Hazerswoude een ‘lastbrief’ ingediend, gedateerd 24 juni 1864, ondertekend door de ouderlingen S. van Beek, Joh. Francken en door de diakenen J. van Beek, J. Zintel.[12] Strikt genomen kan uit dit alles geen andere conclusie worden getrokken dan dat de gemeente is geïnstitueerd tussen 21 oktober 1863 (Algemene vergadering vóór die van 1864) en 24 juni 1864. Wij menen veilig te gaan als wij als gegeven aanhouden: *instituering eerste helft van 1864.*

‘Jacob van Beek’-hoeve

Over het hierboven genoemde Hazerswoudse conventikel vinden we het volgende. Al kort nadat Jacob van Beek zich had afgescheiden, belegde hij op zijn grote - nog bestaande[13] - boerderij op zondag samenkomsten ‘om over God en Zijn dienst te spreken, een preek te lezen, te bidden en te zingen’. Na enige tijd werd dit gezelschap ook bezocht door personen uit Benthuizen, Boskoop, Bleiswijk en Zoetermeer. Aan Ewoud Manheer te Bleiswijk werd de leiding der bijeenkomsten opgedragen; hij verzorgde tevens de catechisatie. Toen het conventikel zich verder ontwikkelde, liet men de predikanten Budding en Ledeboer

11 *NAVG K* 405.
12 RA Utrecht, Archief Gereformeerde kerken in Nederland, inv. no. 77: ‘Credentiebrieven etc’.
13 Thans: ‘Jacob van Beek’-hoeve, Westeinde 18 te Hazerswoude.

enige malen optreden doch ‘daarmee konden ze het in het geheel niet eens worden’. Uit deze woorden zien we dat de invloed van Ledeboer te Hazerswoude niet groot en slechts van beperkte duur is geweest. Wellicht kon men zich niet vinden in 's mans eigenaardige preektrant en woordkeus. Daarna is men in aanraking gekomen met rondreizende oefenaars als Woutherus Bekker en Laurens van Wijk; beiden mogen buitenbeentjes in de wereld van de Afscheiding worden genoemd. Over deze twee personen een enkel woord.

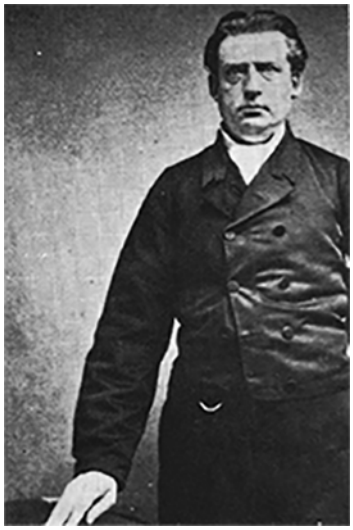

Woutherus Bekker (1821-na 1894)

(Ds.) Laurens van Wijk (1803-1864)

Woutherus Bekker[14] werd 8 februari 1821 te Rotterdam geboren; zijn jaar van overlijden staat niet vast, aangezien hij in 1895 naar Emmerik in Duitsland vertrok en het gemeentearchief aldaar door oorlogshandelingen werd vernietigd. Aanvankelijk was hij kleermaker; later reizend koopman in uitheemse vogels. In 1845 werd Bekker ‘vaste evangeliedienaar’ van

14 Meer over hem: Stoppelenburg, *Kerkhistorische Kroniek*, 4e jrg. (1968) 43; Rullmann, *Strijd voor Kerkherstel*, derde druk, 78, 89; EERSTE en TWEEDE DEEL register.

een gezelschap te Weesp. Circa 1848 moet hij vaak te Hazerswoude zijn opgetreden.[15] Van 1850 tot 1888 was hij voorganger te Amsterdam in een vrije samenkomst van de vereniging 'Waarheid in praktijk'. De groep vergaderde in de 'Aanspraakplaats Nazareth', eerst in de Bloedstraat, later in de Barndesteeg. Van zijn hand verscheen een veertigtal kleine geschriften, voornamelijk preken. Wij noemen slechts *Het schibboleth der koperen slang* en *Een stil oogenblik te midden van een groot gewoel.*[16] In zijn

15 In die tijd werd Bekker te Hazerswoude ook de bediening der sacramenten toevertrouwd. De schrijver van het manuscript, H. van Beek, vermeldt in 1848 door hem te zijn gedoopt.

16 Beide geschriften zijn opnieuw uitgegeven door J.P. van den Tol, Dordrecht, in respect. 1970 en 1969. Stoppelenburg, *a. w*. noemt acht andere titels.

preken ontzag hij niets en niemand. Hevig toornde hij tegen de vrijzinnigheid in de Hervormde kerk. Zelf wordt hij als antinomiaan getypeerd. Ook Van Beek gebruikt deze kwalificatie in zijn 'Geschiedenis'.

Laurens van Wijk[17] is geboren 22 maart 1803 te Wijk in het Land van Heusden en Altena en overleden 9 december 1864 te Rhenen (wonende te Nijmegen). De notulen van de classis Gorinchem (1843) vermelden dat hij is 'geördend' door ds. Ledeboer. Hoewel Van Wijk bij diverse gelegenheden zich uitgeeft voor '(be)dienaar des Goddelijken Woords' of als 'predikant bij de Christelijke Gereformeerde gemeente'[18] is er geen enkele aanwijzing dat Ledeboer of een ander daartoe bevoegd persoon hem als zodanig zou hebben bevestigd. Van Wijk was in feite een reizend oefenaar.
Hij heeft jarenlang 'gepreekt' in de Betuwe, de Bommelerwaard, het zuidoostelijk deel van de provincies Utrecht en Zuid-Holland. In 1850 richtte de 'orthodoksche christelijke gereformeerde gemeente' te Leersum zich tot de Koning met het verzoek 'hunne Leeraar, den Heer Laurens van Wijk een jaarlijksch tractement toe te kennen... uit 's Lands kas'. Het verzoek werd afgewezen.

Het manuscript van Van Beek vermeldt verder dat de 'opkomst' bij het gezelschap 'van tijd tot tijd' groter werd. De toehoorders kwamen 'van heinde en verre'. Jacob van Beek die nog steeds optrad als gastheer, zag dit met enige zorg aan: de grens van het Wetboek van Strafrecht - twintig personen - werd ver overschreden. Evenwel werd Van Beek Sr. - hij was onder meer lid van de gemeenteraad - ongemoeid gelaten. In 1852 kochten hij en zijn twee zoons -Jacob en Simon - alsmede zijn schoonzoon Arie van Dorp met Jacob Zintel een huis; dit werd afgebroken en op dezelfde plaats - namelijk aan de Dorpsstraat - werd een kerkje gebouwd dat tweehonderd personen kon bevatten. Later werd het vergroot; in 1873 wordt een nieuw kerkgebouw betrokken op de hoek van de Dorpsstraat en de Gemeneweg.[19]

Na Woutherus Bekker kwamen er verscheidene andere personen voor het gezelschap oefenen; genoemd worden W.H. Gispen, W.C. Huyser, J. Juch, J. Schotel, B. Sterkenburg en N. Wedemeijer - zoals we zien zowel predikanten als oefenaars die later predikant zijn geworden. Vervolgens lezen we in Van Beek 'Geschiedenis':

17 Over hem: EERSTE en TWEEDE DEEL register; VIERDE DEEL 163-165.
18 VIERDE DEEL 164. Ook in zijn overlijdensacte wordt hij predikant (bij de Christelijk Afgescheidenen) genoemd.
Merkwaardig is ook het volgende: In 1842 richt de Afgescheiden gemeente te Giessen (N.-B.) - nabij Wijk gelegen - zich tot de Koning met een request waarin bescherming van haar godsdienstoefeningen wordt gevraagd. De eerste ondertekenaar is Laurens van Wijk, die zich noemt 'Leeraar der verstrooide schapen'(!) - Herv. Ered. 3 nov. 1842, no. 20.
Men zie voor het hierna te noemen request van Leersum: Herv. Ered. 22 okt. 1850, no. 41.
19 Ontleend aan '"Jacob van Beek"-hoeve' in *Streekblad voor Midden Zuid-Holland*, Zoetermeer, 29 juni 1984.

‘Maar toen werd er een tijd aangebroken, dat al die losse Dominees en oefenaars vereenigd zijn, en die noemden zich de Gemeenten onder het

> kruis. Dus dat was met hen ook alweer afgedaan, want ons hoopje volk kon zich daarmee niet vereenigen.'

Geheel nauwkeurig is deze mededeling niet. Want sedert 1844 mag toch wel worden gesproken van een kerkverband van de Kruisgezinden - eerste Algemene vergadering te Linschoten - en na dit jaar zijn ongetwijfeld enigen van de hierboven genoemde oefenaars/predikanten te Hazerswoude opgetreden. Maar hoe dit zij: 'Hazerswoude' voegt zich niet bij de Gereformeerde kerk (onder het kruis).

De in 1873 gebouwde kerk - ansicht uit collectie C. Kroon, Hazerswoude

3. Adres aan de Koning begin 1848

Begin 1848 zendt het gezelschap een (ongedateerd) adres aan de Koning.[20] Het is kennelijk ingegeven door de wil, ten aanzien van de wekelijkse samenkomsten waarin - naar we zagen - niet slechts een preek werd gelezen, maar af en toe ook handelingen behorende bij een eredienst werden verricht, te voldoen aan de landswetten. Het is opvallend hoe de ambtenaren van het Departement Hervormde eredienst in het stuk hebben gestreept, onderstreept, hun 'N.B.' hebben geplaatst, met name bij die passages waarin een al dan niet krasse uitspraak over Koning Willem II wordt gedaan. Het request luidt als volgt.

20 Het wordt bewaard: Herv. Ered. 7 april 1848, no. 15. Het was reeds in februari 1848 ontvangen (Herv. Ered. 20 febr. 1848, no. 12).

‘Siere!
Spreuken 21 vers 1.[21]
De ondergetekende[n] neeme de vrijmoedigheid uit naam onzer vergadering - die ons bevoegd achten de belangens van onze vrede en wei-zijn voor te zetten[22] - zich te wenden tot de troon van Z.M. Werpende wij onze smeekingen voor de voeten Uwer Majesteit, en verwachtende dat Z.M. ons in deze met hulp en bescherming moge nabij zijn.
Wij achten het eene gantsch onnoodige zaak, Z.M. te bepalen bij de leer onzer voorvaderen, hoopende dat Z.M. genoegzaam overtuigd mag zijn van deszelfs vrijdommen die zij[23] mochte[n] genieten in ons Vaderland, zittende onze Vaderen onder hunne Wijnstok en Vijgeboom,[24] die verheerlijkt en beschermd wierd door Z.M. voorvaderen, wiens standbeeld Z.M. heeft vereeuwigd, en wij in onze harten vereeuwigd hebben Uwer Majesteits voorvaderen Leer der Godzaligheid.
Wij, het zaad van zulke Godzalige telgen gelijk Uwe Majesteit is, vinden ons beroofd van zoodanige mannen, die deze Leer als Eikenboomen der gerechtigheid voorstonden...[25] Zien wij voorregten des Lands die geschonken worden - Helaas! zij worden geschonken aan hun die van de Leer der Waarheid zijn afgeweken, en wij kunnen in deze opzichten niet anders, willen wij onze Concentien vrij houden, ons vaderland toeroepen: O Wee! het land, wiens Koning in deze opzichten een kint is.[26]
Z.M. verschoone onze vrijmoedigheid, hoopen wij, door zelfonderzoek voor Hem, waar alle dingen naakt en geopend voor zijn en met Wien allen te doen hebben.
Wij kunnen Z.M. van gantser harte belijden dat wij ons niet kunnen vereenigen met zoo danige Leer en belijdenis als oorsprong genomen heeft de Synodale vergadering van den Jare 1819,[27] en wij door onderzoek bevonden hebben een leerstuk te zijn buiten het Woord Gods. En dewijl ons dit alleen tot regel zijn moet, zoo kunnen wij niet anders ons aanmerken als door overmacht uitgedrevene leden van het Hervormd kerkgenootschap.

Dewijl wij als Gerefformeerde belijders bekennen dat de Leer der waarheid, vervat is in Gods Heilig Woord - hetgeen onze vaderen vast gesteld hebben in de Synodale vergadering van den Jare 1618, 1619, de Catecismus en formulieren van eenheid.[28]
Deze Leerstukken vinden wij tot heden toe noch gehandhaafd door onze Broederen (wat de Leerstukken aanbetrefd) die van Z.M. vreiheijd tot Godsdienstoefening ontvangen hebben onder de naam van Christelijk

21 ‘Des konings hart is in de hand des HEEREN (als) waterbeken. Hij neigt het tot al wat Hij wil.’
22 Voorzetten = (in dit geval) voorstellen, aanbieden.
23 ‘Zij’ slaat onzes inziens op de voorvaderen.
24 Verwijzing naar Zacharia 3 vers 10.
25 Enige woorden onleesbaar.
26 Bij deze passage is met potlood tweemaal ‘N.B.’ geplaatst.
27 Bedoeld zal zijn: 1816.
28 Wij merken op dat de Heidelbergse catechismus één der formulieren van enigheid is.

Afgescheidenen, eene naam en zaak die voor ons Een Schand Naam en zondige afvalligheid zijn zoude, zoo wij ooijd genoodzaakt werden op zoodanige wijze onze God te dienen, dewijl Jezus Christus Koning van de Kerk is en de poorten der helle dezelve niet zal overweldigen. Zoo vinden wij ons ook van deze zijde geschorst om ook met hun eene ware vereeniging te zoeken om den Heere God in opregtigheid te dienen, zonder dat wij als Godverloochenaars in onze harten beschuldigd zouden worden. Het komt ons onmogelijk voor om de Erve onzer Vaderen aan een ander over te

geven,[29] zoo min als Naboth zijne wijngaard aan Achab konde afstaan dan door de dood.[30]
Zoo vinden wij ons tot op dit oogenblik geheel verlaten van allen te zamenbinding om in het huis des Heeren in te gaan en zijn tot nu toe met elkander in eene vereeniging gebleven om op den dag des Heeren malkander door het Woord der Waarheid te stichten. Doch door de lankdurigheid van jaren, dat wij zulk een gezelschap uitmaken zijn eenige Personen te zamen geschakeld[31] waardoor ons gezelschap met meer dan twintig persoonen word bijgewoond en wij bevinde ons dus in deze weg genoodzaakt als overtreders van een wet die wij niet kunnen gehoorzamen, of wij moeten menschen meer gehoorzaam zijn dan God, hetgeen voor ons eene gansche ondoenlijke zaak is.
Onze belangens leveren wij dan in de handen van Z.M. verzoekende, dat wij als Bannelinge in ons Vaderland mogen omzwerven, die van allen willen miskent zijn om bij de Leer onzer voorvaderen te blijven, ziende ons door overmacht gedreven uit de Bezittingen onzer vaderen, waar wij als regt geaarde Kinderen van God nochthans een regt op blijven behouden, en merken dit Lijden dezer tegenwoordige tijd niet aan bij de Heerlijkheid die voor ons aanstaande is. Waardoor wij openhartig onze monde[n] en pen voor Zijne Majesteit openen dat wij met Ede voor God ons verbonden hebben om al wat ons wedervaart of ontmoeten moge, wij als kinderen willen dragen.
Doch dewijl wij verplicht zijn om de geordende weg in te slaan en des Konings hart in de hand des Heeren is, zoo vervrijmoedigen wij ons dat Z.M. ons in deze Zijne bescherming wil verleene door ons vrijdom te schenke tot uitoefening zoodanige Godsdienstoefening.
Op dat Z.M. overtuigd zoude zijn van onze ongestoorde rust in de vergaderinge die binne[nshuis] zijn alsook die in het minst geen rustverstooring op het dorp [veroorzaken], zoo hebben wij de onderteekening gezocht van de Burgemeester dezer plaats.[32]
P.S. De ondergeteekenden zijn degene die de hoofdigheid[33] der gezelschappen op zich genomen hebben.

J. van Beek
H. Windhorst
C. van der Knijff
J. van Dorp
H. Demper
S. van Beek

29 Dat wil zeggen: bijvoorbeeld door bij erkenning door de overheid vrijwillig afstand te doen van rechten en goederen der Hervormde kerk.
30 Verwijzing naar 1 Koningen 21.
31 Schakelen = verbinden.
32 Van enige handeling van de burgemeester van Hazerswoude ten aanzien van dit request blijkt uit de stukken niets. Wellicht heeft men eerst het adres opgesteld en is het daarna aan de burgemeester voorgelegd.
33 'de hoofdigheid' - de leiding, het bestuur? Er was blijkbaar meer dan één gezelschap, teneinde het aantal bezoekers onder de twintig te houden. Mogelijk is echter ook dat met 'gezelschappen' de samenkomsten van het éne gezelschap zijn bedoeld.

J. van Beek Jr.
Lamb. de Bruyn
Jb. van Velde
J. den Hartog
P. Coomans
P. van der Spek
W. den Hertog
Deze onder getekende met hare huisgezinne

Antwoort zoo het U goed dunkt ten huize van
J. van Beek, Bouman te Hazerswoude.'

Het stuk draagt, wat de vorm aangaat, een tweeslachtig karakter: het is geschreven met een geoefende hand, maar - zeker voor een brief aan de Koning - op zeer slordige wijze. Opsteller en schrijver zijn ons onbekend. Wat de inhoud

betreft: afgezien van enige merkwaardige woorden en uitdrukkingen wordt duidelijk uiteengezet wat het gezelschap *is* en wat het *begeert*. Wij merken op dat de requestranten niet spreken van godsdienstoefeningen maar van samenkomsten van hun gezelschap.

De minister van eredienst heeft met het adres weinig moeite. Op grond van het koninklijk besluit van 5 juli 1836,[34] worden de ondertekenaars verwezen naar het plaatselijk bestuur. Voorzover wij konden nagaan - en onzes inziens ook uit het vervolg blijkt - hebben de adressanten zich niet tot het gemeentebestuur van Hazerswoude gewend; ook dit vragen van toestemming tot het houden van hun bijeenkomsten moeten zij wel als in strijd met Gods Woord hebben beschouwd.

4. Adres aan de Tweede Kamer 1853

Na de grondwetsherziening van 1848 worden de Afgescheidenen die geen 'toelating' aan de overheid vragen niet langer bemoeilijkt.[35] Evenwel worden de desbetreffende artikelen van het Wetboek van Strafrecht (291-294) pas in 1855 afgeschaft. Het conventikel te Hazerswoude vindt in deze stand van zaken en in de houding van de burgemeester[36] in genoemde plaats aanleiding zich te wenden tot de Tweede Kamer der Staten-Generaal.[37] Op 20 juli 1853 rapporteert de 'Commissie voor de Verzoekschriften' dat in haar handen is gesteld een adres

34 Inzonderheid wordt genoemd litt.b. van het tweede lid van dat besluit, waar staat: 'dat voor zooverre de adressanten en hunne aanhangers mogten verlangen boven het getal van twintig, als bijzondere personen, binnenshuis, tot hunne oefening godsdienstig zamen te komen, zij zich daartoe zullen kunnen vervoegen bij de besturen hunner woonplaatsen met opgave aan dezelve van de namen en woonplaatsen dier personen, alsmede van de dagen en uren waarop en van het lokaal waarin die zamenkomsten zouden plaats hebben, ten einde die besturen alzoo in de gelegenheid worden gesteld, om de daartoe vereischte toestemming te kunnen verleenen...'.
Men zie voor het gehele besluit EERSTE DEEL 402-404.

35 Bos, *Archiefstukken* IV, 479. De laatste vervolgingen kwamen circa 1845 voor; zij betroffen mevrouw J.J. Zeelt en haar kring te Baambrugge (*Ibidem* 469-478).

36 In GA Hazerswoude bevindt zich een correspondentie die op deze zaak betrekking heeft. Eind dec. 1852 schrijft Jacob van Beek ('die als provisioneel hoofd is verkoren') een brief aan de burgemeester van genoemde plaats. Van Beek verklaart dat zijn groep een kerkgebouw in gebruik heeft genomen. Hoewel zij bescherming voor haar bijeenkomsten wenst, komt zulks in dit schrijven niet duidelijk tot uiting. (Ingekomen stukken B. en W., geregistreerd 28 dec. 1852) De burgemeester antwoordt, gedateerd 27 dec. 1852, dat hij van de ligging en het gebruik van het kerkgebouw geen stoornis verwacht, maar dat het gezelschap voor erkenning en toelating zal dienen te requestreren aan de Koning. (Copieboek, 28 dec. 1852) Van Beek schrijft daarop een tweede brief, waarin staat dat hij dit requestreren niet nodig acht 'omdat wij geen Kerkgenootschap of Secte op ons zeiven zijn'. (Ingekomen stukken, geregistreerd 14 jan. 1853) De burgemeester antwoordt tenslotte, dat de artikelen 291, 292 en 294 van het Wetboek van Strafrecht nog gelden, dat hij weliswaar een certificaat heeft afgegeven waarin wordt verklaard dat tegen de ligging etc. van het gebouw geen bezwaren bij hem zijn gerezen, maar dat hij 'zonder toestemming van de Hooge Regering... niet zal mogen toestaan dat die bijeenkomsten plaats hebben, of aan dezelve... bescherming verleenen'. (Copieboek, 14 jan. 1853)

37 *Verslag der Handelingen van de Staten-Generaal* (14 juni-10 sept. 1853), 's-Gravenhage 1853, 71.

van Jacob Zintel en de vier andere eigenaars van het kerkgebouwtje - in paragraaf 2 genoemd - waarin, met dezelfde ingewikkelde formulering als in het request aan de Koning van 1848, wordt verklaard (in de woorden der commissie)

> 'dat zij behoorende tot de Nederlandsche Gereformeerde kerk en vasthoudende aan hare leer, zich niet kunnende vereenigen met de in die kerk ingeslopen liberale leerstellingen en denkbeelden, en nogtans zich van die kerk niet willende afscheiden, besloten hadden met meer anderen tot eene tijdelijke afzonderlijke godsdienstoefening, totdat eenige verandering in de leerstellingen op het beroep in hunne gemeente van orthodoxe predikanten, de wedervereeniging met de kerk zoude toelaten;
>
> dat zij dien ten gevolge een locaal hebben doen bouwen dat... door het plaatselijk bestuur van Hazerswoude bevonden is de noodige geschiktheid te bezitten en voor de openbare orde van anderen geenszins hinderlijk te zijn, blijkens de verklaring van dat bestuur van 28 December 1852...;[38] dat intusschen welgemeld bestuur, op grond van art. 291 Wetboek van Strafrecht zwarigheid maakt in het doen houden van godsdienst-oefening in dat locaal, zoolang adressanten zich niet tot de Hooge Regering wenden ter hunner vestiging als bijzondere gemeente, iets hetgeen juist de adressanten, in de boven uitgedrukte verwachtingen volstrekt niet willen; wendende de adressanten zich dien ten gevolge tot uwe Vergadering, ten einde door hare tusschenkomst wegneming van die bezwaren te erlangen'.

De commissie meent dat het recht der ingezetenen 'tot het vreedzaam bijeenkomen ter onderlinge stichting in een daartoe geschikt locaal niet kan worden betwist'. Wij merken op dat deze formulering verschilt van de bovengenoemde, waar sprake is van 'godsdienstoefening'. De commissie oordeelt al verder, dat de moeilijkheden door de adressanten ondervonden een gevolg van 'dwaling' van het gemeentebestuur moeten zijn, en stelt voor het verzoekschrift bij afschrift te verzenden aan de ministers van justitie en van binnenlandse zaken. Blijkbaar heeft de commissie zich op het standpunt gesteld, dat laatstgenoemde minister zich, naar aanleiding van het adres, tot het gemeentebestuur zou wenden, teneinde duidelijk te maken dat het conventikel op geen enkele wijze diende te worden bemoeilijkt. Tot de voorgestelde verzending wordt besloten. Wij vonden niet dat de correspondentie enig gevolg heeft gehad. Gezien de aan het begin van deze paragraaf genoemde gewijzigde inzichten van de regering en de ophanden zijnde 'Wet op de Kerkgenootschappen' van 10 september 1853 (bijlage IV) mocht niet anders worden verwacht. Maar rechtspersoon wordt het voormalige conventikel eerst in 1870, als de in 1864 daaruit gevormde gemeente van haar bestaan aan de regering kennisgeeft.[39]

5. Adres aan de Koning van 1856

In 1856 zoekt het gezelschap nog steeds zijn weg en richting: gemeente of

38 Vergelijk noot 36.

39 Herv. Ered. 2 april 1870, no. 7.

dolerende broederschap. Het richt een adres aan de Koning dat voor zich spreekt.[40]

> ‘Sire!
> Met verschuldigde eerbied geeft de ondergeteekende Commissie uit eenige afgezonderde leden der Nederlandsche Hervormde Kerk hunne belangen aan Uwe Majesteit te kennen.
> Zij met hunne leden hebben zich sints eenige jaren niet kunnen vereenigen met het leerstelsel dat er in die Kerk is ingeslopen.
> Wij vermogen krachtens het eeuwig blijvend Woord van God waarop onze overtuiging gegrond is, niet te dulden dat de Persoon des Heiligen Geestes in Zijne werking miskent en de Heere Jezus Christus in Zijn Profetisch, Priesterlijk en Koninklijk ampt schandelijk verloochend wordt.
> Vandaar is het dat wij sints eenigen tijd ons buiten de gemeenschap dier Kerk hebben moeten houden, en houden nu tot ons leedwezen met elkander Godsdienstoefeningen, waarvoor wij met toestemming van het Hoofd van het Plaatselijk bestuur een locaal hebben doen bouwen, waarin wij onze onderlinge bijeenkomsten uitoefenen, zonder ons van die Nederlandsche Kerk te ontbinden of af te scheiden, maar beschouwen die met alle aanhoorigheden, bepaald als onze eigendommelijke regten door Uwer en onzer Voorvaderen bloed verkregen.
> En terwijl wij beschouwen dat de Kerk niet van de Staat is ontbonden, zoo is het dat wij ons in betamelijken ootmoet tot Uwe Majesteit wenden met het verzoek ons die vergunning te willen verleenen dat wij voor ons een waarheid belijdenden Leeraar uit de Nederlandsche Hervormde Kerk mogen beroepen, zonder subsidie van 's Lands wege te erlangen, evenwel zijn karakter als Leeraar in alle opzigten behoudende; en, alhoewel wij op dit oogenblik geen subsidie verlangen, staan wij hiermede onze regten niet af, maar willen dan aanspraak maken wanneer de vijanden der waarheid de kerk moeten verlaten.
> Die God, Die alle harten in Zijn hand heeft, doe het U klaarlijk zien bij den aanvang of bij den voortgang, opdat Gij uit eigene overtuiging om het uiterst gevaarlijke dat er in die Kerk heerscht ons onze bede wildet geven!
>
> Namens de Leden der Vergadering
> De Commissie voornoemd
> Joh. Francken
> S. van Beek
> J. Zintel
> Jb. Windhorst
> Hazerswoude den 10 October 1856.’

De minister van eredienst antwoordt dat het verzoek wordt afgewezen

> ‘als makende adressanten geen Kerkelijke gemeente uit, en omdat de vergunning tot het beroepen van Leeraars of de zoogenaamde handopening, alleen strekt, om de erkende Kerkelijke gemeenten te waarborgen, dat zij

40 Herv. Ered. 25 okt. 1856, no. 11.

voor hare te beroepen leeraren, kunnen rekenen op Landstractement, of andere betalingen uit 's Landskas’.

6. Kruisgemeente en Christelijke Gereformeerde gemeente

Op 12 oktober 1861 overleed Jacob van Beek, één der voormannen van het conventikel. Het wordt uit Van Beek, ‘Geschiedenis’, niet duidelijk hoe het ruim twee jaar daarna, is gekomen tot instituering van een Kruisgemeente.

Daarvóór waren, zoals we zagen, nogal wat bezwaren geweest tegen het zich voegen bij enig kerkverband. Heeft Van Beek Sr. de aansluiting bij de Kruisgezinden tegengehouden?[41]

Reeds 11 september 1864 wordt de eerste predikant van de jonge gemeente bevestigd door de consulent ds. R. Veldman te 's-Gravenhage: de 21-jarige Jan Willem Andries Notten, over wie wij reeds schreven.[42] Enige dagen daarvoor - 2 september - was hij in het huwelijk getreden met Johanna Neeltje van Velzen, de oudste dochter van de Kamper hoogleraar S. van Velzen. Zoals we reeds in paragraaf 2 vermeldden waren de eerste kerkeraadsleden: S. van Beek, Joh. Francken, ouderlingen; J. van Beek Jr. en J. Zintel, diakenen.[43]

De gemeente gaat zich aanstonds - mede doordat zij een predikant bezit - uitbreiden. Hoewel er geen ledenregister van de eerste jaren is bewaard, weten we uit de notulen[44] dat in 1864 de volgende personen toetreden.

Gerrit van Aalst (‘was lid bij Ledeboer te Benthuizen’)
Geertruida van Beek (was Hervormd)
Leentje Beijer
Magdalena de Bruin (echtgenote van P. van Straaten)
Saartje de Bruin
Jan Droog en zijn vrouw Gerritje Binnendijk
Pieter de Gelder en zijn vrouw Barbara Paling (waren Hervormd)
Jaantje Groen, echtgenote van J. de Roos
Klaasje Heemskerk, weduwe Adrianus van Lindenburg
Maria den Hertog
Maria den Hertog, weduwe L. Kooien
Neeltje den Hertog
Klaas van der Kleij (was Hervormd)
M. van der Kleij (Boskoop)
W.F. van der Kodde[45] en zijn vrouw Katharina Hogerbrug
Jacob Koetsier en zijn vrouw Maria van Wieringen (waren Hervormd)
Japie van der Laak
Anna de Lang
Adriana van der Meer
Lambertus Oppelaar (was Hervormd)
Jantje Schipper (was Hervormd)

41 Van Beek, ‘Geschiedenis’, vermeldt dat er omstreeks deze tijd een tegen-gezelschap ontstond, waarin ds. W.H. Gispen enige malen is opgetreden. We merken op dat laatstgenoemde in november 1860 te Vlissingen overging van de Kruisgezinden naar de Christelijke Afgescheidenen. Als leiders van het nieuwe conventikel worden genoemd: P. Matze (‘een groote boer’), L. (?) de Bruijn en Joh. de Groot.
‘Zoodra Ds. Gispen op de hoogte kwam dat het niet anders was dan om reclame te maken tegenover ons, bleef hij al spoedig weg. En dat gezelschap spatte uit elkaar als een bom... of het was als een storm in een glas water.’

42 Hoofdstuk 12.

43 We zullen in deze paragraaf enige gegevens vermelden die we vonden in ‘Notulen kerkeraad 1864-1877’ (van de Kruis- en Christelijke Gereformeerde gemeente te Hazerswoude).

44 Not. kerker. 11 sept. - 8 dec. 1864.

45 Not. kerker. 25 nov. 1864, art. 5: Van der Kodde had reeds toestemming te Waddinxveen te ‘oefenen’; hij mag dit nu ook te Hazerswoude.

Neeltje Scholte
Cornelis Sents (was Christelijk Afgescheiden)
Alida van der Sloot, echtgenote van J. Hogerbrug
Cornelis Vos (was Christelijk Afgescheiden)
Meindert Vos
Alida Wijtman

Met de ‘kerkbeschouwing’ was het in de eerste jaren nog niet helemaal pluis, zo schrijft ds. Heuzeveldt in zijn gedenkboekje. Want

> ‘In de kerkeraadsvergadering van 5 December 1864 wordt met het oog op den bloei der gemeente en eventuëele verdere uitbreiding, het volgende voorstel met algemeene stemmen, behalve die van Ds. Notten, aangenomen: 'aangezien van tijd tot tijd ook onbekeerden wenschen of zullen wenschen opgenomen te worden in den schoot der gemeente en men hun begeerte niet kan weigeren, loopt de gemeente gevaar door de zoodanigen in getalsterkte overvleugeld te worden, en aangezien alleen zij, die bij ervaring het belang van Sion kennen, het belang van Sion behartigen kunnen, worde besloten, dat alle onbekeerden, voor zoover als zoodanig kenbaar “geen stem zal worden verleend bij de verkiezing van opzieners en armverzorgers”. Daags daarna wordt echter dit besluit gewijzigd in dier voege, dat het alleen zal gelden “bij eventueëele verkiezing van een leeraar”.’[46]

Op 29 maart 1868 neemt ds. Notten afscheid[47] om 5 april daaraanvolgende te Middelharnis te worden bevestigd. De volgende predikant zal Maarten van Minnen zijn; hij staat te Hazerswoude van 5 maart 1871 tot 3 augustus 1873.[48]

Tijdens de vacature, ontstaan door het vertrek van ds. Notten komt de vereniging van de Kruisgemeenten en de Afgescheidenen tot stand. In de vergadering van de kerkeraad gehouden 30 juni 1869 wordt hiervan mededeling gedaan door middel van een brief van ds. W.G. Smitt, (voormalig) Kruisdominee te 's-Gravenhage. De predikant verzoekt aan de gemeente op de eerstkomende zondag hiervan mededeling te doen. De kerkeraad besluit echter, alvorens hiertoe over te gaan, de gemeente samen te roepen en haar oordeel te vragen. Na bespreking in de desbetreffende vergadering wordt bepaald aan ds. Smitt de volgende brief - gedateerd 7 juli 1869 - te zenden

> ‘Geachte Leeraar,
> De letteren van Uw Weleerw. dato 28 Juni ontvangen hebbende baarde ons niet de door u veronderstelde blijdschap, maar wel verwondering, dewijl ons van een vereeniging met de Christelijk Afgescheidenen, niets bekend was en er op de classicale vergadering te Woerden geen woord over gesproken is.
> Mogen wij wel niet vragen: Hoe hebben sommigen toch zoo haast een vereeniging gevonden? Behoorde zulke belangrijke zaak niet eens rijp overdacht en besproken worden te zijn, ook in overleg met de gemeenten? Of zijn de ongereformeerde en verderfelijke elementen uit de Christelijk Afgescheiden Kerk opgeruimd? Zoo ja, wanneer is dat geschied? Of kunnen nu de Gereformeerden met de remonstranten samenwerken? En zal het nu geen keeren zijn tot een Babel zooals de Hervormde Kerk bestaat,

46 Heuzeveldt, *a.w.* 7.
47 Men zie voor het voorgaan van ‘Docent’ S. van Velzen (schoonvader van Notten) in de Kruisgemeente te Hazerswoude, begin 1865, hoofdstuk 47.
48 Men zie voor hem *De Haas* II, 252-253.

waar de één Christus predikt en ginds en elders in dat zelfde lichaam Zijn eeuwige Godheid op het hoogst bestreden en verloochend wordt?
Neen, geachte Leeraar, geen blijdschap doortintelde onze gemoederen, maar droefheid en een gevoel van ellende om zulk een verzwagering, in lateren tijd wellicht meer openbaar als zulk een van Josaphat en Achab, hoewel een koning van Israël.[49]

49 Zinspeling op het beschrevene in 1 Koningen 22: Josafat, koning van het Tweestammenrijk (Juda) en Achab, koning van het Tienstammenrijk (Israël) trokken samen op tegen de Syriërs; het verenigde leger werd verslagen, Achab sneuvelde.

> En daarom wij voor ons en de geheele gemeente alhier, zonder hun weten in zulk een positie gebracht, willen zich ten dezen lijdelijk gedragen in de hoop dat aan de opgegeven voorwaarden stipte naleving zal worden gevolgd en waar dit geen plaats vindt, terug te keeren, of liever te blijven staan waar zij nu staat dan een overvleugeling te moeten zien door een bijgevoegde menigte, die niet met haar op den grond van Gods Woord en onze formulieren bouwt.
> Na de groeten des kerkeraads en toewensching van alle heil, ook in deze zaak
> Uw liefh. Broeder,
> Joh. Francken, Scriba.'[50]

We zien uit de inhoud van deze brief we!, dat 'Hazerswoude' het tijdperk van krasse taal nog niet te boven is. Immers, de vereniging van 1869 wordt onder meer getypeerd als een samengaan van Gereformeerden en Remonstranten. Echter: zondag 11 juli daaraanvolgende wordt een vergadering van de kerkeraad gehouden, waarin ds. Notten aanwezig is. De voormalige predikant der gemeente 'zet den aanvang der vereeniging en hoe ze tot stand gekomen is, voor zoover hem bekend, nader uiteen'. Ook is er een brief ingekomen van ds. Smitt, met verzoek om nadere inlichting: welk standpunt neemt 'Hazerswoude' in ten aanzien van de vereniging? Daarop wordt geantwoord 'dat de brief toch niet zoo onduidelijk was, en dat men met de vereeniging meegaat'. Ten bewijze van dit laatste zal men de attestatie van leden, die te Boskoop[51] wonen, zenden aan ds. J. Ph. Sluijter aldaar.[52]

Nadat de gemeente, zoals reeds vermeld, in 1870 aan de regering van haar bestaan heeft kennisgegeven, en zij de nodige gelden heeft bijeengebracht, is de weg vrij voor het op haar naam doen zetten van kerkgebouw en pastorie. De overdracht krijgt haar beslag op 20 oktober 1871.[53]

50 Heuzeveldt, *a. w*. 13-14.
51 Aldaar werd in 1849 een Afgescheiden gemeente geïnstitueerd (vgl. hoofdstuk 47). De personen hier bedoeld waren: Antje Kalkman (huisvrouw van Arie Loeff), Sara van Kampen (huisvrouw van C. Loeff) en Philippus Johannes Mets (not. kerker. 4 juli 1869, art. 3).
52 Heuzeveldt, *a. w*. 14.
53 *Ibidem* 7-8.

Hoofdstuk 44
Oude en Nieuwe Wetering

In het noordelijke deel van Zuid-Holland, vlak tegen de Haarlemmermeer, vinden we op de kaart het wonderlijke gebied van de Westeinderplassen, van talloze meren en meertjes, vaarten en weteringen. Tussen de Kagerplassen en het Braassemermeer ligt de gemeente Alkemade, die onder meer het dorp Oude Wetering en de buurtschap Nieuwe Wetering omvat.

In 1846 telde Oude Wetering 94 huizen, bewoond door 650 personen. De middelen van bestaan waren landbouw, tuinderij en scheepvaart. Er woonden 490 Hervormden, circa 80 Rooms-Katholieken en ongeveer 80 Remonstranten. In het gehucht Nieuwe Wetering vond men 40 huizen en 300 inwoners; dezen leefden voornamelijk van de landbouw. Daar waren 260 Hervormden en 40 Rooms-Katholieken.[1]

Van de Afgescheiden gemeente - zij ontstond in 1850 als Kruisgemeente - is uiterst weinig bekend.[2] We merken allereerst op dat zij in de jaren na de vereniging van 1869, circa 60 zielen omvat.[3] Over het tijdvak van haar zelfstandig bestaan - 1850-1892 - zijn geen archiefstukken bewaard. In 1892 verenigde zij zich met de 3 februari te Oude en Nieuwe Wetering geformeerde Doleantiegemeente. Vanwege dit feit geven we eerst het woord aan ds. C.L.F. van Schelven in zijn gedenkboekje.[4]

> ‘Een kleine honderd lidmaten hadden zich van de Kerk afgescheiden, en zich weer onder 't Synodale juk gekromd.[5] Maar de Heere gaf ons wéér een groot getal broeders en zusters, met wie wij - één in belijdenis en kerkregeering - voortaan veréénigd den goeden strijd zouden strijden. In de Wetering was op 13 maart 1850[6] ‘gesticht’ *de Gereformeerde Gemeente onder het kruis*. In 1869 werd deze gemeente Christelijk Gereformeerd, tegelijk met de bekende vereeniging van Kruiskerken en de Christelijke Afgescheidene

1 *Van der Aa* VIII, 713-714, 156-157.
2 In hoofdstuk 4 vonden we dat het adres aan de Koning gezonden door de Afgescheiden gemeente te Bodegraven, mede ondertekend door A. van Heiningen (hij huwde op 27 februari 1824 Kornelia Kooij), zaagmolenaarsknecht, met zes kinderen; en door Anna Lippenhof, naaister.
3 Bijlage II: in 1870-187460 zielen; in 1892: 100.
4 C.L.F. van Schelven, *In den kruitdamp*- De Vrijmaking van Oude en Nieuwe Weterings Kerk verhaald, en van bijlagen en aanteekeningen voorzien, tweede druk, Wageningen 1911.
5 De schrijver bedoelt: een kleine honderd *zielen* waren *hervormd gebleven*.
6 We zullen nog zien: **12** maart 1850.

> Kerk. Zij was maar klein - telde slechts een goede honderd lidmaten.[7]
> Wij zochten elkaar echter, daar wij onze innerlijke eenheid gevoelden lang reeds voor dat wij tot openbare inéénsmelting zijn gekomen. Die kostte ons dan ook werkelijk niet veel moeite. De bezwaren, die aan weerszijden bestonden, bleken spoedig, met eenige voorzichtigheid en beleid, overwonnen te kunnen worden.
> Toch slaagde, bóven onze stoutste verwachtingen de 'inéénsmelting' van de Christelijke Gereformeerde Gemeente met de Gereformeerde (Hervormde) Kerk (doleerende) te Oude en Nieuwe Wetering. Zij was, naar ik meen, de eerste in ons land. Aangenaam hebben wij kerkelijk samen geleefd en gearbeid. Tot het laatste toe!
> Ook mij was die ineensmelting, zoowel als de begeerte er toe, een bijzondere gunste Gods, een bron van dankbaarheid.
> Het gevaar bestaat toch bij iedere reformatie, omdat zij een scheidingsproces is, dat anti-gemeenschapszin zich ankert in de ziel. Dat de goddelijke genade ons daarvoor bewaard heeft, bewees mij die behoefte bij ons allen, om ons te vereenigen met al wat den Heere in heel het leven naar Zijn Woord wil dienen. Ook later zijn, naar ik vernam, de laatste sporen van een langdurig kerkelijk-gescheiden leven zoo goed als uitgewischt. Er waren onder de Christelijke Gereformeerden op de Wetering oude, goed onderlegde mannen, terwijl bij ons nog velen moesten leeren Gereformeerd te zijn en te handelen.'[8]

Het archief van de Hervormde gemeente te Oude en Nieuwe Wetering geeft weinig houvast voor de reconstructie van een ledenlijst van de in 1850 geïnstitueerde Kruisgemeente. De notulen van de kerkeraad bevatten in het geheel geen gegevens. Op grond van het 'Ledematen boek vanaf de jare 1842' kunnen we concluderen dat zich na 1842 de volgende personen hebben afgescheiden.

Cornelis van Delft
Joannis Muyt ('aangenomen 1844')
Lijsje Sluis, huisvrouw van Jacobus Verhagen
Heintje Verhagen ('met attestatie van Rijnsaterwoude 29 Maart 1847')
Jan Verhagen ('aangenomen 1844')
Klaas Verhagen ('aangenomen 1845')[9]

De meeste gegevens over de kleine gemeente vinden we in de reeds in hoofdstuk 35 genoemde 'Notulen kerkeraad Noordwijk aan Zee 1835-1856'.[10]

7 Wij vonden echter in de *Jaarboekjes* (vergel. noot 3): circa 60 *zielen.*
8 Van Schelven, *a.w.* 84.
9 Het 'Ledematen boek' heeft een doorhaling van de namen van Jacob Vogelaar, Dirk Vreken, Krijntje Vreken - wellicht is de juiste spelling Vreeken - en Jakob Vuyck. Deze vier personen zijn 'aangenomen 25 Maart 1853'. Er is geen evidentie dat zij zich bij de Kruis-(Afgescheiden-) gemeente hebben gevoegd. Hetzelfde geldt voor een zestal personen die we vonden in het 'Contra-Boek der Lidmaten van de Ned. Herv. Gem. te Oude en Nieuwe Wetering van af het jaar 1867': Gerrit Braak, Cornelis Willem Hoogeveen, Bartholomeus Kalfshoven, Leentje Kalfshoven, Jacobus van der Linden, Jaapje Rijnsburg.
10 ARA, Archief Gereformeerde kerk te Noordwijk, inv. no. 1.

De zo bekende Kruisdominee Cors Noorduin schrijft daarin - meer kroniekmatig, dan volgens de regels voor het schrijven van handelingen van een kerkeraad - dat hij in 1850 de gemeente heeft geïnstitueerd.

Op 17 januari kwamen vier mannen van de Oude Wetering, verhalende

'hoe zij met een partij menschen al bij de 2 Jaar rond gezukkeld hadden'.
De vier bezoekers verklaren zich 'aan de gemeente aan te sluyten'.
Noorduin vertelt hun naar Oude Wetering te willen gaan als de groep zich heeft afgescheiden. Veertien dagen later ontvangt hij een brief waarin staat dat negentien personen hun lidmaatschap van de Hervormde kerk *schriftelijk* hebben opgezegd.
Daarop gaat Noorduin maandag 11 maart naar genoemd dorp. Zijn reis wordt vertraagd, want 'de plaats was rondom met het hoogen water bezet'.
In een vergadering met de Afgescheidenen worden een ouderling, twee diakenen en een kerkmeester gekozen.[11] Ouderling wordt Johannes Gabriel Lameris, diaken Jan Bakker, Arie van Heiningen en kerkmeester Cornelis van Dijk. De kerkeraadsleden worden bevestigd dinsdag 12 maart 1850, welke datum geldt als die der instituering. De volgende dag bezoekt Noorduin, zonder twijfel vergezeld van A. van Heiningen, de gemeenteleden aan hun huizen.
Donderdag 14 maart 'kwam zich een vrijster oud 27 jaar aansluiten, deze was door den hervormde domine van die plaats, van de burgemeester en van de dokter - uyt onkunde van de waarheyd en diepe onkunde van het bevindelijke werk der genade door den Heylige Geest in het harte van Gods volk - voor krankzinnig verklaart, dog de leeraar[12] onderzogt haar en [zij werd] als lid der gemeente aangenomen'.
Tijdens het bezoek van Noorduin werden er zes kinderen gedoopt. Vrijdag 15 maart vertrok hij weer naar Noordwijk.[13]
Noorduin is meerdere malen naar de gemeente gereisd. Niet steeds worden in zijn 'kroniek' bijzonderheden genoemd. Bij een bezoek op 25 februari 1852 wordt hij vergezeld door Jan Passchier die hem - zoals we zagen - in 1854 te Noordwijk zal opvolgen. Noorduin doopt dan een kind van de latere diaken Jan Verhagen. Op 27 mei 1852 gaat hij voor het laatst naar Oude Wetering - bij deze gelegenheid wordt een kind van ouderling J.G. Lameris gedoopt.[14]
Noorduin overlijdt, naar we vonden, 31 december 1852.

Van 11 december 1851 tot december 1856 heeft Andries Hazevoet (1829-1888)[15] de gemeente als oefenaar gediend; eind 1856 wordt hij predikant van de Kruisgemeente te Haamstede. Daarna wordt zij verzorgd door proponent Pieter Johannes Korbee (1832-1868).[16] Deze was te Noordwijk geboren en opgeleid door Cors Noorduin. Hij 'staat' te Oude Wetering van december 1856 tot december 1862. Eerst na de vereniging van 1892 krijgt zij een predikant.

11 Noorduin vergist zich als hij schrijft dat er twee ouderlingen en een diaken worden gekozen. Even daarna verwisselt hij naam en ambt. De juiste gegevens vinden we in nog te noemen 'Lastbrieven' van Oude Wetering uit de jaren 1855-1865.
12 Bedoeld is: C. Noorduin.
13 'Notulen Noordwijk' 243-244.
14 'Notulen Noordwijk' 246-247.
15 *De Haas* I, 135.
16 *De Haas* I, 169.

Uit de ‘Lastbrieven’ bestemd voor de Algemene vergadering van de Kruisgemeenten[17] weten we dat in het tijdvak 1855-1865 ouderling zijn geweest: J.G. Lameris, A. Hazevoet, P.J. Korbee en F. Waasdorp; diaken: A. van Heiningen, J. Bakker en J. Verhagen. In 1851 wordt de gemeente ingedeeld bij de classis Haarlem,[18] in 1857 (tot 1869) bij de classis Amsterdam.[19]

Tenslotte: op de eerste vergadering van de classis Leiden, na de vereniging van 1869, verschijnen als afgevaardigden: ouderling F. Waasdorp en diaken J. Bakker.[20]

17 RA Utrecht, Archief Gereformeerde kerken in Nederland, inv. no. 77.
18 *NAVGK* 144.
19 *Ibidem* 276.
20 NCVL, 22 sept' 1869, presentie.

Hoofdstuk 45
Woubrugge

Eind 1849 staan er te Woubrugge 171 huizen, bewoond door 281 huisgezinnen, uitmakende een bevolking van 1430 inwoners, die merendeels in de landbouw en veeteelt, alsmede in de handel in boter en kaas hun bestaan vinden. In die tijd wordt de ligging van het dorp als volgt omschreven:

> 'palende noordwaarts aan de gemeenten Alkemade en Rijnsaterwoude, oostwaarts aan Ter-Aar en Oudshoorn-en-Gnephoek, zuidwaarts aan Oudshoorn-en-Gnephoek en Koudekerk, westwaarts aan Leyderdorp; terwijl de kleine gemeente Hoogmade daarin van drie zijden geënclaveerd ligt',[1]

een ligging die zich in het ledenregister van de Afgescheiden gemeente enigszins afspiegelt. Er wonen 961 Hervormden, 406 Rooms-Katholieken, 44 Christelijk Afgescheidenen, 7 Remonstrantenen 12 andersgezinden.

De vermaarde Alexander Comrie (1706-1774) heeft te Woubrugge gestaan als hervormd predikant van mei 1735 tot aan zijn emeritaat in april 1773; hij heeft geen andere gemeente gediend.[2]

De kleine Afgescheiden gemeente te Woubrugge - over de jaren 1858 tot 1861 omvatte zij circa 108 zielen - heeft een merkwaardig bestaan geleid: zij is in 1851 geïnstitueerd; daarvóór, dat wil zeggen sedert 1836, maar in sterkere mate sedert 1848, waren enige personen uit Woubrugge lid te Bodegraven. In 1861 is zij ontbonden, en werden haar leden opgenomen in de sedert 3 maart van dat jaar bestaande gemeente te Alphen aan den Rijn. De gegevens aangaande 'Woubrugge' zijn fragmentarisch. Zo zijn er in het geheel geen notulen van de kerkeraad bewaard, wel een ledenregister, een doopboek alsmede enige andere bescheiden.[3]

1 *Van der Aa* XII, 627-629. De hierna volgende aantallen (godsdienst) zijn de resultaten van de volkstelling van 19 nov. 1849 (medegedeeld door gemeentesecretarie van Woubrugge).

2 Men zie voor A. Comrie: *Chr. Encyclopedie*^{2} II, 272.

3 Gelet op de onvolledigheid der gegevens kan worden gezegd dat de geschiedenis van deze gemeente merendeels en op zeer bekwame wijze is beschreven door D. Nauta in de *Rijnlandsche Kerkbode* van april-juni 1933: 'De Christelijke Afgescheiden Gemeente van Woubrugge' I-VIII. We zullen in dit hoofdstuk enige malen naar deze artikelen verwijzen. Verder noemen we: A.C. van Hemessen, *Jacobswoude en Woubrugge - grepen uit het verleden, vooral het kerkelijk leven dezer beide dorpen*. Alphen aan den Rijn 1932, 144-149. Wij merken hierbij op dat de Hervormde gemeente te Woubrugge vanouds werd aangeduid als die van 'Heer Jacobswoude, Esselijkerwoude en Woubrugge'.

1. Vóór 1848

De Afscheiding te Woubrugge dateert van circa 1836, want, zoals we in hoofdstuk 4 hebben gezien, wordt een request aan de Koning gezonden door de Afgescheiden gemeente te Bodegraven, mede ondertekend door Hendrica (Hendrikje) Visch, 'vrouw van een rietdekkersknecht'. En in het hoofdstuk over genoemde gemeente zullen we vinden dat een adres van 1840 de namen van Hendrica Visch en Jan van Klaveren bevat; beiden wonen te Woubrugge en zullen in het tijdvak 1851-1861 lid zijn van de gemeente aldaar. Hendrica Vis(ch), weduwe Arij van Mijnen, zette na het overlijden van haar man - 18 januari 1848[4] - de 'zaken' ('s zomers het rietdekkersbedrijf, 's winters de slagerij) voort met één van haar kinderen Barend. Haar woning moet worden beschouwd als het middelpunt van het Afscheidingsgebeuren te Woubrugge; in haar ruime huiskamer tezamen met de slachtplaats was plaats voor vijftig personen. Zoon Barend bezat gaven van woord en gebed. Zou het doorbreken van de Afscheiding te Woubrugge verband houden met het overlijden van Arij van Mijnen? Voor zover wij konden nagaan is hij hervormd gebleven.

Na begin 1848 is bij de familie Van Mijnen menige samenkomst van een gezelschap gehouden.[5] Vóór die tijd zouden enigen - die zich niet konden vinden in de prediking van ds. Johannes Heenck (1797-1840) en diens opvolger Dirk Th. de Haas (1841-1854) - 's zondags naar Aarlanderveen zijn gegaan om Ds. J.J. Knap (1836-1843) te horen. Ook waren, zoals we zagen, vóór 1851 enige inwoners van Woubrugge reeds lid te Bodegraven.[6]

2. De Afscheiding in de hervormde archiefstukken

Circa 1848 komt de Afscheiding echter tot ontplooiing. We vonden reeds dat te Woubrugge eind 1849 circa 40 personen opgeven 'Christelijk Afgescheiden' te zijn. Gaan wij na wat de hervormde archiefstukken ons leren.[7]

Op 5 mei 1848 registreert de kerkeraad de afscheiding van Cornelis Bol; zijn brief is gedateerd 24 april 1848. Tevens van Barend van Mijnen en zijn vrouw Aagje Kroon[8]; hun schrijven bevat geen dagtekening. De kerkeraad besluit:

> 'Ofschoon dit stuk kenmerken draagt van diepe onkunde alzoo de schrijver zegt, dat zij zijn overgegaan tot de leer onzer voorvaderen, volgens de Synoden van dortregt en niet minder omdat de datum ontbreekt en de

4 Archief gemeente Woubrugge, Overlijden 1848, acte no. 3. Wij merken op dat zowel de schrijfwijze Vis als Visch voorkomt.
5 Van Hemessen, *a. w*. 144.
6 *Ibidem* 145.
7 Wij raadpleegden 'Handelingen kerkeraad 1794-1852' (inv. no. 1), 'Handelingen kerkeraad 1853-1882' (inv. no. 2) en 'Naamregister der Ledematen beginnende met het Jaar 1841' (inv. no. 36).
8 Barend van Mijnen, 'holblokmaker' (klompenmaker), weduwnaar van Jannetje van Egtelt, huwt Aagje Kroon, te Woubrugge, 3 nov. 1839; de bruidegom werd geboren 22 nov. 1804 (Archief gemeente Woubrugge, Huwelijken 1839).

beide onderteekeningen van een zelve hand zijn',

de brief te aanvaarden.[9]

De notulen van 28 juli 1848 vertonen een naschrift, waarin we vinden dat Klaas van Wijk[10] te Bodegraven, namens Dirk Hoogervorst en Marrijtje Verhagen schrijft, dat dezen zich afscheiden. De kerkeraad antwoordt dat de brief niet kan worden aanvaard, maar later vinden we Hoogervorst en zijn vrouw Jannetje van Velzen, alsmede Marrijtje Verhagen, huisvrouw van N.C. Kempenaar, onder de leden van de Afgescheiden gemeente.

Verder lezen we, steeds in een naschrift bij de notulen, dat de volgende personen breken met de Hervormde kerk

Jan van der Lee (26 okt. 1848)
Wilhelmina van Straaten (idem)
Gerrit Kroon, Barend Mijderwijk; van beiden ook de kinderen (19 sept. 1848)[11]
Neeltje Visser, weduwe Keizer, met haar kinderen (1 okt. 1849)

Enige andere personen, niet in de notulen genoemd, maar alleen in het 'Naamregister der Ledematen' zullen we vermelden in de ledenlijst van de Afgescheiden gemeente, hierna in dit hoofdstuk.

Naast het bovengenoemde maken de hervormde notulen in deze tijd gewag van enige personen die, hoewel zij breken met de Hervormde kerk, niet tot de Afgescheidenen kunnen worden gerekend:

> 'In onzen omgang[12] traden wij binnen in de woning van Diet Katsburg en zijne Huisvrouw Christina van der Velden, welke laatste alleen thuis was. Op de vraag waarom het echtpaar reeds eenige tijd niet in de godsdienst kwam, werd geantwoord: "Dat zal ik je zeggen... Wij onderzoeken nu zelv den bijbel en hebben ontdekt, dat in de gemeente zooals zij tegenwoordig in onze kerken bestaat, de Christus niet is; daarom blijven wij van hare gemeenschap terug".
> De predikant antwoordde haar, dat zij bij deze nieuwe ontdekking op den duur vrede mogten hebben en niet bedrogen zouden uitkomen; en alzoo wij hier geene boodschap hebben, groeten wij U.
> Deze menschen hebben zich alzoo verklaard van de bestaande kerk te zijn afgescheiden. Deze afscheiding evenwel is niet de gewone, maar de aansluiting aan eene secte, die eene kerk willen oprigten van waar geloovigen, of heiligen zoo als zij dat noemen, in den smaak der Donatisten van de 4e eeuw.'[13]

9 Handel. kerker. 5 mei 1848, art. 3.
10 Men zie voor hem hoofdstuk 49.
11 Uit het 'Naamregister der Ledematen etc.' blijkt dat hun vrouwen, resp. Jannetje van den Brink en Neeltje Meijer zich eveneens afscheidden.
12 Huisbezoek in de gemeente.
13 Handel. kerker. 4 mei 1849, art. 3. De Donatisten (genoemd naar Donatus) in de Noord-Afrikaanse kerk van de vierde eeuw, eisten volstrekte reinheid van de zichtbare kerk, uitsluiting van dode leden, gestrenge toepassing der tucht en algehele scheiding van kerk en staat; de werking der sacramenten werd door hen afhankelijk gesteld van

In 1849 volgen W. Treur en J. Wiethoff het voorbeeld van het echtpaar Katsburg-van der Velden.[14]

3. De ledenlijst van de Afgescheiden gemeente

Alvorens enige lotgevallen van de gemeente te beschrijven, geven we een reconstructie van haar ledenlijst - zonder de kinderen. Wij vermeldden reeds dat zij is opgekomen uit die te Bodegraven en dat zij in 1861 is opgegaan in die te Alphen (aan den Rijn). De lijst zoals die wordt bewaard in het archief van de Gereformeerde kerk te Woubrugge is aanwijsbaar onvolledig; met het in hetzelfde boek geschreven doop- en trouwregister is dit eveneens het geval.[15] In de archiefstukken van 'Bodegraven' vinden we geen andere gegevens aangaande Afgescheidenen te Woubrugge c.a. dan we reeds noemden (Hendrica Visch, Jan van Klaveren), in die van 'Alphen' wordt een aantal personen vermeld die vóór 1861 lid waren te Woubrugge. Zowel in het register van Woubrugge als (daarna) dat van Alphen lezen we dat er leden wonen in Aarlanderveen, Koudekerk, Oudshoorn, Ter Aar (Korteraar en Langeraar) en uiteraard in Woubrugge zelf. Met andere woorden: 'Woubrugge' hoewel klein, heeft een grote actie-radius gekend. Dit verwondert niet, aangezien deze plaats een geestelijk centrum was voor de Afgescheidenen uit een wijde omgeving. Naar het noorden bijvoorbeeld werd alleen de Kruisgemeente te Oude Wetering gevonden.

Vermelding *slechts* in het hervormd archief behoeft niet te betekenen dat de desbetreffende persoon lid is geworden van de Afgescheiden gemeente. Het genoemd-worden in het doopboek van deze gemeente is daarvoor evenzo geen bewijs (gemengd huwelijk). Indien een doopouder, hoewel niet vermeld in het ledenregister van 'Woubrugge', daarna wordt gevonden in dat van 'Alphen', mogen we aannemen dat hij/zij zich bij de Afgescheiden gemeente heeft gevoegd.

In het volgende hoofdstuk (Alphen aan den Rijn) zullen we aangeven welke leden aldaar vóór 1861 behoorden tot 'Woubrugge'.

H = echtgenoten (of één van beiden) genoemd in arch. Herv. gemeente
R = man tekent request aan de Koning 1858[16]
L = genoemd in ledenregister Afgescheiden gemeente
D = echtgenoten genoemd in doopboek Afgescheiden gemeente
Een plaatsnaam betekent: wonende te...

Hendrik van den Berg (Koudekerk) -	R	L	D

de waardigheid van de ambtsdrager die ze toediende. Men zie voor deze secte: *Chr. Encyclopedie*[2] II, 454-455. Wij zijn er niet in geslaagd te vinden bij welke groep deze inwoners van Woubrugge zich aansloten.

14 Handel. kerker. 12 nov. 1849.
15 Nauta, *a.a.* I.
16 Hierna te noemen.

gehuwd met Cornelia Roest			
Cornelis Boer (Koudekerk)		R	L
Jan Boer (Korteraar)		R	L
Cornelis Bol (Woubrugge)	H	R	L
Gijsbert van den Boogaard en zijn vrouw Lammertje van Eppen	H		

Jacob Borst (Nieuwe Wetering, gem. Alkemade)		R		
K. de Bruin		R		
Jacob van der Bijl en zijn vrouw Maartje[17] Kroon (Woubrugge)		R	L	D
Teuntje van der Bijl (Waddinxveen)			L	
Helena van Diggelen - gehuwd met Jan Batelaan				D
Willem van Donk en zijn vrouw Pietje Kroon (Alphen?)				D
Jacob van Eijk en zijn vrouw Maria Zuidhof (Korteraar)		R	L	D
Dirk Hoogervorst en zijn vrouw Jannetje van Velzen (Woubrugge)	H	R	L	D
Klaas Keizer en zijn vrouw Marrijtje Boer (Korteraar)		R		D
Jan van Klaveren (Woubrugge)		R		

17 Ook bij andere personen in deze lijst wisselen de voornamen Maria, Marrijtje en Maartje elkaar af.

Hermanis Koekkoek (Oudshoorn)		R	L	
Neeltje Kok			L	
Cornelis Kroon - gehuwd met Johanna Elizabeth Oudshoorn	H	R		D
Gerrit Kroon en zijn vrouw Jannetje van den Brink (Woubrugge)	H			
Gijsbert van der Lee (Woubrugge) - gehuwd met Margareta Munnik			L	D
Jan van der Lee (Woubrugge)	H			
Gerrit Metselaar en zijn vrouw Hendrika Wittebol (Oudshoorn)		R	L	
Barend Mijderwijk en zijn vrouw Neeltje Meijer (Woubrugge)	H	R	L	
W. Mijderwijk (Oudshoorn)		R	L	
Barend van Mijnen en zijn vrouw Aagje Kroon (Woubrugge)	H			
Berendina van Mijnen (Woubrugge) - gehuwd met				D

Dirk van der Laan[18]				
Cornelia van Mijnen (Woubrugge) - gehuwd met Abraham Slingerland[19]			L	D
Jan van der Neut (Aarlanderveen) - gehuwd met Kaatje van Heiningen		R	L	D
Hendrik Oudshoorn (Woubrugge)	H			
Gijsje Roest (Bodegraven?)			L	
Ciasina Johanna Roos[20] (Woubrugge)	H			
Klaas Singer (Woubrugge)		R	L	
Wilhelmina van Straaten (Woubrugge)	H			
Mietje van Velzen			L	
Marrijtje Verhagen (Woubrugge) - gehuwd met N.C. Kempenaar	H			
Hendrica Visch (Woubrugge) - weduwe van Arij van Mijnen			L	

18 Van der Laan was beurtschipper; volgens een nakomeling zou hij circa 1845 's zondags de Afgescheidenen uit Woubrugge naar Bodegraven en terug, hebben gebracht.
19 In het doopboek vindt men zowel de naam Slingerland als Slinger.
20 Het hervormde ‘Register der Ledematen’ vermeldt: ‘heeft zich gevoegd bij de Chr. Afgescheidene gemeente te Oude Wetering’.

Neeltje Visser (Woubrugge) - weduwe Jan Keizer	H		L
Coenraad Jan Zweers[21] (Korteraar)		R	

21 In Alphen Staat hij geboekt als: Koert Jan Sweert/Zweert. Ook de spelling Swirs komt voor.

Zien we af van de vijf personen van wie de namen zijn gecursiveerd en over wie geen zekerheid inzake het lidmaatschap bestaat, dan komen we tot 43 belijdende leden, een aantal dat redelijk overeenstemt met de '108 zielen' (ouderen en kinderen) die we in de statistiek vinden.

4. Het ontstaan der gemeente; kerkgebouw; predikant

Dit ontstaan ligt enigszins in het duister, wat tijdstip en omstandigheden betreft. Vaststaat, dat er begin 1848 afzonderlijke diensten of samenkomsten te Woubrugge werden gehouden ten huize van Hendrica van Mijnen-Visch, want 19 januari 1848 wordt daar de bus voor de armen door de ambtsdragers van *Bodegraven* geledigd.[22] Voor het laatst gebeurt dit 30 april 1850.[23] Meer houvast ontlenen we aan de notulen van de classis Leiden. In de vergadering van 4 februari 1851 Spraken de afgevaardigden van Bodegraven over de leden te Woubrugge - besloten werd 'dat zij onder toezigt van Bodegraven tot eene gemeente gevormd zullen worden'.[24] Op de volgende vergadering - 8 april -blijkt dat het besluit is uitgevoerd, want we zien ouderling Jan van Klaveren en diaken Cornelis Boer[25] bij de 'presentie' vermeld.[26] De conclusie kan geen andere zijn, dan dat de gemeente is geïnstitueerd tussen 4 februari en 8 april 1851. Aannemelijk is dat dit is gebeurd onder leiding van de predikant van Bodegraven, J. Alting. Al kort daarna moet Cornelis Boer zijn afgetreden, want in april 1853 heeft de kerkeraad als samenstelling: H.A. Jonkman, predikant; J. van Klaveren, B. van Mijnen, ouderlingen; H. van den Berg, Gt. Kroon, diakenen. Kerkmeester zijn C. Bol en D. Hoogervorst.[27]

Al spoedig werd overgegaan tot de bouw van een kerk en pastorie. Beide

22 Nauta, *a.a.* III. De schrijver heeft dit geput uit het archief van de Afgescheiden gemeente te Bodegraven.

23 Nauta, *a.a.* IV. In het 'Doopboek' Staat aangetekend een doop van 27 Oktober 1850 (*Ibidem* IV), maar het is niet klaarblijkelijk dat deze is verricht te Woubrugge en niet te Bodegraven.

24 Nauta, *a.a.* VIII, noot 1.

25 Nauta, *Ibidem*, schrijft *G*. Boer.

26 NCVL 8 april 1851, presentie.

27 We kennen deze samenstelling - uitgezonderd de functie van D. Hoogervorst - uit een request door de kerkeraad van de Afgescheiden gemeente in 1853 (ongedateerd) gezonden aan de Koning, in het kader van de April-beweging 1853. De kerkeraad moet 'met smart en bezorgdheid de vestiging der bisschoppelijke hierarchie tegemoet zien'. Helaas hebben slechts de kerkeraad en de kerkmeester C. Bol getekend (ARA, Arch. Kabinet des Konings, sept. 1853, inv. no. 4242). Hetzelfde dossier bevat een adres van 'Protestantsche Ingezetenen van het Dorp Woubrugge'; dit bevat een groot aantal handtekeningen. De notulen van de kerkeraad der Hervormde gemeente van 6 april 1853 vermelden dat een schrijven is ingekomen van ds. H.A. Jonkman, waarin wordt voorgesteld 'een request van ons tezamen' te zenden. Geantwoord wordt onder meer
'dat wij in de gegevene omstandigheden niet in dadelijke samenwerking kunnen treden met personen die hunne betrekking op onze gemeente hebben verbroken, maar evenwel aan dezen de gelegenheid aanbieden ter mede-onderteekening van dat adres ni. van de "Protestantsche Ingezetenen", door hetzelve op een te bepalen dag in onze kerkeraadskamer neder te leggen'.

verrezen aan de ‘Achterweg’ - wat de kerk betreft ‘Wijk C, no. 21’.[28] In September 1851 richtte men zich tot burgemeester en assessoren met het verzoek de bouw te autoriseren. In de notulen van de gemeenteraad van 23 September lezen we hierover, dat het request aan de adressanten - namens dezen: de kerkmeesters Cornelis Bol en Dirk Hoogervorst - zal worden terug gezonden, met de aanbeveling zich hierover tot de Koning te wenden.[29] Terecht werd deze raad gegeven; in het archief Hervormde Eredienst vinden we:

> ‘Ingevolge een schrijven van 's Konings Commissaris in Zuid-Holland, naar aanleiding van een bij dien Staatsambtenaar ontvangen adres van twee personen zich noemende leden der Christelijke Afgescheidene Gereformeerde gemeente, om vergunning tot het bouwen eener kerk, is in antwoord op dit schrijven te kennen gegeven, dat 's Konings autorisatie vereischt wordt, niet alleen uit hoofde der bepalingen van het koninklijk besluit van 16 Aug. 1824 (Staatsblad No. 45)[30] maar ook vermits aan de uitoefening der Eredienst veel hinder kan worden toegebragt, door de plaatsing van nieuwe kerkgebouwen in te groote nabijheid der bestaande, weshalve de Regering in dit opzigt te zorgen heeft voor het effect van art. 165 der grondwet.’[31]

Maar de gemeente heeft deze zaak op haar beloop gelaten en daardoor ook geen rechtspersoonlijkheid verkregen. Na acht jaar wordt zij, zoals we zullen zien, aangeslagen in de grondbelasting. Bemoeilijkt in het uitoefenen van haar eredienst is zij echter niet, want we schrijven over het Nederland in de jaren na 1850![32]

Van 22 augustus 1852 tot 25 September 1853 werd de gemeente bediend door Harm Albert Jonkman (1825-1898) - haar enige predikant. Van Woubrugge ging hij naar Herwijnen en diende daarna verscheidene andere gemeenten. In

28 Beter is: het kerkje stond aan de Vierambachtsweg, waar nu het huis Staat met nummer 25a. Vroeger werd ‘als Achterweg aangeduid de huidige Boddeus Hosangwegen de Vierambachtsweg tot aan de scheepswerf ‘De Dageraad’ (M.J. Aalders, ‘De Christelijke Afgescheiden gemeente te Woubrugge’ 6, in *De Jacobsladder*, uitgave van de historische vereniging O.C. van Hemessen te Woubrugge, 4e jrg., no. 3). Een deel van de grond was eigendom van Neeltje Visser, weduwe van Jan Keizer.

29 Van Hemessen, *a.w.* 145-146; Nauta, *a.a.* IV. Van Hemessen meent in deze gang van zaken tegenwerking te moeten zien van de zijde van de gemeenteraad. Dat is niet juist, zoals we in het vervolg zullen toelichten.

30 Koninklijk besluit van 16 aug. 1824, art. 2: “Zonder daartoe alvorens *onze* toestemming te hebben verkregen zal het niet geoorloofd zijn om nieuwe kerken of gebouwen tot de oefening van den openbaren eeredienst bestemd, te stichten of op te bouwen...”. Men zie hiervoor ook: VIERDE DEEL 225. In 1839 had de minister van justitie reeds opgemerkt dat bij deze wet “geene straffen zijn bedreigd”. (Bos, *Archiefstukken* IV, 342).

31 Art. 165 van de in 1851 van kracht zijnde grondwet: ‘Aan alle kerkgenootschappen in het Rijk wordt gelijke bescherming verleend’. Men zie voor dit artikel van de grondwet 1848: W.J.C. van Hasselt, *Verzameling van Nederlandse Staatsregelingen en grondwetten*, 16e druk, Alphen aan den Rijn 1979, 317.

32 Het kerkgebouwtje werd - na ontbinding der gemeente - in 1861 verkocht aan K.A. Verploegh. Later ging het over in handen van Otto van der Hout, koopman, die het bestemde tot korenpakhuis. In 1885 werd het afgebroken.

1892 ging hij te Noordeloos, met het grootste gedeelte van zijn gemeente, niet mee met de ‘Vereniging’ van Afgescheidenen en Dolerenden; hij bleef Christelijk Gereformeerd.[33]

Na 1855 zien we in de classicale vergaderingen (Leiden), behalve de reeds genoemde ambtsdragers, verschijnen: de ouderlingen C. Boer, J. Borst en K. Keizer.

5. Erkenning door de overheid

In augustus 1858 acht men het wenselijk erkenning door de overheid te vragen. Daartoe wenden de kerkmeesters: Hendrik van den Berg, landbouwer te Koudekerk; Jacob Borst, winkelier te Nieuwe Wetering onder Alkemade, Dirk Hoogervorst, schipper te Woubrugge, zich met een request tot de Koning, mede teneinde ‘vrijdom van grondbelasting’ te behouden.[34] Dit verzoek leidt tot een uitgebreide correspondentie, waarbij de gemeente te Woubrugge tenslotte duidelijk wordt gemaakt, dat de aanvraag tot erkenning aan bepaalde eisen -individueel-getekend adres, verklaring inzake de plaats van het gebouw, reglement - moet voldoen.[35]

Inmiddels is dan door ‘Woubrugge’ een tweede, zij het eveneens onvolledig, request ingediend: november 1858.[36] Dit is door de negentien mannelijke leden, die we in paragraaf 3 noemden, ondertekend; zij zijn inwoners van de burgerlijke gemeenten: Alkemade, Koudekerk, Ter Aar en Woubrugge. Het reglement is dat van Rijnsburg (bijlage III).

Bij koninklijk besluit van 7 juli 1859, no. 75 wordt de gemeente erkend. Het is in zekere zin op de valreep: circa twee jaar later wordt zij ontbonden.

6. Opgenomen in de Afgescheiden gemeente te Alphen

Als de gemeente wordt erkend, is zij reeds over haar hoogtepunt heen. In 1856 emigreert Barend van Mijnen, ouderling, met vrouw en kinderen naar de Verenigde Staten.[37] In 1858 moeten de kerkvisitatoren rapporteren, naar aanleiding van hun bezoek: ‘In vijftien maanden geen avondmaal gehouden. Verslapping

33 Men zie voor hem: *De Haas* I, 148.
34 Herv. Ered. 2 sept. 1858, no. 5. Het request is afgedrukt bij Nauta, *a.a.* V.
35 Herv. Ered. 20 sept. 1858, no. 10; 14 juni 1859, no. 16.
36 Herv. Ered. 4 juli 1859, no. 14.
37 Van Hemessen, *a.w.* 147. De schrijver vermeldt terecht dat Van Mijnen zich vestigde te Roseland (Chicago), Illinois, en dat hij aldaar lid werd van de Reformed Church. Hij overleed 4 dec. 1893, oud 89 jaar. Volgens mededelingen ons verstrekt door Ross K. Ettema ‘Specializing in Early Dutch History’, geboren te Roseland, thans wonende te South Holland, Illinois, overleed Aagje Kroon 10 maart 1866. Barend van Mijnen huwde in 1871 voor de derde maal, en wel met de weduwe Geesje Tuinsma; deze overleefde hem. Hij was langer dan dertig jaar ouderling van de Reformed Church. Van Mijnen begon in Roseland als landbouwer, maar daarvoor bleek hij ongeschikt. Daarop werd hij timmerman en nam zijn oude beroep van slager weer ter hand; 's winters maakte hij klompen.

in de tucht en huisbezoeking'.[38]

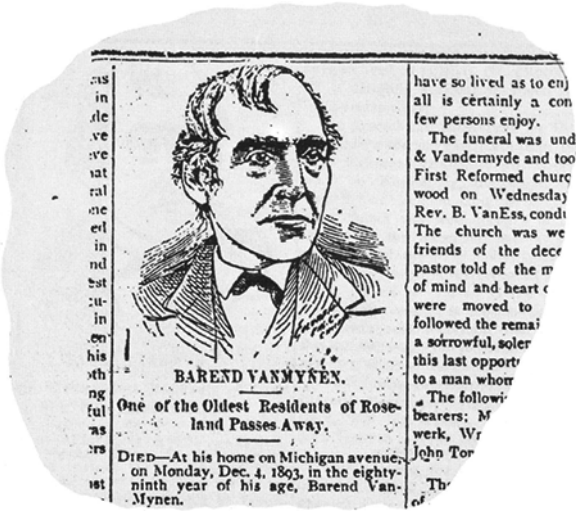

BAREND VANMYNEN.

One of the Oldest Residents of Roseland Passes Away.

DIED—At his home on Michigan avenue, on Monday, Dec. 4, 1893, in the eighty-ninth year of his age, Barend Van-Mynen.

have so lived as to enj
all is certainly a con
few persons enjoy.
The funeral was und
& Vandermyde and too
First Reformed churc
wood on Wednesday
Rev. B. VanEss, condu
The church was we
friends of the dece
pastor told of the m
of mind and heart c
were moved to
followed the remai
a sorrowful, soler
this last opport
to a man whom
The followi
bearers: M
werk, Wr
John Tor

Op 3 maart 1861 wordt de Afgescheiden gemeente te Alphen geïnstitueerd. Dit feit op zich zelf moet reeds een kleine 'bedreiging' voor het verzwakte Woubrugge hebben betekend; immers, bijvoorbeeld inwoners van Oudshoorn woonden dichter bij Alphen dan bij Woubrugge. Maar reeds vóór deze instituering - vermoedelijk Oktober 1860 - hadden enige Afgescheidenen te Alphen zich tot ds. J. Ph. Sluijter (Boskoop) gewend, met de mededeling dat zij probeerden een kerkgebouw te stichten 'ten einde vereenigd met Woubrugge ook te Alphen eene eigen Gemeente onder den zegen des Heeren te verkrijgen'. Toen dit begeren aan de classicale vergadering te Leiden werd bekendgemaakt, gaf zij daartoe haar toestemming 'de zaken ter regeling opdragende aan Zijn Eerw. [ds. Sluijter] met den kerkeraad van Woubrugge'. Bij een bespreking over deze zaken te Alphen op 22 november 1860 - waarbij ook enige leden van Woubrugge aanwezig waren - werd door die van Alphen voorgesteld 'een kerkgebouw te plaatsen tusschen Woubrugge en Alphen, het kerkgebouw te Woubrugge te verkoopen en het meublement te Alphen over te plaatsen ten einde één Gemeente te hebben'. Echter

38 Arch, classis Leiden - 'Aanteekeningen van Kerkvisitatoren van 9 Sept. 1850 tot 5 Aug. 1873', Woubrugge 29 juli 1858.

> 'De Leeraar wees dat voorstel af en toonde aan dat door Gods Voorzienigheid te Woubrugge reeds voor elf jaar[39] eene gemeente gekomen was, dat onder alle moeijelijke omstandigheden heen, die Gemeente was staande gebleven, dat wij, naardien er geen nood-zakelijkheid voor bestond, die Gemeente niet willekeurig mogten opheffen.'

De predikant Stelde voor dat de beide plaatsen zouden worden gecombineerd voor de dienst des Woords, dat wil zeggen gezamenlijk een predikant zouden beroepen. Dit voorstel werd door alle aanwezigen goedgekeurd. Bepaald werd dat, indien er een predikant zou worden beroepen Alphen voor twee-derden in de lusten en lasten zou delen, Woubrugge voor één-derde.[40] De classicale vergadering - die overigens eerder had uitgesproken dat de gemeente te Alphen diende te worden geïnstitueerd, alvorens toestemming tot beroepingswerk kon worden gegeven - keurde in haar vergadering van 23 april 1861 goed dat Woubrugge en Alphen tot een gezamenlijk beroepen zouden overgaan.[41]

Maar bij de eerste poging een predikant te verkiezen, trok Woubrugge zich terug. Dit leidde er toe, dat ds. Sluijter, op de eerstvolgende classicale vergadering - 16 juli 1861 - verklaarde zijn consulentschap neer te leggen; diaken H. van den Berg diende zijn ontslag in. Het wordt duidelijk dat er meer was gebeurd dan dat de zaak van het beroepen van een predikant verkeerd was afgelopen. Nauta schrijft, puttend uit de classicale notulen:

> 'Al in Januari 1858... had de vergadering besloten Ds. Sluijter met enkele ouderlingen uit Boskoop naar Woubrugge te zenden met de opdracht kerkeraadsleden te helpen kiezen[42] en orde op zaken te stellen... de kerkeraad had [toen] geklaagd over trage opkomst der gemeente; de gemeente was vervuld geweest van aanmerkingen op den kerkeraad... Op de classisvergadering van Januari 1859 had men alweer een commissie naar Woubrugge moeten afvaardigen tot het instellen van een nauwkeurig onderzoek. Reeds toen had men de mogelijkheid overwogen dat de gemeente moest ontbonden worden... Tot zulk een krassen maatregel had men toen per slot van rekening toch nog niet durven overgaan.'[43]

Het verwondert niet, dat de reeds genoemde classicale vergadering van 16 juli 1861 het besluit neemt, thans zonder verder uitstel de gemeente te Woubrugge te ontbinden 'dewijl alle aangewende middelen tot opbeuring door haar[44] vruchteloos zijn bevonden'. Verder lezen we: 'de leden zullen bij Alphen en Bodegraven worden ingedeeld'.[45]

39 De instituering was, zoals we zagen, begin 1851.
40 Notulen eerste vergadering van de kerkeraad te Alphen, 22 nov. I860 (dus vóór de instituering!), geciteerd door Nauta, *a.a.* VI.
41 Nauta, *a.a.* VI.
42 Uit de presentie van de classicale vergaderingen blijkt, dat kort daarna J. Borst en K. Keizer tot ouderling werden gekozen; H. van den Berg was na 1857 vermoedelijk de enige diaken.
43 Nauta, *a.a.* VII.
44 Namelijk door de classis Leiden.
45 NCVL, 16 juli 1861, art. 5.

We mogen op grond van het vorenstaande zeggen dat ‘Woubrugge’ op 16 juli

1861 werd ontbonden. De voormalige ouderling C. Boer en de afgetreden diaken H. van den Berg maken voor zichzelf deze gevolgtrekking: in het ledenregister van Alphen staan zij geboekt onder 18 juli 1861 - de afgetreden ouderling K. Keizer onder 10 September daaraanvolgende. Het 'inlijven' bij Alphen gebeurde echter alleen met bewilliging der betrokken personen. Al verwondert deze gang van zaken niet geheel - zoals we schreven - wij die niet alle bijzonderheden kennen, moeten het besluit tot ontbinding wel als een 'krasse maatregel'[46] ervaren.

46 Ook Hendrica Visch wordt lid te Alphen aan den Rijn. Zij overlijdt te Woubrugge 29 aug. 1863, oud 80 jaar. Archief gemeente Woubrugge, Overlijden 1863, acte no. 38; in dit stuk vinden we: '*Hendrikje Vis*, dochter van wijlen Hendrik Vis en Trijntje van der Jagt, mede overleden'.

Hoofdstuk 46
Alphen aan den Rijn

De burgerlijke gemeente Alphen-en-Rietveld telde in 1839 ongeveer 2800 inwoners, die voornamelijk hun bestaan vonden in de landbouw, handel in boter en kaas alsmede in enige vormen van industrie. Zij grensde aan de noordzijde aan de Rijn, die het scheidde van Oudshoorn-en-Gnephoek, aan de oostzijde aan Zwammerdam, ten zuiden aan Boskoop en Hazerswoude, ten westen aan Koudekerk.[1]

Bij de volkstelling van 19 november 1849 omvatte de bevolking 2974 zielen; de godsdienstige samenstelling was als volgt: 2078 Hervormden, 817 Rooms-Katholieken, 36 Israëlieten, 28 Remonstranten, 9 Evangelisch-Luthersen en 6 anderen.[2] In die tijd omvatte de Hervormde gemeente zowel inwoners van Alphen ('Hooge Zijde') als van een deel van Aarlanderveen (Aarlanderveen 'Lage Zijde').[3]

Over de Afgescheiden gemeente te Alphen schreven we reeds in het vorige hoofdstuk - haar opkomst in 1861 heeft de opheffing van die te Woubrugge versneld. Haar bestaan gedurende de jaren van het door ons behandelde tijdvak - dat wil zeggen tot 1869 - wordt niet gekenmerkt door veel gebeurtenissen die hier dienen te worden vermeld; alleen haar ontstaan en aanvang zijn uitzonderlijk.[4] De gemeente heeft een rustige ontwikkeling en een gestadige groei: van 1861 tot 1874 groeit zij van 41 naar 330 zielen.

1. Hervormd archief

Dit archief bevat uiterst weinig aangaande de Afscheiding. Naar ons van be-

1 *Van der Aa* I, 111. Sedert 1918 omvat Alphen aan den Rijn ook de voormalige gemeenten Aarlanderveen en Oudshoorn. terwijl later ook de gemeente Zwammerdam bij Alphen werd gevoegd.
2 J.A. de Kok O.F.M., *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, Assen 1964, 301.
3 De burgerlijke gemeente Aarlanderveen werd verdeeld in Aarlanderveen-Lage Zijde en Aarlanderveen-Dorp. 'Hooge Zijde' en 'Lage Zijde' slaat op een hoge en lage dijk langs de (Oude) Rijn, respectievelijk gelegen aan de linker- en rechteroever.
4 We noemen het gedenkboekje: M.B. Figee, *Hoe hetgroeide... 100 jaar Gereformeerde Kerk te Alphen aan den Rijn (1861-1961)*, Alphen 1961. Ook W.J. Ouweneel, *'Gijzijt allen broeders'* (Het Nederlandse Réveil en de 'Vergadering' van de 'Broeders'), Apeldoorn 1980, register op 'Alphen aan den Rijn'.

voegde zijde[5] werd medegedeeld, moet dit worden verklaard uit de omstandigheid dat de (latere) Afgescheidenen reeds vóór 1861 in conventikels bijeenkwamen en de Hervormde kerk niet meer bezochten hoewel zij hun lidmaatschap niet opzegden. Hetzelfde geldt voor de vrij sterke groep der Darbisten ('Broeders' of 'Vergadering der gelovigen') te Alphen, die aldaar in 1855[6] als kleine 'afdeling' begon. De hervormde notulen maken vanaf 1835 wel eens gewag van gevallen van afscheiding, maar *namen* worden niet genoemd. Wel lezen we het volgende.[7]

> '1835 (Juni). Huisbezoek aan de Hooge Zijde:[8] over het geheel genomen bevond zich het bezochte deel der Gemeente in den besten toestand. Vier personen, Vaders van huisgezinnen, zijn er echter aangetroffen, die bekenden, met de predikwijze des Leeraars en de tegenwoordige verordeningen der Hervormde Kerk niet in te stemmen, en daarom de Openbare Godsdienstoefeningen te mijden. Een derzelve heeft zijne grieven per missive aan den predikant ingezonden. Met twee heeft de predikant benevens de ouderling gesproken, doch hen niet tot overtuiging gebragt.
>
> 1836 (Januari). Huisbezoek aan de Lage Zijde:[9] de gesteldheid der Gemeente was zeer wel. Men vindt slechts twee huisvaders die zich om redenen van godsdienst bij voortduring aan de Gemeenschap der Kerk onttrokken.
> 1836 (Juni). Huisbezoek Hooge Zijde: men heeft in den Hoorn[10] een Separatistisch huisgezin aangetroffen, en twee vaders van huisgezinnen, die met de hunnen zich aanhoudend aan den dienst des Leeraars onttrekken.
>
> 1836 (September). Huisbezoek vanaf het centrum tot Zwammerdam: slechts twee hoofden van huisgezinnen blijven zich aanhoudend aan de bijwoning der Openbare Godsdienstoefening alhier onttrekken. Zoo zij zeggen, niet uit haat jegens de predikant; maar uit hoofde zij met zijne denkwijs niet overeenstemmen.
> 1839 (September). De weinigen, die tegen de predikwijze van den Leeraar zijn, blijven bij hunne denkbeeiden, en zijn niet te veranderen.'

De hierboven bedoelde predikant was de liberaal-gezinde Reinardus Willem van Rossum, sedert 1834 verbonden aan wat in die tijd officieel was genaamd: 'Hervormde gemeente Alphen en parochie Aarlanderveen'. Op 10 februari 1854 doen 95 belijdende leden een poging een tweede predikant te verkrijgen - men hoopte dat deze orthodox zou zijn. Maar een door hen aan de kerkeraad geschreven brief over deze materie mist zijn doel, doordat de minister van eredienst meent dat er onvoldoende financiële

5 De heer H.J. Habermehl, archivaris Nederl. Herv. gemeente en historicus te Alphen aan den Rijn, schrijver van *De tweede predikant en de ene modaliteit* - een beeld van hervormd Alphen 1829-1954, Alphen aan den Rijn 1984.
6 Ouweneel,*a.w.* 123.
7 Arch. Herv. gem., Notulen kerkeraad, deel 160.
8 Zoals we zagen, betekent dit: op het grondgebied van de burgerlijke gemeente Alphen.
9 Dit betekent: op het grondgebied van de burgerlijke gemeente Aarlanderveen (gedeelte: 'Lage Zijde').
10 In die tijd: buurtschap in burgerlijke gemeente Alphen, ten noordwesten van het dorp.

basis is voor een nieuwe predikantsplaats.[11] Wellicht heeft deze mislukking het conventikel-wezen en het proces van afscheiding bevorderd.

11 Ouweneel, *a.w.*, 155-156.

2. Ontstaan; eerste jaren

De Afgescheiden gemeente te Alphen is één van de weinige, zo niet de enige onder haar zuster-kerken die door de overheid werd erkend vóór haar instituering. Eind 1859, begin 1860 moet de begeerte een eigen gemeente te stichten, zeer sterk zijn geweest. Want één en andermaal dient deze zaak in een classicale vergadering te Leiden. Zo lezen we in de notulen van die van april 1860, dat de stichting van een gemeente te Alphen, waarmee die van Woubrugge 'zou vereenigd worden' *opnieuw* ter sprake komt. Deze zaak wordt overgelaten aan Woubrugge en haar consulent ds. J. Ph. Sluijter te Boskoop.[12]

Blijkbaar in afwachting van nadere kerkelijke besluiten, wenden enige ingezetenen van Alphen zich tot de Koning, met een request, dat ongedateerd is maar op het Departement van eredienst begin augustus 1860 wordt ontvangen.[13] De ondertekenaars stellen zich voor als 'leden van de Christelijke Afgescheidene Gemeenten in de omstreken'. Hoewel niet geheel kan worden nagegaan welke gemeenten worden bedoeld, zijn er personen bij die lid waren te Bodegraven en Woubrugge. Men wenst een zelfstandige gemeente te Alphen te vormen en heeft 'tot dat einde een kerkgebouw in aanbouw'. Men aanvaardt de Drie formulieren van enigheid en als huishoudelijk reglement dat van 'de erkende... Gemeente te Boskoop'.[14] Men verzoekt 'erkenning in de burgerlijke maatschappij... met vrijdom van alle belasting van het kerkgebouw'. Hoewel B. en W. van Alphen verklaren 'dat het getal Afgescheidenen zeer gering is, en het hun niet duidelijk is, ook met het oog op de mindere gegoedheid van het meerendeel der adressanten, hoe men de noodige fondsen zal bekomen',[15] wordt de gemeente bij koninklijk besluit van 29 September 1860, no. 58 erkend.[16] Uiteraard worden hierin - en ook dit is een uitzondering - geen ambtsdragers genoemd. Het adres was getekend door

B = zekerheid van lidmaatschap te Bodegraven
W = idem te Woubrugge
L. Boon
As. Bijland
N.J. Costo
W. van Donk
F. van Egmond
J.K. van Egmond
K. van Hellemond (B)
H. Koekkoek (W)
A. van Oort
J.E. Roda
J. Vergunst
C. Baerveldt
G. Benschop
J. Hengeveld

12 NCVL, 17 april 1860, art. 11.
13 Geregistreerd: Herv. Ered. 7 aug. 1860, no. 3.
14 Aangepast reglement van 'Utrecht' - EERSTE DEEL 405-411.
15 Herv. Ered. 28 aug. 1860, no. 13.
16 Herv. Ered. 5 okt. 1860, no. 15.

D. (?) van Leeuwen (B)
C. van 't Riet (B)

Wij vonden geen verklaring voor het feit dat de laatste vijf ondertekenaars niet worden vermeld in het hierna te noemen eerste ledenregister van Alphen.

Bij het request was een verklaring van de burgemeester gevoegd, gedateerd 30 juli 1860, waarin Staat dat

> 'het gebouw te Alphen aan Karel van Hellemond aldaar in eigendom toebehoorende[17] - bij het Kadaster bekend in sectie A. no. 973 - wat deszelfs ligging aangaat, ook na de daaraan gegeven uitbreiding, geschikt is tot de uitoefening van de openbare Eeredienst... Er is geen hinder te duchten voor andere Godsdienstige Gezindheden of stoornis der publieke orde en veiligheid...'.

Op 4 november 1860 werd het kerkgebouwtje plechtig in gebruik genomen.[18] Evenwel was de gemeente nog niet geïnstitueerd en was er dus geen eigen kerkeraad. De regeling van alle kerkelijke zaken was, door de classicale vergadering Leiden opgedragen aan de consulent en de kerkeraad van Woubrugge. In dit kader werd 22 november 1860 de reeds door ons in hoofdstuk 45 gememoreerde vergadering gehouden, waar behalve ds. Sluijter, van genoemde kerkeraad aanwezig waren K. Keizer, ouderling; H. van den Berg, diaken en C. Boer 'oud-diaken'. Mededeling wordt gedaan van de erkenning der gemeente.[19] Op 3 januari 1861 wordt vastgesteld dat de 'gemeente' omstreeks 41 zielen omvat. Aan de classicale vergadering zal worden gevraagd 'haar tot eene kerkelijke gemeente te stichten'.[20] Een kleine drie weken later geeft zij aan ds. Sluijter toestemming daartoe de nodige stappen te nemen.[21] Op 3 maart 1861 worden de inmiddels gekozen ambtsdragers bevestigd: Cornelis Boer en Leendert Boon worden ouderling; Karel van Hellemond en Jan Vergunst diaken.[22]

Na de mislukte poging in combinatie met Woubrugge te beroepen - wat mede leidt tot de ontbinding van deze kerk, en de verdeling van haar leden onder Bodegraven en Alphen[23] - kiest de jonge, voortvarende gemeente W.J. Weijenberg te Bolsward, als predikant. Hij stond te Alphen van 8(!) december 1861 tot 16 augustus 1863.[24] Tijdens de ambtstijd van zijn opvolger W. Diemer (21 augustus 1864-27 September 1874)[25] moet tengevolge van voortgaande groei

17 Figee, *a.w.* 4, vermeldt abusievelijk dat het kerkgebouwtje door en voor rekening van de *broeders* van Hellemond en Gade werd gebouwd. Bedoeld is:...van *broeder* Van Hellemond en zijn echtgenote (Jantje Sijbrands).

18 Notulenboek (kerkeraad Afgescheiden gemeente) 4 nov. 1860 tot 15 okt. 1868: 4 nov. 1860; Figee, *a.w.* 4.

19 Not. kerker. 22 nov. 1860, art. 6.

20 Idem 3 jan. 1861, art. 3.

21 NCVL, 22 jan. 1861, art. 4.

22 Not. kerker. 14febr. 1861, art. 2 en 6; Figee, a.w. 6.

23 Vergel. vorige hoofdstuk; not. kerker. 20 mei 1861, art. 4-5; Figee, *a.w.* 7.

24 Wilhelm Johan Weijenberg werd 20 dec. 1819 te Harderwijk geboren en overleed te Ouderkerk aan den Amstel 14 febr. 1885. Hij stond te Meppel 1856, Bolsward 1859, Alphen 1861, Werkendam 1863, Baambrugge 1865, Zuid-Beijerland 1867, Waddinxveen 1871, Wezep 1874, Zuid-Beijerland tweede maal 1881, Ouderkerk aan den Amstel 1882. Hij vertaalde omstreeks 1866 de *Institutie* van Calvijn. Men zie verder *De Haas* I, 288.

25 Willem Diemer werd 9 april 1837 te Borger geboren en overleed te Apeldoorn 10 maart 1926. Hij stond te Sluis 1860, Stadskanaal 1861, Alphen 1864, Dokkum 1874, Wijhe 1891-1897. Men zie voor hem *De Haas* I, 86 en W. Bakker, 'Twee dagen in de Leidse gevangenis', of 'Ds. W. Diemer en Artikel 199 van de Code pénal', in *De Hoeksteen* 13e jrg. no. 3 (1984) 87-92.

der gemeente worden omgezien naar een groter kerkgebouw. Dit wordt gevonden aan de ‘Lage Zijde’ op het grondgebied van Aarlanderveen: een voormalig ‘onderwijs-instituut’ wordt gekocht voor *ƒ* 4080,-. Met collecten en leningen wordt het geld voor aankoop en verbouwing (*ƒ* 3135,-) bijeengebracht. De kerkzaal wordt 57 voet lang en 32 voet breed, dat wil zeggen ongeveer 18 bij 10 meter.[26] Dit bedehuis heeft dienst gedaan tot 20 december 1880, op welke dag een derde kerkgebouw, eveneens aan de Raadhuisstraat gelegen, in gebruik werd genomen.[27]

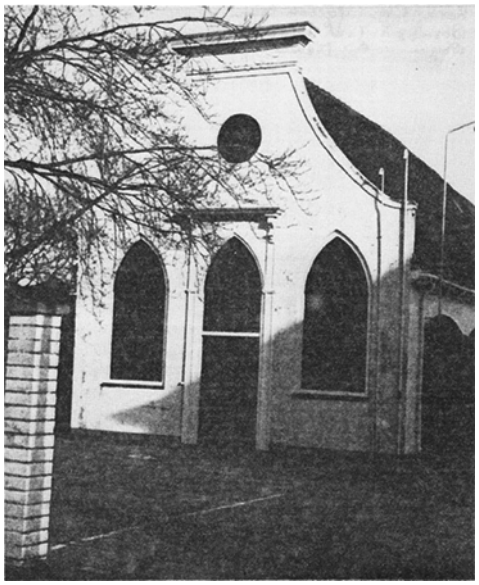

Het eerste kerkgebouw, gelegen aan de Postbrug (Wilhelminalaan)

26 Figee, *a.w.* 9.
27 *Ibidem* 14-15.

Zoals reeds aangestipt, veel aandacht-trekkende gebeurtenissen heeft de Afgescheiden gemeente te Alphen niet beleefd. Het gemeentelijk leven heeft zich rustig ontwikkeld. In 1867 is er een klein 'incident', waarover we lezen in de classicale notulen.

> 'Komt in behandeling het gedrag van den heer M.P.V. Riveaux, gewezen monnik, thans lid der gemeente Alphen, van wien officieel bekend is, dat hij met de partij van wijlen Ledeboer in onderhandeling is om tot hen overtegaan. De Classis oordeelt: aan de gemeente kennis te geven, dat Riveaux niet langer tot haar behoort.'[28]

Deze raad was zeker niet voorbarig, want Riveaux, die zich te Alphen had losgemaakt van de Roomse kerk, en lid was geworden van de gemeente te Alphen, was in die dagen reeds aanvaard door de Ledeboerianen, nader de tak Pieter van Dijke. Zelfs lezen we in de notulen van de 'Algemene vergadering' van deze groep, gehouden te Benthuizen, 11 September 1867:

> 'art. 1. Door de vergadering wordt besloten aan den Heer M.P.V. Riveaux voor te stellen een zending als Leeraar in de gemeentens aan te nemen, om daarna als zoodanig bevestigd te worden, hetwelk door hem is aangenomen.'[29]

De 'gewezen monnik' heeft daarna in enige gemeenten een stichtelijk woord gesproken, maar over het algemeen wekte dit onbehagen, 'men had er niets voor'. Toch werden in 1869 serieuze voorbereidingen getroffen hem als predikant van de Ledeboeriaanse gemeente te Middelburg te bevestigen. Maar op het laatste ogenblik constateerde het kerkverband dat hij 'niet begeerd wordt'.[30] Hij verdwijnt daarna uit het kerkelijk gezichtsveld van Nederland.[31]

3. De eerste leden

Aan het 'Ledematen- en Doopboek aangelegd den 5 November 1860 voor de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente te Alphen' danken we een tamelijk nauwkeurig inzicht in het ledenbestand gedurende de eerste jaren. Teneinde niet te veel namen te geven kiezen we het tijdvak 5 november 1860 (dus vóór de instituering) tot ongeveer midden 1863. We houden de volgorde chronologisch. De data hebben betrekking op de aansluiting van de mannelijke personen; er bestaat geen zekerheid dat in alle gevallen hun vrouwen zich *gelijktijdig* hebben aangesloten.

28 NCVL, 16 okt. 1867, art. 10.
29 De Jongste, *Klachten Jubel* 450, register.
30 *Ibidem* 320, 468-469.
31 *Ibidem* 470: '...naar men zegt is deze prediker in de schouwburg terechtgekomen...'. Na het voltooien van het manuscript deelde de heer H. Hille (Staphorst) ons mede dat 'deze prediker' heeft geschreven: *Beschouwingen over Antichrist in verband met eigen ervaring*. Door den gewezen monnik M.P.V. Riveaux, s.l. 1866; 66 bladzijden (documentatie: Kon. Bibl. Den Haag).

W = vóór 1861 lid te Woubrugge
indien geen plaats vermeld: wonende te Alphen

Karel van Hellemond en	5.11.1860	
(zijn vrouw) Jantje Sijbrands		
Leendert Boon en	22.11.1860	
Antje van Wijk		
Jan Vergunst en	22.11.1860	Oudshoorn
Pietje van 't Wout		
Hendrik Jongejan	3.1.1861	Koudekerk
Gerrit Peters	3.1.1861	Oudshoorn
Willem van Donk en	14.2.1861	
Betje Kroon (W)		
Arie van Noort en	14.2.1861	
Gerarda Wilhelmina de Jong		
Adrianus Bijland en	8.3.1861	Aarlanderveen
Margje van Leeuwen		
Fuit van Egmond	8.3.1861	
Jan Ketel van Egmond en	8.3.1861	
Elizabeth de Groot		
Jan Verkaik	25.6.1861	Koudekerk
Hendrik van den Berg (W)	18.7.1861	Koudekerk
Cornelis Boer[32] (W) en	18.7.1861	Koudekerk
Jannetje Schouten		
Hermanis Koekkoek (W)	18.7.1861	Oudshoorn
Jan Boer en	10.9.1861	Korteraar
Teuntje van der Bijl (W)		
Klaas Keizer en	10.9.1861	Korteraar
Maria Boer (W)		
Coenraad Jan Zweers (W) en	10.9.1861	Korteraar
Trijntje Papendregt		

32 Cornelis Boer overleed 4 febr. 1905, oud 80 jaar; hij diende 44 jaar als ouderling (Figee, *a.w.* 17).

Jacob van Eijk en	2.10.1861	Korteraar
Maria Zuidhof (W)		
Jacob van der Bijl en	7.10.1861	Woubrugge
Maartje Kroon (W)		
Gerrit Metselaar en	7.10.1861	Woubrugge
Hendrika Wittebol (W)		
Wilhelm Johan Weijenberg en	8.12.1861	
Neeltje H. Cuipers		
Aart Weijenberg	9.12.1861	
Neeltje Kok (W) gehuwd	9.12.1861	
met H. Kock		
Cornelia van Mijnen (W) -	9.12.1861	
weduwe Abraham Slingerland		
Petronella Sieval	9.12.1861	
Nicolaas Bouthoorn en	3.2.1862	Oudshoorn
Cornelia de Jongste		
Nanne Jansz. Costo en	3.2.1862	
Geesje Jans Püster		
Kors van der Veer en	3.2.1862	Oudshoorn
Jozina Rijvers		
Gerrit Nagtegaal	3.2.1862	Koudekerk
Jan Jansen Blom en	17.2.1862	
Margje van 't Woud		

Cornelis de Jong en Lijntje Hoogendoorn	17.2.1862	
Jan van der Neut (W) en Neeltje Goor	17.2.1862	Aarlanderveen
Jan Ebele Roda en Riemke van der Zee	24.3.1862	
Hendrik Jan Zweers en Aaltje Koenkoop	24.3.1862	Ter Aar
Philippus Stapper	20.4.1862	Oudshoorn
Gerrit Rijnders en Antje Koekkoek	7.5.1862	Oudshoorn
Jacob Stapper en Maartje Roest	11.5.1862	Aarlanderveen
Aart Bol	13.7.1862	
Leentje van Diggelen (W) - gehuwd met Jan Batelaan	13.7.1862	
Gerritje Koekkoek - weduwe Landweer	13.7.1862	
Berendina van Mijnen (W) gehuwd met Dirk van der Laan	13.7.1862	
Neeltje Visser (W) - weduwe Jan Keizer	13.7.1862	
Hendrika Visch (W) - weduwe Arij van Mijnen	13.7.1862	
Gerritje Koster - weduwe Leeuwesteijn	13.7.1862	
Trijntje Hofland - ‘vrouw van Zoet’	13.7.1862	
Jakoba Moene	13.7.1862	
Maria Catharina Boon	13.7.1862	
Frederik Links	1.3.1863	Oudshoorn

Thomas Meijer	3.5.1863	Aarlanderveen
Arie Beekman	17.5.1863	Woubrugge
Gijsbert van den Boogaard (W)	17.5.1863	Woubrugge
Hendrik Antonie Groenestein	17.5.1863	Rijnsaterwoude
Jacob Verdoes	23.5.1863	Woubrugge
Hendrik Batelaan en	9.8.1863	Woubrugge
Trijntje van Diggelen (W)		
Jan Koster	9.8.1863	
Hendrik Stapper en	9.8.1863	Aarlanderveen
Kaatje Keizer		
Jan Rooda	16.8.1863	
Hendrik de Knegt	30.8.1863	

Hoofdstuk 47
Boskoop

Inleiding

In 1840 stonden er te Boskoop 240 huizen, bewoond door 1900 personen; de plaats omvatte het dorp - dat werd doorsneden door de Gouwe - en enige verspreid-liggende huizen. Een deel van de grond was zeer goed weiland en dit bracht de productie van boter en de handel in slachtvee met zich. Vele inwoners vonden hun bestaan in de boom- en plantenkwekerij; sommigen in het telen van aardbeien en andere fijne vruchten. Ook was er enige industrie: smederijen voor gereedschappen, klompenmakerijen, een scheepswerf en een leerlooierij. Wat het godsdienstige betreft: er woonden 1450 Hervormden, 350 Rooms-Katholieken en enige Remonstranten.[1]

De gemeente te Boskoop[2] werd 23 Oktober 1849 geïnstitueerd. Maar de Afscheiding als beweging was reeds spoedig - in 1835 - tot deze plaats doorgedrongen. Hieraan zal niet vreemd zijn geweest de invloed vanuit het naburige Bodegraven, waar in laatstgenoemd jaar de Afgescheiden gemeente tot stand kwam. In 1841 maken zich veertien personen (althans deze werden geregistreerd), naar we mogen aannemen met enige kinderen, los van de Hervormde kerk. We kunnen dit onzes inziens niet anders verklaren dan uit het optreden van ds. L.G.C. Ledeboer in het eveneens naburige Benthuizen - hij brak, zoals we zagen, eind 1840 met de 'Vaderlandsche Kerk'. Er moeten te Boskoop Ledeboerianen en Kruisgezinden zijn geweest - we komen hierop terug - want we vinden enige familienamen van 'Afgescheidenen' later niet onder de leden van de gemeente te Boskoop. Alvorens deze zaken nader te ontwikkelen, vermelden we hoe L. Erkelens[3] de begintijd van de Afscheiding in genoemde plaats schetst.

> 'Terwijl sommige belijders van Jezus Christus, de woorden des eeuwigen levens missend, zich samenvoegden tot gezelschappen, waar men door preeklezen elkander zocht te stichten, scheidden anderen zich radicaal af en voegden zich bij de in

1 *Van der Aa* II, 624-626
2 Als literatuur noemen we L. Erkelens, *Niet ons, O Here, Uw Naam zij d'eer! - Gedenkboek 100-jarig bestaan der Gereformeerde kerk te Boskoop (1849-1949)*, Boskoop [1949]; J. Haitsma, *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Hervormde (Gereformeerde) kerk van Boskoop van 1566-1974*, Boskoop 1981. Laatstgenoemd boek geeft met name op de bladzijden 61-68, 78-80 en 96-97 allerlei informatie over de Afscheiding te Boskoop en haar achtergronden.
3 Erkelens, *a.w.* 11.

> 1835 gestichte Christelijk Afgescheiden Gereformeerde Gemeente te Bodegraven.[4] Men begaf zich op de Zondagen reeds in de vroege morgenstond te voet daarheen... In de minder koude maanden maakten ook de vrouwen en kinderen de reis mee, gezeten in een brede schouw of schuit, welke werd getrokken door het mannelijk deel van het gezelschap. Deze reizen langs Gouwe en Rijn waren evenwel niet zonder gevaar wegens de stenenregens, welke bij Gouwsluis en Zwammerdam meermalen het deel der opvarenden waren.[5] Deze molesteringen en de bezwaren der lange en siechte wegen waren dikwijls oorzaak dat van een met elkander opgaan... geen sprake kon zijn. Dan vergaderde men ten huize van Adrianus van Leeuwen in het Reijerskoop.'[6]

1. Hervormd archief

In tegenstelling tot vele andere plaatsen, vinden we te Boskoop in het archief van de Hervormde gemeente tamelijk volledige gegevens over de Afscheiding.[7] Allereerst zij vermeld dat te Boskoop van 1826 tot 1837 stond ds. G.G. van den Broek; in laatstgenoemd jaar vertrok hij naar Leiderdorp. Hij werd opgevolgd door Abraham van Witzenburg, gekomen van Bleiswijk. Deze was predikant te Boskoop van 1838 tot aan zijn emeritaat in 1853. Haitsma schrijft over hem dat de Afgescheidenen in zijn prediking zullen hebben gemist wat bij hen zo centraal stond:

> 'de verzoening door voldoening en het wederbarende en vernieuwende werk van de Heilige Geest. Ook zullen ze de waarschuwing graag veel sterker gehoord willen hebben. Open blijft nog de vraag waarom we tussen 1841 en 1849 niet over afscheidingen lezen. Is er in die jaren misschien meer diepgang in de prediking van ds. Van Witzenburg gekomen?[8] Of heeft het hem getroffen leed de mensen in die jaren meer aan hem verbunden?'[9]

Wat de tweede helft van dit citaat betreft: wij willen voorzichtig de Stelling lanceren dat - zoals reeds aangestipt - de afscheidingen in 1841 het gevolg waren van het

4 Uit het (helaas) onvolledige archief van deze gemeente èn uit een tweetal requesten door haar aan de Koning gezonden, blijkt hiervan niets; wel, zoals we zullen zien, uit het tweede ledenregister van Boskoop.
5 Naar wij menen is deze voorstelling van zaken - die op overlevering berust - overdreven. Bij ernstige gevallen van molest, werd dit door ds. H.P. Scholte prompt vermeld in het tijdschrift *De Reformatie*; wij vonden over Bodegraven c.a. geen enkel bericht.
6 Reijerskoop of Reijerskop, naam van het noordelijk deel van de burgerlijke gemeente Boskoop.
7 We baseren ons in het volgende op 'Aanteekeningen van de Kerkeraadshandelingen 1790-1868' (geciteerd met 'Notulen'); 'Lidmatenboek tot 1865' (geciteerd met 'Lidmatenboek'); Haitsma, *a.w.* (de in noot 2 genoemde bladzijden).
8 Haitsma, *a.w.* 62-67, vermeldt dat 13 januari 1842 de echtgenote van Van Witzenburg overleed; hij Staat uitvoerig stil bij de naar aanleiding van dit sterven gehouden predicatie.
9 Haitsma, *a.w.* 67. Erkelens, *a.w.* 11, typeert A. van Witzenburg als 'een man van moderne richting'.

optreden van Ledeboer en deze handelingen een voorlopige afsluiting betekenden; en dat in 1849 de afscheiding een impuls ontving door het instituteren van een gemeente - wellicht hadden de personen die in dit jaar hun lidmaatschap beëindigden, reeds eerder de facto met de Hervormde kerk gebroken.

De opvolger van Van Witzenburg was Jacob Jeremias Richard; hij stond te Boskoop van 1853 tot 1855. Tijdens zijn predikantschap keren enige Afgescheidenen terug en worden enige kinderen - reeds geboren vóór 1853 - van gemeenteleden gedoopt. Haitsma noemt hem 'voluit rechtzinnig'.[10]

> Gecursiveerde namen in het volgende gedeelte van deze paragraaf = in ledenregister van de Afgescheiden gemeente vermeld. (R) = tekent nader te noemen request aan de Koning 1853.

Uit de notulen van 3 november 1835 blijkt dat een verklaring van afscheiding is ontvangen van

Jan Verkade en zijn vrouw *Margrieta Luiken*
Marinus Verkade (broer van Jan)

Zij schrijven - in de gewone formulering - dat zij leden en aanhangers zijn 'der waare Gereformeerde Kerk in Nederland' en dat zij zich 'vrijwillig afscheiden van het zedert 1816 bestaande zig noemend hervormd kerkbestuur'. De kerkeraad antwoordt hun onder meer dat hun verklaring niet kan worden aangenomen 'uit hoofde er in Nederland, geene andere Gereformeerde kerk bestaat dan die, welke gij thans, *zeer kwalijk beraden*, wilt vertaten'.[11]

In 1836[12] Scheidt zich af

Margaretha van Leeuwen - huisvrouw van de reeds genoemde Marinus Verkade[13]

In 1837

Aagje Kienhuis - huisvrouw van Pieter van Leeuwen
Willem Nieuwerf[14]

In 1838

Cornelia Maaskant - huisvrouw van Willem J.E. Hanzon
Simon Albertus Felix en zijn huisvrouw *Maria Verhoek*

In 1839

Pieter van Leeuwen (R)
Pleuna Nieuwerf
Joosje Schouten

In 1840

Lijsje Koster

10 Haitsma, *a.w.* 68.
11 Haitsma, *a.w.* 62, 78-79.
12 Wij geven bij de hierna te vermelden personen slechts het jaar van afscheiding. De 'Notulen' geven steeds de data van registratie. Men zie ook Haitsma, *a.w.* 62-63, 96.
13 Volgens de 'Notulen' van 5 dec. 1845 keert dit echtpaar terug tot de Hervormde kerk.
14 Deze deelt circa 21 maart mee 'zich van de hervormde kerk af te scheiden en tot de zoogenaamde gereformeerde kerk van Nederland onder het kruis over te gaan'. Haitsma, *a.w.* 62; de schrijver ziet hierin een overgang tot de Kruisgezinden, maar deze groepering bestaat 21 maart 1837 nog niet. De term 'onder het kruis' werd in het begin ook wel door de 'gewone' Afgescheidenen gehanteerd.

Klaas van der Willik

In 1841

Klaas Broer (R)[15]
Adrianus van Leeuwen (R)
Geertrui van der Paauw - huisvrouw van Lt. van Tol
Geertrui Schoemaker[16]
Jacomina Schoemaker
Hendrik Schoemaker en
zijn vrouw Jacoba van Leeuwen
Andries van Tol (R)
Hendrik van Tol
Jan van den Tooren Pz. (R)
Willem Vermeulen (R)[17]
Cornelis Vrijenhoef (R)
Antje van der Willik - huisvrouw van J. van Pruissen
Teunis van Zoelen

In 1849

Cornelis Willem Boer (R)
Jan Boer (R)[18]
Jacob Grootendorst (R) en zijn vrouw *Maria Guldemond*
Jacobus Marinus Grootendorst (R)
Johannes Jacob Grootendorst (R)
Marinus Grootendorst
Pieter Heemskerk (R) en zijn vrouw *Adriana van Tol*
Helena Margaretha van den Hoek
Catharina Cornelia Kromhout[18]

In 1850

Janna van der Kleij[18]
Marrigje Rijnsburger

In 1851

Jan Bulk Kz. (R)

In 1853

Teunis van Veen (R)

In 1866

Cornelis Loef Jacobsz en zijn huisvrouw *Geertje van Klaveren*

In 1867

15 Als Afgescheidene vermeld in ‘Lidmatenboek’.
16 Keert terug in 1845 (Notulen 5 dec.).
17 Als Afgescheidene vermeld in ‘Lidmatenboek’.
18 Idem.
18 Idem.
18 Idem.

J. Goudkade Pz. en *Johanna Sluiter*

Van 1868 tot 1884 is er een stroom van afscheidingen.[19] We zullen de namen van de desbetreffende personen niet noemen.[20] Slechts delen we als verklaring mede dat deze jaartallen ongeveer het tijdvak markeren waarin de vrijzinnige predikant K.G.F.W. Ham[21] te Boskoopstond: 1865-1884. Daarna, namelijkin 1888, komt er ook in deze plaats een Doleantie-gemeente.

19 Dit gebeuren, maar anderzijds de instituering van een gemeente te Waddinxveen eind 1866, verklaart het enigzins grillige verloop van het aantal zielen van 'Boskoop' (bijlage II).
20 We vinden de namen in Haitsma, *a.w.* 96-97.
21 Men zie voor hem Haitsma, *a.w.* 84-120.

Verder vinden we in de hervormde notulen van 4 januari 1854 het onderstaande -wat bevestigt dat er te Boskoop Ledeboerianen zijn geweest.

> 'Hierop komt de zaak ter tafel van die personen welke vroeger schriftelijke kennisgeving hebben gedaan of van hunnen overgang tot de afgescheiden gemeente, of die zich bij de gemeente van Ds. Ledeboer hebben aangesloten na den oogenblik zijner afzetting als Predikant bij ons Kerkgenootschap en blijken gegeven [hebben] van hunne gezindheid om tot onze gemeente en Kerkgemeenschap terug te keeren. Hieromtrent komt de vergadering overeen, om wat de Afgescheidenen aangaat dien gedragslijn te volgen, die vroeger daaromtrent met eenen ander in deze gemeente gevolgd is en op andere plaatsen gevolgd wordt, door hen namelijk weder in den schoot der Gemeente op te nemen, zooals ook vroeger hun berigt van afscheiding slechts voor notificatie aangenomen was, terwijl echter eene kerkelijke handeling door Ds. Ledeboer verrigt na zijne demissie niet als wettig mag worden beschouwd, en alzoo zij die zich als zoodanig weder bij ons Kerkgenootschap willen aansluiten, daartoe bij vernieuwing belijdenis des geloofs zullen moeten afleggen.'[22]

2. Andere Afgescheidenen van het eerste uur

Behalve de eerste leden in de vorige paragraaf genoemd - de gecursiveerde namenvinden we in het 'Lidmatenregister en Doopboek 1849-... (Chr. (Afg.) Gereformeerde gemeente (kerk)' en in het 'Lidmatenboek der Christelijke Afgescheiden Gemeente te Boskoop voor 1854 en volgende jaren' onderstaande personen vermeld. Het tweede boek[23] bevat de aantekening dat 27 mannelijke personen 15 Oktober 1849 - dus enige dagen vóór de instituering - werden 'ingelijfd'; en 'De leden die den 15 October 1849 gedateerd staan, behoorden vroeger te Bodegraven en maken het getal uit waaruit de Gemeente gesticht is'. Daarna worden nog vier personen genoemd die zich in de jaren 1851-1853 bij de gemeente voegen - zij zijn door ons het laatst vermeld. Wij menen ons in deze paragraaf tot het ti jdvak waarin de eerste 32 personen zich aansloten, te moeten beperken. Men bedenke echter, dat het aanwijsbaar is, dat enige personen van de lijst ontleend aan het hervormd archief, in 1849 waren overleden; anderzijds dat doopleden uit het tijdvak 1835-1849, bij de instituering der gemeente inmiddels belijdende leden kunnen zijn geworden.

(R) = tekent nader te noemen request aan de Koning 1853 Huig Boer(R)
Adrianus van den Broek (R) en zijn huisvrouw Antje van 't Riet
Arie van Eijk (R) en zijn huisvrouw Ningetje van Ham
Pieter Grootendorst (R)
Maarten Guidemond (R) en zijn huisvrouw Maria Heemskerk
Neeltje Heemskerk - huisvrouw van J.M. Grootendorst
Gerrit van Kleef Dzn. (R) en zijn huisvrouw Jannetje van den Berg
Gerrit van Kleef Mzn. (R) en zijn huisvrouw Adriana Rijswijk

22 Men zie ook Haitsma, *a.w.* 68.
23 Beide boeken bevinden zich in GA Gouda (archief Gereformeerde kerk te Boskoop).

Diederik van Kralingen (R) en zijn huisvrouw Catharina Felix
Teunis van Leeuwen (R) - echtgenoot van Jacomina Schoemaker
Cornelis Loef Czn. (R) - echtgenoot van Helena M. van den Hoek

Jacobus Poot en zijn huisvrouw Grietje van Kleef
Jacobus van Pruissen (R) - echtgenoot van Antje van der Willik
Cornelis Jacob van Ravenzwaaij (R) en zijn huisvrouw
Wilhelmina Cath.a IJda Wajon
Gezina Scherrenberg - huisvrouw van Johannes J. Grootendorst
Klaziena Kerkhof - huisvrouw van Willem Vermeulen
Jan Vermeulen van Kleef (R)
Arie van der Willik (R) - echtgenoot van Marrigje Rijnsburger

Jan Bol
Matthijs Brak
Cornelis Hofman
Gerrit Schaap (R) en Antje van Tol

3. Erkenning door de overheid

Alvorens het leven van de Afgescheiden gemeente te Boskoop gedurende de eerste jaren te beschrijven, een enkel woord over de 'erkenning' of 'toelating' door de landsoverheid. In februari 1853 richt de in 1849 geïnstitueerde gemeente over genoemde zaak een request aan de Koning, dat door 30 personen - in het voorgaande genoemd - is getekend.[24] Dit gebeurt 'onder bijvoeging van hun huishoudelijk Reglement, benevens het vereischte certificaat van den Heer Burgemeester der Gemeente'. Het reglement is dat van 'Utrecht' 1839[25] met enige kleine wijzigingen die onbesproken kunnen blijven. De burgemeester verklaart dat voor het 'op te rigten gebouw een stuk grond is aangewezen gelegen in de polder Laag-Boskoop Sectie A, No. 428 gedeeltelijk hun in eigendom toebehoorende' en dat dit wat ligging betreft, geschikt is. Het trekt de aandacht dat noch het request, noch het reglement de handtekening van de predikant J. Th. Sluijter bevat. Zou deze bezwaar hebben gehad tegen het vragen van 'vrijheid'? Bij koninklijk besluit van 5 april 1853, no. 75 wordt de gemeente toegelaten.[26] Betreffende deze toelating, die, zoals we zien, reeds enige weken na het indienen van het verzoekschrift wordt verleend, is een merkwaardigheid te vermelden. In een verklaring van B. en W., gevraagd door de commissaris des Konings (voor het kunnen uitbrengen van zijn advies), gedateerd 10 maart 1853, lezen we onder meer:

> 'Dat door meerdere aansluiting het getal van die Secte is toegenomen en zij daardoor te rade zijn geworden een eigen Leeraar te beroepen, en eene Kerk te bouwen...'.

Verder:

24 Request en bijbehorende stukken worden bewaard: Herv. Ered. 31 maart 1853, no. 4. Het request bevat geen dagtekening.
25 EERSTE DEEL 405-411.
26 Herv. Ered. 9 april 1853, no. 6.

‘Dat bij naziening van hun huishoudelijk Reglement bij ons bedenkingen zijn gerezen op de artikelen 8, 31, 32, 40 en 48, waarin sprake is van een eigen voorziening in hunne armen. Dat in deze gemeente ter voorziening in de behoeften der armen bestaat een algemeen Armbestuur en geene Diaconieën. Dat de collec-

> ten in de Kerken ten behoeve van de armen gedaan, worden gestort bij het algemeen Armbestuur, en het ons is voorgekomen, ter eenvormigheid van het geven van onderstand, het wenschelijk ware, ook de afgescheidenen zich daaraan onderwierpen'.

Zoals wel vanzelf spreekt, heeft de minister van eredienst deze mededeling voor kennisgeving aangenomen. Inderdaad bestond er te Boskoop in een lang tijdvak vóór 1853 geen diaconie, maar slechts een 'Algemeen Armbestuur'. Echter: reeds in het volgend jaar komt hierin in principe verandering door de invoering van de Armenwet van 28 juni 1854. Ook de Hervormde gemeente krijgt dan haar eigen diaconie, zij het ook dat pas per 1 januari 1856 *voor de eerste* maal diakenen worden benoemd.[27]

4. Gemeentelijk leven 1849 tot 1869

Helaas ontbreekt in het archief van de Afgescheiden gemeente het eerste notulenboek; het handelt over de jaren 1849-midden 1853.[28] We zijn voor dit tijdvak grotendeels aangewezen op de mededelingen van L. Erkelens.[29] Deze vertelt dat, na de woning van Adrianus van Leeuwen in het Reijerskoop, die van de bejaarde schipper Evert Guidemond - hoewel zelf geen lid - en zijn zoon Maarten, Dorpsstraat W.Z. 16 tot vergaderplaats diende. In beide woningen werd reeds vergaderd vóór de instituering. Op 15 Oktober 1849 werden in een door ouderling Klaas van Wijk uit Bodegraven gepresideerde vergadering twee ouderlingen en twee diakenen gekozen. Op grond van de presentie van de classicale vergaderingen[30] kunnen we met stelligheid zeggen dat de eerste ambtsdragers waren: Arie van Eijk, Andries van Tol, ouderling; Pieter Heemskerk, Diederik van Kralingen, diaken. De gemeente werd geïnstitueerd en de ambtsdragers werden bevestigd zondag 23 Oktober 1849. Door wie instituering en bevestiging werden verricht, is helaas niet bewaard gebleven.[31]

De derde vergaderplaats werd een gebouwtje aan de Achterkade (thans Burgemeester Colijnstraat), toebehorende aan de kweker en handelaar K.J.W. Ottolander, ter plaatse van (nu) nummer 189. Het werd gehuurd voor *f* 45,-per jaar en bevatte 60 à 70 plaatsen. Het werd reeds eind 1849 in gebruik genomen. Op 12 maart 1850 zond de gemeente voor het eerst afgevaardigden naar de classicale vergadering (Rotterdam) gehouden te 's-Gravenhage.

De gemeente strekte zich in de beginjaren uit van de Rijndijk onder Alphen

27 Uitvoerig hierover Haitsma, *a.w.* 70-75.
28 De notulen over deze jaren moeten zeer summier zijn geweest - Erkelens, *a.w.* 16, 24.
29 Erkelens, *a.w.* 11-20. Jammer dat deze bladzijden voor een deel anecdoten geven of berusten op overlevering. Hier en daar zetten wij een vraagteken. Bijvoorbeeld bij de reeds genoemde beschrijvingen der molestaties en bij de welwillende houding van burgemeester Tholen. (12) In diens rapport (vorige paragraaf) spreekt hij van 'die Secte'.
30 Tot midden 1850: NCR; sedert 27 aug. 1850: NCVL.
31 Bodegraven was in die tijd vacant; niet onmogelijk is dat ds. F.A. Kok te Schoonhoven bedoelde handelingen heeft verricht.

over Hazerswoude en Waddinxveen tot aan de (huidige) spoorweg te Moordrecht. Aan de circa 1851 benoemde derde ouderling Gerrit Schaap ‘werd in het bijzonder de geestelijke verzorging van de ten Zuiden van Waddinxveen wonende leden der gemeente opgedragen’.[32] Schaap woonde in de Zuidplaspolder onder Zuid-Waddinxveen, twee uur gaans van het kerkgebouw.

J. Ph. Sluijter, predikant te Boskoop 1852-1895

Op 14 mei 1852 werd de bij ds. F.A. Kok te Schoonhoven studerende Johan Philippus Sluijter beroepen. Deze had de gemeente te Boskoop de afgelopen

32 Erkelens, *a.w.* 17.

tijd vaak gediend door het spreken van een stichtelijk woord. Hij nam het beroep 26 juni aan en werd 28 november 1852 - vermoedelijk door zijn leermeester - bevestigd. Hij kwam als vrijgezel, 27 jaar oud, en huwde 25 mei 1854 Gerritje van Wijk, dochter van ouderling Klaas van Wijk te Bodegraven. Het huwelijk bleef kinderloos. Sluijter, geboren te Rotterdam 25 augustus 1825, stond tot aan zijn emeritaat - 1 oktober 1895 - in zijn eerste en enige gemeente en overleed te Boskoop 26 april 1907.[33]

Het oudst-bewaarde notulenboek[34] begint met het verslag van de vergadering van 7 juni 1853. De samenstelling van de kerkeraad is als volgt: J. Ph. Sluijter, praeses/scriba; A. van Eijk, G. Schaap, A. van Tol, ouderling; P. Heemskerk, Arie van der Willik, diaken.[35] Vermeld wordt dat het nieuwe kerkgebouw 5 juni 1853 in gebruik werd genomen met een preek over Psalm 122 de verzen 1-5.[36] Dit nieuwe gebouw - de vierde vergaderplaats - is hetzelfde als wordt bedoeld in het request inzake de erkenning; we zagen dat het werd gebouwd in de polder Laag-Boskoop, thans Zijde, waar ook nu het kerkgebouw Staat. Er zal tevens een pastorie worden gebouwd voor het predikantspaar. In September daaraanvolgende blijkt dat deze woning met de grond ruim *f* 2900,- heeft gekost. De gelden hiervoor nodig zijn geleend; onder meer *f* 1100,- van de weduwe Klaas van Wijk te Bodegraven.[37]

In 1854 willen enige personen ‘leden van Ds. Ledeboer’ zich aansluiten. We vinden drie namen: Leendert van der Neut te Waddinxveen, Adrianus van 't Woud te Boskoop en Jan Dekker te Alphen. De eerste twee worden aanvaard. Jan Dekker heeft belijdenis gedaan bij ds. G.F. Gezelle Meerburg (Almkerk), maar bezwaar gekregen ‘in de kerkelijke vrijheid’, dat wil zeggen dat hij het vragen van erkenning aan de overheid onjuist achtte. Hij heeft zich daarop aangesloten bij de Ledeboeriaanse gemeente te Moerkapelle, maar verklaart thans tot beter inzicht te zijn gekomen.[38] Naar hem geïnformeerd bij ds. Meerburg, verklaart deze dat Dekker opnieuw belijdenis des geloofs dient af te leggen, maar als deze inlichting de kerkeraad bereikt, heeft betrokkene inmiddels bericht ‘bij Ledeboer te zullen blijven’.[39]

In 1861 worden J.C. Boeser (onderwijzer aan de openbare school) en de diaken A. van der Willik, ouderling; D. van Kralingen wordt opnieuw diaken als opvolger

33 Verder voor hem: *De Haas* I, 244; Erkelens, *a.w.* 19-27; TWEEDE DEEL 215, 387. Sluijter was enige jaren timmerman te Rotterdam. Hij ontving meerdere beroepen, ook naar veel grotere plaatsen als Viaardingen, Middelburg en Zwolle; soms werd hem een tractement gegeven dubbel zo groot als hij te Boskoop ontving (*f* 400,- in 1854, *f* 700,- in 1859). Sluijter was lid van de synoden te Amsterdam in 1866 en te Utrecht in 1877. Zeer heeft hij geijverd voor christelijk onderwijs. Gedurende twintig jaar was hij voorzitter van het Gereformeerde Provinciaal Weeshuis te Middelharnis. Zijn echtgenote ‘Juffrouw Sluijter won spoedig aller hart. Zij was zeer bemind om haar milddadigheid aan de armen...’.

34 We putten verder in deze paragraaf uit ‘Notulenboek der Christelijke Afgescheiden Gemeente te Boskoop. Voor het jaar 1853 en volgende jaren [tot 1862]’ en ‘Notulen Kerkeraad 1862-1883’. De notulen zijn steeds geschreven door ds. Sluijter.

35 We zien hieruit dat, ten opzichte van het begin, diaken D. van Kralingen vervangen is door Van der Willik.

36 ‘Een lied Hammaälôth, van David. Ik verblijd mij in degenen, die tot mij zeggen: Wij zullen in het huis des HEEREN gaan’. Etc.

37 Not. kerker. 6 sept. 1853, art. 3.

38 Idem 6 juli 1854, art. 2.

39 Idem 25 juli 1854, art. 3.

van laatstgenoemde.[40] Op 12 juli 1861 overlijdt Andries van Tol, oud 76 jaar en acht maanden. We lezen hierover:

40 In het tijdvak 1862-1870 zien we als nieuwe ouderlingen optreden Teunis van Veen en Adrianus van den Broek; Maarten Guidemond als diaken.

> ‘Ouderling van Tol is in den nacht van 12 Julij 1861 na een ziekte van een half jaar ontslapen. Hoe geliefd hij was bleek uit de tranen, die door velen gestort werden, toen zijn afsterven in de gemeente werd herdacht. Zijn dierbaar overschot is ter aarde besteld op 15 Julij, hetwelk is gedragen door leden der gemeente. Op het verlangen van den overledene is er veelmaals gezongen na de terugkeer in het sterfhuis.’[41]

Begin 1865 is de kerkeraad verontrust over het voorgaan van ds. S. van Velzen, docent aan de Theologische School te Kampen, in de Kruisgemeente te Hazerswoude, alwaar zijn schoonzoon J.W.A. Notten predikant is. Gedateerd 13 januari schrijft dit college een brief aan de classicale vergadering te Leiden, die 17 januari zal bijeenkomen.[42] Opgemerkt wordt dat de gemeente Boskoop ‘getrouw gebleven leden te Hazerswoude [woonachtig] heeft’. Van Velzen heeft gebeden ‘voor Leeraar en Kerkeraad, dat Gods zegen op hen en hun dienstwerk moge rusten’. De kerkeraad ziet hierin onder meer een protest tegen Curatoren die de Heer Notten niet hebben kunnen toelaten tot de Theologische studie'.[43] Van Velzen zou in plaats van te Hazerswoude te Boskoop hebben kunnen prediken ‘en wel voor driemaal zoo veel volks...’. De classicale vergadering keurt het optreden van docent Van Velzen af ‘en acht het noodig dat zulks ter kennis van de Curatoren-Vergadering[44] kome’. Deze zaak heeft een klein vervolg en tevens een sluitstuk op de provinciale vergadering van Zuid-Holland, gehouden 11 en 12 april 1866. In de notulen lezen we dat curatoren hebben medegedeeld: docent Van Velzen ‘belooft zich voortaan voor iets dergelijks als te Hazerswoude te zullen wachten’.[45]

Als aansluiting op ons volgende hoofdstuk vermelden we dat in april 1866 Cornelis van der Star, wonende ‘op het oude dorp Waddinxveen’ het verzoek doet ‘te zijnen huize een leerrede te lezen voor hen, die des Zondagsmiddags verhinderd zijn ter kerk te komen en nu en dan een Leeraar bij zich te laten prediken’. Dit verzoek wordt ‘met het oog op den toestand te Waddinxveen’ toegestaan,[46] ‘met dien verstande dat J(acob) Poot zal lezen en voor het prediken gedurige aanvraag aan den kerkeraad gedaan moet worden’.[47] Enige maanden later begeren Van der Star en Poot - sprekende mede namens de andere leden te Waddinxveen - tot een zelfstandige gemeente te worden ge-

41 Not. Kerker. aug. 1861, art. 3.
42 NCVL, 17 jan. 1865, art. 6.
43 Notten werd in 1862-1863 te Kampen opgeleid tot officier - ook zijn vader was officier geweest (men zie voor hem VIJFDE DEEL 21-30, 34). Maar in die tijd ontwaakte in hem de begeerte predikant te worden. Na een korte studie aan de Theologische School gaf hij zich, in juni 1863, op voor het ‘literarisch examen’, maar werd vanwege zijn leeftijd (twintig jaar) en zijn korte studieduur afgewezen. *De Haas* III, 266.
44 Van de Theologische School te Kampen.
45 NPZH II, 11-12 april 1866 (art. door beschadiging niet vast te stellen).
46 Niet onmogelijk is, dat met deze woorden wordt gedoeld op een neiging aldaar naar de Kruisgezinden. Zoals we zullen zien werd te Waddinxveen in 1867 vanuit Hazerswoude een Kruisgemeente gesticht.
47 Not. kerker. 20 april 1866, art. 4.

sticht. Het verzoek zal op de classicale vergadering worden gebracht.[48] Op 16 oktober daaraanvolgende wordt de gevraagde toestemming verkregen en wordt de uitvoering van deze gemeente-vorming aan ds. Sluijter met zijn kerkeraad opgedragen.[49] 'Waddinxveen' wordt 22 november 1866 geïnstitueerd.

Het jaar 1869 brengt voor de gemeente enige veranderingen. Als gevolg van de vereniging met de Kruisgezinden dienen leden die te Hazerswoude wonen attestatie te ontvangen naar de voormalige Kruisgemeente aldaar; omgekeerd zullen leden van deze gemeente wonende te Boskoop lid worden van de Afgescheiden gemeente - nu Christelijke Gereformeerde kerk - in laatstgenoemde plaats.

48 Idem 10 okt. 1866, art. 4.
49 NCVL, 16 okt. 1866, art. 10.

Hoofdstuk 48
Waddinxveen

Het voormalige ambacht Waddinxveen bestond in 1849 uit de burgerlijke gemeenten Noord-Waddinxveen c.a. en Zuid-Waddinxveen. Deze plaats grensde ten noorden aan Hazerswoude en Boskoop, ten oosten aan de Gouwe die haar van Zuidwijk, Reeuwijk en Bloemendaal scheidde, ten zuiden aan 't Weegje en Moordrecht, ten westen aan Zevenhuizen en Moerkapelle. Waddinxveen was voor die tijd niet een kleine plaats. Er stonden 270 huizen, bewoond door 449 huisgezinnen, uitmakende een bevolking van ruim 3100 inwoners. Dezen vonden hun bestaan voornamelijk in de landbouw en ‘het vervaardigen van kinderwagentjes, schoppen, klompen en ander houtwerk. Ook heeft men er 14 graauw-papierfabrijken, 3 scheepstimmerwerven, 1 tras- cement-, 1 koren- en 2 houtzaagmolens’. Er woonden ongeveer 2100 Hervormden, 900 Rooms-Katholieken en ruim 100 Remonstranten.[1]

De Afgescheiden gemeente ontstond eind 1866 in Zuid-Waddinxveen, een Kruisgemeente ongeveer terzelfder tijd in Noord-Waddinxveen.

1. Hervormd archief

Het archief van de Hervormde gemeente[2] geeft enerzijds belangrijke informatie over de Afscheiding, anderzijds krijgen we de indruk dat de gegevens onvolledig zijn. Nu is daarbij een ‘verzachtende’ omstandigheid dat er reeds in 1836 onttrekkingen waren, maar dat pas in 1866 de Afgescheiden gemeente wordt gesticht. Niet steeds wordt aangegeven waar de desbetreffende personen zich hebben aangemeld als lid. Dit kan zijn te Bodegraven, te Gouda, maar ook bij de Ledeboeriaanse gemeente te Moerkapelle of bij het conventikel te Hazers-

1 *Van der Aa* XII, 41-43.

2 Door de goede zorgen van de archivaris C. Neven (schrijver van *Omme 't Woort Gods* I - Kerkhistorie van Waddinxveen van 1233 tot 1657, Alphen aan den Rijn 1978; en van *Toen Waddinxveen nog een dorp was*. Alphen aan den Rijn 1981) konden wij de notulen van de kerkeraad over het tijdvak 1820-1880 raadplegen. Ook ontvingen wij van hem enige belangrijke inlichtingen over het kerkelijk verleden van Waddinxveen (‘Wensveen’) Merkwaardig is dat het hervormd archief nagenoeg geen gewag maakt van de beweging van de Zwijndrechtse Nieuwlichters die te Waddinxveen circa 1816 in schout Dirk Valk (gehuwd met Helena van der Gijp) een leider vonden (Marang, *Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, o.a. 141).

woude.[3] Voor zover de notulen ten aanzien van de Afgescheidenen bijzonderheden noemen zullen ook wij deze - chronologisch - vermelden.

(A) = naar de Afgescheiden gemeente
(K) = naar de Kruisgemeente

In september 1836 scheiden zich af

Cornelis Bouter (A) en zijn vrouw Johanna C. Esveldt (A)[4] met hun kinderen
Cornelis en Klazina
Jan Droog (A)[5]
Hendrik Esveld
Pietertje Kleyn

In februari 1837

Dirkje van Leeuwen, vrouw van Petrus Alphenaar

In 1840

Pieter Metz[6]

In 1842

A. Winters (K)
Vermeld wordt dat hij overgaat naar de Gereformeerde kerk onder 't kruis, en dat de schuld die op het kerkgebouw rust de oorzaak is.

In 1843 het dooplid

Teunis Breedijk

Van 1843 tot 1859 worden geen afscheidingen vermeld.

In 1859

Cornelis van der Star Jr. (aangenomen 1850)[7]

In 1865

Aart Boer (A) en zijn vrouw Martijntje de Groot (A)

Beiden worden aanvankelijk lid van de Afgescheiden gemeente te Boskoop, daarna te Waddinxveen.

3 We nemen aan dat geen van de in deze paragraaf te noemen personen zich aansloot bij de Zwijndrechtse Nieuwlichters; deze beweging is in 1836 reeds over haar hoogtepunt heen - we kunnen ook zeggen dat zij dan in staat van ontbinding verkeert.
4 Het echtpaar wordt lid te Gouda.
5 Wordt lid te Gouda; men zie voor hem ook DERDE en VIJFDE DEEL register.
6 Pieter Metz schreef drie briefjes inzake zijn afscheiding (not. kerker. 5 jan., art. 2; 12 jan', art. 2 en 28 jan. 1840, art. 2). Het laatste epistel vermeldt dat hij een plaats heeft gehuurd in de Hervormde kerk te Boskoop. Het karakter van zijn onttrekking is niet duidelijk.
7 Door het veelvuldig voorkomen van de familie-naam Van der Star kan niet met zekerheid worden gezegd dat deze Cornelis dezelfde is als ouderling C. van der Star van 1866.

In 1866
Gedateerd 12 april 1866
Nicolaas de Bruin en Cornelia de Groot[8]

Gedateerd 6 december 1866
B. Huurman (K)
J. Vis (K) en zijn vrouw A. van Schravendijk (K)
'... naar gemeente onder 't kruis van J.W.A. Notten te Hazerswoude.'

In 1867
Klaas van der Ben (A)
Cornelis de Bruin (A)
Johannes Cornelis Groeneveld (A) en zijn vrouw Jannetje de Wit (A)
Jan Havik Timmer (K?) en zijn vrouw Hendrika de Hoog (K?)[9]
Pieter Veerman (K?)[9]

In 1869
Hugo Peters (A) en zijn vrouw Maria van Dam (A)
G.J. Rührwien
M. Rührwien

In 1870
Elizabeth Melchior (A)

2. Twee gemeenten gesticht

Zoals we in het vorige hoofdstuk reeds aanstipten, werd de Afgescheiden gemeente te Zuid-Waddinxveen 22 november 1866 geïnstitueerd.[10] We lezen hierover in het eerste notulenboek van de kerkeraad[11] - als 'Inleiding' - het volgende.

> 'Volgens het besluit der classicale vergadering, gehouden den 16 October in den jare 1866 te Leijden,[12] is te Waddinxveen, uit de leden die tot nu te

8 Beiden zijn vermoedelijk lid geworden van de Kruisgemeente te Hazerswoude; daarna van die te Noord-Waddinxveen? We vinden hen niet bij de Afgescheiden gemeente.
9 Het echtpaar Timmer alsmede P. Veerman keren in 1871 terug tot de Hervormde kerk (not. kerker. 21 april 1871).
9 Het echtpaar Timmer alsmede P. Veerman keren in 1871 terug tot de Hervormde kerk (not. kerker. 21 april 1871).
10 Men zie voor deze gemeente ook: W.J. Smidt en A. Warnaar Jzn, *Hoe het groeide 1866-1966 - Gedenkboek 100-jarig bestaan der Gereformeerde kerk te Waddinxveen*, Waddinxveen 1968.
11 'Notulen kerkeraad 1866-1886'.
12 NCVL 16 okt. 1866, art. 10. De kerk te Boskoop stelt voor te Waddinxveen "eene gemeente op te rigten". De vergadering gaat hiermee accoord. Even verder in deze "Inleiding" wordt gesproken van artikel 22 van de Dordtse kerkenorde. Hierin staat dat ouderlingen en diakenen kunnen worden gekozen mèt of zònder dubbeltal.

Boskoop behoorden, eene Christelijke Gereformeerde Afgescheidene Gemeente gesticht op den 22 November 1866.
Tot dat einde is uit naam der Classicale vergadering overgekomen de Kerkeraad van Boskoop, bestaande uit den Leeraar J. Ph. Sluijter en de ouderlingen A. van der Willik en T. van Veen.
Na voorafgaande prediking over Ephese 4 vers 4 heeft Ds. J. Sluijter in naam der classis de leden tot eene zelfstandige Christ. Afgescheidene Gereformeerde Gemeente verklaard.

> Na het eindigen van de Godsdienstoefening is de kerkeraad van Boskoop vergaderd met de mansleden en daar er geen dubbeltal kon worden gemaakt, heeft de kerkeraad, handelende in naam der classis, overeenkomstig het eerste gedeelte van art. 22 der Dor[d]tsche kerkorde eenen kerkeraad gekozen bestaande uit de Broeders: Jacobus Poot en Cornelis van der Star als ouderlingen en Adrianus van der Geur en Hendrik Asscheman als Diakenen, die op den 6 December op gebruikelijke wijze zijn bevestigd.'

Genoemde 'Inleiding' vermeldt tevens dat deze vergadering van manslidmaten alsmede de eerste kerkdiensten werden gehouden in het huis van bakker Cornelis van der Star, gelegen aan de Dorpsstraat.

De Kruisgemeente te Noord-Waddinxveen moet in dezelfde tijd zijn gesticht. Immers we lezen in de notulen van de Algemene vergadering van de Kruisgezinden, gehouden 4-6 juni 1867:

> 'Art. 28. De Klassis N. en Z. Holland berigt, dat... door Ds. W.J.A. Notten eene gemeente te Waddinxveen is gesticht.'[13]

Als we letten op de dagen van de vorige Algemene vergadering (26 juni tot 4 juli 1866), dan kunnen we niet meer zeggen dan dat deze Kruisgemeente is geïnstitueerd door ds. J.W.A. Notten te Hazerswoude, tussen 4 juli 1866 en 4 juni 1867. Als we echter letten op de datum van enige afscheidingen - 6 december 1866 - genoemd in de vorige paragraaf, dan lijkt het ons waarschijnlijk dat de instituering werd verricht in december 1866. Van deze Kruisgemeente is plaatselijk niets bewaard. Slechts weten we uit de notulen van de Afgescheiden gemeente en van de classis Leiden dat in 1869 Hermanus Mulder als ouderling fungeert, Gerrit van den Akerboom[14] als diaken en Bastiaan Huurman als scriba. We komen hierop terug. Haar kerkgebouwtje stond in de Dorpsstraat 'op het erf van de voormalige slagerij van de familie Zwijgers. In de volksmond werd dit gebouw de "plankenschurekerk" genoemd'.[15] Vooruitlopend op de historie vermelden we dat de pogingen in 1869 en 1870 ondernomen tot samensmelting van Afgescheiden- en Kruisgemeente mislukten.

> 'De Plankenschurekerk onttrok zich aan het kerkverband; verschillende leden voegden zich bij de [Afgescheiden] kerk..., die nu een nieuwe naam gekregen had; de Christelijk Gereformeerde Gemeente, zo onder anderen de kerkeraadsleden H. Mulder en G. van den Akerboom, en van het gedeelte, dat overbleef, is verder niets meer bekend. De gemeente is met 't gebouw de Plankenschurekerk, voorgoed verdwenen!'[16]

13 *NAVGK* (1867) 495.
14 Deze tekent ook de 'lastbrief' voor de Algemene vergadering van 1867 (RA Utrecht, Arch. Gereformeerde kerken, inv. no. 77, 'Credentiebrieven' etc).
15 Smidt en Warnaar, *a.w.* 15. Zoals we zagen werd dit geschreven in 1968.
16 Smidt en Warnaar, *a.w.* 17.

3. Eerste leden Afgescheiden gemeente

De gemeente omvat in 1868 ongeveer 69 zielen, een jaar later 80; na enige jaren groeit zij doordat de 'rest' van de Kruisgemeente aldaar zich bij haar voegt (vergelijk bijlage II).[17] Toch ontvangt zij reeds 1 november 1868 in W. Raman haar eerste predikant, zoals we nader zullen zien.

Hieronder geven we de namen van de belijdende leden die zich in de jaren 1866-1868 bij de gemeente aansloten. Als we het 'Lidmaten-boek der Christelijke Afgescheidene[18] Gereformeerde Gemeente te Waddinxveen' raadplegen, trekt het de aandacht dat bij 14 van de eerste 25 mannelijke leden de echtgenote niet wordt genoemd.[19]

(R) = tekent te noemen request aan de Koning

Bij de instituering van de gemeente (1866) sluiten zich aan
Petrus Antonius Alphenaar - 'afgesneden'
Willem Alphenaar (R)
Hendrik Asscheman (R) - 'diaken'
Aart Boer (R) - wordt in 1869 diaken; en zijn vrouw Martijntje de Groot
Arie Bouwman (R)
Jacob Bremmer (R)
Adrianus van der Geur (R) - 'diaken'; overlijdt 12 januari 1869
Jacobus Poot (R) - 'ouderling'; en zijn vrouw Lena Rolloos
Willem Roos
Cornelis van der Star (R) - 'ouderling'; en zijn vrouw Elizabeth Vis
Pieter Vermeulen (R) en zijn vrouw Teuntje Leeuwesteijn

Cornelia van der Geur, vrouw van J. Asscheman
Aplonia de Groot, vrouw van J.J. van der Loo
Aagje Hoogendam, vrouw van B.J. van Rhijn[20]
Lena de Jong
Jacoba Poot
Trijntje Poot
Sophia Johanna van Tol, vrouw van D. Keyzer
Gerritje Verzijde, vrouw van... de Groot

In december 1866
Klaas van der Ben (R)
Cornelis de Bruin (R)
Gijsbert de Knegt (R)

Lijntje Jongejan

17 *Ibidem* 9. De daar gegeven aantallen voor de eerste jaren - 150-200 zielen - zijn te hoog.
18 Het woord "Afgescheidene" is (kennelijk in 1869) doorgehaald. Het onderhavige "Lidmaten-boek" is het eerste.
19 Deze personen zijn òf ongehuwd geweest òf weduwnaar òf hun echtgenoten hebben zich niet bij de gemeente gevoegd.
20 Men zie voor hem hierna.

In 1867

Johannes Cornelis Groeneveld en zijn vrouw Jannetje de Wit
Bernardus Johannes van Rhijn, echtgenoot van Aagje Hoogendam.
Cornelis van Willik
Steven Hendrik Ziens (R)

Aplonia van Akkeren, vrouw van Cornelis de Wit
Pietertje Cornelia Bos
Elizabeth Bree, vrouw van Jan Hoogendoorn

In 1868

Gijsbert van der Geur en zijn vrouw Adriana van der Leden
Jan van Heese en zijn vrouw Connegonda Sophia van Rugge
Bonefaas Kerver en zijn vrouw Neeltje Trommel
Pieter Koetsier
Johannes Raatjes
Willem Raman - predikant; en zijn vrouw Alida Sopar
Jan Verzaal en zijn vrouw Marietje Heemskerk

Jaapje van Hanswijk, weduwe Dirk van der Geur
Bernhardina Margaretha Sophia Roethsman, vrouw van Maarten de Rooy
Alida Sopar, geboren Kaan - 'behuwdmoeder van Ds. W. Raman'.

Afzonderlijk vermelden we dat midden 1869 de hieronder te noemen personen 'met attestatie overkomen van Gouda'.

Jacob Almekinders[21]
Jan Baks en zijn vrouw Teuntje Snoeij
Geertje Kaptein, vrouw van Pieter Rupke
Leendert Karreman en zijn vrouw Alida Sibbes
Arie van Krimpen
Pieter Trommel
Beligje Verbeij - echtgenote van de reeds in maart 1869 aangesloten Kornelis Havenaar[22]

Het is niet duidelijk wat de oorzaak is geweest van deze kleine 'invasie' van voormalige leden te Gouda. Het meest aannemelijk lijkt het ons dat na de vereniging van 1869 orde op zaken is gesteld ten aanzien van de kerkelijke grenzen.

4. Erkenning van de Afgescheiden gemeente

Het vragen van erkenning aan de landsoverheid levert anno 1867 weinig moeilijkheden meer op. Het is meer een zaak van zich-aanmelden op grond van de

21 Ook de registers van de Burgerlijke Stand van de gemeente Waddinxveen (Noord en Zuid) geven deze spelling.
22 We vinden de meeste van deze personen in het eerste doopregister van de Kruis/ Afgescheiden gemeente te Gouda, namelijk als 'doopouders'.

wet van 10 september 1853 (bijlage IV), waarbij moet zijn voldaan aan de bepaling over de plaats van het kerkgebouw - ‘in het belang der openbare orde...’ (art. 7). De aanmelding is nodig teneinde als rechtspersoon, met de

mogelijkheid onroerend goed op naam der gemeente te zetten, te worden erkend.

Begin 1867 richt de gemeente te Waddinxveen zich met een desbetreffend request tot de Koning.[23] Het is door dertien personen, door ons reeds genoemd, ondertekend, 'allen inwoners van Waddinxveen'. Bijgevoegd is het 'Reglement Christelijk-Afgescheidene Gemeente te Waddinxveen'; het bevat 67 artikelen en is een gewijzigde Dordtse kerkenorde. De burgemeester van Noorden Zuid-Waddinxveen en Broek verklaart aangaande de plaats waar de godsdienstoefeningen worden gehouden '...dat zoowel het lokaal thans door de adressanten in gebruik als dat tot bedoeld einde aangekocht' - waarover hierna - 'veel meer dan 200 ellen van een bestaande kerk verwijderd zijn'.

Bij dispositie van 25 januari 1867 wordt aan de requestranten te kennen gegeven 'dat het door hen gegeven berigt bij de regeering, in verband met de wet van 10 September 1853, wordt aangenomen als kennisgeving van het bestaan eener Christelijke Afgescheiden gemeente te Waddinxveen'. Bij koninklijk besluit van 19 maart 1870, no. 42 wordt goedgekeurd

> 'de aankoop, ten behoeve der gemeente, van een huis, erf en tuin staande en gelegen te Zuid-Waddinxveen, kadastraal bekend no's 81, 82, 83 en 398, en zulks voor eene som van *ƒ* 2500,-.'[24]

Het tot nu toe gehuurde kerkgebouw wordt dan eigendom der gemeente.

5. Gemeentelijk leven november 1866 tot oktober 1870[25]

De eerste vergadering van de kerkeraad werd gehouden 6 december 1866. Zoals we zagen waren de volgende personen ambtsdragers: J. Poot (praeses), C. van der Star (scriba), ouderling; H. Asscheman, A. van der Geur, diaken. In maart 1869, na het overlijden van laatstgenoemde, wordt A. Boer diaken. In het korte tijdvak 1866 tot 1870 hebben zich in de gemeente vermeldenswaardige gebeurtenissen voltrokken rond: kerkgebouw, beroepingswerk en het komen van de eerste predikant, alsmede pogingen tot vereniging met de Kruisgemeente te Noord-Waddinxveen.

Reeds 11 december 1866 wordt in de kerkeraad de aankoop van de voormalige hervormde pastorie overwogen; deze stond destijds aan de Kerkweg.[26] Uit de

23 Herv. Ered. 25 jan. 1867, no. 24.

24 Idem 24 maart 1870, no. 18. De notulen van de kerkeraad van 10 aug. 1869 noemen reeds dat de koopacte van 'kerk en pastorie eerlang zal worden gepasseerd'.

25 Wij putten voor deze paragraaf uit 'Notulen kerkeraad 1866-1886', NCVL en het gedenkboekje van Smidt en Warnaar *a.w.*

26 Smidt en Warnaar, *a.w.* 8. De oudste (Hervormde) kerk te Waddinxveen, staande aan de Kerkweg, gebouwd circa 1400, moest na afkeuring voor gebruik door de autoriteiten wegens bouwvalligheid in 1838 worden afgebroken. Het terrein dient thans als begraafplaats. 'Een nieuwe hervormde kerk werd gebouwd aan de Kerkweg, vlak bij de brug'. De op een aangrenzend terrein bij het oudste kerkgebouw staande pastorie wordt hier bedoeld.

notulen van 2 januari 1867 blijkt dat C. van der Star gebouw, erf en tuin heeft gekocht voor *f* 2500,-; de kosten bedragen *f* 381, 76. De koper verplicht zich dit geheel aan de gemeente te verhuren voor *f* 132, 15 per jaar; de kosten van verbouwing en onderhoud zullen voor haar rekening zijn.[27] Maar door gebrek aan middelen blijkt het noodzakelijk dat ook deze kosten - inclusief die van de aanschaf van kanselbijbel en kasboek - door Van der Star worden betaald. De huur komt dan op *f* 162, 10.[28]

Niet aangetekend staat op welke datum het gebouw in gebruik wordt genomendaarvóór kerkte men in de woning/bakkerij van Van der Star in de Dorpsstraat, zoals we zagen. Maar op 22 april 1867 was het gebouw in ieder geval gereed; we lezen dat op die dag *voor het eerst* avondmaal wordt gevierd, en wel in 'de Nieuwe Kerk te Waddinxveen'. Voorganger is de consulent, ds. Sluijter te Boskoop; er zijn 25 avondmaalgangers, 'drie broeders van Schiedam en Rotterdam' inbegrepen.

Circa augustus 1869 wordt de kerk 'vergroot en vernieuwd'. De kleine woning, vastgebouwd aan het kerkgebouw en 'pastorie' genoemd, wordt dan bij de kerk getrokken, zodat de kerkzaal meer mensen kan bevatten.[29] Het bedehuis heeft dienst gedaan tot 1925.[30]

Wat het beroepingswerk aangaat: de gemeente heeft haar weg in het kader van het gereformeerde kerkrecht niet aanstonds kunnen vinden. In januari 1867 wil zij aan de classicale vergadering voorstellen de 'gewezen monnik' M.P.V. Riveaux - over wie wij reeds in hoofdstuk 46 schreven - tot 'voorganger aan te stellen... provisioneel zonder bepaling van tractement'.[31] Dit 'voorstel' wordt door de classis verworpen; zoals we reeds zagen, wordt de relatie tussen de Afgescheiden kerken en Riveaux in oktober van hetzelfde jaar voorgoed verbroken. Na tweemaal tevergeefs een beroep te hebben uitgebracht op ds. H.H. Middel te Wolphaartsdijk en éénmaal op (ds.) L. Tobi te Delft, laat men in september 1868 het oog vallen op Willem Raman die 19 juli 1868 te Genemuiden buiten bediening was geraakt.[32] Op 24 september wordt op

27 Not. kerker. 2 jan. 1867, art. 2-4.
28 Idem 19 april 1867, art. 2.
29 Not. kerker. 20 aug. 1869, art. 3. In november 1869 spreekt men van de zijde van de Kruisgemeente over het bouwen van een 'nieuwe kerk' (Not. kerker. 5 nov. 1869, art. 9). Dit werkt verwarrend; er was geen sprake van nieuwbouw, slechts van verbouwing en wellicht enige renovatie. Men zie ook Smidt en Warnaar, *a.w.* 13.
30 Smidt en Warnaar, *a.w.* 9.
31 Not. kerker. 17 jan. 1867, art. 3.
32 Men zie voor hem: hoofdstuk 15, *De Haas* I, 220-222 en Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel* I, 91-97. Willem Raman werd 18 maart 1829 te Amsterdam geboren en overleed te Doorn 7 mei 1919. Hij was aanvankelijk te Amsterdam kolensjouwer. Hij stond te Genemuiden van 30 dec. 1866 tot 19 juli 1868. Tijdens zijn predikantschap was er te Genemuiden een hevige twist ontstaan, waarvan de oorzaak echter in genen dele bij ds. Raman lag. De classis Zwolle benoemde in juni 1868 een commissie die de gehele controverse moest onderzoeken. Deze stelde vast: 'Op de *rechtzinnigheid* van ds. Raman viel niets aan te merken. Zijn *kanselgaven* werden algemeen geprezen, al was het wel zo, dat hij in de preek wel eens persoonlijke rancunes had verwerkt,' etc. De classicale vergadering besloot met algemene stemmen ds. Raman als predikant van de gemeente te Genemuiden los te maken. Ook werd de kerkeraad ontbonden verklaard, maar alle leden waren herkiesbaar. Slechts één diaken werd herkozen. (Wesseling, *a.w.* 96-97).

laatstgenoemde een beroep uitgebracht en nog dezelfde dag neemt hij dit aan. Dit alles

voltrok zich namelijk 'bij het eindigen der predikatie'.[33] De goedkeuring door de classis van één en ander wordt echter niet verkregen, daar de consulent zijn medewerking aan het beroep - onder anderen het tekenen der beroepsbrief -had geweigerd.[34] Maar toch stelt de classicale vergadering de heer Raman *alsnog beroepbaar*. Onder leiding van ds. Diemer te Alphen aan den Rijn wordt Raman 8 oktober 1868 'opnieuw' beroepen.[35] Hij kan twee attesten overleggen, namelijk van de classis Zwolle, waarin staat dat hij zich, gedurende de tijd dat hij predikant in de classis was, onberispelijk heeft gedragen 'zoo wat betreft de zuiverheid der leer als het Christelijk leven'. In het attest van Genemuiden lezen we onder meer:

> 'Gaarne zouden wij ZEw. als onzen leeraar behouden, maar de onbeschrijfelijke moeite, van af zijne komst, door ongeregelde Kerkeraadsleden hem aangedaan om de in orde brenging der administratie, heeft ZEw genoopt de Klasse Zwolle om zijn ontbinding te verzoeken. Daarop zijn de rustverstoorders uit den Kerkeraad gedaan.
> Genemuiden 20 October 1868
>
> J. Mulder, ouderling
> Jan R. Hammer, diaken
> D. Borggreve, scriba
> J.S. Eenkhoorn, afgetreden ouderling'[36]

Ds. Raman werd 1 november 1868 bevestigd door ds. J.H. Donker te Noordwijk-Binnen. Hij vertrok 6 november 1870 naar Puttershoek. Tijdens zijn predikantschap breidde de gemeente zich geleidelijk uit, totdat in 1869-1870 het ledental aanzienlijk toeneemt, door - zoals we zagen - overkomst uit Gouda en de 'ontbinding' van de Kruisgemeente te Noord-Waddinxveen.

Als de 'vereniging van 1869' nadert, houdt de Afgescheiden gemeente zondag 13 juni een 'biduur' met het oog op de synodale vergadering die 16 juni daaraanvolgende te Middelburg zal aanvangen, en waarop het samengaan van Afgescheidenen en Kruisgezinden zal worden bevestigd.[37] Er wordt besloten 'dienzelfden morgen de twee Kerkeraadsleden[38] van de oud gereformeerde

33 Not. kerker. 3 sept., art. 2; 26 sept. 1868, art. 2-5.
34 Idem 6 okt. 1868, art. 2. Breder hierover Smidt en Warnaar, *a.w.* 10.
35 Not. kerker. 20 okt. 1868, art. 2-3.
36 Not. kerker. 5 nov. 1868, art. 7. J.S. Eenkhoorn was, krachtens classisbesluit (noot 32) afgetreden, doch - vermoedelijk wegens zijn hoge leeftijd - niet herkozen. Hij had ds. Raman steeds verdedigd. Er waren meer kerkeraadsleden, maar de ondertekening door praeses en scriba was reeds voldoende geweest. Men zie verder voor deze zaak Wesseling, *a.w.* 94-97.
37 *Handelingen en Verslagen* 977-1069.
38 Hermanus Mulder, ouderling en Gerrit van den Akerboom, diaken.

(zich [zoo] noemende) tot dat gemeenschappelijk gebed uit te noodigen'.[39] De uitnodiging wordt blijkbaar niet beantwoord. Op 26 augustus 1869 hebben de ouderlingen J. Poot en C. van der Star 'eene vernieuwde poging aangewend om met de vroegere z.g. Oud Gereformeerden zich wederkeerig te vereenigen ten huize van Hermanus Mulder'.[40] Ook deze poging mislukt. Op 20 september vat de kerkeraad deze negatieve resultaten nog eens samen. Hij voegt er aan toe dat 'na de synode' enige kerkeraadsleden vergezeld van het lid der gemeente Kalkman, de vroegere predikant van Hazerswoude, Notten - hij was 5 april 1868 te Middelharnis bevestigd en aldaar met de 'Vereniging' meegegaan - hadden uitgenodigd in hun gemeente voor te gaan. Hoewel de situatie niet duidelijk wordt omschreven - we vermoeden dat Notten die dag te Hazerswoude preektewordt wel duidelijk dat laatstgenoemde de invitatie heeft afgewezen. We lezen dat de broeders 'alles behalve in den geest der liefde in tegenwoordigheid van velen [waren] behandeld, daar zij getogen waren om Ds. Notten met een rijtuig te halen'.[41] Verder: ook zijn de ouderlingen gegaan naar H. Mulder en G. van den Akerboom 'om andermaal pogingen tot vereeniging aan te wenden en om te verzoeken eer wij ons andere Kerkgebouw verlieten om in hun Kerkgebouw te prediken, dat ook niet minder doelmatig en vruchteloos is afgeloopen'.[42] Smidt en Warnaar geven de uitleg van deze duistere taal:

> 'De broeders Poot en Van der Star hebben een verzoek: hun kerk wordt verbouwd, zodat ze geen plaats hebben waar ze zondags hun eredienst kunnen houden. Mogen ze nu, zolang de verbouwing duurt, vergaderen in de Plankenschurekerk aan de Dorpsstraat?...Het verloop van deze samenspreking is zeer teleurstellend. De kerkeraad van de Gereformeerde Gemeente wil de Plankenschurekerk niet afstaan aan de Afgescheiden Gemeente...'.[43]

Dezelfde notulen geven ook beter nieuws ten aanzien van pogingen tot vereniging. Ds. Notten heeft aan ds. Raman 'in vriendschap' een bezoek gebracht en hem verteld dat hij binnenkort in 'Noord' hoopt te preken en te dopen. Hij zal dan krachtige pogingen tot 'samensmelting' aanwenden. Als de kerkeraad van 'Zuid' dan ook in de Plankenschurekerk de dienst bijwoont, kunnen beide kerkeraden wellicht na afloop een samenspreking houden. Maar die van 'Zuid' voelt daarvoor niets; trouwens men heeft die avond vergadering.[44]

De classicale vergadering van 22 september 1869 levert een verrassing: 'Noord' is vertegenwoordigd door haar twee kerkeraadsleden Mulder en Van den Aker-

39 Not. kerker. 26 april 1869, art. 15.
40 Idem 1 sept. 1869, art. 3.
41 Idem 20 sept. 1869, art. 6. Het is helaas niet mogelijk in deze zaak het 'audi et alteram partem' toe te passen. Wij betwijfelen of het optreden van ds. Notten wel zo bits is bedoeld geweest: door het vervolg wordt dit niet bevestigd. Misschien vond hij het onverwacht voorgaan in 'Zuid' niet de meest-tactische houding tegenover 'Noord'. Uit geen enkel stuk blijkt dat Notten - schoonzoon van (docent) ds. S. van Velzen - de vereniging van 1869 niet heeft toegejuicht.
42 Not. kerker. 20 sept. 1869, art. 6 (als in vorige noot).
43 Smidt en Warnaar, *a.w.* 15.
44 Not. kerker. 20 sept. 1869, art. 7.

boom.[45] Beiden waren ‘door drang van Ds. Notten... met een lastbrief op de Klassis...’. ‘Noord’ wordt als gemeente erkend en heeft op haar ‘begeerte Consulent en handopening om eenen Leeraar te beroepen... verkregen. Over dit besluit is Kerkeraad en gemeente zeer ontevreden’. Ds. Raman zegt dat zijn gemeente is beledigd, maar dat ‘zelfverloochening’ dient te worden beoefend. Evenwel wil men bij de classis een protest laten horen tegen een tweede predikant ‘in onze plaats’. Bekend is geworden dat ds. W. Diemer de consulent van ‘Noord’ zal zijn.[46]

Op 27 oktober 1869 wordt - eindelijk - een samenspreking gehouden van beide kerkeraden. Ook de consulent van ‘Noord’ is aanwezig en leidt de vergadering. Nadat door deze de hoop op vereniging is uitgesproken, neemt Bastiaan Huurman, de scriba van de Kruisgemeente, maar geen lid van de kerkeraad - van beroep metselaar, het woord. Hij zegt het de Afgescheiden gemeente kwalijk te nemen, niet te zijn gevraagd bij de verbouwing van de kerk het metselwerk te verzorgen en het plafond te stucadoren. Ook heeft hij met zijn buurman ouderling Van der Star een verschil over een erfafscheiding: reeds tweemaal is een landmeter ontboden. Als derde grief wordt aangevoerd dat de ‘inlijving’ met zich zal brengen dat de leden van ‘Noord’ mede de lasten zullen moeten dragen van het verbouwde bedehuis. De aangevoerde zaken kunnen voor de kerkeraad Raman en ds. Diemer geen gronden zijn niet te verenigen, zoals duidelijk wordt uitgesproken. Maar de kerkeraad ‘Noord’ doet bij monde van H. Mulder het voorstel ‘eerst wederkerig’ - lees: gemeenschappelijk - ‘gezelschap te houden’. Dit plan wordt niet met algemeen enthousiasme begroet, beide partijen ‘berusten er in’.[47]

Het wordt hoe langer hoe meer duidelijk dat de Kruisgemeente niet met de Afgescheiden gemeente wil verenigen. Korte tijd na de vergadering zegt H. Mulder in gesprek met ouderling Poot ‘dat vereenigen ondoenlijk, ja onmogelijk was’. Ook wordt bekend dat G. van den Akerboom smalend spreekt over de vereniging, zoals deze op de synode te Middelburg is tot stand gekomen. Al verder heeft Mulder tegen ds. Raman gezegd:

> ‘... ik ben van voornemen de gemeente 1 Januari aanstaande [1870] bijeen te doen komen en mijn afscheid van haar als ouderling te nemen; eenigen veelligt[48] zullen tot U over komen en anderen willen evangelisatie,[49] doch als gemeente kunnen wij niet langer voortgaan, want er zijn er toch bij, die om onchristelijk leven afgesneden moesten worden’.

Tenslotte, Mulder heeft in een later gesprek te kennen gegeven

45 ‘Noord’ is nog op één andere classicale vergadering vertegenwoordigd geweest: die van 12 april 1870.
46 Not. kerker. 27 sept. 1869, art. 2-4.
47 Idem 5 nov. 1869, art. 6-13.
48 Wellicht.
49 Bedoeld zal zijn, dat men als gezelschap van buitenleden van een andere (overgebleven) Kruisgemeente, bijvoorbeeld die te Lisse, zou voortbestaan.

> '...zich met al de zijne[n] of aanhangeren van de Christelijke Gereformeerde Kerk te hebben losgemaakt; zij willen de vereeniging te Middelburg geene schande of oneer langer aandoen. Ds. Diemer hadden zij daarvan kennisgegeven'.[50]

Mulder heef blijkbaar, terecht of ten onrechte, geen hoge dunk gehad van zijn eigen gemeente.[51]

Het vervolg, tevens het slot van bovengeschetst proces staat in de classicale notulen van het jaar 1870. In die van 12 januari vinden we, dat er geen afvaardiging is van Noord-Waddinxveen. Wel een brief, ondertekend door H. Mulder, ouderling, G. van den Akerboom, diaken en B. Huurman, scriba, waarover staat genotuleerd

> 'dat zij met de zuster-gemeente te Zuid-Waddinxveen, om verschillende redenen, geene verdere gemeenschap kunnen oefenen, terwijl zij hunnen brief met deze woorden besluiten: en houden onze gemeente voor ontheven'.[52]

De vergadering besluit een commissie naar Waddinxveen te zenden, bestaande uit de consulent ds. W. Diemer; en de ouderlingen S. van Beek en G. Bogaards, beiden te Hazerswoude. Het doel is 'te behouden, wat te behouden is, hetzij de geheele gemeente of afzonderlijke leden'.[53] De arbeid der commissie heeft geen of weinig resultaat opgeleverd; tenminste in de volgende notulen wordt er niet van gerept.

Op 12 april 1870 is 'Noord' toch weer vertegenwoordigd; althans Mulder en Van den Akerboom zijn ter vergadering. Beiden vragen in enigszins duistere termen 'ontslag met het nieuwe jaar om de moeielijkheden te moeten aanvragen,[54] dewijl de harmonie tusschen beide gemeenten veel te wenschen overlaat'.[55] Op de volgende vergadering wordt opnieuw een commissie benoemd, om ten tweede male 'tot vereeniging van de beide gemeenten te werken'. H. Mulder geeft daarbij te kennen dat een commissie niet meer wordt begeerd.[56]

In oktober 1870 kan slechts worden gerapporteerd dat H. Mulder de komst van de commissie voor de gemeente heeft verborgen gehouden. 'Bovendien was het haar' - de commissie - 'gebleken, dat het personeel dier gemeente voor alle verdere kerkelijke behandeling onvatbaar is bevonden'. Er zal door de classis een brief aan 'Noord' worden geschreven, teneinde deze gemeente mede te

50 Not. kerker. 1 jan. 1870, art. 6, 9-20.
51 Zoals reeds vermeld voegen hij en Van den Akerboom zich na enige tijd bij de (dan) Christelijke Gereformeerde gemeente te Waddinxveen. Naar mag worden aangenomen is het verzet tegen vereniging uitgegaan van een groep om B. Huurman.
52 Met 'ontheven' kan zijn bedoeld: los staande van de classis; of: ontbonden.
53 NCVL, 12 jan. 1870, art. 4.
54 Dit slaat wellicht op het delen in de erkenning door de overheid van "Zuid".
55 NCVL, 12 april 1870, art. 3.
56 NCVL, 27 juli 1870, art. 8. De namen van de leden van deze commissie worden niet vermeld.

delen dat zij niet meer tot de classis Leiden wordt gerekend.[57] Zoals we reeds schreven: de gemeente is kort nadien uiteengevallen. Wellicht heeft de rest als conventikel voortbestaan, en is dit de bakermat geweest van de huidige Oud Gereformeerde gemeente te Waddinxveen.

57 NCVL, 5 oct. 1870, art. 8.

Hoofdstuk 49
Bodegraven

Inleiding

Bodegraven wordt, maar werd ook in 1840 door de (Oude) Rijn in twee delen gesneden. In dit jaar werd het ene deel de *Noordzijde*, het andere de *Zuidzijde* genoemd. Kerkelijk werden, zoals we zullen zien, meer delen onderscheiden. De gemeente grensde ten noorden aan Aarlanderveen en Nieuwkoop, ten oosten aan Waarder, ten zuidoosten aan Zegveld, ten zuiden aan Lange-en-Ruige-Weide en Zwammerdam, ten westen eveneens aan laatstgenoemde plaats. Bodegraven telde in die tijd 408 huizen, bewoond door ruim 2500 personen, die meest hun bestaan vonden in de landbouw alsmede in het maken van boter en kaas. Verder was er enige industrie, waarvan we twee scheepstimmerwerven noemen. Er woonden circa 1740 Hervormden, 700 Rooms-Katholieken, 55 Evangelisch-Luthersen en ongeveer 60 Afgescheidenen.[1]

In dit hoofdstuk behandelen we opnieuw een gemeente van het eerste uur. Zij werd reeds in november 1835 geïnstitueerd. Toch zullen we van 'Bodegraven', behalve over de beginjaren, niet zo veel behoeven te zeggen. Typerend is dat zij na 1840 nagenoeg niet wordt genoemd in de notulen van classicale en provinciale vergaderingen - en dan nog slechts voor formele zaken als presentie of het uitbrengen van een beroep. Zij heeft *blijkbaar*[2] een rustig bestaan geleid, gekenmerkt door 'vrede en aangename rust', waaraan de stempel, haar opgedrukt door haar zachtmoedige voorman Klaas van Wijk, van beroep koopman en winkelier (grutter), wel niet vreemd zal zijn. Reeds nu merken we op, dat de gemeente van circa 1843 tot medio 1846 buiten het kerkverband heeft gestaan.[3] De actie-radius van 'Bodegraven' is in de eerste jaren groot geweest. Reeds vonden we - in hoofdstuk 4 - dat het request van oktober 1836 aan de Koning, werd ondertekend door personen uit de aangrenzende gemeenten Aarlanderveen, Waarder en Zwammerdam; maar ook uit Oude Wetering, Rijnsaterwoude,

1 *Van der Aa* II, 510-512. *Van der Aa* vermeldt 1800 Hervormden en noemt de Afgescheidenen niet.
2 Helaas beginnen de bewaard-gebleven notulen pas met 1 maart 1853.
3 Als literatuur noemen we: B. Kemp, *Geschiedenis van de Gereformeerde Kerk Bodegraven (1834-1961)*, Woerden 1962 (hierin is verwerkt: W. Hermans, 'Historisch overzicht der Afscheiding in de gemeente Bodegraven', rede op 5 okt. 1934 - het manuscript wordt bewaard: bibl. Theologische Hogeschool, Oudestraat, Kampen); G. Hamoen, *Geschiedenis van de Hervormde Gemeente Bodegraven*, Bodegraven 1959.

Woubrugge en Zevenhoven. In 1839 wonen er leden, behalve in enige bovengenoemde dorpen, te Barwoutswaarder en Bekenes, Oudshoorn en zelfs te Mijdrecht.[4]

1. Hervormd archief

Bij het huisbezoek in 1833 worden in de Hervormde gemeente te Bodegraven de volgende 'wijken' onderscheiden: Meije en Buitenkerk (73 'ledematen'), Nieuwerbrug (39), Noordzijde (76), Zuidzijde (99), Oud Bodegraven (5), Dorp Bodegraven (251).[5]

Volgens ds. G. Hamoen was de hervormde predikant Gijsbert Romijn, die te Bodegraven stond van 31 mei 1812 tot aan zijn overlijden 18 maart 1843, van rechtzinnige overtuiging. Zijn bediening, zo schrijft Hamoen, is zeer vruchtbaar geweest.

> 'Door zijn lang verblijf alhier heeft hij namelijk voorkomen dat men een vrijzinnig predikant beriep. Dit zal wel geschieden na zijn sterven, maar de stroming die zulk een predikant begeerde was er al veel eerder.'[6]

Wij menen dat deze woorden in overeenstemming zijn met die van de reeds genoemde Klaas van Wijk, die in zijn 'Dagboek' - men zie hierna - met veel waardering over de eerste jaren van de bediening van Romijn spreekt. Als in 1835 enige gezinnen zich afscheiden, is het duidelijk dat de oorzaak niet ligt bij de predikant 'maar bij de synodale druk en de gezangen'.[7]

Van 1836 tot 1845 voltrekken zich geen afscheidingen, maar in het begin van laatstgenoemd jaar zien we een ware uittocht. De oorzaak hiervan is duidelijk: 3 januari 1845 wordt - na een aantal conflicten met de classis over het beroepen van een predikant - *onder dwang van laatstgenoemd college* een in meerderheid vrijzinnige kerkeraad gekozen. De weg ligt dan open voor het beroepen van Arnoldus Johannes Schilt, die te Bodegraven zal staan van 1 juni 1845 tot 28 september 1855. 'Zo is Bodegraven in het bezit gekomen van haar eerste en enige vrijzinnige predikant.'[8]

In de hervormde notulen van 1814 lezen we dat Klaas van Wijk wordt verkozen tot diaken.[9] In die van 1817 dat laatstgenoemde aftredend is, en verklaart in de toekomst niet meer voor verkiezing in aanmerking te willen komen.[10] In sep-

4 Volgens een nog te noemen request van 30 maart 1839.
5 'Notulen kerkeraad 1826-1881', huisbezoek 1833. Meije en Buitenkerk vormen de noordwestelijke hoek van de burgerlijke gemeente, Nieuwerbrug ligt ten oosten van het dorp, met 'Noordzijde' en 'Zuidzijde' wordt in dit geval de bebouwing langs de Rijndijken bedoeld. Oud Bodegraven was een buurtschap in het zuidelijke deel.
6 Hamoen, *a.w.* 27-28.
7 *Ibidem* 30.
8 *Ibidem* 33.
9 'Notulen kerkeraad 1723-1826', 12 mei 1814, art. 5.
10 Not. kerker. 6 mei 1817, art. 4.

tember 1835[11] wordt de afscheiding *genotuleerd* van twee personen:
Klaas van Wijk en
Klaas Veldhuizen

Bij beiden wordt aangetekend dat het bericht reeds eerder is ingekomen.[12] Verder van
Willem Kapteijn en zijn vrouw Dirkje Veldhuizen met hun acht kinderen

In een naschrift wordt vermeld dat brieven van afscheiding (allen geschreven door Klaas van Wijk) zijn ingekomen, getekend door
Willem Brak met zijn vrouw Marrigje Burggraaf en hun acht kinderen
Jan Daniel
Maria den Duitsche
Cornelis Gros met zijn vrouw Aaltje Smit, hun dochter Krijntje Gros en hun knecht Pieter Plomp
Jan Hofland[13]
Maarten Hofland
Dirkje Oudenes
Wijnand Stam met zijn vrouw Cornelia Burggraaf en vier kinderen
Adrianus Verbree met vier kinderen

Ds. G. Romijn noemt in een brief van 25 januari 1836[14] nog
Evert van Kampen

In mei 1836 scheidt zich af
Teunis Daniel

Een kleine negen jaar later voltrekt zich de ‘uittocht’ waarover we reeds spraken. Eerst dàn kan de gemeente met succes een request tot erkenning indienen. In 1840 was een dergelijk verzoekschrift wegens gering aantal afgewezen. In de notulen van de kerkeraad van 26 januari 1845 vinden we vermeld de afscheiding van
B. Batelaan en zijn vrouw Maria Boer
M. Boer
C. Costerus
Dirkje van Dam

11 ‘Notulen kerkeraad 1826-1881’, 27 sept. 1835, art. 2; enige namen van vrouwen, van ‘dochter’ en van ‘knecht’ ontlenen we aan request 1836 (hoofdstuk 4).
12 Hierna zullen we zien, dat Van Wijk *29* dec. 1835 verklaart ‘reeds vijf jaaren van het zig noemende hervormd kerkbestuur afgescheiden [te] zijn’. Maar dat hij tevens vermeldt op 3 aug. 1835 zijn naam uit het lidmatenboek te hebben laten ‘uitschrappen’.
13 Door ds. G. Romijn niet vermeld in een brief (met ‘Namen der personen die zich uit het Doop- en Lidmaten boek hebben laten uitschrappen’) van 25 jan. 1836 aan de burgemeester van Bodegraven. Een copie van dit schrijven wordt bewaard: Herv. Ered. 23 april 1836, no. 10.
14 Zie vorige noot.

K. van Dam en zijn vrouw J. Boele[15]
Arie Molenaar en zijn vrouw Trijntje Zandt
weduwe M. Molenaar
Annigje Nap
Pietje Rietveld
A. Uittenboogaard en zijn vrouw J. van Wijngaarden

15 Beiden keren reeds na enige weken terug. Zowel K. van Dam als de hiervoor genoemde M. Boer waren voor hun afscheiding in de Hervormde kerk notabelen; een notabele was een persoon die de kerkvoogden bijstond in het beheer van de goederen.

W. de Jong
Arie Kapteijn
Jan de Koning en zijn vrouw Heiltje Hoogendoorn
Dirk van Leeuwen
Dirk Verdouw
Elizabeth Vergeer
Cornelis Zuidam
G. van Zwieten
L. van Zwieten

2. Ontstaan der gemeente; vervolging

Nadat, zoals we in de vorige paragraaf zagen, in het najaar 1835 circa 18 volwassenen met 24 kinderen zich hadden afgescheiden, sluit deze groep zich ‘dadelijk’ aan bij ‘de aanvangelijke bestaande afgescheidene gereformeerde gemeente’[16] en nodigde Scholte uit naar Bodegraven te komen en de gemeente te willen instituëren.[17] Op zondagmorgen 29 november 1835 leidt laatstgenoemde een samenkomst van de Afgescheidenen ten huize van Cornelis Gros in de Meije - de gewone vergaderplaats.[18] Een preek werd niet gehouden, wel werden ambtsdragers gekozen, er werd gebeden, gelezen en gezongen. Ook 's middags werd vergaderd, en werden de gekozenen bevestigd. Het is duidelijk dat zondag 29 november 1835 de datum van de instituering is. De eerste kerkeraad had de volgende samenstelling: Arie Hartenes (Zwammerdam, koopman), Klaas van Wijk, ouderlingen; Cornelis Gros, Adrianus Verbree, diakenen. We lichten Hartenes uit dit viertal, aangezien hij maar kort ouderling is geweest. Reeds 7 januari 1836 werd hij vervangen door Willem Brak, aangezien ‘hij verderfelijke ketterijen bedektelijk heeft zoeken in te voeren’. Korte tijd later is Hartenes ‘met zijn geheele huysgezin... afgesneden geworden’.[19]

16 Klaas van Wijk in een nader te noemen request. Wij vonden de Afgescheidenen uit Bodegraven niet onder de personen die zich hierover met een ‘verklaring’ tot Scholte wendden (DERDE DEEL62-65).

17 Van Wijk zou de uitnodiging hebben geschreven en deze via N. Obbes Dzn. (DERDE en VIJFDE DEEL register) aan ds. H.P. Scholte hebben gezonden. Scholte zou niet aanstonds zijn gekomen, maar wel bij gelegenheid van zijn moeten verschijnen voor de rechtbank te 's-Gravenhage. Na vrijdag 27 november 1835 Noordwijk te hebben bezocht, kwam hij zaterdag 28 november ‘'s avonds te zes uur met de marktschuit aan ten huize van br. van Wijk. Daar kwamen toen 's avonds de broeders en zusters samen en besloten de volgende morgen onder de twintig personen te blijven om de verkiezing van ouderlingen en diakenen niet te storen’. (Kemp, *a.w.* 6) Zoals het vervolg zal leren, lukte het de volgende morgen in het geheel niet het aantal bezoekers onder de twintig te houden. De rechtbank te 's-Gravenhage zal spreken van personen ‘toegevloeid uit Bodegraven en andere, naburige gemeenten’. (Kemp, *a.w.* 9)

18 ‘Cornelis Gros woonde op een boerderij, nu bewoond door I. van Donk.’ (Kemp, *a.w. 5*- dit werd geschreven in *1962*).

19 NCL, 7 febr. 1838, art. 2 en ‘naschrift’. We vinden daar dat de afsnijding is bekrachtigd op de provinciale vergadering gehouden te Utrecht 16 en 17 maart 1837. In de notulen van deze vergadering vinden we evenwel de naam Hartenes niet. Wel wordt er gevraagd ‘of men afgesnedenen van de gemeente uit de vergadering mag weeren; en is geoordeeld, indien de

Het proces-verbaal dat burgemeester Wouter Zahn[20] 20 november 1835 opmaakt, leidt tot een veroordeling van Scholte en Gros door de rechtbank van eerste aanleg te 's-Gravenhage op 4 februari 1836.[21] Tijdens terechtzittingen op 25 en 27 januari worden niet minder dan 23 getuigen gehoord. Hoewel het vaststaat dat onder de hoorders op 29 november 1835 ook niet-afgescheidenen zijn geweest, maakt de vermelding van deze groep getuigen - hieronder - duidelijk dat het conventikel, dat gemeente werd, ook in de omgeving van Bodegraven leden telde.

Gehoord werden

g. = geboren te, w. = wonende te
cursief = in dit hoofdstuk genoemd als lid van de Afgescheiden gemeente te *Bodegraven*

1. Klaas van Dam, 45, g. Nieuwkoop, w. Bodegraven, bouwman
2. Abraham Dubbis, 55, g. en w. Bodegraven, veldwachter
3. *Klaas van Wijk*, 48, g. en w. Bodegraven, koopman en winkelier
4. *Willem Brak*, 46, g. Zegveld, w. Bodegraven, bouwman
5. *Wijnand van Stam*, 40, g. Polsbroek, w. Bodegraven, arbeider
6. *Adrianus Verbree*, 36, g. Waarder, w. Bodegraven Meije, bouwman
7. *Willem Kapteijn*, 59, g. Berkenwoude, w. Bodegraven, bouwman
8. Willem Snel, 48, g. Mijdrecht, w. Zwammerdam, tuinder
9. *Arie Hartenes*, 44, g. Zegveld, w. Zwammerdam, koopman

personen geene dadelijke wanorde in de vergadering verwekken, houdt men dit voor ongeoorloofd'. (HO Utrecht, 17 maart 1837, art. 4) Vermoedelijk heeft deze vraag betrekking op de afsnijding te Bodegraven. Volgens een ander 'naschrift'(NCL, 3 aug. 1838) werd Klaas van Wijk op 9 september 1838 te Leiden in een privé-gesprek met Philippus Verstraten onderhouden over deze afzetting en afsnijding 'zonder kennis van de Classikale vergadering'. Van Wijk echter meende juist te hebben gehandeld. Hij verklaarde:
'Ik moest zeggen van oordeel te zijn, de opzieners der gemeente zich niet mogten afhanglijk maken in het afsnijden... van een Classikale vergadering volgens Handelingen 20 vers 28 - en dominee H.P. Scholte was met mij van hetzelfde gevoelen... en zoodanig was ook het gevoelen van J.A. Wormser ouderling te Amsterdam, die mij schreef dat de vier kerkordeningen van 1568, 1571, 1574 en 1578 dat die magt van de afsnijding toekende aan de kerkeraad...'.
Men zie voor genoemde kerkenorden: G.H. Kersten, *Kerkelijk handboekje*, tweede druk. Utrecht 1961, 11-121. Wormser nam inderdaad dit standpunt in; vgl. DERDE DEEL 89. De fout die hij en Van Wijk maakten was dat zij over het hoofd zagen, dat de vigerende Dordtse kerkenorde in art. 76 wèl spreekt van: 'Doch zal niemand afgesneden worden, dan met voorgaand advies der classis'. Kemp, *a.w.* 6-7 geeft een enigszins onjuiste voorstelling van zaken: Hartenes zou 'een onbetrouwbaar mens' zijn geweest; en '... Van Wijk schijnt daarover' - namelijk over de gevolgde wijze van tuchtoefening - 'van zijn vrienden hier en te *Amsterdam* wel een en ander te hebben moeten horen, o.a. dat hij tegen Gods Woord en de *Catechismus* gehandeld had...'. In Vermeulen, *Toen hij 't ambt ontvangen zou*, wordt zekere A. Hartenas genoemd als ouderling bij de Ledeboerianen in de jaren 1866-1868. Als zijn woonplaats wordt éénmaal Bodegraven en éénmaal Alphen vermeld. (445, 449, 460)

20 Hamoen, *a.w.* 33-34, zegt van hem dat hij een groot aandeel had in 'de kuiperijen en doordrijverijen van vrijzinnige kant'; in 1850: 'Voor de gemeente is het een opluchting dat die doordrijver weg is'.

21 GA Den Haag. Arch, rechtbank van eerste aanleg. Inv. no. 41, Vonnissen 1836, no. 9. Het (gehele) vonnis wordt ook vermeld in Kemp, *a.w.* 7-12.

10. *Margje Meijer*, huisvrouw van Marcus van den Hoorn, 46, g. Loosdrecht, w. Zwammerdam, zonder beroep
11. Cornelia Spreij, weduwe van Dirk Krommenhoek, 42, g. Bodegraven, w. Zwammerdam, zonder beroep
12. Jan Hengeveld, 28, g. Charlois, w. Gouwsluis onder Alphen, timmerman
13. Karei van Hellemond, 32, g. IJsselmonde, w. Alphen, schipper
14. *Teunis Daniel*, 52, g. en w. Bodegraven, bouwman

15. *Jan Daniel*, 26, g. Wilnis, w. Bodegraven, bouwman
16. Cornelis Oosterom, 28, g. Waarder, w. Bodegraven, boerenknecht
17. *Arie Uittenboogaard*, 33, g. Haastrecht, w. Bodegraven, houtdraaier
18. *Johannes Hofland*, 31, g. en w. Bodegraven, bouwman
19. *Willem de Jong*, 42, g. Leerdam, w. Bodegraven, boerenarbeider
20. *Evert van Kampen*, 36, g. Waarder, w. Bodegraven, boerenknecht
21. Cornelis van der Hel, 44, g. Gouda, w. Bodegraven, bouwman
22. *Klaas Veldhuizen*, 36, g. Rijnsaterwoude, w. Bodegraven, boerenknecht
23. Gerrit van Groningen, 52, g. Aarlanderveen, w. Zwammerdam, arbeider

Volgens het proces-verbaal zou Scholte 's morgens, behalve andere handelingen door hem verricht, ‘een godsdienstig gesprek hebben gehouden met vrouw Hartenes’ (de echtgenote van Arie), 's Avonds zijn in een tweede bijeenkomst kinderen gedoopt, maar daarbij was men met minder dan twintig personen bijeen. Scholte verdedigde zichzelf, Gros had als raadsman de Haagse Réveilman mr. J.W. Gefken.[22] Laatstgenoemde had in zijn pleidooi de nadruk gevestigd op het feit dat de samenkomst niet viel onder het begrip ‘associatie’ in de zin van artikel 291 van het Wetboek van strafrecht; en anderzijds kon delen in de bescherming door de grondwet aan alle ‘bestaande gezindheden’ toegezegd. De rechtbank verwierp beide argumenten. Inzonderheid wat het laatste betreft, sprak zij uit

> ‘Dat alle gezindheid welke niet bestond tijdens de grondwet werd ingevoerd zich [alsdan] zoude kunnen vestigen en aanspraak maken op de onbeperkte vrijheid tot het houden van de talrijkste vergaderingen zonder toezicht der Hooge Regeering of derzelve authorisatie te behoeven.’[23]

Scholte werd veroordeeld tot betaling van *ƒ* 100,-, Gros tot *ƒ* 25,-, terwijl de kosten *ƒ* 97, 98 beliepen. Het laatste bedrag was uitzonderlijk hoog vanwege het groot aantal getuigen. Beide beklaagden zijn in appel gegaan bij het Hooggerechtshof, maar bij arrest van 20 april 1836 werd het vonnis van de Haagse rechtbank gehandhaafd. De kosten waren nu opgelopen tot *ƒ* 107, 71![24]

Met Pinksteren 1836, als door de aanwezigheid van ds. H.J. Budding de toeloop tot de godsdienstoefeningen opnieuw groter is dan normaal, wordt ten tweeden male door de burgemeester proces-verbaal opgemaakt. Op 22 mei is er een samenkomst gehouden ten huize van Willem Kapteijn en op 23 mei ten huize van Adrianus Verbree. Zondag 22 mei zijn een ouderling[25] en een diaken[26] bevestigd. Budding wordt veroordeeld tot betaling van *ƒ* 100,-, Kapteijn

22 Men zie voor hem ZESDE DEEL register.
23 Volgens de rechtsgeleerde C.M. van der Kemp kwamen deze argumenten geheel overeen met de uitspraken van het hooggerechtshof te 's-Gravenhage 30 december 1835, in de zaak Gorinchem c.a. Men zie hiervoor ZESDE DEEL 181-182.
24 ARA, arch. Hooggerechtshof. Inv. no. 295, ‘Correctioneele rol 1811-1838’, no. 4145.
25 Willem Brak.
26 Wij vonden niet wie deze (derde) diaken kan zijn geweest. Mogelijk is hier sprake van een misverstand. Voor zover we kunnen nagaan bestond de kerkeraad in ieder geval van 1836 tot 1839 uit de volgende personen: Van Wijk, Brak; Gros en Verbree.

en Verbree ieder tot *ƒ* 50,-, terwijl de kosten van deze strafzaak *ƒ* 27, 56 bedragen. De datum van het vonnis is 30 juni 1836.[27]

3. Het request van Klaas van Wijk 29 december 1835

Alvorens iets naders te vertellen van de levensloop van deze merkwaardige man, willen we stilstaan bij een request door hem op bovengenoemde datum aan de Koning gezonden.[28] We vinden in dit adres enige zaken die meer licht verschaffen inzake het ontstaan van de Afgescheiden gemeente te Bodegraven. Het is in hoofdzaak van de volgende inhoud.

> Van Wijk begint met te verklaren dat 'daar wij[29] reeds *vijf jaren* van het zig noemend hervormd Kerkbestuur afgescheiden zijn, dog onze namen nog niet uit het doop en ledemaaten boek hadden laten uitschrappen voor den 3de Augustus deezes jaars... wij niet op ons zeiven mogen blijven, hebben wij ons dadelijk aan de aanvangelijk bestaande afgescheidene gereformeerde gemeente aangesloten, waar van wij erkennen Domine H.P. Scholte en do. H. de Cock als middelen in de hand des Heeren en doorzetters van het zelve te zijn, en zijn op den 29ste November laatst leden tot een gemeente gestigd en ouderlingen en diakenen bevestigd geworden, en zijn onze ongedoopte kinderen gedoopt geworden, die wij niet hadde kunnen laten dopen, daar wij niet konde antwoorden, dat in het zedert 1816 bestaande zig noemend hervormd Kerk bestuur, de eenige en volkomene leer der zaligheid geleerd wierd, en ons dus aan meineed zoude schuldig gemaakt hebben, daar die leer verre afwijkend is van de leer onzer Vaderen... daar onse oude gereformeerde leer... niet meer als in naam bestaat maar met veele menschen-vonden vervuld is...'. Voorts wordt betoogd dat de mannen van de synode 1816 allerlei veranderingen hebben aangebracht, en: 'konden ze zich daar niet meer mede vereenige [namelijk met de oorspronkelijke leer] en was Christus de gekruyste wiens rok zonder naad is,[30] hun een ergernis en dwaasheid geworden, hadden ze uit ons midden moeten uitgaan, en naar toegaan daar ze dan behoorde, zoo als wij nu gedaan hebben...'. Verder schrijft Van Wijk dat de ware gereformeerde kerk recht heeft op bescherming, want deze is haar bij de grondwet beloofd. 'Want onze vrijheid van Godsdienst is in de grondwet bezworen, daar toen het zig noemend Kerkbestuur niet bestond, maar eerst met 1816 en dus na de vestiging der grondwet was daargesteld en wat de

27 GA Den Haag. Arch, rechtbank van eerste aanleg. Inv. no. 41. Vonnissen 1836, no. 68. Vergelijk ook Kemp, *a.w.* 13-16.

28 Een op last van de gouverneur van Zuid-Holland gemaakt afschrift van het request alsmede een drietal bijbehorende stukken worden bewaard: Herv. Ered. 23 april 1836, no. 10.

29 Van Wijk schrijft "wij", maar het stuk is alleen door hem getekend. Zijn vrouw en kinderen scheidden zich vooralsnog niet af.

30 Zinspeling op Johannes 19 vers 23b. Nadat Jezus was gekruisigd verdeelden de soldaten zijn kleren. 'De rok nu was zonder naad, van boven af geheel geweven.' Dit kledingstuk werd niet verdeeld, maar verloot. Van Wijk bedoelt vermoedelijk te zeggen: het werk van Jezus Christus is één geheel; men kan niet een deel verwerpen en de rest behouden.

afscheiding betreft [deze] kan geene inbreuk maken op de rust der maatschappij en die der huisgezinnen, daar volgens de afscheidings brieven men zig vrijwillig moet afscheiden. Ik heb een vrouw en vijf kinderen die zig niet afgescheiden hebben. Maar daar door wordt de rust niet gestoordt. Zoolang zij niet overtuigd zijn in haar gemoed, laat ze dan blijven daar in zoo zij zijn en in het maatschappelijke kan men daarom al was het met een turk verkeeren, of het moest weezen van de zijde onzer tegen partijders

> dat zij die liefde en verdraagzaamheid prediken, zig onverdraagzaam omtrent ons aanstelde[n], en dan zoude zich openbaren te zijn wolven in een schape vagt, en zoo zoude ze aan haare vrugten kenbaar worden en zijn ze verligter en zijn ze zulke Eedele wezens, zoo als ze tegens Gods Woord aan zeggen laat haare daden haare woorden dan bevestigen.
> Wij wenschen den Heere naar de overtuiging van onze harte [te dienen], en om lief noch leed ons daar niet af te laten trekken, en hebben den 21ste deezer airede met alle de afgescheidene gemeentens des avonds reeds een bid uur gehouden, en het aangezigte des Heeren moogen zoeken en Hem moge smeken dat Hij als de Almagtige, de harten van Koning en regters zoodanig mogen regeeren dat zij in deeze zake een uitspraak doen in het wezentlijk belang der Kerke Gods en dat hij het harte Zijns volks zoodanig mogen neygen en buigen onder Zijnen wil dat wij die uitspraak hoe die ook mogen zijn als uit Zijne hand mogen aanneemen.[31] en hem het zij in verdrukking het zij in overwinning de eer, de lof en de dankzegging mogen toebrengen, en wensche Zijne Majesteit de Koning mag behagen ons in onze vrijheid niet te storen maar dezelve te beschermen, opdat wij onder Zijne regeering een stil en gerust leven mogen leijden vol eerbaarheid en waare Godzaligheid...'.

Burgemeester Wouter Zahn schrijft naar aanleiding van dit request een uitvoerig rapport, gedateerd 25 januari 1836, aan de gouverneur van Zuid-Holland. De meeste erin genoemde zaken zijn ons reeds bekend. Bedoeld rapport bevestigt dat op 29 november 1835 zijn gekozen tot ouderling Klaas van Wijk en Arie Hartenes en tot diaken Cornelis Gros en Adrianus Verbree. Maar de burgemeester heeft inmiddels reeds gehoord dat Arie Hartenes - hij schrijft tweemaal 'Ortenos' - 'door Scholte en de afgescheidenen van zijn post is ontzet en geroijeerd'. Verder lezen we

> 'Wat nu de requestrant K. van Wijk aangaat, die behalve de betrekking van ouderling ook nog de functie van Catechiseermeester uitoefent als de kinderen der afgescheidenen in de Godsdienst onderwijzende, deze is de zoon van mijn tweede assessor, het beroep van koopman en winkelier uitoefenende, bevorens zelfs als Diacon bij onze Gemeente in functie, steeds bevriend met onzen Leeraar den WelEerw. heer G. Romijn, tot op het tijdstip dat hij zich uit de Kerk heeft verwijderd. Op zijn burgerlijk, maatschappelijk of Godsdienstig gedrag valt niets aan te merken, ten minsten mij is daarvan niets bekend. Zijne vrouw en vijf kinderen zijn niet afgescheiden; deze gaan geregeld bij ons te Kerk, en de kinderen genieten het Godsdienstig onderwijs van onzen Predikant G. Romijn, waartegen de requestrant zich ook niet verzet, terwijl daargelaten de bijzondere begrippen van den requestrant omtrent de afscheiding, de beste harmonie tusschen man en vrouw, zoo mede tusschen man en kinderen schijnt te bestaan.'

Tenslotte deelt de burgemeester mede dat het aantal volwassenen onder de Afgescheidenen 18 bedraagt; de mannen onder hen zijn 'bouwlieden',

31 De pericoop zal slaan op het naderende proces voor de rechtbank te 's-Gravenhage.

‘bouwmansknechts’ of ‘daggelders’. Zij zijn ‘zeer eenvoudige menschen op wiens gedrag ook niets valt aan te merken en die (ik houd mij overtuigd) bijaldien hun voorganger K. van Wijk tot de gevestigde Kerk terugkeerde, ook niet lang meer afgescheiden zoude blijven’. Hun godsdienstoefeningen houden zij nog geregeld ten huize van C. Gros, maar het aantal personen blijft daarbij onder de twintig.

Het request van Van Wijk haalt het - zoals zich gemakkelijk laat verstaan - niet. Eind 1835 wordt voor de Afgescheidenen geen vrijheid van godsdienst verkregen. Op 11 december 1835 neemt de landsregering het besluit dat er een geheel ander request zal moeten worden ingediend dan dat van Klaas van Wijk. Dit heeft tengevolge dat vele verzoekschriften '*zoo als zij zijn liggende*, moeten worden gewezen van de hand'.[32]

4. Klaas van Wijk en zijn 'Dagboek'

Klaas van Wijk werd 21 juli 1787 te Bodegraven geboren, als zoon van Dirk van Wijk en Cornelia van der Boon; hij overleed aldaar 18 juli 1851. Op 10 januari 1808 huwde hij Elizabeth van den Hoorn, die hem vijf kinderen schonk.[33] Vrouw en kinderen bleven, zoals we zagen, aanvankelijk hervormd (namelijk in 1835). Onmiskenbaar is Klaas van Wijk voor de Afscheiding te Bodegraven één van de steunpilaren geweest. Hij heeft een 'Dagboek' bijgehouden, dat begint met circa 1806 en dat helaas, voor zover het in afschrift wordt bewaard, afbreekt met ongeveer 1813.[34]

In het 'Dagboek' schrijft Klaas van Wijk dat hij hervormd gedoopt en door zijn ouders 'uitwendig godsdienstig' werd opgevoed. Reeds op jeugdige leeftijd kende hij veel zielestrijd, maar anderzijds gaf hij zich met vrienden over aan drankmisbruik, kaartspel en het bezoeken van kermissen. Na zijn huwelijk trachtte hij 'zediger en burgerlijker te gaan leven', maar dit lukte niet erg en het afleggen van belijdenis des geloofs werd bij herhaling uitgesteld. Op een zondag - vermoedelijk in 1812 - na de morgendienst, staande op de drempel van een herberg 'kwam daar voor mij zoo eene kragtige en hoorbare stem, die stemme van Gods Almagt!... zult gij het nu nog langer tegen Mij uithouden...'. En dit wordt het *begin* van zijn 'bekeering', want ook daarna blijven - gedurende enige jaren - zijn geestelijke aanvechtingen vele. In deze tijd, waarin hij belijdenis aflegt, correspondeert hij veel met 'een oom te Amsterdam', maar deze persoon wordt niet met name genoemd.[35] Logerend te Amsterdam ontmoette hij 'oude beproefde vroomen' en bezocht hij hun gezelschappen. 'Een oude Godzalige vrouw' vroeg hem of er ook te Bodegraven een 'gezelschap' was; zij meende hierbij de opwekking te moeten voegen '...laat ons onze onderlinge bijeenkomsten niet nalaten...' (Hebreeën 10 vers 25a).[36] Het ge-

32 Bos, *Archiefstukken* II, 487-488; EERSTE DEEL 28-34.

33 Althans: vijf kinderen bereikten de volwassenheid; enigen sterven zeer jong. Gerritje van Wijk, geb. 28 febr. 1818 huwde ds. J. Ph. Sluijter; Elizabeth van Wijk, geboren 3 mei 1825 huwde ds. J. de Koning.

34 Wij raadpleegden een afschrift van de hand van zijn dochter Elizabeth van Wijk en haar echtgenoot ds. Jacobus de Koning. Het wordt bewaard door de heer N.J. de Koning te Apeldoorn. In 1852, een jaar na het overlijden van haar vader, begon Elizabeth met het overschrijven. In 1942 tekende haar zoon Jan de Koning aan: 'Ondertusschen zijn de oorspronkelijke boeken verloren geraakt'.

35 Later is er sprake van contact met de bekende Amsterdamse ouderling N. Obbes Dzn. (DERDE en VIJFDE DEEL register)

36 Dergelijke vermeldingen tonen onzes inziens aan, hoe sterk reeds circa 1812 het conventikel-wezen te Amsterdam (en andere plaatsen) was.

sprek met deze vrouw werd de aanleiding dat Klaas van Wijk te zijnen huize zaterdag- of zondagavond kleine huiselijke samenkomsten ging houden. Ook leerde hij op een gezelschap in het naburige Waarder 'veel oude Godzaligen van elders' kennen. Deze klaagden 'over het diep verval in de Kerke Gods'. Tussen de regels door lezen we dat de Evangelische gezangen de grote aanstoot zijn; maar ook Christus wordt van zijn Godheid beroofd, en slechts als een voorbeeld erkend - daarnaast worden de verlichting en de beschaving hoog geroemd. Naar wij menen ligt in de lange voorgeschiedenis van de Afscheiding te Bodegraven en in de vele contacten die Klaas van Wijk in de jaren vóór 1835 heeft opgebouwd de grondslag van de uitgebreidheid der gemeente die we reeds in hoofdstuk vier vonden: Aarlanderveen, Oude Wetering, Rijnsaterwoude, Waarder, Woubrugge, Zevenhoven, Zwammerdam etc.

5. Gemeentelijk leven 1835-1843

Daar de notulen van de kerkeraad pas beginnen met 1 maart 1853[37] moeten wij gegevens over bovenstaand tijdvak ontlenen aan andere bronnen. Wij noemen nu in de eerste plaats de handelingen van de provinciale vergaderingen - van Utrecht en (een gedeelte van) Zuid-Holland - over de jaren 1836-1840.[38] We bemerken - hetzelfde geldt voor de classicale notulen tot 1843 - dat de samenstelling van de kerkeraad blijft: Van Wijk, Brak, ouderlingen; Gros, Verbree, diakenen. De provinciale notulen bevatten geen bijzondere informatie over Bodegraven. Wel trekt het de aandacht dat de classis Leiden (Bodegraven, Gouda, Leiden) niet is vertegenwoordigd op de laatste twee vergaderingen onder leiding van ds. H.P. Scholte, namelijk die van 24, 25 april 1840 en van 31 oktober 1840. Zou bedoelde classis, maar zouden inzonderheid Klaas van Wijk c.s. zich in 1840 reeds enigszins hebben gedistancieerd van Scholte? Een feit is dat laatstgenoemde kort na zijn schorsing (eind 1840) aan de Koning schrijft, dat er 'kleinere verzamelingen van Afgescheidenen bestaan, als: te... Bodegraven'. Maar: 'Van deze kan ik echter geene bepaalde inlichtingen geven, dewijl ik met dezelve niet in dadelijke kerkelijke betrekking sta'.[39] In 1840 kreeg de jonge gemeente voor haar godsdienstoefeningen de beschikking over een huis,[40] dat men huurde van de vader van Klaas van Wijk - Dirk - en dat stond 'wijk D no. 4'. Het was gelegen aan de huidige Kerkstraat 'waar thans [1962] de graanhandel van de firma C. van Muiswinkel wordt uitgeoefend'. In

37 Het notulenboek dat begint met de vergadering van 1 maart 1853 draagt het nummer '3'. De eerste twee notulenboeken zijn dus zoekgeraakt. Ook de eerste ledenregisters ontbreken in het archief van de Gereformeerde kerk te Bodegraven. Dit was blijkbaar reeds zo in 1933, want D. Nauta heeft, volgens zijn artikelen in de *Rijnlandsche Kerkbode* van genoemd jaar (vergel. hoofdstuk 45, noot 3), dit verlies al geconstateerd.

38 HO Utrecht + (ged.) Zuid-Holland.

39 'VERSLAG' aan de Koning, 5 jan. 1841. Men zie hiervoor DERDE DEEL 211.

40 Daarvóór kwam de gemeente samen in de reeds genoemde boerderij van C. Gros in de Meije.

1841 erfde Klaas van Wijk dit pand van zijn vader en - even vooruitlopende - 12 mei 1848 zond eerstgenoemde een brief aan de kerkeraad

> '... met het verzoek het huis waarin kerk werd gehouden van hem te kopen met de bedoeling als de kerkeraad en gemeente veranderingen aan het huis willen aanbrengen, zij dat naar eigen inzicht kunnen doen. De kerkeraad besluit dit te aanvaarden. Volgens het kadaster te Leiden heeft de overdracht plaats gehad op 7 juni 1848 voor notaris Van der Lee te Aarlanderveen. De getuigen waren Klaas van Wijk, koopman en verkoper en ds. Hendrik Diemer, leraar.
> De heren Klaas van Wijk en Willem Brak ouderlingen alsmede Adrianus Verbree en Jan de Koning diakenen der Christelijke afgescheiden gemeente te Bodegraven, zijn de kopers.
> Verkocht wordt: een huis, erve en tuin D nummer 4, kadasternummers 536-537-538, tezamen zes roeden en twee ellen strekkende van de straat tot achter aan de Rijn... Koopsom *ƒ* 1900,-'.[41]

Gedateerd 30 maart 1839 zendt de Afgescheiden gemeente te Bodegraven een request aan de Koning, waarin, op het voetspoor van de Utrechtse gemeente, erkenning en toelating in de maatschappij worden gevraagd. Eerst in juni 1840 wordt over het verzoek beslist: het wordt afgewezen, op grond van ongeschiktgeachte vergaderruimte, gering aantal leden, financiële zwakte, wonende 'in verschillende gemeenten en zelfs over meer dan één provincie verspreid'. Het bijgevoegd huishoudelijk reglement is dat van Utrecht.[42] De burgemeester schrijft, gedateerd 31 juli 1839 dat de gemeente samenkomt in een gedeelte van de bouwmanswoning toebehorende aan Cornelis Gros 'in de Meije M, no. 142 alhier'. Hij ziet de wenselijkheid van een ander gebouw, aangezien

> 'vooral des winters de afgescheidenen en hunne toehoorders bij gelegenheid van hunne godsdienstoefening aan het gehuil en gebalk der runderen zijn blootgesteld... aangezien de boerenkeuken of het woonvertrek van C. Gros grenst aan den stal der runderen'.

De ondertekening van het request heeft de volgende namen.[43]

Bodegraven

Behalve de vier kerkeraadsleden bovengenoemd: C. Burggraaff, M. Burggraaff, J. Daniel, T. Daniel, K. Gros, W. Kapteijn, P. Plomp, A. van 't Riet, A. Smit, W. van Stam, D. Veldhuizen, K. Veldhuizen. M. Zuidam

Aarlanderveen

Klaas Roos, Joannis van Zomeren, Daniel van Zwieten

41 Kemp, *a.w.* 18. Het gebouw heeft dienst gedaan tot 1883. Toen werd het afgebroken en op dezelfde plaats een nieuwe kerk gebouwd. (Kemp, *a.w.* 22)

42 Het request met bijbehorende stukken wordt bewaard Herv. Ered. 18 juni 1840, no. 16; het advies tot afwijzing Herv. Ered. 8 april 1840, no. 5 (tezamen met dat aangaande de gemeenten te Leiden, Naaldwijk, Rotterdam en Schiedam).

43 Verscheidene van deze namen vonden we reeds eerder, namelijk in hoofdstuk 4 en in het onderhavige.

Barwoutswaarder en Bekenes
Maarten Hofland

***Langeraar* (gemeente Ter Aar)**
Cornelis Esveldt, Neeltje van Eijk, Willem Heyns, Willem Roos, Pieter van Tol

en zijn huisvrouw, Coenraad Jan Zweers

Mijdrecht
Ernestus de Ridder ('scheeps of schuitemaker') en zijn huisvrouw Wilhelmina de Kater[44]

Oudshoorn
Margje van der Neut[45]

Woubrugge
Jan van Klaveren, Hendrica Visch

Zwammerdam
Marcus van den Hoorn[46]

Uit de notulen van de classis Leiden weten we dat zich in de gemeente Bodegraven, waarin het leven - zoals we reeds opmerkten - steeds een rustig verloop heeft gehad, in 1842 een incident heeft voorgedaan. Het lid J.A. Huneman te Aarlanderveen onttrekt zich dan 'van alle werkzaamheden, onder voorgeven dat hij roeping gevoelt voor het Leeraarsambt, zonder dat hij daartoe van de Gemeente wordt begeerd'. Ondanks herhaald vermaan weigert hij naar 'zijn vroegere meester' terug te gaan. Anderhalf jaar later is de situatie eerder verergerd dan verbeterd. Huneman heeft verklaard liever vrouw en kinderen te verlaten, dan te arbeiden. De classicale vergadering adviseert, nog eenmaal te vermanen, en indien dit niet helpt, hem af te snijden.[47] De kerkelijke annalen zwijgen verder over Huneman.[48]

44 In hoofdstuk 4 vonden we dat het echtpaar De Ridder-De Kater werd opgegeven als wonende in het aan Mijdrecht grenzende Zevenhoven. In 1854 richten E. de Ridder en D. Stam zich tot de Koning met een request, waarin voorziening wordt gevraagd 'ter zake der door het gemeentebestuur geweigerde toestemming tot opbouw eener kerk voor de christelijke Afgescheidene gereformeerde gemeente te Mijdrecht *aan den Uithoorn*' - bedoeld zal zijn '*en Uithoorn*' - waarbij adressanten zich qualificeren: 'ouderling en diaken, namens den kerkeraad...' (Herv. Ered. 14 febr. 1855, no. 26). De gemeente Mijdrecht, in de aanvang gecombineerd met Uithoorn, werd in 1852 geïnstitueerd; *Honderd vijftig jaar* 116, 171, vermeldt als zodanig slechts Uithoorn. Eerst in 1865 werd Mijdrecht door de overheid erkend (Herv. Ered. 7 jan. 1865, no. 4 en 16 jan. 1865, no. 13).

45 De burgemeester van Bodegraven meldt, gedateerd 28 mei 1839: 'Is vertrokken naar den Uithoorn'.

46 Dezelfde schrijft 31 juli 1839, dat Klaas van Wijk, koopman en winkelier, Cornelis Gros, bouwman, Adrianus Verbree, bouwman en Marcus van den Hoorn, broodbakker, enigszins gegoed zijn.

47 NCL, 5 jan. 1842. art. 8-9; 21 juni 1842, art. 3-4; 4 april 1843, art. 8.

48 Wèl vinden we het volgende in de registers van de burgerlijke stand en in de bevolkingsboekhouding van Aarlanderveen (thans gemeente Alphen aan den Rijn). Vermeld wordt dat Jan Adolf Huneman, geboren 1806 te Loenen aan de Vecht, van beroep timmerman, weduwnaar van Marrigje (Masje) Zekveld aldaar op 12 juni 1840 huwt met Petronella Rodenburg. Uit dit tweede huwelijk worden drie kinderen geboren. Huneman verhuist 23 december 1873 (dus 67 jaar oud!) *alleen* naar Bodegraven. In laatstgenoemde plaats staat hij geboekt als timmerman(sknecht), Christelijk Gereformeerd en wordt vermeld in twee kosthuizen. Hij overlijdt te Bodegraven 2 juli 1885, oud 78 jaar, echtgenoot van Petronella Rodenburg.

Eind 1842, als de breuk tussen Scholtianen en anti-Scholtianen hoe langer hoe meer zichtbaar wordt - de hoofdstukken 7 en 8 - besluit de classis Leiden zich

niet te laten vertegenwoordigen op de provinciale vergadering te Schiedam 13 december, waar zal worden uitgesproken dat de Dordtse kerkenorde basis en uitgangspunt voor het handelen vormt.[49] Op de laatste vergadering van de classis Leiden - voor zij uiteenvalt en pas in 1850 opnieuw zal worden gevormd -wordt vastgesteld dat ‘de Classe op zich zelve staat’. Bodegraven is dan alleen door Klaas van Wijk vertegenwoordigd.[50] Het is niet duidelijk hoe laatstgenoemde onder dit alles heeft gestaan en tengevolge van het ontbreken van de notulen van de kerkeraad of andere gegevens, kunnen we hierover helaas geen klaarheid verkrijgen. Zoals we reeds zagen, had de kerkeraad van Bodegraven begin 1841 met Scholte gebroken, maar vóór 1846 gevoelde men blijkbaar niet voor een aansluiting bij het gereconstrueerde kerkverband. Of er in de jaren 1843 tot 1846 Woordbediening is geweest, doop en avondmaal zijn bediend, we weten het niet. Maar we mogen aannemen dat daarvoor geen predikant is gevonden.

6. Erkenning in 1845

Op 24 februari 1845 doet de gemeente een tweede poging door de landsoverheid te worden erkend. Een desbetreffend request wordt nu uitsluitend door inwoners van Bodegraven ondertekend.[51] Van de een en twintig namen vonden we de volgende (dertien) niet onder het eerste verzoekschrift.[52]

B. Batelaan, M. Boer, C. Costerus, W. de Jong, Arie Kapteijn, Jan de Koning, D. van Leeuwen, Arie Molenaar, Maarten Molenaar, A. van 't Riet, Dirk Verschuur, Cornelis Zuidam, G. van Zwieten.

We zien dat deze lijst nagenoeg overeenstemt met die van de Afgescheidenen begin 1845 (slot paragraaf 1). Daarbij dient te worden opgemerkt dat slechts de belijdende mannelijke leden hebben getekend. Onze conclusie mag wel zijn dat de Afscheiding te Bodegraven begin 1845 een nieuwe impuls heeft gekregen; ware dit niet gebeurd, dan zou de ondertekening slechts acht (21 min 13) namen hebben geteld. De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 10 juni 1845, no. 72.[53]

Kort daarna trof de gemeente een gevoelig verlies. Op 1 maart 1846 overleed de diaken en voortrekker Cornelis Gros. ‘Zijn dochter Krijntje huwde met Pieter Plomp en is de boerderij van Cornelis Gros gaan bewonen’.[54] Gros werd opgevolgd door Jan de Koning.

49 NCL, 30 nov. 1842, art. 6.
50 Idem, 5 juli 1843, art. 7 en presentie.
51 Herv. Ered. 9 mei 1845, no. 10.
52 De kerkeraad heeft nog de samenstelling: Brak, Van Wijk; Gros, Verbree.
53 Herv. Ered. 18 juni 1845, no. 2.
54 Kemp, *a.w.* 17.

7. Gemeentelijk leven na 1845

In 1846 zoekt de gemeente weer contact met het kerkverband. De gegevens hierover zijn summier en kunnen door ons slechts worden ontleend aan de notulen van de provinciale vergaderingen:

> 'Van Bodegraven was de Eerw. Ouderling Klaas van Wijk afgevaardigd, ten einde aantesluiten aan onze Vergadering, waarover geoordeeld wordt - nadat genoemde Ouderling eenige inlichting van den toestand zijner Gemeente had gegeven - die Gemeente aantenemen en dezen Broeder in ons midden zitting te geven.[55]

De eerste predikant was Hendrik Diemer; hij werd 16 augustus 1820 te Borger geboren en overleed te Bodegraven 30 augustus 1848. Hij werd opgeleid door ds. W.A. Kok te Ruinerwold-Koekange. Diemer stond te Staphorst van 1845 tot 26 april 1847 en te Bodegraven van 10 mei 1847 tot aan zijn overlijden. Van zijn leven en werk is nagenoeg niets bekend.[56] Hij werd opgevolgd door Jan Alting (1821-1890), geboren te Sleen. Deze predikant kwam als candidaat naar Bodegraven op 18 april 1850 en vertrok 18 april 1858 naar Aduard.[57] Tijdens zijn predikantschap overleed Klaas van Wijk, en wel, zoals we zagen, 18 juli 1851. De notulen van de eerste vergadering van de kerkeraad na dit sterven vermelden simpel: 'op heden zijn vier kerkeraadsleden met den Leeraar tegenwoordig en de oude ouderling Klaas van Wijk is heengegaan naar zijn eeuwig huis'.[58]

De derde predikant was Rutger Brinkman (1828-1884), geboren te Oudleusden. Hij stond te Bodegraven van 10 oktober 1858 tot 17 februari 1867.[59] De vierde Wietze Feddes Postmus (1821-1907), predikant te Bodegraven van 21 juli 1867 tot 12 maart 1871.[60]

Uit de jaren 1853-1870 noemen we nog als ouderlingen: A. van 't Riet, A. Uittenboogaard, P. Plomp, D. van den Hoorn Cz.; en als diakenen: Bart Oussoren, P. Plomp, A. de Groot, A. Kapteijn, H. Brak, W. Batelaan, D. van Wijk Az., C. Kapteijn, D. Verdouw.[61]

55 NPZH I, 22 juli 1846, na 'presentie'.
56 *De Haas* 1, 85.
57 *Ibidem* 11. Ook over hem is zeer weinig bekend.
58 Kemp, *a.w.* 18.
59 *De Haas* I, 48.
60 *Ibidem* 212.
61 'Notulen kerkeraadsvergaderingen van de Afgescheiden Kerk 1853-1861', (voorin) 'Onderteekeningsformulier'; presentie NCVL (1850-1870).

Hoofdstuk 50
Gouda

Te Gouda stonden in 1843 circa 2600 huizen, bewoond door 3240 huisgezinnen en ruim 14500 personen. Er waren ongeveer 9000 Hervormden, enige Remonstranten, 500 Evangelisch-Luthersen, 4300 Rooms-Katholieken, 150 Oud-Roomsen en 320 Israëlieten. Het grootste deel van de bevolking leefde van de landbouw; in de tweede plaats van de nijverheid - er waren achttien pijpenbakkerijen, achttien steen- en pottenbakkerijen, drie scheepstimmerwerven.[1]

1. Overzicht[2]

Het pad van de Afgescheidenen te Gouda is niet over rozen gegaan; het werd gekenmerkt door grote verdeeldheid gedurende de eerste jaren. In de tijd dat de gemeente werd geïnstitueerd - 1836 - heeft zij te lijden gehad onder vervolging. Maar reeds in 1837-1838 lezen we in de notulen van classicale en provinciale vergaderingen van twisten, waarbij leden van de kerkeraad zijn betrokken. Een deel van de gemeente kiest de weg van de Kruisgezinden, een ander vóór Scholte en een derde tegen hem.

In 1841 wordt de gemeente door de overheid erkend, maar een aantal leden weigert het desbetreffende verzoekschrift te tekenen. Nadat G.J. Raidt een klein jaar predikant te Gouda is geweest - ook zijn ambtsperiode (17 augustus 1842-juni 1843) was een tijd van veel onenigheid - valt de oorspronkelijke gemeente uiteen; toch geeft zij tot augustus 1848 tekenen van leven.

Inmiddels - sedert 1841 - wordt er door een andere groep een gezelschap gehouden, waarbij (de latere ds.) C. van den Oever als oefenaar optreedt. Terwijl de pro- en anti-Scholtianen na 1843 nagenoeg uit ons gezicht verdwijnen, zien we

1 *Van der Aa* IV, 705-724. Ook voor Gouda vermeldt *Van der Aa* geen Afgescheidenen. Een hierna te noemen request van 1841 aan de Koning gewaagt van 15 volwassenen en 29 kinderen, maar - zoals we zullen zien - een aantal dissidente leden der gemeente (toekomstige Kruisgezinden) weigerde te tekenen.

2 Als literatuur over de Afscheiding te Gouda noemen we: A.R. van de Putte, 'Iets uit de geschiedenis der Afscheiding te Gouda', *Bijdragen van 'Die Goude'* 3, Gouda 1941, 117-129; W. Veerman, 'De ontwikkeling van het kerkelijk leven in Gouda vanaf de Hervorming', in *Gouda 1272-1972, Bijdragen van 'Die Goude'* 15, Gouda 1972, 287-331; P.D. Muylwijk, *Honderd jaren van Gouda's Gereformeerde kerk na haar herleving in 1849*, s.l.e.a.; D. Schalk, 'De Afscheiding in Gouda', MO-scriptie (ex. aanwezig in GA Gouda), Moerkapelle 1978; G.D. Pas, J. de Visser, A.C. Witvliet, *Het braambos niet verteerd*, 1908 - Gereformeerde Gemeente Gouda - 1983, Gouda 1985.

dat in 1849 het gezelschap door ds. C. van den Oever wordt geïnstitueerd als Gereformeerde gemeente te Gouda (Kruisgemeente). Frederik Urbanus, afkomstig van Delft, wordt aanstonds haar vaste oefenaar en gaat in 1849 te Gouda wonen. In 1863 breekt de gemeente met de Kruisgezinden en wordt opgenomen in het verband van de Afgescheiden kerken. Zij voegt zich bij de classis Leiden tot begin 1865 en daarna bij de classis Rotterdam.

De vereniging van 1869 is in haar leven nauwelijks merkbaar. Wel scheidt zich in of kort na 1863 een groep af en vormt de 'Vrije Gereformeerde Gemeente te Gouda'. Aangezien eerst vanaf 1878 zekerheid is aangaande haar wel en wee, menen we dat een beschrijving van haar fragmentarisch-bekende geschiedenis buiten het bestek van dit boek valt.[3]

2. Hervormd archief; eerste leden Afgescheiden gemeente[4]

Volgens Schalk was de prediking in de Hervormde gemeente te Gouda in de periode vlak voor en tijdens de Afscheiding *ondogmatisch*. Termen als erfzonde en vrije genade komen niet voor of krijgen een geheel andere betekenis - de zonde is 'een wanklank in het heerlijk lied der schepping', overtreding van de wet der rede. Verder: de mens staat centraal; het doel van Jezus' menswording is, de mens terug te voeren tot zijn oorsprong en dus tot redelijke reinheid, terwijl over het verzoenend werk van Jezus Christus niet wordt gesproken.[5] Schalks eindoordeel over Hervormd Gouda:

> 'Reeds in het begin van de negentiende eeuw vormt de orthodoxie te Gouda een kleine onderstroom; deze verliest in de eerste decennia... duidelijk aan invloed en met het vertrek van ds. J.W. Bussingh [in 1824]... ook haar vertegenwoordiging onder de Goudse predikanten. Hoe moeilijk het ook is geestelijke zaken te beoordelen, toch menen we te kunnen stellen dat de Goudse predikanten een "Verlichtingsinslag" hadden en dat een kleine groep orthodoxe kerkgangers essentiële dingen in hun prediking heeft gemist.
> Gezien de samenstelling van de kerkelijke colleges zullen deze mensen, als wij aannemen dat zij tot de "kleine luyden" behoorden, hun stem niet hebben kunnen doen gelden.'[6]

Vooruitlopend op de samenstelling van de Afgescheiden gemeente te Gouda geven we de conclusie waartoe Schalk komt en die hier boven in substantie reeds is gegeven

3 Men zie: Pas e.a., *Braambos* 78-82.
4 In deze paragraaf ontlenen we enige gegevens aan de uitnemende scriptie, hierboven reeds genoemd: D. Schalk, 'De Afscheiding te Gouda'.
5 Schalk, *a.w.* 15. De schrijver baseert deze en dergelijke conclusies onder meer op D. van Heyst, *Nagelatene Leerredenen*- met eene voorrede van den hoogleeraar W.A. van Hengel, Leiden 1837. Van Heyst was predikant te Gouda van 1831 tot 1836. Na het aannemen van een beroep naar Leiden, overleed hij. Zijn collega J. La Lau (1824-1849) kan worden getypeerd als een tegenstander van de Afscheiding (Schalk, *a.w.* 14).
6 Schalk, *a.w.* 16.

met het woord ‘kleine luyden’: ‘De meeste Afgescheidenen in Gouda behoorden... tot de arbeidersstand, enkele tot de “kleine burgerij”...’.[7]

7 *Ibidem 29*. De schrijver komt tot deze slotsom op grond van een door hem ingesteld onderzoek in de bevolkingsboekhouding van Gouda.

Hoewel het archief van de eerste Afgescheiden gemeente - 1836-1848 - niet is gevonden, kunnen we ons uit dat van de Hervormde gemeente enig beeld vormen van haar leden en omvang. Gegevens uit de bevolkingsboekhouding van Gouda vormen daarbij een belangrijke aanvulling, ook voor de samenstelling van de in 1849 geïnstitueerde Kruisgemeente.[8]

De eerste die zich te Gouda afscheidt is de hovenier en bloemist Pieter de Mik.[9] Hij doet dit door middel van een brief, gedateerd 24 augustus 1835, waarin hij zich keert tegen de Evangelische Gezangen, de vragen te stellen en te beantwoorden voor elke avondmaalsviering, het in-gebruik-zijnde leerboek voor de catechisanten waarin 'Jesus als God en Mensch in Een persoon' niet wordt geëerbiedigd, en het 'ontbinden' van de Formulieren van enigheid door de Haagse synode van het jaar 1816.[10] Het besluit dat de kerkeraad naar aanleiding van deze brief neemt, mag merkwaardig worden genoemd.

> 'Is ingekomen en gelezen een brief van Pieter de Mik zich noemend lid van de ware Gereformeerde leer, verklarende zich te verwijderen uit de gemeente en begeerende te worden uitgeschrapt als lid van dezelve, uit aanmerking, dat [door] hetgeen in onze kerk is ingevoerd en geleerd wordt, zijne eenmaal afgelegde belijdenis, naar 's mans oordeel, wordt afgekeurd en vernietigd. Geoordeeld zijnde, dat er vooralsnog geene voldoende redenen bestaan, om aan zulke vorderingen welke in dezen tijd van kerkelijke woelingen ook bij andere Gemeenten in ons Vaderland plaats hebben, gehoor te geven; immers zoo lang in dit Rijk geen gevestigd en als zoodanig erkend kerkgenootschap bestaat of bekend is, met hetwelk zich dergelijke menschen mogten vereenigd hebben, is bovengenoemde brief terzijde gelegd.'[11]

Na De Mik scheiden zich de hierna te vermelden personen af. Hun 'scheidbrieven' zijn niet gevonden. We ontlenen hun namen aan de acta van de kerkeraad en van de diaconie, waarvan de data eveneens zijn vermeld.

6.11.1835	Pieter van Wagtendonk en zijn vrouw Adriana Poot
8.1.1836	Abram van Dam, Jacob van Dam
17.6.1836	P. Poot[12]

8 Vergelijk Schalk, *a.w.* 17-18, 29, bijlage L.

9 Pieter de Mik, geboren 1773 te Vianen, gold in de beginjaren voor een niet-onvermaard oefenaar. Op 15 mei 1836 leidt hij te Langerak een 'onwettige volksvergadering' van 300 personen, die 'van heinde en verre zijn gekomen'. Hij wordt dientengevolge voor *ƒ* 50, - beboet. EERSTE DEEL 104, TWEEDE DEEL 60.

10 Schalk, *a.w.* bijlage G.

11 Acta kerkeraad (inv. no. 15), 4 sept. 1835, art. 5.

12 Volgens de in dit boekje genoemde data zou de instituering - 19 mei 1836 - weinig invloed hebben gehad op het aantal afscheidingen. Maar zoals we zullen zien, zijn er meer Afgescheidenen geweest dan uit de hervormde stukken blijkt.

3.3.1837	Elizabeth van Blitterswijk, Johannes Mansvelder, Pieter de Mol en zijn vrouw Maria Heijboer
3.11.1837	Arie van Eijk
2.3.1838	Weduwe W. van Heek, geboren van Thiel, thans wonende te Leerdam
5.3.1841	Willem Schoon
7.1.1842	R. de Vries en zijn vrouw Maria de Bey met hun dochter Wilhelmina
4.3.1842	Willem Eykhoff en zijn vrouw Aagje van Staveren met twee kinderen

	Johannes van der Kleijn en zijn vrouw Cornelia Beukers met vier kinderen
	Gerrit van Staveren
28.7.1842	Elizabeth Rijnhard
3.8.1842	Hendrik van Eijk
	Adrianus van der Kleijn
24.6.1844	Maria Eykhoff, vrouw van Johannes Bos
5.3.1847	Hendrik Lammerts en zijn vrouw Maart je Kroon

Op grond van wat wordt gevonden in onder meer de bevolkingsboekhouding van Gouda komen we tot een aanzienlijk groter aantal Afgescheidenen dan hierboven wordt genoemd. Onze conclusie kan geen andere zijn dan dat - evenals op andere plaatsen - niet ieder die zich afscheidde daarvan schriftelijk bericht zond aan de kerkeraad van de Hervormde gemeente. Bovendien waren enige leden woonachtig te Waddinxveen, Zevenhuizen en wellicht een ander dorp in de omgeving van Gouda. We geven hieronder de lijst, zoals we die vinden bij D. Schalk.[13] Vanwege de toevoeging van enige bijzonderheden zijn de reeds genoemde personen opnieuw vermeld. Zoals verder in dit hoofdstuk zal blijken, is deze lijst niet volledig, namelijk indien zij zou worden beschouwd als het ledenregister van de Afgescheiden- of Kruisgemeente op enig tijdstip.

1 = ‘scheldbrief’ aan kerkeraad Hervormde gemeente te Gouda
2 = groep Afgescheidenen vóór erkenning 1841
3 = Christelijke Afgescheiden gemeente te Gouda circa 1841-1843
4 = Kruisgemeente te Gouda vanaf 1849 (gedurende de eerste jaren)[14]

Dirk de Bey, pijpmaker, en			3
zijn vrouw Geertrui Sandvoort			3
Elizabeth van Blitterswijk	1		
Pieter den Boer en		2	3

13 Schalk, *a.w.* bijlage L.
14 Schalk vermeldt bij het grootste gedeelte van de personen hun adres.

zijn vrouw Gerrigje den Olieslager[15]		2	3	
Cornelis Bouter en				4
zijn vrouw Johanna Katharina Esveldt				4
Aart Burger		2		
Abraham van Dam, bouwman	1	2	3	
Cornelia van Dam			3	
Jacob van Dam, ‘stadsdieper’ (baggerman) en	1	2	3	
zijn vrouw Cornelia van der Graaf			3	
Jan Donk, tuinier			3	4
Huibert Dool en				4
zijn vrouw Annigje de Jong[16]				4
Jan Droog, kleermaker, en		2		
zijn vrouw Belia Buurman[17]		2		

15 Het echtpaar woonde te Ouderkerk aan den IJssel, althans in 1838 (VIJFDE DEEL 107-110). In de literatuur wordt vermeld dat Den Boer en zijn vrouw ‘onder Bodegraven’ woonden, maar wellicht was dit vóór genoemd jaar.

16 Het echtpaar woonde te Zevenhuizen.

17 We vinden het echtpaar later bij de gemeente van hun woonplaats, namelijk Waddinxveen.

Cornelis van Eeuwen, aannemer, en				4
zijn vrouw Neeltje van Galen				4
W. van Esveld(t)		2		
Arie van Eijk, pijp- en mandemaker	1	2	3	
Hendrik van Eijk	1			
Maria Eykhoff, vrouw van Johannes Bos, arbeidersvrouw	1			4
Willem Eykhoff, kuiper, en	1			4
zijn vrouw Aagje van Staveren	1			4
S.A. Felix		2		
Arie den Hollander, schipper, en		2		
zijn vrouw Neeltje van der Linden		2		
C. den Hollander		2		
G. den Hollander		2		
L.A. den Hollander		2		
C. in 't Hout. bouwman, en		2		

zijn vrouw Grietje Hoogendoorn		2		
Pieter de Jong		2		
L. Kersbergen		2		
Adrianus van der Kleijn	1			
Johannes van der Kleijn, pijpmakersknecht, en	1	2	3	
zijn vrouw Cornelia Beukers	1	2	3	
Jacob Abraham Willem van Kluyve, metselaar en			3	
zijn vrouw Maria Palmboom			3	
Hendrik Lammerts, timmerman, en	1	2	3	4
zijn vrouw Maartje Vroom	1	2	3	4
Johanna Lens				4
Abraham Lugtigheid en			3	4
zijn vrouw Johanna Brakel[18]			3	4
Johannes Mansvelder (weduwnaar), pijpmaker	1	2		
Pieter de Mik, hovenier en bloemist, en	1	2		
zijn vrouw Catharina van der Vijg		2		

18 Woonden te Waddinxveen.

Pieter de Mol, bouwman, en	1	2	3	
zijn vrouw Maria Heijboer	1	2	3	
Karel Nieuwland, pijpvormmaker, en		2	3	4
zijn vrouw Teuntje Elizabeth van Steijnvoort				4
W. Nieuwwerf		2		
J. Ooms, arbeider, en		2		
zijn vrouw Elizabeth van Dijk		2		
J.K. Poot			3	
P. Poot	1		3	
R. Roosendaal		2		
Elizabeth Rijnhard, pijpenmaakster	1			
Willem Schoon, pijpmakersknecht	1		3	
Gerrit van Staveren, horlogemaker	1			4
Frederik Nicolaas van Steijnvoort en				4
zijn vrouw Grietje Alevoet				4
Weduwe W. van Heek, geboren van Thiel	1			
J. Verkade[19]		2		

19 Te Stolwijk.

R. de Vries, tuinier, en	1		4
zijn vrouw Maria de Bey	1		4
Pieter van Wagtendonk, schrijnwerker, en	1	2	4
zijn vrouw Adriana Poot	1	2	4

Een enkele conclusie op grond van het bovenstaande. Door het ontbreken van essentiële gegevens, met name de eerste ledenregisters, geeft de lijst weinig zekerheid. Afgezien van 'buitenleden' gaapt er - zoals reeds gezegd - een kloof tussen de vermeldingen in het hervormd archief en het op één of andere wijze als 'Afgescheidene' bekendstaan. Een groot percentage van de personen genoemd volgens kolom 2 vinden we - althans in de bewaard-gebleven registratie -niet meer in kolom 3 of 4, terwijl tenslotte de laatstgenoemde twee kolommen ook onderling verschillen.

3. Instituering; vervolging

De Afgescheiden gemeente te Gouda werd donderdag 19 mei 1836[20] geïnstitueerd door ds. H.J. Budding in het huis van de in 1805 te Rotterdam geboren P. van Wagtendonk aan de Korte Tiendeweg.[21] Voor zover vaststaat is laatstgenoemde op deze dag als ouderling gekozen en bevestigd, Jacob van Dam als diaken. Hoewel enige bronnen dit niet vermelden, nemen we aan dat ook L. den Hollander op 19 mei als diaken werd bevestigd.[22] In ieder geval bestond de Goudse kerkeraad op 12 april 1837 uit deze drie personen.[23]

Na afloop van genoemde samenkomst heeft het publiek zich tegen de Afgescheidenen gekeerd. Een brief van het classicaal bestuur van Gouda spreekt van 'schandelijke gewelddadigheden', een rapport van de directeur-generaal van oorlog van het inwerpen van 'eenige glasruiten', een missive van de Goudse commissaris van politie gewaagt van het volgende.

> 'Na den afloop verzamelde zich eene menigte volk voor het gemelde huis en men begon baldadigheden te plegen, zoodat ik, erger gevolgen vreezende, mij genoodzaakt zag de militaire magt in te roepen... Omstreeks half twaalf uren slaagde ik om de zich nog in het huis bevindende menschen, waaronder ook den genoemden dominé, door een agterpoort, uitkomende op het gewezen kerkhof, het huis te doen verlaten, en na middernacht was de geheele zamenloop van volk uiteen, zonder dat er verdere feitelijkheden waren gepleegd.'[24]

20 *Honderd vijftig jaar* 64, vermeldt abusievelijk 16 oktober 1841. Deze datum is die van erkenning door de overheid, zoals we zullen zien.

21 Thans Korte Tiendeweg 40; in het pand is het bedrijf 'Radio Modern' gehuisvest.

22 We ontlenen genoemde bijzonderheden aan een verslag van de commissaris van politie te Gouda, alsmede aan enige andere stukken van justitiële aard. De officier van justitie te Rotterdam schrijft, gedateerd 26 mei 1836, dat Budding 'Pieter van Wagtendonk tot ouderling en Jacob van Dam tot diaken heeft aangesteld en bevestigd'. De president van de Rotterdamse rechtbank van eerste aanleg meldt echter, gedateerd 1 juli 1836, dat Budding en Van Wagtendonk zijn veroordeeld, maar dat 'twee onnozelen, die zich als ouderling en diaken hebben laten benoemen' zijn vrijgesproken. Volgens dit bericht zouden er 19 mei dus twee ouderlingen en één diaken zijn bevestigd. Wij menen dat de president zich heeft vergist: de Goudse kerkeraad is begonnen met één ouderling en twee diakenen. Men zie voor de bedoelde documenten: Bos, *Archiefstukken* III, 230-236.

23 NCL, 12 april 1837 (eerste vergadering).

24 Men zie voor brieven en rapport: Bos, *Archiefstukken* III, 230-231.

De bijeenkomst leidt tot een proces, waarbij Budding wordt veroordeeld tot *ƒ* 100,- boete en Van Wagtendonk tot *ƒ* 8,-.[25]

Op de zondagen 22 en 29 mei 1836 werd er een samenkomst gehouden in het huis van diaken Van Dam, staande 'buiten de Rotterdamsche poort'.[26] Toen de politie op 29 mei een inval deed las 'de schrijnwerker van Wagtendonk in qualiteit van ouderling van die secte... uit een groote bijbel...'. Aangezien meer dan twintig personen bijeen waren, werd proces-verbaal opgemaakt.[27] Ook van de rechtzaak die hiervan het gevolg is geweest, is het vonnis verloren gegaan. Slechts weten we dat in 1841 Jacob van Dam, tezamen met Afgescheidenen uit andere plaatsen, kwijtschelding van *ƒ* 8,- boete vraagt.[28]

Vermoedelijk heeft men zich, na deze gebeurtenissen in den regel bepaald tot samenkomsten van niet meer dan twintig personen en is men bij grotere aantallen aan de aandacht van de politie ontsnapt. Want we vinden na mei 1836 niets aangaande een proces-verbaal of relletjes gericht tegen de Afgescheidenen te Gouda.

4. Gemeentelijk leven 1837-1840[29]

De eerste 'meerdere vergadering' waar 'Gouda' verschijnt is een provinciale, gehouden te Utrecht 16 maart 1837. P. van Wagtendonk is afgevaardigde en de onderhavige gemeente wordt ingedeeld bij de classis Leiden, waartoe zij tot begin 1840 zal behoren.[30] Reeds spoedig rijzen er moeilijkheden. In de classicale vergadering van september 1837 - de drie leden van de kerkeraad[31] zijn aanwezig - verschijnt oefenaar Pieter de Mik. Hij klaagt erover ruim een jaar geleden te zijn afgesneden. De kerkeraad verklaart dat De Mik zich 'dingen heeft aangematigd die den kerkenraad aangingen'. Maar de classis vindt dat de raad voorbarig heeft gehandeld, waarop De Mik weer als lid wordt aanvaard. Zijn vrouw - Catharina van der Vijg - die zich meermalen onbetamelijk heeft uitgelaten in de zaak van haar man en in geen drie maanden de godsdienstoefening heeft bezocht, zal worden 'vermaand en bestraft'.[32]

Op 11 september 1837 tekenen vijf leden van de Goudse gemeente - P. van Wagtendonk (ouderling), J. van Dam (diaken), A. van Dam, P. de Mik en P. de Mol - een formulier-request aan de Koning waarin de provinciale kerkenorde

25 Bos, *Archiefstukken* III, 235-236. Het ondertekende vonnis is niet gevonden.
27 Bos, *a.w.* 233.
28 ARA, archief Justitie, inv. no. 4844 (7 sept. 1841, no. 83).
29 Bij gebrek aan archiefstukken van de gemeente, kunnen wij voor deze paragraaf slechts putten uit classicale en provinciale notulen, alsmede uit enige brieven gepubliceerd in DERDE en VIJFDE DEEL.
30 HO Utrecht c.a., 16 maart 1837, art. 1 en 3.
31 Zoals we zagen: P. van Wagtendonk, ouderling: Jacob van Dam, L. den Hollander, diakenen.
32 NCL, 6 sept. 1837, geen art.

(1837) wordt aangeboden en bescherming van eredienst wordt gevraagd.[33]

Dit verzoekschrift werd door ons niet gevonden in het archief Hervormde Eredienst. Wij wagen de veronderstelling dat het niet is verzonden, aangezien slechts een klein gedeelte van de gemeente het wilde tekenen. Hoe dit ook zij - verzonden of niet - het geringe aantal ondertekenaars bewijst dat reeds in september 1837 er in de Goudse gemeente een groeiende sympathie is voor de stroming waaruit eerlang de Kruisgezinden zullen voortkomen.

Het jaar 1838 zal te Gouda onder de Afgescheidenen grote beroering brengen. Op 20 januari 1838 ontvangt Klaas van Wijk te Bodegraven - in het begin de ziel van de classicale vergaderingen (Leiden) - een brief van P. van Wagtendonk, waarin deze de hulp inroept van de kerkeraad in laatstgenoemde plaats ter beslechting van 'verschillen'. Nog dezelfde dag gaat een deputatie naar Gouda, maar de twist is zo ingrijpend dat Van Wijk c.s. besluiten haar te brengen op de eerstkomende vergadering van de classis.[34]

In deze samenkomst blijkt in de eerste plaats dat er een tweede ouderling is gekozen: C. in 't Hout. Verder: er is een aanklacht tegen P. van Wagtendonk. Deze heeft - in de vorm van een hypothecaire schuld - *ƒ* 430,- 'te veel op de kerk gevestigd'.[35] Van Wagtendonk heeft hiervan *ƒ* 300,- gebruikt om zijn schulden te betalen 'en van het overige ook geen bewijs hadde waaraan hij het uitgegeven hadde, welke som wel is terug gekome'. Een deel van de gemeente verklaart dat hij geen ouderling meer kan zijn. Men heeft hem een half jaar geleden wel willen helpen toen hij 'wegens zijne schulden zoude vastgezet geworden zijn' en hem toen *ƒ* 144,- gegeven. Diaken L. den Hollander kiest de zijde van Van Wagtendonk. De classicale vergadering spreekt uit dat de gemeente te Gouda 'niet broederlijk en Christelijk heeft gehandeld, door deze zaak overal, zelfs bij de vijanden te verbreiden'; verder dat diaken J. van Dam niet vrijuit gaat - hij had de financiële zaken der gemeente nauwkeuriger in het oog moeten houden; tenslotte dat het gedrag van de gemeente afkeuring verdient aangezien 'zij overdreven met P. van Wagtendonk ingenomen was, [en daardoor] veel aanleijding gegeven heeft tot die zaak ofschoon de daad blijft af te keuren, maar zijne omstandigheden toen dringende waare'.

Besloten wordt Van Wagtendonk te schorsen tot de eerstkomende provinciale vergadering.[36] Deze samenkomst wordt in april gehouden. Uit haar handelingen leren we dat het kerkgebouwtje door L. den Hollander zal worden 'overgeno-

33 Uitvoerig over dit request dat door een aantal gemeenten werd ingediend: VIERDE DEEL 241-243; Bos, *Archiefstukken* IV, 206-218; Schalk, *a.w.* bijlage H. Schalk vermeldt terecht dat het verzoekschrift werd afgedrukt in de *Goudsche Kerkbode* (Officieel Orgaan van de Gereformeerde Kerken der Classis Gouda) van 26 juli 1935; we vinden dáár echter geen bron genoemd.

34 NCL, naschrift notulen 12 dec. 1837.

35 Hoewel de schaarse gegevens geen volkomen klaarheid geven, mogen we wel aannemen dat met 'kerk' wordt bedoeld een gebouw in de Hoefsteeg, oorspronkelijk drie woningen, Wijk C, no. 21, 22 en 23. In 1841 blijkt de gemeente dit te *huren*, zoals we zullen zien.

36 NCL, 7 febr. 1838, art. 4.

men'; dat de schorsing van Van Wagtendonk zal worden gecontinueerd; dat er een commissie van onderzoek naar Gouda zal gaan, bestaande uit ds. Scholte en Klaas van Wijk; en dat de vergadering meent dat de verkiezing van C. in 't Hout onwettig is geweest en ongedaan moet worden gemaakt - gronden voor dit gevoelen worden niet genoemd.[37]

Op 11 mei 1838 verschijnt de commissie te Gouda. P. van Wagtendonk wordt kort en goed afgezet, de diaken L. den Hollander die, naar we zagen, zijn zijde had gekozen, wordt geschorst.[38] Alleen diaken J. van Dam is nog kerkeraadslid! Scholte schrijft enige dagen later aan mr. A.M.C. van Hall:

> 'De ouderlingen van Bodegraven zullen nu het opzicht over de gemeente waarnemen. Behalve den ouderling en den geschorsten diaken met zijn drie broeders, heeft de gemeente beloofd, in broederlijke eendracht te zamen godsdienst te zullen houden; vijf leden hebben daartoe hunne woningen afgestaan. Het gebouw daar zij kerk hielden is al weder verkocht. De Preekstoel gaat naar Amsterdam.'[39]

De volgende classicale vergadering - augustus 1838 - geeft een nieuwe ontwikkeling. Aanwezig zijn onder anderen Van Wagtendonk 'afgezette ouderling', L. den Hollander 'geschorste diaken', ds. H.P. Scholte (wordt gekozen tot praeses). We lezen in de notulen dat te Gouda de gemeente bij elkander vergadert uitgezonderd Van Wagtendonk, L. den Hollander en zijn broers 'benevens de zusters en kinderen, de weduwe Westbroek[40] en J. Mansvelder - deeze alle vergaderen bij P. van Wagtendonk. Laatstgenoemde belijdt schuld en verklaart dit ook in de vergadering der gemeente te zullen doen. J. van Dam wordt vermaand tot verzoening. L. den Hollander wenst niet opnieuw 'met de gemeente op te gaan' en niet langer het ambt van diaken te bedienen; hij blijft geschorst. Een commissie uit de kerkeraad van Bodegraven zal eerlang te Gouda komen, om 'zoo er daartoe geschikte personen zijn, over te gaan tot de verkiezing van een kerkeraad'.[41]

Enige dagen daarna gaan K. van Wijk c.s. naar Gouda, teneinde aldaar een gemeentevergadering te leiden. De geest is verzoeningsgezind en men komt overeen een *geheel nieuwe* kerkeraad samen te stellen. Gekozen worden tot ouderling P. van Wagtendonk (!), P. den Boer; tot diaken J. van Dam en A. van Eijk. De leden C. Bouter, J. Droog en P. de Mik maken bezwaar tegen de herverkiezing van Van Wagtendonk; volgens hen is hij 'een diep-gevallene'.[42] In de classicale vergadering van oktober 1838 is Scholte opnieuw aanwezig. Hij

37 HO Utrecht c.a., 19-20 april 1838, art. 11 en 15.
38 'Lijst der texten' - vergelijk hoofdstuk 5 onder Gouda.
39 VIJFDE DEEL 468 (brief Scholte aan Van Hall 16 mei 1838). Op de bladzijden 461 (noot 136) en 468 (noot 167) is vermeld 'VIERDE DEEL'; dit moet zijn: DERDE DEEL. Naar wij veronderstellen heeft L. den Hollander, de nieuwe eigenaar, het kerkgebouwtje Hoefsteeg C 21, 22 en 23 - kort daarna? - aan de gemeente verhuurd.
40 Raidt, *Levensgeschiedenis* 64: 'Een oude vrouw Westbroek, die bij dominé Ledeboer behoorde, maar altijd bij mij in de kerk kwam...'.
41 NCL, 3 aug. 1838, art. 4-6, 8 en 9.
42 NCL, naschrift notulen 3 aug. 1838.

deelt mede een brief te hebben ontvangen van Van Wagtendonk waarin deze verklaart dat hij zijn ambt niet zal aanvaarden 'totdat wij weder terug gekeerd zijn tot de dordtsche kerkeördening'. Hij wordt opnieuw geschorst.[43]

Pieter den Boer, wonende te Ouderkerk aan den IJssel, heeft een brief geschreven aan Klaas van Wijk, waarin staat dat hij bezwaar heeft tegen het aannemen van zijn bediening daar hij twee en een half uur woont van het kerkgebouwtje, zijn gezin veel van hem vraagt, maar bovenal daar hij er niet van overtuigd is dat hij van Godswege wettig tot ouderling is geroepen.[44] Toch leert het vervolg dat Den Boer tot ongeveer eind 1839, althans 'verkoren' ouderling is geweest.[45]

In 1839 wordt de kloof die gaapt tussen Van Wagtendonk c.s. en de rest van de gemeente groter. Men vergadert blijkbaar geheel gescheiden. In de classicale notulen van augustus 1839 vinden we, behalve dat Den Boer en Willem Nieuwwerf 'verkoren ouderling' worden genoemd, alsmede Van Dam en Van Eijk 'verkoren diaken':

> 'Wordt gesproken over van Wagtendonk die na herhaalde vermaningen de gemeente blijft lasteren, en zich geheel afgescheurd, en zich korteling heeft ingedrongen in de bediening door de uiterlijke handeling te verrigten die bij de bediening des doops gebruikelijk is. De vergadering oordeeld dat Van Wagtendonk behoort afgesneden te worden van de gemeenschap der kerk, en als een scheurmaker verklaard.'[46]

De leden die zich 'in de scheuring met van Wagtendonk vereenigen' zullen bij verharding eveneens worden afgesneden.[47]

In maart 1840 zijn als afgevaardigden van 'Gouda' ter classicale vergadering: de ouderlingen Pieter de Jong en Willem Nieuwwerf, alsmede de diaken Jacob van Dam. Daarna, tot en met de laatste vergadering van de classis Leiden (1837-1843), is Gouda niet meer vertegenwoordigd. De oorzaak hiervan zal een verregaande onderlinge verdeeldheid zijn geweest.

Pieter van Wagtendonk wendt hoe langer hoe meer de steven naar de Kruisgezinden. Op 11 juni 1840 is hij aanwezig op een voorbereidende bijeenkomst van het kerkverband van deze groepering: '... Algemeene Kerkvergadering der Dordtsche Gereformeerde Gemeenten', gehouden te Mastenbroek. Ook aan hem wordt voorgelegd of hij wil dienen als leraar 'voor de gemeenten onder het

43 NCL, 13 okt. 1838, art. 4-5. Voor de brief van Van Wagtendonk aan Scholte, 23 aug. 1838: VIJFDE DEEL 110-112.

44 VIJFDE DEEL 107-110 - brief van 22 aug. 1838. Klaas van Wijk schreef over al deze zaken een brief aan Scholte, gedateerd 24 aug. 1838. DERDE DEEL 314-317. Op deze bladzijden veronderstelden wij dat laatstgenoemde brief onjuist zou zijn gedateerd. Voortgaand onderzoek heeft ons echter geleerd dat dit niet het geval is.

45 Daarna vinden we Pieter den Boer als lid van de Afgescheiden gemeente te Rotterdam. Vermeld staat: 'Met attestatie van Gouda' - er wordt geen datum genoemd, maar gezien de plaats in het eerste ledenregister van genoemde gemeente (vgl. hoofdstuk 21) is Den Boer circa mei 1841 overgekomen. Verder: 'Na zich een geruimen tijd van de gemeenschap te hebben onttrokken, is bekend gemaakt niet meer tot de gemeente te behooren den 29 October 1848'.

46 NCL, 4 aug. 1839, art. 7.

47 Idem, art. 8.

kruis'. Doch Van Wagtendonk trekt zich blijkbaar - na aanvankelijke inwilliging van het verzoek - terug, want op 14 juni worden enige anderen wel in het ambt bevestigd, maar hij niet.[48] In het eerste ledenregister van de Afgescheiden gemeente te Rotterdam[49] staat vermeld dat Van Wagtendonk 12 november 1846 uit Gouda komende, te Rotterdam wordt ingeschreven; bij hem ontbreekt de gebruikelijke toevoeging 'met attestatie'. Zijn kerkelijke positie gedurende de jaren 1841 tot 1846 is even onduidelijk als de structuur van de Afgescheiden gemeente te Gouda gedurende het tijdvak 1843 tot 1848.

In het conflict rond de schorsing van Scholte (eind 1840) is 'Gouda' verdeeld geweest, zoals onder meer moge blijken uit de hier volgende brief.[50] Hij is een antwoord op een schrijven van Scholte aan een aantal gemeenten, nadat hij terecht zag aankomen, dat de synode te Amsterdam - 17 november tot 3 december 1840 - de op 6 en 7 maart van hetzelfde jaar over hem uitgesproken schorsing zou bevestigen.[51]

> 'Gouda, den 3 December 1840
>
> Geachte Leeraar!
> Een antwoord op UE brief. De vergadering der gemeente te Gouda te zamen geroepen om te spreken en te overwegen over den brief van den 25 November en begonnen met gebed en Psalm gezang. En de uitspraak van de gemeente is deze niet anders kan besluiten op dit oogenblik geenen de minste antwoord te kunnen geven, als deze eenparige stemme door tusschenkomende zaken, ook van de toestand met de Leeraaren der behandelinge van Amsterdam.
> Uit naam der gemeente dat in twee en drie getuigen alle woord bestaad.
> Zijt van ons alle hartelijk gegroet met toewensching van des Heeren genade.
>
> Jacob van Dam diaken
> Pr. den Boer
> S.A. Felix'

Zoals uit de brief blijkt; hij is gezonden door een gemeentevergadering, Van Dam tekent als diaken; het is niet zeker dat Den Boer begin december 1840 nog ouderling is.

5. Erkenning in 1841

Circa 1 augustus 1841 richt een deel der gemeente zich tot de Koning met een verzoekschrift, waarin erkenning wordt gevraagd.[52] Het overgelegde reglement is

48 *NAVGK* 12-13.
49 Zie hoofdstuk 21.
50 Het origineel wordt bewaard in de Scholte Papers (inv. no. 27) Central College, Pella, Iowa.
51 *Handelingen en Verslagen* 190, 243. Men zie voor de brief van Scholte aan een aantal gemeenten ook: DERDE DEEL 292-293.
52 Request en bijbehorende stukken vinden we in Herv. Ered. 27 sept. 1841, no. 6.

dat van Utrecht; de godsdienstoefeningen worden gehouden in een huis staande in de Hoefsteeg, wijk C, no. 21, 22 en 23 '*daartoe in huur* verkregen'.

Merkwaardig is het geringe aantal handtekeningen dat onder het verzoekschrift staat: 15 volwassenen - zij tekenen mede voor 29 kinderen. We vinden:

Cornelis Bouter en zijn vrouw Johanna Katharina Esveldt met vijf kinderen
Abraham van Dam en zijn vrouw Marian Boer met drie kinderen
Jacob van Dam en zijn vrouw Cornelia van der Graaf met zeven kinderen
Johannes van der Kleijn en zijn vrouw Cornelia Beukers met vier kinderen
Jacob Abraham Willem van Kluijve en zijn vrouw Maria Palmboom met zes kinderen
Abraham Lugtigheid en zijn vrouw Johanna Brakel met vier kinderen
P. de Mik en zijn vrouw Cornelia van Dam
Willem Schoon

De gemeente wordt erkend bij koninklijk besluit van 16 oktober 1841, no. 79.[53]

6. De Afgescheiden gemeente 1841 tot 1848

Scholte schrijft 5 januari 1841 aan de Koning, dat er te Gouda ‘een kleine... verzameling van Afgescheidenen bestaat’; en ‘Van deze kan ik echter geene bepaalde inlichtingen geven; dewijl ik met dezelve niet in dadelijke kerkelijke betrekking sta.’[54] Deze woorden betekenen dat ‘Gouda’ niet duidelijk en eenparig vóór de geschorste ds. Scholte heeft gekozen. Dit weerhoudt de zwakke gemeente niet in oktober 1841 de volbloed-Scholtiaan Hendrik Barendrecht, wonende te Zuid-Beijerland, te beroepen. Maar hij ontvangt op een provinciale vergadering de raad in eigen gemeente als ouderling en oefenaar te blijven arbeiden.[55]

Daarna beroept men de proponent Gerrit Jan Raidt[56]; deze komt in april 1842 met zijn gezin te Gouda.[57] Op 17 augustus daaraanvolgende wordt hij door ds. B. Fijnebuik (Schiedam) tot predikant bevestigd.[58] Al spoedig rijzen er moeilijkheden, waarover de bronnen echter niet geheel duidelijk en eenstemmig

53 Herv. Ered. 23 okt. 1841, no. 2.
54 DERDE DEEL211.
55 TWEEDE DEEL 77. Men zie voor Barendrecht (hij werd enige tijd te Utrecht, door Scholte, opgeleid tot predikant, maar ‘heeft het tot die hoogte niet kunnen brengen’) vorige delen, register.
56 Men zie voor hem ook hoofdstuk 14 (Stellendam). Raidt werd in 1788 te Raalte geboren en overleed in 1877 te Albany, (staat) New York. Hij werd, na zich in 1818 te Hoogeveen te hebben gevestigd, van 1839 tot 1841 door ds. H. de Cock opgeleid tot predikant. In 1841 werd hij geëxamineerd.
57 Raidt, *Levensgeschiedenis* 63: ‘Nu was die gemeente te Gouda aan de zijde van Ds. Scholte.’ Naar wij reeds aanstipten, is dit niet geheel juist: de gemeente was op dit punt verdeeld.
58 Vergelijk blz. 262.

zijn.[59] We zullen voor de goede orde de notulen van de provinciale vergaderingen van Zuid-Holland volgen.

Op de voorbereidende provinciale vergadering van het gereconstrueerde kerkverband van Zuid-Holland[60] gehouden te Schiedam eind 1842, is ook ds. Raidt aanwezig. Maar zaken, als van Gouda, kunnen niet in behandeling komen.[61] Men spreekt enige malen over een geprojecteerde classicale vergadering te Delft; deze zal ook hiernà worden genoemd.[62]

De provinciale vergadering van 11 april 1843 werd eveneens te Schiedam gehouden. Van Noord-Holland verschijnen ds. S. van Velzen en de Amsterdamse ouderling P. Niezen; ook ds. Raidt is aanwezig, zij het ook dat hij geen credentiebrief van zijn gemeente kan tonen. Ds. P.M. Dijksterhuis wordt gekozen tot praeses, ds. S.O. Los tot scriba.

'Gouda' heeft een brief gezonden 'tot inhoud hebbende dat de opzieners wel vereenigt waren met de regering der kerk, toch bezwaart om met ons te vereenigen om dat zij welligt scheuring zou kunnen verwekken'.[63] De zin van deze woorden is dat men wel de Dordtse kerkenorde aanvaardt, maar zich niet durft aansluiten bij het gereconstrueerde kerkverband. Na het voorlezen van genoemde brief stelt de praeses de zaak aangaande Raidt aan de orde. Hij is geschorst door een classicale vergadering gehouden te Delft 'vanwege onbekwaamheid tot den dienst'. Het protest van zijneerwaarde hiertegen wordt voorgelezen.[64] De praeses verzoekt ds. Los verslag te doen van het gebeurde met ds. Raidt, zoals dit op genoemde classicale vergadering is behandeld. Het blijkt dat er een commissie van onderzoek te Gouda is geweest.

> 'Ds. Los leest daartoe voor de vergadering het extract van [het verslag van] de commissie tot inhoud hebbende aanmerkingen tegen het Herders- en Leeraarsambt van Do. Raidt... Do. Raidt verzocht zich voor de vergadering te mogen verdedigen... Hij wilde niet ontkennen dat vele zaken alzoo waren gelijk de Commissie opgenomen had, maar dat de zaken in een goed daglicht geplaatst zijnde, eene andere glans zouden hebben. Zijn ERW. verklaarde [dat hij] in dien tijd van wegen de mishandelingen die hem van zijn kerkeraad en eenigen uit de

59 Bijvoorbeeld: Raidt (*Levensgeschiedenis* 63) schrijft dat hij werd geschorst op een 'klassikale vergadering' gehouden te Rotterdam, maar dat hij toen nog niet was bevestigd. Verder: 'Zij zeiden dat zij mij wel wilden erkennen, maar dan moest ik het nieuwe kerkelijk reglement aannemen dat door Ds. Scholte met eenige anderen was opgesteld en mij opnieuw van hen laten examineeren, anders kon ik geen leeraar te Gouda zijn'. De bedoelde vergadering was echter geen classicale, maar een provinciale, en werd gehouden 26 oktober 1842 te Rotterdam (TWEEDE DEEL 77), zoals we nader zullen zien. Ook was Raidt toen reeds bevestigd. In de *Levensgeschiedenis*, circa dertig jaar later uit de herinnering opgeschreven, komen meer onjuistheden en onnauwkeurigheden voor (zo schrijft Raidt op blz. 70, dat hij in 1856 met het 'barkschip de Galense genaamd' naar Amerika vertrok; hij bedoelt het fregatschip 'Glance').

60 Vergelijk hoofdstuk 8.

61 NPZH I, 13 dec. 1842, art. 3 en 7.

62 Idem, art. 8-9. Aangaande deze classicale vergadering is zeer weinig bekend. Zij moet zijn gehouden tussen 13 dec. 1842 en 11 april 1843 (de datum van de eerste 'echte' provinciale vergadering van het gereconstrueerde kerkverband).

63 NPZH I, 11 april 1843, art. 6.

64 Idem, art. 8. Er staat 'classicale vergadering te Gouda'; dit is een verschrijving.

> gemeente [waren] aangedaan, zeer getroubeleerd was, en in zonderheid ook dien dag, waarop het onderzoek plaats vond. Zijn ERW. verhaalde hoe hij onder veel strijd in de bediening gekomen was, als mede hoe hij in de gemeente Gouda was gekomen, hoe men hem daar ontvangen had, en na dat zijn ERW 17 weken als Proponent hun gediend had, men had aangedrongen op zijn bevestiging.[65] Ja zelfs na zijne bevestiging met veel genoegen had werkzaam geweest, maar hoe men hem eenmaal op de Provinciale vergadering te Rotterdam den 26 October 1842 voorstelde een nieuw onderzoek te ondergaan. Dit zijn ERW. geweigerd hebbende, om dat hij de leden dier vergadering, zijnde tegen de Dordtsche Kerkorde, daar toe niet bevoegd oordeelde, alsmede geen noodzaak wetende, om het geen de Provinciale vergadering te Groningen die zijn ERW. geëxamineerd had [bepaald had], wederom te verwerpen. Hier uit zijn vele onlusten in de gemeente Gouda opgerezen en zijn ERW. aan vele troubeleeren bloot gestelt. Daar zijn ERW. in onderscheidene gemeentens al gepredikt had, vraagde hij aan die broeders die hem gehoord hadden, getuigenis omtrent zijne leer, waar op hij bij alle die broeders een gunstig antwoord verkreeg. Verklarende voor de vergadering dat zijn prediking wel zeer eenvoudig was, maar nogthans zuiver en bij velen tot stigting had dienstbaar geweest. Na dat zijn ERW. voor de vergadering verklaring had gedaan van zijn huisbezoek als verdere handelingen en gezegd zich door troubeleering dikwijls te hebben versproken, heeft hij zijne zaak aan de vergadering ter beoordeling overgegeven.'[66]

Nadat ds. Raidt de vergadering heeft verlaten, komt een langdurige discussie op gang. Tenslotte wordt een voorstel van ds. Los aangenomen dat inhoudt dat de schorsing van Raidt kan worden opgeheven; evenwel: laatstgenoemde zal voor de keuze worden geplaatst, wat een beoordeling van zijn bekwaamheid aangaat, of door een commissie te worden onderzocht òf 'voor de vergadering eene Leerrede te doen'. Ds. Raidt verklaart desgevraagd voor het laatste te kiezen.[67] De volgende morgen, 12 april - volgens Raidt om zeven uur[68] - werd een korte preek gehouden, en wel over Romeinen 5 vers 1. Als de praeses het oordeel der vergadering vraagt, neemt ds. Los als eerste het woord.

> 'Do. Los zegt geen ketterijen gehoord te hebben. Vertrouwt ook dat zijn ERW. de zelve niet moedwillig zal invoeren. Zegt wel eenige aanmerkingen gemaakt te hebben als het nalaten van het verklaren van het laatste punt in de eerst opgegeven vijf punten, het aanspreken der bekommerden als hun meer troostende met de vrucht als met de grond waar uit alle vrucht moet voortvloeijen, namelijk Jezus Christus, de grond van het geloof en de vrede met God. ZIjn ERW. oordeelt nogthans daar hij leeraar is dat hij niet behoort afgezet te worden. De gansche vergadering is van oordeel dat

65 Deze opmerking stemt overeen met wat we reeds vonden: in april 1842 te Gouda gekomen, 17 aug. 1842 bevestigd.
66 NPZH I, 11 april 1843, art. 12.
67 Idem, art. 14.
68 Raidt, *a. w*. 65.

de schorsing moet worden opgeheven, en men hem als leeraar zal blijven erkennen, hoewel ook Do. van Velzen en Do. Dijksterhuis met Do. Los eenige aanmerkingen gemaakt hadden en Do. van Velzen verklaarde, als hij *nu* moest worden toegelaten, hij er aan twijfelde, ja oordeelde dat hij niet zou worden toegelaten, maar eenmaal toegelaten zijnde, men hem nu in zijne bediening zoude erkennen.'[69]

69 NPZH I, 12 april 1843, art. 19.

De vergadering spreekt daarna uit ‘dat Do. Raidt in zijne gemeente zou moeten blijven tot dat hij door eene wettige roeping genegen was en de gelegentheid zou vinden om te vertrekken’.[70] Enige dagen later ontvangt Raidt een beroep van Herwijnen en 28 juni 1843 wordt hij aldaar door ds. P.M. Dijksterhuis van Dordrecht bevestigd.

In hoofdstuk 5 vonden we dat de leerling en aanhanger van Scholte, ds. H.G. Klijn, zowel in het tijdvak 19 augustus 1840 tot 17 maart 1842, als op 24 augustus en 2 oktober 1843 te Gouda preekte. In de periode waarin Raidt in deze gemeente stond, is hij er niet opgetreden.[71]

Vlak voor zijn vertrek uit Gouda verschijnt ds. Raidt, vergezeld van ouderling J. Poot, in de (eerste) vergadering van de gereconstrueerde classis Rotterdam, welke classis tot 1850 ook gemeenten uit een verre omgeving van Leiden zal omvatten. Poot meldt dat sommige leden van de kerkeraad zich van de anderen afscheiden en hen ‘die met deze Classe vergaderen als scheurmakers beschouwen en hunne aanspraak op het Kerkgebouw willen doen gelden. De vergadering geeft... den raad de zaken af te wachten, hoe dat deze broeders handelen zullen na het vertrek van Ds. Raidt’.[72]

In augustus 1843 woedt de strijd tussen pro- en anti-Scholtianen in Gouda voort; aanwezig ter classicale vergadering is ouderling J. Poot; op diens vraag

> ‘... hoe te handelen met zijn mede-kerkeraadsleden, die zich op de oude gronden van Kerk-regering, zooals die te Amsterdam in 1840 gelegd zijn, niet kunnen vereenigen, geeft de Classe den raad de gemeente bijeen te roepen om te vernemen, welke partij zij kiezen wil; en dan met degenen die met ons vereenigd zijn, zoo mogelijk nieuwe Kerkeraadsleden te verkiezen’.[73]

Drie maanden later is ‘Gouda’ niet vertegenwoordigd op de classis. Zij zal tot 1847 absent blijven... Er is een brief van de gemeente of van één van de kerkeraadsleden ingekomen. We lezen:

> ‘...alsdat zij weder te samen vereenigt [waren] en verder zoude dom. Los hetzelfde openbaren. Maar die getuigd er geen bijzonderheden van te weten, als dit, dat zij van te vooren dom. Klijn verzogt hadden om te prediken. Dat was hun afgeraden en dat ZEW. in deszelfs plaats zoude prediken. Dit was goedgekeurd en is niet geschied en dom. Klijn heeft gepredikt en zoo is men weder tot het voriege samen vereenigt.’[74]

70 Idem, art. 20.
71 Enige maanden voor de erkenning, namelijk op 29 juni 1841, wordt tegen H.G. Klijn proces-verbaal opgemaakt wegens het ‘als hoofd en voorganger’ te zijn opgetreden in een vergadering in het gebouw in de Hoefsteeg. (Schalk, *a.w.* bijlage K) Hij moet zich verantwoorden voor de arrondissementsrechtbank te Rotterdam; het vonnis is verloren gegaan.
72 NCR, 8 juni 1843, art. 7.
73 NCR, 9 aug. 1843, art. 7.
74 NCR, 2 nov. 1843, art. 4.

Afgezien van de Kruisgezinden, horen we van de Afgescheidenen te Gouda niets voor het midden 1847. Kennelijk is de - reeds erkende - gemeente door innerlijke verdeeldheid in het tijdvak 1843 tot 1847 nagenoeg te gronde gegaan. Des te verwonderlijker is het dat we van haar in 1847 en 1848 enige levenstekenen ontvangen uit de classicale notulen. We vinden in die van augustus 1847:

> 'De Praeses [ds. H. Diemer] vraagt hoe de kerkenraad van Bodegraven moet handelen met J. Batteljee wonende te Gouda, die zig bij de Gemeente te Bodegraven begeert aan te sluijten en kinderen laaten doopen.
> De Vergadering oordeelt dat men nauwkeurig zal letten op den wandel eer men hem als Lidmaat aanneemt. Zoo daar geene aanmerking op is hem dan als Lidmaat aanneemen en met den doop voortgaan.'[75]

Een jaar later zijn in de classicale vergadering twee 'provisioneele opzieners' van Gouda aanwezig; P. de Mol en H. de Puijt.

> 'De Praeses [H. Diemer] vraagt aan de Provisioneele Opzieners van Gouda, of zij iets hadden voor te stellen. De Mol geeft te kennen, dat er verschil bestond tusschen [J.] Batteljee die vroeger bij de *gemeente* was geweest, maar zich thans nog niet daar bij gevoegd had, en de Puijt. Waarom Batteljee zich thans nog onttrok van de gemeente. De Praeses vraagt of de Puijt, die tegenwoordig was, verzoenings gezind was. Zijn antwoord was Ja. Verder zegt de Praeses, dat men voorzichtig zou zijn met Batteljee, om dat er groote reden waren om aan zijn opregtheid te twijvelen. Verder, dat men niet nodig had in deze zaak zich in te laten, dewijl Batteljee nog buiten de gemeente stond.
> Ds. Los vraagt aan deze Broeders hoe of er gehandelt wordt met het lidmaat Klein,[76] vroeger *ouderling* in de gemeente. Er wordt medegedeelt, dat het hem nu en dan wordt toegelaten om voor te gaan. Hier op worden die broeders vermaant dit niet meer toe te laten, omdat genoemde perzoon zich eerloos voor de wereld had gemaakt en tot laster van Gods volk verstrekt had, en dat zij bijzonder op zijn gedrag moesten letten.'[77]

En met deze weinig-bemoedigende uitspraak van ds. S.O. Los eindigt de onsbekende geschiedenis van de eerste Afgescheiden gemeente te Gouda.

7. De Kruisgemeente 1849 tot 1863

Uit het voorgaande is gebleken dat er in de jaren rond 1840 te Gouda Afgescheidenen waren die sympathie koesterden voor de Kruisgezinden. Begin 1842-1841 was het jaar van de vrijheidsaanvrage - scheiden twee personen, namelijk Gerrit van Staveren

75 NCR, 4 aug. 1847, art. 18. De hier bedoelde persoon is Jacobus Batteljee, horlogemaker, gehuwd met Sophia Charlotta van Leeuwen, wonende Grote Markt Letter A, no. 147.
76 Wellicht Adrianus of Johannes van der Kleijn.
77 NCR, 1 aug. 1848, art. 13.

en Willem Eykhoff (gehuwd met Aagje van Staveren) zich af van de Hervormde kerk, en verklaren daarbij ‘zonder zich te voegen bij de

Christelijk Afgescheiden Gemeente hier ter Stede'.[78]

Volgens het 'Verslag van het begin en de voortgang der Gereformeerde gemeente onder 't kruis te Gouda'[79] verzocht Gerrit van Staveren reeds in 1841 aan Cornelis van den Oever te Rotterdam, maandelijks een oefening te leiden. Laatstgenoemde bleek bereid dit te doen; de samenkomsten werden gehouden in het huis van Van Staveren aan de Lange Groenendaal. Al na korte tijd kwam daar 'een menigte hoorders'. Van Staveren, Eykhoff en echtgenote worden lid te Rotterdam; een kind van genoemd echtpaar werd aldaar zelfs gedoopt door de in 1844 predikant geworden Van den Oever. Daar deze geen gelegenheid meer vond naar Gouda te komen, ging de in 1792 te Delft geboren Frederik Urbanus zijn plaats innemen. Sedert 1837 woonde hij te Schiedam, in 1849 vestigt hij zich te Gouda.[80]

Op 24 augustus 1849 wordt F. Urbanus tot lerend ouderling gekozen, Willem Eykhoff en Karel Nieuwland tot diaken, terwijl Cornelis van Eeuwen tot kerkmeester wordt benoemd. De gekozenen worden 16 september 1849 door C. van den Oever bevestigd. Het lijkt ons juist deze datum te rekenen voor die van de instituering en niet die van 24 augustus. Op 12 december 1849 wordt de eerste vergadering van de kerkeraad gehouden.

Al voor de instituering blijkt het dat de woning van Van Staveren te klein is om het groeiend aantal kerkgangers te bevatten. Het huren van de schuur van een blekerij aan de Kattensingel biedt uitkomst. In 1852 brengt de gemeente *ƒ* 352, 95 bijeen voor kerkbouw.[81] En het volgende jaar wordt op de plaats van de gehuurde schuur een 'echte' kerk gebouwd.[82] Zeven gemeenteleden lenen in totaal *ƒ* 1200,- tegen 3%. Een aanvraag tot subsidie voor het ontbrekende aan het gemeentebestuur wordt afgewezen.[83]

Over de jaren 1854 tot 1859 zijn er niet veel vermeldenswaardige gebeurtenissen. In 1857 probeert men tevergeefs ds. J. Holster te Vlissingen te beroepen.

78 Schalk, *a.w.* 26. Gerrit van Staveren was horlogemaker en woonde Lange Groenendaal - 'hier is later de speelplaats van de Groen van Prinsterer-school gekomen; na verhuizing van deze school is in het gebouw een leao-school gekomen'. [1985] (Pas, *a.w.* 62)

79 Inleiding in eerste notulenboek der gemeente - GA Gouda, Arch. Gereformeerde kerk, inv. no. 1: 'Notulen van de kerkeraad 12 dec. 1849-10 jan. 1861'. Het eerste ledenregister werd niet bewaard; wel het eerste doopboek (dopeling en doopouders) - we zullen, teneinde het geven van teveel namen te vermijden, hiervan geen extract geven. Behalve de reeds genoemde personen in paragraaf 2, zullen we - hierna - nog de ondertekening van het request van 1863 vermelden.

80 Men zie voor hem hoofdstuk 23 (Schiedam).

81 Notulen kerkeraad 7 jan. 1852.

82 Pas, *a. w*. 62. Op deze bladzijde vinden we een afbeelding van de pastorie van oefenaar Urbanus met daarnaast een gedeelte van de 'Kattensingelkerk'. 'Later stond hier de handelskamer HAKA, thans "De Gouden Haan".'

83 Uitvoerig hierover: Muylwijk, *a.w.* 13-14; Pas, *a.w.* 62-63. Herv. Ered. 22 maart 1853, no. 4: 'Door den Raad der Stad Gouda gevraagd zijnde om inlichting of tot de erkende Kerkgenootschappen behoort - *de Gereformeerde gemeente onder 't kruis*- is daarop bij missive te kennen gegeven, dat nergens eene gemeente onder dien titel is erkend'.

Frederik Urbanus (1792-1877)

Gezegd mag worden dat de gemeente zich in deze tijd regelmatig uitbreidt.[84] In 1860 heeft de kerkeraad als samenstelling: Jan Teekens, F. Urbanus, ouderlingen; Pieter de Jong, Jacob Johannes Verdries, diakenen. Kerkmeester zijn: C. van Eeuwen en Adriaan Vonk.

Eind 1861 verschijnt in de vergadering van de kerkeraad het lid Dirk Spannenburg. Hij overhandigt een stuk ondertekend door negentien 'adressanten' die allen vereniging met de Afgescheidenen begeren.[85] De kerkeraad verklaart de brief nader te zullen overwegen. Kort nadien wordt het duidelijk dat ook de kerkeraad - althans in meerderheid - de vereniging begeert. De notulen gewagen van gemeenten 'dewelke met ons een en dezelfde Leer der Godzaligheid omhelzen'. Een drietal personen uit genoemd college zal zich wenden tot 'de Synodale Commissie van de Christelijke Afgescheidenen'.[86] Na enige correspondentie besluit de kerkeraad de provinciale vergadering, welke 2 april 1862 te Gorinchem zal worden gehouden, te bezoeken.[87] Uit de notulen van deze bijeenkomst[88] zien we dat door 'Gouda' zijn gezonden J. Teekens en J.J. Verdries. Het blijkt echter dat beiden - in opdracht van hun gemeente - niet zozeer komen om zich met het kerkverband van de Christelijke Afgescheidenen te verenigen, als wel te verzoeken 'bij de eerskomende Synode te arbeiden tot opheffing van de besluiten der Synoden van 1854 en 1860 in betrekking tot de toetreding en vereeniging der gemeenten onder het kruis...'. Genoemde besluiten - waarbij in de discussie die van de synode van 1851 worden gevoegd - behelsden enerzijds het niet willen herroepen van de aanvragen tot vrijheid tot de landsoverheid gericht, het kiezen van de naam waarin het woord 'gereformeerd' niet voortkwam alsmede het niet-automatisch erkennen van de Kruisdominees; en anderzijds het constateren dat de Kruisgezinden deze drie punten als een onoverkomelijk bezwaar voor hereniging achtten.[89] De provinciale vergadering stelt vast dat zij niet kan afwijken van genoemde synode-besluiten. De praeses vraagt aan de 'Commissie' - Teekens en Verdries - 'of zij voor hunne gemeente op deze grond vereenigen kunnen'.

> 'J. Teekens antwoordt voor zijn persoon *neen*, maar begeert dat er met zijn kerkeraad gecorrespondeerd worde.
> Verdries heeft minder bezwaar, verklaart dat hij zelf niet zonder twijffeling is

84 Er is een aantal buitenleden, van wie we noemen - teneinde een indruk te geven van het gebied dat de gemeente bestrijkt: Teuntje Baks-Snoey, Zevenhuizen: Jacob Bremmer, Waddinxveen; Alida van Galen echtgenote van C. Vermeulen, daarna van ds. J. Juch, Koudekerk; Symen Hagen, Reeuwijk; Cornelis de Hoop, Gouderak; Leendert Kruit, Zwammerdam; Willem Kuilenburg, Moordrecht; Adrianus van Leeuwen (enige jaren ouderling), Sluipwijk; Jan Teekens (idem), Reeuwijk; Jacobus van Welzenis, Sluipwijk. Bij deze plaatsnamen dient te worden opgemerkt, dat voor de bewoners van de Krimpenerwaard de dichtstbij-zijnde Afgescheiden gemeenten waren die te Gouda, Oudewater, Schoonhoven en Bergambacht.

85 'Notulen kerkeraad 11 februari 1861-1871' (inv. no. 2), vergadering van 22 nov. 1861, art. 3.

86 Not. kerker. 14 dec. 1861, geen artikel.

87 Idem 17 maart 1862, geen artikel.

88 NPZH II, 2 april 1862, art. 13.

89 *Handelingen en Verslagen* 523-532 (1851); 585-589 (1854); 774, 786-787 (1860).

aangaande de waarachtigheid van hun standpunt, maar heeft eenige bezwaren tegen het doopen van kinderen, die den doop van hunne Leeraren ontvangen hebben, alsmede betrekkelijk het al of niet kunnen blijven dienen van hunne kerkeraadsleden. Ten zijnen genoegen verklaart de vergadering dat die doop niet door of van onze zijde geëischt wordt, maar alleen bediend wordt wanneer er bij de leden van hunne zijde bezwaar is.
Ten tweede dat de vergadering evenmin vordert het aftreden of afzetten van kerkeraadsleden, hetzij leerende of regeerende die tot genoegen der gemeente dienen.
Op verzoek van Broeder Teekens zal er van het verhandelde aangaande deze zaak schriftelijk door de vergadering aan de gemeente kennis gegeven worden.
Na de Commissie nogmaals opgewekt te hebben om toch langer niet met hunne toetreding op die gronden te wachten, en haar hiertoe verwezen te hebben tot de naastbijzijnde Classis Rotterdam, verlaten zij de vergadering.'

Het verslag van de provinciale vergadering brengt te Gouda het besluit tot vereniging nog niet.[90] In mei 1862 dringen de eerder genoemde 'adressanten' opnieuw op een zodanige beslissing aan. Zij schrijven dat de kerkeraad 'het lichaam van Christus niet langer gescheurd moet doen blijven'.[91] Aan het einde van het jaar bedankt J. Teekens als ouderling; Leendert Karreman treedt in zijn plaats.[92] In april 1863 overhandigen twee leden een 'adres' tegen vereniging; het blijkt dat 52 gemeenteleden er voor zijn. De kerkeraad zelf is nog enigszins verdeeld: vijf leden zijn vóór en drie tegen.[93] Maar enige dagen later[94] spreekt hij eenparig uit vóór de vereniging te zijn; F. Urbanus die aanvankelijk aarzelde, heeft zijn bezwaren laten vallen.[95] Urbanus, Karreman en Verdries zullen naar Dordrecht gaan om daar op de provinciale vergadering 'de vereniging tot stand te brengen'.

We lezen in de notulen van deze samenkomst:[96]

90 Not. kerker. 14 april 1862, geen art.
91 Not. kerker. 9 mei 1862, art. 3.
92 Idem 12 dec. 1862, art. 2-3.
93 Idem 10 april 1863, art. 2.
94 Idem 20 april 1863, art. 8.
95 We bemerken dat J. Teekens in deze tijd een tegenstander is van de vereniging. F. Urbanus daarentegen een (zij het ook aarzelende) voorstander; in 1858 en 1859 had deze zich de woede op de hals gehaald van de aangeklaagde en daarna geschorste ds. C. van den Oever. We lezen hierover in een 'toegift' bij de door laatstgenoemde geschreven notulen van de Algemene vergadering van de Kruisgezinden, gehouden 23 maart 1859 te Rotterdam: 'F. Urbanus den ouderling en oefenaar van Gouda, meende te gaan schelden, doch dit werd hem door den voorzitter der Vergadering belet, toen liep hij de kerk uit, (dat was Urbanus)!... Zondags daarop volgende riep de goede Urbanus in de Kerk tot zijne Gemeente, dat zij nu van de van de Oevers gescheiden waren, en dat zij God nu konden danken dat zij verlost waren. Doch de man zeide niet, wij zijn van de Kerke geschorst, omdat wij dezelve verwoest hadden; ook voerde hij zulk een taal niet, toen hij twaalf jaar lang 60 guldens elk jaar van Ds. C. van den Oever kreeg tot ondersteuning. Toen dankte hij God niet, want toen waren er geen betere menschen dan de van den Oevers.' (*NAVGK* 605).
96 NPZH II, 6 mei 1863, art. 5.

‘Komt in de vergadering eene Commissie uit de gemeente onder het Kruis te Gouda... Uit de Instructiebrief door haar overgelegd en door onderling spreken,

wordt het de vergadering duidelijk, dat zij van harte wenschen te vereenigen met de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk, zonder eenigst beding. De vergadering hierover verblijd, reikt haar de hand der gemeenschap toe en besluit, dat, daar Gouda wenscht onder de Classis Leyden te ressorteeren, eene Commissie uit die Classis bestaande uit de Leeraren Sluijter en Brinkman en den Ouderling [J. C] Boeser[97] zich derwaards zal begeven, om volgens Synodale besluiten, Gouda tot Christelijke Afgescheidene gemeente te constitueeren. Waarna de Commissie na het zingen van Psalm 134 de vergadering verlaat.'

Volgens de notulen van de classis Leiden wordt 'Gouda' op 7 juli 1863 - na rapport van bovengenoemde commissie - met blijdschap aanvaard.[98] Vooruitlopende op de gebeurtenissen vermelden we dat, als in 1865 in Zuid-Holland een nieuwe indeling wordt gemaakt, Gouda 'totdat er een spoor op 's-Gravenhage komt' bij de classis Rotterdam wordt ingelijfd.[99]

8. Christelijke Afgescheiden gemeente 1863-1869

Na de vereniging heeft de gemeente een geleidelijke groei gekend. J. Teekens, J. van Welzenis en D. van Zeil die tegen de gang van zaken bezwaren hebben, conformeren zich na enige tijd.[100] In juni 1863 richt de gemeente zich met een request tot de Koning, waarin erkenning wordt gevraagd; het bevat onder meer de mededeling dat het is getekend door 'inwoners' van de stad Gouda en omstreken'. Op 3 juli daaraanvolgende beslist het Departement Hervormde Eredienst dat 'het bestaan eener Christelijk Afgescheiden gemeente te Gouda voor kennisgeving wordt aangenomen'.[101] Uit de ondertekening van het request krijgen we *enigszins* een indruk van haar samenstelling. Deze luidt als volgt.

De in paragraaf 7 genoemde kerkeraad (vier leden) alsmede de 'kerkmeesters'

C. van Eeuwen en A. Vonk
H. van den Dool
Johannes van Eeuwen
Johannes van Geel(l) en
J. van Hofwegen
Aart de Jong
H. Lammer(t)s
Johannes Nicolaas van der List
Cornelis de Mol
Aris Molenaar
G. Nieuwland

97 Te Boskoop.
98 NCVL, 7 juli 1863, art. 5.
99 NPZH II, 11-12 mei 1865, artikel is een vraagteken door beschadiging notulenboek.
100 Not. kerker. 1 mei 1863, art. 3; 22 april 1864, geen art. Eind 1869 wordt J. Teekens opnieuw ouderling.
101 Herv. Ered. 1 juli 1863, no. 13 en 3 juli 1864, no. 13.

Bartholomeus Nieuwveld
A. van Os
D. Spannenburg
D. Starreveld
Frederik Nicolaas van Steynvoort
Dirk Stolwijk
A. Urbanus
C. Urbanus
R. van der Valk
Teunis Vermeulen
R. de Vries

In totaal 27 namen van mannelijke leden. Bezwaarlijk kan worden aangenomen dat allen hebben getekend, want in 1865 omvat de gemeente 220 zielen. Ook

wordt het duidelijk, als we bovenstaande lijst vergelijken met die van paragraaf 2, dat er nagenoeg geen samenhang heeft bestaan tussen de oorspronkelijke Afgescheiden gemeente (1836-1848) en de Kruisgemeente van 1849, met de Afgescheiden gemeente van 1863 en volgende jaren.

In 1865 gaat Urbanus als oefenaar met 'emeritaat'. Zijn pensioen is gelijk aan zijn tractement: *ƒ* 234,- per jaar. Hij overlijdt te Gouda 10 april 1877.

De eerste predikant van de gemeente wordt Israël Middel - wij noemden hem reeds in hoofdstuk 24 (Vlaardingen). Hij staat te Gouda van 5 mei 1867 tot 21 mei 1882.

Hoofdstuk 51
Woerden

Woerden, met haar rijke en bewogen verleden - we memoreren slechts het bloedbad aangericht door de Fransen bij hun aftocht 24 november 1813, waarbij onder anderen één van de twee hervormde predikanten in zijn woning werd vermoord - telde in 1849 4200 inwoners. Er stonden 654 huizen, bewoond door 748 huisgezinnen. De bevolking vond haar bestaan in de landbouw, in de handel in hennep, pannen en stenen, alsmede in de bedrijvigheid die garnizoen en gevangenis met zich brachten. Niet onbelangrijk was de industrie: er waren niet minder dan twaalf pannen- en steenbakkerijen, alsook drie scheepstimmerwerven. Volgens *Van der Aa* telde de Hervormde gemeente met haar twee predikanten 2350 zielen; er waren 1530 Rooms-Katholieken, 150 Evangelisch-Luthersen, 20 Remonstranten en 7 Doopsgezinden.[1] Een aantal Afgescheidenen wordt niet genoemd; wij kunnen niet anders doen dan hun aantal voor circa 1849 op 100 schatten.

1. Overzicht

Hoewel de Afscheiding te Woerden, tengevolge van innerlijke verdeeldheid, zich slechts in geringe mate heeft kunnen ontplooien, mag haar geschiedenis enigszins gecompliceerd worden genoemd.[2] Daarom beginnen we, alvorens de gebeurtenissen breder uiteen te zetten, met een overzicht.

In 1838 omvat de groep Afgescheidenen ongeveer 70 leden, in 1869 - ondanks emigratie van circa 46 personen: 160 zielen. Reeds in 1838 breekt de Afgescheiden gemeente te Woerden met het kerkverband. ‘Woerden’ behoort tot de Kruisgemeenten van 1841 tot 1858. In laatstgenoemd jaar geraakt zij in het grote conflict rond C. van den Oever - hoofdstuk 22 - buiten de gemeenschap van de meeste van deze kerken. Door haar predikant M. Keulemans in 1860 verlaten, is zij vermoedelijk in een toestand van ontbinding geraakt. Maar we weten aangaande het tijdvak 1860-1864 van deze gemeente nagenoeg niets. Vaststaat dat zij in 1864 onder leiding van de te Woerden ‘neergestreken’

1 *Van der Aa* XII, 541-558.

2 We noemden ‘Woerden’ enige malen in het VIERDE DEEL: hoofdstuk 19 ‘Linschoten’. Linschoten ligt ongeveer vier kilometer ten zuidoosten van Woerden en zes kilometer ten noorden van Oudewater. Laatstgenoemde twee plaatsen liggen in Zuid-Holland, Linschoten in Utrecht. In 1849 wordt gesproken van de Kruisgemeente te Linschoten en Woerden. (318)

predikant (zonder dit wettig te zijn in Nederland) J. de Rooij weer tot leven is gewekt. Zij wordt opnieuw 'geïnstitueerd' - het gaat wat vreemd toe, zoals we zullen zien - op 20 november 1864. Van 1865 tot 1869 behoort zij opnieuw tot het verband van de Kruisgezinden. Zij gaat mee in de vereniging van 1869 en wordt, hoewel liggende in de provincie Zuid-Holland, op haar verzoek opgenomen in de classis Utrecht van de Christelijke Gereformeerde kerk. Circa 1880 valt zij terug van 160 tot 120 zielen.

'Woerden' onttrekt zich in 1893 aan de vereniging van de Christelijke Gereformeerde kerk met de kerken ontstaan uit de Doleantie; zij behoudt haar naam: Christelijke Gereformeerde gemeente te Woerden (na gedurende een jaar 'Gereformeerde kerk A te Woerden' te hebben geheten). De Doleantie-kerk aldaar ontstond 27 december 1887 en deze verkrijgt in 1892 de naam Gereformeerde kerk te Woerden - van 1892 tot 1893 met de toevoeging: B.

2. Hervormd archief

In de Hervormde gemeente te Woerden, inzonderheid in de kerkeraad, zijn er van 1828 tot 1834 veel spanningen en conflicten geweest.[3] Conflicten die merendeels ontstonden uit het onverstandige optreden van ds. J. Broekman (1828-1848), en niet voortkwamen uit verschil van overtuiging ten aanzien van de koers van de Hervormde kerk. De andere predikant was de bekende D.A. Detmar (1815-1834)[4] van wie kan worden gezegd dat hij 'in piëtistische en bevindelijke geest predikte'.[5] Detmar had bezwaren tegen het stellen van de 'vier avondmaalsvragen' - een soort belijdenis des geloofs voor ieder avondmaal - en tegen de Evangelische gezangen.[6] De handelingen van Broekman zijn bij herhaling door het classicaal bestuur van Leiden afgekeurd en hebben tot ingrijpen van dit college geleid. Haitsma schrijft: 'De jaren 1829-1834 zijn een dieptepunt geweest in de geschiedenis van de gereformeerde kerk van Woerden'.[7]

Wij menen dat ds. Detmar, hoewel niet meegegaan met de Afscheiding - die begon een dag nadat hij te Ede werd bevestigd - haar te Woerden heeft voorbereid. Ongetwijfeld zal zijn prediking weerklank hebben gevonden bij dat deel der gemeente dat vertrouwd was met bevinding, piëtisme en mystiek.

Het 'Aktenboek Kerkeraad 1834-1868' is onzes inziens duidelijk en volledig in het vermelden van degenen die zich afscheidden. Het tijdvak waarin ongeveer 70 personen - ouders en kinderen - de Hervormde kerk verlieten, omvat de jaren 1835 tot en met 1838. We vinden het volgende.

3 J. Haitsma, *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Hervormde (Gereformeerde) kerk van Woerden van 1593 toten met 1963*, Woerden 1978, 251-271.
4 Men zie voor hem: Exalto e.a., *Zij die bleven* 56-67.
5 Haitsma, *a.w.* 283.
6 *Ibidem* 221, 251, 253.
7 *Ibidem* 267-268.

21 September 1835

Frederik Bol en zijn vrouw Antje Hartog met hun drie kinderen[8]
Adrianus Bouwman en zijn vrouw Geertrui Eijdman met een kind[9]
Abraham Flier en zijn vrouw Lena Blonk
Jan van Steenwijk en zijn vrouw Maria Justina Oostrum met hun twee kinderen[10]
Johanna Tibbe

14 december 1835

Martinus van den Berg en zijn vrouw Gijsbertje Voorbergen
Otto Geerling en zijn vrouw Jansje van den Berg met hun kinderen[11]...Geerling[12]
Meindert Hoogendoorn en zijn vrouw Marrigje Blok met hun twee kinderen

28 december 1835

Gerrit Evenblij
Jacob Hardebol en zijn vrouw Trijntje Snel met hun kinderen[13]
Willem de Koning
Gerrit Noppen met zijn twee kinderen

25 januari 1836

Pieter Tibbe en zijn vrouw Geertje de Kouwer
Jan Tibbe
Gillis (?) de Wolf(f)

22 februari 1836

weduwe G. van den Berg[14]

8 maart 1836

Petronella van Trigt
Aart Verrips[15]

20 juni 1836

Jacoba Stam (echtgenote van Ernst Jacob Krieger) met haar vijf kinderen

25 september 1837

8 Later lid te Kockengen; genoemd worden dan zeven kinderen - VIERDE DEEL 321. Enige gegevens in deze pericoop zijn ontleend aan GA Woerden: 'Bevolkingsregister Woerden, aangelegd 1 januari 1841'. De plaatselijk-geïnteresseerde kan in dit register tal van bijzonderheden aangaande de Woerdense Afgescheidenen vinden.
9 Later lid te Kockengen; het gezin emigreert naar de U.S.A. VIERDE DEEL 321.
10 Idem - VIERDE DEEL 323. Genoemd worden twaalf kinderen.
11 Aantal niet genoemd.
12 Zoon van echtpaar Geerling-van den Berg.
13 Aantal niet genoemd.
14 Tot zover tellen we 26 belijdende leden. De kerkeraad gaf 22 februari 1836 op aan het classicaal bestuur van Leiden, dat '...het getal der Leden die zich afgescheiden hebben een 24 Personen, behalven 25 kinderen zal uitmaken...' (not. kerker. 22 febr. 1836).
15 Later lid te Kockengen - VIERDE DEEL 323.

Aart Blonk Nz. en zijn vrouw Ootje Snikkenburg

18 december 1837
Vrouw van wie de naam niet wordt genoemd

15 juni 1838
Casper Flier en zijn vrouw Neeltje van der Voorst (Woerd?)

24 september 1838
Maurits Blonk met zijn kinderen

We tellen hierboven 35 belijdende leden (‘lidmaten’); stellen we het aantal doopleden eveneens op 35, dan komen we - voor eind 1838 - op een totaal van

70 Afgescheidenen. Na 24 september 1838 zijn er de eerste jaren geen nieuwe afscheidingen.

Toch heeft een aantal Hervormden de zondagavondsamenkomsten ten huize van Abraham Flier wel bezocht. In 1839 vinden we hierover in de notulen van de kerkeraad, dat ouderling H. van Dommelen voorstelt gedurende de zomer de woensdagavonddiensten te verschuiven naar de zondagavond '...ten einde sommigen der gemeente van eenen welbekenden die zich als zoogenaamde predikant heeft opgeworpen' - bedoeld is A. Flier - 'en des zondags avonds predikt, af te houden...'.[16]

In het Bevolkingsregister van Woerden, aangelegd 1841, vinden we onder anderen nog de namen van de volgende personen, waarbij staat vermeld 'Separatist'.

Jan van Mourik en zijn vrouw Elisabeth Dirkje Niermeijer
Jan Niermeijer en zijn vrouw Elisabeth Bestebreur met vijf kinderen (gezin emigreert in 1847)
Sijmen Niermeijer en zijn vrouw Jannetje Tibbe met één kind
Hendrik Paling (inwonend bij het echtpaar Krieger-Stam)
Maria Susanna Snel

Behalve Hendrik Paling kwamen zij van elders. Jan van Mourik wordt verder in dit hoofdstuk genoemd; ten aanzien van de anderen bestaat de mogelijkheid dat zij zich hebben aangesloten bij een Ledeboeriaans gezelschap in Woerden of omgeving.

3. Het optreden van Abraham Flier[17]; 'Woerden' scheidt zich af

De aanvang van de Afgescheiden gemeente te Woerden ligt evenzeer in het duister als het meeste van haar bestaan tot 1864. Zij zal zijn geïnstitueerd tussen 21 september 1835 - afscheiding van A. Flier - en 26 februari 1836, want in de handelingen van de provinciale vergadering van laatstgenoemde datum wordt Flier ouderling genoemd.[18] Enige maanden later blijkt A. Bouwman diaken.[19] Beiden vormen aanvankelijk de kerkeraad. Begin 1838 is behalve Flier, A. Blonk ouderling en O. Geerling diaken.[20]

Midden 1837 wordt een classis Oudewater (ook: classis Woerden genoemd)

16 Not. kerker. 1 juli 1839. Ook dr. Haitsma is van mening dat er na september 1838 sporadisch personen waren die zich afscheidden.
17 In het volgende zal worden verwezen naar Bos, *Kruisdominees* 21-26; J.C. van der Does, *Kruisgezinden en separatisten*, tweede druk, Franeker s.a. (aan te halen als Van der Does, *Kruisgezinden)* 16-22.
18 HO Utrecht + (ged.) Zuid-Holland (verder aan te duiden als Utrecht c.a.) 26 febr. 1836, art. 3. Bos, *Kruisdominees* 21 vermeldt de instituering *op* 26 febr. 1836, maar dit is onjuist. In de 'Lijst der Texten' wordt Woerden niet genoemd, en op deze datum werd te Utrecht provinciale vergadering gehouden.
19 HO Utrecht c.a., 26 juli 1836, art. 1.
20 Van der Does, *Kruisgezinden* 20-21.

geformeerd, die de gemeenten te Linschoten-Oudewater, Kockengen en Woerden omvat, maar deze valt reeds in 1838 uiteen door de onttrekking aan het kerkverband van de 'leden' behalve Kockengen. Notulen van deze classis, als ze al hebben bestaan, zijn niet gevonden.

Reeds spoedig ontstaat te Woerden onenigheid tussen Flier en Bouwman. Op 20 september 1836 zal er een commissie naar deze gemeente gaan, teneinde dit geschil te onderzoeken en op de eerstkomende provinciale vergadering te rapporteren.[21] Maar deze zaak blijft verder onaangeroerd. Wel is A. Bouwman - als enige - van Woerden op de volgende bijeenkomst aanwezig. Hij meldt te zijn afgezet door de *gemeente* 'van wege het teekenen van het Amsterdamsche adres aan Z.M. de Koning, hetwelk de gemeente als onregtzinnig verwierp'.[22] Even vooruitlopende op de ontwikkeling te Woerden delen we mede, dat Bouwman met vrouw en kind in juni 1838 werd afgesneden. Hij ontving onderstaand briefje.

> 'De kerkeraad der Gerifformeerde gemeente alhier hebben bij deeze op hunne vergadering gehouden den 18 Junij 1838 Adrianus Bouwman en zijn huisvrouw Geertrui Eijdman en derzelver zoont je Jacob om hunne volharding in de dwaling der bovengenoemde leer van hunne gemeente uitgesloote en Ul naamen van het ledemate Boek gerojeerd waar van Ul. bij deeze kennis ontvang
>
> Woerden 21 Junij 38
> naamens de kerkeraad
> O. Geerling'[23]

Maar er zijn te Woerden meer verschillen met het kerkverband. Flier en die hem volgen keren zich heftig tegen de doopsbeschouwing van Scholte. Daar deze zaak uitvoerig is beschreven door Bos en Van der Does volstaan wij met het geven van een samenvatting.

Afgezien van het vragen van vrijheid - deze zaak kwam eerst begin 1839 aan de orde - liep de controverse van A. Flier c.s. en Scholte (die in het Utrechtse en Zuid-Hollandse kerkverband domineerde) over de leer van de doop. Maar daarmee was nauw verbonden de belijdenis aangaande de kerk en aangaande de weg des heils.[24] Een gedeelte van de leer van Scholte over de doop vinden we opgetekend onder meer in de notulen van de provinciale vergadering van

21 HO Utrecht c.a., 16 sept. 1836, art. 7.

22 Idem 16 maart 1837, art. 7. Men zie hiervoor hoofdstuk 4. Amsterdam richtte als eerste een adres aan de Koning waarin vrijheid van godsdienstoefening werd gevraagd. Een groot aantal gemeenten zond daarna een formulier-request in, dat naar het verzoekschrift van Amsterdam verwees. We zullen de mededeling aangaande de afzetting van A. Bouwman zó moeten lezen, dat deze begeerde dat zijn *gemeente* zulk een request *zou* tekenen. Als lid kon hij dit niet doen, want in zulk een stuk vroeg een bepaalde gemeente vrijheid.

23 *Ref. 1e S.* IV (1838) 65.

24 Deze strijd gaf een tweetal betrokkenen een brochure in de pen - afgezien van enige berichten in het tijdschrift *De Reformatie*. A. Flier schreef *Verantwoording tegen de lasteringen van H.P. Scholte*, door A. Flier, Ouderling der Christelijke Gereformeerde Gemeente te Woerden, Zwolle 1838. De tweede: J. van Steenwijk, *Noodige toelichting tot het naschrift van het werkje van A. Flier tegen... H.P. Scholte*, Utrecht 1838 (van Steenwijk was, zoals we zagen lid van de Woerdense gemeente).

Utrecht 16 maart 1837.[25] Ingekomen is een brief van de gemeente te Woerden, waarin wordt uitgesproken 'dat alle kinderen zelfs diergenen, welke door belijdenis des monds of door wandel zich openbaren geene lidmaten van het ligchaam Christi te zijn, moeten gedoopt worden'. Men moet deze woorden goed verstaan. Woerden bedoelt niet te spreken over mensen die in geen enkele relatie tot de christelijke kerk staan, maar dat 'het zaad van allen die zich in de zichtbare gemeente bevinden gerechtigd is den doop te ontvangen, en dat de doop daarom ook *moet* bediend worden, zoolang de ouders niet van de gemeente zijn afgesneden'.[26] We kunnen het ook anders zeggen: kinderen van ouders die (nog) niet zijn gekomen tot het afleggen van belijdenis des geloofs òf niet kunnen worden geacht 'bekeerd' te zijn, moeten evenwel worden gedoopt.

Als reactie op de brief van Woerden spreekt de vergadering uit[27]

> 'Gedoopt mogen en moeten worden alle degenen, welke, naar Gods beloften, tot Gods verbond behooren, dat is, *de geloovigen en hunne kinderen*. De geloovigen moeten gekend worden aan de merkteekenen der Christenen, dat is, aan *belijdenis en wandel*, overeenkomstig Gods Woord. Een iegelijk, welke die kenmerken vertoont, behoort als lidmaat der Kerke erkend en behandeld te worden en dus de teekenen en zegelen van het genadeverbond te ontvangen voor zich en zijn zaad. Doch die deze merkteekenen niet vertoonen, mogen niet als lidmaten erkend worden, en moeten dus met hunne kinderen van de sacramenten geweerd worden tot op hunne bekeering.'

Deze formuleringen lopen parallel met de zogenaamde inleidende artikelen door de synode van 1837 aan de (gewijzigde) Dordtse kerkenorde toegevoegd - we noemen slechts de eerste twee:

> 'Artikel 1.
>
> Allen die belijdenis des geloofs afleggen, en die overeenkomstig wandelen, moeten met hunne kinderen als lidmaten der Gemeente Christi erkend worden.
>
> Artikel 2.
>
> De belijdenis des geloofs, bestaat in de toestemming des harten, openbaar gemaakt door de erkentenis met den mond van al de hoofdstukken der Christelijke religie. De wandel bestaat in het verzaken der wereld, het leiden van een leven, overeenkomstig Gods geboden, en de onderwerping aan den Eeuwigen Koning Jezus Christus.'[28]

25 HO Utrecht c.a., 16 maart 1837, art. 7.
26 Van der Does, *Kruisgezinden* 18.
27 Ook door andere provinciale vergaderingen werd de volgende formulering - op voorstel van Scholte - aangenomen; vergelijk EERSTE DEEL 139.
28 *Handelingen en Verslagen* 1127.

Wij merken over genoemde uitspraak en beide artikelen in dit hoofdstuk slechts op, dat de inhoud ervan veel deining heeft veroorzaakt in de Afgescheiden kerken en dat dit geheel op en na de synode van 1840 voorgoed werd verworpen. Strikt genomen diende zo een volwassen dooplid, dat geen vrijmoedigheid

bezat tot het doen van belijdenis, niet als lid te worden beschouwd en behandeld.

Scholte - want de formulering van beide artikelen was van hem - maakte met deze beschouwingen naar twee zijden front. In de eerste plaats naar H. de Cock die zich aansloot bij een praktijk in het noorden des lands, volgens welke leden der gemeente die (nog) niet de vrijmoedigheid hadden belijdenis te doen, als doopouders niet werden geweerd. In de tweede plaats tegen de velen die waren gegrepen door de mystiek van die dagen, waarbij naast het afleggen van belijdenis het kunnen verhalen van de bekeringsweg gold als kenmerk van het gelovige zijn.

Op 16 maart 1837 heeft Woerden al geschreven - dus nog vóór de genoemde provinciale vergadering - dat zij 'alle onderhandeling met de gemeenten' opzegt 'indien men niet vooraf overeenstemming met hen verklaarde'[29]; bedoeld wordt ten aanzien van de leer aangaande de doop. Enige maanden daarna meldt ouderling Flier dat hij niet 'in eenige gemeenschap (wilde) staan met de opzieners der overige gemeenten'.[30] Door de besluiten van de Utrechtse synode gehouden van 28 september tot 11 oktober 1837 wordt de kloof bevestigd en verdiept. In april 1838 schrijft 'Woerden' een brief, waarin onder meer staat dat de gemeente zich beschouwt als 'gesepareerd' van het provinciale kerkverband.[31] De verdere ontwikkeling laat slechts zien dat de gemeenschap met Woerden inderdaad is verbroken. Men wil aldaar zelfs geen commissie door de provinciale vergadering benoemd, ontvangen.[32] In mei 1838 wordt in de geheel op zichzelf staande gemeenschap door ouderling Flier voor het eerst de doop bediend.

Voor we iets zeggen van laatstgenoemde gebeurtenis een enkel woord over het typische in het standpunt van Flier en Scholte. Laatstgenoemde is in deze jaren niet vrij van labadistische neigingen, hij begeert een vlekkeloze kerk, die de twijfelenden en de 'bekommerde zielen', om maar te zwijgen van de 'gekrookte rietjes' uitbant.[33] Deze geesteshouding is aan Flier niet ontgaan. Hij schrijft, zich richtend tot Scholte:

> 'Arme man! ik vrees, dat gij geen geloof kent, dat gij met hoog water vastgeraakt zijt en dat gij met laag water niet zult losraken: is er dan anders geen geloof als het allergrootste? Moeten het bij u allen eikenboomen der gerechtigheid zijn? Waar zult gij dan heen met die gekrookte rietjes en rookende vlaswieken, die de Heere Jezus niet wil verbreken of uitblusschen?[34] Moet een Heman (Psalm 88:15)[35] met Judas door u op een lijn worden gesteld?'[36]

29 HO Utrecht c.a., 16 maart 1837, art. 7.
30 Idem, 3 aug. 1837, art. 3.
31 Idem, 19-20 april 1838, art. 5. De gemeente Linschoten-Oudewater verklaart hetzelfde, namelijk 'zich niet te kunnen vereenigen met de besluiten der Utrechtsche Synode, en zich daarom voorloopig van ons af te scheiden...' (art. 6) - vergelijk VIERDE DEEL 314.
32 HO Utrecht c.a., 7 maart 1839, art. 5 en 7.
33 In den brede hierover: EERSTE DEEL 338-343, VIJFDE DEEL 117-118.
34 Verwijzing naar Jesaja 42 vers 3, Mattheus 12 vers 20.
35 Psalm 88 vers 1: Een lied...; een onderwijzing van Heman, de Ezrahiet; vers 15: HEERE! waarom verstoot Gij mijn ziel, (en) verbergt Uw aanschijn voor mij?
36 Van der Does, *Kruisgezinden* 20.

Scholte meende op zulke woorden wel een antwoord te hebben. Hij schreef in mei 1838 - nadat 'Woerden' had geweigerd de commissie door de provinciale vergadering benoemd te ontvangen - het volgende, daarbij Flier aantastend in zijn zwakke punt: het oordelen over iemands 'bekering':

> 'Onder het voorgeven van zich aan het oude te houden, is echter het kennelijk beginsel gekrenkte eerzucht, dewijl in de bij vernieuwing openbaar wordende gemeente geene troonen gemaakt worden, waarop eenige keurmeesters zich kunnen nederzetten, om in de zoete rust van zonder twijfel vroom te zijn... de uitspraak te doen over iemands begenadigden of onbegenadigden toestand; zoo kan het niet anders, of zij, die aan deze jammerlijke gewoonte verslaafd waren, moeten geweldig pijn lijden in eene gemeente, waar niet alleen met woorden, maar ook met daden getoond wordt, dat men naar 's Heeren Woord vastelijk gelooft, *dat het vaste fondament Gods staat, hebbende dit zegel: De Heere kent degenen, die de zijnen zijn; en: Een iegelijk, die den naam van Christus noemt, sta af van ongerechtigheid*, 2 Timotheus II:19. Wanneer dit vastelijk geloofd wordt, dan is er geene mogelijkheid, dat men op het oordeel van eenen mensch iemand voor bekeerd of onbekeerd houdt, maar dan wordt het oordeel over het hart aan den Heere overgelaten. Doch even getrouw leert men ook door zulk een geloof, op de vruchten der belijdenis van den naam Christi te letten, en men kan dan de ongerechtigheid van hen, die vromen genoemd worden, niet bedekken onder den titel van gebreken of onvolmaaktheden der heiligen.'[37]

Het laat zich verstaan dat dergelijke, ten dele krasse taal - 'gekrenkte eerzucht' etc. - zich niet eigende de geslagen breuk te helen. Wij willen, nagenoeg aan het einde van dit boek gekomen, opmerken, dat naar onze mening de ontwikkeling van de Afscheiding in het centrum van het land rustiger zou zijn verlopen, als Scholte niet zulke labadistische opvattingen over de kerk zou hebben gehad; maar met pastoraal geduld zou hebben getracht door onderwijzing uit de Heilige Schrift een diep-gewortelde traditie van mystieke aard terug te dringen. Het ontstaan van Kruisgemeenten, mede als gevolg van uitspraken van de synode 1837, zou dan ongetwijfeld zijn afgeremd.

Zondag 27 mei 1838 doopt Flier voor het eerst; de dopeling is een kind der gemeente. Protesten van enige leden, bijvoorbeeld van J. van Steenwijk, baten niet. Flier beroept zich op noodrecht. David at ook van de toonbroden, die alleen door de priesters mochten worden gegeten, zonder zich daarmede te bezondigen.[38]

Na enige tevergeefse pogingen een verband van gelijkgezinde gemeenten op te richten, lukt dit in beginsel 1 en 2 juni 1841 te Kampen. Daar zijn aanwezig A. Schouwenburg en W.W. Smitt van Zwolle, D. Hoksbergen van Kampen, W.C. Wüst van Den Helder en A. Flier van Woerden. Laatstgenoemde wordt gekozen als voorzitter, want hij heeft het initiatief tot het houden der vergadering genomen. Er

37 *Ref. 1e S.* III (1838) 365-366.
38 1 Samuel 21 vers 6; Mattheus 12 vers 4.

wordt besloten tot wederzijdse erkenning en aanvaarding van de aanwezige voorgangers.[39] En zo wordt Flier, van ouderling die tevens de sacra-

39 *NAVGK* 13.

menten bedient, zonder enig examen tot herder en leraar verklaard. Maar reeds op de eerste Algemene vergadering gehouden te Linschoten in 1844 - er kan dan worden gesproken van het kerkverband van de Kruisgezinden[40] vraagt Flier emeritaat. We lezen over de dan 62-jarige:

> '(Art.) 16. Door den Broeder A. Flier, Leeraar te Woerden, wordt aan de Vergadering ingediend, een verzoek om ontslag uit zijne betrekking als Leeraar bij die gemeente; aangezien hoogen ouderdom en zwakheid ZEW. beletten, om als zoodanig de gemeente verder te dienen.'

Na de kerkeraden te Woerden en Linschoten te hebben gehoord, wordt met algemene stemmen besloten, 'aan het verzoek van den broeder Abraham Flier te voldoen, en ZEW een eervol ontslag uit de dienst dezer gemeenten te geven...'.[41]

Tot slot van deze paragraaf enige biografische bijzonderheden aangaande Abraham Flier.[42] Hij werd in oktober 1781 te Kamerik geboren en verhuisde in 1811 naar Woerden, waar hij een kruidenierswinkel dreef. Lichamelijk was Flier zwak en tengevolge van een ziekte jarenlang aan het bed gebonden. Zoals we zagen huwde hij te Woerden Lena Blonk. Maar na haar overlijden, en na zijn 'emeritaat' huwt hij voor de tweede maal, en wel met Francyna van Eersel, die in het Noord-Brabantse 's-Gravenmoer woont. Het echtpaar vestigt zich aldaar en Flier verzamelt een kleine groep om zich, die 6 januari 1850 de status van Kruisgemeente verkrijgt. Van 1852 tot 1854 staat daar ds. Hermen de Vries. De slechte verhouding tot laatstgenoemde[43] heeft zelfs een aanklacht van Flier tegen zijn predikant op de Algemene vergadering van 1852 tengevolge. Wellicht is deze controverse er de oorzaak van geweest, dat hij in 1857, dus op 76-jarige leeftijd, weer contact zoekt met de Christelijke Afgescheidenen. In het begin van dit jaar richt hij zich tot de curatoren van de Theologische School te Kampen met het verzoek een door hem geschreven brochure te willen uitgeven. Hoewel de vergadering der curatoren de docenten verzoekt de brochure te beoordelen, blijft deze zaak verder rusten, want Flier overlijdt te 's-Gravenmoer 19 april 1857. In het weekblad *De Bazuin* van 24 april daaraanvolgenden vinden we zijn overlijdensadvertentie.

4. De Kruisgemeente te Woerden van 1844 tot ongeveer 1860[44]

De Afgescheiden gemeente te Kockengen neemt de zorg op zich voor enige leden van 'Woerden' die de handelingen van A. Flier in strijd achten met de

40 Op de titelpagina van de notulen '...onderscheidene Gemeenten der Oud-Gereformeerde Kerk in Nederland' (*NAVGK* 15).
41 *NAVGK 25.*
42 *De Haas* I, 113-114.
43 *NAVGK* 177-178.
44 De gegevens in deze paragraaf vermeld, ontlenen we bijna uitsluitend aan *NAVGK* en de 'Lastbrieven' van de in deze notulen genoemde Algemene vergaderingen.

Heilige Schrift. In paragraaf 2 vonden we reeds: Frederik Bol, Adrianus Bouwman, Jan van Steenwijk met hun vrouwen en kinderen; Aart Verrips.

Woerden en Linschoten worden na 1847 vaak als één gemeente genoemd, en in 1857 zelfs 'samengesmolten' tot die te Woerden.[45] Bij de schaarse gegevens over bovengenoemd tijdvak vonden we niets aangaande een kerkgebouwtje. Het vermoeden ligt voor de hand, dat men samenkwam in een woning of boerderij te Woerden of Linschoten.[46]

In 1844 wordt als samenstelling van de kerkeraad vermeld: A. Flier 'leeraar', Casper Flier, ouderling; diakenen Maurits Blonk en Nikolaas Sonnevelt.[47] Van 29 mei 1845 tot oktober 1846 staat te Woerden-Linschoten als predikant Wilhelmus Hein van Leeuwen (1807-1882). Na ook Den Helder en Werkendam te hebben gediend, emigreert hij naar de Verenigde Staten en is daar achtereenvolgens in drie gemeenten predikant.[48] In 1847 wordt hij door zijn collega W.C. Wüst te Giessendam aangeklaagd, waarbij deze onder meer aanvoert dat zijn (voormalige) gemeente te 'Woerden en Linschoten bijkans is verloopen'.[49] Hoewel we deze bewering niet kunnen controleren, kon zij toch wel een aanwijzing zijn dat 'Woerden c.a.' in die tijd niet floreert.

In de jaren 1847 en 1848 wordt de gemeente enige tijd gediend door de te Noordwijk geboren Jan Cornelis Plug (1824-1869). Over zijn leven en arbeid is zeer weinig bekend. Slechts vinden we dat hij in genoemde jaren 'predikant in algemene dienst' wordt genoemd.[50] Ook dit gegeven wijst Woerden c.a. als een kleine gemeente aan. Van 1851 tot 1858 is naast C. Flier, Willem Booy uit Linschoten ouderling. In 1857 en 1858 worden als diakenen genoemd: G. de Heer, J. van Mourik en N. Sonnevelt.[51] Van 21 mei 1857 tot 19 juli 1860 stond Mattheus Keulemans (1836-1902)[52] te Woerden. Onder zijn leiding onttrekt de gemeente aldaar zich aan het kerkverband, en kiest voor de kleine groep dissidenten, die de schorsing van C. van den Oever niet aanvaardt.

Terloops merken we op dat Keulemans zich in 1865 (dan te Middelburg) mèt zijn gemeente weer met de hoofdstroom van de Kruisgezinden verzoent, in 1869 mede de vereniging van dat jaar bevordert, evenals in 1892 die met de Dolerenden, en na Middelburg de gemeenten te Zierikzee en Schoonhoven (B) dient. Op de Algemene vergadering van de Kruisgezinden, gehouden te Amsterdam

45 *Honderd vijftig jaar* 104 heeft: 'Linschoten (...vanaf 1849 in combinatie met Woerden, in 1857 samengesmolten met Woerden)'.
46 VIERDE DEEL 315. We voegen hieraan toe, dat de opnieuw-geïnstitueerde gemeente te Woerden in 1864 overgaat tot kerkbouw - men zie hierna.
47 *NAVGK* 21.
48 Uitvoerig over hem: *De Haas* I, 181-182. Van zijn arbeid te Woerden weten we helaas niets.
49 *NAVGK* 50.
50 *De Haas* I, 209.
51 RA Utrecht, Arch. Gereformeerde kerken, inv. no. 77, 'Lastbrieven' 1857 en 1858.
52 We noemden hem reeds in hoofdstuk 12. *Honderd vijftig jaar* 193 vermeldt: '21 mei 1857-1858'. Inderdaad braken Keulemans en zijn gemeente in 1858 met het kerkverband. Men zie verder voor Keulemans *De Haas* II, 176-177. Volgens het Bevolkingsregister Woerden werd hij in deze plaats ingeschreven 15 mei 1857 en vertrok hij 13 aug. 1858.

van 19 tot 21 oktober 1858 - een vergadering waar de groep Van den Oever niet (meer) wenste te komen, ligt een brief van de Woerdense kerkeraad, geschreven door Keulemans, waarover we in artikel 26 van de notulen lezen:

> 'Een brief voorgelezen van Ds. M. Keulemans, Leeraar te Woerden; dezelve was ook onderteekend door de Leden des Kerkeraads, waarin duidelijk doorstraalt een geest van miskenning dezer Vergadering, en overhelling tot scheurmaking. De Vergadering oordeelt het noodig dezelve ernstig te bestraffen.'[53]

De bestraffing komt in de vorm van een brief, gedateerd 21 oktober 1858, waarin de vergadering haar optreden tegen het heerszuchtig gedrag van Van den Oever - waarover wij schreven in hoofdstuk 22 - verdedigt.[54] Toch zijn M. Keulemans en ouderling C. Flier aanwezig op de volgende Algemene vergadering, gehouden te Gouda 10 tot 12 mei 1859, maar hun taak is geen andere dan een protest, opgesteld door de Van den Oever groep, te overhandigen. Hun antwoord op de repliek van de vergadering, hoewel voor de tweede zittingsdag toegezegd - 'Dit stuk hun voorgelezen en overhandigd zijnde, werd aangenomen den volgenden dag daarop antwoord te geven' - vinden we in de notulen niet.[55] Keulemans en Flier hebben blijkbaar op 11 mei 1859 de vergadering verlaten. De Algemene vergadering van 22-24 mei 1860 kan niet anders doen dan constateren aangaande M. Keulemans en zijn gemeente Woerden, dat 'aangezien er sedert de vorige Algemeene Vergadering geene kenteekenen tot terugkeering bij hen zijn bespeurd, zij worden beschouwd buiten onze kerkelijke gemeenschap te staan'.[56]

Het kan niet anders dan dat, mede door het vertrek van Keulemans naar Zwartsluis - 19 juli 1860 - de kleine Kruisgemeente in staat van ontbinding is geraakt. Want in het najaar van 1864 besluit een kleine groep personen te Woerden een gemeente te *stichten.*

5. Landverhuizing

In de jaren rond 1848 zijn circa 46 Afgescheidenen die te Woerden woonden, maar van wie een deel was aangesloten bij de Afgescheiden gemeente te Kockengen, naar de Verenigde Staten geëmigreerd. Behalve het hieronder genoemde gezin Overtop vinden wij hen later in Pella, Iowa, de door ds. H.P. Scholte gestichte kolonie.[57] In de 'Staten van Landverhuizers' voor de provincie Zuid-Holland lezen we:[58]

53 *NAVGK* 307.
54 *Ibidem* 314-315.
55 *Ibidem* 320-326.
56 *Ibidem* 340.
57 We vinden hun namen vermeld in G. Stout, *Souvenir History of Pella, Iowa* 55-57. Deze personen gingen in 1849 in een grote groep Afgescheidenen naar de Nieuwe wereld: 'The Second Important Emigration to Pella' (Stout 55-65).
58 We ontlenen deze gegevens onder meer aan 'Landverhuizers' door Nico Plomp, in *Heemtijdinghen* (Orgaan van de Historische Vereniging voor het Land van Woerden, Montfoort en IJsselstein), Woerden 7e jrg. no. 4 (dec. 1971) 42-45.

1848

Adrianus Bouwman, kleermaker, 49 jaar, welgesteld, met vrouw en één kind ‘wegens godsdienstijver’.

1849

Jacobus Collet, schoenmaker, 38 jaar, mingegoed, met vrouw en twee kinderen.
Ernst Hendrik Grundmann, timmermansknecht, 21 jaar, mingegoed, vrijgezel.
Jan Jacob Koolbeek, commies, 38 jaar, welgesteld, met vrouw en drie kinderen.
Gideon van Loon, stedelijk commies, 32 jaar, mingegoed, met vrouw en vier kinderen.
Jan Niermeijer, klompenmaker, 30 jaar, mingegoed, met vrouw en zes kinderen.
Christoffel Overtop, timmerman, 35 jaar, mingegoed, met vrouw en drie kinderen.
De onder 1849 genoemde personen vertrekken wegens ‘godsdienstige begrippen’.[59]

In het eerste ledenregister van de Afgescheiden gemeente te Kockengen staat dat ook onderstaanden emigreerden:

1847

Jan van Steenwijk, schipper en winkelier, met zijn vrouw Maria Justina Oostrum en zeven kinderen.[60]

6. Kruisgemeente; Christelijke Gereformeerde kerk

Volgens het eerste notulenboek van de nu Christelijke Gereformeerde kerk te Woerden[61] maakte de ‘leeraar J. de Rooij’ op 6 november 1864 bekend ‘een gemeente te willen stichten’. Deze vermelding wordt aanmerkelijk duidelijker, als we één en ander mededelen aangaande laatstgenoemde,[62] die in zijn leven meer dan eens, als het ware, ergens is aangespoeld.

59 Op 10 januari 1849 schreef Jan Hospers te Hoog Blokland aan zijn zoon Hendrik Hospers te Pella, Iowa; ‘Ik verneem dat Mevrouw Zeelt 2000 gulden en de Heer Schuyt 1000 gulden heeft gegeven tot vervoer naar Pella van 30 personen uit Woerden.’ (Stellingwerff, *Amsterdamse emigranten* 148). Bedoeld zijn Vrouwe J.J. Zeelt te Baambrugge (VIERDE DEEL register) en A.A.W. Schuyt, die enig tijd lid is geweest van de Afgescheiden gemeente te Utrecht (VIERDE en VIJFDE DEEL register).

60 VIERDE DEEL 323. Daar vermeldden we abusievelijk *twaalf* kinderen. Stout, *Souvenir* 36 noemt zeven kinderen; de voornamen zijn ten dele onjuist weergegeven. In de ‘Rekening van Uitgaaf en Ontvangst betrekkelijk de Landverhuizing’ (manuscript Central Collega, Pella, Iowa; Scholte Papers inv. no. 27) folio 71, staat dat Van Steenwijk betaalde ‘Reisgeld voor negen personen à *f* 80,- = *f* 720,-’. Het gezin vertrok uit Woerden 1 maart 1847.

61 Precies: ‘Notulen van de Gereformeerde Gemeente te Woerden’, dit boek begint met het jaar 1864. Helaas ontbreekt het eerste ledenregister.

62 Men zie ook *De Haas* I, 226-227. Enige bijzonderheden aangaande het vertrek van De Rooij uit Nederland ontlenen we aan Robert P. Swierenga, *Dutch Emigrants 1835-1920*, Wilmington, Delaware 1985, 63.

Jacobus de Rooij werd 14 juli 1812 te Hellevoetsluis geboren, als zoon van Hendrik de Rooij en Johanna Mulder, en overleed te Oostburg, Wisconsin, Verenigde Staten 14 januari 1884. Hij emigreerde in 1851 naar de Verenigde Staten; hij is dan Nederlands Hervormd, van beroep barbier, ‘mingegoed’, en verklaart Nederland te verlaten, teneinde zichzelf maatschappelijk te verbeteren.

In 1851 komt de Rooij te Cincinnati, Ohio, aan, waar hij in 1853 baptistisch predikant wordt. Na korte tijd legt hij zijn ambt neer, doch als er te Paterson, New Jersey, een 'Ware Hollandsche Gereformeerde Kerk' (later: First Christian Reformed Church, in deze plaats) wordt gesticht, wordt De Rooij haar eerste predikant (1856). Hij nam 6 juli 1862 afscheid om een reis naar Nederland te maken; hij zou dit zijn moeder hebben beloofd.
In ons land vertoevende, werd hij 'beroepen' door de Kruisgezinden te Woerden, welk beroep door hem werd aangenomen. Hij diende bij deze groep tot oktober 1865 - de laatste maanden met weinig genoegen, zoals we zullen zien - en ging opnieuw scheep naar de Nieuwe wereld, waar zijn oude gemeente (Paterson, New Jersey) hem had beroepen.
Onderweg leed hij schipbreuk en kwam aan land op het voor de kust van Florida gelegen eiland Nassau. Voordat hij vandaar Paterson kon bereiken, was door de gemeente een ander beroepen. Het gerucht had zich verspreid dat zijn schip met man en muis was vergaan. Na enige jaren te hebben gezworven, werd hij in 1876 predikant van de Christian Reformed Church te Oostburg, Wisconsin, welke gemeente hij tot zijn overlijden diende.
Volgens de bevolkingsboekhouding van Woerden kwam De Rooij 21 november 1862 aldaar als vrijgezel uit Hellevoetsluis aan, en vertrok hij in dezelfde staat naar deze plaats 6 oktober 1865. Hij woonde de eerste tijd ten huize van Casper Flier; later zelfstandig.[63]
Van J. de Rooij is het volgende geschrift bekend: *Bemoedigende woorden aan allen die den Heere liefhebben en Hem willen dienen met lichaam en geest*, (bij Willem van Dorland), Opheusden s.a. Aangezien de schrijver zich noemt 'Gereformeerde Leeraar te Woerden', mogen we aannemen dat het boekje van 47 bladzijden, circa 1864 is geschreven. Het draagt een meditatief karakter; 20 pagina's zijn gevuld met een gedicht zonder titel in kreupelrijm. Er bestaat ook een gedrukt gedicht van De Rooij, gemaakt te Oostburg, Wisconsin, op het huwelijk van Willem van Dorland en Antje Evers in 1879.
Nog noemen we: Elias Fransen, *Eenige brieven*, Barneveld 1899 (heruitgave Ede 1966). Fransen schrijft (blz. 2) in 1881 - De Rooij is dan 69 jaar: 'Van een zekeren leeraar Ds. de Rooij heb ik binnen kort nog een brief gelezen; die wenschte weer naar Nederland terug te keeren, zoodat alles ons predikt, dat de meeste menschen hier wat zoeken, wat door de zonde op dit doornig aardrijk niet te vinden is'.[64]

De bekendmaking van gemeente-stichting in 1864 hierboven genoemd, ging gepaard met de mededeling dat de grondslag zou zijn: Gods Woord, de Formulieren van enigheid en het 'kerkelijk handboekje'. Met dit laatste is voornamelijk bedoeld de

63 In mei 1865 ontvangt De Rooij een - door hem niet-aanvaarde - uitnodiging te komen preken etc. in een 'vrije' gemeente te Kattendijke (ten noordoosten van Goes gelegen). Deze was gehuisvest in de 'Tente der Samenkomst', een schuur toebehorende aan Cornelis Dominicus. (A.M. Wessels, *God Ons Een Schild*, Goes 1936, 78).

64 Van genoemd geschrift, van het gedicht en van de 'brieven' is een exemplaar in het bezit van A. van Voorden te Opheusden.

Dordtse kerkenorde.[65] Op 11 november 1864 zijn vergaderd ten huize van De Rooij: J. Boonstapel, H. van Elk, A. de Haan, J. van Mourik, J. Romeyn, K. Vink en J. Zaal. Besloten wordt een 'Gereformeerde Kerk' te stichten; voorlopig zullen twee leden - J. van Mourik en K. Vink - 'de Leeraar ter zijde staan'. In een naschrift wordt vermeld dat *20 november 1864* 'in het

65 Deze uitdrukking werd wel meer gebruikt. De synode van de Afgescheiden kerken Amsterdam 1840 besloot tot uitgave van een *Kerkelijk Handboekje* (Amsterdam 1841), waarin onder meer de Dordtse kerkenorde is opgenomen (*Handelingen en Verslagen* 206, 1165).

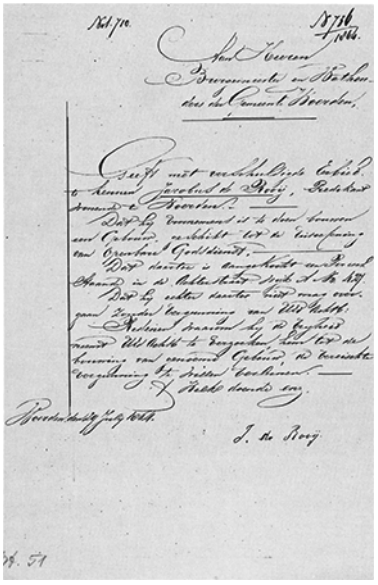

Het request van J. de Rooij inzake kerkbouw

schoollokaal van den Heer P. van der Velden, waar gewoonlijk godsdienst wordt uitgeoefend'[66] door de 'Leeraar J. de Rooij' de gemeente is 'bevestigd'. Er zullen twee ouderlingen en twee diakenen worden gekozen. Blijkbaar valt de keuze voor ouderling op C. van Kampen en J. van Mourik, voor diaken op P. van Dijk en K. Vink.[67] Merkwaardig is, dat reeds daarvóór, namelijk op 29 juli 1864, De Rooij zich tot het gemeentebestuur wendt met het verzoek een bedehuis te mogen bouwen. Hiervoor wordt, na ingewonnen advies van de Hervormde gemeente[68] en andere Woerdense kerkbesturen, toestemming verkregen. Het huidige gebouw van de Christelijke Gereformeerde kerk te Woerden, gelegen aan de Achterstraat bevat de gevelsteen '1864'.

In mei 1864 zoekt men 'aansluiting bij de Kerke in het vaderland'. De Rooij heeft daartoe een bezoek gebracht bij de Kruisdominee D. Klinkert te Rotterdam. Maar tevens maakt eerstgenoemde bekend niet langer in Woerden (er staat 'onder hen') te kunnen werkzaam zijn wegens laster en daar er in 'bijna alle gemeenten' - bedoeld zal zijn de Kruisgemeenten en die daarvan zijn 'afgezworven' - achterdocht tegen zijn persoon bestaat. De Rooij verklaart voorlopig nog 'behulpzaam' te willen zijn.[69]

Enige weken later wordt ten huize van De Rooij een vergadering gehouden van de kerkeraad met de predikanten D. Klinkert en J.C. Plug (Amsterdam). De laatste twee adviseren 'een schriftelijke bevestiging van de vereeniging te zenden aan de [Algemeene] Vergadering welke 27 juni 1865 te Rotterdam zal worden gehouden'.[70] In de notulen van bedoelde bijeenkomst lezen we:

> 'Eenige broeders uit Woerden verschijnen in de Vergadering, hunne begeerte openbarende: opgenomen te worden in den schoot der Gereformeerde Kerk. Tot hiertoe vormden zij een op zich zelve staande gemeente. Het besluit der Vergadering, dat aan het verzoek zal worden voldaan, mits, door bevestiging van den kerkeraad, de gemeente kerkelijk worde georganiseerd, wordt aan de belanghebbenden ter kennis gebragt en door hen goedgekeurd.'[71]

Het is duidelijk dat het kerkverband van de Kruisgezinden niet accoord gaat met de instituering en bevestiging door J. de Rooij - deze wordt niet als wettiggeordend beschouwd. Eerst 28 september 1865 wordt de kerkeraad op legale wijze bevestigd door de consulent L. van der Valk te Rotterdam.[72] Enige dagen later - 6 oktober, naar we zagen - vertrekt De Rooij uit Woerden. Inmiddels is bij de kerkeraad (vóór de bevestiging) het verlangen opgekomen 'in vereeni-

66 Volgens mededeling van de zijde van GA Woerden: waarschijnlijk een lokaal in de 'Stadsschool' aan de Hoogewal (thans meubelzaak), waaraan zekere P. van der Velden was verbonden.
67 Notulen 26 dec. 1864.
68 GA Woerden: Ingekomen stukken Woerden 1864, alsmede 'Notulen van Burgemeester en Wethouders' 9 aug. 1864.
69 Notulen 14 mei 1865.
70 Idem, 3 juni 1865.
71 *NAVGK* 414 (Algemene Vergadering, 27 tot 30 Junij 1865, art. 7).
72 Notulen 28 sept. 1865.

ging te komen met die geene kerk welke afgezworven zijn, bestaande uit ouderling [Casper] Flier en kerkmeester [Gerrit] Evenblij'. Maar de beslissing en een eventueel contactzoeken met deze groep wordt uitgesteld[73] en we lezen daarover niets meer. Uit deze mededeling blijkt onzes inziens dat de oorspronkelijke gemeente in 1865 nagenoeg was uiteengevallen. J. van Mourik was vóór 1859 één van haar diakenen; hij is blijkbaar 'overgelopen'; haar kerkeraad bestaat nog slechts uit één ouderling.

Eind 1865 wordt Bastiaan Johannes Otte benoemd om de jonge gemeente 'des Zondags voor te gaan'.[74] Tevergeefs wordt in december 1865 een beroep uitgebracht op ds. W. Eichhorn te Haarlem[75]; ook ds. **J**. W.A. Notten te Hazerswoude bedankt.[76]

Begin 1867 vestigt de gemeente haar aandacht op de proponent J.G. Smitt - wij schreven over hem in hoofdstuk 15 - die 6 juni 1867 op grond van artikel 8 van de Dordtse kerkenorde (het hebben van 'singuliere gaven') beroepbaar wordt gesteld. Op 1 juli 1867 wordt hij te Woerden bevestigd.[77] Maar reeds 29 oktober 1868 vertrekt hij naar Hellevoetsluis.[78] In deze tijd heeft de kerkeraad als samenstelling: C. van Kampen, J. van Mourik, ouderlingen; A.C. Buijk, K. Vink, diakenen. In 1869 lezen we ook van ouderling C. van Ooij en diaken E. de Vries. De opvolger van J.G. Smitt is Derk Jan van Brummen (1825-1902); deze wordt 6 juni 1869 door ds. W.G. Smitt te 's-Gravenhage, bevestigd; hij vertrekt 14 april 1872 naar Oud-Beijerland.[79]

Enige dagen nadat van Brummen te Woerden zijn intrede heeft gedaan, komt te Middelburg de vereniging van de Afgescheiden kerken en de Kruisgemeenten tot stand: 17 juni 1869. In dezelfde tijd wordt de kleine Kruisgemeente te Zegveld (U.) opgeheven; haar leden bij 'Woerden' ingelijfd.[80] Haar herder en leraar, ds. Andries Hazevoet (1829-1888) wordt 'reizend predikant met standplaats Woerden', tot hij in 1872 de gemeente te Veenendaal gaat dienen.[81] Door de vereniging zijn uiteraard de classicale verbanden doorbroken. 'Woerden' verschijnt voor het eerst op 26 augustus 1869 in de classicale vergadering te Utrecht en verklaart, hoewel behorende tot de provincie Zuid-Holland, vanwege de 'gemakkelijke reisgelegenheid' aansluiting te begeren.[82] Afgevaardig-

73 Notulen 1865, ongedateerd - tussen 27 juni en 28 sept.
74 Notulen kerkeraad 2 nov. 1865, art. 3. Vanaf deze datum zijn de notulen ingedeeld met artikelen.
75 Not. kerker. 4 dec. 1865, art. 2. Ds. Eichhorn zou *f* 500,- tractement ontvangen.
76 Not. kerker. 14 febr. 1866, art. 2.
77 Not. kerker. 13 jan. 1867 (naschrift), 20 juli 1867.
78 *Honderd vijftig jaar* 193.
79 Not. kerker. 29 juni 1869, art. 5. *Honderd vijftig jaar* 193 vermeldt abusievelijk 29 okt. 1869 als datum van bevestiging.
80 Not. kerker. 18 aug. 1869, art. 2.
81 Men zie voor A. Hazevoet: *De Haas* I, 135. Na Veenendaal staat hij van 1885 tot zijn overlijden te Rijssen.
82 We putten voor het volgende uit: Archief van de classis Utrecht van de Gereformeerde kerk[en in Nederland], RA Utrecht, no. archief 128. Deze kleine verzameling bevat: 'Notulen Classis Utrecht 1861-1879', 'Notulen Classis Utrecht 1880-1892' en 'Notulen Classis Utrecht 1892-1906'.

den zijn: ds. D.J. van Brummen, ouderling J. van Mourik, en de ‘hospitant’ ds. A. Hazevoet.[83]

Inmiddels is gebleken dat Woerden bezwaar heeft tegen de vereniging. Zij zal dit bezwaar aan de classis mededelen.[84] Dit gebeurt op de vergadering van 18 november 1869. Maar de meerderheid spreekt uit dat ‘hier niet ontvankelijk is, wat op de synode te Middelburg [1869] is besloten...’. Woerden verklaart daarop zich te conformeren.[85]

Tenslotte: als in 1892 de vereniging van de Christelijke Gereformeerde kerk en de Nederduitsche Gereformeerde kerken (de Doleantie-kerken) aanstaande is, stelt Woerden ter classicale vergadering voor, als naam voor het verenigd kerkverband ‘Christelijke Gereformeerde kerk’.[86] Nadat ‘de vereniging van 1892’ is tot stand gekomen - 17 juni - zien we dat deze gemeente niet meer op de classis verschijnt.[87] Zij blijft Christelijke Gereformeerde gemeente te Woerden. De Doleantie-gemeente die 27 december 1887 werd geïnstitueerd, wordt in 1892: Gereformeerde kerk te Woerden.

83 Not. classis Utrecht 26 aug. 1869, presentie en art. 2.
84 Not. kerker. 18 aug. 1869, art. 4.
85 Not. classis Utrecht 18 nov. 1869, art. 9.
86 Idem 30 maart 1892, art. 11.
87 Idem 14 juli 1892. De notulen van deze vergadering vermelden niets aangaande Woerden.

Hoofdstuk 52
Oudewater

In 1846 stonden er te Oudewater - dat in het tijdvak dat wij behandelen tot Zuid-Holland behoorde - 280 huizen, bewoond door 473 huisgezinnen, uitmakende een bevolking van circa 2050 personen. De voornaamste middelen van bestaan waren de handel in kaas, de 'garenbanen' (touwslagerijen) en andere nijverheid - er stonden: een leerlooierij, twee aardappelstroopfabrieken, een bierbrouwerij en een korenmolen. Godsdienstig was de verdeling ongeveer als volgt: 1000 Hervormden, 50 Afgescheidenen, 970 Rooms-Katholieken, 40 Oud-Roomsen en 20 Israëlieten. De Hervormde gemeente te Oudewater omvatte 1600 zielen; van hen woonden er 600 in 'de burgerlijke gemeenten Hekendorp, Papekop-en-Diemerbroek, Lange Linschoten, Ho(e)nkoop en de heerlijkheid Vliet en Rosendaal'.[1]

Hoewel de Afgescheidenen, in tegenstelling met vele andere plaatsen, worden genoemd, is aangaande hun gemeente uitermate weinig bekend. Zoals we in het vorige hoofdstuk zagen is, binnen het kerkverband der Afgescheidenen ongeveer van 1837 tot 1838, sprake geweest van een 'classis Oudewater' (ook classis Woerden genoemd), maar twee van de drie gemeenten die er toe behoorden, kiezen in laatstgenoemd jaar een andere weg. Voor de te Oudewater wonende Afgescheidenen wordt dit de Ledeboeriaanse. Het archief van 'Oudewater' is verloren gegaan; het zal wel niet omvangrijk zijn geweest, want het maken van notulen was niet het sterkste punt van Ledeboeriaanse gemeenten.

1. Afscheiding van de Hervormde kerk[2]

De eersten die zich van de Hervormde gemeente te Oudewater afscheiden zijn
> Gerrit Linschoten en zijn vrouw Aaltje de Vries met hun kinderen, wonende te Hoenkoop.

Zij doen het bij schrijven van 28 december 1835.[3] Dit gezin wordt 18 januari 1836 gevolgd door

1 *Van der Aa* VIII, 700-711. Optelling van laatstgenoemde aantallen levert op: 2080 inwoners. Wellicht is het getal der Hervormden iets te hoog opgegeven.
2 Niet van alle in deze paragraaf genoemde personen kon de woonplaats worden vastgesteld.
3 'Kerkeraads-Acten 1829-1856' (verder te noemen: Not. kerker.) 29 dec. 1835, art. 6.

Cornelis de Hoop en zijn vrouw Lena Verschoor te Oudewater.[4]

Het echtpaar schrijft aan de kerkeraad onder meer: dat 'wij' - door te breken met het Hervormd genootschap -

> 'uit- en inwendig te samen vereenigt God de Heere kunnen dienen even als onzen in den Heere ontslapen voorvaderen daar wij met hun van harten gelooven dat alle onze formulieren van Eenheid op Gods onfeilbaar Woord gegrond zijn'.

Op 3 februari 1836 scheidt zich schriftelijk af

Robertus Treels te Oudewater.[5]

Midden 1836 wordt van een kleine stroom leden hetzelfde genotuleerd.[6] Hun namen zijn[7]

Gijsbert Boer en zijn vrouw Duifje Roest te Hekendorp
Willem de Groot en zijn vrouw Sofia Bergshoef te Hekendorp
Anna Catharina Krieger te Snelrewaard
haar ouders *Jan Gerrit Krieger* en *Catharina van Gent* te Snelrewaard
Maria Magdalena Lis
Gerard Roelof Minderop te Snelrewaard
Ernst Evert Otten
Jacob Verdouw en zijn vrouw Jannigje de Haan

Eerst in 1843 vermelden de notulen opnieuw afscheidingen.[8]

Arie van den Heuvel en zijn vrouw Johanna Hogervorst

Tenslotte in 1844[9]

Hermanus Treels
Maria Vos

Deze schaarse gegevens kunnen uiteraard het gemis aan notulenboeken en ledenregisters van de Afgescheiden (Ledeboeriaanse) gemeente te Oudewater niet vergoeden. Toch geven zij enig houvast voor het verdere gedeelte van dit korte hoofdstuk.

4 Not. kerker. 19 jan. 1836, art. 2.
5 Idem 20 maart 1836, art. 9; Treels schrijft ongeveer gelijkluidend als het echtpaar De Hoop-Verschoor.
6 Idem 27 juni 1836, art. 4.
7 De personen van wie de naam cursief is gedrukt, worden genoemd VIERDE DEEL 312, als aanwezig in godsdienstoefeningen te Linschoten in de maanden mei tot juli 1836.
8 Not. kerker. 29 juni 1843, art. 2.
9 Idem 20 mei 1844, art. 4.

2. Samenkomst te Hekendorp 21-22 maart 1837[10]

Als het kerkverband nog ‘ongeschonden’ is - wij menen vóór het optreden van Kruisgezinden en Ledeboerianen - wordt er in het ongeveer drie kilometer ten westen van Oudewater gelegen Hekendorp, een godsdienstige samenkomst gehouden in de nacht van 21 op 22 maart 1837, ten huize van Gijsbert Boer, 36 jaar, bouwman, geboren te Hekendorp. Volgens het proces-verbaal van de burgemeester van Hekendorp, van 27 maart 1837 waren er meer dan zeventig personen aanwezig. Voorganger was ds. A.C. van Raalte te Genemuiden; deze bediende de sacramenten - een kind van Huibert Veenendaal en Teuntje Bergshoef, wonende te Linschoten, werd gedoopt.[11] Behalve de reeds genoemden, waren aanwezig: Willem de Groot, te Hekendorp; Gerrit de Heer, Willescop; Gerrit Smit, te Snelrewaard; Aart de Heer, Jan Bergshoef, Pieter Bergshoef, Johannes Gersie, Sijmen Niermeijer en zijn vrouw Elizabeth Hulscher, te Linschoten.[12] De rechtbank van eerste aanleg te Leiden velt vonnis 19 mei 1837. Van Raalte wordt veroordeeld tot *ƒ* 50,- boete; Gijsbert Boer, daar hij zijn huis heeft geleend tot de samenkomst, tot *ƒ* 25,-; Willem de Groot, 34, bouwman en Johannes Gersie, 45 jaar, klompenmaker, ieder tot *ƒ* 25 - aangezien zij ‘zich kwalificeerende diakenen te zijn, met eene bus hebben rondgegaan ter inzameling van giften’. De proceskosten bedragen *ƒ* 54, 47.

Wat de aandacht trekt is, dat zowel Willem de Groot als Johannes Gersie hebben verklaard diaken te zijn. Zowel van laatstgenoemde als van De Groot is niet bekend op welke datum zij in het ambt zijn bevestigd en door wie dit is gebeurd.

3. Ledeboeriaanse gemeente

In het eerste notulenboek van de Gereformeerde gemeente te Oudewater, gevestigd aan het Rodezand en geïnstitueerd 8 september 1937, vinden we als ‘preambule’ onder meer het volgende vermeld.

> ‘In Januari 1930 kwamen ten huize van... te Oudewater eenige vrienden bijeen om met elkander te bespreken kerkelijke zaken... De aanleiding tot deze bijeenkomst was het volgende.
> De kerkelijke gemeente ontstaan uit de actie van wijlen Ds. Ledeboer bezat sinds 1871 een kerkgebouw staande aan het Rodezand te Oudewater. Deze gemeente

10 De inhoud van deze paragraaf ontlenen we aan het proces-verbaal van de burgemeester van Hekendorp, 27 maart 1837 en zijn nader bericht van 24 april 1837 (beide gezonden aan de officier van justitie te Leiden), GA Hekendorp ‘Copieboek 1835-1838’, de nummers 23 en 31; alsmede aan GA Leiden, Arch, rechtbank van eerste aanleg, Vonnissen 1837. Het gehele vonnis is afgedrukt in De Lange, *De Afscheiding te Leiden* 38-39.

11 Men zie voor dit echtpaar VIERDE DEEL 312.

12 Voor de meeste van deze personen VIERDE DEEL 312. Men zie voor J. Gersie: VIERDE DEEL register. In zijn woning te Linschoten werd in 1844 de eerste ‘Algemeene vergadering van de (Oud-) Gereformeerde Kerk in Nederland’ gehouden.

was al vele jaren in verval zoodat het kerkverband geheel gebroken was.[13] Zelfs werden de laatste jaren geen Godsdienstoefeningen meer gehouden.'[14]

In 1850 schrijft ds. Ledeboer een lange brief aan 'opziener [Cornelis] de Hoop te Oudewater',[15] maar deze wordt niet vermeld in een hieronder te noemen lijst van eerste ambtsdragers; het epistel bevat geen mededelingen die betrekking hebben op de gemeente aldaar of op één van haar leden.

Op 30 november 1869 verkoopt 'Maria Magdalena Lis, vroeger weduwe van Mijndert Houtkamp, thans echtgenoote van- en bijgestaan door... Cornelis de Haan Hendrikszoon,[16] timmerman, beiden wonende te IJsselstein' aan Robertus Treels, koopman te Oudewater en Matthijs Poirot, broodbakker te Kockengen 'die in hunne betrekking van ouderlingen bij de Gereformeerde Gemeente te Oudewater en ten behoeve dier gemeente in koop aannemen': een huis getekend nr. 401 en erf, staande en gelegen te Oudewater 'in de Roode Zandstraat'. Kadastraal wordt dit onroerend goed aangeduid: 'zonder Sectie onder no. 1024 als huis en erf groot negen en negentig ellen'. De verkoopster heeft het geheel aangekocht 'op den last van een sedert vervallen vruchtgebruik van nu wijlen Lena Verschoor weduwe van Cornelis de Hoop' op 12 februari 1859. De koopsom bedraagt *ƒ* 400,-.[17] Zoals uit de kadastrale legger blijkt wordt de opstal in 1871 afgebroken en verrijzen op het terrein een kerkgebouw en een kosterswoning, die ook thans als zodanig dienst doen voor de Gereformeerde gemeente te Oudewater.

Het enige dat we verder weten aangaande 'Oudewater' is het onderstaande. We vinden het op folio 12 en 13 van het reeds genoemde eerste notulenboek van de (huidige) Gereformeerde gemeente.[18]

'Enkele gegevens verzameld uit een zeer onvolledig Doopboek betreffende de gemeente welke bijeenkwam in het Kerkgebouw Rodezand te Oudewater.

1841 H. Schoenmaker, Ouderling[19]

13 Hieruit blijkt dat deze gemeente niet is meegegaan in de 'vereniging van 1907' van een aantal Kruis- en Ledeboeriaanse gemeenten. Door deze vereniging ontstond *in genoemd jaar* het kerkverband van de Gereformeerde gemeenten in Nederland, waarvan de 'Algemeene Vergadering' in 1907 uitsprak 'dat te Oudewater geen gemeente meer bestaat, volgens het laatste besluit der Classe Rotterdam...' (C. de Jongste, *Klacht en Jubel* 449).

14 Verder wordt dan gehandeld over de ver- en aankoop van het kerkgebouw. Het komt op naam van de Gereformeerde gemeente te Gouda tot de (hernieuwde) instituering in 1937.

15 Natzijl, *Ledeboer* II, 509-514.

16 Cornelis de Haan was in het tijdvak 1853-1868 diaken van de Ledeboeriaanse gemeente te IJsselstein en in de jaren 1874-1875 ouderling. Men zie voor hem Vermeulen, *Toen hij 't ambt ontvangen zou* register.

17 Kadaster Rotterdam; Gouda c.a. deel 490, acte nr. 94.

18 Vermeulen, *a.w.* vinden we aangaande enigen van de te noemen ambtsdragers vermeldingen van hun aanwezig-zijn op classicale of algemene vergaderingen van de Ledeboerianen, in het tijdvak 1853-1892.

19 Vermeulen, *a.w.* 489. H. Schoenmaker, ouderling te Oudewater 1875.

1835-1875	W. de Groot, Ouderling[20]
1847-1875	H. de Koning, Diaken
1851-1875	M. Poirot, Ouderling[21]
1858-1879	H. Stofberg, Diaken[22]
	P. van den Toorn, Diaken[23]
1896	J. Derksen, Ouderling
1897	P. Vermeer, Diaken'

In deze opsomming worden niet genoemd:
J. van den Briel[24]
R. Treels[25]

Verder vinden we op genoemde bladzijden vermeld dat ds. L.G.C. Ledeboer in het tijdvak 1850 tot 1861 drie kinderen doopt met familienamen:
De Pater, Schoenmaker, Stofberg

In de jaren 1865 tot 1869 ds. P. van Dijke kinderen met de familienamen:
Van den Briel, Schoenmaker, Stofberg

Van 1871 tot 1879 ds. P. Los Gzn.:
Van den Briel, Buitenhuis, De Pater, Stofberg, Van den Toorn, Treels, Van Vliet

Van 1851 tot 1885 ds. D. Wijting:[26]
Buitenhuis, Van den Toorn

In 1897 ds. D. Janse:[27]
Stekelenburg

In 1903 ds. N.H. Beversluis:
Maaswinkel

20 De reeds in paragraaf 1 en 2 genoemde Willem de Groot, vermeld als ouderling over de jaren 1853-1874 in: Vermeulen, *a.w.* register (deze toevoeging geldt ook voor de noten 21 t/m 25).
21 *Woont te Kockengen*. Genoemd over de jaren 1868-1892, aanvankelijk als diaken, daarna als ouderling.
22 Diaken in de jaren 1874 en 1875.
23 *Woont te Zegveld*. In 1875 gekwalificeerd als diaken, in 1882 als ouderling.
24 Genoemd als diaken in de jaren 1865-1868.
25 Ouderling in de jaren 1868-1875.
26 *De Haas* II, 383-384. Diedericus Wijting (1884-1892).
27 *De Haas* I, 144-146. David Janse (1828-1902).

In 1910 ds. L. Boone:[28]
Ross.

28 *De Haas* III, 30-32; Laurens Boone (1869-1935). Boone ging in 1907 niet mee met de vereniging van dit jaar. Het verwondert derhalve niet dat Boone ook na 1907 te Oudewater voorging; immers, we zagen dat het verenigd kerkverband de gemeente in deze plaats voor ontbonden had verklaard, en er dus geen bemoeienis meer mee had.

[Bijlagen]

Bijlage I
Gegevens van enige hervormde classes in 'Zuid-Holland' omstreeks 1837[1]

Classis Brielle	zielen	belijdende leden
Ring Brielle (Voorne)		
Brielle	3333	1219
Brielschnieuwland	385	214
Hellevoetsluis	1928	406
Nieuwenhoorn	869	310
Nieuw Helvoet	684	190
Oostvoorne	740	225
Rockanje	1040	273
Zwartewaal	930	275
Ring Geervliet (Putten)[2]		
Abbenbroek	641	166
Geervliet	594	220
Heenvliet	750	231
Hekelingen	378	94
Oudenhoorn	596	173
Simonshaven c.a.	315	102
Spijkenisse	944	276
Zuidland	1241	440
Ring Sommelsdijk (Goeree-Overflakkee)		
Den Bommel	796	290
Dirksland	2200	497
Goedereede	1203	420
Herkingen	560	190

1 Ontleend aan arch. Herv. Ered., inv. no. 1780 en 1781.
2 Een kleine strook van Beijerland kan buiten beschouwing blijven.

Middelharnis	2730	665
Nieuwe Tonge	1043	294
Ooltgensplaat	1400	436
Ouddorp	2210	503
Oude Tonge	1459	394

	zielen	belijdende leden
Sommelsdijk	2139	665
Stad aan 't Haringvliet	774	278
Stellendam	650	112
Classis Gouda[3]		
Ring Gouda		
Gouda	8144	3254
Moordrecht	1464	329
Nieuwerkerk aan den IJssel	1306	334
Oudewater	1520	588
Reeuwijk	506	201
Sluipwijk	831	225
Waarder c.a.	1102	409
Waddinxveen c.a.	1820	530
Classis 's-Gravenhage		
Ring 's-Gravenhage		
's-Gravenhage	29000	13700
Ring Delft		
Delft	9800	4200
(De) Lier	865	400
Nootdorp	290	133
Pijnacker	850	380
Schipluiden	334	175
't Woud	190	93
Zoetermeer	626	232
Ring Voorburg		
's-Gravenzande	1897	623
Leidschendam en Wilsveen	390	208
Loosduinen	828	385

3 Slechts de gemeenten van de ring Gouda zijn vermeld. Het gebied van de overige ringen van de classis Gouda (Leerdam, Schoonhoven, Vianen) is voor wat de Afgescheiden kerken betreft, behandeld in EERSTE en TWEEDE DEEL. Hetzelfde geldt voor het gehele gebied van de (hervormde) classis Dordrecht.

Monster	874	408
Naaldwijk	1456	553
Rijswijk	981	586
Scheveningen	4500	1200

	zielen	belijdende leden
Ter Heide	402	176
Voorburg	1043	536
Wassenaar	512	286
Wateringen	343	174
Classis Leiden		
Ring Leiden		
Leiden	25000	9025
Ring Alphen		
Alphen aan den Rijn	2717	1052
Benthuizen	508	194
Boskoop c.a.	1570	525
Hazerswoude	1409	492
Hoogmade	153	76
Koudekerk	1038	341
Leiderdorp	1200	587
Oudshoorn	1224	605
Woubrugge	894	290
Zoeterwoude	220	80
Zwammerdam	654	227
Ring Noordwijk		
Hillegom	652	320
De Kaag	74	38
Katwijk aan Zee	3200	900
Katwijk binnen	807	351
Lisse	426	210
Noordwijk aan Zee	550	230
Noordwijk binnen	720	316
Noordwijkerhout	125	62
Oegstgeest	620	200
Rijnsburg	1243	455

Sassenheim	498	180
Valkenburg	500	212
Voorhout	87	46
Voorschoten en Veur	745	386
Warmond	530	172
Ring Woerden		
Aarlanderveen	1100	457
Bodegraven	1820	600

	zielen	**belijdende leden**
Kalslagen c.a.	84	22
Leimuiden	448	180
Nieuwkoop	723	257
Nieuwveen c.a.	448	174
Noorden	336	115
Oudewetering	570	269
Rijnsaterwoude	309	127
Ter Aar	520	208
Woerden	2615	830
Zevenhoven	364	107
Classis Rotterdam		
Ring Rotterdam		
Rotterdam	45000	18000
Ring Hillegersberg ('Hillegondsberg')		
Bergschenhoek	500	200
Berkel en Rodenrijs	603	240
Bleiswijk	860	370
Hillegersberg	1550	450
Capelle aan den IJssel	1164	400
Kralingen	2312	560
Moerkapelle	325	110
Overschie	1816	648
Zevenhuizen	1165	380
Ring Schiedam		
Delfshaven	1907	860
Kethel en Spaland	486	180
Maasland	1154	500
Maassluis	3500	1200
Rozenburg en Blankenburg	500	260

Schiedam[4]	-	-
Vlaardingen	5561	1800
Ring IJsselmonde		
Barendrecht[5]	1583	400
Charlois en Katendrecht	2833	830

4 Gegevens ontbreken in de genoemde inv. no.'s. In 1847 omvatte de Hervormde gemeente te Schiedam 6850 zielen (vgl. hoofdstuk 23).
5 Afgescheiden gemeente behandeld in TWEEDE DEEL.

	zielen	**belijdende leden**
Hoogvliet	607	175
Pernis	1503	243
Poortugaal en Albrandswaard	825	220
Rhoon	787	230
IJsselmonde	1644	500

Bijlage II
Statistiek aangaande het aantal zielen van de behandelde gemeenten over het tijdvak 1851-1892

Slechts de aantallen van de gemeenten behorende tot het kerkverband van de Afgescheidenen (uiteraard onder de precieze benamingen voor de tijdvakken 1834-1869, 1869-1892) zijn bewaard gebleven. Aangaande de Kruis- en Ledeboeriaanse gemeenten is nagenoeg geen statistisch materiaal voorhanden.[1]

De gegevens zijn ontleend aan het tijdschrift *De Stem*, van 6 augustus 1851, en aan de *Jaarboekjes* (van de Chr. Afgesch.e Gereformeerde kerk etc.) sedert 1856.

In de classis Rotterdam en Leiden is de volgorde over de jaren 1851 tot 1857 alfabetisch gekozen; daarna zijn nieuwe gemeenten geplaatst in de volgorde van instituering of vereniging met het kerkverband.

Er zijn geen gemeenten vermeld, ontstaan na 1871.

Voor het jaar 1892 geven de desbetreffende kolommen geen inzicht in de structuur van het geheel van de classes; door de Doleantie van 1886 zijn er dan naast de oudere, vele nieuwe - niet-vermelde - gemeenten ontstaan.

v = vacant (deze toevoeging vinden we in 1851 nog niet)
- = geen opgave (inzake bestaande gemeente)

1 In C.M. Kwantes, *Jaarboekje van de Gereformeerde Kerk onder het Kruis... voor het jaar 1869*, Utrecht 1984, 24-25 vinden we ‘Benadering zielental van de Kruisgemeenten’. Over het algemeen zijn de aantallen ontleend aan de verschillen in de *Jaarboekjes* van 1869 en 1870. Bijv. Rotterdam 1869: 925; 1870: 2210. Verschil: 1285 = aantal Kruisgezinden dat ‘meeging’ met de vereniging vn 1869.

Classis Rotterdam	**1851**	**1856**	**1857**	**1858**	**1859**
Brielle	37	60v	60v	60v	60v
Delft	300	310v	310v	310	310
Hellevoetsluis en Stellendam	-	136	136		
Maasland	31	54v	54v	65v	65v
Naaldwijk	-	77v	77v	77v	77v
Pernis	-	172v	172v	210	234
Rotterdam	250	420	420	420	452
Rozenburg	-	67v	67v	67v	67v
Schiedam	398	423	423	460	460
Vlaardingen	130	192v	192v	192v	220
Hellevoetsluis				80v	80v
Stellendam				56v	56v
De Lier					
Hekelingen					
Zwartewaal (Schoonhoven[3])					
Maassluis (Oud-Beijerland[3])					
Middelharnis					
Katendrecht (Bergambacht[3])					
Bleiswijk					
Spijkenisse					

Classis Rotterdam	**1860**	**1861**	**1863**	**1865**	**1867**
Brielle	60v	60v	60v	18v	18v
Delft	310	310	310	333	
Hellevoetsluis en					

3 Behandeld in TWEEDE DEEL.
3 Behandeld in TWEEDE DEEL.
3 Behandeld in TWEEDE DEEL.

Stellendam					
Maasland	65v	80v	130	165	
Naaldwijk	77v	77v	77v	117v	
Pernis	234v	234	324	427v	427
Rotterdam	452	494	513	575	712
Rozenburg	67v	75v	75v	65v	65v
Schiedam	460	531	536	616	
Vlaardingen	220	220	220	314	401
Hellevoetsluis	80v	80v	80v	40v	40v
Stellendam	56v	56v	56v	62v	62v
De Lier			246	248	
Hekelingen				39v	40v
Zwartewaal				55v	55v
(Schoonhoven[3])					300
Maassluis					70
(Oud-Beijerland[3])					32v
Middelharnis					
Katendrecht					
(Bergambacht[3])					
Bleiswijk					
Spijkenisse					

Classis Rotterdam	**1868**	**1869**	**1870**	**1871**	**1874**	**1892**
Brielle	18v	18v	29v			
Delft						
Hellevoetsluis en						
Stellendam						
Maasland						
Naaldwijk						
Pernis	460	525	525	525v	560v	815

3 Behandeld in TWEEDE DEEL.
3 Behandeld in TWEEDE DEEL.
3 Behandeld in TWEEDE DEEL.

Rotterdam	712	925	2210[2]	2320	2678	5200
Rozenburg	65v	65v	114v			
Schiedam						
Vlaardingen	436	505	505v			
Hellevoetsluis	40v	40v	146v			
Stellendam	62v	62v	62v			
De Lier						
Hekelingen						
Zwartewaal	55	129	129			
(Schoonhoven[3])	300	300	325	345	345	345
Maassluis	90	90	90v			
(Oud-Beijerland[3])	32v					
Middelharnis			330			
Katendrecht			-v	-	380	725
(Bergambacht[3])			-v	-v	80v	
Bleiswijk			39v	39v	39v	
Spijkenisse			-v			

2 Drie gemeenten: Hovenierslaan (A.S. Entingh), Raampoortlaan (D. Klinkert), Goudsche weg (P. Wagemaker). In 1875 wordt vermeld dat beide eerstgenoemde gemeenten tezamen 2148 zielen omvatten; de Goudsche weg 605. In 1882 zijn deze aantallen 3612 en 610.

3 Behandeld in TWEEDE DEEL.

3 Behandeld in TWEEDE DEEL.

3 Behandeld in TWEEDE DEEL.

Classis Leiden	**1851**	**1856**	**1857**	**1858**	**1859**
Bodegraven	300	-	300	375	375
Boskoop	115	-	115	267	267
's-Gravenhage	421	525	525	419	250
Katwijk aan Zee	160	-v	160v	276v	357
Leiden	201[5]		-	1200	1200
Lisse [-Hillegom]			-v		
Rijnsburg	250	-	250	360	360
Woubrugge	-	-v	-v	108v	108v
Hillegom				47v	39v
Alphen aan den Rijn					
Zegwaard (Zoetermeer)					
Noordwijk Binnen					
Gouda[7]					
Sassenheim					
Waddinxveen					
Hazerswoude					
Noordwijk aan Zee					
Oude en Nieuwe					
Wetering					
Valkenburg					
Woerden					

Classis Leiden	**1860**	**1861**	**1863**	**1865**	**1867**
Bodegraven	375	375	375	375	375

5 Slaat op de gemeente Heerengracht. Tot 1905 twee afzonderlijke gemeenten: Hooigracht en Heerengracht.

7 Groot gedeelte van het tijdvak bij classis Rotterdam.

Boskoop	300	330	365	382	403
's-Gravenhage	262	262	352	412	
Katwijk aan Zee	500[4]	572	572	572	572
Leiden	1200	1200	1200	1200	1200
Lisse [-Hillegom]					
Rijnsburg	360	360	360	360	450
Woubrugge	108v	108v			
Hillegom	39v				
Alphen aan den Rijn			170	188	188
Zegwaard (Zoetermeer)			-v	49v	
Noordwijk Binnen		-v	-v	-	62
Gouda[7]				220v	320v
Sassenheim				49v	67
Waddinxveen					
Hazerswoude					
Noordwijk aan Zee					
Oude en Nieuwe					
Wetering					
Valkenburg					
Woerden					

Classis Leiden	**1868**	**1869**	**1870**	**1871**	**1874**	**1892**
Bodegraven	375	375	358	358	336	310
Boskoop	372	396	378	378	396	587
's-Gravenhage						
Katwijk aan Zee	600	600	600	600v	600	600v
Leiden	1500	1500	1600	1600	1600	1850

4 Katwijk aan Zee en Katwijk Binnen werden in de *Jaarboekjes* niet (steeds) onderscheiden.
7 Groot gedeelte van het tijdvak bij classis Rotterdam.

Lisse [-Hillegom]						
Rijnsburg	450	450	500	500	600	1240
Woubrugge						
Hillegom			47v	47v	47v	200
Alphen aan den Rijn	230	290	330	330	330	900
Zegwaard (Zoetermeer)						
Noordwijk Binnen	62	62	90	90	90	500[6]
Gouda[7]	342	342	342	342	433	707
Sassenheim	81	85	97	112	112	270
Waddinxveen	69v	80	272[8]	220v	263	352
Hazerswoude			345v	345v	412	503
Noordwijk aan Zee			148v	148v	148	
Oude en Nieuwe						
Wetering			60v	60v	60v	100v
Valkenburg			50v	50v	50v	
Woerden						

6 Gecombineerd met Noordwijk Binnen.
7 Groot gedeelte van het tijdvak bij classis Rotterdam.
8 In dit jaar is er sprake van Noord-Waddinxveen met 192 zielen en Zuid-Waddinxveen met 80 zielen (vacant).

Classis Delft[9]	1867	1868	1869	1870	1871	1874	1892
Delft	333	333	333v	333	468	468	1500
's Gravenhage	412	412	412v	412	460	1173	2229[10]
De Lier	288	315	330	333	351	368	500
Maasland	165	165	165	165	165	135v	141
Naaldwijk	122v	122v	170	110	120v	120v	193
Schiedam	616	616	616v	616v	630v	630	1040v
Zegwaard (Zoetermeer)	74	74	74	74	74v	116	190v
's Gravenzande				280	311	510v	532
Maassluis					125	160	500

Classis Vlaardingen[11]	1871	1874	1892
Brielle	29v	33	150
Hellevoetsluis	270	270v	320v
Middelharnis	370	370v	500v
(Oud-Beijerland[12])	62v	62	410
Rozenburg	114v	114v	100v
Spijkenisse	-v	120	240
Stellendam	62v	62v	156
Vlaardingen	505v	505	802
(Westmaas[12])	142	204	350
(Zuid-Beijerland[12])	439	439	300v
Zwartewaal	129	150	200

Classis Utrecht	1870	1873	1882	1891	1893
Woerden[13]	160	160	120	120v	

9 Geformeerd prov. vergad. Zuid-Holland 11-12 mei 1865.
10 Gemeente Nobelstraat 1310, Wagenstraat 919 zielen.
11 Geformeerd prov. vergad. Zuid-Holland 27-28 april 1870.
12 Behandeld in TWEEDE DEEL.
12 Behandeld in TWEEDE DEEL.
12 Behandeld in TWEEDE DEEL.
13 Te Woerden is in 1870 D. van Brummen predikant, in 1873 W. Groeneveld, in 1882 A. Verheij; na 1892 wordt de gemeente niet meer genoemd.

Zegveld[14] -

14 Te Zegveld is in 1870 A. Hazevoet predikant; daarna wordt de gemeente niet meer genoemd.

Bijlage III
‘Reglement der Christelijke Afgescheidene Gemeente te Rhijnsburg’

(Het reglement is gevoegd bij het request van de gemeente te Rijnsburg, waarin aan de Koning ‘erkenning’ werd gevraagd. Dit verzoekschrift is gedateerd 18 maart 1841. Herv. Ered. 24 april 1841, no. 7.)

Art. 1

De kerkeraad der gemeente bestaat uit de herders en leeraars, ouderlingen en diakenen wier ambt en bediening door den Heere ingesteld, en in de belijdenisschriften en formulieren ter bevestiging, voorkomende in de liturgie der gereformeerde kerk, breedvoerig omschreven zijn.

Art. 2

Ofschoon de kerkeraad ten volle bereid is om met de opzieners van andere gemeenten in Classicale, Provinciale en Synodale vergaderingen over de belangen der kerk in het algemeen te spreken en te handelen, zal dezelve echter, zooveel mogelijk, alle zaken de gemeente betreffende, zelf behandelen.

Art. 3

De kerkeraad zal ten minste eenmaal in iedere maand, op zoodanige tijd en plaats als dezelve het geschikste zal oordeelen, vergaderen, en als dan geene zaken, andere dan kerkelijke mogen behandelen.

Art. 4

Alle vergaderingen, zoo die van den kerkeraad, als van de diakenen, zullen met gebed geopend, en op dezelfde wijze gesloten worden.

Art. 5

Wanneer in de vergaderingen van den kerkeraad, eenen leeraar tegenwoordig is, zal deze in de hoedanigheid van Praeses, de beraadslagingen leiden. Bij gebrek van eenen leeraar zal zulks beurtelings door de ouderlingen geschieden; insgelijks zal de kerkeraad een Scriba uit hun midden verkiezen, welke al het belangrijke in de vergaderingen, met naauwkeurigheid zal aanteekenen; de notulen zullen door den

Praeses en Scriba worden onderteekend en in de volgende vergadering worden voorgelezen.

Art. 6

Het eene lid van den kerkeraad zal geene heerschappij over het andere vermogen te voeren, maar zal zich verpligt gevoelen het andere met bescheidenheid te bejegenen.

Art. 7

Van het beroepen der leeraars, ouderlingen en diakenen, welke ten dienste der gemeente zullen werkzaam zijn, met alles wat daarmede in verband staat, zal overeenkomstig de aangenomene kerkordening van Dordrecht gehandeld worden.

Art. 8

Elk aangestelde en bevestigde leeraar, ouderling en diaken, zal gehouden zijn in den kerkeraad, de belijdenisschriften, der Christelijke gereformeerde kerk te onderteekenen

omdat zij overeenkomen met Gods woord benevens de belofte, om zich, daartegen doende, of leerende aan het oordeel der kerke en aan de Christelijke tucht te onderwerpen.

Art. 9

Daar het ambt der ouderlingen medebrengt dat zij nadrukkelijk acht geven op de belijdenis en wandel der gemeente, zullen zij met of zonder leeraar, de leden getrouwelijk bezoeken, onderwijzen, vermanen en naar hunnen wandel ondervragen.

Art. 10

De diakenen zullen insgelijks getrouwelijk zorgen voor de behoeftigen en van gehouden beheer der ingezamelde gelden, jaarlijks in den kerkeraad en voor de gemeente verantwoording doen.

Art. 11

Zij, die gedoopt zijnde zich voor de eerste maal wenschen te begeven tot des Heeren H. Nachtmaal, of die van andere kerkgenootschappen uitgaande, als leden der gemeente wenschen aangenomen te worden, zullen door een leeraar en een of twee ouderlingen, of anders door twee of drie ouderlingen worden ondervraagd, naar hunne belijdenis van de ware leer der zaligheid, als het geloof des harten. Zij zullen zooveel mogelijk twee leden der gemeente moeten aanwijzen, die van hunnen wandel, ten goede kunnen getuigen. De namen dergenen, welke aangenomen worden, zullen in de vergadering der gemeente worden afgelezen.

Art. 12

Zij die hunne kinderen het bondzegel des H. Doops wenschen te doen toedienen, zullen daarvan vooraf aan de opzieners moeten kennis geven, en zal een of beide der ouders, wanneer zulks mogelijk is, tot dat einde in de gewone vergadering van den kerkeraad verschijnen.

Art. 13

Zij, die zich in den huwelijken staat wenschen te begeven, zullen daarvan aan de opzieners kennis moeten geven; en zullen hunne namen, drie rustdagen achter elkander in de vergaderingen der gemeente worden afgelezen, opdat de gemeente den opzieners

behulpzaam zijn [of: zij] in het toezien dat er geene huwelijken bevestigd worden, in die graden van bloedverwantschap welke in Gods Woord verboden worden.

Art. 14

In gewone tijden zal de gemeente op den dag des Heeren drie malen vergaderen, des morgens, des middags en des avonds.

Art. 15

Wanneer de gemeente vergaderd is, zullen de giften voor de armen en het onderhoud der kerkedienst, door de diakenen worden ingezameld.

Art. 16

Aangaande de uitoefening der kerkelijke tucht of discipline, zal in alles gehandeld worden naar Gods Woord, de formulieren van eenheid der gereformeerde kerk, en de kerkordening van Dordrecht, vastgesteld in de Jaren 1618 en 1619.

Art. 17

Deze artikelen zijn alzoo vastgesteld, dat dezelve, indien het welzijn der gemeente dit vereischt, kunnen en behooren veranderd, vermeerderd of verminderd te worden.

Rhijnsburg den 18 Maart 1841
(get) Hk van de Meij
Als verkozen ouderling

Bijlage IV
Wet op de kerkgenootschappen 1853

STAATSBLAD VAN HET KONINGRIJK DER NEDERLANDEN (1853)
(No. 102) Wet van den 10den September 1853, tot regeling van het toezigt op de onderscheidene kerkgenootschappen.

WIJ WILLEM III, BIJ DE GRATIE GODS, KONING DER NEDERLANDEN, PRINS VAN ORANJE-NASSAU, GROOT-HERTOG VAN LUXEMBURG, ENZ., ENZ., ENZ.

Allen, die deze zullen zien of hooren lezen, salut! doen te weten:

Alzoo Wij in overweging genomen hebben, dat het noodig is eenige wettelijke bepalingen vast te stellen ter uitvoering van onderscheidene voorschriften van het VIde hoofdstuk der Grondwet en ter vervanging van op dit onderwerp bestaande verordeningen, opdat Wij gelijke bescherming aan alle kerkgenootschappen in het Rijk kunnen verleenen, en waken, dat zij zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat;

Zoo is het, dat Wij, den Raad van State gehoord, en met gemeen overleg der Staten-Generaal, hebben goedgevonden en verstaan, gelijk Wij goedvinden en verstaan bij deze:

Art. 1

Aan alle kerkgenootschappen is en blijft de volkomen vrijheid verzekerd alles wat hunne godsdienst en de uitoefening daarvan in hunnen eigen boezem betreft, te regelen.

De bepalingen betreffende de inrigting en het bestuur worden, voor zooveel zij niet reeds aan Ons bekend zijn gemaakt, binnen eene maand na de afkondiging dezer wet, door de bestuurders of hoofden der kerkgenootschappen aan Ons medegedeeld. Nieuw te maken bepalingen worden mede vóór of bij het in werking brengen daarvan, op gelijke wijze ter Onzer kennis gebragt.

Voor zooveel er zich onder de bepalingen, bij dit artikel bedoeld, eenige bevindt, welke de medewerking van het staatsgezag vereischt, wordt die medewerking niet verleend, tenzij de bepaling door Ons is goedgekeurd.

Art. 2

Vreemdelingen aanvaarden geene kerkelijke bediening, dan na daartoe Onze toestemming te hebben verkregen.

Alleen in het belang der openbare orde en rust kan die toestemming geweigerd worden.

Art. 3

De titulaturen in de kerkgenootschappen aan de bedienaren der openbare godsdienst toegekend, geven noch ten opzigte van het wereldlijk gezag, noch ten opzigte van andere kerkgenootschappen, eenige aanspraak, rang of voorregt.

In de aanraking met het wereldlijk gezag worden die titulaturen alleen gebezigd met vermelding van den geslachtsnaam der titularissen.

Art. 4

De ter aanwijzing van kerkelijk gebied door kerkgenootschappen gebezigde namen van provincien of gemeenten worden slechts als van kerkelijken aard beschouwd en hebben geen verder gevolg.

Art. 5

Synodale vergaderingen en hoofden, die kerkgenootschappen vertegenwoordigen of besturen, behoeven Onze goedkeuring op de plaats van vestiging.

Voor zooveel deze goedkeuring bij de afkondiging dezer wet nog niet is verleend, wordt, na met hen gehouden overleg, door Ons, den Raad van State gehoord, over de geschiktheid der aangewezene vestigingsplaats uitspraak gedaan.

Alleen in het belang der openbare orde en rust en bij een met redenen omkleed en openbaar gemaakt besluit kan eene aangewezen vestigingsplaats als zoodanig door Ons ongeschikt worden verklaard.

Art. 6

De bedienaren der openbare godsdienst dragen het gewaad voor kerkelijke plegtigheden of bij de uitoefening van de openbare godsdienst in hun kerkgenootschap gebruikelijk, niet dan binnen gebouwen en besloten plaatsen, of dáár waar de openbare godsdienstoefening, naar het 2de lid van art. 167 der Grondwet, is toegelaten.

Art. 7

Elke oprigting of inrigting van een gebouw tot uitoefening van de openbare godsdienst, binnen den afstand van twee honderd ellen van eene bestaande kerk, vereischt in het belang der openbare orde een onderzoek omtrent de plaats van vestiging.

Vóór dat de oprigting of inrigting wordt toegelaten, wordt daaromtrent door het gemeentebestuur beslist. Deze beslissing is vatbaar voor een beroep op Gedeputeerde Staten, en bij bezwaar ook tegen de beslissing van deze, wordt hunne uitspraak aan Onze eindbeslissing onderworpen. Het besluit door Ons te nemen, na den Raad van State te hebben gehoord, wordt met redenen omkleed en openbaar gemaakt.

Wanneer de oprigting of inrigting zonder verlof heeft plaats gehad, wordt het gebouw gesloten.

Art. 8

Het klokkengelui tot viering van kerkelijke plegtigheden of om de ingezetenen tot de godsdienstoefening op te roepen, kan in gemeenten, waar kerken van meer dan één kerkgenootschap zijn, in het belang der openbare orde en rust door Onzen commissaris in de provincie worden verboden.

Klokkengelui tot andere einden heeft geene plaats dan met vergunning der plaatselijke politie.

Art. 9

Hij die aan deze wet niet voldoet, hare voorschriften overtreedt, of elders dan art. 167 der Grondwet toelaat de openbare godsdienst uitoefent, wordt verklaard '*in strijd met de wet te hebben gehandeld'* en veroordeeld in de kosten.

Art. 10

De officieren van justitie bij de arrondissements-regtbanken eischen, overeenkomstig met de bepalingen van art. 854 van het Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering, voor de regtbank, ter burgerlijke teregtzitting, de toepassing van het voorgaand artikel.

Geene vervolging kan door hen worden ingesteld dan op magtiging van den procureur-generaal onder wiens bevelen zij staan, of op last des regters in de gevallen, voorzien bij art. 31 van het Wetboek van Strafvordering en art. 73 van de wet op de regterlijke organisatie en het beleid der justitie.

Art. 11

Van het vonnis wordt appel, van het arrest cassatie toegelaten.

Art. 12

Die, na eenmaal ter zake van overtreding dezer wet te zijn veroordeeld, zich aan herhaling daarvan schuldig maakt, wordt gestraft met schorsing in de uitoefening zijner burgerschapsregten voor den tijd van drie tot tien jaren, en met gevangenis van ééne maand tot twee jaren, te zamen of afzonderlijk.

Art. 13

De regtsgedingen krachtens het voorgaand artikel ter zake van herhaalde overtreding gevoerd, worden op de gewone wijze voor den gewonen strafregter behandeld.

De vervolging wegens overtredingen van deze wet verjaart door verloop van twee jaren.

Art. 14

Bij het in werking komen dezer wet zijn, behoudens de bepalingen der wetten en reglementen, bedoeld in art. 167 der Grondwet, afgeschaft de wet van 18 Germinal jaar X en alle andere met de tegenwoordige wet strijdige bepalingen.

Lasten en bevelen, dat deze in het *Staatsblad* zal worden geplaatst, en dat alle Ministeriële Departementen, Autoriteiten, Collegien en Ambtenaren, wien zulks aangaat, aan de naauwkeurige uitvoering de hand zullen houden.

Gegeven in het Kamp bij Zeist, den 10den September 1853.

WILLEM
De Minister van Justitie,
D. DONKER CURTIUS

Uitgegeven den *vijftienden* September 1853.

De Staatsraad, Directeur van het Kabinet des Konings,
A.G.A. VAN RAPPARD

Literatuur

De op de bladzijden 10-12 vermelde titels zijn niet opgenomen.

M. den Admirant, *Kerkmensen in Vlaardingen*, Vlaardingen 1974.
H. Algra, *Het wonder der negentiende eeuw*, Franeker 1976.
W. Bakker, O.J. de Jong e.a., *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis*, Kampen 1984.
J.W. Becker, *Het eeuwige heimwee*, Alphen aan den Rijn 1976.
A. Bel, *100 jaar Westnieuwlandkerk*, Vlaardingen 1980.
J. Bosch, *Om waarheid en recht - Eenige strijdschriften, smeekschriften en smaadschriften uit de dagen der Afscheiding*, Kampen 1933.
H. Bouma, *Kerkenordening van de Gereformeerde kerken in Nederland*, Enschede 1948.
H. Bouma, *Een vergeten hoofdstuk _ Een bladzijde uit de worsteling van de sedert 1834 wedergekeerde kerken voor gereformeerd schoolonderwijs*, Enschede 1959.
H. Bouwman, *De crisis der jeugd*, Kampen 1914. Heruitgave met een 'Woord ter inleiding' door dr. C. Smits, Kampen 1976.
D. Deddens, J. Kamphuis e.a., *Afscheiding-Wederkeer, Opstellen over de Afscheiding van 1834*, Haarlem 1984.
J.C. van der Does, *De Afscheiding in haar wording en beginperiode*, Delft 1933.
J.C. van der Does, *Kruisgezinden en Separatisten*, tweede druk, Franeker s.a.
M. Drayer, W. van 't Spijker e.a., *In trouw gescheiden*, Kampen 1984.
K. Exalto, W. van Gorsel, H. Harkema, *Zij die bleven*, Nijkerk 1981.
L. de Geer, *Ontstaan, invoering en ontvangst van den Evangelischen Gezangenbundel in de Nederduitsch Hervormde Kerk*, Groningen 1902.
J.H. Gunning, *H.J. Budding _ Leven en arbeid*, Rhenen 1909.
G.M. den Hartogh, *Het Christelijk Gereformeerd Seminarie te Amsterdam*, Delft s.a.
Jacob van Hinte, *Netherlanders in America* I-II (Robert P. Swierenga, General Editor; Adriaan de Wit, Chief Translator), Grand Rapids, Michigan 1985.
H.A. Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden*, Utrecht 1977.
C. de Jongste, *Klacht en Jubel*- rondom ds. Nicolaas Hendrik Beversluis (1850-1931), Zwijndrecht 1983.
G. Keizer, *Uit de geschiedenis der Gereformeerde Kerken, Vuren-Herwijnen-Ommeren-Tiel 1835-1853*, Kampen 1905.
G. Keizer, *De Afscheiding van 1834*, Kampen 1934.
Kerkhistorische Kroniek, redactie H.M. Stoppelenburg, 's Heer Arendskerke (Zld.) jaargang 1-9 (1964-1973).
A. Kuyper, *De drie formulieren van eenigheid*, Amsterdam 1897.

J.H. Landwehr, *Beknopte geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Rotterdam*, Rotterdam 1905.
J.H. Landwehr, *L.G.C. Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst*, tweede druk, Rotterdam 1910.
J. de Lange, *De Afscheiding te Leiden*, Rotterdam 1934.
G.P. Marang, *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, Dordrecht 1909.
H. Natzijl, *Verzamelde geschriften van* [*en over*] *Ds. L.G.C. Ledeboer* I-III, Utrecht 1977-1980.
T.J. Naudin ten Cate, J.P. van Dooren, *De archieven van de Nederlandse Hervormde Kerk in korte overzichten* II [Zuid-Holland en Zeeland], Leiden 1974.
Officiëele stukken betreffende den uitgang uit het Nederl. Herv. kerkgenootschap van de leeraren H.P. Scholte, A. Brummelkamp, S. van Velzen, G.F. Gezelle Meerburg en Dr. A.C. van Raalte, Kampen 1863.
L. Oostendorp, *H.P. Scholte _ Leader of the Secession of 1834 and Founder of Pella, Iowa*, Franeker 1964.
G.D. Pas, J. de Visser, A.C. Witvliet, *Het braambos niet verteerd, 1908 _ Gereformeerde Gemeente Gouda _ 1983*, Gouda 1985.
J. van Raalte, *Wat was de Gereformeerde Kerk in Nederland? De geschiedenis van de 'Kruisgezinden'*, Goes 1954.
G.J. Raidt, *Levensgeschiedenis en bekeeringsweg*, (opnieuw uitgegeven) Rijssen 1929. Oorspronkelijke uitgave circa 1870; aan de naam van de schrijver is toegevoegd: 'rustend leeraar bij de Presbyteriaansche kerk te Cincinnati in den staat Ohio in Noord-Amerika'.
J.C. Rullmann, *De strijd voor kerkherstel in de Nederlandsche Hervormde Kerk der negentiende eeuw*, derde druk, Kampen 1928.
J.C. Rullmann, *De Afscheiding in de Nederlandsche Hervormde kerk in de XIXe eeuw*, Kampen 1930.
J.C. Rullmann, *Een man van singuliere gaven _ Ds. W.H. Gispen (1833-1909) in zijn leven en werken geschetst*, Delft 1933.
D. Schalk, *De Afscheiding in Gouda*, (onuitgegeven M.O.-scriptie), Moerkapelle 1978.
T.N. Schelhaas e.a. *De afgescheidenen van 1834 en hun nageslacht*, Kampen 1984.
K. Schilder, *De dogmatische beteekenis der 'Afscheiding'*, Kampen 1934.
J. Schipper, *Eben-Haëzer, Geschiedenis van de Gereformeerde gemeenten van Den Haag en Scheveningen*, Utrecht 1982.
C.J. Segers Sr., *Honderd jaar Gereformeerde Gemeente te Lisse 1865-1965*, Lisse 1965.
F. Staal Pzn., *De apostel van Zeeland* [Ds. Cornelius van der Meulen], Bruinisse s.a.
P.R.D. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika 1846-1847*, Leiden 1977.
H.M. Stoppelenburg en A. de Blois, *De Gereformeerde Gemeenten in Groot-Rotterdam*, 's-Gravenhage 1952.
G.A. Stout, *Souvenir History of Pella, Iowa*, Pella, Iowa 1922.

C. Veenhof, *Prediking en uitverkiezing _ kort overzicht van de strijd gevoerd in de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk tussen 1850 en 1870 over de plaats van de leer der uitverkiezing in de prediking*, Kampen 1959.
J. Verhagen Jr., *De geschiedenis der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland*, Kampen 1881.

H. Vermeulen, *Dordtsche dweepers te Rotterdam* (scriptie V.L.-V.U.), Amsterdam 1979; verschenen als 'De Afscheiding te Rotterdam' in *Rotterdams Jaarboekje 1980*, Rotterdam 1980, 271-291.
J.M. Vermeulen, *Toen hij 't ambt ontvangen zou _ Leven en werk van Ds. P. van Dijke (1812-1883)*, Zwijndrecht 1984.
W. Volger, *De leer der Nederlandsche Hervormde Kerk* I (1816-1852), Franeker 1946.
D.H. Th. Vollenhoven, 'De Afscheiding in de residentie in het midden der 19e eeuw', in *Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en Oudheidkunde*, zesde reeks, VI (1927/1928) 95-112, 265-296, VII (1927/1928) 113-123.
J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland* I-III, Groningen 1972-1977.
J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland* I-III, Groningen 1980-1983.
J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Overijssel* I-II, Groningen/Barneveld 1984-1986.
A.M. Wessels, H.M. Stoppelenburg, *Een merkwaardig vijftal*, tweede druk, Vianen 1969.
I. de Wolff, *De strijd om de kerk in de 19e eeuw*, Enschede 1954.

Register van personen

Enige terloops genoemde personen die niet in rechtstreekse betrekking tot ons onderwerp staan, zijn niet opgenomen.

Aalbers, 176, 179
Aalders, 499
Aalst, van, 454, 455
Aangeenbrug, 429, 451, 459-461
Aarsen, 332
Abels, 300
Admiraal, 143
Admirant, den, 247, 275-277, 280-282
Aken, van, 146
Akerboom, van den, 526, 531-534
Akker, van den, 371
Akkeren, van, 189-192, 196, 197, 199-202, 204, 206, 245, 528
Alblas, 319
Aldewereld, 381
Alenburg, 298, 303
Alevoet, 554
Almekinders, 528
Alphenaar, 524, 527
Alting, 67, 88, 93, 362, 383, 498, 549
Ameide, van, 161, 162
Amiabel, 392, 394
Andel, van, 362
Antwerpen, van, 119
Arbon, 190, 197
Arbouw, 394
Arend, den, 180
Arends, 223, 224
Arps, 460
Aschman, 345
Asperen, van, 183
Asscheman, 526, 527, 529

Baaien, van, 82, 289
Baan, 115
Baartman, 455
Bac, 472
Baerveldt, 506
Baggerman, 144, 146, 148-153, 176, 223
Bähler, 291, 398
Bakhuis, 198
Bakker, 103, 110, 119, 127, 128, 131, 386, 436, 437, 449, 472, 474, 491, 492, 507
Baks, 528

Baks-Snoey, 568
Bal, 240
Balkema, 381
Balkenende, 456
Barendrecht, 209, 561
Barendregt, 176, 182, 183
Barik, de, 289
Barnhoorn, 53, 428, 429, 433
Basoski, 353, 368
Batelaan, 511, 538, 548, 549
Batenburg, 199, 204, 207, 216, 464
Batteljee, 394, 564
Bavelaar, 415
Bavinck, 445
Bazuin, 184
Becker, 26
Becking, 438
Beek, van, 155, 156, 166, 369, 476-479, 482, 483, 485, 486, 534
Beek, van der, 223, 456
Beekhuizen, 198
Beekman, 511
Beelen, van, 427-429, 444
Beemen, van, 390
Beerenvinger, 415
Beerhorst, 448
Beeuwkes, 301, 319, 377-385, 388, 389, 391
Beilen, van, 161
Beket, 119
Bekker, 226, 478, 479
Bel, 275
Bel, de, 223
Ben, van der, 525, 527
Benschop, 464, 506
Bent, van der, 353, 358, 362
Berends, 437
Berg, de, 134, 141
Berg, van den, 167, 179, 180, 272, 276, 280, 281, 291, 296, 298, 303, 308, 319, 366, 394, 496, 498, 500, 502, 503, 507, 510, 516, 574
Bergen, van, 289
Berghout, 176
Bergman(n), 76, 296-298, 300, 308, 377
Bergshoef, 590, 591
Bergwerf, 276

Bergwerff, 170
Berkel, 464
Berkel, van, 325, 326, 328, 329, 349, 415
Berkelaar, 464
Berkheij, 443, 444
Berkhoff, 345
Berkhout, 161, 163, 166, 276
Berlemont, 415
Bernhard, 161, 163, 165, 166
Berschot, van, 349, 352
Best, de, 429, 440
Bestebreur, 575
Beth, 353, 361
Betten, 211
Beugen, van, 162
Beukema, 183
Beuker, 217, 218, 384
Beukers, 553, 554, 561
Beveren, van, 411
Beversluis, 241, 593
Beij, de, 552-554
Beijer (Beyer), 454, 486
Beijeren, van, 384, 390
Beymelwaard, van, 394
Bezemer, 183, 276
Biemond, 366
Bientjes, 143, 148, 150
Bierman, 452, 454
Biert, 176, 177, 179
Bil, van der, 190, 197, 220, 222
Bink, 395
Binnendijk, 290, 486
Binnenkade, 24
Blacquière, 183, 184, 224
Bladeren, van, 190, 197
Blanke, 224
Bleyenburg, 276, 280
Blitterswijk, van, 552, 553
Blois, de, 186, 219, 225
Blok, 103, 107, 109, 118, 121, 237, 574
Blok, de, 141
Blokland, 276
Blom, 150, 151, 283, 510
Blom, van der, 76, 201, 243, 244, 249-251, 254, 257, 258, 261-263, 271-274, 278
Blonk, 574, 575, 580, 581
Boekee, 423

Boekestein (Boekesteijn), 319, 330, 332
Boekhorst, 188
Boele, 538
Boelen, 433
Boer, 288-291, 496, 498, 500, 503, 507, 510, 515, 516, 524, 527, 529, 538, 548, 561, 590, 591
Boer, de, 155
Boer, den, 114, 553, 558-560
Boerkoel, 237
Boers, 182, 303, 308, 312, 313, 319, 329-332, 349
Boers Cz., Frans, 5, 231-233, 313-317, 319, 322, 388
Boesaard, 436
Boesaart, 395
Boeser, 520, 570
Boesterd, den, 131, 132
Boezer, 119
Boezert, 224
Bogaards, 534
Bogaers, 194
Bogerd, van de, 472
Bogers, 467
Bogert, 34
Bokhoven, 161
Bokkel, ten, 258
Bol, 494, 496, 498, 499, 511, 517, 574, 581
Bom, 110, 236, 238
Bömcke, 67, 70, 271
Bommel, van, 390
Bonardt, 349
Bongert, 119
Bontebal, 472
Boog, 276
Boogaard, van den, 496, 511
Boom, van den, 332
Boom, van der, 198, 205, 308
Booma, van, 394
Booman, 166
Boon, 286, 319, 322, 412, 444, 506, 507, 510, 511
Boon, van der, 444
Boon(e), 119
Boone, 593
Boonstapel, 584
Boonstoppel, 390
Booy, 581
Bor, van den, 381
Borgdorff, 123-126, 130, 137, 161
Borggreve, 531
Borneman, 427
Borsje, 198, 213, 276

Borst, 446, 497, 500, 502
Borstlap, 161
Bos, 15, 27, 29, 32, 54, 69, 109, 110, 112, 113, 118, 121, 143, 153, 158, 160, 183, 185-187, 199, 219, 224, 229, 232-236, 243, 248, 254, 259, 335, 341, 342, 346, 375, 381, 387, 398, 399, 427, 429, 432, 452, 483, 528, 544, 553-557, 575, 576
Bos, van den, 191, 319, 320, 332, 353, 362
Bosch, 14, 291
Bosch, van den, 345, 394, 476
Boschlooper, 139
Boshamer, 190, 197, 199
Boske, 183

Bosman, 177, 199, 224
Boss, 141
Bossche, 232, 233, 235
Bot, 182, 183
Boudestein, 190, 197
Bouillon, 390
Bouma, 178, 209, 393
Bouman, 198, 308
Bout, 456
Bouter, 524, 553, 558, 561
Bouwken, 183
Bouwman, 64, 70, 190, 196, 198, 527, 574-576, 581, 583
Braai, de, 375
Braber, 107, 112, 132
Brak, 35, 79, 517, 538-541, 545, 546, 548, 549
Brakel, 554, 561
Brakel, à, 322, 439
Brander, van den, 415
Brandt, van den, 341
Brandwijk, 182, 183
Bras, 224
Bree, 528
Bree, van, 265
Breedveld, 460
Breedijk, 472, 524
Breggen, van der, 276
Bregman, 25, 324, 329, 330
Bremmer, 527, 568
Breukhoven, 182
Briel, van den, 593
Brielsman, 332
Brink, van den, 495, 497
Brinkerhof, 448
Brinkman, 34, 119, 126, 139, 141, 549, 570
Brobbel, 281
Broeder, den, 34
Broek, van den, 37, 85, 114, 144-146, 148, 150, 151, 182-184, 199, 245, 349, 352, 368, 457, 513, 516, 520
Broekhoven (van), 244, 245, 249
Broekman, 289, 573
Broer, 515
Bronkhorst, 381, 384
Bronkhorst, van, 189-191, 193-195, 197
Broos, 320, 332
Brugge, van, 110
Bruggen, van, 245
Bruggen, van der, 245, 448, 449

Bruin, de, 182, 183, 190, 197, 249, 394, 411, 420, 486, 497, 525, 527
Bruining, 366
Bruininks, 311, 318, 319
Brummelkamp, 50, 51, 54, 57-60, 62, 69, 76, 88, 90-92, 95, 164, 174, 242, 245, 250, 253-261, 266, 276, 325, 347, 348, 355, 358, 381, 382, 386, 398-400, 408, 427, 437, 445
Brummen, van, 185, 587, 588
Brunemeijer, 95
Brunsting, 174, 176, 178
Brusman, 460
Brusse, 420
Brussée, 414
Bruijn, de, 161-163, 329, 331-333, 335, 449, 486
Bruyn, de, 482
Bruijne, de, 110, 112
Budde, 49
Budding, 128, 189, 378, 395, 397, 399, 400, 422, 477, 541, 555, 556
Buitenhuis, 143, 145, 149, 151-153, 155-157, 370, 593
Bulens, 91, 94-97
Bulk, 515
Bulleman, 394
Bunnick, van, 224
Burg, van den, 420
Burg, van der, 177, 179, 289
Burger, 308, 553
Burggraaf(f), 35, 36, 538, 546
Burgvliet, 207
Bussingh, 551
Buuren, van, 288, 289, 331
Buurman, 553
Buy, du, 13
Buijk, 587
Bijl, 77, 78, 174-177, 179, 180, 224, 285, 286
Bijl, van der, 497, 510
Bijland, 506, 510

Callenbach, 258, 403
Cammeraad, 472
Cammeraat, 472
Camping, 245
Carlier, 411
Carton, 190, 196, 200-202, 204, 207, 213
Cats, 325
Chaudron, 392, 394
Cinjee, 470
Clemens, 166
Cock, de, 49, 50, 60, 71, 72, 90, 92, 138, 189, 193, 427, 542, 561, 578
Coeland, 386
Coenraads, 389, 390

Coepijn, 254
Coever(r)ing, van de, 183, 189, 190, 196, 197, 200, 201, 204, 207, 210-213, 266
Collet, 394, 411, 583
Colijn, 436, 449
Comrie, 316, 493
Contant, 164
Coomans, 349, 482

Coppij, 411
Cordia, 161, 276
Corporaal, 384
Corstiaans, 429
Costerus, 538, 548
Costo, 506, 510
Couprie, 421
Crama, 415
Cramer, 157, 234
Creke, van der, 193
Cuypers, 510

Dam, van, 34, 35, 110, 115, 125, 131, 141, 169, 171, 525, 538, 540, 552, 553, 555-561
Damme, van, 132
Daniel, 35, 538, 540, 541, 546
Darby, 211
Das, 284
Daudeij, 446, 456
Deddens, 89
Dee, 394, 411
Deelen, 17
Dekker, 384, 520
Dekkers, 306, 309, 310
Delden, van, 334, 335
Delft, van, 437, 444, 490
Dellen, van, 449
Demper, 384, 390, 482
Derksen, 593
Detmar, 573
Deursen, van, 182-184
Deutsch, 104
Deijl, van der, 429
Dibbetz, 320
Dick, 415
Didema, 349
Die, van, 169
Diemer, 70, 71, 278, 291, 437, 448, 449, 507, 531, 533, 534, 546, 549, 565
Diepenhorst, 125
Dieteweg, 464
Diggele(n), van, 37, 245
Diggelen, van, 497, 511
Dike, 381
Disselkoen, 285, 329, 330, 332, 333
Does, van der, 72, 186, 207, 219, 231-233, 421, 575-578
Dokkum, van, 415
Dominé, 125

Dominicus, 584
Dommelen, van, 575
Dongen, van, 107
Donk, 41, 553
Donk, van, 497, 506, 510, 539
Donker, 437
Donker Curtius, 609
Donkers, 243, 244, 263, 271, 274, 388
Donkersloot, 125, 174, 176, 178
Donner, 92, 98, 99, 358-360, 382, 383, 407-411
Dool, 553
Dool, van den (der), 331, 332, 338, 472, 570
Doorduijn, 298
Dooren, van, 23
Doorn, 381
Doorne, van, 436
Dorp, van, 289, 332, 394, 403, 406-408, 482
Dorrepaal, 443, 444
Dort, van, 381
Driebergen, 420
Driel, van, 170
Driessen, 169
Droog, 486, 524, 553, 558
Drop, 276
Dros, 39, 55, 58, 59, 394, 399, 402, 403
Dubbeld, 107, 119, 120, 125
Dubbis, 540
Duifhuis, 298
Duim, 34
Duin, 202, 402, 403
Duine, van, 390
Duinkerke(n), 110, 115
Duitsche, den, 538
Duivenbode, van, 199
Duivenboden, van, 437
Dulfer, 394
Dulk, den, 384
Dungen, van der, 390
Dunne, den, 224
Dure, van, 224
Duyl, van, 224
Duijn, van, 299, 332, 338, 429, 444
Duyn van Maasdam, graaf van der, 14, 33
Duijser, 245, 276
Duyst van Voorhout, 341
Duijvenbode, van, 442, 444
Dijk, van, 86, 119, 169, 183, 224, 230, 289, 312, 320, 324, 325, 328, 330, 332, 335, 338, 341, 394, 405, 412, 491, 554, 586
Dijke, van, 67, 103, 127, 128, 131, 386, 414, 415, 463, 509, 593

Dijkgraaff, van den, 341
Dijkhuizen, van, 117
Dijkshoorn, 276, 287, 289-291
Dijksterhuis, 61, 65-67, 69, 72, 74, 89, 211, 263, 266, 270, 271, 381, 386, 562-564
Dijkstra, 232

Eck, van, 34
Ederseel, 349
Eendenburg, van, 298
Eenkhoorn, 531
Eersel, van, 580

Eeuwen, van, 229, 554, 566, 568, 570
Egginck, 394
Egmond, van, 161, 163, 166, 420, 421, 444, 446, 506, 510
Eibergen, van, 77, 78, 174-177, 179
Eichhorn, 185, 334, 446, 453, 454, 459, 460, 587
Eigeman, 62, 65, 403
Eik, van, 183
Eikendal, 384
Eisinga van der Kamp, 119
Elffers, 461
Elk, van, 584
Eikerbout, 415
Ende, van den, 296
Ende, van der, 329, 332, 335, 381
Engberts, 224
Entingh, 218, 600
Enzer, 183
Eppen, van, 496
Erkelens, 512, 513, 518, 519
Es, van, 34, 224, 230, 394
Essen, van, 420
Esveld, 110, 116, 524
Esveldt, 524, 546, 553, 554, 561
Ettema, 500
Evenblij, 574, 587
Exalto, 28, 467, 573
Eijdman, 574, 576
Eijk, van, 174, 175, 497, 510, 516, 518, 520, 546, 552-554, 558, 559
Eijk, van der, 329, 330, 332-336
Eykel, van den, 394
Eykhoff, 552-554, 565, 566
Eijsen, 390

Faas, 454, 456
Felix, 199, 514, 515, 554, 560
Feijst, van der, 341-343, 345-349
Fey, de, 224
Fieldt, 199
Figee, 504, 507, 508, 510
Fillekes, 366
Firet, 284, 285
Flesch, 183, 184, 240
Flier, 43, 232, 237, 433, 574-576, 578-582, 587
Floor, 368, 451, 454
Florijn, 394
Fols, 76, 258, 262, 267
Fool, 284

Francken, 477, 485, 486, 488
Franckhuizen, 415
Franken, 349
Fransen, 182, 215, 300, 302-306, 308, 309, 394, 584
Franssen, 301
Freeling, 155
Fuik, 414, 415
Fijgcler, 227
Fijnebuik, 242, 259-265, 277, 561

Gaag, van der, 198, 345
Gabes, 412
Galen, van, 554, 568
Gangel, 273
Gardenier, 69, 166
Gastelaars, 143
Geel(l), van, 570
Geer, de, 23
Geerling, 574-576
Geerts, 389
Geervliet, 442
Geesink, 368
Geest, van, 289, 296, 298, 320, 329, 332
Gefken, 541
Gelder, de, 390, 486
Gelderen, van, 332, 394
Gemeren, van, 176, 183
Gent, van, 55, 104, 119, 369, 464, 471, 476, 590
Gerhard, 345
Gerritsen, 411
Gersie, 591
Gerven, van, 37, 245
Gessel, van, 394, 411
Geuchies, 67, 87, 88, 97, 149, 150, 159, 160, 214-217, 272, 306, 336, 360
Geur, van der, 526-529
Geus, de, 110
Gevel, van de, 141
Gevers Deynoot, 344
Gezelle Meerburg, 47, 58, 71, 87, 324, 398, 399, 403, 407, 520
Gezon, 378, 381, 382
Gideon, 119
Giezen, 289
Giezen, van der, 166
Gilbers, 285
Gilde, de, 166
Gille, 332
Gispen, 282, 324, 334-337, 479, 486
Glaser, 224
Goedhart, 390

Goedkoop, 224
Goekoop, 134
Goemaat, 110, 115
Gog, van, 146
Golverdinge, van, 61, 75, 86, 262, 266, 272, 301, 375-383, 385, 386, 388-391
Gommertse, 314
Goor, 511
Goossens, 153, 155-157
Gorter, de, 37, 201, 203, 243, 245, 248-250,

253, 254, 256, 259, 260, 262, 342, 377
Goudappel, 339, 341, 345, 346
Goudkade, 515
Govers, 349
Graaf, de, 99, 455
Graaf, van der, 561
Graaff, de, 456, 472, 473
Graafhuis, 41
Grashof, 198
Griendt, van der, 190, 197, 199, 215
Grient, van de, 390
Grinwis, 110, 115
Groe, van der, 201, 322
Groen, 415, 486
Groen van Prinsterer, 360
Groen-Slager, 111
Groenendijk, 109, 183
Groenestein, 511
Groeneveld, 151, 389-391, 436, 464, 525, 528
Groeneweg, 183
Groenewegen, 284, 285
Groenheyde, 464
Groningen, van, 541
Groot, de, 67, 88, 124, 163, 165, 166, 178, 199, 242, 252, 272-274, 285, 288, 296, 306, 308, 444, 486, 510, 524, 525, 527, 549, 590, 591, 593
Grootegoed, 448
Grootendorst, 515-517
Grootenhuis, te, 286
Gros, 35, 36, 538-541, 543, 545, 546, 548
Grundmann, 583
Guchte, van der, 67
Guchten, van der, 420, 421
Guldemond, 515, 516, 518, 520
Gulik, van, 155
Gurp, van, 125, 130, 131
Gust, van der, 418, 420, 421
Gijp, van der, 523
Gijsbertus, 232

Haak, 107, 394, 429
Haak, van der, 420, 421
Haan, de, 66, 76, 90, 121, 155, 156, 183, 205, 226, 227, 230, 266, 349, 388, 405, 423, 584, 590, 592
Haaren, van, 298, 312
Haarlem, van, 415
Haas, 382, 383

Haas, de, 8, 40, 66, 118, 121, 141, 150, 153, 156, 164, 178, 183, 185, 202, 217, 235, 272, 274, 281, 282, 286, 291, 292, 306, 309, 318, 334, 338, 360, 361, 363, 368, 377, 381, 388, 389, 391, 398, 403, 413, 414, 434, 435, 437, 445, 446, 449, 455-457, 461, 463, 465, 487, 491, 494, 500, 507, 519, 521, 530, 549, 580, 581, 583, 587, 593
Haasnoot, 54, 65, 86, 383, 420, 422, 429, 439-445
Haastert, 403
Haastert, van, 340
Haaij, de, 415
Habermehl, 505
Haentjes, 246, 254
Hagemans, 394, 408
Hagen, 568
Haitsma, 512-516, 518, 573
Hakkenberg, 415
Hakkers, 198
Hall, van, 38, 39, 47, 297, 298, 375, 376, 378, 430, 432, 558
Hall-van Schermbeek, van, 188, 192, 198, 201, 375, 377
Ham, 515
Ham, ten, 233
Ham, van, 516
Ham, van den, 187, 188
Hammer, 531
Hamoen, 536, 537, 540
Hanekroot, 296, 298, 302-306, 308, 332
Hanemaayer, 332
Hannys, 394
Hans, 161
Hanswijk, van, 528
Hanzon, 514
Hardebol, 574
Harrewijn, 161
Hart, 't, 78, 174-176, 178, 272
Hart, van, 224
Hart, van der, 215, 216, 230
Harten, van, 36, 189, 192, 193, 196, 202, 204, 207, 210, 211, 213, 277, 355
Hartendorp, 37, 246
Hartenes, 539-541, 543
Hartensveld, 119
Hartingsveld, van, 156, 157
Hartog, 574
Hartog, den, 149, 151-154, 176, 482
Hartogh, den, 64, 89
Hasselman, 61, 65, 67, 156, 403
Hasselt, van, 499
Hatenboer, 183
Havenaar, 464, 470, 528
Hazebroek, 443
Hazenboom, 381, 384

Hazevoet, 491, 492, 587, 588
Heeckeren tot Kell, baron van, 14
Heek, van, 552, 554
Heel, van, 308
Heemskerk, 420, 486, 515, 516, 518, 520, 528
Heenck, 494

Heer, de, 581, 591
Heeres, 324, 325, 331, 332, 337, 338
Hees, van, 66, 187, 200, 204, 205, 207-213, 224, 265, 276, 281
Heese, van, 528
Heeveren, van, 415
Heiboer, 86
Heiden, van der, 411
Hein, 349
Heiningen, van, 36, 489, 491, 492, 497
Hel, van der, 541
Helbeek, 161, 163
Helden, van, 183, 472
Hellemond, van, 506, 507, 510, 540
Helten, van, 408
Hemerik, 59, 394, 395, 398, 399, 402, 403, 432
Hemert, van, 125
Hemessen, van, 493, 494, 499, 500
Hendriks, 436, 437
Hengel, van, 551
Hengeveld, 506, 540
Hengst, van der, 394
Hepp, 390
Herfst, 394
Hermans, 536
Herstel, 339, 341, 344, 346-349
Hertog, den, 472, 482, 486
Hes, 384
Hess, 349, 353, 354
Hess Schuurman, 349
Heul, van der, 224, 230, 232, 233
Heumen, van, 340-344
Heuvel, van den, 149-154, 590
Heuzeveldt, 369, 476, 487, 488
Heijboer, 552, 554
Heyboer, 405, 412
Heijden, van der, 394, 395
Heijnen, 390
Heijningen, van, 381, 384, 454
Heyns, 546
Heyst, van, 551
Heyzeldoorn, van, 464
Hille, 324, 509
Hilleman, 110
Hoed, 394
Hoed, den, 190, 197, 246, 247
Hoedeman(s), 34, 110, 125
Hoek, 126, 350

Hoek, van, 227, 232, 234, 444
Hoek, van den, 110, 237, 515, 516
Hoekemeijer, 216
Hoekemeyer, 224
Hoeken, van, 405
Hoekveen, 312
Hoendervanger, 464
Hoet, den, 183
Hoeve, van der, 448
Hoeven, van der, 319, 320
Hof, van der, 170
Hoff, van 't, 110
Hoffman(n), 246
Hofland, 36, 224, 230, 296, 297, 298, 300-302, 304-306, 308, 310, 338, 346, 349, 511, 538, 541, 546
Hofman, 21, 127, 128, 132, 198, 517
Hofstede, 44
Hofwegen, van, 570
Hogenboom, 161
Hogerbrug, 486
Hogervorst, 590
Hogewoning, 418, 420
Hoksbergen, 433, 579
Holl, (van), 37, 246, 254
Hollander, den, 427, 429, 433, 444, 554, 555, 557, 558
Holster, 413, 457, 566
Holt, op 't, 445
Holtz, 394
Hondt, de, 222
Hooft, van 't, 394, 405, 411, 413
Hoog, de, 60, 525
Hoogbruin, 199, 230
Hoogendam, 85, 206, 349, 352, 353, 357, 358, 527, 528
Hoogendoorn, 35, 377, 378, 511, 528, 539, 554, 574
Hoogendorp, 161, 163, 166
Hoogendijk, 37, 246
Hoogenraad, 353, 362
Hoogenraat, 298, 300-302, 308, 312
Hoogervorst, 495, 497-500
Hoogerwerf, 276
Hoogeveen, 490
Hoogh, de, 407
Hoogstraten, 437, 446
Hoogvliet, 181
Hoogwerf, 156
Hoop, de, 568, 590, 592
Hoorn, van, 308
Hoorn, van den, 36, 415, 540, 544, 547, 549
Hoorweg, 159, 164

Hoos, 286
Hooijkaas, 308
Hordijk, 177
Horst, van der, 439, 440, 442-445
Horsting, 25, 26
Hospers, 583
Hout, in 't, 448, 554, 557, 558
Houtain, 224
Houthoorn, 510
Houting, den, 279
Houtkamp, 592
Houtman, 246, 254, 256, 259, 263, 267, 268,

270, 272, 285, 353
Houweling, 444
Höveker, 49
Huet, 368
Hugenholz, 240, 467
Huis, 320
Huisman, 329, 332, 364, 366, 371
Huizer, 183
Hulscher, 591
Huneman, 56, 547
Hus, 420, 444
Huurman, 525, 526, 533, 534
Huijbers, 223, 224
Huyser, 118, 119, 121, 237, 479
Hylkema, 459
Hijman, 390

Imthoven, 444
Iperen, van, 283
Iselaar (Izelaar), 37, 246, 276
Iversen, 246, 276

Jager, de, 227, 415
Jagt, van der, 332
Janse, 199, 593
Jansen, 183, 199, 200, 226, 227
Janssen, 340
Jasperse, 394, 412
Jeveren, van, 245, 246, 248, 249, 253, 271, 342
Joffers, 88, 90, 358, 375-377, 379-382, 385, 386, 410, 413, 422, 448
Jol, 284, 285
Jolly, 246, 351
Jong, de, 158, 230, 276, 329-332, 334, 349, 353, 411, 429, 443, 444, 510, 511, 527, 539, 541, 548, 553, 554, 559, 568, 570
Jonge, de, 125, 416
Jongejan, 384, 510, 527
Jongeneelen, 472
Jongh, de, 224
Jongh, de(?), 161
Jongkind, 423
Jongste, de, 128, 167, 241, 473, 509, 510, 592
Jonker, 448-450
Jonkman, 498, 499
Joosten, 390
Juch, 334, 479, 568
Juin, 246, 275
Jurrewitz, 266

Jurriaans, 190, 197

Kaakebeen, 325, 326
Kaan, 528
Kaaij, van der, 308, 394
Kaldeijer, 349
Kalfshoven, 490
Kalisvaart, 276, 281, 284
Kalkman, 37, 246, 253, 488, 532
Kalle, 113, 114, 132
Kalsbeek, 360
Kamp, 182, 183
Kamp, van de, 437
Kampen, van, 36, 488, 538, 541, 586, 587
Kamsteeg, 276
Kanter, de, 143, 158
Kapelle, 170-172
Kapper, 156, 157
Kappers, 197, 198, 202, 204, 206, 353, 355, 358
Kaptein, 285, 528
Kapteijn, 36, 286, 538-541, 546, 548, 549
Kardol, 283-285, 324, 327-330, 332-334
Karreman, 528, 569
Kashoek, 34
Kaspers, 384
Kater, de, 36, 547
Kats, 119
Katsburg, 495
Kattestaart, 119, 237
Kegel, 246
Keizer, 14, 495, 497, 499, 500, 502, 503, 507, 510, 511
Kemp, 536, 539, 540, 546, 548, 549
Kemp, van der, 541
Kempen, van, 463-465
Kempenaar, 495, 497
Kempff, 164, 286
Kerkhof, 517
Kersbergen, 464, 554
Kersten, 238, 472, 540
Kerver, 528
Ket, 320
Ketel van Egmond, 510
Kettenis, 394, 414, 415
Ketting, 176, 246, 276
Keulemans, 118, 233, 234, 572, 581, 582
Keulen, van, 224
Keuzekamp, 259, 267, 272
Keverling, 7
Keyser, 34, 35, 135

Keijzer, 110, 383, 384
Keyzer, 527
Kiene, 345, 349
Kienhuis, 514
Kieviet, 125, 131, 132
Kievit, 34
Kievits, 246, 346
Kiewiet, de, 287-289
Kimmel, 148, 165, 166
Kindinger, 394
Klaassen, 33, 107
Klapwijk, 332, 338

Klasen, 390
Klaveren, van, 420, 494, 496-498, 515, 547
Kleef, van, 516, 517
Klein, 394, 405, 565
Kleinendorst, 282
Klerk, de, 237, 390
Kleuver, de, 224
Kleij, van der, 486, 515
Kleijn, 379, 381, 384, 386
Kleyn, 524
Kleijn, van der, 553, 554, 561
Kleywegt, 169, 171
Klink, 35, 110, 141
Klinkert, 183, 185, 218, 219, 235, 236, 239, 335, 336, 368, 370, 586, 600
Klok, 230
Klomp, 448
Kloos, 37, 246, 259, 267, 272, 427, 434-436, 438
Kloppenburg, 334, 434, 435, 453, 454
Klouholt, 246
Klundert, 345
Kluijve (Kluyve), van, 554, 561
Klijn, 38, 40-43, 69, 75, 80, 83, 198, 199, 203, 208, 354, 355, 564
Knaak, van der, 437
Knap, 258, 384, 494
Knegt, de, 511, 527
Knieriem, 197
Knock, 37, 61, 245, 246, 259, 262, 263, 265, 267, 269, 277
Knoester, 381, 382, 384
Knol, 320
Knops, 119
Knotter, 420
Knijff, de, 460
Knijff, van der, 394, 472, 482
Kock, 510
Kodde, van der, 486
Koekebakker, 420, 448
Koekké, 285
Koekkoek, 497, 506, 510, 511
Koelink, 217
Koelman, 273
Koenkoop, 511
Koenraad, 35
Koese, 141
Koet, 405, 411
Koetsier, 486, 528
Koetsveld, van, 352
Kogenhop, 434, 460, 461

Kohlbrügge, 339, 341
Kok, 88, 90, 92-95, 97, 98, 107, 214, 338, 359, 381, 410, 412, 425, 445, 497, 510, 518, 519, 549
Kok, de, 341, 504
Kolk, van der, 246
Komtebet (met variaties in spelling), 35, 110, 137, 139
Koning, 37, 119, 201, 245, 246, 253, 259
Koning, de, 190, 194, 196, 200, 201, 224, 227, 229, 230, 232, 279, 284, 309, 338, 420, 539, 544, 546, 548, 574, 593
Konings, 381, 382, 384
Koningsberger, 30, 394-397
Koog, van der, 190, 197
Kool, 288-290, 292, 320
Kool-Vijftigschil, 292, 295
Koolbeek, 583
Koole, 110, 141, 283, 289, 329-332
Koolen, 486
Koomen, 349, 353
Koopman, 67, 93, 95, 178, 179, 337
Koops Eendebak, 232
Kooreman, 394, 403, 405
Koorenwinder, 470
Kooten, van, 415
Kooij, 489
Kooij (Kooy), van der, 216, 320, 332, 345, 349
Koper, 146, 251
Koppenaal, 35, 133
Koppenol, 176
Koppeschaar, 456
Korbee, 428, 429, 433, 491, 492
Korevaar, 464
Korpershoek, 276, 281
Korporaal, 119
Kors, 390
Korteweg, 114
Kortland, 303, 320
Kosee, 110
Kosman, 107
Koster, 148, 161, 174, 176, 183, 378, 381, 463, 511, 514
Koudijzer, 119
Kouwenhoven, 341, 411
Kouwer, de, 574
Kouwstaal, 183
Kraan, van der, 289
Kraats, van der, 370, 371
Kralingen, van, 516, 518, 520
Kranedonk, 420
Kranenburg, 125, 171
Kranze, 107

Kreeft, 35, 135, 136, 139
Kreeft-van Wouwe, 137
Kreuger, 37, 246
Krieger, 390, 574, 590
Krieger-Stam, 575
Kriegert, 119
Krielaart, 224
Krimpen, van, 528
Krispijn, 394

Kromhout, 444, 515
Krommenhoek, 37, 246, 253, 254, 540
Kroon, 479, 494, 495, 497, 498, 500, 510, 553
Kroon, van der, 239
Krösschell, 458, 460
Kruidhof, 190, 196
Kruit, 394, 405, 568
Kruithof, 415
Kruk, van der, 303, 304, 308, 320
Kruijer, 381
Kruijshoek, 429
Kruijswijk, 436, 437
Kruijthoff, 110, 112
Krijger, 107, 313
Krijgsman, 161
Kuik, van der, 246
Kuilenburg, 568
Kuiper, 332
Kuipers (Kuijpers), 182-184, 358
Kuiters, 190, 197
Kulk, van der, 190, 197
Kuijk, van, 198
Kuijper, 66, 67, 181, 198, 199, 202-213, 216, 262, 263, 265, 329-332, 371, 378, 461
Kuyper, 132
Kuijvenhoven, 296, 298, 303, 306, 308, 312, 319
Kwak, 161
Kwantes, 156, 446, 593

Laak, ter, 289
Laak, van der, 486
Laan, van der, 141, 202, 223, 497, 511
Labordes, 415
Labots, 199, 207
Lagelie, 394
Lagendijk, 176, 184
Lageweg, 146
Lakerveld, 37, 246
Laman, 415
Lameris, 491, 492
Lammerts, 553, 554, 570
Lampen, 246, 465
Landa, 394
Landman, 146
Landmeter, 190, 197
Landweer, 511

Landwehr, 54-56, 186-188, 191, 192, 207, 213, 214, 219, 223, 227, 234-236, 240, 466, 467, 471
Lang, de, 429, 486
Langbroek, 119
Lange, de, 349, 384, 392, 398, 399, 401-403, 407-411, 591
Langejan, 109
Langen, de, 384
Langeveld, 390
Lankhorst, 258, 267
Lan(t)s, 199, 246
Laplein, 319
Lau, la, 551
Ledeboer, 22, 53-56, 59, 73, 103, 127, 128, 130, 131, 167, 188, 214, 241, 369, 377, 379, 386, 393, 412, 414, 418, 420, 463, 466-468, 470-473, 475-479, 486, 509, 512, 513, 516, 520, 558, 592, 593
Leden, van der, 528
Lee, van der, 495, 497
Leeden, van der, 146
Leenmans, 76-79, 82, 85-87, 212, 242, 265-271, 277, 301, 357, 404-407, 409, 412, 415
Leeuw, de, 119, 190, 197, 419, 420
Leeuw, van der, 236, 238
Leeuwen, van, 66, 77, 143-146, 148-151, 153, 224, 263, 276, 296, 298, 319, 322, 333, 390, 394, 395, 447-449, 506, 510, 513-516, 518, 524, 539, 548, 565, 568, 581
Leeuwesteijn, 511, 527
Lekkerkerk, 246
Lelyveld, 394
Lenen, 169
Lens, 554
Letterie, 381, 384
Leij, 324-328, 330
Leyden, van, 224
Leijdens, 110
Lier, van, 176
Limburg, 156
Lindeboom, 235
Lindeman, 232, 239
Linde(n), van der, 110, 115
Linden, van der, 246, 415, 490, 554
Lindenburg, van, 486
Lindhout, 437
Lingen, van, 319
Link, 198
Links, 511
Linschoten, 589
Lint, de, 85, 346-349, 352, 353
Lion Cachet, 368
Lippenhof, 36, 489

Lippinghof, 377
Lis, 590, 592
Lis, van, 105
List, van der, 570
Litman, 395
Lock, 308, 332
Lodder, 35, 119, 133
Loef, 515, 516
Loeff, 488

Lok, 308
Lokmans, 384
Lonkhuijzen, van, 339, 341
Loo, van, 381
Loo, van der, 527
Looman, 182
Loon, van, 182, 190, 196, 456, 583
Looye, 394
Looyé, 183, 184
Looijen, van, 319
Los, 61, 65, 66, 69, 70, 71, 74-80, 83, 86, 87, 90, 93, 95, 175, 184, 195, 197, 198, 201, 204, 205, 207, 208, 210, 213, 214, 237, 262, 263, 265, 266, 268-271, 278, 354, 355, 357, 368, 406, 412, 414, 415, 442, 562, 563, 565, 593
Loup, le, 207, 211-213
Luberti, 390
Lugt, van der, 332, 333
Lugtigheid, 25, 324, 369, 455, 554, 561
Lührmann, 183, 184
Luiken, 514
Lut, 394
Luther, 57, 58
Luijendijk, 332
Luijning, 246
Luijster, van de, 49
Lijsen, 49

Maan, 358
Maarel, van der, 288, 334
Maarleveld, 236
Maas, van der, 465
Maaskant, 353, 514
Maasland, 199
Maaswinkel, 593
Maat, 394, 403, 415
Malade, 394
Maliepaard, 34, 108, 110, 122, 124, 125, 128, 130-132, 182, 184
Mallee, 391
Man, de, 109, 119
Manheer, 55, 369, 370, 471, 476, 477
Mansvelder, 552, 554, 558
Marang, 17, 26, 523
Mare, de, 420
Maree, 391
Marel, van de, 285
Marel, van der, 319
Marion, 161
Mark, van der, 284, 288, 289, 291, 335, 336, 338, 349, 437

Markus, 43, 183, 184, 197, 201, 202, 210, 211
Marseille, 456, 476
Mastenbroek, 110, 115, 116
Matze, 486
Meeder, 415
Meekes, 456
Meer, 224
Meer, van der, 25, 166, 324, 332, 335, 336, 486
Meerburg, 394, 408
Meerendonk, van, 384
Meeuwenoord, 429
Meggelen, van, 146
Meiboom, 176
Meide, van der, 109
Melchior, 525
Melker, de, 207
Mets, 488
Metscherd, 414
Metselaar, 34, 497, 510
Metson, 276
Metsui, 207
Metz, 524
Meuldijk, 166
Meulen, van der, 28, 33, 69, 79, 80, 83, 104, 107-109, 115, 116, 122, 123, 137, 138, 144, 145, 148, 196, 199, 202, 203, 205, 210, 224
Meulenbrugge, 455
Meurs, 332, 444
Meurs, van, 37, 246, 248, 253, 254
Meij, de, 415
Meij, van der, 61, 62, 417-419, 444, 606
Meijde, van de, 34
Meijde, van der, 146, 148, 152, 167
Meijer, 88, 115, 236, 319, 495, 497, 511, 540
Middel, 67, 70, 93-95, 124, 127, 178, 214, 270, 271, 281, 290, 530, 570
Mik, de, 552, 554, 556, 558, 561
Minderop, 590
Minnen, van, 259, 276, 280, 281, 322, 323, 487
Miog, 395
Missel, 35
Moen, de, 30, 53, 394, 398, 402
Moene, 405, 511
Moerkerk, 198
Moerman, 331, 332, 335
Mol, 184, 199
Mol, de, 552, 554, 556, 565, 570
Molen, van der, 235
Molenaar, 182, 320, 369, 394, 395, 472, 538, 548, 570
Molenbroek, 267, 268, 270, 272
Molesteeg, 117

Moll, 170
Möllenkamp, 216
Mondeloo, 230, 240
Monster, 161, 183
Montagne, 394, 399, 405
Monteba, 376-378

Moolenaar, 449, 450, 454, 456
Moorman, 394
Moors, 190, 196
Moos, 378
Mooij (Mooy), de, 418-420
Moree, 167, 179
Morel, 224
Most van Spijk, van der, 263
Mosterd, 285
Mourik, van, 575, 581, 584, 586-588
Mudblée, 449, 450, 452, 454
Muelen, van der, 187
Muiswinkel, van, 545
Mulder, 25, 26, 233, 234, 320, 526, 531-534
Mulier, 146
Muller, 7, 349
Munck, de, 319
Munnik, 497
Munnik, de, 405
Munniksma, 366
Muylwijk, 550, 566
Muyt, 490
Mijderwijk, 495, 497
Mijnders, 449, 450, 452, 454, 455, 458, 460, 461
Mijnen, van, 494, 497, 498, 500, 501, 510, 511

Nagtegaal, 510
Nap, 538
Nat, van der, 415
Nater, 349
Natzijl, 22, 54, 55, 369, 466, 467, 471, 476, 592
Naudin ten Cate, 23
Nauta, 493, 496, 498-500, 502, 545
Nederveen, 198
Neeleman, 381, 382
Neken, 166
Nesse, 284
Neut, 394
Neut, van der, 497, 511, 520, 547
Neven, 523
Nieboer, 415
Niemansverdriet, 184
Niermeijer, 43, 44, 575, 583, 591
Niet, van der, 427, 448
Nieuwendorp, 394, 470
Nieuwenhuizen, 166, 376, 433
Nieuwenhuijsen (Nieuwenhuijzen), 381, 391, 394, 456

Nieuwerf, 514
Nieuwhoff, 224
Nieuwland, 119, 554, 566, 570
Nieuwlandt, 110, 122
Nieuwstraten, 155
Nieuwveld, 570
Nieuwwerf, 554, 559
Niezen, 562
Noordam, 237, 353
Noordt, van, 349
Noordtzij, 252, 274
Noorduin, 30, 53, 54, 227, 232, 279, 288, 333, 375, 376, 387, 394, 427-435, 439, 440, 451, 490, 491
Noordijk, 224
Noordzij, 176, 177, 182, 184
Noorlander, 237, 238
Noort, 421
Noort, van, 510
Nooteboom, 394
Noppen, 574
Notten, 120, 121, 241, 368, 446, 476, 486-488, 521, 525, 526, 532, 533, 587
Nijding, 230
Nijhuis, 381, 384
Nijpjes, 125

Obbes, 544
Oel, van, 83-85, 272, 299, 301, 306, 308, 310, 341, 343, 345-349, 352-356
Oever, van den, 22, 73, 118, 121, 149, 153, 155, 190, 196, 197, 201, 202, 204, 215, 219-240 passim, 314, 326, 329, 330, 331, 333, 335, 368, 375, 379, 386, 387, 392, 393, 414, 433, 434, 463, 550, 551, 566, 569, 572, 581, 582
Offeren, van, 308
Oggel, 49, 408
Oldenhage, 449, 450
Olieslager, den, 553
Ommeren, van, 216
Onderdewijngaert Canzius, 339, 340
Onderwater, 429, 430, 449
Onvlee, 415
Ooms, 43, 198, 554
Oord, van, 320
Oordt, van, 198
Oort, van, 506
Oosten, van, 234, 276, 312, 320
Oostenbrugge, van, 35, 110, 116, 141
Oosterhuis, 376
Oosterlee, 169, 171
Oosterling, 34, 109, 197
Oosterloo, 332
Oosterom, 541

Oostrum, 574
Ooij, van, 587
Ophof, 183
Opmeer, 476
Oppelaar, 486
Opzeeland, van, 454
Os, van, 463-465, 570
Otger, 308

Otte, 587
Otten, 590
Otter, den, 176, 184
Ottevanger, 184
Ottolander, 518
Ouden, den, 472
Oudenaarde, van, 159-164
Oudenes, 538
Oudshoorn, 418-421, 497
Oudijk, 230
Oussoren, 549
Ouwendijk, 304, 308, 332
Ouweneel, 504, 505
Overbeeke, van, 128
Overdijk, 405
Overhoff, 57
Oversloot, 320
Overtop, 583

Paardenkooper, 320
Paauw, van der, 515
Paling, 486, 575
Pallandt, baron van, 451, 452
Palmboom, 554, 561
Pape, 29
Papendregt, 510
Pappino, 395
Parlevliet, 429, 439, 440
Parqui (Parkie), 191, 193
Pas, 550, 551, 566
Pas, van der, 176
Passchier, 428, 434, 435, 491
Pater, de, 368, 593
Patijn, 284, 285
Pauw, 39, 394, 395, 397, 399, 402, 403, 405, 406, 418, 420
Peekstok, 125
Peels, 462
Peeman, 110, 119-121
Pein, 169, 170
Pelt, van, 37, 246, 247, 253, 259
Perk, 339
Perk, van der, 417-420
Persil (Piershil), van, 246, 247, 275, 279, 288
Persijn, van, 151, 152, 155, 157
Peters, 510, 525
Philippo, 395, 402, 405
Philipse, 342, 398

Pichot, 243
Pieneman, 238
Pieters, 247
Pina, 394
Planjer, 415
Plas, van der, 199, 429
Plessius, 460
Plet, 254-257
Pleysier, 281
Ploeg, 72
Plomp, 36, 289, 538, 546, 548, 549, 582
Plug, 153, 335, 336, 384, 428, 433, 434, 581, 586
Poelje, van, 119
Poelman, 257, 265
Poirot, 592, 593
Pokel, 395
Polc, 224
Polder, 449
Polder, van de, 34
Polder, van den, 109
Poldervaard, 110
Pols, 472
Pons, 174
Pontvuist, 448
Poorter, de, 458
Poot, 75, 160, 517, 521, 526, 527, 529, 532, 533, 552, 554, 564
Poppe, van der, 224
Portielje, 376, 433
Post, 166, 267, 268, 353, 362
Post, van der, 391
Postma, 71
Postmus, 549
Pot, van der, 320
Pouderoijen, 184
Praauw, de, 216, 217
Pracht, 405
Prins, 171, 172, 296
Pronk, 429, 440, 442-444
Proosdij, van, 98
Prooijen, van, 110
Prouw, de, 395
Pruissen, van, 515, 517
Punt, 184
Püster, 510
Putte, van de, 550
Putten, van, 110, 233, 314, 387, 391
Puijt, de, 395, 565
Pijl, van der, 162
Pijnacker Hordijk, 299

Raalte, van, 16, 76, 186, 202, 203, 255, 266, 267, 355, 399, 404, 591
Raatjes, 528
Raavens, 349
Raidt, 65-67, 139, 149-151, 160, 262, 263, 271, 550, 558, 561-564
Raman, 114, 153-155, 527, 528, 530, 532, 533
Randwijk, van, 384
Ransch, 381
Rappard, van, 609
Ras, 33, 108, 110, 112, 115, 122, 125, 131
Rauret, 411

Ravensbergen, 418, 420, 421
Ravenzwaaij, van, 517
Ravesteyn, 358
Redeker, 308
Reekers, 449
Rees, van, 314, 381, 382, 391
Regoor, 279, 288, 290
Rempe, 437
Renkema, 422
Reuzen, de, 155
Reij, van, 119
Reijden, van der, 420
Rhee, van, 189, 243, 244
Rhoon, van, 233, 234
Rhijn, van, 527, 528
Richard, 514
Richter, 349, 395
Ridder, de, 36, 296, 297, 547
Riet, van 't, 506, 516, 546, 548, 549
Rietdijk, 157
Rietmulder, 119, 121
Rietveld, 538
Riveaux, 509, 530
Rixoord, 119
Roda, 506, 511
Rodenburg, 276, 395, 547
Rodenrijs, 190, 191, 193, 196
Roest, 496, 497, 511, 590
Roethsman, 528
Rolloos, 527
Romeijn, 37, 247
Romeyn, 584
Romijn, 537, 538, 543
Roobol, 93, 95, 152, 413, 463
Rooda, 511
Roodenburg, 369
Roon, 141
Roon, van, 428-430, 437
Roos, 455, 472, 497, 527, 546
Roos, de, 476, 486
Roosa, 447-449
Roosendaal, 554
Roovaart, van de, 33, 34, 107, 108, 110, 119, 122, 123, 125
Roovaart Peeman, van de, 120
Roovers, 349
Rooij, de, 146, 573, 583-586
Rooy, de, 356, 528

Rooijen (Rooyen), van, 430, 433
Rooze, 128
Rosie, 395
Ross, 593
Rossem, van, 456
Rossum, van, 505
Rover, de, 416-419, 421-423, 425
Roy, le, 28
Roijen, van, 162
Rozenstok, 352
Rugge, van, 528
Rührwien, 525
Ruinard, 320
Ruit, 110, 115
Ruitenberg, 119
Ruiter, 311-313, 322
Ruiter, de, 110, 115, 332
Rullmann, 72, 88, 89, 132, 182, 311, 324, 334, 335, 337, 478
Rupke, 528
Rus, 460
Russer, 353
Ruijgrok, 284-286
Ruijter, de, 232, 233, 235, 332
Rijke, 184
Rijn, van, 378
Rijnbende, 350
Rijnders, 511
Rijnhard, 553, 554
Rijnsburg, 490
Rijnsburger, 420, 515, 517
Rijswijk, 516
Rijver, van der, 429
Rijvers, 510

Sanders, 391
Sandifort, 110
Sandvoort, 553
Schaap, 162, 229, 233, 420, 421, 429, 437, 517, 519, 520
Schaberg, 176
Schaddelee, 110, 116
Schaeffer, 348, 349, 352, 354
Schagen, van, 179
Schagen Broek, van, 276
Schalk, 160, 550-553, 557, 564, 566
Scharenburg, van, 384
Scharp, 237
Schee, van der, 176
Scheffers, 306
Schelhaas, 205, 243, 301

Schellevis, 320
Schelven, van, 368, 489, 490
Schenk, 161, 163
Schep, 281
Scheps, 391
Scherjon, 392, 395
Scherrenburg, 517
Schey, 188
Schildkamp, 281
Schilperoord, 110, 119
Schilpzand, 429
Schilt, 537
Schilt, van der, 162
Schipper, 137, 316, 375, 382, 386, 391, 486
Schippers, 199, 227

Schipperus, 224
Schlahmilch, 391
Schoemaker, 391, 515, 516
Schoemakers, 179, 445
Schoen, 460
Schoenmaker, 55, 471, 592, 593
Scholte, 17, 20, 28, 30, 32, 33, 38, 40, 41, 45-53, 55, 60-62, 64, 66, 67, 69, 74, 75, 77, 79-83, 87, 106-109, 116, 117, 134, 136-138, 145, 146, 149, 188, 189, 193, 194, 200, 201, 203-205, 209, 211, 213, 214, 255, 256, 260-262, 297, 300, 352-354, 375-378, 395, 398-401, 404, 427, 428, 430, 440, 486, 513, 539-542, 545, 548, 558-561, 576-579, 582, 583
Schoneveld, 420
Schoon, 552, 554, 561
Schoonderloo, 190, 197
Schoonejongen, 119
Schoonenberg, 247, 276, 281
Schoonenburg, 276
Schotel, 182, 377, 384, 479
Schouten, 55, 56, 448, 464, 471, 473, 474, 510, 514
Schouwenburg, 433, 579
Schouwink, 334
Schrameijer, 230
Schravendijk, 525
Schrooten, 162, 163
Schuchmann, 395
Schut, 345, 395
Schuurman, 157, 164
Schuyt, 583
Segers, 21, 451-455, 457
Senger, 421
Sents, 486
Seriese, 384
Seters, van, 35, 110, 125, 126, 134, 136-141
Setten, van, 224
Sibbes, 528
Sieval, 86, 405, 412, 510
Siliakus, 391
Sillevis, 389
Simon, 110, 115, 117
Sina, van, 281
Singels, 190, 197
Singer, 497
Sisseren, van, 391
Sittert, van, 463
Sjardijn, 464
Slagmolen, 216
Slik, van der, 107, 109, 110, 112

Slingeland, 230
Slingerland, 497, 510
Slis, 108
Sloot, 395
Sloot, van der, 119, 486
Slottje, 456
Sluis, 162, 490
Sluis, van der, 48, 125, 131, 154, 155, 176, 352
Sluiter, 390, 515
Sluymer, 288
Sluijs, van der, 159, 161-163, 165, 166, 291
Sluijter, 95, 291, 383, 488, 501, 502, 506, 507, 517, 519-521, 525, 530, 544, 570
Smalen, van, 446
Smaling, 229, 230
Smeerdijk, van, 460, 464
Smidt, 525, 526, 529, 530, 532
Smink, 349, 356, 360
Smit, 33, 35, 98, 107, 162, 163, 385, 415, 429, 430, 538, 546, 591
Smits, 119, 176, 187, 308, 329, 335, 384
Smitt, 156, 220, 226, 235, 318, 319, 368, 375, 389-391, 427, 487, 488, 579, 587
Smytegelt, 104, 323
Snel, 540, 574, 575
Snikkenburg, 574
Snoek Bleyenburg, van der, 276
Snoeij, 224, 528
Snijders, 319, 456
Soest, van, 35, 377
Soli, 313, 316
Sonneveld, 237, 284, 462, 464
Sonnevelt, 581
Sopar, 528
Spanjaard, 415
Spanjersberg, 276
Spannenburg, 568, 570
Spee, 119
Speelman, 176
Speelpenning, 146
Spek, van der, 170, 349, 377-379, 387, 462-465, 472, 474, 482
Spierenburg, 443, 444
Splunder, van, 35
Splunter, van, 109, 120
Spolet, 312, 313
Sprang, van, 183
Sprenger, 353
Spreij, 540
Springeling, 198
Spronsen, van, 320, 322
Spruit, 166

Spruijt, 177, 284, 285, 370, 371
Spurgeon, 322
Spuij, 107, 176, 177
Spijk, van, 76, 258, 259, 262, 263, 267
Staal, 186
Staalduijnen, van, 319, 320
Staalman, 421
Staats, 349, 384
Stadt, 464, 465

Stam, 36, 547, 574
Stam, van, 538, 540, 546
Stapper, 511
Star, van der, 521, 524, 526, 527, 529, 530, 532, 533
Staring, 371
Starrenberg, 276
Starreveld, 570
Staveren, van, 552-554, 565, 566
Stee, van der, 176
Steen, van der, 176, 177
Steenis, van, 177
Steenwijk, van, 574, 576, 579, 581, 583
Stek, 184
Stekelenburg, 593
Steketee, 49, 69, 163, 281, 282, 291
Stellingwerff, 583
Stelloo, 346, 349
Sterkenburg, 227, 479
Steunebrink, 391
Stevenson, 199
Steijn, 391
Steijnvoort (Steynvoort), van, 554, 570
Stigter, 349
Stoel, 148, 150, 226
Stofberg, 593
Stokdijk, 285, 296-306, 308, 332, 338
Stokram, 444
Stolk, 37, 198, 199, 204, 207, 213, 224, 247, 253, 267, 268, 272
Stolwijk, 570
Stoon, 227
Stoorvogel, 308, 329, 332
Stoppelenburg, 106, 127, 128, 186, 187, 219, 225, 478
Stout, 122, 224, 582
Straaten, van, 320, 486, 495, 497
Straub, 384
Streefkerk, 199, 446
Struif, van der, 353
Strijbos, 284, 285
Swaanswijk, (van), 247, 254, 345, 346
Swierenga, 583
Sijbrands, 507, 510
Sypkens, 258

Taal, 231, 232, 388
Tak, van der, 417, 418, 421
Tammerijn, 312, 313
Tas, van der, 407, 408

Tasserom, 394
Taverne, 395
Teekens, 568-570
Teepe, 183
Tegel, 342
Tempel, van den, 37, 246, 247
Terlaak, 384
Tewis, 384
Teunis, 456
Thiel, van, 552, 554
Thoolen, van der, 184
Tibbe, 574, 575
Tieleman, 33, 53, 110, 360, 395, 399, 402, 403, 407, 408
Tiemersma, 366
Timmer, 184, 525
Tjeenk, 189
Tobi, 353, 361, 362, 530
Toepoel, 394
Toet, 376-378
Tol, van, 36, 55, 56, 60, 341, 471, 472, 515, 517, 518, 520, 521, 527, 546
Tol, van den, 478
Tol, van der, 125
Tollig, 224, 226, 227
Tongeren, van, 444
Tooreman, 198
Tooren, van den, 515
Toorn, van, 395
Toorn, van den, 476, 593
Toornvliet, 216
Toorsen, 247, 276
Toulon, van, 14
Treels, 590, 592, 593
Treur, 496
Trigt, van, 302-304, 312, 313, 317, 574
Tris, 69
Trommel, 33, 107, 120, 125, 199, 528
Tromp, 455, 456
Trooberg, 146
Troost, 35, 472
Tuijl, 395, 397, 399
Twent van Roosenburg, 170

Uiterwijk, 391
Uittenboogaard, 538, 541, 549
Uneser, 412
Urbanus, 39, 229, 247, 253, 254, 329, 345, 346, 551, 566-571
Utermark, 384
Uijttenbroek, 332

Vaart, van der, 25, 289, 324
Valk, 523
Valk, van der, 218, 219, 240, 253, 276, 363, 368, 570, 586
Valkenburgh, 308, 348, 349, 352
Valstar, 296, 379
Varekamp, 300, 302-304, 312, 313, 317-320
Varkevisser, 442
Vastenouw, 456
Vedders(?), 320
Veefkind, 395
Veelen, van, 177

Veelo, 186
Veen, 43, 198, 199
Veen, van, 515, 520, 525
Veenendaal, 591
Veenhof, 89, 215
Veer van der, 510
Veerman, 525, 550
Veggelen, van, 119
Vegt, 436, 437
Veld, in 't, 332
Velde, van, 482
Velde, van der, 120, 241, 349
Velden, van, 319, 320, 322
Velden, van de(r), 37
Velden, van der, 83, 85, 243, 247, 249, 258, 349, 352, 357, 495, 586
Velders, 384, 391
Veldhuizen, 36, 454, 470, 538, 541, 546
Veldhuyzen, 464, 465
Veldhuyzen van Zanten, 458-460
Veldman, 224, 235, 240, 314, 316, 350, 351, 375, 377, 388, 414, 475, 477, 486
Vellekoop, 308
Velthoen, 174
Velzen, van, 48, 49, 51, 57, 59, 65, 90, 121, 192-195, 263, 266, 336, 394, 398, 408, 410, 419, 421, 444, 486, 487, 495, 497, 521, 532, 562, 563
Venekoert, 454, 455
Venter, de, 199
Venus, 37, 247
Verbaan, 381
Verbeek, 348, 349, 352, 358
Verbeij, 528
Verbree, 35, 36, 79, 538-543, 545-548
Verbruggen, 190, 197, 213-215, 230
Verdoes, 511
Verdouw, 539, 549, 590
Verdries, 568, 569
Vergeer, 285, 539
Vergunst, 506, 507, 510
Verhaar, 184
Verhagen, 177, 184, 193, 306, 490-492, 495, 497
Verhave, 435, 437
Verheul, 246, 247, 320, 346, 395, 448, 473
Verheij, 177, 185, 445, 457
Verhoef, 395
Verhoek, 190, 195, 197, 198, 514
Verhoog, 169, 170, 172, 415
Verkade, 169, 236, 238, 514, 554
Verkaik, 510

Verkerk, 207
Verkuyl, 72
Verleg, 391
Vermaas, 120, 148, 151
Vermaat, 177
Vermeer, 190, 197, 198, 308, 313, 315, 317, 593
Vermeulen, 127, 149-151, 153, 187, 191-193, 206, 223, 224, 248, 381, 382, 384, 414, 415, 466, 474, 515, 517, 527, 540, 568, 570, 592, 593
Verrips, 574, 581
Verschoor, 107, 174-177, 179, 182-184, 590
Verschoor Konings, 381
Verschuur, 321, 384, 389, 390, 548
Verseveldt, 279
Versprille, 120
Versteegh, 378
Versteeve 281
Verstraten, 395, 401-403, 405, 539
Verwer, 415
Verzeyde, 286
Verzijde, 527
Vianen, van, 226, 227
Vielaars, 341
Vink, 177, 584, 586, 587
Vis, 525, 527
Visbeen, 110
Visch (ook: Vis), 36, 177, 494, 496-498, 503, 511, 547
Visser, 162, 189, 190, 191, 193, 194, 197, 456, 495, 497, 499, 511
Visser-van Bronkhorst, 191, 192
Visser, de, 197, 200, 230, 550
Vlasblom, 162
Vlies, van der, 349-352
Vliet, van, 332, 593
Vlis, van der, 276, 277, 280, 281
Vlug, 259, 267, 272
Vlugt, van der, 120, 126, 139-141
Voet, van der, 384, 391
Vogel, de, 109, 110
Vogelaar, 464, 465, 490
Vollenhoven, 375-378, 381-383, 386, 387
Vonk, 568, 570
Voogel, de, 170
Voogt, 146, 165, 169-171, 177
Voois, 421
Voorbergen, 177, 179, 574
Voorden, van, 584
Voordijk, 125
Voorst, van, 451, 452, 454, 455, 457
Voorst, van der, 574
Vooijs, 298, 443, 444

Vooys, 395
Vos, 236, 237, 369, 445, 464, 486, 590
Vos, de, 95, 140, 284, 285, 360, 361, 472
Voss, van, 394
Vreeken (Vreken), 490
Vreeswijk, 120
Vreugdenhil, 289, 299, 308, 312, 330, 332
Vries, de, 187, 200, 205, 224, 299, 346, 349,

552, 554, 570, 580, 587, 589
Vroede, de, 414, 415
Vroegindewei, 110
Vroegindeweij, 120, 125, 131, 132
Vroom, de, 33
Vrijdag, 119
Vrijenhoef, 515
Vrijland, 37, 247, 253
Vuyck, 490
Vijftigschil, 284, 285, 289, 290
Vijg, van der, 554, 556
Vijgeboom, 37, 56, 59, 60, 78, 79, 174, 175, 183, 190, 197, 199, 247, 326
Vijverberg, 224

Waal, de, 97, 103, 109, 118, 121, 237, 310, 345, 346, 349
Waal, van de, 247
Waal, van der, 119, 120, 182-184, 224, 246, 288, 297, 298, 308, 369
Waardenberg, van, 159-163
Waart, van de, 120
Waasdorp, 53, 428, 430, 433, 434, 492
Wagemaker, 98, 217, 282, 284, 395, 408, 412, 593
Wageningen, van, 341, 345
Wagtendonk, van, 159-163, 198, 213, 215, 552, 554-560
Wajon, 517
Wakkee, 415
Wal, van, 308
Wal, van der, 55, 338, 391, 471
Walraven, 247, 276
Walsum (Wolzum), 199, 247
Wanjon, 57
Wapenhorst, 125
Warmenhoven, 421
Warnaar, 525, 526, 529, 530, 532
Warnar, 35
Wassenaar, 437
Wassenberg, 421
Wasserbach, 421
Water, van de, 395
Wedemeijer, 153, 155, 231, 336, 387, 388, 389, 479
Weerdt, van der, 110, 112
Weeren, van, 408, 415
Weethoeve, 415
Weever, de, 381
Weggeman, 114
Weimar, 391
Wel, van der, 128, 308
Welle, 368, 370

Weltevreden, 176, 177, 179
Welzenis, van, 568, 570
Wendel, 58, 395, 403, 405
Wendte, 381, 382
Werf, van der, 427, 430, 444
Werff, van der, 285
Werkhoven, 418, 421
Werkhoven, van, 395
Werner, 414
Werp, van der, 465
Wesseling, 78, 135, 139, 205, 235, 259, 360, 389, 423, 427, 465, 530, 531
Wessels, 67, 85, 86, 88, 90, 128, 357-359, 418, 419, 423-425, 584
Westbroek, 558
Westerhout, 391
Westerman, 369
Westijn, 296
Wetselaar, 395
Weijden, van der, 415
Weijenberg, 362, 463, 507, 510
Weyerse, 159, 161, 162
Wiegel, 35
Wiel, 444
Wiel, van der, 53, 428, 430
Wielaart, 34
Wiele(n), van der, 115
Wielenga, 460
Wielhouwer, 34, 69, 109, 112
Wieringen, van, 37, 245, 247, 486
Wiersma, 379, 413
Wiethoff, 496
Wilde, de, 358
Wildebeest, 258
Wildeboer, 66
Willigen, van der, 110, 112, 115-117
Willik, van der, 514, 515, 517, 520, 525, 528
Winden, van, 170
Windhorst, 482, 485
Winter, de, 176, 177
Winters, 524
Wissink, 258, 403
Wit, de, 157, 220, 525, 528
With, de, 88, 413, 422
Witte, 110, 115, 162
Wittebol, 497, 510
Witteloostuijn, van, 381, 382
Witvlied, 120, 550
Witzenburg, van, 513, 514
Woensel, van, 162
Woerd(?), van der, 574

Woerden, van, 335
Woesthof, 381
Wolff, 415
Wolf(f), de, 574
Wols, 224
Wolters, 394
Wormser, 49, 540
Woud, van 't, 520
Wout, in 't, 510
Wulp, van der, 349

Wüst, 131, 433, 579, 581
Wijk, van, 25, 30, 36, 53, 70, 263, 332, 338, 411, 478, 479, 495, 510, 518, 520, 536-540, 542-549, 557-559
Wijnands, 308
Wijngaarde, van den, 391
Wijngaarden, van, 538
Wijnnobel, 39, 55, 58, 59, 392, 395, 397-399, 403
Wijnolst, 177
Wijting, 456, 457, 593
Wijtman, 486

IJperen, van, 230
IJzelaar, 198

Zaal, 584
Zaal, van der, 456
Zaalberg, 415
Zahn, 540, 542
Zaltbommel, van, 224
Zandbergen, 421
Zande, van der, 332
Zandt, 538
Zandvliet, 415
Zanten, van, 285, 286, 320
Zee, van der, 162, 163, 166, 511
Zeelt, 360, 483
Zeeuw, de, 276
Zeil, van, 570
Zelisse, 381
Ziens, 528
Zierkzee, 415
Zintel, 477, 479, 484-486
Zoelen, van, 515
Zoet, van, 511
Zomeren, van, 546
Zonne, 204, 248, 258, 259, 276, 341, 343, 345-349, 352, 353
Zonneveld, 281, 289
Zonneveld, van, 448, 449
Zuidam, 539, 546, 548
Zuidhof, 497, 510
Zuilen, van, 421
Zuilhof, 437
Zuur, 226, 227, 332
Zuijlen, van, 395
Zuylen, van, 181, 182, 184, 185
Zwaan, 67, 198, 418, 421
Zwan, van der, 384, 429, 440, 442

Zwart, de, 415
Zwartenberg, 33, 110
Zweedijk, 152
Zweers, 497, 510, 511, 547
Zwet, van der, 174, 177
Zwiep, 184
Zwieten, van, 539, 546, 548
Zwollo, 190, 197, 224
Zijdeman, 259, 262, 263, 278, 280, 281
Zijdregtop, 312
Zijlmans, 168
Zijnen, 391

Beperkt plaatsnamen-register

Dit register omvat hoofdzakelijk de plaatsen (en hun omgeving) waar de in dit boek behandelde Afgescheiden gemeenten waren gevestigd. De statistieken van de bijlagen I en II zijn niet verwerkt.

Aar, Ter, 500, 511, 546
Aarlanderveen, 30, 36, 56, 494, 497, 504, 505, 508, 510, 511, 536, 545-547
Abbenbroek, 146, 148
Alkemade, 489, 497, 508
Alphen aan den Rijn, 30, 415, 493, 496, 497, 501-511, 540, 547

Barwoutswaarder, 537, 546
Bekenes, 537, 546
Benthuizen, 22, 30, 53, 54, 56, 60, 73, 204, 369, 393, 412, 415, 419, 466-472, 475, 476, 512
Bergambacht, 568
Berkel en Rodenrijs, 464
Bleiswijk, 21, 55, 364-371, 471, 472, 474, 476, 477
Bodegraven, 20, 21, 30, 32, 35, 38, 45, 53, 62, 63, 70, 79, 88, 493-498, 506, 507, 512, 513, 536-549, 553, 558
Boskoop, 21, 30, 55, 79, 95, 467, 471, 502, 512-525
Brielle, 20, 21, 28, 87, 150, 158-166, 172
Burgersdijk, 324, 335

Charlois, 181, 182, 184, 196, 205

Delfgauw, 245
Delfshaven, 31, 197, 245-247
Delft, 15-17, 20, 21, 29, 39, 41, 65, 66, 74, 75, 82-85, 204, 245-247, 254, 263, 268, 272, 298, 301, 306, 339-363, 566
Dirksland, 28, 108, 110, 112, 237
Duiveland, 67

Goedereede, 28, 110, 112, 116, 133
Goeree-Overflakkee, 17, 28, 32, 33, 35, 42, 69, 70, 103-113, 203
Goes, 80
Gouda, 15, 16, 20, 21, 29, 38, 39, 41, 45, 53, 65, 66, 75, 160, 254, 528, 545, 550-571
Gouderak, 568
Gouwsluis, 513, 540
's-Gravenhage, 16, 17, 20, 21, 29, 38, 42, 61, 64-66, 74, 75, 88, 156, 200, 220, 231, 232, 240, 254, 262, 265, 268, 272, 301, 314, 319, 375-391, 432
's-Gravenzande, 21, 29, 298, 302-304, 308, 309, 311-323

Haarlem, 459, 460
Haarlemmermeer, 455, 460

Hazerswoude, 21, 30, 55, 121, 319, 369, 460, 466, 467, 470, 471, 474-488, 519, 521-523, 525, 532, 534
Heenvliet, 146
Heide, Ter, 29, 298, 299, 302-304, 308, 312
Hekelingen, 167, 177, 179
Hekendorp, 589-591
Hellevoetsluis, 20, 21, 24, 28, 42, 57, 77, 142-157, 165, 166, 172, 263
Herkingen, 22, 104, 106, 110, 112, 113, 128
Hillegom, 21, 434, 436, 451, 458-461
Hoogvliet, 177, 179

Katendrecht, 21, 181-185
Katwijk, 20, 21, 29, 30, 45, 53, 54, 62, 63, 65, 67, 70, 79, 268, 394, 422, 426, 429, 432, 436, 438-446
Kockengen, 574, 576, 580, 582, 592, 593
Korteraar, 30, 496, 497, 510
Koudekerk, 30, 496, 500, 510, 568
Kralingen, 198

Langeraar, 30, 546
Leiden, 15, 16, 20-22, 30, 39, 42, 45, 53, 55, 58-62, 65, 66, 77, 79, 85-88, 99, 237, 301, 358, 392-415, 432, 440, 447, 463, 467, 545
Leiderdorp, 30, 397
Leimuiden, 30
Lier, De, 21, 284, 287, 304, 305, 324-338
Linschoten, 29, 43, 572, 576, 578, 580, 581, 590, 591
Lisse, 21, 449-458, 461, 533

Maasland, 20, 21, 31, 165, 171, 272, 278-280, 284, 285, 287-292, 299,

324-326, 335, 338, 433
Maassluis, 31, 171, 271, 278, 283-286, 327, 334
Melissant, 103, 110, 112, 113
Middelharnis, 17, 20, 21, 27, 28, 32, 33, 39, 40, 42, 69, 104, 106-110, 112, 113, 118-121, 138, 144, 203
Moerkapelle, 22, 55, 56, 415, 467, 471-475, 520
Monster, 29, 298, 299, 302, 304, 308, 312, 314, 316, 319, 322
Moordrecht, 519, 523
Mijdrecht, 537, 547

Naaldwijk, 20, 21, 29, 35, 65, 66, 75, 76, 200, 254, 268, 296-310, 320, 326, 349, 377
Nieuw-Beijerland, 167
Nieuwenhoorn, 146
Nieuwe Sluis, 177
Nieuwe Tonge, 24, 28, 108
Nieuw-Helvoet, 146
Noorden, 25
Noordwijk, 15, 20, 21, 30, 40, 45, 53, 54, 278, 280, 283, 287, 288, 319, 376, 394, 426-438, 448, 449, 451, 452, 459, 490, 491

Ooltgensplaat, 28, 32, 33, 42, 104, 106, 108-110, 112, 114, 122
Oud-Beijerland, 167
Ouddorp, 20, 40, 42, 69, 104, 106, 109, 110, 112, 115-117
Oudenhoorn, 152
Oude en Nieuwe Wetering, 21, 30, 36, 433, 489-492, 497, 506, 536, 545
Ouderkerk aan den IJssel, 553, 559
Oude Tonge, 28, 108
Oudewater, 22, 29, 39, 415, 568, 572, 576, 589-593
Oudshoorn, 30, 497, 504, 510, 511, 537, 547
Oud-Vossemeer, 232
Overschie, 189, 415

Pernis, 20, 21, 42, 78, 165-167, 173-180, 258, 265, 268, 272
Poortugaal, 177, 258
Pijnacker, 349, 350, 352

Reeuwijk, 568
Reijersko(o)p, 513
Rhoon, 177, 179
Rotterdam, 15-17, 20, 21, 31, 40, 42, 57, 61, 65-67, 74, 75, 88, 97, 155, 159, 160, 186-241, 245, 246, 254, 262, 268, 301, 347, 378, 415, 434, 464, 467, 530, 559, 560, 566
Rozenburg, 21, 79, 165, 168-172
Rijnsaterwoude, 36, 511, 536, 545
Rijnsburg, 20, 21, 53, 61-63, 67, 70, 79, 88, 209, 268, 394, 405, 412, 416-425, 436, 447, 467, 605, 606

Sassenheim, 437, 447-450, 454, 458
Scheveningen, 29, 373, 376, 382, 432
Schiedam, 20, 21, 31, 32, 37, 39, 40, 43, 50, 51, 61, 62, 64-66, 74-78, 88, 165, 174, 175, 200, 201, 203, 212, 237, 242-275, 301, 344, 346, 347, 354, 377, 404, 530, 566
Schipluiden, 338
Schoonhoven, 568
Sint Philipsland, 67
Sluipwijk, 568
Snelrewaard, 590, 591
Sommelsdijk, 32, 34, 43, 69, 104, 106-110
Spijkenisse, 167, 177, 179
Stad aan 't Haringvliet, 20, 22, 28, 32, 34, 39, 40, 69, 104, 106-110, 113, 114, 122-129
Stellendam, 20, 21, 28, 32, 34, 40, 43, 69, 103, 104, 106, 108-110, 112, 125, 126, 133-142, 150, 172
Stormpolder, 198, 246, 247
Stolwijk, 554

Uithoorn, 547

Valkenburg, 21, 30, 319, 445, 446
Vlaardingen, 21, 31, 79, 181, 245-247, 270, 272, 275-282, 284, 288, 291

Waarder, 36, 536, 545
Waddinxveen, 21, 24, 26, 319, 472, 497, 515, 519-535, 553, 554, 568
Woerden, 20, 21, 25, 30, 43, 45, 232, 237, 434, 572-588
Woubrugge, 20, 21, 493-504, 506, 507, 510, 511, 537, 545, 547

Zegveld, 319, 540, 587, 593
Zevenhoven, 30, 36, 537, 545
Zevenhuizen, 31, 198, 199, 553, 568
Zoetermeer (Zegwaard), 21, 462-466
Zoeterwoude, 397, 399
Zuidbuurt, 171, 272, 278
Zuidland, 28, 146, 152
Zwammerdam, 30, 36, 504, 505, 513, 536, 539-541, 545, 547, 568
Zwartewaal, 28, 148, 157, 163-167, 171, 177, 258